ISTORIE

TUDOR DINU

BUCUREȘTIUL FANARIOT

*

BIBLIOTECA ALEPH

HUMANITAS

Fotografia de pe copertă: pridvorul bisericii Stavropoleos

TUDOR DIN

BUCUREȘTIU

FANARIOT

Abia în veacul fanariot devine Bucureștiul capitala necontestată a Țării Românești. Devastat de războaie și năvăliri parcă nesfârșite, îngenuncheat de stihii și de molime periodice, orașul izbutește să renască de mai multe ori din propria cenușă, dobândind de-acum un aspect eclectic și cosmopolit, deopotrivă oriental și occidental. Oraș al credinței, împodobit cu nenumărate biserici ce stârnesc uimirea călătorilor, dar și oraș al deliciilor lumești, Bucureștiul domnilor fanarioți (umili robi ai sultanului la Stambul, suverani atotputernici în Valahia) devine, grație Academiei de la Sfântul Sava, o lumină a creștinătății din Imperiul Otoman.

Ampla lucrare a lui Tudor Dinu, proiectată în două volume, reînvie convingător imaginea capitalei într-o epocă fascinantă, ce a pregătit trecerea la modernitatea românească.

9 789735 050092

ISTORIE

Tudor Dinu (n. 1978) este conferențiar la Universitatea din București, unde predă limba, literatura și civilizația greacă. A susținut prelegeri și conferințe, ca profesor invitat, la universitățile din Atena, Nicosia, Berlin, Kiev și Brno, dar și la mai multe societăți științifice din Grecia. În ultimii ani, a participat la cele mai importante congrese internaționale de studii neoelene (Granada, 2010; Nicosia, 2012; Tbilisi, 2012; Atena, 2012; Paris, 2013; Salonic, 2014). În 2014, a fost ales secretar general al Societății Europene de Studii Neoelene. Lucrările sale – dedicate unor chestiuni de filologie și istorie greacă veche, bizantină și postbizantină, dar și elenismului din țările române – au fost tipărite în România, Grecia, Cipru, Franța, Cehia, Letonia, Ucraina și Georgia. A publicat traduceri din autori antici (Aristofan, Plutarh, Iamblichos, Seneca, Plinius Maior) și moderni (Iannis Ritsos, Nikos Engonopoulos, Andreas Empirikos, Hristos Iannaras etc.). Este fondatorul și redactorul-șef al primei reviste românești de studii neoelene, *Neograeca Bucurestiensia*. La Editura Humanitas, a publicat volumele *Mihai Viteazul, erou al eposului grec* (2008) și *Dimitrie Cantemir și Nicolae Mavrocordat – rivalități politice și literare la începutul secolului XVIII* (2011).

Volumul de față va fi urmat de un al doilea – aflat actualmente în lucru –, dedicat altor aspecte ale lumii bucureștene din epoca fanariotă (catastrofele naturale, administrația orașului, asistența medicală și socială, viața economică, traiul de zi cu zi, viața mondenă, învățământul și cultura, comunitățile alogene).

Fotografiile de monumente din prezentul volum au fost realizate de autor.

TUDOR DINU

BUCUREȘTIUL FANARIOT

*

BISERICI, CEREMONII, RĂZBOAIE

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Recunoștința mea se îndreaptă, în primul rând, către Preafericirea Sa Părintele Daniel, arhiepiscopul Bucureștilor, mitropolitul Munteniei și Dobrogei și patriarhul României, care și-a dat înalta binecuvântare pentru efectuarea cercetării mele în lăcașele de cult din Capitală.

Adresez, de asemenea, calde mulțumiri tuturor celor care m-au ajutat la elaborarea cărții, fie punându-mi la dispoziție materiale bibliografice, fie făcându-mi sugestii în vederea ameliorării textului scris, fie invitându-mă să prezint rezultatele parțiale ale cercetării în cadrul unor universități străine, unde am avut parte de un schimb rodnic de idei: prof. dr. Alexandru Barnea, arh. Ana Cârlig, prof. dr. Mihai Dinu, dr. Șerban Dragomirescu, prof. dr. Olga Katsiardi-Hering, lector dr. Georges Kostakiotis, conf. dr. Cristian Moroianu, prof. dr. Luminița Munteanu, dr. Gheorghe Mănucu-Adamești eanu, prof. dr. Ulrich Moenig. (Tudor Dinu)

Volum apărut cu sprijinul financiar al:

Redactor: S. Skultéty
Coperta: Angela Rotaru
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Cristina Jelescu
DTP: Iuliana Constantinescu, Dan Dulgheru

Tipărit la Monitorul Oficial R.A.

© HUMANITAS, 2015

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Dinu, Tudor
Bucureștiul fanariot / Tudor Dinu. – București: Humanitas, 2015 – 2 vol.
ISBN 978-973-50-5008-5
Vol. I: Biserici, ceremonii, războaie. – 2015. – Bibliogr. –
ISBN 978-973-50-5009-2
94(498 Buc.)"1715/1821"

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021 / 408 83 50, fax 021 / 408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0372 743 382, 0723 684 194

Sumar

I. CADRUL GEOGRAFIC

Temeiurile mutării capitalei Țării Românești la București 13
Așezarea și relieful 14
Rețeaua hidrografică și consecințele abundenței apelor 16
Clima 20
Vegetația Bucureștilor și a Câmpiei Muntene 22

II. TOPOGRAFIE ȘI POPULAȚIE

„Hotarele" Bucureștilor între epoca lui Brâncoveanu și Revoluția lui Tudor 25
Organizarea spațiului urban: mahalalele, plășile 29
Câți locuitori a avut Bucureștiul fanariot? 33
Rețeaua stradală. Piețe și poduri 35

III. CONSTRUCȚII CIVILE

Reședințele domnești 43
Avatarurile vechiului palat al domnilor pământeni 43
„Curtea Nouă" – ctitoria fără noroc a lui Ipsilanti 49
Casele Ghika – modestul sălaș al ultimilor fanarioți 58
Alte reședințe domnești 60
Casele de la Mihai Vodă 61
Casa voievodală de la Cotroceni 63
Palatul lui Mavrocordat de la Văcărești 67
„Foișorul" Mavrocordaților 70
Curțile boierești 72
Casa Dudeștilor și oaspeții ei de seamă 77
Un palat misterios pe malul Dâmboviței 80
Somptuoasa reședință a familiei Hagi Mosco 82
Casa Melik: singura reședință boierească de epocă păstrată până azi 83
Casele de târgoveț 85
Modesta locuință de pe strada Orzari 86
Ceainăria „La Metoc" de pe strada Popa Rusu 87
Casa de pe strada Șerban Vodă nr. 33: un posibil muzeu al epocii fanariote? 88

Umilele adăposturi ale bucureştenilor de rând 89
Hanurile bucureştene 91
Caracteristici şi funcţiuni 91
Ctitorii hanurilor şi scopurile lor 96
Câte hanuri existau la Bucureşti? 98
Marele han al Mânăstirii Sfântului Gheorghe
şi hanul lui Şerban Vodă 99
Hanul Stavropoleos – o rentabilă afacere de familie 107
„Casa primitoare de oaspeţi" a Mânăstirii Greci 110
Monumentalul han al lui Manuc bei
şi încheierea Păcii de la Bucureşti (1812) 112
Băile turceşti şi ritualul scăldatului 119
Chioşcurile sau voluptatea huzurului 122
Cişmele pentru astâmpărarea setei bucureştenilor 127

IV. EDIFICII RELIGIOASE CREŞTINE, MOZAICE
ŞI MUSULMANE
Bucureştiul – oraşul bisericilor 133
De ce ridicau bucureştenii lăcaşuri de cult? 136
Cine erau ctitorii bisericilor din Bucureşti? 138
Arhitectura bisericilor în veacul fanariot 145
Decoraţia exterioară 147
Tâmplele bisericilor bucureştene –
capodopere ale artei sculpturale 152
Programul iconografic al bisericilor bucureştene 158
Picturile din pridvor 159
Reprezentările din pronaos 180
Programul iconografic al naosului 213
Iconografia altarului 252
Situaţia celorlalte culte în Bucureşti 265
Bărăţia catolică 266
Biserica luterană 269
Cultul „ungurilor calvinişti" 272
Lăcaşurile de cult ale armenilor 273
Avatarurile sinagogilor bucureştene 275
Dosnicele locuri de închinăciune ale dreptmăritorilor musulmani . . . 278
Crucile şi troiţele Bucureştilor 279

V. CEREMONIILE POLITICE ŞI RELIGIOASE
ÎN CETATEA DE SCAUN A ŢĂRII ROMÂNEŞTI
Logofeţia obiceiurilor şi îndatoririle ei 283
Ceremoniile de primire şi întronizare a domnului 285
Intrarea în Bucureşti a doamnei 294
Reconfirmarea în domnie (mucarerul mare şi mucarerul mic) 296
Întâmpinarea firmanelor împărăteşti 298
Ceremoniile de învestire a dregătorilor 301

Acreditarea consulilor străini la Bucureşti 303
Primirea demnitarilor otomani 306
Întâmpinarea ambasadorilor şi consulilor marilor puteri creştine 309
Primirea marilor-ierarhi ai Răsăritului 313
Simpli călători străini în audienţă la domnii fanarioţi 315
Ceremoniile organizate la Curte cu prilejul diverselor sărbători creştine 316
Sărbătorirea Crăciunului 316
Hramul Sfântului Vasile 322
Praznicul Bobotezei 324
Lăsata Secului Păresimilor 326
Datinile din Săptămâna Mare 328
Sfintele Paşti 329
De la Paşti la Rusalii 332
Scoaterea cailor domneşti la păscut de praznicul Sfântului Gheorghe 332
Celebrarea bairamurilor musulmane 334
Festivităţile prilejuite de victoriile Înaltei Porţi 335
Evenimente de seamă în viaţa familiei domnitoare 336
Rânduiala nunţilor domneşti 336
Datinile înmormântărilor domnesti 342
Ceremonii ecleziastice 346
Învestirea mitropolitului Ungrovlahiei 346
Retragerea din funcţie (paretisisul) a ierarhilor 348
Procesiuni religioase 349

VI. RĂZBOAIE, NĂVĂLIRI ŞI RĂZMERIŢE ÎN CETATEA BUCUREŞTILOR
Mercenarii sârbi dau năvală în Bucureşti (1716) 352
Bucureştii – teatru de operaţiuni în Războiul ruso-austro–turc din 1736–1739 360
Răzmeriţa gloatei bucureştene împotriva Racoviţeştilor şi a capuchehaiei Iordache Stavarache (1764–1765) 366
Bucureştii în vâltoarea Războiului ruso–turc din 1768–1774 370
Bucureştiul – de la excentricităţile lui Mavrogheni la guvernarea militară austriacă (1787–1791) 380
Bucureştii sub cizma rusească (1806–1812) 391
Domnul Tudor în Bucureşti (martie–mai 1821) 399

Note 411
Bibliografie 467
Glosar 479
Indice de nume 501

Lui Georgios Galanakis și lui Epaminondas Ohonos,
care m-au sprijinit constant pe parcursul acestei cercetări.

„Strălucitul București – auritul București – dulcele București“

Constantin (Chesarie) Dapontes,
Epistola către Constantin Dudescu din 18 august 1759

I. Cadrul geografic[1]

Temeiurile mutării capitalei Țării Românești la București

PRINTRE CAPETELE DE ACUZARE trimise de Cantacuzini la Poartă (1714) pentru a-i pecetlui soarta lui Constantin Brâncoveanu se afla, pe poziția a patra, învinuirea de a fi locuit, între șapte și nouă luni pe an, în vechea cetate de scaun a Târgoviștei în locul Bucureștiului, devenit, încă din 1659, singura reședință a voievozilor, în urma unei hotărâri a sultanului.[2] În acest fel, domnul ar fi pricinuit neajunsuri deopotrivă supușilor și traficului (comerțului) din capitală și ar fi putut „fugi mai ușor, într-o bună zi, cu toată familia și bogățiile sale, în Transilvania".[3] Dacă împilarea bietelor raiale nu supăra deloc puterea otomană, în măsura în care se făcea în propriul folos – cu toate că era deseori invocată de fațadă pentru a justifica mazilirea unui domn –, teama că voievodul în funcție ar putea trăda Poarta și căuta refugiu peste munți se acutizase la începutul veacului al XVIII-lea, mai ales după trecerea, în 1711, de partea rușilor lui Petru cel Mare a lui Dimitrie Cantemir, socotit, până în acel moment, cel mai credincios dintre vlăstarele domnilor români.

În aceste condiții, prezența constantă a Curții Domnești la București constituia pentru Poartă cea mai bună garanție de supunere a Țării Românești, mai ales că ea împiedica *de facto* orice răzvrătire cu șanse reale de izbândă a voievozilor, lipsiți de mai multă vreme de o oștire proprie considerabilă. Mai ales în condițiile în care cazaua Giurgiului – teritoriu otoman încă de prin 1450, unde se aflau, de regulă, staționate efective militare turcești – se găsea la mai puțin de șaizeci de kilometri de capitală. Suflând, așadar, în ceafa domnilor de la București, otomanii puteau supraveghea cu mână de fier nu doar acțiunile politice ale acestora, ci și toate resursele primare ale Țării Românești, a căror însemnătate devenise vitală pentru economia lor. Iar pentru a nu mai exista nici cea mai mică primejdie de necredință din partea întâistătătorilor Valahiei, Poarta a decis, încă

din decembrie 1715, înlocuirea domnilor pământeni cu supuși otomani creștini de limbă greacă, ce-și aveau reședința cu precădere în cartierul Fanar din Constantinopol.

În acest fel, statutul Bucureștilor de capitală necontestată a Țării Românești se consolida pe mai departe. Nebucurându-se de nici un fel de sprijin intern și bazându-și autoritatea aproape exclusiv pe susținerea otomană, domnii venetici aveau tot interesul să-și aibă reședința cât mai aproape de Dunăre, pentru a se putea refugia pe teritoriul imperiului în cazul unei revolte a localnicilor sau al unei invazii străine. Așa va face, de pildă, după nici un an de domnie la București (sfârșitul lui august 1716), primul domn fanariot, Nicolae Mavrocordat, amăgit de boierii ostili că spre capitală se îndreptau trupe austriece, cu scopul de a-l captura și a-l duce prizonier în Transilvania.[4]

Prin urmare, Bucureștiul este impus definitiv drept capitală a Țării Românești, în primul rând prin voință externă, devenind centrul unui principat menit să privească spre lumea otomană, iar nu spre Europa creștină, un principat al cărui comerț se reorientase, încă de mult, dinspre zona centrală a bătrânului continent spre piețele Imperiului Otoman.[5] Din acest punct de vedere, grăitoare este și așezarea geografică a Bucureștiului în comparație cu cea a vechilor cetăți de scaun ale țării. Dacă atât Câmpulungul, cât și Curtea de Argeș se află aproape de Carpații Meridionali și departe de Dunăre, în timp ce Târgoviștea ocupă o poziție oarecum centrală în cadrul Munteniei (circa 125 km de Giurgiu, 80 km de Brașov), Bucureștiul inversează perspectiva, fiind situat la 60 km de fluviu și 140 km de Brașov.

Dincolo însă de temeiurile politice și economice invocate ce au determinat Poarta sau pe domnii autohtoni să opteze pentru București, se impune să vedem dacă acest oraș deținea și premise naturale pentru a deveni principalul centru al Țării Românești. Trecerea în revistă a trăsăturilor esențiale ale cadrului său geografic poate arunca, cel puțin parțial, lumină asupra acestei chestiuni.

Așezarea și relieful

BUCUREȘTIUL SE GĂSEȘTE ÎN PLINĂ ZONĂ TEMPERATĂ, aproximativ la jumătatea distanței dintre Ecuator și Polul Nord. Spre deosebire însă de alte orașe europene faimoase aflate la o latitudine similară, capitala română nu se bucură nici de influența benefică a

mării (Bordeaux, Genova, Ravenna), nici de plasarea pe malurile unui mare fluviu (Belgrad), găsindu-se în plină zonă de șes, la extremitatea apuseană a unei vaste câmpii ce se întinde până la Marea Neagră și chiar mai departe, spre Caspica.

Parte a acesteia, Câmpia Vlăsiei, pe care s-a ridicat orașul, este o zonă plată, cu altitudini ce oscilează între 50 și 120 de metri deasupra nivelului mării, caracterizată de o profuziune de văi și văiugi, separate de interfluvii largi, în care-și fac apariția numeroase crovuri de diverse dimensiuni.[6] Amintitele văi, mai mari sau mai mici, în funcție de dimensiunile cursurilor de apă care le traversează (Argeș, Sabar, Ciorogârla, Cocioc, Dâmbovița, Colentina, Ilfov, Pasărea, Ialomița, Câlnău etc.), au, de regulă, maluri abrupte, sculptate în depozitele loessoide, și prezintă lunci cu un relief bogat (meandre, grinduri, popine, scobituri) în care s-au format lacuri și bălți. Prezența abundentă a apei, indispensabilă oricărei așezări omenești, a determinat locuirea zonei Bucureștilor încă din preistorie[7] și a favorizat, în perioada medievală, apariția și dezvoltarea unui oraș care, potrivit uzanțelor din epocă, își asigura o parte din necesarul de alimente prin practicarea agriculturii în interiorul nucleului urban sau în împrejurimi. Tot așa, și peștele de râu sau feluritele vietăți de baltă foarte lesne de procurat au continuat să reprezinte, până în secolul al XIX-lea, o prezență constantă pe mesele bucureștenilor. De pildă – așa cum notează François Recordon, secretar al principelui Ioan Gheorghe Caragea (1812–1818) și un observator atent al vieții bucureștene de dinainte de 1821 –, în posturile Crăciunului și Paștelui, când până și „peștele foarte bun, pescuit în Dunăre sau în alte râuri din țară“ era oprit, bucureștenii se consolau „cu melci și raci de baltă, din care consumau nespus de mulți“, pentru a putea înghiți nesuferitele „zarzavaturi fierte în apă cu puțină sare sau zahăr“.[8]

Orașul propriu-zis s-a constituit în lunca Dâmboviței, acolo unde aceasta cunoaște o deschidere relativ mare, deși cu variații sensibile, între circa 300 de metri la Uranus–Mihai Vodă, 2190 la Dealul Piscului și 2960 la Văcărești.[9] Malurile râului sunt destul de înalte, dar inegale, cel drept cu altitudini oscilând între 10 și 15 metri, în timp ce stângul, în genere mai scund, pornește de la 4–6 metri în amonte, pentru a ajunge la 7–12 metri în aval. Zona Bucureștilor se caracteriza odinioară printr-un microrelief destul de complex, generat de traiectul sinuos al Dâmboviței și de aglomerarea inegală de aluviuni din timpul revărsărilor. Înainte de intervenția radicală a omului, în capitală se puteau distinge cu claritate popine sau grădiști ori golfuri de luncă.

Primele constituiau „un fel de peninsule triunghiulare ce avansau din câmp în interiorul luncii“ și erau destul de numeroase, ocupând, în principal, malul drept al râului. Dintre acestea, cel mai lung și mai reprezentativ este cel de la Uranus–Mihai Vodă.

În schimb, în zonele în care roca întâlnită de Dâmbovița în calea ei fusese mai dură, au rămas popine sau grădiști, ce dau seama cu privire la vechea altitudine a câmpiei înainte ca râul să-și sape albia. Dintre acestea, cel mai înalt este actualul Deal al Patriarhiei (85 de metri altitudine absolută, 14 metri altitudine relativă), urmat, la mare distanță, de colinele Radu Vodă (75 de metri altitudine absolută, 5 metri altitudine relativă) ori Bucur (74 de metri altitudine absolută, 4 metri altitudine relativă). În acest fel, prin acțiunea erozivă a Dâmboviței în interiorul unui oraș de câmpie s-au creat diferențe de nivel ce depășeau, pe alocuri, 15 metri (18,40 metri între Dealul Piscului și cheiul învecinat al Dâmboviței, 15,90 metri între colina actualei Universități Naționale de Apărare și malul râului).[10]

Rețeaua hidrografică și consecințele abundenței apelor

LA RÂNDUL LOR, GOLFURILE DE LUNCĂ, numite în popor cociocuri, sunt cavități scobite de meandrele sinuoase ale râului, care-și modifica, la un moment dat, cursul, lăsând să se formeze pe locul fostei sale albii bălți sau mlaștini. În acest fel, pe teritoriul orașului a apărut un șirag neîntrerupt de lacuri, ce ținea de la Grozăvești până la colina Filaretului[11] (lacul lui Șerban Vodă, lacul Filaret, Lacul Lânăriei, lacul Bibescu, lacul Postăvari, lacul Antim, Lacul lui Dura Negustătorul – viitorul Cișmigiu, Lacul Stufului, mlaștina Izvor etc.). Iar, ca un pandant al acestora, în partea de miazănoapte a Bucureștilor se găsea o lungă salbă de lacuri, alimentată de râul Colentina și păstrată, în bună măsură, intactă până astăzi (Buftea, Mogoșoaia, Chitila, Străulești, Băneasa, Herăstrău, Floreasca, Tei, Fundeni, Mărcuța, Pantelimon, Cernica).

Tot Dâmbovița, în șerpuirea ei schimbătoare, crease mai multe ostroave, dintre care sursele atestă, pentru epoca fanariotă, vreo cinci.[12] Pe una dintre ele, „o insulă vrăjită din apele murmurânde“ – așa cum se exprimă, purtat pe aripile poeziei, baronul Ludwig von Stürmer, viitorul colaborator de frunte al cancelarului Metternich –,

se înălța, începând de prin 1743–1744, „într-o liniște solemnă", „templul singuratic" al Sfântului Elefterie (Biserica Sfântul Elefterie Vechi). Cel mai mare ostrov se aflase însă în apropierea Dealului Mitropoliei, la confluența Dâmboviței cu Dâmbovicioara, găzduind case, mori, o baie și alte acareturi,[13] numai că în veacul al XVIII-lea, ca urmare a secării, cel puțin parțiale, a amintitului pârâu, acesta căpătase, pare-se, un statut intermediar între insulă și „prund", adică uscatul de pe malul unui curs de apă.

În Bucureștiul fanariot existau și alte cursuri de apă în afara Dâmboviței: pâraie, gârlițe, privale. Cel mai de seamă era Bucureștioara, ce izvora din balta (ulterior, Grădina) Ioanid (recent, redenumită parcul „Ion Voicu"), străbătea mahalaua Săpunarilor (Scaunelor), pentru a forma apoi, în spatele Spitalului „Colțea", „balta de la Carvasara" sau lacul Suțului. La ieșirea din acesta, se împărțea în două brațe, care, după mai multe rătăciri, se vărsau, în cele din urmă, în Dâmbovița, unul pe la Piața Unirii, iar celălalt mai sus de „jitnița domnească" sau fostul Institut Medico-Legal.[14] Cum Bucureștioara avea un debit mic și un curs lent, iar bucureștenii nu se sfiau să azvârle în albia ei gunoaie de tot felul, și chiar excremente, aspectul și mirosul pârâului nu erau deloc de invidiat, după cum stă mărturie denumirea fără perdea pe care i-o dădeau oamenii din popor, și anume Căcaina sau Căcata. Și, până la urmă, aceste deversări și acumulări de tot soiul de resturi au fost fatale pârâului, care și-a dat duhul încet, dar sigur, cândva, în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Pe la 1814, albia Bucureștioarei pare să fi fost deja acoperită în cea mai mare parte, întrucât locuitorii mahalalei Trei Scaune i se plâng lui Ioan Gh. Caragea Vodă, cerându-i destuparea acesteia, căci ploaia căzută, în loc să se unească cu apele pârâului, se revărsa în gospodăriile limitrofe.[15]

Și, de parcă nu erau de ajuns lacurile, bălțile, ochiurile de apă create de Dâmbovița și de afluenții ei, bucureștenii s-au preocupat să creeze heleștee sau iazuri artificiale pentru creșterea peștelui prin devierea unei părți a apelor râurilor menționate ori prin captarea și dirijarea unor izvoare. Un astfel de iaz se afla probabil pe teritoriul actualului parc „Carol", iar altul în zona Giulești.

La rândul lor, izvoarele erau prezente din abundență atât pe teritoriul propriu-zis, cât și în împrejurimile capitalei (în zona Izvor, al cărei nume stă mărturie în acest sens, în zona Știrbei Vodă–Cișmigiu, unde continuă să existe și azi izvorul „Eminescu", pe colina Filaretului etc.). Iar în veacul al XVIII-lea, aceste surse prețioase de apă potabilă au început să fie sistematic exploatate pentru alimentarea unor cișmele, ridicate deseori din porunca domnilor fanarioți, pentru

Primele constituiau „un fel de peninsule triunghiulare ce avansau din câmp în interiorul luncii“ și erau destul de numeroase, ocupând, în principal, malul drept al râului. Dintre acestea, cel mai lung și mai reprezentativ este cel de la Uranus–Mihai Vodă.

În schimb, în zonele în care roca întâlnită de Dâmbovița în calea ei fusese mai dură, au rămas popine sau grădiști, ce dau seama cu privire la vechea altitudine a câmpiei înainte ca râul să-și sape albia. Dintre acestea, cel mai înalt este actualul Deal al Patriarhiei (85 de metri altitudine absolută, 14 metri altitudine relativă), urmat, la mare distanță, de colinele Radu Vodă (75 de metri altitudine absolută, 5 metri altitudine relativă) ori Bucur (74 de metri altitudine absolută, 4 metri altitudine relativă). În acest fel, prin acțiunea erozivă a Dâmboviței în interiorul unui oraș de câmpie s-au creat diferențe de nivel ce depășeau, pe alocuri, 15 metri (18,40 metri între Dealul Piscului și cheiul învecinat al Dâmboviței, 15,90 metri între colina actualei Universități Naționale de Apărare și malul râului).[10]

Rețeaua hidrografică și consecințele abundenței apelor

LA RÂNDUL LOR, GOLFURILE DE LUNCĂ, numite în popor cociocuri, sunt cavități scobite de meandrele sinuoase ale râului, care-și modifica, la un moment dat, cursul, lăsând să se formeze pe locul fostei sale albii bălți sau mlaștini. În acest fel, pe teritoriul orașului a apărut un șirag neîntrerupt de lacuri, ce ținea de la Grozăvești până la colina Filaretului[11] (lacul lui Șerban Vodă, lacul Filaret, Lacul Lânăriei, lacul Bibescu, lacul Postăvari, lacul Antim, Lacul lui Dura Negustătorul – viitorul Cișmigiu, Lacul Stufului, mlaștina Izvor etc.). Iar, ca un pandant al acestora, în partea de miazănoapte a Bucureștilor se găsea o lungă salbă de lacuri, alimentată de râul Colentina și păstrată, în bună măsură, intactă până astăzi (Buftea, Mogoșoaia, Chitila, Străulești, Băneasa, Herăstrău, Floreasca, Tei, Fundeni, Mărcuța, Pantelimon, Cernica).

Tot Dâmbovița, în șerpuirea ei schimbătoare, crease mai multe ostroave, dintre care sursele atestă, pentru epoca fanariotă, vreo cinci.[12] Pe una dintre ele, „o insulă vrăjită din apele murmurânde“ – așa cum se exprimă, purtat pe aripile poeziei, baronul Ludwig von Stürmer, viitorul colaborator de frunte al cancelarului Metternich –,

se înălța, începând de prin 1743–1744, „într-o liniște solemnă", „templul singuratic" al Sfântului Elefterie (Biserica Sfântul Elefterie Vechi). Cel mai mare ostrov se aflase însă în apropierea Dealului Mitropoliei, la confluența Dâmboviței cu Dâmbovicioara, găzduind case, mori, o baie și alte acareturi,[13] numai că în veacul al XVIII-lea, ca urmare a secării, cel puțin parțiale, a amintitului pârâu, acesta căpătase, pare-se, un statut intermediar între insulă și „prund", adică uscatul de pe malul unui curs de apă.

În Bucureștiul fanariot existau și alte cursuri de apă în afara Dâmboviței: pâraie, gârlițe, privale. Cel mai de seamă era Bucureștioara, ce izvora din balta (ulterior, Grădina) Ioanid (recent, redenumită parcul „Ion Voicu"), străbătea mahalaua Săpunarilor (Scaunelor), pentru a forma apoi, în spatele Spitalului „Colțea", „balta de la Carvasara" sau lacul Suțului. La ieșirea din acesta, se împărțea în două brațe, care, după mai multe rătăciri, se vărsau, în cele din urmă, în Dâmbovița, unul pe la Piața Unirii, iar celălalt mai sus de „jitnița domnească" sau fostul Institut Medico-Legal.[14] Cum Bucureștioara avea un debit mic și un curs lent, iar bucureștenii nu se sfiau să azvârle în albia ei gunoaie de tot felul, și chiar excremente, aspectul și mirosul pârâului nu erau deloc de invidiat, după cum stă mărturie denumirea fără perdea pe care i-o dădeau oamenii din popor, și anume Căcaina sau Căcata. Și, până la urmă, aceste deversări și acumulări de tot soiul de resturi au fost fatale pârâului, care și-a dat duhul încet, dar sigur, cândva, în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Pe la 1814, albia Bucureștioarei pare să fi fost deja acoperită în cea mai mare parte, întrucât locuitorii mahalalei Trei Scaune i se plâng lui Ioan Gh. Caragea Vodă, cerându-i destuparea acesteia, căci ploaia căzută, în loc să se unească cu apele pârâului, se revărsa în gospodăriile limitrofe.[15]

Și, de parcă nu erau de ajuns lacurile, bălțile, ochiurile de apă create de Dâmbovița și de afluenții ei, bucureștenii s-au preocupat să creeze heleștee sau iazuri artificiale pentru creșterea peștelui prin devierea unei părți a apelor râurilor menționate ori prin captarea și dirijarea unor izvoare. Un astfel de iaz se afla probabil pe teritoriul actualului parc „Carol", iar altul în zona Giulești.

La rândul lor, izvoarele erau prezente din abundență atât pe teritoriul propriu-zis, cât și în împrejurimile capitalei (în zona Izvor, al cărei nume stă mărturie în acest sens, în zona Știrbei Vodă–Cișmigiu, unde continuă să existe și azi izvorul „Eminescu", pe colina Filaretului etc.). Iar în veacul al XVIII-lea, aceste surse prețioase de apă potabilă au început să fie sistematic exploatate pentru alimentarea unor cișmele, ridicate deseori din porunca domnilor fanarioți, pentru

care aceasta constituia, în tradiția lumii otomane, o binefacere majoră adusă comunității, foarte mândră de aceste realizări. După cum scrie Friedrich Wilhelm von Bauer pe la 1780, bucureștenii „pun o grijă deosebită la înfrumusețarea cișmelelor cu ape curgătoare; le înconjoară cu ziduri, le dau nume vestite în toată lumea și le împodobesc în toate chipurile".[16]

Într-un cuvânt, Bucureștiul fanariot trebuie imaginat ca o împărăție a apelor, în care elementul acvatic era deopotrivă prietenul și dușmanul locuitorilor. Încă pe la începutul secolului al XIX-lea „toată lumea bea din acest râuleț (Dâmbovița – *n.n.*), care are apă bună", ne asigură Minas Băjășkian, călător armean prin principate în 1808 și 1820,[17] care citează, la rândul său, mai vechea zicală „Dâmbovița, apă dulce, cin' te bea nu se mai duce", consemnată prima dată la 1785 de compatriotul său Hugas Ingigian și pe care o auzise personal de mai multe ori „din gura poporului". Atât de mare era forța tradiției și a comodității, încât nu mai conta că, între timp, râul se umpluse cu tot soiul de necurățenii. Ba chiar bucureștenii dădeau bani pe această apă „plată", pe care sacagiii o scoteau din râu și o purtau prin tot orașul, în niște butoaie mari, încărcate, de obicei, pe un cadru primitiv cu două sau patru roți. Și doar când gustul o făcea cu totul nevandabilă se învredniceau să o „bată" (purifice) cu piatră acră.

În plus, așa cum am văzut deja, apa râurilor și a lacurilor oferea un supliment de hrană foarte prețios pentru orășeni și permitea udarea grădinilor de zarzavat, a livezilor ori a viilor localnicilor. Și tot ea îngăduia exploatarea morilor pentru măcinarea cerealelor, rotunjind considerabil veniturile domnului, ale mitropoliei sau ale diverșilor bucureșteni întreprinzători. Și, de altfel, setea de câștig a fost cea care a făcut ca, în veacul al XVIII-lea, morile să se înmulțească pe cursul Dâmboviței ca ciupercile după ploaie, fără a se ține seama de consecințele devastatoare pe care exploatarea irațională a acestora le putea avea pentru localnici. Căci zăgazurile morilor provocau revărsări ce duceau la inundarea unor întregi mahalale, lăsând fără adăpost numeroși calici. Neavând alt sprijin, aceștia se duceau să se jeluiască la domnie, care, pentru a potoli gloata, era uneori nevoită să dărâme moara buclucașă („pentru acea înecătură și stricăciune a pus domnia sa de au tăiat acea moară de tot" – ne informează un hrisov din 25 noiembrie 1749).[18] Alteori, la vreme de secetă, morile „furau" mai toată apa localnicilor însetați, făcând chiar ca Dâmbovița să dispară complet, așa cum s-a întâmplat în iunie 1794.[19]

Alături de morari, de pe urma apelor din București trăgeau foloase și alți meșteșugari, bunăoară tăbăcarii. Se pare că, în secolul al XVIII-lea, aceștia își aveau cartierul general pe malurile unui mic afluent din stânga Dâmboviței, ale cărui ape le-au folosit atât de intens pentru prelucrarea pieilor, încât le-au făcut să sece pe de-a-ntregul. Ba chiar și țiganilor Dâmbovița le dădea uneori o pâine, cu grăunțele ei răzlețe de aur, pe care le căutau cu multă perseverență prin nămol.[20] Ca să nu mai vorbim de lutul, nisipul ori pietrișul abundente în albiile Dâmboviței ori ale Colentinei, ce constituiau un material de construcție aflat la îndemână chiar și pentru cei mai puțin avuți.

În epoca fanariotă, bucureștenii începuseră să conștientizeze faptul că apele Dâmboviței și ale lacurilor din capitală nu le pot doar ușura traiul, ci și oferi momente de relaxare. Așa cum arată pictorul italian Luigi Mayer, „plimbările publice pe malurile micului râu Dâmbovița" deveniseră, pe la 1794, „foarte plăcute și foarte căutate seara" de către bucureșteni, „datorită răcoarei și a așezării frumoase"[21] a locurilor. La rândul lor, pentru a nu se amesteca cu vulgul, boierii se duceau cu trăsurile „într-un loc numit Ferăstrău", „la o milă de oraș", unde se plimbau sau stăteau pe malul lacului „două sau trei ceasuri", înfruptându-se din „înghețata sau răcoritoarele" pe care le oferea cafeneaua de acolo. Duminica, fenomenul devenea unul de masă, căci pe malurile lacului „parcau" până la șase-șapte sute de trăsuri, pentru ca doamnele cochete să ia aer și să-și etaleze „rochiile și giuvaierurile".[22]

Dincolo de aceste avantaje, neajunsurile pe care le implica atotputernicia apelor în București erau cel puțin la fel de numeroase. Chiar și fără ca morile să fie de vină, Dâmbovița, umflată de topirea zăpezilor sau de ploile abundente din zona de munte, își ieșea deseori din matcă, măturând totul în calea ei. Așa s-a întâmplat, de pildă, în 1805, când de două ori apele dezlănțuite „au inundat toată lunca Dâmboviței și casele de acolo", pricinuind „pagube însemnate".[23] În așteptarea retragerii apelor, bieții mahalagii „nu mai puteau ieși din casă decât cu barca",[24] trebuind apoi să trudească din greu pentru a-și drege locuințele modeste.

Așa cum ne putem lesne închipui, apa stătătoare căpăta, mai cu seamă în anotimpul estival, un miros greu, sub efectul căldurii ce accelera descompunerea materiilor organice. Mai ales că „gunoaiele apoase ale orașului" pătrundeau „sub dulapii de lemn cu care erau podite ulițele", „formând mocirle" și adunându-se „în șanțurile de scurgere din care aproape că nu era cu putință să se mai golească nicicând și nici nu se mai curățau vreodată".[25] În aceste condiții, nu e de mirare că plângerile cu privire la aerul nesănătos și mirosurile

pestilențiale constituiau un laitmotiv în mărturiile vizitatorilor Bucureștiului. În plus, într-un astfel de mediu proliferau țânțarii, ce transmiteau tot soiul de boli infecțioase, cum ar fi malaria sau frigurile – amintite aproape de oricine trecea prin oraș („Bolile principale care bântuie de obicei în Țara Românească și, mai ales, la București [...] sunt frigurile datorită emanațiilor mlaștinilor și apelor stătătoare aflate din belșug“;[26] „locuitorii (Bucureștiului) sunt veșnic bântuiți de friguri intermitente, bilioase și infecțioase“[27] etc.).

Clima

BA CHIAR ȘI CLIMA de care are parte Bucureștiul e departe de a fi ideală. Situată în plină zonă temperată, capitala Țării Românești se află totuși departe de influența benefică a mării sau de adăpostul munților, ceea ce determină ca vremea să capete unele caracteristici continentale excesive. În plus, plasarea în Câmpia Munteană, într-un punct de interferență a mai multe areale topoclimatice,[28] face ca în București timpul să fie schimbător, capricios, cu variații mari de la o zi la alta, chiar și în cadrul aceleiași perioade a anului. Iarna aerul rece dinspre munte se adună în mica depresiune a capitalei, ce nu e deloc protejată de urgia vântului dinspre nord-est (crivățul), așa că temperatura poate scădea cu multe grade sub zero, iar zăpada poate cădea de timpuriu și dăinui până primăvara.

Așa s-a întâmplat, de pildă, în iarna 1739–1740, când anotimpul friguros a început la 18 octombrie și a ținut până după jumătatea lunii martie. „Iarna grozavă“, „atât de grea“, cum „nimeni nu-și mai amintește“ l-a impresionat până și pe un secui precum Kelemen Mikes, obișnuit cu gerul din ținutul natal, făcându-l să declare hiperbolic că se simte „în Laponia, lângă Oceanul Înghețat“. Dincolo de temperaturile scăzute, cele mai supărătoare erau, în astfel de împrejurări, „marea scumpete și lipsă“ generate de izolarea capitalei și de întreruperea celor mai multe activități productive („aici, totul e înghețat tun: apa, moara și morarul“). În aceste condiții, „pe stradă oamenii își smulgeau pâinea unii de la alții“, și chiar un emisar diplomatic ca Mikes era nevoit „să se așeze de multe ori la masă și să nu aibă pâine“.[29] Tot așa, în jur de 20 martie 1797, „zăpada era așternută pe jos într-un strat atât de gros și era atât de înghețată“ în întreaga Țară Românească, între București și Turnu Roșu, încât Philip

Jackson a fost silit să străbată toată această întindere cu trăsuri „de la care s-au scos roțile [...] și s-au pus tălpici".[30] Oricum, căderea zăpezii nu-i reținea îndeobște în casă pe bucureștenii avuți, ci tocmai le dădea prilejul să iasă la câte o plimbare de după-amiază prin târg pentru a-și etala săniile, a căror strălucire o egala pe cea a trăsurilor de vară.[31]

Pe de altă parte, la București nu sunt rare nici perioadele de iarnă blândă, cvasimediteraneeană, așa cum s-a întâmplat în decembrie 1791, când baronul Karl von Götze, aflat în trecere prin capitală (11–12 decembrie), a avut parte de căldură și ploaie, iar, odată ajuns la Câmpina (15 decembrie), s-a bucurat de o „vreme călduroasă și clară de aprilie".[32]

În schimb, primăvara, deși nu ținea mult, se caracteriza printr-o vreme blândă, însoțită de „priveliștea încântătoare" „a unui oraș nesfârșit, înțesat de pomi înfloriți" ori „de nenumărați salcâmi, ale căror flori îmbălsămau aerul",[33] potolind, cel puțin în parte, „miasmele ce «emanau» din noroaiele și apele stătătoare ce se adunau sub podinile ulițelor".[34] Deja „pe la începutul lunii mai" se porneau însă, de multe ori, căldurile nădușitoare ale verii,[35] ce-i făceau pe străinii aflați în trecere prin oraș să se lamenteze, iar pe localnici să caute răcoarea zonelor înverzite. Zăpușeala cumplită era deseori urmată de averse „însoțite întotdeauna de rafale de vânt și trăsnete",[36] asemenea „ploii îngrozitoare" ce l-a surprins, la Văcărești, la mijlocul lui august 1793, pe Johann Christian von Struve, fără a ține însă mult, căci, spre seară, deja se înseninase, și diplomatul își putea continua în liniște călătoria „sub clar de lună".[37] Alteori, „în chiar mijlocul verii", „vântul de la nord-est" „răcea (pentru mai multă vreme) atmosfera", silindu-i pe localnici „să se îmbrace mai gros".[38]

În mod neîndoielnic, cel mai plăcut anotimp era, la București, toamna, îndeobște lungă și însorită („zilele de la sfârșitul lui septembrie până la mijlocul și, adeseori, până la sfârșitul lunii noiembrie sunt cele mai frumoase din an").[39] Atunci, urbea valahă, „ce putea fi asemuită mai degrabă cu o imensă grădină decât cu unul dintre orașele Europei", se umplea de rod, oferind „o priveliște încântătoare", ce-i îmbia pe localnici „să se plimbe în viile ce îmbrăcau dealurile dimprejur".[40]

În general însă, cum atenția observatorilor este atrasă de fenomenele extreme, singurele consemnate în absența unor observații meteorologice constante, există pericolul de a considera climatul bucureștean din epoca fanariotă mult mai excesiv decât trebuie să fi fost în realitate. În acest sens, prețioase sunt precizările lui François Recordon, ce a petrecut șase ani în capitală (1812–1818), conform cărora temperatura aici era moderată, iar „termometrul lui Réaumur, așezat la umbră, se ridica,

uneori, vara, până la 29° și 30° și cobora rar iarna până la minus 12°“ (adică 36–37,5°C și, respectiv, minus 15°C). Și tot el subliniază corect căderile subnormale de precipitații ce caracterizează îndeobște capitala, bazându-se pe propriile măsurători, efectuate în anul 1817 („aș spune chiar, după propriile mele observații atente, că nu cred să fi căzut pe pământul acestui oraș mai mult de 15-16 degete de apă în tot cursul anului 1817“).[41]

Vegetația Bucureștilor și a Câmpiei Muntene

ÎNTR-O RELAȚIE DE INTERDEPENDENȚĂ CU CLIMA Bucureștiului se afla, neîndoielnic, și vegetația zonei, oarecum diferită de cea de astăzi. Orașul secolului al XVIII-lea se prezenta, dintr-un punct de vedere, în felul în care-l definește Heinrich von Reimers, deprins cu aglomerările urbane de alt tip, din Occident, drept „un sat mare, frumos clădit, așezat într-o pădure și împestrițat cu grădini și câmpuri mici“.[42] Și, într-adevăr, Bucureștiul se afla încă, în secolul al XVIII-lea, în interiorul marii zone păduroase ce începea de la Carpații Meridionali, în nord, și cobora odinioară până la Dunăre. Ba chiar și la răsărit limita dintre pădure și marea zonă de stepă și, respectiv, silvo-stepă ce pornea de la Marea Neagră se afla destul de departe de oraș, cam pe linia râului Mostiștea. În acest fel, bucureștenii dispuneau din plin de lemn, utilizabil deopotrivă drept combustibil și material de construcție, de care nu pregetau să facă risipă. De pildă, ca nicăieri în lume, ei își podeau ulițele cu lemn, pe care erau nevoiți să-l înlocuiască foarte des, din pricina terenului mocirlos. Practica era de natură să-i surprindă și să-i indigneze pe străinii veniți din țările în care lemnul devenise extrem de prețios, din pricina defrișărilor mult mai vechi. Ba chiar și felul în care românii tăiau, fără părere de rău, frumoșii codri ai Vlăsiei stârnește constant uimirea călătorilor. Astfel, pe la 1780, arheologul și numismatul italian Domenico Sestini scria: „Țara Românească are păduri din belșug, dar, cum nu domnește aici decât un spirit de distrugere, acestea sunt mult prăpădite și tăiate în toate anotimpurile, și chiar și în vremea vegetației celei mai puternice; de aceea, nu este de mirare că marea pădure din luncă a dispărut foarte repede și nu se mai vede în locul ei decât o câmpie întinsă.“[43] Iar mărturiile de epocă privind defrișările irațională sunt mult mai numeroase, mai

ales pentru zona din sudul capitalei. Astfel, în 1791, când a trecut pe acolo Johann Christian von Struve, locul codrilor falnici de odinioară fusese luat de „un șes presărat ici colo cu stejari pitici".[44]

Altminteri, esențele lemnoase întâlnite în pădurile din jurul Bucureștilor erau numeroase și diverse (stejar, cer, gârniță, tei, jugastru, paltin, ulm, frasin, carpen, arțar etc.), la fel ca și speciile de arbuști (porumbar, crușin, spinul-cerbului, sânger, călin, lemn-câinesc, soc etc.). Mai ales primăvara, pădurea se acoperea de un covor de plante ierboase, multe comestibile, și de flori (ghiocei, viorele, toporași, brebenei etc.), în vreme ce toamna sau în perioadele ploioase răsăreau o puzderie de ciuperci. Iar localnicii le foloseau din plin în alimentația lor sezonieră sau recurgeau, pentru tratarea empirică a diferitelor maladii, la plantele de leac, pe care le culegeau și le vindeau pe la iarmaroace țăranii de prin satele mărginașe. La fel cum vânatul, mai mare sau mai mic de prin păduri, ajungea deseori pe mesele domnilor sau ale boierilor, care se îndeletniceau uneori de plăcere cu vânătoarea.

Deja de pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, pădurile din jurul Bucureștilor căpătaseră și o funcție de agrement, atât pentru străini, cât și pentru localnici. Astfel, aflat, pe la 1792, în drum spre București, William Hunter ne povestește cum, fascinat de „pădurea plină de farmec" de la Afumați, s-a oprit de mai multe ori, pentru a se bucura de priveliște și „a tot coborât din căruță, pentru a culege florile sălbatice ce creșteau aici în mare număr și varietate".[45] La începutul veacului al XIX-lea, exploatarea turistică forestieră devenise mult mai organizată. „În păduricea frumoasă numită Băneasa, unde o parte din societate se ducea des", Iancu Văcărescu își amenajase, pe moșia sa, „un parc al conacului", pe care nu doar că „îl lăsa deschis publicului", ci îl și dotase, „pe propria lui cheltuială, cu tot felul de îmbunătățiri, «spre plăcerea vizitatorilor»".[46]

În schimb, în chiar inima Bucureștiului năpădit de ape, se afla la ea acasă vegetația de baltă, atât lemnoasă (salcie, anin, plop), cât și hidrofilă (stuf, trestie, papură, rogoz, nufăr, țipirig etc.). Deseori, pe apele stătătoare mai adânci se dezvolta așa-numitul plaur sau cocioc, „un pod vegetal plutitor [...], format din rizomii plantelor acvatice, peste care se depuneau resturile aeriene descompuse ale vegetației respective și praful adus de vânt".[47] Așa că mirosurile de baltă sau orăcăitul broaștelor însoțeau zi de zi viața bucureștenilor.

Dincolo de această vegetație spontană, Bucureștiul fanariot se putea mândri cu felurite culturi agricole. Mai întâi, grădina de zarzavat constituia un atribut indispensabil pentru multe gospodării, ce urmăreau să-și asigure, în acest fel, o minimă autonomie alimentară. Și

totuși, dacă de leguma de pe lângă casă bucureștenii se mai puteau, la rigoare, lipsi, nu același lucru se putea spune despre licoarea sfântă a lui Bachus, în egală măsură trebuincioasă domniei, mânăstirilor, boierilor și bucureștenilor de rând, care aveau, până și ei, o boltă de viță pe lângă casă. În aceste condiții, Bucureștiul fanariot apărea ca o mare podgorie, ce se întindea, cu mici întreruperi, din Dealul Cotrocenilor până în cel al Văcărești lor, ocupând însă până și zona de câmpie sau de luncă. Pe planul alcătuit în 1790-1791 de ofițerul austriac F.B. Purcel, Constantin C. Giurescu a numărat nu mai puțin de șaptezeci și patru de vii între Podul Mogoșoaiei și Podul Târgului de Afară, șaizeci și cinci între Podul Mogoșoaiei și Dâmbovița și unsprezece pe Dealul Mitropoliei.[48] Dintre acestea, unele constituiau adevărate domenii, asemenea plantației de 18 pogoane (9 hectare) a banului Nicolae Brâncoveanu din mahalaua Sfântul Elefterie.[49] Altele, desigur mai mici, se aflau chiar în buricul târgului, asemenea viei din vecinătatea Bisericii Colței.[50]

Mai puțin indispensabile pentru bucureșteni decât viile, plantațiile de meri, peri, pruni, nuci ori duzi erau, și ele, numeroase. Oamenii simpli se mulțumeau să-și sădească niște pomi fructiferi în grădină sau în fața casei, pentru a pune pe masă câte o poamă la vremea recoltei, în timp ce domnul, boierii și alți bucureșteni cu dare de mână dețineau livezi întinse în interiorul sau în apropierea nucleului urban. Așa era, de pildă, „livada Văcărești lor", aflată pe locul ocupat astăzi de Biblioteca Centrală Universitară „Carol I" și de Ateneul Român.[51]

În concluzie, în veacul al XVIII-lea, Bucureștiul oferea un cadru natural deopotrivă favorabil și ostil. Pământul roditor, resursele generoase de apă, pădurile viguroase din jurul orașului, care ofereau din abundență material lemnos, dar și un surplus de hrană, lutul și nisipul ușor de exploatat din albia râurilor erau atuuri importante. Deseori însă, aceste atuuri se transformau în dezavantaje: apele dătătoare de viață creșteau peste măsură, nimicind totul în calea lor, clădirile din lemn erau făcute scrum de câte un incendiu devastator iscat din senin, ca să nu mai vorbim de epidemiile ce făceau ravagii, în condițiile igienice precare din zona palustră a capitalei, ori de cutremurele nemiloase, ce loveau pe nepusă masă Bucureștii. În acest fel, „viața dulce" a locuitorilor târgului valah, pe care o amintesc atât sursele românești, cât și cele străine, era brutal curmată, și bucureștenii trebuiau să strângă din dinți, să-și adune forțele și să reclădească din temelii tot ceea ce prăpădiseră peste noapte stihiile, rugându-se ca Dumnezeu să-i ferească de asemenea urgii câte zile or mai avea.

II. Topografie și populație

„Hotarele“ Bucureștilor între epoca lui Brâncoveanu și Revoluția lui Tudor

PORNIT MODEST, PRIN VEACUL AL XV-LEA, din jurul Curții Domnești, Bucureștiul cunoscuse, în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu (1688–1714), o extindere fără precedent, cu toate că voievodul își petrecea mai multe luni pe an în vechea cetate de scaun a Târgoviștei. În absența unor planuri care să dateze din respectiva perioadă întinderea capitalei în momentul instalării domniilor fanariote, orașul poate fi reconstituit doar cu aproximație, prin folosirea ca puncte de reper a noilor biserici înălțate în vremea lui Brâncoveanu.[52] La apus, pe malul drept al Dâmboviței, limita Bucureștiului ajungea până la podul Izvor, după care cobora spre sud-est, cuprinzând Mânăstirea Mihai Vodă, Schitul Maicilor, biserica Slobozia (azi, Leon Vodă) și așezământul monastic de la Radu Vodă. În schimb, pe malul de miază-noapte al râului, marginea orașului includea bisericile Dobroteasa și Olteni, cotind apoi înspre nord-vest, cam prin dreptul actualelor străzi Olteni, Mircea Vodă și Mântuleasa, pentru a ajunge la întretăierea Căii Moșilor cu bulevardul Carol I. Se continua de-a lungul străzilor Maria Rosetti și C.A. Rosetti, ajungând la Podul Mogoșoaiei (Calea Victoriei), pe lângă Biserica Kretulescu, după care-și urma traseul înspre nord-est, până la Biserica Schitu Măgureanu, pentru a coborî, în cele din urmă, înspre sud, până la Dâmbovița.

Amintita extindere a capitalei se putuse realiza pe de-a-ntregul liber, natural, întrucât Bucureștiul era un oraș deschis, fără un sistem de fortificații care să-l îngrădească. Și așa va continua să fie de-a lungul întregului veac fanariot, cu toate încercările unor voievozi de a-i impune hotare, de a-l strânge în chingile unor reguli urbanistice stricte. Astfel, dacă în secolul al XVII-lea granița politiei era probabil marcată prin pietre așezate peste grămezi de cărbune,[53] Alexandru Ipsilanti (1774–1782) a poruncit delimitarea acesteia prin cruci mari de piatră, și chiar prin garduri de lemn.[54] Și, pentru ca domnia să fie scutită de

orice cheltuială în această afacere, mai pragmaticul Nicolae Caragea (1782–1783) a poruncit ca zapciii „să pue pe mahalagii, cu voia, fără voia lor, să închidă la margini acele locuri ce es la câmp cu garduri și cu mărăcini, câte vor fi stricate gardurile mai dinainte", dar și „să dreagă drumurile și baltacurile ce sunt atât la căpătâiurile podurilor mari, cum și prin ulițele mahalalelor".[55] Stăpânirea lui Caragea s-a sfârșit însă cu mult înainte ca el să-și poată impune voința asupra anarhiei urbanistice ce domnea în București. A urmat la tron Mihail Suțu (1783–1786), care, la 19 iulie 1784, a fost nevoit să traseze un nou hotar al capitalei, cu un al doilea rând de cruci, „mai pe dinafară osebit dintr-acestea puse mai dinainte", pentru a cuprinde construcțiile „fără autorizație", ivite între timp, dincolo de granița lui Ipsilanti. Iar pentru a opri repetarea în viitor a unor asemenea situații, vodă îi amenința pe contravenienți cu dărâmarea caselor și cu aplicarea altor sancțiuni – neprecizate însă („să se sfârâme și să se surpe până la pământ, ci încă cel ce va face îndrăsnire și nebăgare de seamă la porunca domnească să se pedepsească").[56] Hrisovul lui vodă n-a avut însă efectul scontat, căci populația săracă de la țară, atrasă de mirajul capitalei, nu dispunea de resursele necesare pentru a-și cumpăra terenuri în centru, unde să-și clădească locuințe, așa că nu putea decât să ocupe un petic de pământ de la margine, pe care să-și ridice o cocioabă sau să-și sape un bordei. Iar, pentru că, spre sfârșitul veacului al XVIII-lea, fenomenul căpătase proporții îngrijorătoare în urma „spargerilor de sate", ce provocau „venirea în faluri (*sic!*)... aici, în orașu Bucureștilor", a „țăranilor de pe afară neopriți",[57] încercările domniei de a stabili limite urbane fixe se dovedeau, de fiecare dată, sortite eșecului. Cu toate acestea, diverșii voievozi sau boierii însărcinați cu administrația orașului continuau să persevereze pe această linie. De pildă, la 15 martie 1815, făcând referire la istorica delimitare a teritoriului capitalei din porunca lui vodă Ipsilanti („din domnia dintâi a mării[i] sale Alexandru Vodă Ipsilant, s-au hotărât cuprinsul politiii până unde se cuvine a fi, puindu-se cruci spre despărțire de către țară"), veliții boieri îi solicitau lui Ioan Gheorghe Caragea însărcinarea unuia dintre marii-vornici, însoțit de vornicul obștirilor și de un ispravnic din Ilfov, „să meargă de jur împrejurul Bucureștilor, să puie cruci în dreptul căpătâiurilor podurilor, ca până într-acele cruci să se știe că este hotarul Bucureștilor. Și câte case vor cădea afară din hotar să li se taie toate gardurile ale curților și ale grădinilor, ca să rămâie locul slobod și lărgit, a nu să face noroaie și a putea oamenii să intre în politie și pe acolo, iar nu numai pă la poduri".[58] Nu peste mult timp (7 decembrie 1816), dregătorii țării se răzgândeau în privința modului de

marcare a marginilor Bucureștilor și obținеau de la vodă „să se facă movilițe cu salahori de la Dumnealui Vel Vornicul al Politiei", acolo unde se aflaseră „hotarele cele mai din urmă din domnia răposatului Domn Constantin Vodă Ipsilant (1799–1801)".[59]

Unul dintre scopurile fundamentale ale îngrădirii Bucureștilor era acela de a controla traficul de persoane înspre și dinspre oraș. Într-o anumită perioadă, se urmărea ca nimeni să nu intre în capitală decât pe cele patru artere principale (Podul Mogoșoaiei, Podul Târgului de Afară, Podul Calicilor și Podul lui Șerban Vodă), unde erau amplasate străji ce-i luau la întrebări pe cei ce voiau să treacă. Se putea lupta astfel împotriva infracționalității, oprindu-se pătrunderea („pentru odihna obștei de orice fel de furi, care ar căuta să fure din oraș") sau fuga răufăcătorilor din capitală („pentru fugari i slugi i țigani de la stăpâni i pentru alți oameni răi sau vinovați ce ar căuta să scape cu ieșirea din București").[60] În egală măsură, în cazurile, foarte frecvente, ale izbucnirii unor epidemii, în acest fel era împiedicată intrarea în București a persoanelor contaminate („dar de se va întâmpla, ferească Dumnezeu, de a se lăți și se mai înmulți boala [ciumei], pentru a se feri orașul Bucurescii să nu să molipsească mai mult cu venirea celor de pe afară face trebuință să ocolească cu gard de jur împrejur, lăsându-se slobode numai cele patru poduri mari ale orașului"; „așișderea să dai dumneata strașnice porunci la toate străjile mărginii Bucurescilor – îi scria, la 15 noiembrie 1784, Mihai Suțu marelui-spătar –, ca nici de cum să nu lase pe cei de la ordie să intre în Bucuresci în soroc de 40 de zile").[61] Pe de altă parte, controlul riguros al intrărilor și ieșirilor din capitală putea fi folosit în scop polițienesc, pentru a fi oprită infiltrarea unor elemente ostile domnului. Așa s-a gândit să procedeze autoritarul Nicolae Caragea (1782–1783), care a încercat să impună intrarea și ieșirea din capitală doar pe baza unui salvconduct („tot feliu de oameni: negustori, isnafi, străini sau pământeni [...] să fie datori a veni ca să ia teșcherea de dreptate de la Domnia Ta" [*sc.* vel spătarul]), pentru eliberarea căruia cei interesați trebuiau să achite două parale, dacă intenționau să se deplaseze doar pe teritoriul Țării Românești, și, respectiv, patru, dacă doreau să iasă în afara principatului").[62] Reacțiile la această măsură complet străină de tradițiile țării trebuie să fi fost însă extrem de ostile, așa cum se poate deduce din însuși textul lungului hrisov citat, care, pentru a nu tulbura și mai mult apele, admite unele excepții de la regulă (țăranii de prin satele mărginașe veniți să-și vândă produsele prin târguri, boierii sau egumenii de mânăstiri care trebuiau să se legitimeze prin viu grai – „care cu acesta nu scade cinstea nimănui a răspunde străjărului că este cutare Boeru sau cutare Egumenu").[63]

În altă ordine de idei, reticența autorităților față de extinderea capitalei poate fi înțeleasă mai bine dacă ne oprim mai cu luare-aminte asupra cauzelor fenomenului și observăm că populația defavorizată era cea care tindea să se stabilească în suburbii. Pe de o parte, țăranii supuși unei presiuni fiscale crescânde în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea vedeau mutarea la oraș drept o soluție pentru a scăpa de povara impozitelor neplătite („peste care cruci [hotarele lui Ipsilanti – *n.n.*] s-au întins [...] și unii țărani ce au fugit de la satele lor ca să scape de angarii";[64] „și țăranii de pe afară, neopriți fiind, vin pe marginea orașului cu locuința, nefiind hotar în mijloc, [...] amestecându-se de nu se poate cunoaște bucureșteanul de țăran").[65] În egală măsură, acești orășeni de adopție aveau și posibilitatea de a munci într-o prăvălie sau într-un atelier meșteșugăresc. Și, pe deasupra, pe la marginile Bucureștiului se aciuau nu doar țărani, ci și țigani fugiți din sălașele lor „cu feluri de dobitoace", în căutarea unei vieți mai bune, și chiar „străini, necunoscuți, neștiuți", mai ales slavi sud-dunăreni bătuți de soartă.

Totodată, orășenii ce nu locuiau pe teritoriu domnesc, ci pe proprietăți aparținând unor mânăstiri, fiind siliți să plătească embatic, se simțeau tentați să ocupe terenurile nimănui de la marginea urbei. Uneori, o întreagă breaslă ce găsea condiții avantajoase pentru practicarea propriei profesii într-o anumită zonă din afara nucleului urban propriu-zis își putea stabili acolo cartierul general. Este cazul olarilor, care-și întemeiază, în epoca fanariotă, o mahala proprie, unde, în 1763, înalță biserica omonimă. În plus, densitatea mult mai mică a locuirii în zonele mărginașe ale capitalei permitea fiecărui mahalagiu să dispună de o gospodărie mult mai spațioasă decât în centru.

Această extindere continuă a suprafeței capitalei s-a realizat însă, destul de uniform, în toate direcțiile, așa cum putem constata din primele planuri detaliate ale Bucureștiului realizate ulterior anului 1770. Este vorba de documente cartografice, mai mult sau mai puțin exacte, întocmite, în primul rând, în scopuri militare, odată ce Țara Românească și capitala ei deveniseră terenul confruntărilor armate între trupele austriece, rusești și turcești. Cu toate acestea, sunt atestate și materiale realizate în vederea mai bunei gospodăriri a urbei, ca, de pildă, „Planul din Harta Mare a Bucureștilor" sau „Planul cel Mare al Capitalei", expus în clădirea Magistratului și folosit de membrii Divanului țării la luarea măsurilor necesare pentru administrarea orașului (delimitarea hotarelor, pavarea și repararea străzilor etc.).[66] Dintre acestea, excelenta ridicare topografică din anul 1825, datorată inginerului Moritz van Ott, ne permite să reconstituim cu destulă precizie extinderea Bucureștilor la sfârșitul epocii fanariote.[67]

Organizarea spațiului urban: mahalalele, plășile

TOT ACEST ÎNTINS SPAȚIU URBAN era organizat sub forma unor unități de dimensiuni relativ modeste, ce apar în documentele de epocă sub numele de mahalale. Era vorba de delimitări teritoriale utilizate atât în scop fiscal (strângerea dărilor, a eventualelor amenzi), cât și pentru localizarea proprietăților într-un oraș fără o structură cadastrală bine pusă la punct. Ele nu erau însă niște celule artificiale, trasate de autorități în scopul facilitării propriei administrații, ci grupări de populație, ce căpătau conștiința că alcătuiau o comunitate. Iar centrul acestei comunități nu-l putea reprezenta, în secolul al XVIII-lea, decât biserica proprie, în jurul căreia se organiza întreaga viață a mahalalei. De altfel, până în veacul al XVII-lea, termenul preponderent utilizat pentru desemnarea amintitei realități fusese cel de *enorie*, adică parohie. Așa că, atunci când o astfel de grupare de populație se concentra într-o zonă lipsită de un edificiu de cult, una dintre principalele sale preocupări o constituia ridicarea, pe proprie cheltuială, a unei biserici.

Un raport al vornicului Dumitrașco Racoviță și al logofătului Scarlat Greceanu către Alexandru Ipsilanti (15 decembrie 1780) ne dezvăluie felul în care putea apărea o nouă mahala. „În mahalaoa de la Fântăna Boului" se găsea un „loc domnesc, pe care unii, alții începuseră a-l împresura și a face pă dânsul case". „Nefiind primit la voința mării[i] sale a li se face acelora o pagubă și o strămutare ca aceia, milostivindu-se" Scarlat vodă Ghika „le-au dat volnicie și lor, și altora, câți vor vrea să vie, ca, unde nu vor fi case făcute, să-și facă și ei și să-și facă și biserică și cu toți să șază cu liniște și odihnă, neavând de către nimenea de nimic supărare și nici un fel de împotrivire" (12 februarie 1759). În mod cu totul surprinzător, în ciuda bunăvoinței domniei, acești mahalagii netrebnici nu se învredniciseră timp de douăzeci de ani să-și clădească un lăcaș de cult, așa că Alexandru Ipsilanti, domn inspirat de ideile iluministe, dar și preocupat de cât mai buna gospodărire a Bucureștiului, le poruncea „ca, în locul bisericii, să aibă a face podul dinpotriva mahalalii du peste Dâmbovița, din josul morilor, cum au fost mai nainte, fiind și lor trebuincios, ca și obștii", căci „într-această vreme, dupe îndestularea bisericilor ce se află cu ajutorul lui Dumnezeu făcute, nu este trebuință biserică a face".[68]

Ne aflăm însă în fața unei rare excepții, mahalaua fiind, în genere, de neconceput în absența bisericii. De altfel, și cele mai multe „cartiere" bucureștene din epocă își împrumutau numele de la cel al bisericii din centrul lor (Sfântul Nicolae din Șelari, Sfântul Gheorghe Vechi, Sfântul Gheorghe Nou, Stelea, Sfântul Spiridon Vechi, Biserica Doamnei,

Biserica Albă ot Schitul, Schitul Măgureanului, Biserica dintr-o Zi, Biserica Enii etc.) sau de la cel al unui cleric de seamă (Popa Hierea-Sibilele, Popa Radu, Vlădica, Arhimandritul, Popa Soare, Popa Nan etc.). În plus, întreaga viață a comunității se desfășura în jurul bisericii, iar conducătorul ei *de facto* era preotul cel mai în vârstă de la enorie. Căci altminteri, în ciuda tradiției creștine originare a unicității preotului părinte al comunității, chiar și parohiile mici aveau câte doi-trei popi, în timp ce la o biserică dintr-o mahala populată, precum cea a Colței, slujeau nu mai puțin de cinci.

Aceștia săvârșeau nu doar slujbele de duminică sau de peste săptămână, ci și ceremoniile religioase, atât de însemnate în economia vieții fiecărui om din veacurile al XVIII-lea–al XIX-lea (botezul, căsătoria, înmormântarea etc.). Prin botezul la biserica din mahalaua în care se născuse, bucureșteanul devenea, până la moarte, fiul acesteia, trebuind să dovedească abnegație și devotament față de ea și de slujitorii ei. Și, într-adevăr, documentele păstrate dovedesc, în genere, profundul atașament al enoriașilor față de biserica și preoții lor. De pildă, un act din 12 martie 1789 ni-i arată pe mahalagiii mai de seamă de la Biserica Iancului cum se angajează „cu tot sufletul și viața" să slujească „sfintii biserici fără interes", „neîmpărtășindu-se din veniturile acesteia" cu nici cel mai mic lucru. Și chiar așa au și făcut, îngrijindu-se, mai întâi, de bunăstarea cuvioșilor preoți, trei la număr, cărora le-au rezervat câte șaizeci de taleri pe an din venitul moșiei mehedințene Risipiți, dăruite bisericii de biv vel serdarul Matei Filișanu, în schimbul slujirii „pe tot anul a șase sărindare întru pomenirea neamului" amintitului boier, și apoi de sfânta biserică, pe care au înzestrat-o cu „lucruri trebuincioase", „de care era lipsită".[69] În alt document, vedem cum locuitorii din mahalaua Popescului, cu mic, cu mare, le smulg jupânesei Chița și lui Gheorghiță Tutescul, fost mare-căpitan de lefegii, ctitorii bisericii lor, „încă până a nu pune piatra a face biserica", angajamentul solemn de a nu „închina la vreo mânăstire nicăiri" cât vor „avea viață" și interdicția *in aeternum* pentru urmașii lor de a proceda în acest fel. Așa că, după ce se asigură că venitul bisericii „mult puțin al preoților [avea] să fie", mahalagiii pot strânge cu inima împăcată „de pe la unii alții creștini, milostenie, care cu cât s-au îndurat de au ajutat", pentru a isprăvi biserica pe dinăuntru cu „zugrăveala, tâmplele, jățurile și altă odoară". Mai ales că actul oficial citat prevedea că, „oricât va trăi", pe „sfinția sa" popa și pe „oricine s-ar trage din neamul sfinției sale" „nimeni să n-aibă voie să-i scoață de la această sfântă bisearică".[70]

Preoții, de situația materială a cărora credincioșii erau atât de preocupați, aveau în mahala un rol ce depășea cu mult sfera religioasă. Ei nu doar le garantau mântuirea enoriașilor generoși, îi învățau

buchiile (în măsura în care le știau ei înșiși) și îi catehizau pe copiii lor, ci și judecau mici neînțelegeri între mahalagii ori figurau ca martori mai presus de orice bănuială la încheierea feluritelor contracte (vânzări, închirieri etc.).

Altminteri, relația mahalagiilor cu Sfânta Biserică nu era întotdeauna ideală, căci păcatul îi împingea uneori să se gândească la bunătățile lumii acesteia, iar nu la viața de veci. Spre pildă, în timpul domniei lui Grigorie Ghika, „voevod i gospodar zemli Vlahiscoe",[71] câțiva mahalagii, „nesuferindu-se a da chirie pă an pentru locurile caselor" la sfânta mânăstire „unde să cinstește și se prăznuiește hramul Sft. Spiridon, episcopul Grimithundului"[72] (*sc.* al Trimithundei), au ieșit cu jalbă la vodă, care, fără a se mai gândi la „multa evlavie" cuvenită sfântului „și de minuni făcătoriului Spiridon" și la dragostea și rugăciunea „preafericitului patriarh al Antiohiii", al domniei sale întru Hristos părinte chir Silvestru",[73] le-a dat – paradoxal – dreptate (25 iunie 1748). Alteori, ca în mahalaua Gorganilor, în iulie 1779, partea rătăcirii locuitorilor o luau înșiși preoții lor, refuzând să recunoască cu „cuvinte de pricini" stăpânirea Mânăstirii Radu Vodă asupra unui loc de moară „după apa Dâmboviții". Așa că, neavând vreun alt argument, „cuviosul arhimandrit chir Ioanichie" „a cerșut de la smereniia" sa „Grigorie, cu mila lui Dumnezeu, arhiepiscop și mitropolit a toată Ungrovlahia", o „carte cu mare blestem și cu groaznică afurisanie", doar-doar i-o înfricoșa pe mahalagii („acela care nu va mărturisi adevărul, după a lui știință, să fie proclet și afurisit de domnul nostru Iisus Hristos și de 318 sfinți părinți de la Nichea și de toate sfintele săboară, așijderea și de smereniia noastră, hierul și pietrile să să topească și să să răsipească, iar trupul aceluia după moarte să rămăe întreg și nedezlegat, parte și lăcaș să aibă la un loc cu Iuda și cu afurisitul Aria, să moștenească bubele lui Gheezi și să-l lovească cutremurul lui Cain").[74]

Dincolo de relația mai bună sau mai rea a enoriașilor cu autoritățile ecleziastice superioare, viața, inclusiv cea laică, a mahalalei rămânea indisolubil legată de biserica parohială. După ce asistau la slujbe, credincioșii își spuneau unii altora păsurile, îi bârfeau pe vecini ori chiar puneau la cale afaceri. În aceste scopuri, ființa deseori în jurul bisericii un spațiu deschis, ce permitea socializarea, jucând rolul piețelor – absente din București cel puțin până în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea –, dar și al unor târguri improvizate. Un document din 15 martie 1783 ne informează despre existența, în mai multe mahalale, a unor „viranele orânduite din poruncă domnească pentru alișverișul săracilor", pe care locuitorii erau datori să le întrețină. Într-o astfel de situație, mahalagiii Vergului făgăduiesc

să sape, pe propria cheltuială, pe un astfel de teren, un puț „ca să fie pentru adăpatul dobitoacelor țăranilor“,[75] care veneau să-și desfacă produsele în această zonă mărginașă a capitalei.

Iar cazurile în care mahalagiii acționează ca un corp unitar sunt mult mai numeroase. Este vorba, de pildă, de încheierile de contracte de vânzare-cumpărare de către un gospodar prevăzător, care, nevrând să-și ridice în cap toată mahalaua, se preocupa să obțină în prealabil consimțământul tuturor vecinilor pentru tranzacția asupra căreia convenise. Alteori însă, ca martori ai unei vânzări sau închirieri apar doar cetățenii de frunte ai mahalalei: preoții, boierii, negustorii avuți. Imposibilitatea obținerii unui acord mai general este pricinuită și de numărul foarte diferit al populației din diversele mahalale.

Astfel, conform catagrafiei din 1798, numărul de case al fiecăreia dintre cele 67 de mahalale ale Bucureștilor varia între 2 și 335, cu o medie de circa 115.[76] Rezultă astfel că numărul mediu de locuitori dintr-o mahala era de sub 600, conform unui calcul estimativ, pe care îl putem efectua pe baza numărului mediu de 5 (cinci) suflete într-o gospodărie, propus de C.C. Giurescu. Ne aflăm, prin urmare, în fața unei comunități suficient de mici, astfel încât toată lumea să cunoască pe toată lumea, cu ce se ocupă, ce afaceri învârtește, ce metehne are. Din acest punct de vedere, comunitatea mahalalei se apropia de cea a satului, așa că am putea defini mahalaua drept un sat urbanizat, ca urmare a activităților cu specific orășenesc asumate de mulți dintre mahalagii.

În egală măsură, mahalaua era mult prea mică și nu justifica o administrație/conducere proprie organizată/plătită de autoritățile centrale. În cadrul acesteia, exista, în primul rând, o ierarhie tradițională, bazată pe preeminența spirituală (clerici) sau economică (boieri, negustori), ce nu trebuie, în nici un caz, asimilată unei conduceri. Cu toate acestea, încă din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, sunt atestați în documente așa-numiții *vătași* sau *vătășei* de mahala, funcționari însărcinați cu aplicarea poruncilor stăpânirii în „cartierele“ bucureștene și cu semnalarea către autorități a neregulilor săvârșite de unii locuitori. Ei acționau însă, de cele mai multe ori, în colaborare cu preotul paroh, adevăratul întâistătător al mahalalei. De pildă, un hrisov domnesc din 9 martie 1797 prevede ca „starostea (de binale) și preoții mahalalelor cu vătășelu“ „să privegheze“ să nu se ridice construcții în afara hotarelor orașului, pe spațiul *carosabil* („să se întindă pe pod cu facere de bina“) ori fără implicarea de personal calificat în construcții („cari nu-și fac năMestiile cu meșteri lemnari i zidari, ci obicinuiescu de-și facu înșii năMestiile de gard, făr de meșteri“).[77] În schimbul acestor servicii nu totdeauna pe placul locuitorilor, ei primeau

din partea mahalagiilor o modestă retribuție, denumită *ortul vătafului*.[78] Era însă evident că, din cauza populației reduse a unora dintre mahalale, acestea nu puteau avea o administrație proprie, rentabilă din punct de vedere financiar.

În aceste condiții, atunci când, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, domnia s-a preocupat să ofere capitalei o administrație modernă, ea a trebuit să creeze unități administrative superioare mahalalei ca dimensiuni și populație. Așa au apărut *plăşile*, al căror număr a cunoscut variații sensibile de-a lungul timpului. Astfel, în 1792 sunt atestate patru,[79] în 1793 șase,[80] în 1798 cinci, iar în 1820 zece („Toată politiia Bucureștilor să să împarță în zece plăși").[81] Situația din 1798 ne este mai bine cunoscută datorită păstrării catagrafiei capitalei datând din respectivul an. Aceasta consemnează existența Plasei Târgului în centrul orașului (douăzeci și șase de mahalale cu 1.663 de case), a Plasei Gorganului în vest (cincisprezece mahalale cu 1.136 de case), a Plasei Broștenilor în sud (optsprezece mahalale cu 1.498 de case), a Plasei Târgului de Afară în est (optsprezece mahalale cu 1.021 de case) și a Plasei Podului Mogoșoaiei (șaisprezece mahalale cu 1.092 de case), permițându-ne și realizarea unei estimări a populației capitalei la cumpăna dintre veacurile al XVIII-lea și al XIX-lea, anume circa 32.000 de mii de locuitori.[82] Prin dimensiunile lor, acestea se prezentau ca niște adevărate orășele și, ca atare, necesitau o administrație proprie. Faptul a fost avut în vedere de către divanul domnesc, care s-a îngrijit, în martie 1820, ca fiecărei diviziuni administrative a capitalei să-i fie alocat un epistat cu câteva ajutoare („la fieșcare plasă să să orănduiască căte un epistat om vrednic, căruia să i să dea trei-patru oameni într-armați, cum și cuviincioasele povățuri, spre a-și împlini datoria sa la vreme și făr dă cusur"), iar atribuțiile acestor funcționari să fie clar prevăzute (întocmirea listei străinilor, dar și a persoanelor suspecte, prevenirea izbucnirii incendiilor și semnalarea imediată a acestora, în vederea stingerii cât mai rapide, raportarea zilnică a incidentelor din propria plasă, interogarea clericilor veniți din provincie).[83]

Câți locuitori a avut Bucureștiul fanariot?

DACĂ ÎMPĂRȚIREA ADMINISTRATIVĂ a capitalei ne este relativ bine cunoscută, evoluția numărului ei de locuitori de-a lungul epocii fanariote rămâne, fatalmente, învăluită în mister, din pricina absenței

unor recensăminte ale populației sau, mai degrabă, a pierderii datelor oferite de acestea, cu excepția celor ale catagrafiei mai sus amintite din 1798. Altminteri, documentele ne informează și cu privire la alte încercări ale unor domni greci de a afla câți supuși aveau în cetatea de scaun. De pildă, la sfârșitul anului 1791 sau la începutul lui 1792, Mihail Suțu a dat ordin biv vel banului Nicolae Brâncoveanu, biv vel logofătului Scarlat Greceanu, dar și marelui-spătar și epistatului agiei să întocmească o catagrafie a Bucureștilor, numai că amintiții boieri nu s-au grăbit să-și ducă la bun sfârșit misiunea. Așa că, pierzându-și răbdarea, vodă le poruncea *straşnic*, la 22 februarie 1792, ca „până duminică negreșit să aveți a ne arăta catagrafia pe zece mahalale săvârșite, fără de a Ne arăta pricini de prelungiri mai multe, că ne veți da pricină de tulburare".[84]

În condițiile acestei penurii de date demografice, ne-am putea simți tentați să recurgem la informațiile cu privire la populația Bucureștilor oferite de călătorii străini. Numai că aceștia nu prezintă cifre bazate pe o inventariere riguroasă, ci pe estimări superficiale, de moment, sau pe datele *ad hoc* primite de la unul sau altul dintre localnicii cu care se întâmplase să intre în contact.

Astfel, dacă ar fi să dăm crezare acestor informații, populația capitalei a variat, de-a lungul veacului fanariot, între 40.000 de locuitori în perioada 1735–1741[85] (cărturarul grec Constantin Dapontes), circa 50.000 în 1745 (10.000 de case conform lui Antonio Bechich, episcopul catolic de Nicopole)[86] și nu mai puțin de 120.000 în 1758–1759 (diplomatul și etnologul francez Charles-Claude de Peysonnel).[87] În schimb, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, ea ar fi scăzut la 20.000 de suflete în 1776 (abatele Lionardo Panzini),[88] pentru a crește exponențial, la 60.000, în chiar anul următor (jurnalistul și revoluționarul francez Jean Louis Carra)[89] și a reveni peste circa un deceniu, în 1786, la 50.000, conform inginerului militar Joseph Gabriel Monnier,[90] sau la doar 25.000 de oameni, după mărturia naturalistului italian Lazzaro Spallanzani.[91] Nu peste mult timp, în 1790, colonelul din armata țaristă Alexandre de Langeron evalua populația capitalei la 60.000 de locuitori,[92] în vreme ce, în 1794, universitarul englez Robert Stockdale o cobora până la 16.000 de suflete.[93] După 1800, pe fondul unei creșteri reale, estimările călătorilor sunt și mai generoase, pendulând între 80.000 de locuitori în 1801 (nobilul ungur Vince Batthyány),[94] 60.000 în 1808[95] și tot 80.000 în 1814 (căpitanul Thomasin).[96]

Dintre toate aceste aprecieri, cea mai vrednică de luat în seamă este cea a lui Constantin Dapontes, aflat în mod direct în slujba voievodului de atunci: „În timpul lui Constantin Mavrocordat (a treia

domnie: 1735–1741 – *n.n.*), când eram eu secretarul acestuia, s-a împărțit haraciul la patruzeci de mii, adică 40.000 de locuitori cu siguranță."[97] Prin urmare, putem accepta acest număr aproximativ de locuitori pentru mijlocul veacului al XVIII-lea și chiar pentru a doua parte a acestuia, cu tendința generală de creștere demografică, stopată doar în răstimpuri de războaie și ocupații străine, precum cea austriacă din perioada 1789–1791, ce explică oarecum și numărul relativ mai mic de locuitori din catagrafia de la 1798 (32.000). Ulterior, începutul veacului al XIX-lea a marcat un spor demografic considerabil, ce nu poate fi determinat însă cu certitudine până la eventuala descoperire a unor noi documente. Indiferent dacă acceptăm cifra de 40.000 de locuitori pentru anul 1740 sau doar pe cea aproximativă de 32.000 pentru 1798, Bucureștiul apare în veacul al XVIII-lea drept unul dintre cele mai mari centre urbane din Balcani.

Rețeaua stradală. Piețe și poduri

REVENIND LA REȚEAUA STRADALĂ a orașului, se cade să precizăm că aceasta se organiza în jurul celor patru artere principale anterior menționate: Podul Mogoșoaiei (orientare NV–SE), Podul Târgului de Afară (NE–SV), Podul Calicilor (SV–NE), Podul lui Șerban Vodă sau al Beilicului (SE–NV). Acestea constituiau, de altfel, și punctele de intrare în capitală dinspre, în ordine, Brașov (Transilvania), Focșani (Moldova), Craiova (Oltenia, Banat) și, respectiv, Giurgiu (Turcia), bucurându-se în cea mai mare măsură de atenția autorităților, care-și asumau pe de-a-ntregul reparația și întreținerea acestora.

Și, într-adevăr, aceasta le dădea destulă bătaie de cap, căci bârnele de lemn cu care erau pavate drumurile putrezeau ori se stricau foarte repede, punând în grav pericol siguranța circulației (în „Podul Târgului de Afară [...] s-au deschis găuri și gropi și, noaptea, la trecerea celor ce vin și merg mai vârtos la menzil, se întâmplă de se primejduiesc vitele, căzând într-acele gropi și găuri și-și frâng picioarele").[98] În plus, cheltuielile privind reparația podurilor constituiau o grea povară pentru administrația urbei, care se afla într-o permanentă căutare de surse de venit pentru a le putea face față. Astfel, la 27 aprilie 1802, domnul Mihail Suțu impunea în favoarea *Cutiei* sau a *Casei Podurilor* o taxă plătibilă atât de țărani și negustori, cât și de boieri ori supușii străini la introducerea în București deopotrivă a

băuturilor spirtoase și a vinurilor.[99] La rândul său, administrația militară rusă crea în 1810, tot în scopul strângerii fondurilor necesare reparației drumurilor, așa-numitul *apalt al cărților de joc*, dare ce trebuia achitată de toți organizatorii de jocuri de hazard.[100] Iar impunerile excogitate, în acest sens, de-a lungul veacului fanariot au fost numeroase și diverse. Evident, nu puteau lipsi nici *taxele de pod*, prevăzute cu multă rigoare pentru fiecare categorie de marfă tranzitată pe drumurile întreținute din bani publici (240 de bani carul cu marfă de lipscănie sau cu marfă căzăcească, 180 carul cu blane de țara leșească, 90 carul cu butea de rachiu, 60 cel cu bogasie, astar, peștimane, piei de iepure, brașovenie etc.).[101]

Dacă uneori fondurile adunate în acest fel nu-și găseau cea mai bună sau mai corectă întrebuințare, alteori înfăptuirile urbanistice ale autorităților nu pot să nu stârnească admirația. Astfel, prin grija lui Caragea Vodă, Podul Mogoșoaiei ajungea să dispună în 1814 de iluminat public pe timp de noapte („pentru podoaba acestui Pod al Mogoșoaiei ni se pare că bine ar fi ca, din capul podului și până la Curtea Veche, și pe de o margine și pe de alta, la fiescare 7 case să se facă câte un stâlp lung de un stânjin și jumătate și în capul stâlpului să aibă câte un felinar și pe toată seara să se puie și câte o lumânare").[102]

În jurul celor patru poduri domnești mari se organiza întreaga rețea de străzi a orașului, de la drumurile pe care puteau trece cu ușurință carele, până la simplele ulicioare, pe care abia dacă încăpeau doi oameni unul lângă altul. Conform unei vechi reglementări urbanistice, fusese „canonisit ca toate podurile (mari) să fie largi de 4 stânjeni (circa 8 metri) ca să poată îmbla carele fără a se îmbulzi și a se izbi unul de altul",[103] numai că nimeni nu părea a se sinchisi de poruncile venite de la domnie, ci toți tratau drumurile publice ca pe propria moșie. Și nu era vorba doar de boieri sau de negustorii cu stare, ci și de orășenii de rând. De pildă, un pitac din 12 martie 1793 ne arată cum chiar pe Podul Mogoșoaiei „cei ce sunt cu casele i cu prăvăliile pe amândouă marginile ale podului [...] s-au întins cu binalele de au călcat și au luat în coprinsurile lor câte 4 și 5 palme și au strâmtat lărgimea uliței Domnești [...], precum și pe ulițele din lăuntrul târgului asemenea, [...] întrucât se apropie a nu putea două care alăturea să treacă".[104] Și nu doar clădirile în sine reduceau spațiul stradal propriu-zis, ci și accesoriile acestora și, desigur, nelipsitele tarabe, așa că vornicul obștirilor se vedea nevoit, la 15 mai 1819, să-i propună lui vodă „să fie luminată porunca Măriei tale [...] să taie orice tarabă, scară, încălcând lumina stradei, ori a cui ar fi casa ori prăvălia".[105]

În plus, bucureștenii nu se sfiau să-și arunce lăturile chiar în mijlocul drumului, în ciuda nenumăratelor interdicții în acest sens formulate de autorități și chiar în pofida soluțiilor oferite pentru remedierea acestei situații intolerabile. De pildă, constatând că „familiașii ce șed pe linia podului pe o parte și pe alta, toate gunoaiele, lăturile și boclucurile ce scot din casele lor le aruncă pe pod [...] din care nesuferita împuțiciune se pricinuiește și putrejunea podurilor", vodă Moruzi poruncea, la 19 mai 1793, ca „negreșit să se ridice acest rău obicei și toți câți sunt cu locuința pe linia podului să-și facă ori dresuri în curțile lor să-și ție hârdaie, pentru a-și vărsa lăturile și gunoaiele și să le scoată afară, iar în pod să nu se mai arunce aici; jghiaburile cuhniilor să nu le mai aibă scoase în pod; asemenea, în toate sâmbetile să mături podul fieșcare în partea sa, cât se va cuveni".[106] În egală măsură, mahalagiii erau ținuți să repare ulițele din fața propriilor locuințe, sub atenta supraveghere a vel spătarului și a marelui-agă, îndrituiți să recurgă la amenințări și pedepse în caz de nesupunere „să aveți a pune pe toți prăvălieșii i mahalagiii, atât pe cei casnici, cât și pe cei neînsurați, neguțitori, rufetari, orice vor fi, ca cu voie făr de voie să facă în grabă dresul cel cuviincios, cu sfărâmături de zid, cu tufă și cu oarecari podini [...] cum și la vreo cheltuială de bani să-i îndatorați și să-i siliți fără de voia lor a cheltui însuși și în scurt până în două, trei zile, să se facă meremeturi pe la toate locurile și podurile stricate, făcând dumneavoastră tot felul de mumbașeret strașnic în tot chipul ca să isprăvească în grabă".)[107] Un alt neajuns al celor mai multe ulițe bucureștene era acela că se umpleau de noroi în sezonul ploios și de nori de praf în anotimpul uscat, cel puțin atunci când erau străbătute în trombă de care. În consecință, administrația, prevăzătoare, se preocupă să impună în mai multe rânduri carelor ce aduceau marfă în București, dar părăseau goale orașul, să transporte și să deșerte în afara urbei noroiul de pe uliță.[108] Alteori, trecătorii și, mai ales, vehiculele nu se confruntau doar cu glodul de două-trei palme, ci și cu bălтace adânci și primejdioase, în care, o dată intrată, căruța nu prea mai avea multe posibilități să iasă în bună stare. Așa cum știau toți conducătorii de vehicule ai vremii, astfel de bălтacuri „pline de putoare nesuferită", ce pricinuiau norodului „nevoie și necazuri" și „mare zătignire",[109] se aflau, printre altele, în fața Curții Domnești, lângă grădina căminarului Dudescu, și „la Gorgani la vale", pe locul parcului Cișmigiu de astăzi.

Mult mai puțin disciplinați decât bucureștenii de rând, boierii cutezau uneori să răpească domeniului public o întreagă uliță. Așa a procedat, de pildă, fostul mare-ban Toma Kretzulescu, care n-a ezitat „să

cuprinză în curtea dumisale" „o uliță ce se abătea la vale din ulița cea mare a Podului Mogoșoaiei", propunând totuși autorităților un schimb de terenuri („să dea uliță din celălalt loc cumpărat"), pe care acestea l-au refuzat, din pricina interesului în afacere al unui confrate mult mai influent în acel moment, spătarul Dumitrache Ghika („drept-aceea căutat-am și pravila unde zice, pentru închiderea ulițiii, nimeni să nu cuteze a lua loc din uliță, ci să păzească ulițele în starea în care au fost").[110] Exista, desigur, și situația opusă, atunci când un simplu particular crea o stradă ce servea în mod special intereselor sale. Astfel, „o fămeie anume Despa de aici den București" „ș-a dăschis uliță de mergea în grădina sa", fără să se sinchisească de faptul că terenul în cauză îi aparținea lui Alecse Niculescu, fost mare-pitar, în acel moment patron de plăcintărie.[111]

Teoretic, cei interesați de crearea unei noi străzi trebuiau nu doar să smulgă acordul riveranilor, ci să și urmeze o întreagă procedură în vederea obținerii respectivei autorizații, ce putea ajunge, pentru aprobare, inclusiv până pe masa voievodului, după cum depune mărturie un document de la Mihail Suțu, din 23 mai 1792 („întocmirea drumurilor – ce duceau spre grădina vel banului Nicolae Brâncoveanu *n.n.* – s-a făcut cu orânduiala cea cuviincioasă, după obiceiul pământului, de către dumnealor cinstiți și credincioși boierii Domniei mele veliți vornici, unde au fost față împreună și preasfinția sa părintele mitropolit, ca vecin cu morile, iubitorul de Dumnezeu, părintele Râmnicului și dumnealor, cinstiți și credincioși Boierii Domniei mele, dumnealui vel ban Filipescu, ca vecin, dumnealui biv vel ban Nicolae Brâncoveanu, ca stăpân ce este acum, dumnealui biv vel logofăt Scarlat Greceanu, ca stăpân mai dinainte al grădinei și idi alu locului acestuia și cuviosul egumen al Mânăstirii Radu Vodă, ca stăpânul locurilor din toată mahalaua aceasta").[112]

Aceasta pare a fi mai degrabă excepția, cel puțin în cazul drumeagurilor lăturalnice, strâmte și întunecoase și mereu pline de noroi sau de praf, care se deschideau sau se închideau liber, fără prezența în persoană a celor mai de seamă boieri sau ierarhi ai țării. Reticența permanentă a autorităților cu privire la acestea trebuie explicată prin faptul că ele erau tratate de localnici nu doar drept căi de acces, ci și ca gropi de gunoi, transformându-se în adevărate focare de infecție.

Și asta, în condițiile în care mahalagiii erau permanent ținuți nu doar să nu arunce resturile menajere în mijlocul drumului („din semptul Agiei, nimenea alte murdalâcuri să nu îndrăsnească a mai arunca pe pod, lături ori gunoaie"),[113] ci chiar să asigure curățenia drumului din fața propriei case („fieșcare dinaintea lui să curețe și să măture și

să rânească totdauna",[114] „fiecare este dator a râni noroiul în dreptul casei ori prăvăliei sale").[115] Așa că, pentru a evita izbucnirea unor epidemii, autoritățile se vedeau deseori nevoite să închidă amintitele uliță-tomberon. Astfel, întrucât pe „o ulicioară ce de la leat 1780 s-au fost deschis", de care nimeni nu purta de grijă, se pricinuia „vărtos" „o mare scârbă și putoare", „aruncând atât ovrei, cât și alți mahalagii toate putorile mortăcinilor (*sic!*)", logofătul Costache își asuma, în iulie 1800, la cererea mahalagiilor, „să o astupe [...] ne mai îngăduind pe nimenea a umbla pe acolo".[116] Alteori, pricina închiderii unei străduțe dosnice și întunecate nu ținea doar de igiena urbană, ci și de siguranța publică, întrucât, prin izolarea ei, aceasta „înlesnea întâmplări de hoție".[117]

Alături de străzi mai mari sau mai mici, orașele de tip occidental dispuneau și de cel puțin un loc deschis de întâlnire și de socializare a cetățenilor sau, altfel spus, de o piață. Din București însă, atari spații au fost complet absente până spre sfârșitul veacului al XVIII-lea, când au început să-și facă timid apariția, ca urmare a creșterii galopante a nevoii de *locuri de parcare*. Urmărind ca „să nu mai stea carele țăranilor pe străzi, ci în piețe", atât vodă Hangerli (7 februarie 1798),[118] cât și succesorii săi, inclusiv divanul boieresc de sub administrația militară rusă (17 octombrie 1811),[119] s-au preocupat de identificarea unor locuri virane în care să poată staționa vehiculele venite din afară. La fel a procedat și Constantin Ipsilanti (1802–1806), dar care, sub o netăgăduită influență occidentală, avea în vedere o funcționalitate mult mai diversificată a piețelor („pentru obștescul folos și trebuința politiei").[120]

Întârzierea apariției piețelor trebuie pusă, în bună măsură, și pe seama reticenței multor bucureșteni, care nu le priveau cu ochi buni, socotindu-le doar niște simple locuri de adunare a gunoaielor și a excrementelor, pentru curățarea cărora se vedeau nu rareori siliți să pună bani mână de la mână.[121] Evident, funcționând, în mare măsură, ca loc menit staționării carelor ce transportau produse destinate desfacerii în capitală, piețele nu aveau cum să nu capete, mai devreme sau mai târziu, o funcție comercială, deținută anterior doar de târgurile plasate, în parte, în afara nucleului urban propriu-zis. Mai ales că ultimii domni fanarioți au dispus, în mai multe rânduri, mutarea în piețe a negustorilor ambulanți ce împânzeau, cu marfa lor pestriță, toate arterele principale ale orașului, încurcând grav circulația. De pildă, în iulie 1815, Ion Gheorghe Caragea vodă îl însărcina pe marele-agă „să cerceteze de a găsi la câte patru podurile cele mari câte un [...] loc de viranea pentru copăierii" „ce vând zarzavaturi și multe alte lucruri de ale mâncării", punând „copăile pe poduri [...] și strâmtorând podul cu copăile, încât

de abia rămâne loc de a trece omul cu piciorul", iar, „când trec butci și care, se întâmplă multe hatale și gâlcevuri, uneori călcând pe vânzători și pe cumpărători, alteori speriindu-se caii de mult glotiș al norodului și pentru ca să nu se mai întâmple hatale și, ferească Dumnezeu, și omoruri". Iar acesta și-a făcut datoria, identificând două „locuri slobode, adecă pe Podul lui Șerban Vodă, de la Butuc din jos, locul dumnealui Vel Logofătului Scarlat Grădișteanu și pe Podul Mogoșoaiei, împotriva caselor dumnealui clucerului Deșliu, dincolo de cișmea locul dumnealui căminarului Alexandru Comăneanu", unde precupeții de „zarzavaturi, poame și legumi"[122] erau ținuți să se mute, plătind, de bună seamă, și chirie proprietarilor terenului.

O piață similară se dezvoltase, spre sfârșitul epocii fanariote, în spațiul deschis de lângă biserica Sfântul Antonie, mai ales că regimul incert de proprietate al acestuia le permitea vânzătorilor să nu plătească nimănui chirie, cu toate pretențiile în acest sens atât ale prăvăliașilor din jur, cât și ale cuviosilor slujitori ai bisericii. În cele din urmă, pentru a scăpa de orice griji, precupeții se adresează lui vodă Nicolae Suțu, care, după ce constată că jalba lor era îndreptățită și că terenul în cauză nu avea nici un proprietar, hotărăște să-l dăruiască „cinstitului și credinciosului Boierului Domniei mele biv vel Spătarul, epistatul agiei Manolache Arghiropulo, ca să-l aibă întru desăvârșită stăpânire, ca o moșie ohabnică, coborându-se și la neamul Domniei sale",[123] că doar trebuiau și zarzavagiii să aibă cui să plătească chirie.

În afara podurilor peste noroaie, existau în București și poduri peste apa Dâmboviței, construcții de o importanță vitală în cazul unui oraș străbătut de un curs de apă capricios. Durate în exclusivitate din lemn, acestea se găseau, de regulă, în zona vadurilor râului. Documentele de epocă fanariotă confirmă existența podurilor la Curtea Veche,[124] la Gorgani,[125] la Mânăstirea Mihai Vodă (la Sfântul Ion de sub Zlătari),[126] în dreptul căii Șerban Vodă, „ot casele Beilicului",[127] lângă poarta Curții Noi sau Arse,[128] lângă Mânăstirea Radu Vodă,[129] dar și în afara capitalei, la Cotroceni[130] și la Grozăvești.[131]

Întrucât nu s-au conservat, fiind ulterior înlocuite cu zidiri din piatră, aceste construcții ne sunt cunoscute, în primul rând, din foarte puținele reproduceri de epocă ajunse până la noi. Cea mai prețioasă dintre acestea este o acvatină colorată din 1793, realizată de William Watts, după pictorul italian, călător prin București, Luigi Mayer, ce reprezintă Mânăstirea Mihai Vodă împreună cu unul dintre podurile de pe apa Dâmboviței ce permiteau accesul la aceasta (probabil, cel de

la Gorgani), dar și două mori, de o parte și de alta a râului.[132] Podul în cauză este o zidire trainică, susținută de cincizeci de pari verticali de lungimi variabile (corespunzând celor două secțiuni înclinate ale podului, dar și celei centrale, relativ plană), înfipți în albia Dâmboviței, dar și de douăzeci laterali, cu o înclinație de circa șaizeci de grade. Se remarcă balustrada îngrijită, cu stinghii dese, deasupra căreia se află o mână curentă de care se puteau sprijini trecătorii neputincioși (sau, altfel spus, „parmalâcurile de lemn [...] de pe marginile podului",[133] pentru a folosi terminologia din epocă). Dincolo de imaginea cosmetizată oferită de pictorul italian, documentele ne prezintă deseori podul de la Gorgani ca aflându-se într-o stare deplorabilă, ce impunea reparații de urgență. La un moment dat (februarie 1795), înșiși administratorii săi (mânăstirile Radu Vodă, Mihai Vodă și mahalagiii din zonă) se văd nevoiți să-l închidă, folosind funii pentru a împiedica accesul, întrucât nu mai puteau garanta siguranța trecătorilor. Mai ales că era vremea dezghețului, când sloiurile care se topeau riscau să ia pe sus podul, rezistent doar în aparență, așa că „polcovnicul de podari", „cu toți oamenii lui și cu ajutor de la Spătărie și de la Agie", dar și cu „mahalagiii împrejurași", stăteau de veghe „zi și noapte, ca să întâmpine sloii de gheață, și pe cei mari să-i sfărâme, să-i micșoreze, să-i treacă printre parii podurilor".[134]

Fără doar și poate, dregerea podurilor peste apă era deopotrivă anevoioasă și costisitoare, așa că autoritățile publice, dornice să se descotorosească de o asemenea povară, se aflau mereu în căutarea unor investitori cu dare de mână. Iar printre candidați se numărau, la loc de cinste, sfintele mânăstiri, cei mai mari deținători de active și de capital din epocă. Astfel, prin 1794, întrucât podul de la Cotroceni ajunsese „la o stare foarte proastă, încât să se dărâme cu totul și [...] să se întâmple și primejdie cuivași, apoi în urmă să pătimească și obștea", domnul Alexandru Moruzi a înaintat mânăstirii omonime oferta refacerii acestuia, în schimbul perceperii unei taxe de trecere de doi bani de car. Mult prea puțin după gustul egumenului, care a refuzat propunerea domnului, așa că podul a ajuns „de tot la dărăpănare și putrezeciune", de nu mai avea „puterea să mai ție", condiții în care domnia a fost nevoită să cedeze și să accepte termenii impuși de cuviosul stareț („să aibă voie a lua câte o para de tot caru ce va trece încărcat").[135]

Totuși, la începutul veacului al XIX-lea, nu doar așezămintele monastice, ci și unii particulari acumulaseră suficientă avere pentru a-și putea permite un pod peste Dâmbovița pentru uzul propriu. Era cazul „slăvitului dragoman Manuc", care, în 1811, în vremea administrației

ruse, „viind cu casele în dreptul Curței vechi, avea trebuință de asemenea pod“ în poarta gospodăriei. Când era vorba de o persoană atât de influentă, puțin conta că această construcție micșora sensibil vadul din care se aprovizionau sacagiii bucureșteni și ale cărui dimensiuni fuseseră ferm stabilite printr-un act domnesc în 1804.[136]

III. Construcții civile[137]

Reședințele domnești

Avatarurile vechiului palat al domnilor pământeni

ÎNCĂ DIN ZORII EXISTENȚEI SALE, în a doua jumătate a veacului al XV-lea, cetatea Bucureștilor s-a organizat în jurul reședinței domnești. Aceasta era inima orașului și a țării, către care duceau toate drumurile, unde își avea sediul administrația, unde erau primiți oaspeții străini, unde râvneau să pătrundă toți năvălitorii, pentru a se înfrupta din vestitele bogății ale Valahiei. În aceste condiții, Curtea Domnească s-a bucurat de atenția diverșilor voievozi, care au încercat să-i confere o măreție pe măsura puterii și ambiției lor.

Totuși, faza de maximă strălucire a reședinței voievodale se plasează în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu, mare ctitor nu doar de lăcașe de închinăciune, ci și de palate somptuoase, menite a-i spori propriul confort și prestigiu. Cu toate că-și împărțea timpul între vechea cetate de scaun de la Târgoviște și Curtea din București, voievodul nu a precupețit nici o cheltuială în dorința de a conferi cât mai multă strălucire reședinței sale de pe malul Dâmboviței. Și, chiar dacă – neputând ridica din temelii un palat pe măsura aspirațiilor sale, întrucât era silit să restaureze și să îmbogățească un amplu ansamblu rezidențial preexistent, rezultat al unei istorii zbuciumate și al unor ambiții arhitectonice mult mai modeste – n-a izbutit să-și creeze o Curte capabilă să rivalizeze cu cele ale suveranilor occidentali, Constantin Brâncoveanu a realizat totuși un ansamblu menit să le smulgă aprecieri pozitive distinșilor oaspeți din Apus care au avut ocazia să-l viziteze. Astfel, epigrafistul englez Edmund Chishull, aflat în suita lordului Paget, ambasador al Marii Britanii pe lângă Înalta Poartă, era de părere, în 1702, că „palatul prințului, cu apartamentele și grădinile alipite, era într-adevăr nobil și măreț“,[138] în timp ce Aubrey de la Mottraye, mai modest în aprecieri, considera, la 1711, doar că reședința domnească era „spațioasă și destul de arătoasă“.[139]

Astfel, în urma restaurărilor și adaosurilor realizate de-a lungul unui sfert de veac de domnie a lui Brâncoveanu, Curtea Domnească se prezenta, la începutul epocii fanariote, ca un vast ansamblu arhitectonic de formă hexagonală, cu o suprafață de circa 25.000 m^2. Vechiul zid de incintă „stricat și foarte scund" „fusese dires și [...] înălțat"[140] de întreprinzătorul domn cu doar „câteva luni înaintea mazilirii sale"[141] (1714). Astfel, accesul în spațiul Curții se realiza prin două porți opuse diametral: *cea de Sus*, dinspre Dâmbovița către Podul Calicilor, și *cea de Jos*, ce dădea în Calea Moșilor. Nefiind conceput ca fortificație propriu-zisă, ansamblul dispunea totuși, deasupra porții dinspre Dâmbovița, de un turn de pază, ce a fost folosit de-a lungul timpului atât ca temniță pentru boierii trădători[142] și clopotniță pentru biserica domnească a Bunei Vestiri, cât și drept depozit de praf de pușcă. Această ultimă utilizare s-a dovedit însă fatală în 1691, când a fost năruit de trăsnetele unei furtuni dezlănțuite, ce a provocat inclusiv victime omenești („foarte tare fulgerând, tocma acolo în clopotniță în iarbă au trăsnit și, fiind iarbă multă, au răsipit clopotnița până în pământ, de care trăsnet spărgându-se clopotnița și aflându-se bogați oameni lângă dânsă aciuându-să de ploaie în câțiva și moarte s-au făcut și betejăciuni la alții"). Stricăciunea a fost repede îndreptată de Brâncoveanu, care a ctitorit un nou turn, și mai impunător, în care a instalat și primul orologiu public din urbea dâmbovițeană („Constandin-vodă atunceași îndată au pus de au făcut altă clopotniță, de iznoavă, încă mai bună de cum [au] fostu întâi, puindu și cesnic sus în clopotniță").[143]

Clădirea centrală a complexului era reprezentată, cu siguranță, de palatul domnesc, ceva mai bine cunoscut atât din succintele descrieri de epocă, cât și din săpăturile arheologice întreprinse în secolul al XX-lea.[144] Era vorba de un edificiu cu trei niveluri (subsol, parter și etaj), ce adăpostea atât sediul principalelor instituții ale țării, cât și apartamentele personale ale voievodului. La exterior, pe latura sudică, se remarca prezența a două foișoare unite între ele printr-o loggie împodobită cu o decorație sculpturală în stil brâncovenesc, din care s-au păstrat până astăzi câteva elemente răzlețe.[145] Cel mai mare dintre foișoare era înzestrat cu o impunătoare scară din marmură, elogios apreciată de Anton Maria del Chiaro, secretarul italian al voievodului („scala maestra di marmo"). Aceasta permitea, de altfel, intrarea grandioasă la etajul superior (*piano nobile*), unde se aflau principalele încăperi ale palatului, acoperite cu bolți de dimensiuni relativ reduse.

Exprimându-ne în termenii lui Del Chiaro, ar fi fost vorba de o primă încăpere „susținută la mijloc de un rând de coloane", de o a doua ce „servea de *divan* de judecată, dar unde aveau loc și banchetele de

zile mari", la care se adăugau săli de audiență, dar și relativ modestele apartamente ale cuplului princiar, ce „se reduceau la două odăi și un iatac". Cea de-a doua încăpere menționată de italian era tocmai grandioasa sală a tronului, cu o suprafață de nu mai puțin de 300 m^2 și cu o înălțime pe măsură. Conform datelor obținute din cercetarea arheologică, aceasta, acoperită cu tencuială albă,[146] ar fi fost dotată cu arce în relief și ferestre mari. Alte camere ale palatului compensau însă, prin decorația lor picturală, dimensiunile mai reduse, fiind probabil împodobite – asemenea spătăriei celei mici „cu stelile"[147] – cu o frescă imitând cerul înstelat. Iar recuzita sălilor palatului era completată cu sobe de teracotă din cahle smălțuite de culoare albastră, verde sau galbenă, ornamentate cu motive geometrice sau florale,[148] cu draperii de mătase, cu covoare orientale grele ori cu candelabre aduse cu multă cheltuială din apusul continentului. Trebuie să fi existat, de bună seamă, și sofale confortabile sau măcar perne pe care să poată stea comod voievodul și intimii săi, așa cum rezultă din condica vistieriei domnești, ce consemnează achiziția, în februarie 1703, a nouă perechi de perne de frânghie „în casă cu șahnichiile"[149] sau, altfel spus, pentru a fi așezate în amintitele foișoare ale palatului.

La sporirea confortului personal al voievodului, contribuia existența în palat a unei băi împodobite cu marmură special adusă de la Țarigrad („de treaba băii"[150]) și montată tot de meșteri veniți din capitala imperială. Săpăturile arheologice întreprinse de Horia Teodoru[151] au scos la iveală una dintre sălile complexului balnear. Este vorba de o încăpere octogonală cu diametrul de doar 3 metri, ce funcționa ca *tepidarium* sau *sudatorium*, fiind încălzită, prin două orificii laterale, de un cuptor instalat dedesubtul pardoselii (hipocaust).

După o baie revigorantă, voievodul putea prânzi sau se putea relaxa, în timpul verii, într-un foișor de piatră pe care-l clădise în 1707 „în mijlocul straturilor cu flori",[152] împodobindu-l cu „zugrăvele atât pe dinăuntru, cât și pă dinafară".[153] Acesta constituia, de altfel, punctul central al grădinilor palatului, amenajate cu multă artă de maeștri peisagiști aflați la curent cu modelele din peninsulă („grădina e de toată frumusețea și are forma pătrată, în stil italian"[154] – notează același Del Chiaro).

Totuși, ca un bun principe creștin, Brâncoveanu nu cugetase doar la cele lumești, ci se îngrijise și de mântuirea propriului suflet, contribuind, după putere, la desăvârșirea uneia dintre cele două biserici din perimetrul Curții Domnești. Este vorba de paraclisul cu hramul Sfântului Ioan Botezătorul ctitorit de Grigore I Ghika și utilizat pentru reculegere cu precădere de soția voievodului, în apropierea

apartamentelor căreia se și afla („biiserica despre doamna"). Brâncoveanu i-a adăugat probabil o turlă („care mai înainte de Grigore-vodă făcută era numai așa boltită, iar măria-sa i-au făcut turnul") și o tindă, înzestrându-l totodată „cu tâmple și cu zugrăvituri și cu alalte toate".[155] Redus astăzi la stadiu de ruină, paraclisul mai păstra, până în anii '70 ai veacului trecut, vagi urme de fresce, ce reprezentau, printre altele, faldurile roșii și negre ale unor draperii decorative.[156]

Intervențiile urbanistice ale voievodului au cuprins și ridicarea sau refacerea altor edificii din complexul Curții Domnești, precum reședința fiilor domnului („casele cuconilor"), corpurile de locuit destinate seimenilor și altor slujitori ai Curții („făcând și odăile seimenilor tot dă piatră, că era dă lemnu vechi și foarte proaste"),[157] ori șopronul, în care staționau trăsurile domnului.

Opera constructivă a lui Brâncoveanu a fost continuată cu strălucire de succesorul său Ștefan Cantacuzino, ce îmbina într-o manieră originală pasiunea pentru femei și devotamentul față de Biserica pravoslavnică. Astfel, el s-a gândit, în primul rând, la consoarta și stăpâna sa, Doamna Păuna, căreia i-a înălțat, în doar câteva luni, „într-un colț al grădinii", „un mic palat cu opt odăi",[158] prevăzute cu ferestre largi și decorate, cum au stabilit arheologii, cu motive florale roșii și galbene.[159] N-a uitat însă nici Biserica Domnească a Bunei Vestiri, căreia, în ciuda domniei de doar un an și jumătate, a izbutit să-i confere o altă înfățișare. Minunatul portal sculptat în stil brâncovenesc, ce încadrează noua pisanie, în care vodă Ștefan își aduce tributul de recunoștință față de cei dintâi ctitori, constituie astăzi unul dintre cele mai însemnate puncte de interes pentru vizitatorul bisericii. Din păcate însă, atât frescele, cât și catapeteasma ori pavimentul, datând de la începutul secolului al XVIII-lea, au căzut pradă restaurărilor ulterioare, nu întotdeauna inspirate.

În aceste condiții, ansamblul Curții pe care ultimii voievozi pământeni ai Țării Românești îl lăsau moștenire primilor domni fanarioți era, dacă nu pe măsura reședințelor princiare din Apus, cel puțin „cu mult preferabil acelora în care turcii ignoranți se complăceau cu atâta trufie".[160] Odată însă cu schimbarea de regim politic, acesta a intrat într-un declin accelerat, ce l-a preschimbat, în doar vreo cinci decenii, într-o ruină. Evoluția amintită se datorează unui complex de factori, dintre care un rol însemnat l-au jucat calamitățile naturale și jafurile la care a fost supus de trupele de ocupație. Astfel, începutul a fost făcut de un incendiu devastator, izbucnit în februarie 1718, atunci când, „dintr-o casă mică și proastă ce s-au aprins, atâta s-au aţâţat foc mare, cât mergând asupra Curții Domnești, au ars toate casele, scăpând

numai cele boltite".[161] Forța distructivă a acestuia a fost certificată, peste veacuri, de arheologi, care au identificat în mai multe puncte din săpătură un strat de cărbune în nivelul corespunzător începutului de secol al XVIII-lea. Și tot ei au constatat și stricăciunile grave suferite de zidul de incintă al lui Brâncoveanu, peticit pe alocuri, după marele foc, cu stâlpi de lemn.[162] A urmat puternicul cutremur din mai 1738, când „palatul principelui s-a crăpat în mai multe locuri"[163] și s-a prăbușit probabil turnul de deasupra porții Curții Domnești, ce avea să fie înlocuit cu un foișor de lemn zugrăvit în roșu.[164] În egală măsură, palatul a avut de suferit în urma prădăciunilor săvârșite, în octombrie 1716, de trupele austriece pătrunse în București pentru a-l captura pe Nicolae Mavrocordat și, respectiv, în 1737, de turcii și tătarii veniți să-l reinstaleze în scaun pe Constantin Mavrocordat.

Pe de altă parte, în comparație cu Brâncoveanu, prinții fanarioți dispuneau de resurse financiare mult mai modeste, pe care le dirijau, în primul rând, pentru plata haraciului și a celorlalte obligații către Poartă, dar și a împovărătoarelor datorii pe care le contractaseră pentru obținerea numirii în funcție. Chiar dacă erau, în destule cazuri, mari amatori de lux, uneori erau siliți să admită că, pur și simplu, nu și-l permiteau. Mai ales că întreținerea vastului ansamblu al Curții Domnești presupunea cheltuieli fabuloase.

Totuși, ar fi nedrept să nu menționăm și încercările unui fanariot de a reda reședinței voievodale ceva din strălucirea de odinioară. Este vorba de Constantin Mavrocordat, care a ridicat un nou și impozant edificiu cu ziduri groase de cărămidă. Conform datelor obținute în campaniile de săpături arheologice din 1967–1968, era vorba de o mostră tipică de arhitectură balcanică: o casă cu pridvor spațios cu vedere spre Dâmbovița, susținut de stâlpi din lemn sculptați și acoperit cu o decorație florală în stuc, inspirată de barocul constantinopolitan.[165] În plus, Constantin Mavrocordat a inițiat lucrări notabile și la Biserica Bunei Vestiri, căreia i-a adăugat, pe latura de nord și de sud, două paraclise, legate de nava centrală prin deschideri în arc. Și tot el a înlocuit proscomidia și diaconiconul cu două compartimente mai spațioase, menite să găzduiască alte două altare, conferind astfel grandoare bisericii domnești.[166]

Din păcate însă, succesorii nemijlociți ai lui Constantin Mavrocordat n-au avut preocupări similare, așa că, atunci când Alexandru Ipsilanti a sosit la București la încheierea devastatorului Război ruso–turc din perioada 1768–1774, nu prea mai avea ce repara. Un calcul economic estimativ arăta că lucrările de restaurare a Curții Domnești

ar fi presupus o investiție de 300 de pungi, bani suficienți pentru ridicarea din temelii a unui nou palat.[167] Și, evident, domnul a optat, cu pragmatism, pentru cea de-a doua variantă.

Așa că, odată cu înălțarea *Curții Noi*, vechiul palat domnesc, căzut în ruină, a fost destinat unor utilizări nu întotdeauna compatibile cu gloriosul său trecut. Astfel, diversele clădiri rămase în picioare din ansamblul voievodal de altădată au găzduit, de-a lungul timpului, *lednița* (ghețăria) și lemnăria lui vodă,[168] cazarma lefegiilor, cremenalionul și temnița zapciilor.[169]

Dintre domnii ulteriori, singurul care a mai avut îndrăzneala de a iniția o restaurare a ansamblului Curții Domnești de la București a fost excentricul Nicolae Mavrogheni. Constatând, la scurt timp de la sosirea sa în capitala valahă, starea deplorabilă a odinioară strălucitului palat voievodal, acesta a fost cuprins de mânie, arătând că „este rușine politiei a fi casele domnești în mijlocul orașului surpate, de nu are Măria Sa unde să șază".[170] Așa că, fără a mai sta pe gânduri, a dat strașnică poruncă tuturor bucureștenilor cu stare să pună bani, mână de la mână, pentru reparații, fixând chiar, în funcție de averea fiecăruia, contribuții variind între 5 și 60 de pungi cu galbeni. În ciuda trufiei domnului, care afirma că „a preînnoit" și „a înfrumusețat (Curtea) și pă dinafară, și pă dinlăuntru",[171] arheologii îi atribuie lui Mavrogheni intervenții constructive destul de modeste. Astfel, în timpul domniei sale au fost consolidate subsolurile Curții și a fost ridicată o clădire destinată zapciilor ce păzeau pușcăria domnească. Este vorba de un edificiu rectangular, fără pretenții, cu subsol boltit, stângaci lucrat și parter prevăzut cu o sală lungă, cu plafon din material lemnos și cu un pridvor susținut tot de stâlpi de lemn.[172] E probabil însă ca planurile lui Mavrogheni să fi fost mult mai ambițioase, dar să fi fost zădărnicite de izbucnirea Războiului ruso-austro–turc din 1787–1791, în timpul căreia capitala a fost ocupată de trupele austriece ale principelui Franz Josias de Saxa-Coburg-Saalfeld, care au incendiat vechea Curte în iarna anului 1790.

În aceste condiții, palatul voievodal de odinioară a devenit, pentru bucureșteni, o sursă de aprovizionare gratuită cu materiale de construcție („oricui trebuie pietre, cărămidă și lemn strică și iau din casele domnești"), dar și grajd („și deasupra bolților se află mai mult de cincizeci, șaizeci de cai arnăuțești și ai altora, dintr-a cărora udătură și călcare i murdalâc nu numai putoare se face") ori groapă de gunoaie („așișderea și în curte de pe toate părțile se aduce gunoi cu carele și se aruncă ca într-o curte ce s-ar socoti fără nici o stăpânire"). Totodată, în clădirile ajunse într-o stare avansată de degradare se aciuiaseră o

mulțime de oameni fără căpătâi, care-și duceau de pe o zi pe alta traiul mizer, încălzindu-se iarna la focuri improvizate („și focuri se fac pe dedesubt și pe deasupra, făr de orânduială, din care poate să se întâmple și târgului primejdie").[173] Este vorba de faimoșii „crai de Curtea Veche", ce au căpătat o aură de legendă în mitologia bucureșteană ulterioară.

„Actul de deces" al vechii reședințe voievodale a fost semnat însă de domnul Constantin Hangerli, la 25 aprilie 1798. Atunci, acesta a hotărât în mod irevocabil „vânzarea locului Curții g[os]pod cei vechi de aici, din București" și însărcinarea unui „telal de (l)-au strigat la mezat [...] întru auzul tuturor de obște, în sorocu cel orănduit al mezatului de zile patruzeci". Nu conta nici cine erau cumpărătorii, nici dacă se interesau doar de o parte sau de tot terenul scos la vânzare („s-au dat de către Înălțimea ta voie, fieșcăruea ori cu totu să cumpere acest loc sau dintrănsul părți sau s[tan]j[ăni] mai puțin"),[174] important era să se adune cât mai grabnic o sumă frumușică de bani pentru repararea reședinței de atunci a voievodului („care bani, după luminată porunca Înălțimii Tale, s-au dat la facerea *Curții Domnești celei Arse* de lângă Mihai Vodă", „banii ce va ieși să să dea la facerea Curții cei Nouă").[175] De asemenea, se vindeau deopotrivă terenurile virane și zonele construite, cu excepția Sfintei Biserici domnești celei mari și a pușcăriei. Inițial, clienții nu s-au înghesuit („artărdăsind musterii după obicei"), dar, până la urmă, stăruințele misiților domnești au dat roade. După o nouă scoatere la mezat, în noiembrie 1798, cei 25.200 m^2, împărțiți în 50 de parcele cu suprafețe variabile, au fost în totalitate achiziționați de bucureșteni de condiții dintre cele mai diverse: doi mari-boieri, doi staroști de negutători și alți negustori mari, un grămătic, un vătaf de pușcărie, dar și precupeți mărunți și meseriași. Unii dintre aceștia au folosit în interes propriu vechile zidiri ale Curții Domnești, iar alții le-au făcut una cu pământul. Și ceea ce au lăsat în picioare noii proprietari au nimicit cutremurul din 14 octombrie 1802 și marele incendiu din 28 august 1804.

„Curtea Nouă" – ctitoria fără noroc a lui Ipsilanti

SOARTA TRISTĂ A CURȚII VECHI a fost împărtășită mult mai iute decât ar fi fost de așteptat și de noul palat, ridicat de domnul Alexandru Ipsilanti, dornic să se bucure de o reședință pe măsura statutului și ambițiilor sale princiare. Constatând, așa cum s-a văzut, că restaurarea vechiului complex voievodal ar fi fost la fel de costisitoare ca

ridicarea din temelii a unui nou palat, acesta a demarat lucrările la *Curtea Nouă*, în martie 1774, la doar câteva luni de la sosirea sa în București. Locul ales pentru noua reședință a fost cea mai înaltă și mai mare colină din preajma capitalei, așa-numitul Deal al Spirii, ce cobora domol înspre lunca Dâmboviței, oferind o frumoasă priveliște asupra râului. Zona nu fusese niciodată locuită și era acoperită în epocă de întinsele vii ale Mânăstirii Mihai Vodă, unul dintre cei mai mari producători de vinuri din Țara Românească. Astfel, ea avea avantajul de a se găsi departe de tumultul din centrul urbei, și totuși aproape de București, de ultimele zidiri ale căruia n-o separau decât vreo doi kilometri.

Pentru Ipsilanti, ce locuia provizoriu în casele brâncovenești din viitoarea Piață a Unirii,[176] ridicarea noului palat devenise o prioritate presantă. Astfel, sarcina supravegherii lucrărilor a fost încredințată unora dintre cei mai de seamă boieri ai țării, marele-ban Dimitrie Ghika, vel vornicul Nicolae Dudescu și medelnicerul Ioan Vilara, de la care vodă, care nu se zgârcea la bani când era vorba de propriul confort, aștepta încheierea cât mai grabnică a marelui edificiu.

Într-o primă fază, elaborarea proiectului pentru întregul complex pare a fi revenit, ca urmare a intervențiilor elvețianului Franz Joseph Sulzer – un intim al lui Ipsilanti –, unui arhitect din Brașov, ale cărui planuri nu i-au mulțumit însă pe sus-numiții boieri. În aceste condiții, s-a recurs, cel puțin parțial, la serviciile unui inginer mecanic italian, Spiridon Macri, care „a avut cinstea să execute scara cea mare“,[177] dar și capela palatului.[178] Altminteri, majoritatea muncitorilor constructori sau a meșterilor implicați în proiect e probabil să fi fost autohtoni. Ținuți din scurt de boieri, aceștia au bătut un record de viteză, dar au făcut, în mod inevitabil, rabat la calitate. Astfel, până în noiembrie 1776 – deci la puțin peste un an și șase luni de la începerea lucrărilor –, palatul propriu-zis era încheiat, urmându-se a se mai desăvârși doar zidul de incintă, cuhnia, odăile pentru garda domnească și grajdurile.[179] Cu toate acestea, șantierul avea să se prelungească până la mazilirea domnului, în 1782.

În ciuda efortului uriaș, depus într-un timp atât de scurt, rezultatul n-a fost de natură să-i entuziasmeze pe cei ce au avut ocazia să viziteze palatul lui Ipsilanti în perioada lui de maximă splendoare. Pe tonul cel mai acid, se pronunță același Sulzer, care, dincolo de disprețul său suveran față de valahi și năravurile lor, poate fi învinuit, în afacerea de față, și de un conflict de interese economice: „Acest palat este întru totul mai neregulat și mai rău decât orice locuință de boier“; „s-a ajuns [...], cu mari cheltuieli, la un palat în care nu se putea sta

de miros și care nu avea nici lumină pe coridoare, și nici măcar o treaptă“[180] (distinsul istoric și muzician uită, peste câteva rânduri, de această din urmă afirmație și pomenește marea scară a palatului). Altminteri, acesta e singurul element arhitectonic ce a atras atenția și aprecierile aristocratei britanice Elisabeth Craven, primită cu fast la Curtea lui Nicolae Mavrogheni („treptele unei scări impunătoare ducând la marea sală de audiențe“).[181] Nici chiar admiratorii reședinței lui Ipsilanti nu izbutesc să-i semnaleze prea multe calități concrete. Astfel, inginerul militar Joseph Gabriel Monnier se limitează la afirmația generică „palatul principelui sau hospodarului are măreție“,[182] în vreme ce Dionisie Fotino caracterizează sec „Curtea Domnească [...] din sus de Mânăstirea lui Mihai Vodă“[183] drept „minunată“. În schimb, pentru negustorul german Jenne (1786) palatul domnului era mare și urât.[184]

Dincolo de judecata mai mult sau mai puțin favorabilă cu privire la valoarea estetică a ansamblului arhitectonic de pe Dealul Spirii, în ultimă instanță secundară, aceste aprecieri ale călătorilor nu oferă aproape nici o informație pozitivă, care să ne permită să reconstituim configurația concretă a palatului lui Ipsilanti. Misiunea istoricului este îngreunată și de soarta potrivnică pe care a cunoscut-o Curtea Nouă, ce a căzut, la scurt timp de la ridicare, pradă a două incendii devastatoare (1789 și 1812).

În aceste condiții, cea mai bogată și mai viabilă sursă de informații despre aceasta o reprezintă rezultatele săpăturilor arheologice de salvare efectuate între anii 1978 și 1981 pe Dealul Spirii, unde secretarul general al Partidului Comunist Român proiecta pe atunci „construirea centrului politico-administrativ al patriei.“[185] Echipa de arheologi, dar și de profesori de la Facultatea de Istorie a Universității din București, condusă de Panait I. Panait, a izbutit, în condiții grele de lucru, să dezvelească cea mai mare parte a ruinelor palatului lui Ipsilanti, dar și a altor clădiri din complexul voievodal.[186] Totuși, având în vedere distrugerea aproape completă suferită de Curtea Nouă cu peste un veac în urmă, cercetătorii nu au putut identifica, de cele mai multe ori, decât fundațiile palatului, neputând obține decât foarte puține informații despre etajul superior (*piano nobile*), unde se aflau sala tronului și celelalte încăperi oficiale.

Astfel, reședința lui Ipsilanti avea o suprafață de peste 2.000 m^2, constituind cea mai întinsă construcție ridicată în întregul veac fanariot.[187] Era alcătuită din două mari corpuri de clădire, ce trasau forma literei L, primul cu orientare est–vest și vedere la Dâmbovița, iar cel de-al doilea amplasat pe direcția nord–sud. Avea parter și etaj, dar,

spre deosebire de cele mai multe reședințe domnești sau boierești din Țara Românească, nu și pivnițe. Ca atare, pentru păstrarea proviziilor solide sau lichide ale Curții fuseseră zidite, în apropiere, din cărămidă, niște beciuri de dimensiuni impresionante. Complexul sistem de galerii al acestora, acoperit cu bolți și cupole, ocupa încă la jumătatea secolului al XX-lea suprafața de 310 m^2, oferind condiții ideale pentru fermentarea în sticle și învechirea spumantelor, motiv pentru care a fost folosit inițial de „firma capitalistă“[188] a lui Wilhelm Mott (fondată în 1912), iar, ulterior, de succesoarea acesteia, glorioasa Întreprindere de stat „Zarea“ (rod al naționalizării din 1948).

Corpul de clădire, orientat de la est la vest, avea lungimea de 45 m și lățimea de 23 m, fiind organizat în jurul unei săli centrale, din care se deschideau, într-o parte și într-alta, încăperi cu forme și suprafețe variabile. Dincolo de cele douăzeci și una de săli identificate de arheologi, era înzestrat cu cinci turnuri sau foișoare avansate (patru pe latura dinspre Dâmbovița și unul către curtea interioară). Sensibil mai modest, corpul B avea suprafața de doar 690 m^2 și găzduia numai unsprezece camere. Materialele de construcție folosite pentru parterul palatului nu erau de natură să impresioneze: cărămida pentru zidurile acoperite cu tencuială gălbuie, bârnele de lemn în cazul plafonului, pământul bătătorit în loc de paviment. Această austeritate se poate datora faptului că încăperile în cauză erau destinate să găzduiască serviciile publice („iar în etajul de jos erau toate autoritățile: vistieria, logofeții, hătmănia și altele, cu cancelariile lor“).[189]

În schimb, e posibil ca sălile de la etaj, rezervate domnului și familiei sale, să fi fost pardosite cu marmură, iar ancadramentele ferestrelor să fi fost lucrate din piatră.[190] Cu toate acestea, mărturiile vizitatorilor indică totuși prezența, și acolo, doar a unei decorații extrem de sobre, ba chiar sărăcăcioase („camera de audiență [a lui Alexandru Moruzi], [...] este spațioasă, dar spoită numai cu var; mulțimea ferestrelor îi dădea un aer vesel“;[191] „acea sală spoită cu var [salonul de primiri al doamnei Ipsilanti – *n.n.*], ale cărei ferestre erau împodobite cu perdele de cit roșu și care avea drept singură podoabă câteva oglinzi ordinare“).[192] Pe de altă parte, unele obiecte din inventarul palatului descoperite în urma săpăturilor (vase de sticlă cu intarsii de aur, ceșcuțe de cafea de proveniență apuseană, sticlărie de Murano)[193] sunt de natură să dea o idee, fie ea și vagă, despre luxul de la Curtea fanariotă.

În afara palatului propriu-zis, cercetările arheologice au scos la iveală Paraclisul Domnesc cu hramul Sfintei Ecaterina și alte câteva clădiri-anexă. De departe cea mai însemnată realizare a arheologilor

o constituie însă punerea în lumină a suprafeței de peste 50.000 m^2 a ansamblului palațial,[194] ce apărea astfel ca un oraș de sine stătător, capabil să-și asigure singur resursele elementare necesare subzistenței. Acest vast spațiu se organiza sub forma a trei curți fortificate, dintre care cea exterioară găzduia barăcile gărzii domnești și dependințele gospodărești ale reședinței, în timp ce a doua, intermediară, adăpostea palatul, biserica și chioșcurile. Astfel, întregul complex căpăta un aspect bizar, de natură să-i surprindă pe călătorii străini, obișnuiți cu somptuoasele rezidențe din Apus. Astfel, Christine Reinhard, sosită la București în 1806, prevenită din timp cu privire la „traiul simplu al palatului", nu-și poate ascunde totuși uimirea când e silită, pentru a ajunge la vodă, să treacă printr-o adevărată ogradă de țară, plină de orătănii și de vite".[195]

În ciuda nădejdilor pe care și le pusese Ipsilanti în ctitoria sa, aceasta avea să fie lipsită de noroc. La numai șapte ani de la mazilirea domnului, la 14/25 decembrie 1789, ea a căzut, pentru prima dată, pradă flăcărilor, probabil prin „grija" trupelor austriece „eliberatoare", sosite să-i „civilizeze" pe barbarii valahi.[196] Atât de „retrograzi" erau aceștia din urmă, încât opuneau rezistență armată inclusiv reciclării materialelor de construcție de la Curtea Nouă, neîngăduindu-le austriecilor „să fure lemnul și fierul de la construcții și să strice împrejmuirea curții".[197] Totuși, „modelul occidental" a fost adoptat de mulți dintre localnici, așa că, după Războiul ruso-austro–turc din 1787–1791, palatul a devenit de nelocuit, iar domnia a trebuit să se oploșească pe la mânăstirile Mihai Vodă și Sfântul Sava.

Situație complet intolerabilă pentru un principe iubitor de fast, cum era Constantin Hangerli, care, de îndată ce a sosit pe malurile Dâmboviței, a făcut tot posibilul să-și dreagă curtea: a vândut la mezat locul vechii reședințe domnești, a sporit mărimea și numărul birurilor, a instaurat un regim de teroare printre cei implicați în restaurarea palatului. Așa că, de voie, de nevoie, toată țara a lucrat vreme de mai multe luni pentru a-și mulțumi stăpânul.[198]

Cum era trebuință de meșteri (zidari, lemnari etc.), iar străinii nu dădeau buzna la chemarea insistentă a lui Hangerli, vodă a poruncit să fie aduși cu forța toți cei care lucrau pe la alte construcții prin București. La fel, „țiganii meșteri de fer cu știință de a lucra la ferul de uși și ferestre", aflați prin capitală, indiferent de cui aparțineau și ce treabă aveau, fură siliți să vină grabnic la Curtea Nouă. În teorie, cu toții ar fi trebuit remunerați, numai că pragmaticul domn a cugetat că e mai sănătos să oprească plata lucrătorilor până la încheierea reparațiilor, sub pretextul că aceștia nu dădeau în brânci. Ca să nu mai

pomenim de „entuziasmul“ țiganilor salahori de la mânăstirile Văcărești, Cotroceni, Radu Vodă, dar și Glavacioc, în Argeș, care oricum n-ar fi primit nici o lețcaie, căci banii cuveniți muncii lor urmau să rotunjească veniturile așezămintelor monastice. Oricum, Hangerli nu fusese foarte darnic nici cu acestea, ceea ce l-a determinat pe egumenul de la Cotroceni să încerce să se sustragă ordinelor domniei și să nu-i trimită pe șantierul Curții pe toți țiganii din ograda sa. Descoperind vicleșugul, voievodul a fost necruțător, dispunând confiscarea, în favoarea domniei, a tuturor robilor nedeclarați. Iar puterea exemplului s-a dovedit mobilizatoare, toată țara îndeplinind în continuare exemplar cererile conducătorului. La Curte, soseau astfel, una după alta, animale de povară, care cu provizii, unelte sau materiale de construcție (cărămidă, cherestea, var, nisip etc.), iar „oamenii muncii“ lucrau cu elan, din zori și până-n seară, fără a izbuti însă să încheie lucrările la sorocul rânduit de vodă. Așa că, la 3 octombrie 1798, nemulțumit că „s-au făcut zătignire mutărei Domniei noastre, acum când au venit vremea a ne muta“, Hangerli îi poruncea strașnic vornicului obștirilor „ca în săptămâna viitoare negreșit să se isprăvească tot lucrul“,[199] amenințând, în caz contrar, cu trimiterea la ocnă a vinovaților. Cum nimănui nu-i surâdea această ultimă variantă, domnul și-a văzut grabnic visul cu ochii și s-a putut muta în casă nouă.

În ciuda impresionantei desfășurări de forțe de mai sus, calitatea lucrărilor executate la Curtea Nouă este, după părerea arheologilor, modestă, dovedind „deprecierea tehnicii de construcție și a materialelor folosite“.[200] La parterul palatului, singura intervenție notabilă din această perioadă o constituie delimitarea unei săli cu suprafață mare (132 m^2) și înlocuirea pardoselii din pământ bătătorit cu una din cărămidă. De asemenea, tot la renovarea din 1798 au fost amplasate noi sobe, acoperite cu cahle împodobite cu motive florale.

Nivelul relativ scăzut de confort din palat nu-l împiedica totuși pe vodă să organizeze acolo zaiafeturi de zile mari, precum cele prilejuite de vizita la București a comandantului flotei otomane, Kuciuk Husein, și a suitei sale. Atunci, ospitalierul domn a avut grijă să-i consoleze pe distinșii oaspeți pentru faptul că nu-și luaseră cu ei în misiune haremul. Nu i-a fost însă lesne, întrucât demnitarii otomani nu se mulțumeau cu orice femeiușcă de pripas, ci voiau, nici mai mult, nici mai puțin, decât să se bucure de farmecele *cocoanelor* boierilor celor mari ai țării. Cum aceștia din urmă nu acceptau cu nici un chip să-și împartă consoartele cu necredincioșii, ingeniosul domn „a trimis pe postelnicul cel mare și pe cămărași de au adus muieri podărese curve și cârciumărese, însă au ales mueri mai chipeșe și mai frumoase și le-a

îmbrăcat cu haine frumoase din cămara lui vodă, făgăduindu-le daruri domnești să facă toată voia lui căpitan-pașa și a agalelor lui și să se sloboază la chefuri". Zis și făcut, așa că *Brâncoveana*, *Goleasca*, *Corneasca*, *Filipeasca* au chefuit „până în puterea nopții" cu turcii, care, știindu-le pe „bucureștence iubitoare de împreunări", și-au propus să nu le dezamăgească, ba chiar le-au și „dăruit [...] bine"[201] pentru prestația lor. Iar domnul a izbutit să-și câștige astfel bunăvoința potentaților otomani. Nu însă pentru mult timp, căci a avut proasta inspirație de a complota împotriva lui Husein-pașa însuși, iar uneltirile sale au ajuns la cunoștința atotputernicului comandant al flotei.

A urmat, în mod firesc, mazilirea (31 ianuarie 1799), numai că lucrurile nu păreau a lua, în cele din urmă, o întorsătură atât de neplăcută pentru Hangerli, care-i scrisese fostului său protector, smulgându-i făgăduința „că va face ce va putea" „ca să mijlocească a-l rândui domn în Moldova."[202] Așa că voievodul aștepta în tihnă firmanul de numire, mâhnit doar că trebuia să-și părăsească palatul pe care tocmai îl terminase de restaurat, cu prețul atâtor eforturi. Însă în ziua de vineri, 18 februarie 1799, pragul Curții Domnești a fost trecut de peșchirgiul Husein, însoțit de un *harap* „prea foarte grozav / lung, buzat, negru, scârnav"[203] și de alte două slugi. Stăpânit de o presimțire neagră, Hangerli a stat în cumpănă dacă să-i primească sau nu pe trimișii Porții. Invocând sănătatea-i șubrezită, a obținut doar o amânare „până va bea un șerbet / că au cam răcit la piept".[204] A prins astfel curaj și i-a poftit pe cei doi „tocmai sus în spătărie / cu boierii parisie",[205] unde le-a oferit cafele și ciubuce. A început o conversație de convenință, întrucât necredincioșii nu voiau să-și dezvăluie intențiile înainte de a fi convinși că vodă nu avea cum să le scape printre degete. Peșchirgiul Husein se întrecea în amabilități orientale, dându-i asigurări lui Hangerli că urma să fie numit în scaunul de la Iași („valea abeimu azel / nu fi trist că ești mazel / dovlet mazil saulsucu / casavit olmasicu / că precum ți-am arătat / prin mujdeaua ce ți-am dat / la Moldova ești mutat / ște fermanu ocueasin / pă Giuzel icamlasin. / izbărlu ocum ma ia sâz / igunu, iaca firmanu să-l citești / să te pliroforisești),[206] dar domnul era tot mai neliniștit din pricina figurii fioroase a negrului, pe care a încercat să-l scoată din sală, numai că s-a lovit de un refuz tranșant: „*istemem*, adică nu voiesc".[207] Cum situația devenea critică, vodă i-a cerut în greacă spătarului Mavrocordat să-i cheme înăuntru pe *băieți* (adică pe bulucbași și pe arnăuți), numai că – fatalitate! – „killerul" de culoare era elenofon. Fără a mai sta pe gânduri, el a scos din sân o frânghie pe care a aruncat-o înspre gâtul domnului. Cum aceasta nu

și-a atins ținta, harapul recurge de îndată la o armă mai sigură, descărcând în pieptul nefericitului Hangerli „revolverele" pe care le tăinuise până atunci cu grijă („având el la spate puse / pistolașe mici ascunse").[208] Au urmat loviturile de hanger date cu sete asupra domnului doar pe jumătate conștient („că să bălea leșinatu / ca un pește pe uscatu")[209] și, în cele din urmă, tăierea capului, ce avea să fie trimis drept trofeu la Poartă. Harapul n-a uitat, de bună seamă, să se însușească pe „banii, ceasornicul și inelele"[210] lui vodă, după care i-a despuiat cadavrul și l-a târât în curte, pentru a fi supus oprobriului supușilor („pă urmă l-au dezbrăcat, / numai în izmene l-au lăsat, / târându-l pă scară în jos / sărmanul nenorocos / aruncându-i trupu-n gheață, / că așa îi scriia să pață / în noroi și într-o baltă / ca să-l vază lumea toată / și să stea și să-l privească").[211] Și cum altădată falnicul voievod era acum căzut, se găseau și indivizi care să-i pângărească trupul („încă un ticălos de român, fript de plata văcăritului, aruncându-i o para pe trupu-i, zicea: «satură-te de bani» și alții la fel").[212] Barzii valahi au fost însă sincer impresionați de sfârșitul violent al domnului venetic, pe care l-au prefăcut într-un tragic erou de baladă populară plină de învățăminte moral-filozofice („Frunză verde măr sălciu / cum a fost și Hangerliu").[213]

În schimb, călăii turci nu s-au mărginit doar la a-i pângări trupul, ci „au început să dezbrace palatul, adică averea domnului", confiscând „în favoarea împărăției" „avuțiile casnicilor, rudelor și tuturor celor ce locuiau"[214] la Curte și supunându-i la torturi cumplite pe toți apropiații lui Hangerli, bănuiți că ar putea tăinui o parte din bogățiile defunctului. Și, de parcă nu ar fi fost de ajuns, Curtea Nouă a fost iarăși prădată, peste numai doi ani, pe fondul haosului generat de fuga din capitală a domnului Mihai Vodă Suțu, a celor mai de seamă boieri și a unei bune părți a populației Bucureștilor, ca urmare a zvonurilor cu privire la iminența unui atac al trupelor lui Pazvantoglu, rebelul pașă de la Vidin. De data aceasta, făptașii au fost „oamenii disperați și fără căpătâi care se numeau în limba poporului crai" sau, altfel spus, interlopii epocii. Profitând de disoluția autorității, aceștia au intrat în Curtea Domnească și au „jefuit-o de toate, fără a lăsa nici măcar praful prin case"[215] („căra craii arnăuți sculele ce găsea, arme, așternuturi, argintării, condecele vistierii și ori[ce]").[216] Ba chiar s-au însușit și pe „însemnele domniei, adică tuiuri și stindarde", cu care „se plimbau pe toate străzile orașului",[217] în frunte cu șeful bandei lor, bocceagiul arnăut Melamos, ce purta pe cap însăși cuca domnească („cuca lui vodă ajunsese de mătura mișăii pă jos").[218] Și,

de bună seamă, nu se limitau la o plimbare nevinovată, ci „sfărâmând ușile cârciumilor și ale pivnițelor, intrau și se dedau la orgiile cele mai scârboase, fără nici un frâu și fără nici o măsură".[219]

Și starea, și așa jalnică, a Curții Noi a fost mult agravată de „cutremurul înfricoșat" din 14 octombrie 1802, ce l-a silit pe noul domn, Constantin Ipsilanti, să se mute provizoriu la Mânăstirea Cotroceni.[220] S-au întreprins însă relativ repede reparații superficiale, iar principele a putut reveni la Curtea Nouă, pentru mai buna fortificare a căreia a dovedit o deosebită preocupare.[221] Și tot aici, în ciuda degradării vizibile a complexului („saloanele de la intrare erau murdare, întunecoase [...], cu lespezi atât de proaste" – scrie, în 1806, călătoarea germană Christine Reinhard),[222] vor continua, în lipsă de altceva mai bun, să se afle, și pe mai departe, reședința domniei sau a administrației militare de ocupație. Războiul ruso–turc din 1806–1812 a împiedicat efectuarea unor lucrări de anvergură la Curtea Nouă, pe care urma să și le asume Ioan Gheorghe Caragea, sosit la București la 12 decembrie 1812.[223]

Înainte de a se apuca însă de reparații, „în revărsatul zorilor"[224] de 22 decembrie 1812, Curtea Nouă a ars până în temelii „cu înfricoșat foc", care a cuprins „tot învălișul caselor, intrând focul și prin unile din odăile dedesubt".[225] Cataclismul ne este cunoscut din descrierea poetică, mustind de reminiscențe clasice, datorată contelui francez Auguste de Lagarde, aflat pe atunci la București: „La ceasurile cinci de dimineață, un zgomot asurzitor m-a trezit pe neașteptate. Am crezut că orașul era prădat; în odaie, strălucea o lumină extraordinară. Am alergat la fereastră și am văzut, chiar în fața mea, palatul domnului Țării Românești în flăcări. Așezat pe un deal, îmi evoca Vezuviul în toată urgia sa; limbile de foc ce se revărsau acolo amenințau să aprindă întregul oraș. Clădit aproape numai din lemn, Bucureștiul era în primejdie de a lua foc din toate părțile. M-am îmbrăcat în grabă și am fugit să văd mai de aproape această nouă calamitate. Măsurile de salvare au fost luate fără zăbavă și bine ticluite. Pompierii, purtând un fel de cască și o haină romană, urcau fără frică pe acoperișurile dogoritoare și intrau în camerele cuprinse de flăcări, pentru a salva ceva mobile; dar, cu toate silințele lor, focul se întindea cu iuțeală. Toți locuitorii erau în picioare; era lumină ca namiaza mare".[226] Și, într-adevăr, nimic n-a putut fi salvat din calea urgiei, numai vodă pierzând, în această împrejurare, bunuri în valoare de 300.000 de piaștri.[227]

Totuși, dincolo de această catastrofă, viața mergea înainte, după cum își dădea foarte bine seama galantul conte Lagarde, care a folosit năpasta abătută asupra orașului pentru a flirta cu o tânără boieroaică,

Ecaterina (Catinca), sora agăi de poliție Grigore Filipescu, căreia i-a oferit gentil *brațul*, obținând, în schimb, o invitație la un mic dejun romantic.[228] Curtea Nouă însă nu mai putea fi salvată. Cu toate acestea, așa cum au constatat arheologii, s-au întreprins unele lucrări reduse ca amploare și slabe calitativ (refacerea din cărămidă insuficient arsă a unor ziduri, pavarea unor încăperi de la parter cu un strat de lut galben-alburiu amestecat cu spărturi de cărămidă),[229] menite să permită găzduirea în vechiul palat a unora dintre serviciile Curții Domnești. Nu pentru multă vreme, căci suma necesară lucrărilor de reparație și de întreținere depășea sensibil bugetul domniei de atunci. Prin urmare, vestigiile Curții au fost lăsate în paragină, iar vodă s-a mutat, de voie, de nevoie, într-o reședință mult mai modestă.

Casele Ghika – modestul sălaș al ultimilor fanarioți

ESTE VORBA DE CELE DOUĂ CASE clădite pe Podul Mogoșoaiei de marele-ban Dumitrache Ghika, fratele domnului Grigore III Ghika, pentru cei doi fii ai lui, Scarlat și Costache. Cel din urmă a fost, de altfel, cel care i-a închiriat lui Caragea partea sa de moștenire, construcția dinspre miazăzi a complexului rezidențial,[230] dar vodă a avut grijă să acapareze iute tot ansamblul. Ba chiar succesorul său, Alexandru Suțu, i-a adăugat acestuia casele învecinate ale boierilor Slătineni.[231]

Situate chiar în centrul urbei, aceste clădiri acopereau „un spațiu întins", completat de „curți, grădini și copaci"[232] și străjuit de ziduri de incintă prea puțin spectaculoase („în fața Podului Mogoșoaiei, pe o lungime aproape de una sută stânjeni, era un zid simplu, care închidea în întregul său marele pătrat ce compunea reședința și o poartă numită Pașa Capusi, ce servea de intrare principală"),[233] ce corespunde perimetrului delimitat astăzi de Calea Victoriei și, respectiv, străzile Academiei și Edgar Quinet. Mai puțin banală, dar cu o valoare estetică redusă era însăși arhitectura caselor domnești, „construite din cărămidă" într-un stil eclectic fără gust și „tencuite și văruite în alb, atât pe dinafară, cât și pe dinăuntru".[234] Dar mai bine să-i dăm cuvântul lui Nicolae Filimon, fost dascăl al bisericii domnești, în chiliile căreia a locuit mai multă vreme: „Arhitectura acestui palat era vagă și nedeterminată; era o zidire sau o grămădire de material în care se vedeau mai multe ordine de arhitectură, imitate în ce au ele mai grosolan și mai neregulat."[235] Iar judecata defavorabilă a scriitorului român cu privire la Curtea lui Caragea este împărtășită de cei mai mulți călători străini ce au avut ocazia s-o viziteze. Astfel, în opinia baronului Ludwig

von Stürmer, „reședința domnului nu avea nici un fel de măreție exterioară și nu se deosebea de celelalte case prin nimic altceva decât prin străjuitorul de pază“,[236] în vreme ce medicul englez William MacMichael îi atribuia „o înfățișare mai curând sărăcăcioasă“. La rândul său, un alt britanic, Sir Robert Ker Porter, găsea „palatul [...] întunecos și nepotrivit cu demnitatea“[237] principilor Țării Românești, pe când diplomatul danez Clausewitz îl cataloga sec drept „urât și neîncăpător“.[238]

Dincolo de impresia generală negativă, structura palatului lui Caragea ne este foarte puțin cunoscută, din pricina dispariției sale timpurii și a lipsei descrierilor exacte din epocă, coroborate cu absența cercetărilor arheologice în zonă. Știm doar că diversele corpuri de clădire erau legate între ele, dar și cu capela palatului, actuala Biserică Dintr-o Zi, prin galerii rudimentare de lemn,[239] ce-i permiteau lui vodă să circule nestingherit și să se ducă să se reculeagă în casa Domnului la adăpost de privirile curioase ale mulțimii pestrițe ce forfotea pe la Curte. În plus, cunoaștem că „fațada ce privea către Podul Mogoșoaiei avea un balcon în formă de chioșc turcesc, mobilat cu divanuri și lavițe tapetate cu catifea roșie, în care venea adesea principele de-și lua cafeaua și ciubucul, privind pe trecători“.[240] În schimb, sala tronului se afla probabil în fundul casei lui Costache Ghika, fiind accesibilă doar după străbaterea mai întâi a unei „anticamere lungi și posomorâte, pline de arnăuți și de slugi“, iar apoi a „mai multe încăperi frumos mobilate“. Aceasta „era doar spoită cu var și vădea cea mai mare simplitate“,[241] neremarcându-se în ochii vizitatorilor străini decât prin „covorul englezesc“, „cam ciudat în casa unui răsăritean“,[242] ce acoperea podeaua. Lângă fereastră, se afla un divan pe care stătea vodă, îmbrăcat fastuos,[243] „proptit de o pernă și îngropat sub hârtii, scriind pe genunchi, cum este obiceiul general în Orient, unde nu se folosește altă masă de scris“.[244] În schimb, boierii și musafirii domnului ședeau pe niște simple lavițe,[245] sorbind cafele, trăgând din narghilea și savurând „dulcețuri pe șervete cusute cu fir de aur“.[246]

Alături de apartamentele principelui și de serviciile statului, complexul găzduia și locuințele gărzilor domnești și ale personalului de la Curte, dar și grajdurile palatului („Pe partea despre Momolo, era un șir de odăi în formă de chilii călugărești, în care ședeau idicliii, neferii și iciolanii domnești. Fundul curții sau partea despre Herăscu era consacrat grajdurilor unde se țineau armăsarii de Missir și Arabia, cu care se servea domnitorul la solemnități și în preîmblările sale“). În mijloc, stăteau „înșirate caretele și butcile boierilor“ veniți cu treabă la Curte, dar se preumblau și unii dintre armăsarii lui vodă, „îmbrăcați cu cioltare cusute cu sârmă de aur“,[247] sub atenta supraveghere a vizitiilor domnești.

Agitația sporea exponențial atunci când la Curte soseau oaspeți străini, vaci bune de muls pentru „mulțimea de slujitori ce se țineau de capul" acestora „și se arătau ahtiați din cale-afară după bacșișul care se obișnuiește întotdeauna să se împartă între cei din suita unui pașă, repezindu-se și îmbrâncindu-se ca să-l apuce". Așa cum se căinează medicul englez nu tocmai larg la pungă William MacMichael, când, la pornirea trăsurii, „i-a căzut *din păcate* pe jos un galben" a și început *lupta* între servitori „pentru a pescui moneda din murdăria și noroiul curții".[248]

Alte reședințe domnești

ÎN AFARA CELOR TREI REȘEDINȚE OFICIALE pe care le-a avut domnia de-a lungul veacului fanariot, voievozii greci au avut grijă să ridice sau să repare și alte case, aflate la periferia sau în apropierea Bucureștiului. Ei continuau astfel o veche tradiție, inițiată de domni pământeni precum Alexandru Mircea, Mihnea Turcitul ori Mihai Viteazul și dusă la strălucire de însuși Constantin Brâncoveanu.

Motivele construirii unor atari reședințe erau numeroase și diverse. În primul rând, ele răspundeau dorinței de relaxare, de confort a voievozilor, departe de tumultul Curții Domnești, centrul politico-economic al țării. În egală măsură, ofereau un loc de refugiu în timpul izbucnirii unor epidemii – ce făceau ravagii mai ales în rândurile aglomerației urbane din București –, dar și al unor atacuri străine asupra capitalei. Totodată, în momentul în care Curtea Domnească devenea inutilizabilă ca urmare a unor calamități naturale sau a devastărilor pricinuite de războaie, ele ofereau un adăpost temporar pe parcursul desfășurării lucrărilor de restaurare.

Aceste case domnești funcționau fie în cadrul unor mari mânăstiri – ce puneau la dispoziția domnului și a suitei sale toate resursele necesare subzistenței, dar și o bună parte din personalul de deservire – ori, mai rar, în mod independent. Astfel, în epoca fanariotă au continuat să fie utilizate mai vechile case domnești de la mânăstirile Radu Vodă, Mihai Vodă, Sfântul Sava ori Cotroceni și au fost înălțate altele, în cadrul complexelor monastice de la Văcărești și Pantelimon. În plus, Nicolae Mavrocordat a ridicat pentru uz propriu, în zona Vitan de astăzi, o reședință cunoscută sub numele de Foișor, în timp ce Nicolae Mavrogheni a clădit un ansamblu rezidențial la capul Podului Mogoșoaiei.

CASELE DE LA MIHAI VODĂ: Dintre vechile case domnești din cadrul mânăstirilor, cele de la Mihai Vodă, ctitorite de – pe atunci – banul Mihai, în 1589–1591, le-au oferit adăpost lui Constantin Mavrocordat și suitei sale în 1738,[249] dar și în 1741,[250] pe fondul războiului și al epidemiei de ciumă. Dincolo de această prezență temporară, ele au căpătat o însemnătate sporită odată cu edificarea Curții Noi pe Dealul Spirii (1776), în imediata vecinătate a colinei de la Mihai Vodă, devenind, în sens larg, parte a marelui complex voievodal. În acest scop, s-a creat atunci o nouă intrare în mânăstire, pe latura de est a incintei fortificate, cu scopul de a asigura cea mai scurtă și mai directă comunicare cu palatul domnesc, prin șaua ce unea cele două dealuri.[251]

În aceste condiții, în momentul în care Curtea Nouă a devenit de nelocuit în urma Războiul ruso-austro–turc din 1787–1791, domnii Mihail Suțu (1791–1793), Alexandru Constantin Moruzi (1793–1796) și Alexandru Ipsilanti (1796–1797) și-au stabilit cartierul general în mânăstirea de peste drum. Cu această ocazie, este cel mai probabil să fi fost înălțat impunătorul „complex de clădiri" ce „ocupa o vastă suprafață la punctul de întâlnire a pantelor dinspre vest și dinspre nord ale dealului de la Mihai Vodă", cercetat de arheologi la sfârșitul anilor '50 ai secolului trecut.[252] Prefacerile radicale suferite de zonă în epocile ulterioare nu le-au permis acestora să scoată la lumină decât niște ziduri de cărămidă, ce-i drept, de dimensiuni uneori apreciabile (înălțime 7 m, lungimi de 27 m și 30 m), întărite cu contraforturi, dar și un paviment de cărămidă.

Într-una dintre sălile delimitate de aceste ziduri trebuie să se fi aflat – mai degrabă decât în anexele mânăstirii – și sala tronului lui Moruzi, unde a fost primit în audiență, la 29 iunie 1794, fostul ambasador britanic pe lângă Înalta Poartă, Sir Robert Ainslie. Diplomatul a fost condus, de la locuința sa la Curte, în „carâta domnească cu șase telegari", flancată de patru ciohodari și urmată de „altă carâtă cu doi telegari", în care se aflau însoțitorii săi. Vehiculele erau petrecute de un alai format dintr-un „căpitan de dorobanți cu talpoșii dorobănțești, cu semnile în mâini", de „patru postelnicei, patru căpitani agiești", în timp ce, la poarta Curții, nobilului englez i-au ieșit în cale și l-au condus până la scară „trei selam-ceauși". Pe toată această distanță, erau aliniați, pe partea dreaptă, „delii și tufeccii cu odobașii lor", iar, în cea stângă, „neferi agiești și spătărești cu odobașii lor", în timp ce, la scară, Ainslie a fost întâmpinat de însuși marele-postelnic,[253] cu toți postelniceii și vel portarul, care l-au condus la vodă.

Momentul primirii la Moruzi a fost imortalizat de pictorul italian Luigi Mayer,[254] aflat în suita diplomatului englez, permițându-ne să ne facem o idee și despre felul în care se prezenta cea mai somptuoasă încăpere a reședinței domnești de la Mihai Vodă. Dincolo de dimensiunile ei impozante, aceasta se caracteriza printr-o deplină austeritate. Pereții văruiți cenușiu erau străbătuți doar de trei brâuri excizate simple, dintre care deasupra ultimului răsăreau câteva minifloroane ornamentale. Aspectul sălii era înveselit de prezența a numeroase ferestre rectangulare mari, prin care lumina de afară se revărsa din belșug, când acestea nu erau acoperite de draperiile grele din brocart, dar și de patru ferestere ovale, plasate deasupra laturii pe care era așezat jilțul domnesc. Acesta era un scaun fără pretenții, ce căpăta o certă măreție doar prin amplasarea pe un podium cu șase trepte. Deasupra sa, trona semnătura meșteșugită a sultanului (*tuğra*), al cărui rob umil era domnul Țării Românești. Modesta și vremelnica putere a acestuia era simbolizată doar printr-o spadă agățată în stânga jilțului, în condițiile în care voievodul nu mai era un războinic, iar țara nu mai avea practic o oaste proprie. În stânga tronului, fusese amenajată o mică estradă, pe care era amplasată o sofa confortabilă pentru domn și oaspetele său cel mai de seamă și, respectiv, o banchetă simplă, fără spătar, pentru boieri și ceilalți invitați de rang mai mic. Totuși, dincolo de sobrietatea interiorului, se remarcă armonizarea sa cromatică prin utilizarea culorii purpurii – simbolul puterii bizantine de odinioară – atât pentru draperii, jilțul domnesc și divan, cât și pentru lavița boierilor și estradă. Prea puțin conta că nu era vorba de purpură veritabilă, ci de o pânză oarecare, căci impresia de grandoare imperială era transmisă. Același scop îl slujeau și ceremoniile complexe de la Curte, cu un număr mare de participanți, înveșmântați în costume somptuoase și costisitoare, aflate în contrast nu doar cu sărăcia din țară, ci și cu simplitatea reședinței domnești.

Imaginea vie a ceremoniilor de la Curtea lui Moruzi pe care ne-o oferă tabloul lui Mayer poate fi completată cu ajutorul mărturiilor naturalistului John Sibthrop, membru al suitei noului ambasador britanic la Poartă, Sir John Liston (3 mai 1794). Evident, savantul și omul politic au avut parte de un ritual similar celui hărăzit lui Ainslie și Mayer. Au fost conduși la Curte de caleașca cu șase cai a domnului și opt ciohodari, despre aflăm acum că erau „îmbrăcați în caftane albe cu brâu verde și «purtau» căciuli înalte, îmblănite, și cu pene de lăstun". Tot așa, la palatul cu o „înfățișare sărăcăcioasă", același postelnic amabil i-a petrecut până la domn, care „s-a sculat politicos de pe divan" pentru

a le ura bun venit, după care a poruncit să fie omeniți cu „dulceață de lămâie, șerbet și cafea“ servite *pe genunchi*, deasupra „unor șervețele de muselină bogat brodate“. Iar primirea s-a încheiat apoteotic, cu parfumarea invitaților „cu o cățuie de tămâie ce li s-a ținut sub nas“.[255]

Alteori, Curtea de la Mihai Vodă găzduia paranghelii în toată regula,[256] așa cum s-a întâmplat în august 1793, cu ocazia vizitei la București a feldmareșalului Mihail Ilarionovici Kutuzov (1745–1813), plenipotențiar al țarinei Ecaterina II, trimis să ratifice pacea cu Imperiul Otoman, în fruntea unui impunător alai, alcătuit din 476 de suflete (diplomați, experți politici și militari, ofițeri, simpli soldați, tălmaci de română, bulgară, greacă, turcă, alte limbi orientale, doisprezece dulgheri, zece croitori, șase fierari, cinci cizmari, doi lăcătuși, mai mulți rândași de cai ori medici, zece spălătorese, un pictor, un desenator etc.).[257] După mărturia unui membru al acestei suite, care și-a consemnat în scris impresiile de călătorie, anume diplomatul de origine germană Heinrich von Reimers, în „locuința nu prea strălucită“ a voievodului, „cam strâmtorat“ după distrugerea Curții Noi, s-a oferit un prânz „foarte bine gătit“ și nejustificat de copios („mulțimea mâncărurilor a fost servită fără rost“). Totuși, Moruzi a avut grijă și de buna digestie a comesenilor, poftindu-i să-și facă siesta „la ferestrele salonului“, urmărind „reprezentația renumitului călăreț de circ Mathieux“, care se producea în curtea mânăstirii cu trupa sa cu tot. Romanticul teuton a preferat însă să se desfete cu „priveliștea minunată“ „asupra orașului, așezat mult mai jos“, la ceasul la care „soarele ce apunea își arunca ultimele raze de rămas-bun asupra Dâmboviței ce curgea sub geamul voievodului“. De îndată ce s-a înnoptat, a început, de bună seamă, balul, cu o dezlănțuire de „contradanțuri și cadriluri“, completat, pentru cei mai puțin dinamici, cu jocuri de cărți pe bani grei – doar ambasadorul rus a a pierdut 100 de ducați în favoarea băncii.[258]

Odată însă cu aducerea în bună stare a palatului de pe Dealul Spirii, vremurile de glorie ale Curții de la Mihai Vodă au apus grabnic. Aceasta a mai găzduit totuși fastuoasa recepție oferită de domnul Constantin Ipsilanti, în aprilie 1806, în cinstea generalului Sebastiani, ambasadorul lui Napoleon I la Constantinopol,[259] pentru a reveni apoi încet-încet la placida viață monastică, tulburată doar de revoluția lui Tudor.

CASA VOIEVODALĂ DE LA COTROCENI: O altă reședință îndrăgită de domnii greci datorită deopotrivă confortului oferit, cât și cadrului natural privilegiat în care se afla (pe un deal împădurit din afara Bucureștilor,

în apropierea cursului Dâmboviței) era cea din incinta Mânăstirii Cotroceni. Aspectul din epoca fanariotă al palatului înălțat de Șerban Cantacuzino în 1680–1682 poate fi oarecum reconstituit cu ajutorul catagrafiilor și al planurilor de la mijlocul secolului XIX,[260] dar și al rezultatelor săpăturilor arheologice efectuate cu ocazia lucrărilor de restaurare a ansamblului monastic în perioada 1976–1985, „în vederea revenirii la rostul de reședință specială“,[261] menită a-i îndulci clipele de răgaz familiei președintelui de atunci al Republicii Socialiste România.

Astfel, casa domnească era o clădire cu trei niveluri (subsol, parter, etaj), ce ocupa latura de nord și, în parte, cea de est a incintei principale a mânăstirii. Beciurile, bine conservate până astăzi, se prezintă sub forma a două încăperi (pivnița mare, pivnița mică), cu adâncimea de 4 m și suprafața de 358,68 m^2 și, respectiv, 92,5 m^2. Au ziduri trainice din cărămidă, groase de 1,20 m și sunt acoperite cu bolți semicilindrice cu trei dublouri, dispunând de un sistem de aerisire și iluminare directă, datorită ferestrelor aflate deasupra nivelului solului.[262] La parterul clădirii, accesibil prin curtea interioară a mânăstirii, se afla, mai întâi, un coridor în formă de U, terminat, la extremități, cu bolți și arcade, iar, imediat apoi, sala principală a palatului, cu o suprafață de peste 150 m^2, rezervată probabil festivităților și unită cu etajul printr-o impunătoare scară din piatră. Din coridorul amintit, se deschideau în lateral mai multe încăperi, dar pornea și un alt coridor, perpendicular, conducând înspre aripa de răsărit a palatului, ce găzduia apartamentele domnești. Acestea cuprindeau patru încăperi, dintre care două cu suprafețe considerabile, de 80–100 m^2. În schimb, la etaj, mult afectat de refacerile ulterioare, arheologii au identificat, din construcția originară, doar niște fragmente de ziduri, ce delimitau trei săli, cu suprafețe de 80–100 m^2 și înălțimea de 5 metri.[263] Din decorația sculpturală a casei domnești, se păstrează șaisprezece coloane de inspirație barocă. Sprijinite pe o bază paralelipipedică înaltă, decorată cu frunze de acant prelungi terminate cu o inflorescență, acestea au fusul prevăzut cu caneluri puternic excizate. Capitelurile sunt, și ele, împodobite cu frunze, sensibil mai scurte și puternic stilizate, ce se sfârșesc cu inflorescențe rotunde.

Entuziasmul ce a pus stăpânire pe arheologii noștri care au cercetat casa domnească a lui Șerban Cantacuzino – determinându-i să vorbească de „o ctitorie [...] deschizătoare de drum a unei arhitecturi somptuoase, a unor canoane constructive și, mai ales, artistice“, de un „ansamblu [...] cu o arhitectură cu un pronunțat fast aulic“[264] – n-a fost nici pe departe împărtășit de călătorii străini ajunși prin aceste locuri. Poftit la „palatul de agrement al domnului“ Constantin Mavrocordat

în 1740, industriașul și negustorul francez Jean Claude Flachat conchidea sec că „cele mai multe dintre reședințele noastre particulare de mâna a doua sunt mult mai arătoase (decât acesta) și nu se găsesc nici unele la noi la care mobilierul să fie mai prejos".[265]

Dincolo de cârtelile unor astfel de occidentali crescuți în puf, Cotroceniul rămânea foarte drag inimii unora dintre domnii fanarioți, precum Alexandru Ipsilanti, care „obișnuia [...] să-și petreacă (acolo) timpul de vară, pentru a fi (deopotrivă) aproape de oraș",[266] dar și ferit de larma dezlănțuită a acestuia. Ca să se bucure nu doar de aerul proaspăt, ci și de priveliștea înspre cursul leneș al Dâmboviței, străjuit de o vegetație luxuriantă de baltă, acesta a clădit în 1778, la intersecția aripii de răsărit cu cea de sud a reședinței domnești,[267] un chioșc sau, altfel spus, un foișor. Făcut una cu pământul în 1893, în momentul restaurării[268] după tipic occidental a caselor domnești de la mânăstire, ce trebuiau să corespundă gustului rafinat al Hohenzollernilor, acesta se prezenta astfel, conform catagrafiei din anul de grație 1856: „Spre miazăzi de la casele domnești se află un chioșc tot de zid, zugrăvit, având șaisprezece stâlpi de piatră, învelit cu tinichea albă și pardosit cu scândură de brad, dedesuptu căruia este o magazie cu ușă căptușită cu fier".[269] Într-un cuvânt, o magherniță, ce nu putea decât să jeneze privirea unui suveran originar din Bavaria castelelor de poveste.

Desigur, această stare jalnică a zidirii era consecința neglijării, timp de decenii, a chioșcului lui Ipsilanti și efectul reparațiilor improvizate, executate cu materiale dintre cele mai ordinare. Totuși, se pare că nici pragmaticul domn grec nu fusese dispus să investească prea mult în foișorul său de plăcere, așa că a *împrumutat* mai multe coloane de la palatul ridicat de ambițiosul său predecesor, Șerban Cantacuzino – sau, cel puțin, așa susțin unii arheologi răuvoitori, ce nu s-au învrednicit să identifice, în urma săpăturilor, decât „o puternică dală groasă de cărămidă, făcând legătura între foișor și casele domnești".[270]

Intervențiile superficiale de acest tip au fost însă numeroase, din pricina lungului șir de calamități abătute de-a lungul veacului fanariot asupra întregului ansamblu monastic. De pildă, „în luna lui fevruarie 1718, s-au aprins întâi Mânăstirea Cotrocenii și au ars tot învălișul al caselor și al chiliilor",[271] iar urgia s-a repetat la 29 octombrie 1787, când au fost făcute scrum „toate casele domnești, divanul și cele egumenești".[272] În plus, palatul lui Șerban Cantacuzino a avut de suferit și în urma devastatoarelor cutremure din 1738 și 1802 ori a jafurilor săvârșite de feluritele trupe de ocupație (austriece în 1737,[273] turcești în 1801[274] și 1821, rusești în 1806). Alteori însă, Cotrocenii le-au oferit

adăpost domnilor din fața năpastelor abătute asupra capitalei, așa cum s-a întâmplat în 1719, când „pentru frica ciumei ce se izvodise în București“ s-au refugiat aici „doamna (lui Nicolae Mavrocordat) și jupâneasele“[275] boierilor, urmate curând de însuși vodă, cu toată Curtea sa.

Pe de altă parte, Cotrocenii au găzduit și evenimente fericite din viața familiilor domnitoare fanariote sau le-au oferit acestora clipe de tihnă. De pildă, în iulie 1793 în reședința ctitorită de Șerban Cantacuzino s-a celebrat cu mare pompă, timp de cinci zile, nunta Catrinei, sora domnului Alexandru Moruzi.[276] Locul era, de altfel, îndrăgit de întreaga familie a voievodului și, în special, de beizadelele Dumitru, Nicolae și Gheorghe, care se relaxau plimbându-se prin frumoasa pădure din preajma mânăstirii. Aici au descoperit, în vara anului 1795, un izvor cu apă limpede și bună de băut, pe care l-au prefăcut într-o cișmea, menită să astâmpere setea trecătorilor asudați. Înfăptuirea principilor și-a găsit repede cântărețul, nu tocmai dezinteresat, în persoana marelui-vistier Ienăchiță Văcărescu. În versuri pline de emfază, acesta își asigură cititorii că, la Judecata de pe Urmă, Hristos le va hărăzi beizadelelor viață veșnică, „zicându-le [...] luați cerescul bine“, că „m-ați adăpat pă mine“, dând „cu libov mare“ apă celor „însetoșați“. Nu uită însă să-i elogieze nici pe domnii din familia Moruzi, „fii ai *Evangheliei* fără tăgăduire“, „Constandin ce fuse / stăpânitor Moldaviei cu laude nespuse“ (1777–1782) și Alexandru „cel ce-acum domnește-aici cu pace / [...] și numele nemuritor își face“[277] (1793–1796, 1799–1801).

Dintr-o simplă reședință „de vacanță“ a domnilor venetici, Cotrocenii aveau să se transforme, în timpul revoluției lui Tudor Vladimirescu, în adevăratul centru politico-administrativ al țării. Aflat în fruntea trupelor sale de panduri, acesta s-a instalat, la 30 martie 1821, în mânăstirea fortificată și a rămas acolo până la 15 mai.[278] Încrezător în forța sa, slugerul oltean „își punea titla de domn. Iar câți boieri mai era, toți asculta, și ce le poruncea, aceia făcea. Boieri boerea, ispravnici punea, poștile la el venea, judecăți făcea și jălbi primea, golaniia să înveselea, boerii ca la un stăpân îi slujiia“.[279] Pe de altă parte, Tudor rămânea conștient de provizoratul acestei situații și depunea eforturi constante pentru a-și consolida puterea prin acțiuni deopotrivă militare și diplomatice. Se preocupa să realizeze o cât mai largă concentrare de trupe în zona Cotrocenilor, unde, la 2 mai 1821, au sosit alți 400 de panduri, iar peste câteva zile încă 600,[280] dar și de ameliorarea armamentului din dotare. În acest scop,

el a recurs la ajutorul inginerului Gheorghe Lazăr, care a reparat și repus în funcțiune „cele șapte tunuri de stânsură, sfeterisite care de pe unde". Ba chiar, cărturarul ardelean, însoțit uneori de amicul său Ion Heliade Rădulescu, îi învăța pe panduri cum să utilizeze mașinăriile de luptă.[281] În egală măsură, Tudor s-a îngrijit de mai buna fortificare a Cotrocenilor, dispunând să se sape șanțuri de apărare și să se ridice metereze,[282] dar și de disciplinarea propriilor trupe. În acest scop, el a constituit un tribunal *ad hoc*, menit a-i judeca pe pandurii care se făcuseră vinovați de jafuri, violuri sau alte blestemății.

Cel puțin la fel de intensă a fost, în această perioadă, și activitatea diplomatică a conducătorului pandurilor și a sfătuitorilor săi. Încă de la instalarea sa la Cotroceni, Tudor le-a trimis pașalelor din zona dunăreană a imperiului petiții, în care nu doar prezenta solicitările răsculaților români, dar și asigura Înalta Poartă cu privire la fidelitatea deplină a țării. Pentru confirmarea afirmațiilor sale, el i-a invitat în tabăra de la Cotroceni pe mai mulți emisari turci. Printre aceștia, rolul cel mai important l-a jucat un anume Nuri Aga, trimisul serascherului de Silistra, care a solicitat, în repetate rânduri, pe un ton imperios, capul lui Alexandru Ipsilanti, conducătorul insurecției eteriste. În ciuda promisiunii a 300 de pungi din partea turcilor, dar și a sfaturilor insistente de a-l lichida pe Ipsilanti venite din partea episcopului Ilarion al Argeșului, consilierul său de taină, Tudor a refuzat cu obstinație să acționeze împotriva principelui grec. Și aceasta, în condițiile în care *Batalionul Sacru* al eteriștilor prăda Bucureștii în lung și-n lat, terorizându-i pe locuitori („Cine poate să ia socoteala jafurilor ce să făcea de dânșii în toate părțile și batjocoriturile ce să făcea de ei în lume, dar mai mult la partea boerească. Că, deaca îi prindea, nu numai că-i jăfuia de-i lăsa în piei, ci pre bărbați, pre unii îi omora, iar pă cocoane și pre fetele lor le batjocoriia cum le era voia, mai cu asupră decât turcii, ca câinii, pre amândoă părțile").[283] Determinarea, în acest sens, avea să-i fie fatală lui Tudor la mai puțin de o săptămână de la părăsirea Cotrocenilor, la 15 mai 1821.

PALATUL LUI MAVROCORDAT DE LA VĂCĂREȘTI: Tradiția prezenței unei case domnești în marile complexe monastice ale țării a fost continuată și de Nicolae Mavrocordat, în cazul ctitoriei sale de la Văcărești. În plus, domnul grec a avut ambiția de a ridica acolo un edificiu de proporții net superioare reședințelor voievodale curente din mânăstiri, urmărind ca acestea să rivalizeze cu palatele brâncovenești autonome, asemenea celor de la Mogoșoaia și Potlogi.[284] Situat în colțul de nord-est

al celei de-a doua incinte a mânăstirii, acesta avea suprafața exterioară de 16 x 28 m, desfășurată pe două niveluri (parter și etaj).[285] Cel dintâi, rezervat dependințelor, cuprindea un spațiu pavat, aflat la nivelul de călcare al curții, ce se continua cu un beci mult adâncit, cu dimensiuni triple. Acesta din urmă era acoperit cu patru calote sferice, susținute pe pandantivii zidurilor, dar și pe un unic stâlp masiv de zidărie, poziționat în centrul pivniței.

La etaj, se ajungea direct din curte, prin intermediul unei scări în formă de L, ce conducea la un foișor deschis, împodobit cu patru arcade trilobate (două în față, câte una pe fiecare latură), susținute de coloane corintice în torsadă. De acolo, o ușă împodobită cu motive vegetale și cu stemele celor două principate românești pe care le stăpânise Mavrocordat permitea accesul într-un vestibul, ce se deschidea, în stânga, spre apartamentele doamnei (două camere și un culoar), iar, în dreapta, către cele ale domnului (trei încăperi, două coridoare înguste și o privată), continuate cu un foișor-loggie, ieșit considerabil în afara incintei mânăstirii. Oferind o frumoasă priveliște înspre cursul Dâmboviței și orașul București și permițându-i domnului să coboare într-o mică grădină, amenajată în afara zidurilor, acesta constituia, după cum arată istoricul de artă Tereza Sinigalia,[286] o importantă inovație, ce reușea să depășească tradiția spațiului ermetic închis, fără nici o comunicare cu exteriorul, al ansamblurilor monastice.

În afara apartamentelor cuplului princiar, în colțul de sud-vest al etajului se mai afla o sală, independentă, accesibilă din vestibulul central, despre care se presupune că ar fi găzduit partea din biblioteca Mavrocordaților[287] destinată, în principal, călugărilor de la Văcărești, dar și oaspeților mânăstirii. Așa cum putem constata din catalogul publicat al acesteia,[288] ea conținea, în majoritate covârșitoare, cărți în greacă (și, în secundar, în română), dar nu și în limbi apusene, fapt ce trădează intenția voievodului de a înlocui, în mediul ecleziastic, cultura slavonă cu cea greacă, dar de a-i păstra pe monahi departe de orice influență occidentală.[289] Printre cele 237 de titluri inventariate, se remarcă opere antice aparținând unor genuri literare diverse, nu întotdeauna incluse în paideia bizantină și postbizantină: poezie epică (Homer, Hesiod, Apollonios din Rodos, Lycophron), lirică (Pindar, Teocrit), tragedie (Eschil, Sofocle, Euripide), comedie (Aristofan), filozofie (Aristotel, Simplicius, Sextus Empiricus, Marcus Aurelius, Epictet, dar și Platon ori neoplatonicieni, precum Hermes Trismegistos, Plotin și Iamblichos), istorie (Herodot, Tucidide, Xenofon, Diodor din Sicilia, Cassius Dio, Arian, Herodian, Plutarh), oratorie (Demostene, Isocrate, Dion Hrisostomul, Libanios, Themistios), roman (Longos,

Heliodor, Ahileu Tatios, Alcifron). Acestora li se adaugă numeroase opere bizantine, cu conținut mai ales teologic, dar și laic, îndeosebi istoric (Procopius din Cezareea, Leon Filozoful, Mihail Psellos, Constantin Porfirogenetul, Eustathios Makrembolites), precum și scrieri dedicate trecutului țărilor române (Ureche, Miron Costin, mai multe cronici anonime, dintre care una trata doar perioada stăpânirii lui Mavrocordat – *Istoria (domniilor) din Moldova şi Ţara Românească ale preaînălţimii sale voievodul Ioan Nicolae Vodă şi ale celor ce au domnit între acestea*). Din sfera religioasă, în afara cărților utilizate propriu-zis în practica de cult (ediții ale Vechiului și Noului Testament, liturghiere, psaltiri), se disting lucrările destinate cunoașterii de către călugări, de bună seamă în scop polemic, a doctrinei catolice (*Istoria Sinodului de la Ferrara-Florența* de Syropoulos; *Carte de canoane ale Bisericii catolice*) ori a celei islamice (*Coranul*).

Frumusețea casei domnești în cadrul ansamblului monastic de la Văcărești, în general, ca și situarea sa pe drumul legând Bucureștii de Stambul au transformat locul într-un popas al noului domn înaintea intrării sale oficiale în capitală. Străbătând Balcanii „cu stindardele deschise, cu tuiurile ridicate și cu meterhaneaua cântând“,[290] voievodul se oprea pe malul Dunării, la Turtucaia, așteptând, pentru a trece fluviul, sosirea la Oltenița nu doar a boierilor țării, care i se închinau cu smerenie, ci și a tuturor vehiculelor din dotare („carete, butci și care“), ce aveau să-l poarte cu pompă până la ctitoria lui Mavrocordat de la Văcărești. Aici își stabilea voievodul, vreme de câteva zile, cartierul general, până când se încheiau pregătirile în vederea primirii sale la București. La nevoie, se repezea el însuși – dar ca simplu particular – până în capitală, pentru a se asigura că festivitățile aveau să se desfășoare conform dorințelor sale. În sfârșit, când totul era gata, la Văcărești soseau cu noaptea în cap „toate ordinele de boieri și mulțimea norodului“, pentru a „începe paradele“.

Simpla înșiruire a oficialilor și militarilor ce compuneau acest alai grandios ocupă aproape cinci pagini în scrierea istoricului grec Dionisie Fotino, martor ocular al unora dintre aceste fastuoase procesiuni.[291] În organizarea lor, maeștrii de ceremonii acordau deplină atenție fiecărui amănunt, prevăzând cu exactitate poziția fiecărui participant la cortegiu, vestimentația și recuzita din dotare („aga pe un cal frumos împodobit, cu căciulă de samur și cu contăș“, „poterașii toți armați, călare, cu haine verzi deschise, cu funde la baretele lor din cap, și cu muzica lor“, „seimenii armați, cu haine roșii, cu funde galbene la barete, cu stindard mare, cu muzică și două edecuri ale spătarilor“, „căpitanii de spătărie călare, armați cu barete și capoturi roșii“,

„salahorii cămărășiei, pe jos, cu bastoane în mână“ etc.). Pe lângă veșmintele somptuoase, impresionau numeroasele însemne și steaguri ale participanților la alai („merge înainte stindardul catanelor de țară“, „vel căpitanul cazacilor pământeni armat și cu stindardul său“, „stegarul cu stindardul agiei, cu mulți călare pe lângă el, ținând prapure“, „talp[oș]ii dorobănției cu chiverile, pe jos, cu stindardul lor și cu muzica proprie“, „lefegiii călare cu stindardul lor“, „buciucul spătăriei cu tobă și trâmbiță deosebită“, „stegarul spătăriei cu stindardul, lefegiii cu prapurile și cu muzicile lor“, „portăreii pe jos, cu stindardele lor în șir“, „stindardele domnești, trâmbițele, tuiurile, iuruc-bairacul“, „stindardul domnesc cu Sfinții Constantin și Elena și cu sfânta cruce de o parte, iar de alta marca domnească“, „sangeacul împărătesc“, „copiii de casă cu prapurele împrejur“), dar și feluritele muzici ce se puteau auzi deseori concomitent („cazacii de agie pe jos, cu muzica lor“, „toți lăutarii pământeni“, „muzica europeană“, „meterhaneaua de jos“). La această procesiune, lua parte practic toată suflarea Bucureștilor: „toți boierii pământeni călare“, „de la clucerul de agie până la banul cel mare“, dar și „negutitorii pământeni călare“, secondați de meșterii de vază din capitală („toți isnafii ce sunt sub jurisdicția agiei călare“), dar și de feluriți meseriași („polcovnicul podurilor cu toți podarii înainte, puși în două șiruri, pe jos, și cu securile pe umeri“, „sacagiii, după orânduială, cu sacalele“, „salahorii cămărășiei, pe jos, cu bastoane în mână“). Nu puteau lipsi, de bună seamă, diverșii slujbași ai domniei („aprozii vătășiei și ai ceaușiei și toți copiii din casă ai vătășiei Divanului și ai vătășiei păhărniceilor“, „cămărașul cel mare, grămăticul cel mare, ispravnicul de Curte, cuparul, cafegi-basa, ici-ciohodarul și toți servitorii și edecliii domnului“), la care se adăugau trimișii Porții („skiemn-agasi cu divan-efendisi, un ceauș împărătesc cu alt ceauș, un checeli împărătesc cu un alt checeli, iuzbașa, trei satirași și trei satirași, iamacii mataragii, mataragi-basa, alai ceaușlar“, „orta-cușac, cu tabla-basa și orta-cușac“, „iamacii lui Saraci-basa, saraci-basa, ici-oglandar, ceaușlari, doi cavași, doi has-ahirlii împărătești, deli-basa, giuler-agasi, baș-ciohodarul, tufecci-basa, ciohodari pedeștri, un peic împărătesc, alt peic“) și toate rămășițele vechii oștiri a țării (dorobanți, cazaci, vânători, lefegii, poterași, seimeni, armășei și pușcași).

„FOIȘORUL“ MAVROCORDAȚILOR: În afara caselor domnești din Mânăstirea Văcărești, Nicolae Mavrocordat și-a ridicat, nu peste mult timp, o altă reședință, pe un teren aparținând Mânăstirii Radu Vodă, în actualul cartier Vitan. Așa cum stau mărturie însești cuvintele sale, menirea acestei zidiri a fost exclusiv aceea de a-i oferi clipe de tihnă

în mijlocul unui cadru natural îmbietor: „Vrând ca să fac domnia mea niște case domnești, cu curte împrejur, afară den oraș, ca să fie pentru plimbarea domniei mele și a altor domni ce s-ar întâmpla a fi în urma domniei mele și găsind domnia mea locu mai cu frumoasă priveală den josul orașului domniei mele, pre moșia sfintei mânăstiri (Radu vodă)..., am făcut domnia mea acele case domnești cu curte împrejur și cu grădini, precum se văd."[292] Iubitor de natură, așa cum o vădesc atât corespondența sa, cât și romanul *Răgazurile lui Filoteu*,[293] voievodul se delecta contemplând priveliștea înspre lunca largă a Dâmboviței, respirând aerul proaspăt din afara târgului prăfos al Bucureștilor ori preumblându-se gânditor prin grădina umbroasă a reședinței sale. Vrednic de semnalat rămâne faptul că Mavrocordat nu s-a preocupat să-și înzestreze „casa de vacanță" cu un paraclis, așa cum procedase aproape întotdeauna predecesorul său Constantin Brâncoveanu, situație ce poate fi pusă pe seama ideilor iluministe laice ce-l animau în mare măsură pe principe, în ciuda grijii sale constante de a se prezenta în public drept fiu drept-credincios al Bisericii pravoslavnice. Această absență, nefirească în epocă, avea să fie însă remediată peste vreo două decenii, în 1745, de văduva sa, doamna Smaragda, ce a ridicat în imediata vecinătate a casei domnești biserica, păstrată până astăzi, a Foișorului.

Totuși, spre deosebire de somptuoasa reședință domnească de la Văcărești, casa de la Foișor rămânea un edificiu utilitar de proporții modeste. Așa cum s-a stabilit în urma săpăturilor arheologice întreprinse în anii '60 ai secolului al XX-lea,[294] aceasta era orientată pe direcția est-vest și avea o suprafață de doar 300 m^2. Intrarea se făcea printr-un coridor prelung, situat pe axa nord-est, de o parte și de alta a căruia se deschideau, în dreapta, trei camere, iar, în stânga, doar două, ce conduceau însă către o încăpere mai mare (7,25 x 6,25 m), folosită probabil drept sală de primiri. Cercetătorii nu au reușit însă să identifice nici un fel de urme ale foișorului (chioșcului) ce a dat numele zidirii lui Mavrocordat, mărginindu-se doar să presupună că acesta s-ar fi putut afla pe latura de sud a casei, între coridorul amintit și corpul vestic, mai retras.[295] La fel, nu s-a putut determina cu certitudine existența sau nu a unui etaj al construcției, pe care unii specialiști o consideră posibilă.[296] Faptul se datorează, în mare măsură, sorții potrivnice pe care a cunoscut-o edificiul, care, de îndată ce a trecut din proprietatea domniei în cea a Mânăstirii Radu Vodă, în urma actului de donație a lui Constantin Mavrocordat („ca să aibă supt stăpânire casele de piatră și biserica [...] care case sunt făcute de

răposatul întru fericire părintele domniei mele Io Nicolae Alexandru voevod din domnia mării[i] sale, iar biserica este zidită din temelie și înfrumusețată de măria sa maica noastră doamna Smaranda"),[297] a căzut grabnic în paragină. Cum autoritățile mânăstirești nu se preocupau sau nu puteau asigura paza complexului, acesta a încăput pe mâna localnicilor, care, cu multă perseverență, au demantelat-o încet, dar sigur, bucată cu bucată, pentru a folosi cărămida la casele lor.[298]

Așa se face că, pe la 1864, pictorul de origine elvețiană Henric Trenk, numit de Al. Odobescu ilustrator oficial al Comisiei Monumentelor Istorice, n-a mai putut surprinde în pânza sa decât o melancolică ruină. Totuși, imaginea acesteia ne permite să întregim simțitor rezultatele cercetărilor arheologice întreprinse un veac mai târziu. Constatăm astfel că edificiul era zidit integral din cărămidă, fără prezența costisitoarelor elemente decorative din piatră sau marmură. Iar cărămida utilizată – ne-o confirmă, de această dată, arheologii – era una subțire (3½ cm), de calitate inferioară, așezată alternativ, pe lung și, respectiv, pe lat și unită printr-un strat de mortar gălbui, foarte slab și sfărâmicios. Totuși, dincolo de mijloacele materiale modeste de care a dispus, arhitectul lui Mavrocordat s-a îngrijit să creeze ornamente exterioare constând din arcade sprijinite pe pilaștri cu baze și capiteluri.

Poate tocmai lipsa de strălucire a acestei case domnești explică destinul ei obscur. Cu excepția fiului ctitorului, ceilalți domni fanarioți au ignorat-o, iar însuși Constantin Mavrocordat a folosit-o doar arareori, așa cum s-a întâmplat în 1737, când l-a primit la „chioșcul prințului Nicolae"[299] pe un pașă turc. Ba chiar, așa cum am văzut anterior, el a fost cel care, de bunăvoie și nesilit de nimeni, a renunțat la moștenirea părintească, probabil pentru că nu mai dispunea de resursele necesare pentru a o întreține.

Curțile boierești

SCRIIND CU NOSTALGIE despre Bucureștiul fanariot, Ion Ghica își exprima, în 1876, regretul că în capitala noastră „palaturile domnești. mânăstirile și casele boierești s-au prefăcut în cenușe și în ruină de câte trei și patru ori pe secol, fără să lase măcar urmă de esistența și mărimea lor", în vreme ce, în marile urbe ale lumii teutonice, precum Viena și Berlinul, „când un Lichtenstein, un Schwartzenberg, un Wittgenstein

au zidit o casă sau un palat, acel edificiu a trecut din tată-n fiu, străbătând secoli, atins numai de mâna arhitectului ș-a artistului, mărindu-se și împodobindu-se pe dinîntru și pe dinafară din generațiune în generațiune, ca să devină o carte împietrită pe care se poate ceti istoria familiii ș-a orașului".[300] Această tristă realitate, surprinsă cu acuitate de marele nostru cărturar, a afectat în mult mai mare măsură arhitectura civilă decât pe cea religioasă, pentru care a existat dintotdeauna un respect superior și s-a perpetuat și de-a lungul secolului al XX-lea, când protecția acordată patrimoniului cultural se generalizase într-o bună parte a Europei. În acest fel, în anul de grație 2013, în București nu se mai păstrează decât o singură casă boierească din epoca fanariotă, și aceasta considerabil alterată.[301] Prin urmare, pentru reconstituirea profilului marilor curți de odinioară, suntem nevoiți să recurgem, în principal, la mărturiile de epocă sau la datele furnizate de cercetările arheologice, greu realizabile într-un oraș cu o locuire permanentă și foarte intensă.

RIVALIZÂND ÎN MOD MANIFEST CU PALATUL DOMNULUI, cele mai strălucite curți boierești constituiau, în veacul al XVIII-lea, vaste ansambluri arhitectonice, delimitate de lumea exterioară prin impunătoare ziduri de incintă („curtea era înconjurată cu zid bolovănit înalt și gros, poarta cu boltă, cu două rânduri de uși de stejar ferecate, cu foișor dasupra, unde păzea ziua și noaptea arnăuți";[302] „casa unui astfel de boier este aproape totdeauna complet izolată și închisă într-o curte foarte spațioasă, înconjurată cu ziduri, unde nu se putea pătrunde decât prin poarta foarte mare a trăsurilor").[303] Mai ales că aceste reședințe somptuoase intrau într-un „contrast supărător cu locuințele poporului de rând, ce trădau cea mai absolută mizerie".[304]

În interiorul zidurilor, în afara casei propriu-zise, se găseau tot soiul de dependințe și de anexe, ridicate în vederea asigurării unei autarhii cât mai înalte și mai îndelungate a complexului rezidențial. Așa cum aflăm de la același Ion Ghica, mereu tentat să hiperbolizeze strălucirea reședințelor bucureștene de odinioară, în fundul curții „erau fânăria, lemnăria și grădina, în care [...] găseai în abondență cireșe pietroase, caise cât pumnu, piersici roșii, struguri tămâioși și razachie, mere domnești și pere bergamote; pe lângă grădină, o ulicioară ducea în țigănie, curte cu câteva odăi în care locuiau (într-o mizerie extremă – *n.n.*) șapte-opt familii de țigani de vatră: potcovari, curelari, croitori, spălătorese etc.".[305] Evident, din cuprinsul ansamblului nu puteau lipsi grajdurile pentru cai și șoproanele pentru trăsuri, mai mari sau mai mici, mai slab sau mai bine populate, în

funcție de darea de mână a boierului, în apropierea cărora se găseau modestele odăi ale vizitiilor, dar și ale altor slujbași. Uneori, pentru nevoile religioase ale gospodăriei, ființa și un paraclis, în care se puteau reculege boierul și familia sa, fără a fi nevoiți să se deplaseze până la biserica mahalalei, unde trebuiau, pe deasupra, să se amestece cu prostimea („fiecare casă mare avea biserică în curte sau în corpul casei, la un colț“).[306] O piesă esențială a ansamblului, ce căpăta proporții monumentale în cazul celor mai impunătoare curți, era cuhnia („bucătăria urma să fie ceva măreț și, într-adevăr, o operă de arhitectură. Într-un colț al curței se rădica un coș ca un obelisc, care se deschidea lărgindu-se ca o pâlnie întoarsă deasupra unei bolte care acoperea tot edificiul; în mijloc, sub deschiderea coșului, era cotlonul de doi stânjeni de lung, în care se mistuia lemnele întregi, cum veneau de la pădure, netăiete, nespintecate, în care boul se putea pune întreg în frigare; de jur-împrejur, era mese, tarabe și cotloane mai mici, mulțime de toate mărimele și de toate gradele; deosebit de bucătarul cel mare, mai erau șapte-opt rândași, care, fiecare, bucătărea pentru clasa la care era orânduit“).[307]

Casa propriu-zisă a boierului, elementul central al complexului, era „clădită din cărămidă tencuită și spoită“[308] și acoperită, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, mai ales cu șindrilă, iar, ulterior, de preferință, cu olane („Mai înainte, foloseau acoperișuri de șindrilă. Acum, le fac din olane de pământ ars. Foarte înalte, țuguiate în unghiuri ascuțite, ca să nu se prăbușească sub povara zăpezii“).[309] Ceva mai târziu, încep să apară și acoperișuri din tablă vopsită, material de construcție „de avangardă“ pentru vremea respectivă.[310]

Edificiul era organizat pe trei niveluri, prezentând, la subsol, „pivnițe adânci și boltite, cu beciuri“[311] pentru păstrarea alimentelor, dar și a licorilor menite a desfăta gâtlejul boierului și al musafirilor săi. La parter, se găseau niște încăperi „de obicei foarte joase, lăsate copiilor și numeroșilor servitori“,[312] în timp ce stăpânii locuiau în confortabilul cat de sus (*piano nobile*), unde se ajungea, de regulă, „pe o scară construită în afara casei, sub o streașină din acoperiș, ce conducea la un fel de prispă acoperită, al cărei tavan era susținut de stâlpi de lemn. Acest cerdac avea de jur-împrejur o bancă lată, pe care se puneau perne ori de câte ori cineva vroia să vină să șadă acolo să ia aer sau să se bucure de priveliște“.[313]

De pe prispă, se intra, printr-o anticameră sau un scurt coridor, într-o sală mare, prevăzută cu sofale, în care „se făceau primirile de gală în zilele de sărbătoare“[314] („ea slujește, de obicei, ca sufragerie și ca loc de adunare când vine multă lume“).[315] „Sala și coridorul

împărțeau casa în două apartamente, formate din mai multe odăi, dintre care unul era ocupat de boier și celălalt de soția lui și femeile ei, copiii mici și doicile lor".[316] Pardoseala acestor încăperi era, în genere, „de cărămidă pusă pe muchi",[317] iar tavanul placat cu lemn de esență tare („la cheresteaua unei case mergea un parchet de pădure seculară întreg").[318] Nu întotdeauna însă meșterii lemnari se ridicau la înălțimea misiunii lor, așa că „toată lemnăria și partea de tâmplărie", „lucrate foarte grosolan", se umpleau „vara [...] de praful care pătrundea prin încheietura ușilor și a ferestrelor, pe care erau siliți să le astupe bine iarna", pentru a nu dârdâi prea tare.[319] Pereții casei erau îndeobște zugrăviți în alb și lipsiți de orice fel de ornamente, cu toate că, în chiar ultimii ani ai epocii fanariote, „își fac apariția în București și câteva case [...] pictate în interior cu un gust deosebit".[320]

Mobilierul unei astfel de reședințe boierești era destul de sărăcăcios: predominau divanele „așezate în partea dinspre fereastră (a odăilor), în așa fel, încât să poată sta (pe ele) mai multă lume", în timp ce „locul care le despărțea era puțin mai ridicat decât podeaua și acoperit cu un covor, slujind de treaptă"[321] pe care se ședea turcește. Așa cum ne asigură vizitatorii străini din epocă, aceste divane aveau o utilizare generală, folosind atât drept loc de servire a mesei, cât și ca paturi pentru odihna de peste noapte („Ca totdeauna, paturile lipseau și a trebuit să le desfacem pe ale noastre. Asemenea mobile sunt necunoscute aici; le înlocuiesc divanele, pe care s-a băut și s-a mâncat",[322] „toată mobila se compune dintr-o sofa mare cu saltele, pe care boierul fumează, mănâncă și doarme").[323] În afara divanelor, se mai întâlneau, pe ici, pe colo, câte „o masă masivă, niște lăzi mătăhăloase [...] și câteva scaune",[324] deși, cum ne asigură Christine Reinhard, în „cea mai frumoasă casă din capitală" găsirea unei mese constituia o misiune aproape imposibilă („Soțul meu a cerut cu stăruință o masă de scris. Am vrut să știu cum se așază oamenii aici să scrie. Domnul de Sainte Luce, agentul nostru, mă asigură că te deprinzi foarte ușor să scrii pe genunchi; numai slujbașii prințului își permit luxul unui portofoliu").[325] Uneori, „pereții albi de tot" erau înveseliți de „oglinzi amplasate în spațiul dintre ferestre",[326] deși nici această prezență nu era generală („spre marea mea uimire, nici o oglindă").[327]

Încălzirea odăilor se făcea „cu sobe de tuci, care aveau multe neajunsuri, mai ales pe acela de a se răci aproape îndată ce se stingea focul, astfel că ajungea să deschizi de câteva ori ușa unei odăi, pentru ca aerul să se răcească de tot",[328] mai ales că nici ferestrele nu erau întotdeauna perfect izolate, odată ce geamurile erau deseori „înlocuite cu bășici de porc".[329] Așa că, la nevoie, bucureștenii mai puneau pe ei

câte o haină („lumea se apără destul de bine de frig, folosind blănuri"),[330] însă nu mânați de principiile unei bune gospodăriri (socialiste), căci „economia casei era aproape inexistentă la boierii români și trebuia să ai venituri ca ale lor ca să fii în stare să faci față cheltuielilor de întreținere, care se ridicau la două-trei mii de ducați pe an pentru o casă mijlocie".[331]

Dincolo de aceste caracteristici generale, arhitectura caselor boierești din capitală a cunoscut, de-a lungul veacului fanariot, și o certă evoluție. Într-o primă etapă, ce se întinde de la sosirea lui Nicolae Mavrocordat în București (1716) până la finele domniei lui Ipsilanti (1782), a avut loc „orientalizarea" curții boierești valahe, prin adoptarea stilului țarigrădean, „cu arcade și ferestre în formă de treflă și cu caracteristicele balcoane ce ies în afara casei"[332] (sacnasiuri), dar și „cu ornamentele de stuc de factură exotică, reprezentând flori, păsări și animale fantastice, care împodobeau ramele ferestrelor, ale ușilor și pereții exteriori și interiori.[333] Aceste case „clădite după moda turcească"[334] erau, în general, privite cu o atitudine reținută de călătorii apuseni: „reședințele boierilor sau ale nobilimii, deși sunt din cărămidă, sunt foarte rău clădite și lipsite de noblețe și mai au înspre uliță, în fața casei, și niște grădini care le ascund vederii. Pe dinăuntru, aceste case boierești corespund întocmai cu aspectul lor din afară. În ele, domnesc murdăria și dezordinea".[335]

După Pacea de la Kuciuk Kainargi (1774), dar, mai ales, la începutul veacului al XIX-lea, influențele occidentale încep să pătrundă tot mai mult în arhitectura bucureșteană, fie direct, fie pe filieră rusă, mai ales că devastatorul cutremur din 1802 a impus reclădirea unei bune părți a capitalei. Așa cum arată François Recordon, secretarul principelui Ioan Gheorghe Caragea (1812–1818) și autorul celei mai valoroase descrieri a locuinței boierești tradiționale „în ultimii zece ani (după 1805 – *n.n.*), casele boierilor români nu mai sunt construite după planul pe care ți l-am arătat, dar, din acest motiv, nu sunt mai puțin spațioase. Au o mulțime de comodități, care, alături de eleganța ce se observă atât din afară, cât și înăuntru, pot fi numite, unele dintre ele, adevărate splendide palate",[336] asemenea celor ale „boierilor Brâncoveanu, Golescu, Romaniti, Filip, Cantacuzino și Villara (ce) merită să atragă privirile, chiar ale persoanelor celor mai indiferente, atât prin bogăția și măreția pe care o descoperi acolo, cât și prin construcția lor, care este deosebită la fiecare din aceste clădiri",[337] precum și – adăugăm noi – prin „mobila excelentă, în parte fabricată în București, iar în parte adusă, pe Dunăre, de la Viena".[338]

Casa Dudeștilor și oaspeții ei de seamă

LA 30 NOIEMBRIE 1635, marele-postelnic Constantin Cantacuzino cumpăra un loc de casă lângă apa Dâmboviței, undeva în spațiul delimitat astăzi de străzile Apolodor, Vânători și Antim, și-și înălța aici o reședință.[339] Aceasta avea să treacă, în deceniul al doilea al secolului al XVIII-lea, în proprietatea familiei înrudite a Dudeștilor, care s-a preocupat constant, în următorii optzeci de ani, s-o extindă, conferindu-i o strălucire pe măsura propriei averi și ambiții. Documentele risipite prin arhive atestă achiziționarea a tot mai multe dintre terenurile limitrofe, în scopul creării unui mare domeniu în chiar inima capitalei. De pildă, la 13 martie 1713, „Albu căldărariul împreună cu frate-său Vălcul, feciorii Vălcului căldărariul" au mers „de bună voia lor, nesiliți dă nimeni" la „dumnealui jupân Radul Dudescu vel paharnic" „de i-au vândut locul lor de aicea, din București, care loc iaste lângă casele dumnealui cele din târg". Și, odată ce, în urma clasicei tocmeli, au primit 155 de taleri bani pești, și-au pus „deagetele" pe zapis „ca să aibă dumnealui a stăpâni de acum înainte acest loc cu pimnița și cu casele să-i fie dumnealui moșie stătătoare în veaci, dumnealui și coconilor dumnealui, nepoților, strănepoților, câți Dumnezeu îi va dărui".[340] Și exemplele de investiții imobiliare ale Dudeștilor pot continua.

S-a constituit astfel o proprietate considerabilă, ce a fost împrejmuită, așa cum s-a constatat în urma săpăturilor arheologice întreprinse în anii 1957–1958, cu impresionante ziduri de incintă, înalte de 7 m și susținute de contraforți exteriori.[341] Accesul în interiorul acesteia se făcea printr-o poartă monumentală, situată la întâlnirea Podului Caliței (Calea Rahovei) cu Ulița Arhimandritului (Sfinții Apostoli), desupra căreia se afla „un chioșc de priveală", durat tot din cărămidă, asemenea zidurilor.[342] Din acest impunător foișor obișnuiau să tragă cu ochiul la trecători, dar și să se lase uneori admirați de aceștia atât boierii Dudești, cât și rubedeniile și amicii lor. Unul dintre muștriii cei mai statornici ai locului era marele-vistier Ienăchiță Văcărescu, care-și clătea de aici privirea, admirând frumusețile ce se preumblau pe Podul Caliței, inclusiv pe Zoica, consoarta lui vodă Moruzi.

Pasiunea marelui-boier pentru aceasta devenise publică, iar bucureștenii, născuți poeți, nu se sfiau să stihuiască despre neîmplinita istorie de amor dintre gingașa soție a voievodului venetic și boierul neaoș, falnic ca un brad: „Ienăchiță Văcărescu / Șade-n Poartă la Dudescu / Cu ciubuc de diamant, / Capot roșu îmbrăcat, / Cu anteriu de atlaz, / Moare doamna de necaz / Cu hanger de Korassan, / Doamna trece în rădvan, / În rădvanul aurit, / Cu tot coșul poleit, / Ocolit de ciohodari, /

Tras de patru armăsari. / Trece des și-l mai privește / Că cu foc ea îl iubește! / Ienăchiță stih îi face, / Că domnița mult îi place, / Stih cu libov înfocat / și-o dezmiardă-n lăudat. / Boier astfel ca un brad / Nu se află-n Țarigrad. / El cu doamna s-ar... lovi / Dacă vodă ar muri."[343] Cum vodă a mai trăit tihnit încă vreo douăzeci de ani, pasiunea lui Ienăchiță a rămas la nivelul versurilor pline de exaltare, dar certamente mai puțin inspirate decât cele ale bardului popular: „Zilele ce oi fi viu / Vrednic aș vrea ca să fiu, / Oftând ca să te slăvesc, / Dar cum poci să îndrăznesc? / Iscusit aș trebui / Să fiu, să poci zugrăvi / Chipul tău care dă rază / soarelui și-l luminează. / Oi putea oare vrodată, / Păn nu merg pe lume-ailaltă, / Măcar pe scurt să-ți vorbesc, / Să vezi cum mă chinuiesc? / Oftările-mi sărcinează / Pieptul, viața îmi scurtează, / Răpaus, viaț-oi avea / Numai Stixul când o vrea."[344]

Așa că, pentru a-și ostoi aleanul, boierul se vedea silit să recurgă la serviciile multelor sale slujnicuțe, dintre care, așa cum ne asigură confidentul său, poetul grec Mihalis Perdicaris („mie îmi vorbea deschis despre voluptățile, despre necazurile, despre amorurile sale"), „pe nici una n-o lăsa fecioară (παρθένον απ' τας δούλας του δεν άφινε ψυχήν)", dovadă de netăgăduit a nobleței sale („și aceasta este o însușire mândră, boierească, / foarte nobilă pentru boierii înșiși").[345]

Casa Dudeștilor era vestită în ultimul deceniu al veacului al XVIII-lea nu doar pentru foișor, ci și pentru întinsa și bine întreținuta sa grădină, devenită un „obiectiv turistic" major al capitalei. Așa se face că, după primirea la vodă Mavrogheni, aristocrata britanică Elisabeth Craven a fost condusă valvârtej s-o viziteze, fără a fi în vreun fel întrebată dacă agrea respectiva activitate („când am luat loc în trăsură, secretarul mi-a spus că avea poruncă să-mi arate o frumoasă grădină engleză, aparținând unui bătrân boier"). Planul voievodului și al curtenilor valahi de a o da gata pe nobila din Albion a eșuat însă lamentabil, căci aceasta a fost de părere că „o grădină de zarzavat a unui ajutor de pastor de țară din Anglia și această grădină erau cam totuna". Au impresionat-o însă figura patriarhală a marelui-ban Nicolae Dudescu, un bătrân „venerabil, cu barba albă ca zăpada, îmbrăcat într-o haină lungă de tulpan și umblând cu greutate, sprijinit de servitorii săi", dar și cocheta prezență a junei Maria Dudescu, ce purta, „în loc de turban, o căciulă înaltă de samur, trasă înapoia părului, care era pieptănat în sus, peste un fel de sul", „găteală a capului departe de a fi urâtă sau de a-i sta rău." Mai ales că, la vederea nobilei engleze, boieroaica valahă a fost cuprinsă de o sinceră efuziune sentimentală: „Găsindu-mă la casa tatălui ei, a dat frâu unei bucurii așa de nestăpânite, încât cu greu am putut să mă desprind de ea. Mă luase în brațe și aproape că mă înăbușea, tot îmbrățișându-mă."[346]

Dar lady Craven n-a fost singura invitată de vază a somptuoasei reședințe a Dudeștilor, pe aici trecând, de pildă, în 1780, Constantino-Guglielmo Ludolf, ambasadorul la Poartă al Regatului celor Două Sicilii, care a avut onoarea de a prânzi cu Nicolae Dudescu,[347] degustând „minunatele vinuri ale casei", obținute, după cum ne asigură pretențiosul elvețian Sulzer, prin „tragerea inimii vinului" „după ce se lăsa să înghețe butoiul".[348]

Casa propriu-zisă a Dudeștilor, fără feluritele anexe gospodărești, ocupa suprafața de 969 m^2, fiind rodul a patru faze de construcție succesive (secolul al XVII-lea, începutul și, respectiv, a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, primele decenii ale secolului al XIX-lea).[349] Vechea locuință a postelnicului Constantin Cantacuzino ocupa deja, după cum au stabilit arheologii, trei niveluri (subsol, parter și etaj). Cel dintâi era alcătuit din două beciuri întinse și adânci, acoperite de bolți semicilindrice, sprijinite pe arce dublouri, ridicate pe stâlpi de zidărie și prezentând ferestre profunde și înguste. În schimb, parterul cuprindea șase încăperi pavate cu cărămidă și un coridor, având o înălțime de cel puțin 3 metri, cota maximă a zidurilor identificate în săpătură. Despre etaj, integral distrus, nu se știe decât că se afla în legătură cu un pridvor (foișor).

Noii proprietari ai reședinței, boierii Dudești, i-au adus modificări considerabile de-a lungul întregului veac al XVIII-lea: au construit alte camere de locuit pe latura de nord a casei, înălțând nivelul de călcare inițial, au ridicat înspre est un zid exterior, prevăzut cu contraforți mici, au săpat noi beciuri și au adus completări celor existente. Dintre diversele încăperi de secol al XVIII-lea degajate de arheologi, un caracter aparte îl prezintă o cămăruță prevăzută cu cadă din doage de stejar, destinată – se presupune – spălatului rufelor, și o tainiță, amenajată la mare adâncime, sub scara principală de la intrare.

Activitatea constructivă intensă a Dudeștilor e atestată și de încheierea unor contracte cu meșteri specializați. Astfel, la 2 martie 1780, marele-ban Ioan Dudescu convenea cu zidarii Tudor și Ioan ridicarea a trei odăi ce trebuiau tencuite, pardosite și înzestrate cu sobe, dar și a cămărilor aferente, a unei tinde, a unui foișor, și chiar a două noi porți de piatră ale ansamblului, dintre care deasupra uneia trebuia să troneze o „jicniță din blăni de stejar". Înțelegerea includea și dregerea odăilor de prăvălii ridicate de mântuială cu un an înainte, ce se năruiseră într-un timp record.[350] Lucrul zidarilor avea să fie întregit de cel al lemnarilor Marin Ceauș și Ioan de la Sfântul Spiridon, arvuniți două zile mai târziu (4 martie 1780) pentru frumoasa sumă de 1.690 de taleri. În schimbul acesteia, ei se angajau să confecționeze

toată lemnăria necesară noilor construcții, inclusiv acoperișul de șindrilă, pomenita jicniță și o scară conducând la foișorul de deasupra porții.[351]

Spiritul gospodăresc al primilor Dudești i-a lipsit însă cu desăvârșire logofătului Constantin (1769–post 1830), ultimul descendent pe linie masculină al marii familii boierești, atras doar de viața de plăceri și de intrigile politice. Risipindu-și averea în călătorii și petreceri costisitoare, acesta și-a lăsat în paragină reședința încă din primul lustru al veacului al XIX-lea. Astfel, din pricina delăsării sale, în aprilie 1804, „lângă zidul grădinii Dumnealui Căminarului Dudescu" se adunase „un lac cu mulțime de apă", „din care nu numai putoare se pricinuia, ci și discolia mahalagiilor", situație intolerabilă pentru autoritățile centrale, care au intervenit energic, oferind terenul afectat de inundație investitorului privat dispus să asigure, pe proprie cheltuială, desecarea lui („oricine se va găsi să scurgă și să desece pământul acesta de apa care este pe dânsul, acela are a fi după pravilă bun stăpân pe acest loc, făcându-se ohavnic al său, căruia-i vom da și Domneasca Noastră întărire la mânele lui").[352] Ruina curților Dudeștilor avea să se accentueze în anii următori, ele fiind scoase la mezat încă din 1833[353] și culcate la pământ pentru a se deschide o stradă și amenaja o piață pe locul „maidanului Dudescului" de odinioară.[354] Profitând de abandonarea vechii reședințe – din care, pe la 1840, „tot se mai vedea în dreptul Podului Gârlii despre strada Apolodor de astăzi bolta unei porți cu foișor dasupra, și mai la stânga niște mari dărâmături fără învelitoare, fără uși, fără ferestre, care cădeau cărămidă cu cărămidă" –, printre rămășițele acesteia se aciuase o țigancă vrăjitoare, „vestita Rădovancă, femeie groasă și chipeșă, care descânta de șerpi și de deochi, omora săricica în lapte de cuc și argintul viu în untură de țânțar; plămădea sulimanurile și dresurile cele mai sublimate, risticurile cele mai încondeiate, punea cuțitul, da cu cărțile, arunca cu bobii, căta la stele și aducea luna pe coș".[355]

Un palat misterios pe malul Dâmboviței

CONVINGEREA – ce a persistat îndelung în memoria colectivă a bucureștenilor – potrivit căreia casele Dudeștilor ar fi fost cele mai mari din capitală („Bogăția Dudescilor în secolul XVIII, cu toată sfănțuiala Fanarioților, era de pomină. Casele și curtea lor erau citate ca cele mai mari ale Bucureștilor")[356] a fost dezmințită de cercetările întreprinse de arheologi pe malul drept al Dâmboviței, lângă fostul pod Mihai

Vodă, în anii 1960–1961. Cu ocazia acestora, a fost pusă în lumină cea mai vastă clădire premodernă din București, cuprinzând treizeci de încăperi, cu suprafața totală de 1.300 de metri pătrați.[357]

Ridicată spre sfârșitul domniei lui Constantin Brâncoveanu (1688–1714), clădirea a suferit mai multe transformări și reparații în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Pentru combaterea revărsărilor și infiltrațiilor Dâmboviței, la baza construcției au fost înfipți în solul argilos stâlpi de stejar ascuțiți, cu lungimea de 0,50–1,26 m și grosimea de 0,10–0,20 m, deasupra cărora a fost ridicată temelia zidurilor. Înaltă de 0,80–1 m, aceasta cuprindea, în partea centrală, arce de descărcare ce aveau nu doar rol static, ci și împiedicau urcarea igrasiei din sol către spațiul locuit. Același scop îl urmărea și utilizarea – atât pentru umplerea rosturilor fundației, cât și la tencuirea zidurilor – a mortarului hidraulic rezistent, în timp ce, pentru scurgerea eventualelor ape pătrunse în locuință, se construise sub temelia peretelui de est al casei un canal boltit din cărămidă, cu lățimea de 0,62 m. Atât fundația, cât și zidurile fuseseră suplimentar consolidate, prin plasarea deasupra lor a unor grinzi lungi de stejar, introduse în lăcașuri special create în pereții laterali.[358] În ceea ce privește zidurile exterioare ale clădirii, ele aveau grosimea de 1,02–1,20 m, în timp ce pereții interiori erau ceva mai subțiri (0,80–1 m).

Dintre cele treizeci de încăperi ale construcției, șaptesprezece reprezentau camere mari sau medii, șapte mici odăi, eventual depozite, în vreme ce restul de șase spații era constituit din coridoare mici și înguste, ce permiteau deplasarea în interiorul locuinței. Printre descoperirile cele mai notabile, se numără o scară din lemn de stejar cu șapte trepte, alcătuite din grinzi transversale fixate în ziduri.[359] Distrugerea aproape completă a edificiului nu le-a permis însă arheologilor să tragă prea multe concluzii despre înfățișarea nivelurilor superioare ale acestuia. S-a putut totuși constata că majoritatea încăperilor erau acoperite cu bolți, unele susținute de arce dublouri circulare sau eliptice, în timp ce acoperișul era alcătuit din olane, identificate fragmentar în săpătură.[360]

Este limpede că un edificiu de proporții atât de impunătoare nu putea să aparțină decât uneia dintre marile familii boierești ale capitalei. Descoperirile întreprinse la fața locului nu ne îngăduie însă identificarea numelui proprietarilor, iar însemnările de pe planurile de epocă sunt, în cazul nostru, lacunare. Într-un singur document cartografic, întocmit în 1770 în timpul Războiului ruso–turc și păstrat la Moscova, într-o poziție apropiată celei a marii locuințe localizate în teren, apare casa Văcăreștilor. Nu poate fi vorba însă decât de o

eroare,[361] întrucât somptuoasa reședință a amintitei familii boierești se afla – deși relativ aproape – pe celălalt mal al Dâmboviței, la începutul Căii Victoriei. Așa că, până la eventuale noi descoperiri, numele stâpânilor casei în cauză rămâne fatalmente învăluit în mister.

Somptuoasa reşedinţă a familiei Hagi Mosco

ÎNTRUCÂT PE LOCUL MARILOR REȘEDINȚE BOIEREȘTI dispărute s-au întreprins rareori săpături arheologice, o altă sursă de cunoaștere a acestora o reprezintă mărturiile unor bucureșteni care au apucat să le vadă cu propriii ochi la cumpăna secolelor al XIX-lea și al XX-lea, înainte ca setea de modernizare a edililor capitalei să șteargă, o dată pentru totdeauna, mai toate urmele unei lungi epoci din istoria noastră. În multe cazuri însă, aceste mărturii sunt sumare ori irelevante, nepermițându-ne să ne facem o idee de ansamblu asupra edificiului la care se referă. O excepție fericită o reprezintă informațiile oferite de Emanoil Hagi Mosco despre impunătoarea reședință a familiei sale, datând din primii ani ai veacului al XIX-lea.[362]

Aceasta a fost ridicată de vistierul Ion Hagi Mosco, nazir al casei podurilor la 1813, pe un teren din mahalaua Colței, primit ca zestre și întregit prin achiziții imobiliare, constituind un interesant exemplu de pătrundere a influențelor occidentale neoclasice în arhitectura tradițională a casei boierești valahe. Reședința familiei Hagi Mosco se afla în mijlocul unei curți spațioase, un veritabil domeniu în miniatură, împrejmuit cu „un zid înalt, având la mijloc o poartă mare, acoperită de un fronton de zid".[363] Simpla înșiruire a construcțiilor răspândite în acest spațiu este de natură să contureze o imagine limpede a strălucirii ansamblului: pe latura de răsărit, se afla un corp de clădiri prelung, destinat servitorilor, iar, în colțul incintei, grajdurile, în timp ce, înspre apus, se găseau cuhnia cea mare, o altă casă, un „pavilion cu geamlâc", hulubăria, o a doua locuință pentru servitori și o altă bucătărie. În plus, exista și o curte secundară, ce adăpostea un al doilea grajd. Evident, nu putea lipsi nici grădina „de plăcere", amenajată în spatele casei propriu-zise, care avea în centru, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, un bazin înconjurat de viță-de-vie.

Impunătorul edificiu central, caracterizat printr-o perfectă simetrie exterioară, avea formă rectangulară, cu latura lungă înspre curte. Se intra printr-un portic ușor ieșit în fața construcției. Mai simplu la parter din motive practice, acesta lua la etaj forma unui balcon împodobit cu patru coloane ionice, dispuse la distanțe egale între ele

și unite, cu excepția zonei centrale, prin frontoane simple. Acestea se continuau cu mici pilaștri, deasupra cărora se ridica un fronton mare, ce acoperea întreaga lungime a balconului, depășind considerabil înălțimea restului edificiului. Secțiunile retrase ale fațadei prezentau fiecare, atât la parter, cât și la etaj, câte patru ferestre, cu ancadramente decorate cu stucaturi simple, în vreme ce nivelurile clădirii erau separate între ele printr-un brâu ornamental triplu.[364]

În interior, locuința prezenta, din câte își amintea Emanoil Hagi Mosco, un hol central, din care pornea o scară ce conducea la etaj, împărțindu-se la mijloc în două. În jurul acestuia, se structura, de altfel, întregul spațiu interior al casei, ce cuprindea, la parter, patru încăperi spațioase, pe latura dinspre fațadă, și cinci, pe cea dinspre grădină. Dintre acestea din urmă, cea din centru era mai mare și permitea accesul direct în curte. Între cele două șiruri de camere, se găseau, la est, un mare salon, folosit pentru reuniuni mondene, iar, către apus, alte două odăi și intrarea de serviciu. Iar această repartiție a spațiului se repeta și la etaj, unde apărea, în plus, pe latura dinspre fațadă, o a cincea încăpere, din care se putea ieși pe balcon. Se ajungea astfel la un impresionant total de douăzeci și cinci de camere, în condițiile în care suprafața acestora era considerabil mai mare decât cea uzuală în casele bucureștene. Și mai notabilă apare dorința de înnoire a aspectului reședinței boierești, prin renunțarea la elementele arhitecturii constantinopolitane în favoarea unui auster neoclasicism de factură apuseană. Intențiile foarte clare în acest sens ale lui Ion Hagi Mosco sunt dovedite și de faptul că-și decorase, încă de la început, locuința cu mobilier Biedermeier, special adus de la Viena.

Casa Melik: singura reședință boierească de epocă păstrată până azi

PREFACERILE URBANISTICE RADICALE pe care le-a cunoscut capitala în ultimele două veacuri par a fi cruțat o singură reședință boierească din epoca fanariotă, așa-numita Casă Melik, de pe Strada Spătarului nr. 22. Nu este totuși vorba de locuința unor mari-boieri, proporțiile sale plasând-o mai degrabă în categoria caselor de negustori înstăriți. În plus, deși păstrat intact până astăzi, edificiul ridică multe semne de întrebare. Nu se știe când a fost înălțat, anul 1822, înscris în prezent deasupra porții de intrare, marcând doar data unei renovări. Arhitectul Paul Smărăndescu, ce a restaurat construcția între anii 1920 și 1921, susține, fără a-și argumenta afirmația, că aceasta ar data de

pe la 1760,[365] în timp ce George Potra consideră, pe baza analizei cărămizilor și a mortarului utilizat, că edificiul ar fi putut fi ridicat chiar la începutul veacului al XVIII-lea.[366] În egală măsură, nu deținem nici un fel de date despre proprietarii casei de dinainte de 1820, când aceasta pare a fi trecut în patrimoniul familiei de origine armeană Melik.[367] Ipoteza potrivit căreia „ar fi fost construită pentru vre-un spătar", întrucât se află pe Strada Spătarului, nu se poate susține în lipsa altor argumente.[368]

Casa Melik a fost supusă, de-a lungul timpului, mai multor restaurări (1822, 1857, 1920–1921, 1969–1971),[369] fapt ce nu permite reconstituirea certă a aspectului său originar, mai ales că nu se poate recurge la surse mai vechi decât fotografiile de la începutul secolului al XX-lea și releveele întocmite de arhitectul restaurator la 1920. Pe baza acestora, putem conchide totuși că ne aflăm în fața unui edificiu cu un grad sporit de originalitate. În primul rând, constructorul său a abandonat principiile simetriei binare ce stăteau la baza arhitecturii tradiționale, deplasând intrarea în casă, din centrul fațadei, înspre latura stângă. De asemenea, a mutat cerdacul – de sorginte populară, inițial deschis, apoi acoperit cu geamlâc –, din față, pe o latură a edificiului. Susținut, în cele mai vechi imagini, de stâlpi de lemn, acesta era inițial accesibil direct din curte, prin intermediul unei scări. În plus, secțiunea fațadei aflată în stânga intrării este puțin retrasă față de restul clădirii.

Originală și sobră deopotrivă este decorația exterioară în basorelief a clădirii, constând din pilaștri simpli la primul nivel, suprapuși de pilaștri cu câte patru caneluri fiecare, la etaj. Aceștia rimează perfect cu brâul simplu ce desparte cele două niveluri ale edificiului, dar și cu brâul canelat al cornișei. În plus, deasupra ferestrelor de la etaj se află dreptunghiuri ușor excizate, în care sunt înscrise romburi. Iar ornamentele descrise se continuă și pe restul laturilor clădirii, neocupate de prispă. Protejarea de intemperii a acestei delicate decorații se făcea printr-o streașină pronunțată, deasupra căreia se ridica un acoperiș din olane.

Se pare că, la origine, actualul parter, mult mai scund decât nivelul superior al casei, reprezenta o pivniță supraînălțată, ce a fost doar ulterior transformată în spațiu locuibil.[370] În momentul restaurării întreprinse de arhitectul Smărăndescu, în 1920, acesta cuprindea un vestibul ce conducea înspre o încăpere din care pornea scara spre etaj, dar comunica și cu o altă cameră, aflată pe latura dinspre fațadă. În stânga și în dreapta săliței cu scara, se aflau alte două încăperi, în timp ce pe latura din spatele casei existau alte trei odăi. În schimb, etajul,

destinat dintru început locuirii, avea în centru un hol prelung, unde se ajungea prin intermediul scării menționate, de-o parte și de alta a căruia se deschideau două încăperi către stradă și patru înspre curte.[371] O bună parte a camerelor erau acoperite cu tavane din lemn, prevăzute uneori cu o decorație sculptată, refăcută în mai multe rânduri.

Casele de târgoveț

MULT MAI NUMEROASE decât impunătoarele reședințe ale marilor-boieri erau, în București, așa-numitele *case de târgoveț*[372] (orășean). Este vorba de un termen convențional destul de vag, desemnând locuințele categoriilor sociale cu stare materială mijlocie (mici boieri, slujbași ai domniei, negustori, meșteșugari înstăriți etc.). Durate din cărămidă, tencuite și zugrăvite atât pe dinăuntru, cât și pe dinafară și acoperite cu șindrilă, acestea constituiau opera unor meșteri locali, direct inspirați de arhitectura populară tradițională.

Astfel, cele mai simple dintre casele de târgoveț bucureștene nu constituiau altceva decât transpunerea în mediul urban a tipului de locuință de familie din Câmpia Munteană, cu „tindă și două camere de locuit".[373] În cazul acesteia, tinda funcționa și pe post de bucătărie improvizată, odată ce găzduia vatra cu hornul aferent. Alteori, în jurul tindei se puteau organiza mai multe încăperi (patru, de regulă, pe baza principiului simetriei binare), care, la rândul lor, se continuau uneori cu spații ce nu comunicau direct cu holul central (în cazul caselor de țară, acestea funcționau, de obicei, drept cămară sau bucătărie de vară).[374] La oraș însă, una dintre odăile aflate înspre uliță putea căpăta o utilizare comercială, fiind prefăcută în prăvălie.

Aceste case aveau arareori etaj – un lux pe care și-l permiteau doar marii-boieri –, dar unicul cat locuibil era, în multe cazuri, supraînălțat peste un beci destinat păstrării alimentelor și băuturilor, dar și a unor bunuri din gospodărie. Un element caracteristic, tot de origine rurală, al caselor de târgoveț îl constituia galeria deschisă din fața casei, așa-numita prispă. Aceasta se întindea, de obicei, de-a lungul fațadei, dar putea împrejmui și laturile construcției. Era susținută de stâlpi de lemn împodobiți uneori rudimentar, ca la țară, cu simple crestături de brișcă, iar alteori decorați exuberant, cu capiteluri pseudocorintice, imitând coloanele de piatră de la reședințele domnești. Măiestria constructorilor se vădea, în egală măsură, în complexitatea și eleganța

arcadelor ce uneau stâlpii prispei[375] și în ingeniozitatea ornamentelor realizate în tencuială sau chiar în stuc. În unele cazuri, prispa se prelungea în curte cu un foișor, ridicat îndeobște deasupra gârliciului pivniței. Este vorba tot de un element de sorginte rustică, atestat în multe zone din Muntenia și Oltenia,[376] cu un rol deopotrivă decorativ și funcțional, odată ce le îngăduia târgoveților să trândăvească în voie în aer liber.

Tocmai legătura directă cu arhitectura rurală tradițională a fost fatală caselor de acest fel în vremea în care târgul de la „Porțile Orientului" se străduia să ajungă „Micul Paris". Devenite pe de-a-ntregul anacronice, ele au fost privite ca povară ce împiedica mult râvnita occidentalizare a capitalei valahe și, ca atare, au fost șterse fără milă de pe fața pământului. Câteva dintre ele s-au încăpățânat totuși să supraviețuiască pe ulițele prăfoasele ale unor mahalale uitate de lume. Ghinionul lor a fost că nici orânduirea socialistă nu le-a socotit demne de capitala cuprinsă de frenezia industrializării. Așa că demolările au continuat, în ciuda includerii unora dintre ele pe lista monumentelor istorice de primă însemnătate. Cel mai recent și mai trist caz îl reprezintă cel al frumoasei locuințe de târgoveț de pe strada Mircea Vodă nr. 51, sacrificată în deceniul al optulea al secolului trecut pe altarul construcției centrului civic socialist.[377] Nici anii tranziției spre capitalismul sălbatic, caracterizați de reducerea drastică a fondurilor alocate culturii, nu au avut cum să se dovedească mai prielnici pentru aceste zidiri provenind dintr-o lume desuetă. Așa se face că astăzi, în anul al nouălea de la integrarea în Uniunea Europeană (2015), cele câteva case de târgoveț rămase în București zac pradă unei dezolante abandonări, ce pare a le conduce încet, dar sigur spre dispariție.

Modesta locuință de pe strada Orzari

CEA MAI SIMPLĂ, dar nu lipsită de grație este casa din strada Orzari nr. 63, în fosta mahala Delea Veche. După caracteristicile ei arhitectonice, pare a fi fost înălțată la sfârșitul veacului al XVIII-lea sau la începutul celui de-al XIX-lea.[378] Reproducea, la origine, tipul elementar de locuință de țară cu o tindă încadrată, de o parte și de alta, de două camere. Pe toată lungimea fațadei (10,40 metri),[379] prezintă o prispă susținută de șase stâlpi de lemn fațetați, cu capiteluri rudimentare, cărora li s-a adăugat, cu ocazia unei restaurări, o dantelărie metalică cu funcție ornamentală. Deosebit de grațioase sunt arcadele vălurite ce unesc stâlpii, rimând cu gardul înalt din lemn al

prispei, ce trasează tot o linie ondulată. Spațiul gol dintre capiteluri și streașină este împodobit cu butoni complecși din stucatură, constând din șase cercuri concentrice mai mult sau mai puțin proeminente, în interiorul cărora este înscris un pătrat. Același material a fost utilizat și pentru trasarea chenarelor celor patru ferestre dinspre fațadă, alcătuite din cinci benzi excizate. Piesa de rezistență a ornamentației clădirii o constituie însă cei patru pseudopilaștri din stuc, ce încadrează, la o aceeași distanță, ferestrele. În interiorul unui auster cadru doric, aceștia prezintă o succesiune de motive geometrice tratate liber (romburi, ovaluri, cercuri mărginite de dreptunghiuri). Aspectul vesel creat de acestea era odinioară sporit de culoarea bej, caldă, în care fusese zugrăvită ultima dată casa.

Astăzi însă, nimic nu mai poate masca semnele abandonării și paraginii. Pereții sunt brăzdați de crăpături tot mai adânci, tencuiala se cojește și cade, geamurile casei s-au spart aproape toate, îngăduind rafalelor de ploaie să pătrundă în odăi, în timp ce rugina mănâncă tabla ieftină ce îmbracă vechiul acoperiș de șindrilă. Și, mai presus de orice, atât pe prispă, cât și în casă se adună în mormane gunoaiele, alături de puținele obiecte socotite netrebuincioase și azvârlite pe dușumea de ultimii proprietari când au părăsit pentru totdeauna prea puțin confortabila locuință a străbunilor lor. O intervenție salvatoare e încă posibilă; nu însă pentru mult timp.[380]

Ceainăria „La Metoc" de pe strada Popa Rusu

MAI SPAȚIOASĂ, DAR MAI GREOAIE e casa de târgoveț de pe strada Popa Rusu nr. 21, colț cu strada Bocșa. A fost înălțată pe la începutul veacului al XIX-lea, cam în același timp cu biserica învecinată, Popa Rusu (1813), „cu toată osârdia și toată cheltuiala dumnealui Manolache vătaf de arabagii"[381] sau, altfel spus, întâistătătorul breslei căruțașilor. Chipul ctitorului și cel al consoartei sale, coana Ilinca, zugrăvite de Grigore Petrinescu într-un pitoresc stil popular de la sfârșitul epocii fanariote, se păstraseră, cu unele retușuri, până în anii '90 ai secolului trecut, când gospodarul părinte paroh a găsit fonduri pentru repictarea bisericii. Sarcina i-a revenit zugravului Marian Rondelli,[382] care a adăugat portretelor inițiale ale ctitorilor atât icoana Preafericirii Sale Teoctist, pe atunci patriarhul României, cât și chipurile altor smerite fețe bisericești. Starostelui cărăușilor i-a conferit un aer mucalit, cu mustața pe oală și smocul de păr de sub bărbie – negre ca pana corbului, aidoma potcapului rotund. Mai puțin reușite sunt însă veșmintele zugrăvite în tonuri țipătoare de vernil și fucsia. Totuși nici acest nou

tablou votiv n-a avut parte de prea mult noroc, întrucât binecuvântatele nevoi ale parohiei au determinat acoperirea lui cu un dulap din placaj ieftin de pal, deasupra căruia abia se zăresc, astăzi, capetele ctitorilor.

La scurt timp după zidire, Manolache pare a fi scos casa de sub jurisdicția bisericii Popa Rusu și a o fi închinat Mânăstirii Pasărea,[383] ca să-i fie drept metoh, unde să mâie peste noapte cuvioasele monahii venite cu trebi la târg. Această întrebuințare s-a perpetuat până târziu, în secolul trecut, cu toate că locuința nu mai îndeplinea de mult standardele moderne de confort mânăstiresc. Așa se face că, la un moment dat, ea a trecut în proprietatea (sau administrarea) unui întreprinzător privat, care a deschis în ea o ceainărie cu fierturi de ierburi și cofeturi ca odinioară, la Stambul. De bună seamă, fără alcoolul oprit cu desăvârșire de cartea sfântă a Coranului.

Aspectul modest al casei și reparațiile recente, prea puțin inspirate, nu sunt însă de natură să evoce strălucitoarea cetate de pe malul Bosforului, ci doar o ponosită mahala valahă. Locuința de pe strada Popa Rusu are un singur nivel și este organizată în jurul unei săli centrale prelungi, de o parte și de alta cu câte două încăperi. Prispa, ce se întinde de-a lungul întregii fațade, e susținută de opt stâlpi subțiri din lemn de stejar, terminați cu capiteluri simple și uniți printr-o miniarhitravă. Remarcabile sunt eleganta și armonioasa linie trasată de arcadele ce unesc stâlpii, ca și delicata dantelărie din lemn a streșinii, acum în mare parte ascunsă de acoperișul metalic. Farmecul ansamblului e însă considerabil viciat de geamurile cu grilaj rectangular vopsit în roșu, cu care proprietarul a închis prispa, ori de tabla ordinară din care este confecționată partea de jos a porții. Totuși, dincolo de scăderile lor estetice regretabile, intervențiile în cauză au meritul de a asigura supraviețuirea acestui prețios exemplar de casă de târgoveț.

Casa de pe strada Șerban Vodă nr. 33:
un posibil muzeu al epocii fanariote?

MULT MAI IMPOZANT decât acesta este edificiul de pe strada Șerban Vodă nr. 33, probabil singura mostră de arhitectură civilă de secol al XVIII-lea ce a supraviețuit până astăzi în București. Acesta are tot un singur nivel, supraînălțat însă pe o pivniță neboltită, dar acoperită cu grinzi groase din lemn de stejar, în care se pătrunde printr-un gârlici deschis în foișorul prispei. De formă rectangulară, cu dimensiunile de 3,20 m x 3,20 m,[384] acesta e amplasat ușor asimetric pe fațada casei, precedată de un cerdac ce se continuă și pe una dintre laturi, la

capătul căreia se găsește intrarea. Prispa este înconjurată, pe toată lungimea sa, de o arcatură în spirală, alcătuită din alternarea lobilor concavi și convecși, punctați în centru de mici vârfuri excizate, ce înveselesc ritmul oarecum monoton al succesiunii. Arcadele sunt susținute de colonete delicate din lemn, terminate cu capiteluri exuberante, ce exploatează o profuziune de motive decorative: frunza de acant în două variante, volutele ionice, inflorescențele de tip margaretă saucrin. În interior, casa prezintă o sală centrală îngustă, având, de o parte și de alta, câte două camere.

Ansamblul își păstrează astfel, în mare măsură, aspectul original, cu excepția laturii din spate, renovată în stil neoclasic, ce dă astăzi spre strada Șerban Vodă. Din cauza acestor transformări, casa scapă îndeobște neobservată de trecătorii grăbiți, ce nu apucă să zărească structura de secol al XVIII-lea, vizibilă doar parțial de pe drum. De altfel, nici autoritățile nu par prea interesate de promovarea acestui monument, odată ce abia relativ recent au instalat pe el o tăbliță care-l semnalează. Deasupra acesteia, se află o alta, și mai discretă, ce face cunoscut că înăuntru ar funcționa Administrația Fondului Cultural Național. Semnele limpezi ale părăsirii edificiului contrazic însă imediat inscripția oficială. Jaluzele din plastic ieftin trase cu multă băgare de seamă, ca să împiedice orice privire curioasă, sunt acoperite de un strat gros de praf, în timp ce, din cutia de scrisori, se revarsă materiale publicitare mai vechi sau mai noi. Tot așa, lemnul nevopsit și nelăcuit, supus feluritelor intemperii, a intrat într-un lent proces de degradare, a cărui oprire imediată este imperios necesară.

Mutarea birourilor Fondului Cultural la altă adresă ar putea îngădui transformarea casei din strada Șerban Vodă într-un muzeu al vieții urbane din veacul al XVIII-lea, asemenea celui ce funcționează, de pildă, în Casa Hagi Prodan din Ploiești. O asemenea inițiativă – greu, dar nu imposibil de pus în practică – ar îmbogăți sensibil patrimoniul muzeistic al capitalei, oferindu-le atât bucureștenilor, cât și vizitatorilor o fascinantă perspectivă asupra unei perioade pe nedrept ignorate din istoria orașului.

Umilele adăposturi ale bucureștenilor de rând

MAJORITATEA COVÂRȘITOARE A BUCUREȘTENILOR dispunea însă de locuințe de dimensiuni foarte modeste, durate din materiale de construcție ieftine și perisabile (lemn, lut, paie, stuf etc.). Acestea nu

caracterizau doar periferia capitalei, ci se înălțau chiar și în „buricul târgului", creând o impresie dezagreabilă călătorilor străini, deprinși cu centrele orașelor apusene dominate exclusiv de impunătoare zidiri din piatră. Astfel, în urma vizitelor întreprinse la București în anii 1785–1787, negustorul german Jenne-Lebprecht conchidea că imaginea pozitivă a orașului, creată de așezarea „într-o regiune foarte plăcută și de-a dreptul fermecătoare" și de „mulțimea bisericilor și a capelelor, fiecare cu câte trei, patru, cinci și chiar mai multe turnulețe", se schimba radical pentru străinul ce „era purtat în oraș pe ulița principală și vedea cocioabele nenorocite de lut ale mămularilor și ale cârciumarilor, de-a lungul acestei căi".[385] De aceeași părere era și britanicul William Wilkinson, fermecat de „frumusețea deosebită a orașului", care, grație „amestecului de case și de copaci", se asemăna de la depărtare „cu un frumos decor de teatru, ce fermeca ochiul", dar dezamăgit de faptul că, de aproape, Bucureștiul se vădea doar „o mâzgăleală grosolană".[386]

Imaginea locuințelor calicilor din epoca fanariotă, de mult dispărute în urma valurilor succesive de modernizare a Bucureștiului, poate fi reconstituită, în primul rând, prin recurgerea la datele disponibile despre arhitectura rurală din Câmpia Munteană, ale cărei forme fuseseră, în mare măsură, transpuse în cetatea de pe malurile Dâmboviței.

Cel mai sărăcăcios tip de casă din zonă era bordeiul, a cărui prezență în capitală e atestată, printre altele, de mărturia pictorului italian Luigi Mayer: „Casele din acest oraș [...] au o înfățișare meschină și sărăcăcioasă, fiind construite, în mare parte, sub pământ și acoperite de paie și scoarțe de copaci."[387] Răspândit, după cum arată profesorul Grigore Ionescu, „pe o fâșie de pământ de-a lungul Dunării, de la Drobeta Turnu-Severin până în Deltă",[388] bordeiul era săpat în pământ până la o adâncime de 1,5–2 m și avea pereții căptușiți cu lemn, acoperișul din scânduri, învelite cu un strat de stuf, paie sau scoarță și cu un altul, gros, de pământ. În forma sa cea mai simplă, bordeiul cuprindea doar o tindă în pantă, continuată cu o unică încăpere, în care se afla o vatră și în care se înghesuiau, cu mic, cu mare, în jurul focului toți membrii familiei. În alte cazuri însă, de-o parte și de alta a încăperii centrale, supranumite „la foc", puteau apărea alte încăperi, cu funcție de dormitoare sau de cămări.

În afara bordeielor, în București existau, conform lui Jean Louis Carra, colibe „făcute din garduri de nuiele lipite cu pământ galben și cu bălegar de vită bine amestecate împreună, iar pe dinăuntru și pe dinafară tencuite cu un fel de humă cenușiu-albă".[389] Cel puțin în zonele mărginașe ale capitalei, în astfel de colibe locuiau, după cum constata, în 1786, naturalistul italian Lazzaro Spallanzani, „nu numai întreaga

familie, ci și puținii porci sau oile pe care se întâmpla să le aibă".[390] Aceste colibe, al căror sistem de construcție e descris cu multă exactitate de revoluționarul francez, nu erau altceva decât variantele cele mai rudimentare ale caselor țărănești construite la nivelul solului și având una sau cel mult două încăperi, dintre care cea de-a doua era destinată păstrării proviziilor.[391]

Uneori însă, adăposturile sărăcimii nu erau zidite, ca mai sus, din chirpici, ci din lemn, material ușor de procurat și relativ ieftin în Țara Românească. Astfel de case cu o singură încăpere, realizate din scânduri suprapuse pe orizontală și acoperite cu șindrilă, apar, de pildă, înghesuite una lângă alta la poalele dealului Mihai Vodă în acvatina colorată a lui William Watts, executată după desenul pomenitului pictor Luigi Mayer.[392]

Bucureștiul veacului al XVIII-lea se prezenta astfel, cel puțin din punct de vedere urbanistic, drept un oraș al contrastelor puternice, în care somptuoasele reședințe ale răsfățaților sorții se învecinau cu adăposturile săpate în pământ ale urgisiților vieții, ce conviețuiau „în subteran", asemenea sobolilor, nu doar cu o droaie de semeni, ci chiar și cu cele mai imunde dobitoace. Iar această realitate crudă nu avea cum să treacă neobservată de vizitatorii străini ai capitalei valahe.

Hanurile bucureștene

Caracteristici și funcțiuni

DEȘI PETRECUSE MAI BINE DE DOUĂ LUNI în București (decembrie 1758–februarie 1759), savantul și diplomatul francez Claude de Peysonnel se referă doar telegrafic la urbea dâmbovițeană, menționând exclusiv faptul că aceasta avea „clădiri publice foarte frumoase și, mai ales, hanuri sau case de găzduire impunătoare, ocupate de negustori bogați, la care găseai tot felul de mărfuri, din toate țările lumii ce fac negoț".[393] Exprimarea laconică, potențată de tonul entuziast al autorului, redă într-o manieră foarte limpede înflorirea comerțului bucureștean la jumătatea veacului al XVIII-lea și relevă una dintre cheile de boltă ale acesteia: înălțarea în capitala valahă a unor vaste hanuri. Nu mai era vorba de simple case de oaspeți, asemenea celor ce existaseră, încă din veacurile anterioare, pe drumurile comerciale din Țara Românească, ci de grandioase edificii multifuncționale, inspirate de marile

caravanseraiuri ale Orientului Apropiat. Ridicarea la București, începând de la sfârșitul secolului al XVII-lea, a acestor construcții atât de reprezentative pentru civilizația arabo-otomană a provocat, pe de o parte, orientalizarea înfățișării orașului, iar, pe de alta, strângerea legăturilor comerciale nu doar cu Imperiul Otoman, ci și cu Europa creștină, căreia îi erau destinate o bună parte dintre produsele vehiculate prin Țara Românească.

Aceste mari hanuri de sorginte orientală erau clădiri impunătoare, „durate din cărămidă arsă",[394] ce se organizau în jurul unei curți interioare cu formă dreptunghiulară. La exterior, zidurile erau compacte și prezentau, de regulă, doar la nivelul superior, ferestre, puține și mici. Exista o singură poartă, „ca de cetate, în stare de a înfrunta până și loviturile ghiulelelor de tun",[395] întrucât trebuia să reziste potențialelor atacuri ale tâlharilor sau năvălitorilor, ce râvneau la bogățiile bine tăinuite înăuntru. Situată, de obicei, în mijlocul uneia dintre laturile incintei și marcată printr-un puternic turn de pază, aceasta era ferecată, la lăsarea serii, prin grija administratorului („intendentului").[396] Altminteri, atât ziua, cât și noaptea, viața intensă a hanului se desfășura exclusiv în interiorul incintei delimitate de ziduri.

Construcția cuprindea îndeobște trei niveluri: subsol, parter și etaj. Primul dintre acestea se prezenta sub forma unor beciuri spațioase, menite să asigure păstrarea în condiții de siguranță, la adăpost de umezeală, dar și de incendii, a unor însemnate cantități de marfă. La parter, de jur-împrejurul curții interioare, se înșirau, dedesubtul unui portic, „dugheni boltite, apărate împotriva focului și ținute de negustori creștini sau turci, care plăteau o chirie lunară",[397] fapt ce conferea hanului și caracterul unui bazar permanent. Uneori, aceste dughene erau, așa cum ne asigură Ionnescu-Gion,[398] nu doar bine protejate împotriva răufăcătorilor sau a calamităților naturale („cu o ușă puternică de stejar, acoperite cu table de fer și cu una sau două ferestre mici și armate cu drugi groși de fer"), ci și „de dimensiuni așa de mari și așa de bine îndestulate, că era probabil să se găsească acolo de vânzare mult mai multe articole decât la Constantinopol", după cum exagerează, fără doar și poate, călătorul englez Edward Daniel Clarke.[399]

La etajul – accesibil prin intermediul unor scări – ce conduceau deseori la un foișor împrumutat din arhitectura românească tradițională, se găseau, tot de jur-împrejurul unei galerii, odăile oaspeților, nu întotdeauna prea confortabile, după cum susțin martorii din epocă. Astfel, Ludwig von Stürmer caracteriza sec camerele hanurilor drept „proaste",[400] în timp ce François Recordon se exprima mai diplomatic, socotindu-le doar „foarte posomorâte".[401]

În schimb, în curte se aflau cuhnia, în care se pregăteau bucatele pentru călători, maghernițele, unde erau adăpostiți claie peste grămadă vizitiii și alte slugi ale negustorilor, dar și șoproanele pentru care, grajdurile pentru animalele de povară, hambarele cu nutreț, puțurile ori fântânile de la care-și astâmpărau setea călătorii, dar erau adăpate și vitele.[402] Și, aproape întotdeauna, constructorii nu se gândiseră numai la trebuințele lumești ale drumeților, ci se îngrijiseră și de mântuirea sufletului lor, zidind în curtea hanului câte o biserică sau măcar un paraclis („hanurile [...] au o biserică în mijlocul curții"),[403] așa cum caravanseraiurile de la sud de Dunăre găzduiau, fiecare, câte o moschee.

În schimb, în spiritul toleranței religios-comerciale, hanul Niculescu găzduia o sinagogă, menită a satisface nevoile spirituale ale clienților predilecți ai stabilimentului, „ovreii".[404] Și, tot așa, dar cu și mai multă discreție, pentru a nu jigni sentimentele religioase ale localnicilor, dispuși să accepte tot soiul de sacrificii numai să nu aibă moschei în țara lor, în „casa de musafiri pentru musulmani", probabil Hanul Beilicului, funcționa, după mărturia lui Evlia Celebi, un mecet.[405]

Lăsând la o parte aceste două cazuri izolate, hanurile bucureștene ajungeau să semene în mod izbitor cu marile mânăstiri, ce tindeau, de altfel, să se transforme, la rândul lor, în centre comerciale, prin închirierea pe bani grei a unei părți a chiliilor, pe care negustorii le transformau în prăvălii („în cuprinsul piețelor, se află mânăstiri înconjurate cu ziduri puternice și care, în galeriile interioare, au diferite dughene și magazii pentru mărfurile mai de preț").[406]

În afara acestor mari zidiri de tip cetate, în Bucureștiul fanariot funcționau pe post de han și alte edificii, menite să ofere o siguranță mai scăzută pentru călători și bunurile acestora. Este vorba de casele de oaspeți fără curte interioară propriu-zisă, dintre care unele prezentau un plan în formă de U, asemenea hanurilor Golescu,[407] Roșu și Papazoglu,[408] iar altele, precum cele ale Beilicului, Filaret ori Sfânta Ecaterina erau construcții compacte de plan dreptunghiular,[409] pare-se doar cu o curte exterioară, împrejmuită cu gard de uluci. Oricum, indiferent de forma construcției, repartiția utilizării spațiului rămânea aceeași: cu prăvălii și dependințe la parter și odăi pentru oaspeți la catul de sus.

În primul rând, marile hanuri de tip cetate – și mai puțin celelalte – asumau o multitudine de funcțiuni. Rolul lor primordial era acela de a oferi adăpost, hrană caldă și băutură călătorilor aflați în trecere prin București. Cum însă cei mai mulți dintre aceștia erau negustori sosiți în capitala valahă pentru a-și desface mărfurile, hanurile fuseseră

prevăzute încă de la început, așa cum am constatat deja, cu prăvălii, devenite foarte căutate, întrucât se aflau în inima târgului, în zona cuprinsă între Podul Mogoșoaiei și Podul Târgului. Prin diversitatea produselor oferite spre vânzare aici („tot felul de mărfuri, din toate țările lumii ce fac negoț",[410] după Claude de Peysonnel, „mărfuri din Viena, din Lipsca și din Silezia: postavuri, stofe, mătăsuri și pânzeturi din Ypres, Louvain și Lyon; sticlărie, oglinzi și parfumuri din Veneția; mătăsuri, arme și bijuterii din Bagdad, Damasc și Constantinopol; postavuri fine englezești [...] și încă vestitele și scumpele blănuri din Moscova și Nijni Novgorod", după George Potra),[411] hanurile reprezentau, fără putință de tăgadă, „magazinele universale" sau „supermarketurile" epocii. De asemenea, în afara dughenelor, adâncile și spațioasele beciuri le permiteau toptangiilor să păstreze un volum considerabil de marfă, fapt ce proteja piața autohtonă de absența temporară a unor produse de import, generată de posibila întrerupere a fluxului comercial, ca urmare a războaielor ori a răzmeriților. Un astfel de depozit comercial datând din prima jumătate a secolului al XIX-lea a fost adus la lumină de săpăturile întreprinse în anul 1998 la hanul Stavropoleos. Conform datelor furnizate de arheologi, acesta cuprindea 130 de obiecte de ceramică locală (ligheane, castroane, farfurii, capace, ulcele cu toartă, oale cu toartă, borcane), 300 de piese din faianță și porțelan lucrate în ateliere din Anglia, Franța, Boemia și Prusia și 90 de vase de sticlă de producție europeană sau autohtonă (flacoane, clondire, căni cu toartă, pahare, carafe, capace).[412] De asemenea, în perioada interbelică cercetările efectuate la fostul han Sfântul Gheorghe Nou au scos la iveală nu mai puțin de 3.000 de pipe.[413]

În egală măsură, hanurile constituiau adevărate „business centers", odată ce ofereau oportunitatea și infrastructura necesare întâlnirii și negocierii condițiilor de colaborare dintre comercianții de felurite neamuri. Foarte frecvente erau, de pildă, contractele încheiate la o ceașcă de cafea între *toptangii* (sau angrosiști, în terminologia actuală) și *paralâcarii* ce-și asumau vânzarea bucată cu bucată, pe piața autohtonă, deseori nu doar pentru câteva parale, a produselor aduse până la București de marile caravane ale Orientului. Caracterul stabil al afacerilor îi determina uneori pe marii-negustori să-și deschidă birouri („cantoare comerciale") permanente în hanuri. La fel procedau și zarafii, bancherii epocii, îndeobște greci, evrei și armeni,[414] care se ocupau atât cu acordarea de împrumuturi cu dobânzi deseori exorbitante, cât și cu schimbul valutar ori arendarea diferitelor venituri publice.

Negocierile în afaceri erau uneori completate de cele politice, mai ales că marile hanuri bucureștene ofereau posibilitatea găzduirii relativ decente a numeroaselor delegații ale puterilor beligerante,

atunci când acestea decideau să se așeze la masa tratativelor. Așa s-a întâmplat, de pildă, în decembrie 1772 și în lunile următoare, când într-una dintre sălile hanului Șerban Vodă s-au desfășurat negocierile de pace dintre ruși și turci,[415] care aveau să se mute și să se finalizeze ulterior (21 iulie 1774) în micul sat Kuciuk Kainargi din Cadrilater. În afara tratativelor oficiale, hanurile constituiau locurile favorite pentru întâlnirile de taină dintre agenții secreți ai diverselor puteri interesate să-și sporească influența în Țara Românească. Încercând să preîntâmpine intrigile politice ce i-ar fi putut submina autoritatea și chiar determina înlăturarea din scaun, domnul Mihail Suțu dădea, la 9 august 1783, un pitac prin care condiționa găzduirea în hanuri a străinilor de un aviz prealabil al autorităților polițienești („fiindu-că vom Domnia mea să fie sciuți și cunoscuți cei ce vin și conăcesc în hanuri, poruncim domnului Vel Spătar i Dumnealui Vechilul Agiei, să dați poruncă la toți hangiii de pe la hanuri, atât cele din târg, cât și cele ce cad în mahala, fără de răvaș de la Dumne-tre (?) să nu primească pe nimenea“).[416]

În caz de nevoie, la adăpostul zidurilor inexpugnabile se refugia din calea urgiei năvălitorilor o bună parte a populației Bucureștilor („astfel de clădiri sunt de un mare folos în timp de război pentru adăpostirea bieților locuitori supuși prădăciunilor și exceselor oștirii turcești“).[417] Uneori, o simplă vorbă colportată prin târg era de ajuns pentru a-i determina pe locuitorii capitalei să-și părăsească locuințele și să se zăvorască în hanuri. Așa s-a petrecut, de pildă, în 24 august (4 septembrie) 1716, când „zvonul nesocotit“ al unei invazii străine „a cauzat mare panică în popor, care și-a părăsit casele de frica sosirii tătarilor, căutând adăpost în hanul lui Șerban Vodă, în cel al Sft. Gheorghe și în Mânăstirea Cotrocenilor“.[418] Alteori, pilda supușilor era urmată de domn însuși, așa cum a procedat, poate de ochii lumii, Grigore III Ghika (1768–1769) „la începutul penultimului Război ruso–turc (1768–1774), când orașul București a fost surprins cu știința și învoirea sa de către așa-zișii voluntari ruși“.[419]

În egală măsură, hanurile erau considerate, ocazional, un mediu aseptic, de natură să-i protejeze de îmbolnăvire pe cei ascunși și ferecați acolo, în timp ce în restul capitalei bântuiau epidemiile. Lucrurile se schimbau însă când paza acestora era asigurată de rromi, care se lăsau lesne mituiți și deschideau porțile celor contaminați. Într-o astfel de situație, Alexandru Moruzi se vedea nevoit să-i poruncească, la 15 mai 1795, marelui-agă înlocuirea țiganilor paznici cu „oameni vrednici“.[420]

Ctitorii hanurilor și scopurile lor

PRIN URMARE, HANURILE CONSTITUIAU, în egală măsură, construcții de interes public și o bună afacere pentru cei care știau să le exploateze ca atare. De altfel, această dualitate este vădită și de cele două mari categorii în care pot fi încadrați ctitorii lor. Avem, pe de o parte, voievozi luminați, dornici să contribuie la propășirea comerțului în cetatea de scaun a Valahiei, iar, pe de alta, întreprinzători particulari, laici sau clerici, ce urmăreau să-și investească cu cât mai mult folos capitalul de care dispuneau. Din păcate, prima categorie nu este prea numeroasă, cuprinzându-i, dintre domnii pământeni, pe Șerban Cantacuzino (hanul Șerban Vodă) și Constantin Brâncoveanu (hanul Sfântul Gheorghe, Hanul lui Constantin Vodă), iar dintre fanarioți pe Alexandru Ipsilanti (Hanul Beilicului, hanul Mânăstirii Mărcuța) și pe consoarta sa, doamna Ecaterina (hanul Mânăstirii Sfânta Ecaterina). Lor li s-ar putea adăuga Constantin Mavrocordat, ce a înălțat la București faimosul *bezesten*, care nu era probabil un han, așa cum consideră mai toată bibliografia de specialitate,[421] ci un bazar acoperit, foarte răspândit în întreaga lume otomană sau, ca să-i dăm cuvântul industriașului și comerciantului francez Jean Claude Flachat, care l-a văzut cu propriii ochi: „o clădire mare, pătrată, în felul halelor, având de jur-împrejur dughene", ce „nu puteau fi ocupate decât de negustori străini, români, greci, turci sau unguri, dar nici unul dintre aceștia nu se putea așeza aici pentru totdeauna; își vindea mărfurile aduse și, de îndată ce le vindea, trebuia să plece".[422] Nu putem exclude *a priori* existența în cadrul bezestenului a unor camere pentru oaspeți, dar nici nu o putem afirma în absența unor informații certe în acest sens, mai ales în condițiile în care, în afara textului citat, nu avem practic alte date sigure despre ctitoria lui Constantin Mavrocordat, ce trebuie să fi fost distrusă la scurt timp de la zidire, din motive ce ne rămân necunoscute.

Printre particularii cu inițiativă ce au înălțat în scop lucrativ hanuri, pe prima poziție se plasează clericii, deopotrivă români și străini, de la preafericiții patriarhi ai Orientului, până la simplii monahi înzestrați cu aptitudini manageriale ieșite din comun. În permanentă căutare de venituri, unii ierarhi din răsărit sesizaseră faptul că un han bine gospodărit putea genera mult mai mult profit decât niște simple moșii. Ca atare, patriarhul Silvestru al Antiohiei a clădit, înainte de 1748, hanul Sfântul Spiridon Vechi în jurul metohului omonim,[423] la fel cum a procedat, în 1781, Avramie al Ierusalimului „cel cu dumnezeiască înțelepciune", care, „venind în Dacia cu evlavie și dând dovadă de hărnicie și destoinicie",[424] a înălțat un han al Mânăstirii Văcărești undeva, prin

Curtea Veche (*imagine contemporană*). Palatul odinioară strălucitor al lui Constantin Brâncoveanu este lăsat de principii fanarioți să se ruineze, iar, în cele din urmă, e vândut la mezat, bucată cu bucată.

Bucureștiul, „împărăție a apelor", în două acvatine colorate: (*sus*) Amedeo Preziosi, *Pod peste Bucureștioara* (1869); (*jos*) William Watts (după Luigi Mayer), *Podul, morile și mânăstirea Mihai Vodă* (1793).

Dezvoltarea comerțului bucureștean în veacul al XVIII-lea a impus ridicarea a numeroase hanuri, iar mânăstirile au fost printre primele care au profitat de „oportunitatea de afaceri"; (*sus*) mânăstirea cu han Sf. Gheorghe așa cum arăta pe la 1860, într-un ulei de Henri Trenk; (*jos*) biserica mânăstirii Stavropoleos într-o gravură de Auguste Raffet (1837).

Cele mai simple case de târgoveț din București au structura locuinței familiale cu tindă și două odăi din Câmpia Română; azi au mai rămas doar două: (*sus*) casa de pe strada Orzari nr. 63; (*jos*) cea de pe strada Popa Rusu nr. 21.

Doar boierii și negustorii își permiteau reședințe mai luxoase: (*sus*) casa de pe strada Șerban Vodă nr. 33; (*jos*) Casa Melik, Strada Spătarului nr. 22.

Tradiția sculpturii brâncovenești se continuă cu vigoare în prima parte a epocii fanariote: (*sus*) capitel pseudocorintic din pridvorul bisericii Stavropoleos și crucea lui Marius Mogoșescu, astăzi în altarul bisericii Oborul Vechi; (*jos*) *Fântâna de la Filaret* (ulei de Henri Trenk).

Decorație sculpturală ce exploatează motive vegetale: (*sus*) fragment din portalurile bisericilor Stavropoleos și Sf. Antonie de la Curtea Veche; (*jos*) detalii ale coloanelor de la mânăstirea Văcărești.

În sculptura începutului de veac fanariot pătrund deopotrivă elemente antropomorfe și zoomorfe: (*sus*) stema Țărilor Române de pe piatra tombală a lui Nicolae Mavrocordat, pe care a fost dăltuită o epigramă în greaca veche („Văzându-te, morminte, mă înspăimânt de priveliștea ta, căci ascunzi înlăuntru pe Nicolae cârmuitorul mai-nainte al Moldovei, apoi al Țării Românești [...], pe cel preaînțelept și scaun al cuminției, oglindă a înțelepților cât privește studiile [...], pe care muzele l-au încununat cu cununa slavei"); (*jos*) lupta lui Samson cu leul, în biserica Stavropoleos, și mascherone pe o coloană de la Văcărești.

centrul capitalei. Nici păstorii pripășiți prin partea locului n-au dorit să se lase mai prejos, printre ctitorii de hanuri numărându-se Neofit I Cretanul, mitropolitul Ungrovlahiei (1738–1753) (Hanul lui Neofit, 1750–1752)[425] ori Filaret al Râmnicului (1780–1792), ulterior Filaret II al Ungrovlahiei (1792–1793) (Hanurile lui Filaret de la Colțea și al lui Filaret de pe Podul Mogoșoaiei).[426] Mult mai numeroși au fost însă starețiii sau epitropii mânăstirilor care, profitând de cererea pieții, fie au ridicat din temelii case de oaspeți în jurul mânăstirii lor sau în centrul orașului, fie, pur și simplu, au transformat în han o parte a chiliilor deja existente. Astfel, feluritele surse de epocă atestă existența unor hanuri ale mânăstirilor Căldărușani, Cernica, Colțea, Kretzulescu, Golgota, Greci, Mihai Vodă, Sărindar, Sf. Ioan Grecesc, Zlătari[427] etc.

Un caz excepțional este cel al monahului Ioanichie din satul epirot Ostanitsa, care a venit în Țara Românească fără un sfanț, pentru a cerși mila bucureștenilor atât pentru schitul Gura de care ținea, cât și pentru propriul buzunar. A izbutit să fie atât de convingător, încât, în doar câțiva ani, a adunat fondurile necesare cumpărării unui teren în inima capitalei și ctitoririi unui han aducător de venituri (1722–1724). Abia ulterior avea să înalțe în curtea acestuia un elegant paraclis „întru cinstea și pomenirea preamarilor celor întru chip de foc și stăpânitori ai cetelor Mihail și Gavril“,[428] pentru a putea deveni, din simplu monah, egumen, iar, apoi, la scurtă vreme (7 martie 1726),[429] grație generozității sale față de Patriarhia Ecumenică, mitropolit al Stavropolei (anticul Afrodisias), în Caria, regiune din sud-vestul Asiei Mici, pe care, de bună seamă, nu avea s-o viziteze niciodată, până la sfârșitul zilelor sale.

Pe modelul mânăstirilor, unii boieri ce dețineau locuințe în zonele cu vad comercial din centrul orașului le-au transformat în hanuri, pentru a-și rotunji veniturile. Așa s-a întâmplat cu sediul Goleștilor de pe Podul Calicilor, lângă fosta biserică Sfântul Nicolae din Prund, ori cu casele logofătului Damaris, situate față în față cu biserica Zlătari. În măsura în care dispuneau de fonduri suficiente, alți boieri, precum marele-vornic Dimitrie Racoviță, clucerul Nicolae Trăznea, serdarul Târcă Răducanu, au înălțat din temelii zidiri de acest fel, de pe urma cărora nădăjduiau să obțină un câștig frumos.

Mult mai puține decât ne-am aștepta au fost hanurile clădite de negustori, fapt explicabil prin suma foarte ridicată necesară unei astfel de investiții, pe care n-o dețineau decât cei mai potenți oameni de afaceri, asemenea starostelui de neguțători Zamfir, marelui-capanliu Hagi Dumitrache Papazoglou ori magnatului Manuc bei Mârzaian.

Câte hanuri existau la București?

TOTUȘI, DINCOLO DE DIFICULTĂȚILE incontestabile ale construirii, întreținerii și exploatării unui han, numărul edificiilor de acest tip a crescut constant de-a lungul veacului fanariot, în special după încheierea Păcii de la Kuciuk Kainargi (1774), ce a dat un deosebit avânt comerțului din Principate. Întrucât nu dipunem de statistici exacte pentru diversele perioade, vom putea trage doar câteva concluzii parțiale despre numărul clădirilor de acest fel din București. Astfel, din câte susține Anton Maria del Chiaro, secretarul principelui Constantin Brâncoveanu, în momentul suirii pe tronul Țării Românești a primului fanariot (1716) în capitală existau doar „două hanuri mari și frumoase, demne de văzut" („Primul han poartă numele fondatorului Șerban Vodă, iar veniturile sale sunt dăruite Mânăstirii Cotrocenilor [...]. Al doilea e hanul Sf. Gheorghe, zidit de principele Brâncoveanu, având la mijloc o foarte frumoasă biserică, purtând același nume, iar veniturile hanului sunt dăruite Patriarhiei din Ierusalim").[430] Nu trebuie însă trecute cu vederea standardele arhitecturale înalte ale florentinului, ca, de altfel, ale oricărui peninsular tentat să compare instinctiv orice construcție cu ceea ce avusese prilejul să vadă în patrie. În acest fel se explică faptul că del Chiaro a considerat nevrednice de a fi menționate alte câteva hanuri datând dinaintea fatidicului an 1716, fie în mod cert (Manole, 1678; Zlătari, 1705; Sărindar, 1708; Filipescu 1713), fie ipotetic (Greci, Sf. Ioan Grecesc, Stăncescu și Zamfir, durate probabil la începutul veacului XVIII).[431] Prin urmare, putem afirma, cu anumite rezerve, că, la începutul epocii fanariote, în cetatea de scaun a Țării Românești funcționau vreo zece hanuri.

Până spre 1750, numărul acesta a crescut insignifiant, pe fondul relativei stagnări a comerțului din principate. De altfel, notabil este faptul că cele trei așezăminte noi din aceste trei decenii și jumătate sunt hanurile unor mânăstiri (Stavropoleos, 1722–1724; Colțea, 1746–1748; Sfântul Spiridon Vechi, *ante* 1748),[432] iar nu zidiri ale unor întreprinzători laici, fie ei boieri sau negustori. Situația s-a schimbat radical în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, când în documentele interne sunt pomenite vreo douăzeci de hanuri noi, ai căror ctitori se încadrează în toate categoriile analizate anterior. Curentul ascendent s-a menținut și în primele două decenii ale secolului al XIX-lea, perioadă din care ni se păstrează mai multe raportări numerice ale unor călători străini. Dintre acestea, cea mai credibilă pare cea datorată lui Dionisie Fotino[433] și preluată de britanicul Robert Ker Porter,[434] de vreme ce se prezintă sub forma nu a unei estimări pur personale,

ci a unei statistici cvasioficiale: „8 (opt) mânăstiri mari cu hanuri, adică înconjurate cu ziduri înalte de piatră, având în ele case de locuit, prăvălii și magazine, care aduc mari venituri mânăstirii“,[435] și anume „Sfântul Gheorghe cel Mare, Sfântul Ioan, Stavropoleos, Grecii, Zlătarii, Sfântul Spiridon cel Vechi, Hanul Colței și Șerban Vodă“,[436] „7 (șapte) hanuri mari sau curți pentru oaspeți, fără biserici“,[437] mai exact „Manuc, Constantin Vodă, Papazoglu, Golescu, Gabrovenii, Zamfir și Filipescu“[438] și peste 28 de hanuri mici. Însumate, aceste cifre ne conduc la un impresionant total de 53 de hanuri, față de cel mult 10 în 1716, dovadă de netăgăduit a avântului comercial înregistrat de București în a doua jumătate a veacului fanariot.

Construcția de hanuri avea să continue în ritm susținut până spre 1850, cu toate că aceste edificii începuseră să fie concurate, încă dinainte de revoluția lui Tudor, de hotelurile de tip vest-european. Primul dintre acestea, atestat în 1820, se afla pe Ulița Nemțească (strada Smârdan de astăzi) și era deținut și administrat de vienezul Anton Brenner.[439] După mărturia britanicului William Wilkinson, hotelul amintit „le era de mare folos călătorilor“, întrucât „era bine mobilat și înzestrat cu toate înlesnirile cerute“.[440] Ulterior, acesta avea să-și schimbe numele în „Hôtel d'Europe“ și să-i găzduiască pe unii dintre cei mai distinși oaspeți străini ai capitalei de pe la jumătatea secolului al XIX-lea.

Marele han al Mânăstirii Sfântului Gheorghe și hanul lui Șerban Vodă

CEA MAI VECHE INIȚIATIVĂ, atestată documentar, de înălțare a unui han în București i se datorează nu unui domn sau cleric român, ci lui Panaiotis Nikousios, primul dragoman romeu al Înaltei Porți (1661–1673), ce a întrevăzut, cu o excepțională perspicacitate, rolul pe care puteau să-l joace principatele dunărene pentru grecii din Imperiul Otoman.[441] Acesta nu doar a întreținut legături cu influenți boieri autohtoni, precum stolnicul Constantin Cantacuzino și cronicarul Miron Costin, ci a și ales să-și investească în București capitalul acumulat în urma rentabilei demnități pe care o exercita. Prin urmare, „fiind cursul anilor de la Hristos 1670 și ispravnic făcând pre dumnealui Șerban Cantacuzino vel spătar“ (nimeni altul decât viitorul domn Șerban Cantacuzino [1680–1688] – *n.n.*) „au rădicat rândul cel de jos de chilii“[442] al „hanului den Mânăstirea lui Sfe[n]ti Gheorghi de aicea den București“.[443] Sfârșitul grabnic al vieții dragomanului a oprit însă lucrările într-o formă incipientă („numai așa câte un rând de bolte era

făcute"),[444] prin încetarea considerabilei finanțări absolut necesare („dupe aceia murind Panaghiotachi, și cheltuiala de la dânsul s-au curmat").[445] Odată ce Șerban Cantacuzino nutrea ambiția de a ridica la București, în nume propriu, un impunător han, iar nu de a continua zidirea altuia, la care fusese inițial un simplu ispravnic, *boltele* lui Panaiotache, „oarecând tălmaciu mare la Poarta turcească",[446] au rămas în paragină până în „al șaptelea an den domniia mării[i]-sale" Constantin Brâncoveanu (1694), care „apucatu-s-au [...] cu multă nevoință și cu mare cheltuială de au făcut pe deasupra celorlalte alt rându de chilii foarte bune și boltite jur-împrejur și case patriersești deosebi, și alt rând de case egumenești foarte bune cumsăcade".[447] În fapt, ridicarea Hanului Sfântului Gheorghe a fost rodul contribuției financiare reunite a domnului, a patriarhului Ierusalimului Dositei Notara, dornic să dispună de o reședință confortabilă în timpul lungilor sale șederi în București („la cheltuială puind parte preafericitul, preaînvățatul și preaștiutul părintele Dositheu, patriarhul sfintei cetății Ierusalimului"), a câtorva mânăstiri, dar și a mai mulți boieri și negustori, atrași desigur de promisiunea mântuirii sufletului prin mijlocirea patriarhului, ce încasa veniturile de pe urma hanului („pentru sufletele și bună pomenirea lor"), dar probabil conștienți și de avantajele pe care le putea aduce existența unui astfel de edificiu în orașul lor.

Rod a aproape cinci ani de lucru neîntrerupt (1694–1698), hanul Mânăstirii Sfântului Gheorghe Nou era o construcție monumentală, ce nu înceta să stârnească admirația celor ce-i treceau pragul nici măcar înspre jumătatea secolului al XIX-lea. De pildă, în anul 1847, după ce suferise mai multe distrugeri și alterări, zidirea Brâncoveanului îi apărea, încă, lui Anton Pann drept „han ca cetate / cu-mprejurare de zid înalt, / bolți două rânduri-nfrumusețate / încât ca dânsul nu era alt".[448]

Totuși, dincolo de această impresie generală de grandoare, hanul dărâmat din porunca domnului Gheorghe Bibescu, în urma marelui incendiu din 1847, ne rămâne în mare măsură necunoscut, întrucât, pentru reconstituirea imaginii sale, dispunem doar de un desen din 1837 datorat lui A. Raffet,[449] de două succinte catagrafii din 1838 și 1845,[450] precum și de rezultatele săpăturilor arheologice întreprinse în anii 1957–1958 și, respectiv, 2008.[451]

De plan patrulater, cu latura nordică lungă de 105 metri, conform întregirii grafice realizate de arheologi în 2008, acesta prezenta porticuri atât la parter, cât și la etaj, în dreptul fiecărei arcade deschizându-se și câte una dintre *chiliile* „cu toate odihnele și trebuințele"[452] sau, altfel spus, „încăperi spațioase și prăvălii pentru negustori".[453]

Conform catagrafiei din 1838, hanul adăpostea 46 de bolți la etaj, 59 la parter și 56 de prăvălii „cele de afară", cifre la care inventarul din 1848 adaugă 14 camere (aflate probabil în spațiul locuibil de la etaj), destinate călugărilor și personalului de serviciu al mânăstirii. Fără a avea vreo dovadă peremptorie în acest sens, tindem să credem că, la un moment dat, compartimentarea spațiului de la parter a fost modificată, prin deschiderea de prăvălii la stradă, și nu în curtea interioară. În aceste condiții, numărul total de încăperi inițiale de deasupra solului trebuie să fi fost de 59 la parter + 46 + 14 (la etaj), adică 119 în total. Sau, în altă formulare, hanul avea, la fiecare etaj, 60 de bolți repartizate pe trei laturi ale curții interioare, întrucât cea de est era ocupată de casa patriarhală.

Cu privire la dimensiunile și structura încăperilor, deținem numai câteva informații, obținute în urma săpăturilor preventive din perioada 24 septembrie–3 octombrie 2008, în timpul cărora au fost cercetate integral trei compartimente (camere) și, parțial, alte cinci. Uneia dintre acestea, numite convențional F, i s-au putut stabili dimensiunile (1,19 x 1,38 x 1,93 m), în vreme ce, în cazul camerelor D și E, s-a determinat deschiderea golurilor ușilor (1,50–1,55 m și, respectiv, 1,25 m). Doar la încăperea D s-a identificat o pardoseală din cărămidă, în vreme ce în aceasta și în alte câteva s-a descoperit stratul de tencuială, ce nu acoperea însă pereții de la nivelul podelei. De asemenea, cercetările au pus în lumină separarea pivniței de parterul hanului printr-un plafon din grinzi groase de lemn („urși"). Inventarul material al încăperilor investigate este foarte sărac („fragmente izolate de la câteva recipiente de sticlă, un clondir și câteva funduri de pahare", cioburi ceramice). Într-o singură cameră au fost descoperite, intacte sau întregibile, o oală cu toartă și o cană cu picior înalt, probabil vesela foarte modestă a unei prăvălii nimicite de marele foc de la 1847.

Din păcate însă, în zona fostei case a patriarhilor Ierusalimului nu s-au întreprins nici un fel de săpături arheologice, așa că aceasta nu ne este cunoscută decât din desenul lui Raffet, conform căruia se prezenta ca un exemplu tipic de arhitectură brâncovenească, cu intrarea marcată printr-un elegant foișor de tip loggie (cu două deschideri în față și câte una în lateral), la care se ajungea din curtea interioară, pe o scară cu înclinație redusă.

Prin dimensiuni, prin facilitățile excelente pentru respectiva epocă, prin întinsele spații de depozitare, prin așezarea sa în chiar inima cetății de scaun, hanul Mânăstirii Sfântului Gheorghe Nou a devenit, încă de la înființare, un adevărat plămân al comerțului bucureștean. Ca urmare, aici și-au stabilit cartierul general marii angrosiști, ce

vehiculau cantități considerabile de marfă provenită din apusul Europei, numită convențional „lipscănie“ (de la orașul german Lipsca/Leipzig), motiv pentru care a și fost supranumit hanul toptangiilor. Mulți dintre cei mai întreprinzători și mai avuți negustători pe care i-a cunoscut capitala în veacurile al XVIII-lea și al XIX-lea au avut aici prăvălii ori contoare sau, pur și simplu, și-au început cariera la Sfântul Gheorghe din postura de modești ucenici. Un exemplu grăitor în acest sens îl constituie cel al lui Tudor Hagi Tudorache (Teodoraky), fecior de țăran sărac din Argeș, venit să-și câștige de unul singur traiul la oraș și care, prin seriozitate și abnegație, a câștigat încrederea deplină a angajatorului său, jupânul Tudorache, toptangiu de lipscănie la Sfântul Gheorghe, care l-a luat ca fiu de suflet, lăsându-i, când și-a dat obștescul sfârșit, atât numele, cât și averea. Iar Tudor a onorat încrederea părintelui său adoptiv, devenind, așa cum scrie George Potra, „cel mai vestit negustor român de mai târziu“.[454]

Hanul de la Sfântul Gheorghe a continuat să prospere până în 1804, când un cumplit incendiu, izbucnit ca din senin, a prefăcut în scrum toate bogățiile adunate cu trudă înăuntru („mulți lipscani și alți negustori s-au stins cu totul, că și pe unde aruncase din mărfuri, prin pivnițe boltite, intrând focul, le-a ars“).[455] Marea zidire bucureșteană și-a revenit numai în parte de pe urma urgiei, nemaiatingând niciodată strălucirea de odinioară, pentru a sucomba definitiv sub vâlvătăile marelui pârjol de la 1847.

Singurul han bucureștean ce putea rivaliza cu cel de la Sfântul Gheorghe era cel înălțat de Șerban vodă Cantacuzino, pe locul ocupat astăzi de Banca Națională a României. Ispravnicul de odinioară al zidirii tălmaciului Panaiotache și-a propus, odată ajuns pe tronul Țării Românești, să dureze un han capabil să întreacă cele mai strălucite caravanseraiuri ale Orientului. În acest scop, a ales un teren disponibil în centrul comercial al capitalei și a demarat lucrările de construcție, efectuând, în paralel, numeroase achiziții imobiliare în zonă, astfel încât ctitoria să aibă suficient spațiu de desfășurare.[456] De altfel, ridicarea acesteia a reprezentat un proces anevoios, întins pe parcursul a cel puțin șapte ani 1680–1687,[457] în condițiile în care se lucra în paralel la mânăstirea și casa domnească de la Cotroceni, iar finanțele țării fuseseră grav afectate de costisitoarea participare la asediul turcesc al Vienei (1683). Totuși, rezultatul pare a fi îndreptățit toate eforturile și investițiile, Hanul lui Șerban Vodă devenind nu doar un monument de referință al Bucureștilor, ci și o afacere foarte profitabilă pentru Mânăstirea Cotroceni, căreia-i fusese închinat.

Cel puțin până la finalizarea hanului de la Sfântul Gheorghe (1698), complexul lui Șerban Cantacuzino a fost singurul unde se făcea comerț în stil mare. Prin 1696-1697, negustătorii pământeni și venetici cu dare de mână se înghesuiau să-și închirieze „bolți" (prăvălii) în incinta acestuia. Un exemplu grăitor este cel al lui Duca starostele, care, pe deplin convins de rentabilitatea afacerii sale, achiziționa, în perioada menționată, o dugheană pe viață.[458] Și interesul pentru Hanul lui Șerban Vodă al celor mai avuți și mai inovativi comercianți avea să se continue de-a lungul întregii epoci fanariote. De pildă, înainte de 1776, aici avea să deschidă întreprinzătorul armean Hagi Chiriac Arbut prima „spițerie" din capitală.[459] Și tot la Șerban Vodă își stabilise cartierul general, la începutul veacului al XIX-lea, marele toptangiu grec Constantinos Ladas, aducând tot soiul de mărfuri din Imperiul Habsburgic și din restul spațiului germanofon.[460] De altfel, însemnătatea hanului în economia, dar și în viața Bucureștilor este atestată și de botezarea ulterioară a străzii ce trecea prin fața acestuia drept Ulița Mare (astăzi, Lipscani).

Totuși, administrația mioapă a diverșilor egumeni ai Mânăstirii Cotroceni, avizi doar de câștiguri imediate și nedispuși să investească nimic în întreținerea și reparațiile hanului, a condus la degradarea lentă, dar inexorabilă a marii ctitorii a lui Șerban Vodă. Cum starea unora dintre corpurile de clădire devenise critică, domnia, interesată de propășirea comerțului bucureștean, s-a văzut, în mai multe rânduri, silită să intervină și să-l someze pe starețul prea puțin gospodar să dreagă zidirile părăginite. Așa procedau, de pildă, Alexandru Ipsilanti la 1776,[461] ori Ioan Gheorghe Caragea la 1814 („poruncim domnia mea cuvioșiilor voastre epitropilor ai monastirei Cotrocenilor, ca, luând împreună pe mai mare-bașa (arhitectul-șef – *n.n.*) al capitalei, să mergeți înșivă în Hanul lui Șerban Vodă, unde, paretirisind și luând seama tuturor acelor lucruri ce vor fi slabe și cu bănuială de pericolon, să îngrijiți când se va face cuviincioasa dregere și întărire de a nu se întâmpla vreo primejdie în vreun fel de chip [...], căci cuvânt vrednic de îndreptare nu veți avea").[462] De fiecare dată însă, dibacii egumeni izbuteau să recurgă la câte un tertip pentru a îndeplini porunca domnească fără a scoate însă bani din buzunar. Astfel, la 1 ianuarie 1777 smeritul stareț Neofit îi închiria lui Anastasios Pantazis rachierul o prăvălie pentru 85 de taleri pe an, introducând în contract angajamentul ferm al acestuia că avea să suporte el însuși toate cheltuielile de reparație ale localului în care-și desfășura activitatea („Și orice aș cheltui la dresul prăvăliii sau al pivniții, acea cheltuială să fie toată de la mine, iar să nu aibŭ a cere de la mânăstire a mi se întoarce acea

cheltuială ce voi face").[463] În plus, chiriașii hanului erau supuși constant amenințărilor de creștere inopinată a cuantumului chiriilor ori de evacuare fără preaviz, când mânăstirea găsea mușterii dispuși să plătească sume mai mari. Într-o astfel de situație, negustorilor nu le mai rămânea altă soluție decât să apeleze la judecata domniei, care li se vădea uneori, în mod surprinzător, favorabilă. În sentința dată la finele unui complicat proces între Mânăstirea Cotroceni și chiriașii ei de la Hanul lui Șerban Vodă, Alexandru Ipsilanti stipula, printre altele: „Vrând să păzim și liniștea și nesupărarea neguțătorilor, am hotârât ca, odată hotărându-să chiria ce se cade a da fieștecarele din neguțători, să nu mai aibă voe vreun egumen sau exarh să supere pe vreun neguțătoriu, cerându-i chirie mai multă, ori zicând că alt neguțător dă mai mult, ori și cu altce măcar să-l scoată pe acela din odaie. Ci, plătind fieștecarele din neguțători cu mulțămită orânduita chirie pe an, să șază în toată viața lui nesupărat și nebântuit".[464]

Ruina Hanului lui Șerban Vodă s-a accentuat după sfârșitul epocii fanariote, fapt care a determinat dărâmarea lui parțială în 1864,[465] imediat după secularizarea averilor mânăstirești, și apoi totală în 1883, când se căuta un vast teren în centru pentru construirea unui sediu al Băncii Naționale a Regatului României. În aceste condiții, înfățișarea hanului ne este cunoscută doar din două catagrafii de secol al XIX-lea (1826, 1864) și din câteva fotografii de epocă, ce prezintă imaginea sensibil modificată a hanului chiar în pragul demolării.[466] În plus, în anii 2007–2008 s-au întreprins în zona străzilor Lipscani, Carada și Smârdan investigații arheologice, ce au scos pentru prima dată la iveală resturi ale zidurilor impunătorului han de odinioară.[467]

Pe baza datelor de mai sus, putem conchide că acesta se organiza în jurul unei curți dreptunghiulare, cu o suprafață apreciabilă, în interiorul căreia se aflau atât dependințele menite a-i deservi pe călători și pe negustori, cât și un paraclis clădit în veacul al XVIII-lea de chiriașii hanului, care puseseră mână de la mână în acest scop.[468] Despre strălucirea și eleganța acestuia ne putem face doar o idee indirectă, admirând catapeteasma, păstrată astăzi la Muzeul Național de Artă. Capodoperă incontestabilă a sculpturii în lemn, aceasta prezintă o exuberantă decorație vegetală și animalieră, completată de numeroase figuri din istoria sacră, dar și din mitologia greacă. În textura vegetală foarte variată a tâmplei (frunze, vrejuri de diferite forme și mărimi, dar și flori și fructe felurite, inclusiv rodii) se încadrează armonios diverse sălbăticiuni: păsări, mari și mici, existente în realitate sau rod al fanteziei artistului, lei fioroși, dar și îmblânziți ori căprioare sprințare. Alături de aceștia, răsar pe neașteptate heruvimi, serafimi,

arhangheli ori simpli îngeri (cu totul remarcabili sunt cei doi de pe ușile împărătești ce-și unduiesc senzual trupul gol), dar și stranii creaturi pseudoumane ori fantastice, asemenea dragonilor ce scot flăcări pe gură. Dintre acestea, cea mai puțin obișnuită este prezența pe tâmpla bisericii a patru sirene (două cu sânii mici și plete lungi, ondulate, căzându-le elegant pe spate, iar celelalte cu sânii mari, în vânt și pieptănătură cu cărare). Pentru sculptorul ce urmărește programatic transcenderea tematicii pur religioase, făpturile născocite de antici fac casă bună cu personaje din mitologia creștină, precum Ieseu întins fără grijă pe vrejurile de viță, ori Sfântul Gheorghe ucigând balaurul, alături de un tovarăș burtos și jovial ce închină cu o cupă mare. Alteori, artistul reușește să realizeze scene autonome complexe, precum cea din stânga registrului superior al părții de jos a tâmplei, ce înfățișează un sfânt militar călare, cu spada în mână, ce-l calcă în picioare pe un necredincios (un cleric catolic?), în timp ce Iisus îl încoronează în prezența Cuvioasei sale Maici, ce ține în mână o cruce. Iar, pentru echilibrare, în colțurile de jos ale compoziției apar un sfânt purtător de cruce ieșind din caliciul unei flori și, respectiv, un heruvim. O altă caracteristică a decorației sculptate a acestei catapetesme o reprezintă prezența a numeroase coroane, dar și a mai mulți vulturi bicefali, trimitere limpede la ambițiile imperiale ale lui Șerban Cantacuzino, fondatorul hanului. Dincolo însă de această vocație propagandistică, această operă de artă se impune în memoria privitorului prin stilul sculptural plin de pitoresc, nelipsit de fermecătoare tușe comice și naive.

Conform catagrafiei din 15 martie 1823, cele patru laturi ale ansamblului aveau următoarea structură: aripa de sud (7 case, cu 4 bucătării, 5 magazii înăuntru și 13 în curte, plus 3 odăi cu bucătărie), cea de apus (16 case cu 4 bucătării), cea de nord (3 case, 3 bucătării și 4 odăi cu 2 bucătării, dedesubtul cărora se aflau magazii) și cea de est (9 case și 3 bucătării, 8 magazii).[469] Prin urmare, este probabil ca, spre sfârșitul epocii fanariote, în complexul lui Șerban Vodă să fi fost amenajate „apartamente“, în care unii negustori își aveau deopotrivă domiciliul stabil (și, de bună seamă, își pregăteau bucatele în cuhniile înainte pomenite), depozitele comerciale și prăvăliile în care-și desfăceau marfa (de la un moment dat încolo, acestea nu se mai deschideau înspre curtea interioară a hanului, ci către ulițele din afară). Această prefacere radicală a ctitoriei lui Șerban Vodă este confirmată și de imaginile de la 1882, ce prezintă, de pildă, în partea centrală a laturii dinspre hanul Gherman, o clădire foarte modestă de tip sală, cu un singur nivel, în timp ce aripa dinspre strada Smârdan avea o structură compactă de zid gros din cărămizi, străpuns de puține ferestre și de o poartă lată

de intrare. Doar edificiul central din fundul curții, deși lăsat în paragină, păstra încă ceva din strălucirea arhitecturii românești din epoca brâncovenească. La parter, se remarcau două porticuri cu câte patru și, respectiv, trei arcade fiecare, sprijinite pe coloane fie robuste, fie zvelte, separate între ele printr-un corp de clădire proeminent. Așa cum se poate deduce din fotografie, aceste porticuri fuseseră mai ample, acoperind poate chiar toată fațada, dar fuseseră ulterior zidite, din motive funcționale. Etajul nu prezenta o galerie deschisă, ca la alte hanuri, ci avea o structură compactă, „înveselită" însă de numeroase ferestre mari, mărginite de chenare austere, rimând cu brâurile decorative simple ce separau între ele primul nivel, dar marcau și cornișa.

Informații prețioase despre substructura Hanului lui Șerban Vodă deținem grație recentei publicări a rezultatelor campaniilor de săpături arheologice din anii 2007–2008.[470] Acestea s-au axat pe studierea laturii sudice a fostului han, reușind să pună în lumină fundațiile a 11 încăperi, 7 pivnițe, precum și intrarea în beciuri. Unele dintre camerele investigate, plasate în exteriorul aripii sudice, aveau suprafețe reduse (lungimea între 3 și 4 m, iar lățimea de doar 1,20 m), întrucât reprezentau, conform arheologilor, suportul pentru structura de lemn a unor prăvălii aflate la stradă. Mai ales că alte încăperi dezvelite în săpătură au dimensiuni considerabil mai mari (4,10/4,20 m x 4,10/4,20 m). În schimb, cu adevărat monumentale (în orice caz, cele mai adânci descoperite până astăzi în capitală) sunt trei dintre pivnițele săpate la Hanul lui Șerban Vodă (înălțimea 5,50 m, lungimea laturilor cca 4 m). Ele se disting și prin zidăria îngrijită, „cu cărămidă bine aranjată și rosturi egale, umplute cu un mortar dur" și sunt unite prin arce de trecere tot din cărămidă. Pe suprafața zidurilor pivniței au fost identificate două fragmente de frescă, dovadă a devoțiunii negustătorilor din veacurile apuse. Unul dintre acestea îl reprezintă pe Sfântul Nicolae, încadrat într-un chenar alcătuit din motive vegetale, iar cel de-al doilea figurează scena Adormirii Maicii Domnului. În schimb, din mărfurile depozitate odinioară în aceste pivnițe nu au mai rămas decât puține fragmente, provenind, în general, de la „sticle de apă minerală produse în Germania".

Conștienți de valoarea ieșită în comun a acestor descoperiri, arheologii au propus conservarea lor *in situ* și amenajarea ca obiectiv turistic. Proiectul a fost dus de curând la bun sfârșit, prin acoperirea ruinelor cu un planșeu gros din sticlă, ce le permite trecătorilor să zărească de la înălțime trainicele beciuri ale hanului Șerban Vodă fără să coboare în ele, pentru a admira de aproape frescele descoperite,

ca și tehnica zidarilor de odinioară. Este totuși vorba de un însemnat pas înainte în direcția recuperării patrimoniului artistic medieval al Bucureștilor.

Hanul Stavropoleos – o rentabilă afacere de familie

ROD AL UNEI INIȚIATIVE PARTICULARE cu scop lucrativ – și nu al generozității despoților luminați față de cetatea de scaun a cărei propășire o urmăreau – a fost hanul Stavropoleos, ridicat, cum am văzut mai sus, de dinamicul călugăr epirot Ioanichie, sosit să-și caute norocul pe malurile Dâmboviței. Inițial, acesta s-a instalat în mânăstirea lui Ghiorma banul (sau a Grecilor), închinată arhiepiscopiei Pogonianei, de care ținea, ca monah, la Gura și a început să strângă capitalul necesar unei investiții proprii, punând ban peste ban din daniile cucernicilor credincioși. Totul, în așteptarea unei oportunități de afaceri ce n-a întârziat să se ivească. În aprilie 1722, Despa, „jupâneasa Cârstii, feciorul Cârstii, vistierul Popescu", rămasă văduvă și înglodată în datorii, a fost nevoită să vândă, pentru doar 400 de taleri, „locul de casă din mahalaua bisericii Ghiormei Banul" („și rămânând multă datorie de la boiarul mieu s-au scos acest loc, de sfinția sa părintele Daniil mitropolitul Țărei și de neguțătorii care sunt iscăliți în foița de împărțeala casei, ca să se vânză și să se dea datornicilor").[471] Printre cumpărători, s-a numărat și „Sfinția sa arhimandritul chir Ioanichie de la Pogoniani ot Mânăstirea Sfinților Arhangheli", care n-a putut însă împlini întreaga sumă, mai ales pentru că avea nevoie de fonduri serioase pentru construcția plănuită. A preferat, prin urmare, să dobândească doar două petece de teren (unul lung de 27 de stânjeni, iar altul de doar 22),[472] pe care a înghesuit, în mai puțin de doi ani, atât „case primitoare de streini, adecă han, și case mari pe pivniță de piatră" (sau, altfel spus, somptuoasa sa reședință), cât „și pivniță de vânzare a vinurilor",[473] una dintre cele mai rentabile afaceri în însetata cetate a lui Bucur. Pentru că investiția se amortiza rapid, Ioanichie a putut începe grabnic și zidirea unui paraclis, numai că – fatalitate! – terenul era strâmt, iar clădirile deja ridicate, numeroase, așa că acestuia nu-i încăpea altarul. Întreprinzător cum era, preasfinția sa nu s-a lăsat pradă deznădejdii, ci s-a adresat megieșului său Grigore Greceanu, și el cumpărător al unei părți a vechii proprietăți a Despei, pe care l-a ademenit mai întâi cu o ofertă de achiziționare a terenului, după care l-a convins să i-l dăruiască de bunăvoie și nesilit de nimeni („au venit de m-au pohtit ca sa-i vânzŭ un stânjen de loc ca să încape altarul

bisericii. Deci eu văzândŭ că n-are sfinția sa loc de ajuns, am socotit, de bună voia mea, de am afierosit sfintei și dumnezeiești biserici [...] un stânjen de loc, în lat, ca să fie pentru pomenirea sufletelor noastre").[474] Ca urmare a harismei egumenului noii mânăstiri, daniile credincioșilor aveau să se țină lanț în anii următori. Așa se face că, atunci când Ioanichie și-a dat obștescul sfârșit, mânăstirea sa, întemeiată cu doar un deceniu înainte, era înzestrată „cu moșii, cu vii, cu țigani, cu dobitoace și cu altele multe lucruri mutătoare și nemutătoare".[475] Iar averea acesteia, afierosită *de iure* Mânăstirii Sfinților Arhangheli din Pogoniana, era pe mâini bune, întrucât urma să fie administrată din vrerea fondatorului de „Panaghioti și Nicolae, frații sfințiii sale, iar dupe moartea lor pre care le vor aleage ei din rudenia lor a fi vreadnic pentru această treabă".[476] Mai ales că gospodarul egumen le lăsa cu limbă de moarte rubedeniilor sale sarcina de „a tocmi și a înnoi ceale ce să vor strica dimprejurul bisearicii și a caselor și a hanului".

Cum era vorba de o afacere de familie, situată chiar în centrul târgului, aceasta avea să meargă bine în toată epoca fanariotă. Călătorii ce trăgeau, la sfârșitul veacului al XVIII-lea, la hanul Stavropoleos au fost, se pare, suficient de numeroși, încât epitropul de aici să-și poată permite selectarea clientelei. În acest sens, la 28 februarie 1788, egumenul chir Timotei obținea de la vodă Mavrogheni dreptul de a-l izgoni din han cu ajutorul autorităților polițienești pe orice mușteriu turbulent („și pă vericare dintr-aceea nu să va încrede că să va purta cu cinstea și cu edepul său, să aibă volnicie să-l scoață din han prin marafetu dumnealui vel agă"). Iar cum consumul excesiv de vinuri sub bolțile reci ale zidirii nu făcea casă bună cu deținerea de arme, starețul era îndrituit să le ia „sub păstrarea sa", iar pe recalcitranți să-i evacueze („Iar dă nu să va supune, să-l izgonească și pă acela din han").[477] În acest fel, era redusă și primejdia unei răzmerițe, de care vodă Mavrogheni se temea cu osebire.

Mai ales că pe la marile hanuri bucureștene se perindau ipochimeni de toate națiile și de toate soiurile. De pildă, în iulie 1740, la poarta de la Stavropoleos băteau, pe nepusă masă, doi meșteșugari germani, Andreas Jäschke și Zacharias Hirschel, veniți tocmai de la Herrnhut, din sud-estul Saxoniei, pentru a solicita azil la București, ca urmare a persecuțiilor religioase la care erau supuși în patrie. Așa cum au declarat chiar ei, acolo au găsit „o locuință bună", iar localnicii „au fost foarte prietenoși și i-au primit cu bucurie", deși nu puteau comunica cu ei decât prin limbajul semnelor („Românii din mânăstire au prins dragoste mare de noi și ne-au îndrăgit tot atât cât i-am îndrăgit și noi pe ei. Au venit de mai multe ori să ne viziteze în odaia

noastră, și noi ne-am dus, de asemenea, de mai multe ori la ei, dar mare lucru nu puteam vorbi cu ei și, de cele mai multe ori, trebuia să ne mulțumim cu manifestarea (mută) a dragostei reciproce").[478] La rândul său, Constantin Mavrocordat le-a acordat o audiență și le-a îngăduit să se așeze în țară împreună cu douăzeci de familii de sași protestanți.

Rentabilitatea hanului Stavropoleos la sfârșitul epocii fanariote este confirmată și de catastifele păstrate în mânăstire, potrivit cărora în 1820 cei 16 chiriași statornici ai hanului plăteau, în total, suma de 3.130 de taleri anual, la care se adăugau 1.170 de taleri proveniți de la cei cinci negustori ce deschiseseră prăvălii pe latura dinspre Podul lui Șerban Vodă (unii dintre ei, investitori străini: *Fridişram neamțul*, *Sicheleh neamțul*).[479]

Același document ne permite să ne facem și o oarecare idee despre structura hanului în jurul anului 1821. Astfel, conform *catagrafiei de toată zestrea mânăstirii* (18 februarie 1828) complexul de la Stavropoleos cuprindea casele egumenești situate peste drum de biserică și hanul popriu-zis, aflat în dreapta acesteia. Cele dintâi găzduiau locuința starețului, alcătuită din cinci odăi și un iatac, o sală boltită, o sală tăvănită și o cămăruță mică, acoperită tot cu boltă, dedesubtul cărora se aflau umilele încăperi ale popilor și dascălilor (o odaie cu tavan de scândură și două cămăruțe).[480] Sensibil mai mare, dar mai puțin confortabilă, clădirea hanului era formată din „33 de încăperi, împreună cu alte 4 cămăruțe și tot atâtea cămări, 8 bucătării, 3 cuhnii"[481] și, cel mai important, „o cârciumă pe seama sfintei mânăstiri". Aspectul hanului ne este cunoscut, în afara acestei înșiruiri prea puțin sugestive, dintr-o fotografie făcută de Carol Popp de Szathmári,[482] dar și din mai multe tablouri de secol al XIX-lea, dintre care cel al elvețianului Henric Trenk se distinge prin precizia cvasifotografică.[483]

Constatăm astfel că hanul Stavropoleos era o clădire prelungă, cu două caturi, precedată, atât la parter, cât și la etaj, de galerii din lemn, susținute de stâlpi subțiri neornamentați, uniți între ei doar la nivelul superior, printr-o balustradă relativ joasă. Accesul la catul de sus se făcea pe o scară de lemn, plasată undeva, pe la mijlocul clădirii, care se deschidea într-un mic foișor. În rest, se mai remarcă ferestrele largi și acoperișul îngrijit, din șindrilă.

Aceste date pot fi completate, mai ales în ceea ce privește substructura edificiului, de cercetările arheologice. Primele, efectuate la începutul anilor '60, au scos la iveală pe strada Smârdan nr. 16 un beci cu dimensiunile 18,40 x 11,94 m, acoperit cu o boltă de cărămidă parțial distrusă.[484] Mai ample și mai bine organizate, săpăturile întreprinse

în octombrie 1998 sub conducerea arheologului Gheorghe Mănucu-Adameșteanu au pus în evidență pe strada Stavropoleos o succesiune de cinci încăperi subterane, dintre care numai una a fost degajată integral.[485] Este vorba de o pivniță de plan dreptunghiular, cu dimensiunile interioare de 5,32 x 3,40 m, situată în dreapta intrării în han. Zidită din cărămidă legată cu mortar, aceasta era acoperită cu o boltă în leagăn și pardosită cu cărămidă. Prezenta pe latura de est o intrare în plin cintru, în cazul căreia arheologii nu doar au identificat lăcașurile de prindere ale tocului ușii, ci au găsit chiar și cheia beciului. Și, într-adevăr, acesta se cuvenea încuiat cu grijă, întrucât tăinuia depozitul unui negustor de faianță și porțelanuri.[486] Cele aproape 100 de piese de acest tip descoperite au fost produse în primele decenii ale secolului al XIX-lea în ateliere din Anglia, dar și din Franța, Boemia și Prusia, prezentând forme (farfurii întinse, farfurii adânci, boluri) și culori variate (albastru, maro, negru, violet, roșu). Dintre motivele decorative utilizate, predomină cel al salciei, dar pe unele vase se întâlnesc și peisaje cu edificii în stil clasic, vederi montane cu o biserică pe o insulă ori vedute venețiene cu gondolă.

„Casa primitoare de oaspeți" a Mânăstirii Greci

AFACEREA DE SUCCES reprezentată de Hanul lui Ioanichie i-a ambiționat probabil pe confrații epiroți ce exploatau Mânăstirea Greci să-i urmeze exemplul, prefăcând o parte a dependințelor acesteia în odăi pentru oaspeți ori prăvălii pentru negustători și ridicând alte zidiri, în același scop.[487] Mânăstirea amintită se constituise încă din veacul al XVII-lea în jurul bisericii ridicate prin 1564-1565[488] de postelnicul Ghiorma, și el epirot din Pogoniana, boierit de Petru Vodă cel Tânăr (1559–1568), iar la 18 ianuarie 1631 fusese închinată Mânăstirii Sfinților Arhangheli de la Ostanitsa (azi, Aidonohori), un sat din vecinătatea patriei ctitorului.[489] Asupra ei, se abătuseră de-a lungul vremii numeroase vicisitudini, care făcuseră ca, în timpul domniei lui Brâncoveanu, să ajungă o ruină. Restaurarea acesteia, datorată gospodarului mitropolit de Pogoniana Eftimie din Dipalitsa, a durat mai mulți ani, cel puțin între 1713 și 1719, data noii pisanii în greaca veche, ce-l amintește cu smerenie doar pe primul ctitor: „Văzându-mă roadă nouă frumoasă la înfățișare, de vrei să știi cine m-a ridicat de-atunci, află că sunt construită de fostul ban Ghiorma."[490] În mod plauzibil, tot în această perioadă sau în intervalul imediat următor trebuie plasată construirea hanului, mai ales că la 17 mai 1716 Barbu Greceanu biv vel

stolnic și jupâneasa Păuna dăruiau Mânăstirii Greci un teren învecinat, menit să-i permită extinderea („den fundul grădinii noastre și den locul pivniții, ca să fie sfintei biserici de moștenire în veci și noao și părinților noștri pomenire“).[491]

Sursele de care dispunem cu privire la înfățișarea acestui han sunt sărăcăcioase și provin dintr-o epocă târzie. Este vorba de un desen al artistului francez Denis August Marie Raffet,[492] o fotografie a lui Carol Popp de Szathmári (1865) și o catagrafie din anul 1861, la care se pot adăuga câteva date răzlețe din documente interne, precum și rezultatele cercetărilor arheologice întreprinse în zonă în anii 2007 și, respectiv, 2011.

În desenul amintit, se discern în fața bisericii două edificii cu înfățișare sensibil diferită. În plan apropiat, este vizibilă doar pe jumătate o clădire relativ înaltă, cu două niveluri, complet abandonată în respectiva perioadă. O dovedesc ulucile de lemn bătute în cuie deasupra porții de intrare ori vegetația luxuriantă crescută în balconul de la etaj. Nu este imposibil ca aceasta să fi fost vechea casă egumenească, pomenită în catagrafia din 1861 ca având „șapte încăperi, o cuhnie sub scară, cu odaie pentru bucătar și pivniță sub șopron“.[493]

În spatele acesteia, se zărește o construcție aparent mai scundă (dacă nu cumva este vorba de o impresie falsă, pricinuită de o stângăcie a artistului), dar mult mai elegantă. Durată exclusiv din piatră, aceasta prezintă, la parter, o galerie cu șapte arcade susținute de pilaștri masivi, dintre care a doua dinspre stânga a fost zidită și nu e străpunsă decât de o ferestruică. La etaj, galeria deschisă din partea dreaptă, formată din patru arce, se continuă, către stânga, cu un zid compact, în care se deschid trei ferestre rectangulare. Aceasta era, fără îndoială, clădirea principală a hanului, ce găzduia nu numai camerele de oaspeți, ci și prăvăliile negustorilor. O dovedește un document din 19 decembrie 1784, care atestă existența a patru dughene deschise spre exteriorul hanului.[494] Până în 1776, două dintre acestea îi fuseseră închiriate lui „Șărban șălar din București“, pe care, într-o bună zi, „sfinția sa părintele vlădica Pogonianii“ „l-au scos den prăvălii“.[495] Omul și-a căutat dreptatea în justiție, încercând să-și recupereze măcar cei 23 de taleri pe care-i plătise în avans ierarhului, dar, după o mulțime de procese (dintre care numai cel condus de însuși vodă Ipsilanti s-a încheiat cu o sentință oarecum favorabilă pentru el), s-a trezit că tocmai el are de plătit 54 de taleri către cuvioasa față bisericească.

La rândul ei, fotografia lui Szathmári, ne revelează aspectul unei părți a laturii exterioare a hanului Greci, situate față în față cu biserica Stavropoleos. Se remarcă fațada din piatră, austeră, dar elegantă,

„înveselită“, la ambele niveluri, de ferestre separate între ele prin două sau trei rânduri de semipilaștri încununați cu capiteluri în partea dreaptă a clădirii.

Din păcate, datele documentare despre hanul Greci n-au putut fi mult îmbogățite în urma săpăturilor întreprinse în anii 2007 și 2011. În cursul primei campanii, arheologii au scos la lumină pe strada Smârdan, în dreptul numerelor 18–20, latura de nord a fundațiilor hanului Greci, cercetând, pe o lungime de 87 de metri și o lățime de doar 1,5 din cei 4 inițiali, 16 compartimentări (pivnițe, camere și alte spații cu scop utilitar).[496] Astfel, ei au putut constata că acestea fuseseră ridicate pe un sistem de pari menit să consolideze temeliile înecate în mortar de var. Ca material de construcție fusese utilizată exclusiv cărămida legată cu mortar, atât pentru zidurile exterioare, cât și pentru cele interioare, ambele cu grosimea aproximativă de 0,80 metri.

Printre altele, cercetările din perioada mai–august 2011[497] au pus în lumină accesul carosabil în incinta hanului, ce avea o deschidere de 3,70 metri și era susținut de doi contraforți interiori. Totodată, au identificat pe latura de nord nouă fragmente de ziduri ce delimitau încăperile hanului cu lățimi variind între 1,60 și 4,50 metri.

Monumentalul han al lui Manuc bei
și încheierea Păcii de la București (1812)

CĂTRE SFÂRȘITUL VEACULUI AL XVIII-LEA și începutul celui următor, tot mai mulți întreprinzători particulari acumulaseră suficiente fonduri din negoț sau din alte activități lucrative pentru a putea înălța de unii singuri hanuri pe care să le exploateze pentru rotunjirea pe mai departe a propriilor venituri. Cel mai strălucit exemplu, în acest sens, este cel al armeanului din Rusciuc Manuc Mârzaian (1769–1817), om de afaceri de geniu, lipsit de orice fel de scrupule, care a înțeles că susținerea financiară acordată unor politicieni otomani corupți îi poate permite să se îmbogățească nemăsurat pe fondul puterii discreționare de care se bucurau protectorii săi. Pe de altă parte, instabilitatea politică ridicată și desele conflicte armate interne, ce duceau la schimbarea frecventă a pașalelor din zonele dunărene ale imperiului unde activa Manuc, constituiau o amenințare permanentă pentru negoțul său. Întrucât, din punctul de vedere al climatului de afaceri, lucrurile se prezentau ceva mai bine în principatul învecinat al Țării Românești, armeanul a urmărit, încă din primii ani ai veacului al XIX-lea să-și extindă și acolo operațiunile comerciale,

prin aceeași strategie a creditării conducătorilor politici în schimbul unor avantaje economice considerabile. Cum se afla într-o permanentă căutare de fonduri, domnul Constantin Ipsilanti (1802–1806) a fost mai mult decât fericit să se împrumute de la Manuc, acordându-i generosului său finanțator nu doar dregătorii la Curtea Valahiei (paharnic în 1802, serdar în 1803), ci și foarte rentabila exclusivitate a exploatării salinelor țării[498] (1803).

Beneficiind de favoarea deplină a principelui, omul de afaceri putea să procedeze liniștit la achiziții de proprietăți în Țara Românească (case pe Podul Târgului de Afară, moșiile Dragomirești din Vale și din Deal, Bolasca, Trămudeasca, Giulești, Popești, Mudurgan, Brobodeț, Tâncăbești, Pasărea, Hagi Gheorghe, Cuhnești[499] etc., precum și mai multe vii în „dealul Bucureștilor" ori câțiva munți în masivul Bucegi, printre care Clăbucetul ori Piscul Câinelui), dar și la dezvoltarea marelui său proiect imobiliar. Cu doar câțiva ani înainte (aprilie – noiembrie 1798), domnul Constantin Hangerli împărțise vastul teren aparținând fostului complex al Curții Vechi (25.200 m^2) în cincizeci de parcele, pe care le vânduse, în regim de urgență, oricui își manifestase dorința de a le cumpăra. Ideal situat în chiar centrul capitalei, acesta atrăsese imediat atenția lui Manuc nu doar prin poziția sa privilegiată, ci și prin faptul că mai găzduia încă multe construcții din ansamblul voievodal de odinioară, pe care investitorul le putea reabilita și include ca atare în noua sa construcție. Prin urmare, armeanul a procedat la achiziționarea unei bune părți a acestora, probabil în intervalul 1802–1803, și a inițiat imediat lucrările de construcție. Acestea s-au desfășurat cu o viteză uimitoare, de vreme ce o sursă privitoare la marele incendiu din 23 august 1804 prezintă deja hanul lui Manuc drept o clădire bine-cunoscută a capitalei („au ars două poduri pă gârlă, unu la Poarta din Sus, altul al lui Manuc, cu hanu lu Manuc: și încă un pod ce merge peste gârlă la casele ispravnicului de ungureni, în dreapta hanului lui Manuc").[500]

Confirmarea felului în care și-a ridicat negustorul marea zidire a venit odată cu săpăturile întreprinse la fața locului în anul 1967.[501] Cu acest prilej, arheologii au constatat că latura de nord a hanului a rezultat din unirea a două clădiri preexistente ale complexului voievodal, semnalate ca atare pe planurile Bucureștilor întocmite, la 1790 și 1791, de F.B. Purcel și, respectiv, F. Ernst: corpul slujitorilor și casa domnească a lui Constantin Mavrocordat.

Prima dintre acestea era o construcție de plan patrulater, desfășurată pe trei niveluri (subsol, parter și etaj). Cel inferior avea două pivnițe lungi de 43 de metri, tencuite cu mortar și acoperite cu bolți

semicilindrice fără dublouri. În interiorul acestora, arheologii au identificat un sistem bine pus la punct de evacuare a apelor, ce conținea un canal de drenare, o „vistierie a apelor" și o conductă din olane. Separată de cele două pivnițe printr-o boltă trilobată, era o încăpere în care s-au descoperit cinci chiupuri mari, decorate cu șnururi în relief și caneluri, cu înălțimea de 1,00-1,50 metri și capacitatea de circa 400 de litri. Destinate păstrării unor cantități impresionante de ulei, acestea au fost conservate și expuse *in situ* în restaurantul amenajat acolo în apusa „epocă de aur". În plus, pentru necesitățile de depozitare ale hanului său, Manuc a sporit de la una la șapte intrările de pe latura sudică, străjuite de porți masive din stejar cu lățimea de 1,30 metri.[502]

La parter, casa slujitorilor adăpostea o mare sală de mese, acoperită cu un plafon de lemn „suportat de *anse de panier* sprijinite pe stâlpi cruciformi"[503] dublat cu grinzi de stejar la construcția etajului, durat, la rândul său, pe un schelet din aceeași esență lemnoasă. Acesta din urmă cuprindea inițial un hol și două camere, dar și un pridvor decorat cu stâlpi de lemn cu capiteluri simple.[504]

Mai impunătoare decât corpul slujitorilor era casa domnească ridicată de Constantin Mavrocordat într-un stil tipic balcanic, influențat de barocul constantinopolitan. La parter, spațiul acesteia era amenajat, la fel ca în cazul locuințelor țărănești sau boierești autohtone, în jurul unei săli centrale, de unde se deschideau, de o parte și de alta, câte două încăperi. La catul de sus, se afla însă o singură sală mare pentru recepții, susținută de stâlpi interiori și ornamentată cu o stucatură variată, al cărei desen a fost identificat de arheologi pe stratul inițial de grund.[505] Pe două laturi ale acesteia, Manuc a adăugat câte un rând de camere cu înălțimea de doar 3 metri, față de cei 5 ai sălii mari, ce se continua înspre sud cu un pridvor deschis, cu vedere spre Dâmbovița, susținut de arce trilobate din lemn, prevăzute cu capiteluri bogat sculptate.

Cele două vechi construcții descrise au fost unite de arhitecții armeanului prin „adăugarea unor ziduri timpan și spargerea bolții în dreptul căii de acces",[506] rezultând astfel flancul nordic al hanului, la care s-au adăugat celelalte trei laturi ale patrulaterului. După cum au constatat arheologii, noile aripi se caracterizează, comparativ cu clădirile Curții Vechi, printr-o zidărie inferioară (mortar cu mult nisip, umplerea incompletă a rosturilor etc.), ce completează cu cărămidă un schelet de bârne din lemn.[507] Totuși, aceste neajunsuri sunt suplinite de eleganța căpătată de ansamblu, mulțumită suprastructurii grațios sculptate în lemn ori ornamentației din stuc. Chiar și pe la 1860, acestea erau de natură să-i impresioneze pe unii dintre cei mai

pretențioși călători străini, asemenea francezului Dieudonné-Auguste Lancelot, care era de părere că, datorită „coloanelor și balustradelor de un gust încântător și cu o lucrătură îndemânatică", hanul lui Manuc reprezenta un adevărat „palat de lemn",[508] dar nu se sfia să deplângă totodată murdăria și delăsarea ce domneau acolo. Cu toate acestea, fascinația exercitată de construcție asupra vizitatorilor a făcut ca aceasta să devină poate cel mai desenat sau fotografiat monument al Bucureștiului în epoca menționată. Până astăzi, ni se păstrează o litografie după desenul lui Michel Bouquet (1841), fotografiile lui Ludwig Angerer (1856) și Carol Popp de Szathmári (1867–1870) ori o gravură în lemn după desenul lui Lancelot (1860). Aceste imagini, coroborate cu datele cercetărilor din anii 1967–1968, le-au permis specialiștilor conduși de arhitectul Constantin Joja să procedeze, grație generozității Consiliului Popular de atunci al Municipiului București, la o strălucită restaurare științifică, „fără nici un adaos imaginat",[509] ce a redat, în 1971, monumentului întreaga sa splendoare de odinioară. De atunci însă, a mai curs multă apă pe Dâmbovița învecinată, regimul politic s-a schimbat, hanul s-a privatizat, iar proprietarii săi actuali investesc doar cu țârâita pentru a stăvili degradarea lentă, dar inexorabilă a bătrânei zidiri.

Revenind acum, conform materialului ilustrativ citat, curtea interioară a hanului avea o singură intrare, de dimensiuni modeste, pe latura de nord. În stânga și în dreapta acesteia, se aflau câte două scări exterioare de lemn, ce conduceau la catul al treilea, unde se înălțau două mici foișoare. În schimb, pe flancul sudic, față în față cu poarta incintei, se găsea un foișor mai mare, variantă dezvoltată a aceluia atât de frecvent în arhitectura autohtonă rurală sau urbană.

Foarte modest, lipsit de orice fel de ornamente, parterul edificiului adăpostea câteva dughene și mai multe antrepozite ale negustorilor, în care se intra pe uși simple, rotunjite. Primul cat, destinat, așa cum susținea în 1839 călătorul scoțian Andrew A. Bonar, „călătorilor aflați în trecere" prin București, era înconjurat de o galerie din lemn fără arcade, rezemată de stâlpi lipsiți de capiteluri, dar prevăzuți cu prelungiri de susținere. Conform celei mai vechi mărturii vizuale de care dispunem, aceștia erau legați între ei printr-o balustradă cu colonete, ulterior distrusă și înlocuită cu scânduri transversale. Aceeași balustradă se regăsea și la al treilea nivel, care-i găzduia, după același Bonar, „pe locuitorii permanenți ce petreceau mai mult de șase luni"[510] în capitală. Aici, galeria deschisă era acoperită cu elegante arcade trilobate, mai înguste pe latura de nord și mai întinse pe celelalte laturi, unde stâlpii de susținere erau mai rari. Acestea se rezemau îndeobște pe

capiteluri simple de lemn, cu toate că arheologii au identificat și câteva rămase probabil de la casa domnească a lui Constantin Mavrocordat, decorate în maniera exuberantului baroc constantinopolitan. Acest stil a inspirat, de altfel, și ornamentele din stuc, clar vizibile în fotografiile de epocă. De pildă, pe latura nordică a hanului întâlnim, în centru, o succesiune de ghirlande stilizate în formă de clopot, în interiorul cărora se găsește, pe post de limbă, o floare alungită cu două frunze cărnoase dispuse simetric. Sensibil mai complexă e însă decorația foișorului din dreapta intrării, unde, pe semipilaștri cu caneluri terminate cu frunze, se sprijină capiteluri cu decorație vegetală similară. Spațiul dintre pilaștri este împodobit cu linii șerpuitoare ascendente, unite printr-o frunză similară celor de pe fiecare capitel, dedesubtul căruia se găsește o inimă stilizată alcătuită tot din elemente vegetale.

În interiorul curții hanului, se găseau, conform surselor scrise, „grajdurile pentru cai și șoproanele pentru căruțe“,[511] fapt confirmat de săpăturile arheologice din 1967–1968, care, în afara acestora, au identificat și un chioșc cu laturile de 4,50 x 4,74 m, acoperit cu olane.[512]

HANUL LUI MANUC a cunoscut perioada sa de apogeu în anii 1811–1812, când ctitorul său, forțând mâna destinului, și-a asumat de bunăvoie și nesilit de nimeni riscanta misiune de a-i aduce „la el acasă“ la masa tratativelor pe turci și pe ruși. Războiul dintre Imperiul Otoman și cel Țarist dura, cu unele intermitențe, de cinci ani (1806–1811), pe fondul sleirii de puteri a ambelor tabere, în condițiile tulburărilor interne din Turcia și ale amenințării invaziei napoleoniene ce plana asupra marii împărății creștine de la răsărit. Capitala Țării Românești, unde-și desfășura Manuc cele mai rentabile afaceri, se afla, încă din 1807, sub ocupația rușilor, care, deși dețineau superioritatea militară, nu reușiseră totuși să dea lovitura decisivă pe câmpul de luptă.

Tot mai temător pentru securitatea propriei persoane și a operațiunilor comerciale desfășurate pe teritoriul otoman, mai ales după asasinarea protectorului său, marele-vizir originar din Rusciuc Alemdar Mustafa Pașa (15 noiembrie 1808), Manuc a inițiat un primejdios joc dublu, încercând să câștige bunăvoința rușilor, fără a le stârni turcilor nici cea mai mică bănuială de trădare. Nesimțindu-se în nici un fel legat nici de Imperiul Otoman, nici de cel Țarist ori de Principatele Române, ci gândind exclusiv din punctul de vedere al propriilor interese economice, armeanul ar fi preferat încorporarea Țării Românești în Imperiul Rus, odată ce aceasta ar fi determinat o mai solidă garantare a afacerilor sale. Totuși, el nu iniția negocierile de pace cu această

idee preconceputǎ, ci era pregătit să susțină la nevoie și Turcia, în cazul în care evoluția complicatelor jocuri politice din Europa ar fi favorizat-o pe aceasta.

O primă tentativă a lui Manuc de a facilita apropierea dintre beligeranți se plasează în ianuarie 1811, când negustorul l-a găzduit pe capugiul Numan Effendi, trimisul comandamentului turc din Șumla (Șumen) în hanul său, într-un apartament apropiat celui rezervat contelui Andrei Italinski, ambasadorul rus la Constantinopol.[513] Întâlnirile emisarului turc cu generalii și diplomații ruși de la București nu aveau să ducă însă la nici un rezultat, întrucât Poarta nu era, în acel moment, dispusă să facă nici o concesie teritorială.

Manuc nu s-a lăsat totuși descurajat de acest insucces previzibil, așa că, în lunile iunie-iulie din același an, și-a oferit cu larghețe hanul atât pentru instalarea statului-major al trupelor rusești din București conduse de generalul Mihail Ilarionovici Kutuzov, cât și pentru găzduirea serviciului rus de informații.[514] Cu toate acestea, locul preferat pentru desfășurarea tratativelor de pace din toamna lui 1811 (19 octombrie–21 noiembrie) a fost o modestă clădire din raiaua turcească a Giurgiului.[515] Eșecul acestora, coroborat cu ultimele înfrângeri militare ale turcilor și cu pregătirile lui Napoleon de a ataca Rusia, i-au determinat pe beligeranți să accepte oferta lui Manuc ca noua rundă de negocieri să se desfășoare în hanul său. Îndărătul insistențelor afaceristului armean se ascundea interesele sale financiare imediate, întrucât găzduirea celor două delegații urma să îi aducă un câștig uriaș. De pildă, numai pentru cazarea și masa oferită celor șaptezeci de membri ai delegației turcești, armeanul primea de la vistieria Țării Românești frumoasa sumă de 135 de galbeni pe zi.[516] Acest câștig explică, de altfel, și apetitul lui Manuc pentru tărăgănarea tratativelor, întrucât prelungirea lor era de natură să-i sporească profitul.

Oricum, inflexibilitatea pozițiilor celor două delegații permitea amânarea *sine die* a încheierii tratatului, așa că, timp de trei luni (ianuarie–martie 1812), plenipotențiarii ruși și otomani s-au reunit aproape zilnic în marele salon din casa domnească a lui Constantin Mavrocordat. În acest interval, ei nu desfășurau propriu-zis tratative, ci aveau doar întâlniri protocolare, dedulcindu-se, în rest, la viața bună din târgul Bucureștilor, mai ales că gazda avea grijă să le împlinească orice poftă.

La începutul lui aprilie, situația a devenit însă critică pentru partea rusă, în general – odată ce pregătirile lui Napoleon pentru a ataca Imperiul Țarist intraseră în linie dreaptă –, și pentru generalul Kutuzov, în special, întrucât fusese schimbat de la comanda armatelor

de la Dunăre cu amiralul Pavel Ciciagov. Cum avea încă la dispoziție cel puțin o lună până la sosirea la București a înlocuitorului său, Kutuzov a decis să încerce în acest răstimp încheierea păcii, pentru a-i dovedi țarului meritele sale, reușind astfel să-i reintre în grații. Manevrele și negocierile sale secrete în vederea atingerii acestui scop nu ne sunt cunoscute, dar pot fi deduse atât pe baza unor indicii, cât și a consecințelor lor. Este vorba de tentativa de a-i corupe pe dragomanul grec Dumitrache Moruzi și pe „mediatorul" Manuc bei, ce nu era, în ultimă instanță, decât tot un umil rob al sultanului. Celui dintâi se știe că i s-a dăruit, printr-un ucaz al țarului, o moșie în valoare de 100.000 de lei în Basarabia, „un adevărat latifundiu", așa cum îl numește Constantin C. Giurescu,[517] dar și un inel cu diamante, estimat la 15.000 de piaștri. Totodată, magnatului Manuc bei trebuie să i se fi promis protecția rusă deplină în condițiile în care va fi slujit până la capăt cauza Imperiului Țarist. Și, așa cum au arătat-o evoluțiile ulterioare, rușii au făcut tot ce le-a stat în putință pentru a smulge familia și averea armeanului din ghearele răzbunării otomane.

Totuși, atât Moruzi, cât și Manuc erau suficient de abili încât, chiar și când serveau interesele Rusiei, să aibă acoperire în instrucțiunile primite de la Poartă. Mai exact, mărul discordiei dintre cele două imperii îl constituiau eventualele concesii teritoriale pe seama țărilor române, solicitate de ruși și inițial refuzate cu obstinație de turci. Ulterior, la 19 octombrie 1811, pentru a debloca negocierile, marele-vizir Laz Ahmed Pașa propusese „cedarea cetății Hotin și a pământurilor sale",[518] pe atunci teritoriu propriu-zis otoman, iar nu aparținând principatului vasal al Moldovei. Spre sfârșitul anului 1811, dregătorul otoman i-a transmis lui Kutuzov că era dispus să-i ofere, într-un suprem gest de bunăvoință, partea de răsărit a Moldovei, cuprinsă între Nistru și Prut („Vă dau Prutul, și nimic mai mult! Prutul sau războiul").[519] Această ofertă le permitea lui Moruzi și Manuc să susțină cedarea viitoarei Basarabii către ruși, la adăpost de acuzațiile de trădare a intereselor Porții.

Trădare însă a existat, întrucât iminența invaziei napoleoniene nu mai era de natură să le permită rușilor formularea unor revendicări teritoriale. Grecul și armeanul au avut însă grijă să-i ascundă cu cea mai mare grijă această informație-cheie plenipotențiarului otoman, reis efendi-ul Mehmed Galib-efendi, determinându-l ca, la 16/28 mai 1812, să semneze în cadru festiv, în sala de recepții a hanului Manuc, tratatul de pace în varianta agreată de ruși. În chiar aceeași zi, armatele napoleoniene cantonate la Dresda primeau ordin să-și înceapă marșul înspre Rusia.[520]

Moldova era astfel sfâșiată, iar Imperiul Țarist își atingea vechiul obiectiv de a avea acces direct la gurile Dunării. În acea zi, toate casele din centrul Bucureștiului au fost împodobite cu ghirlande, iar principalele artere ale orașului au fost iluminate cu torțe și felinare în timpul nopții.[521] În scurt timp, Poarta a aflat ce se întâmplase cu adevărat la București, iar frații Dumitrache și Panaiotache Moruzi au fost executați pentru trădare la 25 octombrie și, respectiv, 20 noiembrie 1812. Manuc a izbutit să evite însă cu dibăcie cursele întinse de turci și, după mai multe peripeții, s-a stabilit cu familie cu tot în gubernia Basarabiei, la Hâncești, unde și-a achiziționat un vast domeniu, pe care a ridicat un palat ce întrecea cu mult Curtea domnilor Moldovei de la Iași. Ba chiar, prin intervențiile hotărâte ale Rusiei a reintrat în posesia averii sale imobiliare din Țara Românească, pe care n-o putea totuși exploata în mod eficient de la distanță.

În aceste condiții, de han a rămas să se ocupe, fără prea mult succes, fostul său cumnat Asvadur Avedian, căruia Manuc îi transmitea, la 13 septembrie și, respectiv, 29 decembrie 1816, instrucțiuni privind scoaterea la vânzare a clădirii.[522] Printre potențialii cumpărători se număra și vodă Caragea,[523] care, cu flerul său în afaceri, își dădea seama de mina de aur pe care o putea constitui marele han, dacă era administrat cum se cuvine. Însă Manuc nu avea să-și vadă visul împlinit, căci moartea neașteptată l-a răpus în plină putere, la vârsta de doar 48 de ani (20 iunie 1817), când începuse deja să-și transpună în practică ambițiosul proiect al construirii unui mare port comercial la Dunărea de Jos, numit Alexandropol, în onoarea țarului care-i acordase protecția sa.

Băile turcești și ritualul scăldatului

ÎN AFARA HANURILOR, edificiile laice de sorginte orientală nu erau prea numeroase la București. Este vorba doar de feredeie (băi turcești, hamamuri), de chioșcuri ori foișoare și de cișmele, fiecare reprezentate de relativ puține exemplare. Această situație făcea ca orașul să nu capete un aspect propriu-zis oriental – conferit, în primul rând, de prezența moscheilor, a școlilor coranice, a vacufurilor și a alte construcții legate de cultul musulman, practic absente din cetatea de scaun a Țării Românești.

La începutul epocii fanariote, par să fi existat la București doar două băi publice, situație consemnată și în 1740 de relatarea unui călător turc anonim, atent la astfel de amănunte,[524] în timp ce la 1821

numărul feredeielor era de patru, conform catagrafiei lui Dionisie Fotino.[525] Puținătatea acestor edificii atât de reprezentative pentru civilizația turco-musulmană nu este totuși de natură să uimească. Nu trebuie uitat că nu numai voievozii, ci și boierii de seamă dispuneau de băi private în reședințele lor („băile de aburi întâlnite în casele unor boieri"),[526] în vreme ce bucureștenii de rând nu-și permiteau sau nu găseau cu cale să investească în acest rafinament străin de tradiția lor. Mai ales că exista întotdeauna alternativa scăldatului gratuit în Dâmbovița sau a băii cu apa adusă cu găleata de la fântână.

Cu toate acestea, în cetatea lui Bucur sunt atestate băi încă din a doua jumătate a veacului al XVI-lea.[527] Cea mai importantă dintre acestea, care a continuat să funcționeze în toată epoca fanariotă, a fost „Baia cea Mare", cunoscută ulterior sub numele de Baia Mitropoliei. Situată pe malul drept al Dâmboviței, „în fața porții din sus a Curții Vechi",[528] deci ocupând cu aproximație amplasamentul actual al Bisericii Domnița Bălașa, aceasta a supraviețuit până spre jumătatea secolului al XIX-lea, când imaginea ei a fost imortalizată de Carol Popp de Szathmári.[529] Din păcate, fotografia, extrem de deteriorată și pătată cu vopsea, nu ne permite decât să ghicim înfățișarea unei ziditi altădată impunătoare, dar căzute de pe atunci în paragină, motiv pentru care avea să fie, în scurtă vreme, demolată. Pe la 1800, aceasta cunoștea însă o perioadă de strălucire, odată ce antreprenorul Marcu Gheorghiu nu ezita să plătească pentru exploatarea ei considerabila sumă de 1.800 de taleri pe an, angajându-se chiar că nu va „pretenderisi să (se) scadă din chirie cât de puțin".[530]

În aceeași zonă, se găsea și Baia de la Curtea Veche (din Șelari sau „ot Lipscani"), aflată, la începutul secolului al XIX-lea, în proprietatea Mânăstirii Pantelimon, care o dădea în exploatare lui Gheorghe Constantin, în schimbul sumei de 800 de taleri anual (23 aprilie 1826).[531] Contractul de închiriere dintre părți era însoțit de o „catagrafie de toate lucrurile ce s-au găsit la baia spitalului ot Sfântu Pandeleimon și mi s-au făcut teslim în mâna mea",[532] trebuind să fie înapoiate în bună stare sfintei mânăstiri la sfârșitul perioadei contractuale. Acest inventar complet, coroborat cu mărturia căpitanului englez James Edward Alexander, care s-a scăldat într-un hamam bucureștean la 26 octombrie 1826,[533] ne permit să reconstituim cu destulă precizie atât structura feredeielor din capitală, cât și ritualul îmbăierii aflat în vigoare la sfârșitul epocii fanariote.

Amintitul militar britanic ne informează că el și tovarășii săi „au fost duși mai întâi într-o cameră particulară, unde s-au dezbrăcat", omițând cu delicatețe să arate că, înainte de toate, trebuie să fi achitat

taxa pentru serviciile de care urmau să beneficieze. Căci, cel puțin în cazul băii ot Șelari, prima încăpere a complexului găzduia și *casieria*, dotată cu toată recuzita necesară strângerii, verificării și păstrării în deplină siguranță a monetarului: „marmură pentru numărat paralele", „scândură de numărat parale", „cumpene de galbeni", „lăzi pentru strângerea paralelor". După aceste formalități, s-a „trecut într-o mică sală, înaltă, umplută cu aburi (care emanau) din trei mici cisterne unde era introdusă apă caldă – încălzită cu cocs – sau apă rece". Încălzirea se realiza, de obicei, grație unui cuptor mare, numit chiol(h)an (din turcescul *külhan* „cuptor"), pe care băieșii îl alimentau continuu cu lemne tăiate tot de ei cu securile, în vreme ce, cu lopeți și cu *cociorbe* (cociorve), potriveau tăciunii și scoteau jarul ori cenușa. Era, într-adevăr, nevoie de multă băgare de seamă, căci exista primejdia izbucnirii unui pârjol, și atunci, conform contractului, responsabilitatea i-ar fi revenit în exclusivitate administratorului băii („ca nu, ferească Dumnezeu, din neîngrijirea mea, să să întâmple vreun foc, căci atunci am eu a răspunde"). Alteori, când nu se urmărea obținerea unei temperaturi foarte ridicate, spațiul putea fi încălzit cu „mangaluri mari de aramă".

Când atmosfera se încingea și pe corp „apărea o transpirație profundă, clienții erau frecați cu o mănușă de păr, după aceea săpuniți, acoperiți cu clăbuci, aruncându-se peste ei cantități de apă caldă" din putina sau din cazanele de aramă aflate în dotarea băii. Uneori însă, procedurile erau mai complexe, incluzând, pe lângă simpla săpuneală, și tratamentul cu *camfur*, păstrat în *clondire*, ori cu *rizma*, depozitată în *tinichele* ori cutii. După încheierea acestor proceduri, clienților li se puneau la dispoziție *peșchire* (prosoape), *peștemene* (halate) și *baștălăcuri* (bonete de baie). În cazul în care era vorba de oaspeți de seamă, ei primeau și *galenți* (papuci) *cu sidefuri* (nu dintre cei ordinari) sau un „pieptene dă os nemțesc", pentru a-și aranja frizura. Astfel echipați, „erau conduși în camerele de îmbrăcare", unde urma un somn de frumusețe de vreo jumătate de oră. În cazul băii ot Șelari, acesta era programat în interiorul a „doaă chioșcuri, unul mare și altul mic, cu toate geamurile și ușile bune". Aici se găseau paturi așternute cu *mindire* (saltele umplute cu paie), *macaturi* (cuverturi) și perne, în timp ce dușumeaua din scânduri era acoperită cu mușamale și rogojini. Pe pereți, tronau oglinzi, ce le îngăduiau cochetilor să se gătească la lumina ce venea fie de afară, printre cele „doaă vergele dă fier, bune" de la ferestre, fie de la „sfeșnicele de tinichea de câte o lumânare".

Pe când clienții încă se odihneau, băieșii roboteau de zor, pentru a le pregăti o gustare. Întâi, prăjeau cafeaua în tigăi, apoi o zdrobeau în piuă și o cerneau pentru a fi tocmai bună să fiarbă în ibrice. Servirea

prețioasei licori se făcea pe o „tavă de Lipsca cu feligene“ (ceșcuțe), așezate uneori în *zarfuri* (suporturi), care să le permită mușteriilor să o soarbă în voie, fără a se frige la mâini. Cum unii preferau cafeaua amară, iar alții dulce, pe tavă se găsea întotdeauna o „chisea de sticlă proastă pentru zahăr“. Nelipsite erau și dulcețurile, aduse tot în chisele și servite pe farfurioare, însoțite, în cazul mușteriilor de seamă, de lingurițe de argint. Iar pentru răcorire, soseau potire cu apă rece ca gheața, în care se picura uneori un strop de lămâie, tocmai scursă pe storcătoarea din dotarea localului. Și, cum cafeluța nu mergea unsă fără un dram de tutun, pe „tăvițe de alamă“ erau servite „ciubucele dă dărmoți“. Întregul ritual era foarte bine pus la punct, așa că același căpitan britanic Alexander, trecut pe la cele mai rafinate băi din lumea musulmană, afirma, fără ezitare, că „ultima parte a acestui procedeu (de îmbăiat) este mult mai bine organizată ca în Persia.“

Chioșcurile sau voluptatea huzurului

UN ALT EDIFICIU DE SORGINTE ORIENTALĂ („făptură de Țarigrad“),[534] ce pătrunde în arhitectura bucureșteană începând din epoca lui Constantin Brâncoveanu, este chioșcul (din turcul *köşk*), menționat de surse și sub denumirea ambiguă de foișor (*cf.* maghiarul *folyosó* „galerie, coridor“). Acest din urmă termen, pe care-l vom evita pe cât posibil în ceea ce urmează, putea desemna nu doar o construcție independentă, ci și pridvorul extins al unei case ori loggia unei reședințe boierești sau princiare, precum și un turn de pază (vezi Foișorul de foc). În schimb, chioșcul era o zidire de sine stătătoare, de plan circular, rectangular sau poligonal, înconjurată de o galerie deschisă, susținută de stâlpi de lemn înălțați deasupra unui zid cu înălțime redusă. Spațiul interior, deseori închis al clădirii, pentru a se afla la adăpost de capriciile vremii, găzduia una sau mai multe încăperi multifuncționale. Mult mai rar, construcția prezenta două niveluri, dintre care etajul constituia îndeobște un spațiu privat, destinat relaxării proprietarului și a oaspeților săi. Chioșcurile aveau uneori un acoperiș simplu de șindrilă, dar alteori erau încununate de o cupolă placată la exterior cu tablă, asemenea celor frecvent întâlnite la diverse edificii otomane. Tot așa, în funcție de posibilitățile materiale și de pretențiile ctitorului, acestea fuseseră înzestrate cu o decorație sculptată (capitelurile coloanelor) ori pictată, mai simplă sau mai bogată („cu zugrăvele atât pe dinăuntru,

cât și pă dinafară“[535] „cu tot felul de boiele“[536]), inspirată desigur de moda constantinopolitană. Uneori, tot după model otoman, chioșcurile dispuneau de o cișmea cu apă proaspătă de izvor.

Ele erau clădite fie în grădinile marilor reședințe domnești sau boierești din cetatea Bucureștilor, fie la marginea orașului, în mijlocul naturii, în spații mai mult sau mai puțin amenajate peisagistic pentru confortul potentaților vremii. În aceste chioșcuri, domnii fanarioți își primeau oaspeții ori luau prânzul în aer liber sau pur și simplu se relaxau, contemplând priveliștea și pufăind din narghilea. Cu timpul însă, ansamblurile alcătuite din chioșcurile cu cișmelele și grădinile aferente au început să se transforme dintr-un spațiu destinat confortului privat în locuri publice, în care se puteau plimba în voie chiar și bucureștenii de rând, nu doar boierii cu obraz subțire.

Sursele de epocă atestă existența unor chioșcuri în cadrul Curții Vechi, al celei Noi (sau Arse), al caselor domnești de la Cotroceni,[537] dar și pe malurile lacurilor Herăstrău și Pantelimon, pe Dealul Lupeștilor,[538] în preajma actualei biserici a Foișorului ori la capătul Podului Mogoșoaiei. Din păcate, prefacerile urbanistice radicale cunoscute de capitala noastră în ultimele două veacuri au provocat dispariția tuturor acestor edificii, ce ne sunt cunoscute aproape exclusiv din izvoarele scrise. Numai cel mai norocos dintre chioșcuri, cel ridicat de Grigore II Ghika la Mânăstirea Pantelimon, a scăpat de la demolare până în deceniul al șaselea al secolului al XX-lea, putând fi fotografiat în mai multe rânduri.

CU MULT MAI VESTIT a fost însă foișorul înălțat pe malul lacului Herăstrău de Alexandru Ipsilanti, care sesizase cu clarviziune potențialul „turistic“ ridicat al zonei. Supranumit *Delizia*,[539] ca semn al asumării conștiente a savurării voluptăților vieții, acesta devenise reședința favorită a domnului fanariot, care, vara, prefera să-și primească oaspeții mai degrabă acolo decât la Curtea Nouă. Așa s-a întâmplat în 1780 cu Constantino-Guglielmo Ludolf, ambasadorul Regatului celor Două Sicilii pe lângă Înalta Poartă, care „la ora mesei“ a fost așteptat de careta domnească și condus împreună cu secretarul său la „chioșcul de modă turcească“ de la Herăstrău. Acolo a intrat în audiență la Ipsilanti, care, după o scurtă conversație de convenință, l-a poftit să prânzească împreună într-un alt „chioșc așezat în fața celuilalt“. În ciuda ambianței orientale, masa a fost preparată și servită după uzanțele artei culinare apusene și stropită inclusiv cu vinuri din Franța, țara de baștină a lui Louis Étienne Maynard, bucătarul lui vodă. Cum printre invitați se număra și cavalerul de Saint-Prest, fratele

ambasadorului francez la Stambul, dejunul s-a prefăcut într-un ospăț pantagruelic, cuprinzând nu mai puțin de cincizeci de preparate („cinci servicii, fiecare de câte zece feluri"). Cu toate acestea, eforturile gazdelor n-au fost de natură să-l mulțumească pe pretențiosul diplomat italian, care conchidea tăios că „bucatele erau dintre cele mai rele, totul rece și foarte prost rânduit". Doar cu vinul autohton a fost ceva mai indulgent, caracterizându-l drept „destul de bun",[540] în vreme ce despre calitatea cafelei și a trabucurilor servite la finalul prânzului a preferat să nu se pronunțe.

În ciuda luxului afișat de voievod, care trona „pe un jilț mare de catifea roșie", chioșcul său pare să fi fost o construcție relativ simplă, din lemn. Abia Alexandru Moruzi (1799–1801) s-a preocupat să-l reclădească din piatră și să amenajeze în jurul său o grădină publică.[541] Aceasta dispunea de o cișmea „cu îndestulă apă pentru norodul ce pururea mergea acolo" și era îngrijită de patru liude, „oameni beccii (paznici) și grădinari", care fuseseră scutite de orice fel de obligații fiscale în schimbul serviciilor prestate.[542] Perioada de glorie a chioșcului a fost curmată brutal de cutremurul din 14 octombrie 1802, care a șubrezit considerabil zidirea lui Moruzi, a cărei reparare a devenit astfel imperios necesară. Autoritățile locale nu păreau însă a conștientiza acest fapt, așa că, la 27 iunie 1805, domnul Constantin Ipsilanti se vedea nevoit să le poruncească „cinstiților și credincioși boierilor" biv vel banul Scarlat Ghika și biv vel vornicul Radu Golescu ca „acum fără de altă prelungire să aibă a face meremetul și toată dregerea veri câtă va fi trebuincioasă la stricăciunea ce este, ca să se aducă zidirea aceasta la ființa și starea ei cea dintâiu".[543] Lungul Război ruso–turc ce a urmat, cu toate privațiunile aferente, n-a îngăduit realizarea unor investiții majore în grădina de la Herăstrău, care, la finalul epocii fanariote, ajunsese, după mărturia profesorului francez F.G. Laurençon, să se reducă la „un chioșc și nici un copac". Decăderea complexului nu era însă de natură să-i descurajeze pe bucureșteni ca, „după siestă", să se ducă la „balta de la Herăstrău, aflată la o jumătate de leghe de oraș", pentru „a respira praf sau a scuipa în apă ca să facă cercuri". „Nu-ți vine să crezi, dar așa se întâmplă" – susținea pe un ton caustic același dascăl din Hexagon, pripășit prin cetatea lui Bucur.[544]

ȘI MAI ACCESIBIL pentru locuitorii capitalei, odată ce se afla la capătul Podului Mogoșoaiei, era „complexul de agrement" amenajat de vodă Mavrogheni (1786–1790). Pentru a-i cita propriile cuvinte, pline de o nedisimulată mândrie, acesta a ridicat „o înfrumusețată zidire, făcând chioșc cu odăi și cu toată podoaba sus și jos și făcând havuz, precum

este de față văzut, unde pot ajunge și toți locuitorii ai politiei de merg pe jos, fiind aproape și-și fac priveala lor".[545] Așa cum rezultă din inventarul materialelor obținute în urma demolării provocate de cutremurul din 1838,[546] în chioșcul împrejmuit cu un zid de cărămidă se intra pe o scară durată din blocuri mari de piatră. Construcția avea un schelet de lemn, cu un plafon din grinzi groase de stejar și era acoperită cu șindrilă, dar și cu un „bold de fier",[547] probabil o cupolă mică placată cu metal pe model otoman.

La parterul chioșcului, se găsea cișmeaua alimentată printr-o conductă provenind direct de la „vistieria apelor", o construcție aparte, menită să asigure alimentarea cu apă limpede de izvor a întregii rețele de cișmele din București. După toate probabilitățile, fântâna din chioșc avea două țevi prin care apa se scurgea într-un bazin și era inițial accesibilă doar invitaților lui Mavrogheni. Probabil alături fusese amenajat un „havuz mare cu șatârvan",[548] adică o fântână arteziană asemenea celor ce bucurau privirile sultanului și pașalelor în cele mai rafinate reședințe din Țarigrad. În schimb, bucureștenii de rând ieșiți la o plimbare la Șosea își puteau astâmpăra setea doar de la o a doua cișmea, mult mai modestă, aflată nu departe de chioșcul voievodului.

Etajul chioșcului găzduia apartamentul lui Mavrogheni, care-și primea aici cei mai „simanticoși" musafiri în mijlocul unor voluptăți demne de padișahii otomani, al căror ecou îl reprezintă denumirile ce i-au fost date de străinii ce avuseseră prilejul să-i treacă pragul. Astfel, ofițerul austriac F.B. Purcel se referea la chioșcul lui Mavrogheni cu numele de *Lustschloss*,[549] în vreme ce aventurierul grec Anastasios îi spunea „maison de plaisance".[550]

Ulterior, Mavrogheni a dispus amenajarea, la sud de chioșcul său, a unei grădini, al cărei plan l-ar fi desenat, se pare, el însuși. Aceasta lua forma unui pătrat cu latura de 80 de stânjeni, împărțit în 16 triunghiuri egale, prin intermediul unor alei străjuite de arbori fructiferi. Parcelele astfel create erau plantate cu lalele, garoafe și trandafiri, în vreme ce în centrul pătratului fusese lăsat un spațiu circular liber.[551] De întreținerea complexului urmau să se ocupe zece grădinari dibaci, scutiți de orice fel de taxe atât de Mavrogheni, cât și de succesorii acestuia Mihail Suțu și Alexandru Moruzi („pentru lucrul grădinei de la cișmeaua apelor ot Zoodopighi (Izvorul Tămăduirii) i pentru paza și curățenia de sus și de jos, spre podoaba și mângâierea privelei de obște").[552]

În aceste condiții, era de așteptat ca grădina lui Mavrogheni de „la Izvoare" să devină grabnic „principala promenadă unde se întâlnea toată societatea elegantă"[553] a orașului, dar și un *obiectiv turistic* obligatoriu pentru toți vizitatorii străini ai Bucureștiului, dintre care unii ne-au lăsat mărturii scrise cu privire la plimbarea lor la *șosea*.

Deprins cu impecabilele grădini englezești, britanicul William Hunter nu s-a învrednicit să găsească nici un fel de cuvinte de laudă la adresa creației peisagistice a voievodului grec, socotind că locul merita atenție „numai mulțumită poziției sale, care era nespus de plăcută și oferea de sus o privire atotcuprinzătoare peste o regiune frumoasă de câmpie".[554] Cu mult mai necruțătoare a fost judecata sa cu privire la frumusețile autohtone care „se bucurau de răcoarea aerului de seară" alături de bărbații locului. După părerea sa, acolo se adunau „toate femeile slute din Țara Românească", procopsite cu „o față urâtă, un chip pocit și o lipsă de șlefuială în maniere" ce le făcea să semene „mai mult cu vrăjitoarele din Macbeth decât cu făpturile încântătoare și vrednice de iubire ale creației". Ceva mai moderată în aprecierile sale, Christine Reinhard era de părere doar că „tinerețea și frumusețea se ofileau repede" la valahi, iar „femeile lor bătrâne erau cu totul respingătoare",[555] în ciuda eleganței vestimentare indiscutabile („am fost încântați să privim marea varietate de porturi"). Ieșite la ceas de seară la o plimbare la Izvoare, ele nu purtau costumul „statuilor antice grecești", așa cum constata cu o certă doză de naivitate aristocrata occidentală, ci „fuste [...] de mătase sau muselină", „cu trenă [...] de blană", iar pe piept un bariș[556] încrucișat [...] ușor vârât în brâu", fără a se sinchisi că aveau să-și murdărească hainele când se așezau „pe pământul gol", întrucât „folosirea băncilor era necunoscută" la București.

Așa cum am menționat mai sus, singurul chioșc ce a supraviețuit în București dincolo de jumătatea secolului al XX-lea a fost cel ridicat de Grigore II Ghika pe malul lacului Pantelimon,[557] odată cu mânăstirea și spitalul omonim. De plan pătrat, acesta prezenta o galerie deschisă, susținută de colonete de lemn cu capiteluri pseudocorintice, unite între ele prin elegante arcuri polilobate în acoladă, confecționate din paiantă tencuită,[558] la fel ca foarte scundul zid exterior al chioșcului. În interiorul clădirii, se găsea o spațioasă încăpere octogonală străpunsă de ferestre mari, ce ieșea puțin în afara construcției pe una dintre laturi. În partea opusă acesteia, fusese încastrată central, chiar în zidul chioșcului, o cișmea din piatră încadrată de doi pilaștri ce se continuau deasupra corpului propriu-zis al fântânii, pe care se găsea, la mijloc, un soclu de piatră, similar celor create de prelungirile pilaștrilor, dar cu proporții duble.

Cișmeaua era decorată cu o frumoasă stemă cu chenar vegetal, în interiorul căruia se aflau, unul lângă altul, bourul Moldovei și vulturul Țării Românești, semn al stăpânirii exercitate succesiv de Grigore II Ghika în ambele principate dunărene. Prin colțurile de sus ale chenarului ieșeau o spadă și, respectiv, o ghioagă (?), în mijlocul cărora trona

o coroană. Deasupra stemei, se găsea o inscripție bilingvă, română și greacă, cu conținut diferit în cele două limbi. Textul grec, cu veleități poetice, era compus într-un dialect atic intricat și greu inteligibil („Sunt fântâna vărsătoare de apă pe care a făcut-o domnul Grigorie, slava voievozilor Daciei, cu curgere răcoritoare și valuri argintii [...]"), în vreme ce varianta românească suna mult mai clar și mai pragmatic („Și s-au făcut și fuișor cu toate cele ce trebuiesc, dupe cum să vede, pentru odihna celor însetoșați și osteniți și pentru vecinică pomenire mării[i] sale, fiind ispravnic dumnealui Sandul Bucșănescu, 1751),[559] confirmând faptul că acest chioșc era un edificiu de utilitate publică, iar nu unul destinat doar relaxării private a voievodului. Remarcabil era și acoperișul *fuișorului*, ieșit considerabil în afara construcției, pentru a o proteja de intemperii și alcătuit, în partea inferioară, din bucăți fine de șindrilă, continuate cu o cupolă rotundă, placată cu tablă.

Cișmele pentru astâmpărarea setei bucureștenilor

ANEXATE SAU NU UNOR CHIOȘCURI, cișmelele constituie o realitate apărută la București propriu-zis în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, cu toată inițiativa izolată a domnului Alexandru II Mircea – pribeag vreme de mulți ani prin Orient – de a înălța, în 1571, în cetatea lui Bucur o fântână inspirată de cele pe care le întâlnise în peregrinările sale.[560] Până să aibă parte de asemenea minuni ale tehnicii de vârf, bucureștenii se delectau cu apă de Dâmbovița direct sau prin mijlocirea sacagiilor (care o limpezeau cu piatră acră) ori foloseau apă din puțurile săpate prin curțile lor.

Motivul principal ce a determinat întârzierea construirii de cișmele în București l-a reprezentat absența unor surse de apă limpede pe teritoriul propriu-zis al orașului. Mai mult chiar, cele mai apropiate izvoare se găseau la depărtare de câțiva kilometri buni, la Crețulești ori la Giulești, ceea ce făcea necesară confecționarea unor conducte („olane", „chiunguri", „urloaie") cu o lungime apreciabilă. Altminteri, cișmeaua în sine era, în forma ei cea mai rudimentară, un edificiu extrem de simplu. Ea consta propriu-zis dintr-un edificiu paralelipipedic, durat din cărămidă sau din piatră, ce conținea un rezervor („haznaua"), în care se aduna apa adusă „pe olane". De aici, ea se scurgea într-un mic bazin („jgheab") printr-una sau mai multe țevi („țurloaie"), al căror debit era controlat cu ajutorul unor „șurupuri" (robinete). În funcție de darea de

mână și de generozitatea ctitorului, cișmeaua putea fi mai bogat sau mai simplu decorată. Cele mai impunătoare fântâni erau placate cu marmură, sculptată cu o profuziune de motive vegetale, animaliere sau geometrice de sorginte orientală. În astfel de cazuri, nu putea, desigur, lipsi pisania în greacă, română sau/și turcă (cum se întâmplă la fântânile ce flanchează intrarea în spitalul Sfântul Spiridon de la Iași), însoțită de stema țării sau a mitropoliei. Inscripția elogia în termeni ditirambici generozitatea ctitorului, odată ce în tradiția otomană ridicarea unei cișmele constituia una dintre cele mai mari binefaceri pe care le putea aduce cineva unei comunități.

Mândria lui Alexandru Ipsilanti era cu atât mai îndreptățită, cu cât, mânat de dorința slujirii interesului obștesc, îi înzestrase pe bucureșteni, după veacuri întregi de însetare, cu apă curgătoare limpede: „Din dumnezeiască râvnă îndemnându-mă spre cele folositoare și cu laudă de podoabă la starea politiei și spre bună petrecere a norodului, am pus domnia mea de s-au alcătuit, aici în orașul București, două fântâni, una în Târgul din Lăuntru, pe ulița ce se zice Din Boiangii, și alta pe Podu Mogoșoaiei, în mahalaua sfintei Mânăstiri Sărindar. Însă cu apă din isvoare, adusă din depărtare, cu mare cheltuială, spre a adăpa obștea cu apă curată și limpede, mai ales în vremi zlotoase, când gârla Dâmboviței, trecătoare prin acest oraș, curge turbure și cu multe necurățenii“.[561] Și, cum un astfel de text în proză românesc nu era suficient pentru a nemuri cu adevărat numele voievodului, el se cădea completat prin stihuri compuse în greaca lui Homer. Așa că, dornic să-și asigure favoarea lui Ipsilanti, literatul elen Nikolaos Vellaras și-a asumat cu grăbire această sarcină, scriind despre patronul său: „Alexandru, cel mai bun dintre Ipsilanți, slava domnilor, cel mai presus dintre pământeni, care, ostenindu-se ca nimeni altul înaintea lui, a înfrumusețat cetatea cu o mulțime de bunătăți, școli, tribunale, legi bune, poduri, azile pentru săraci (cel dintâi a făcut astfel de lucruri), ridică și această fântână ce curge frumos, răcorindu-i pe cetățeni cu ape reci curgătoare“.[562] În ciuda tonului encomiastic, poetul n-a reușit totuși să-i provoace voievodului un acces de generozitate, așa că, fiind convins că dăduse la iveală nu o operă de circumstanță, ci una vrednică de a fi cunoscută de posteritate, a fost nevoit să strângă ban peste ban pentru a-și tipări, pe proprie cheltuială, la Viena, în 1777, *Culegerea de felurite poeme de laudă pentru preaînaltul și preacuviosul stăpân și domn al Ungrovlahiei, Domnul Domnul Ioannis Alexandros Ypsilantis*.[563]

Pragmatic, măria sa prefera să investească nu în poeți, ci în cișmele, al căror succes era garantat. Așa că, în afara primelor sale zidiri, a mai înălțat în capitală alte două fântâni, una „la Postăvari“ (lângă

fosta Biserică Albă Postăvari), cu apă adusă de pe Dealul Spirii, iar alta „la banul Ghika, dă vale", undeva prin lunca Dâmboviței.[564] Și, în paralel, s-a preocupat de asigurarea protecției și întreținerii cișmelelor („spre a fi păzite și pururea drese"), desemnând, în acest sens, un suiulgi-bașa (*întâistătătorul aparilor*, *cf.* cuvintele turcești *su* „apă" și *yol* „drum, conductă"), răsplătit pentru „cheltuiala și osteneala lui cu leafa pe lună câte taleri 60" și scutit, cu toată casa lui și cu încă patru subalterni „de toate dările și angariile, ce va ieși peste anu în țară". Ba chiar, după moarte acesta avea dreptul să-și lase postul moștenire în familie („și când vre-o-dată ca un om i se va întâmpla moarte, această purtare de grijă și privilegiu să aibă copiii lui sau din rudenii având meșteșugul acesta").[565] Iar privilegiile primului suiulgiu, pe numele lui Dumitru, au fost confirmate și chiar sporite de voievozii următori, convinși de importanța pentru cetate a bunei funcționări a cișmelelor. Astfel, în martie 1792, Mihail Suțu nu doar îi sporea salariul suiulgiului la 200 de taleri, dar îi și scutea „ale lui drepte bucate de dijmărit, stupi i râmători și viile lui de vinărici, și 150 de oi de oierit, cum și o prăvălie i o cârciumă să ție". Iar pentru a putea să-și îndeplinească cu succes îndatoririle, îi orânduia în subordine „cinci fântânari i un lemnar, doi zidari, un uluer și un olangiu scutit".[566]

Dintre cișmelele lui Ipsilanti, de multă vreme risipite de vitregia vremurilor, știm câte ceva doar despre cea „de pe ulița ce se zice Din Boiangii", adică actuala stradă a Bărăției. Aceasta fusese ridicată „cu schepsis", pe o mică ridicătură de pământ („un pisc"),[567] de unde apa se scurgea printr-un canal („savac") spre gârla Dâmboviței. Ca urmare a aruncării necontrolate de gunoaie, acesta se înfunda frecvent, iar apa se revărsa prin curțile și pivnițele caselor. Așa că, pentru a scăpa de probleme, mahalagiii locului au stricat cișmeaua, „ca să nu mai aibă apă și să nu-i mai înece". Ulterior, ca urmare a poruncilor stăpânirii, ea a fost refăcută, dar transformată ilegal în *spațiu comercial*. Mai exact, cuvioșii călugări de la Mânăstirea Sfântul Gheorghe au scobit în corpul cișmelei „cămări", pe care le-au închiriat pe bani grei negustorilor care-și puteau expune aici marfa pe „polițe". În aceste condiții, domnia a fost silită să intervină din nou, poruncind spargerea tarabelor ce aduceau „spodoabă cișmelii și strâmtoare ulițiі".[568]

Salutarele inițiative ale lui Ipsilanti au fost continuate într-o manieră mult mai bine organizată de Nicolae Mavrogheni, care, încă de la suirea sa pe tron, și-a propus să înzestreze întregul București cu o amplă rețea de cișmele. Prin urmare, el s-a preocupat de aducerea apei potabile de la Crețulești până la „vistieria" de la capătul Podului Mogoșoaiei, de unde aceasta urma să fie distribuită către cișmelele din

restul orașului. Pentru a mulțumi protipendada locală, acestea fuseseră construite pe domeniul public, dar în fața reședințelor a paisprezece dintre marii-boieri (printre aceștia, vel banul Ghika, paharnicul Kretzulescu, clucerul Slătineanu, vornicul Moruzi, vel banul Filipescu, vornicul Racoviță, vornicul Ianache Văcărescu, logofătul Dudescu, logofătul Manolache Brâncoveanu, logofătul Greceanu etc.), a căror bunăvoință își propunea s-o capteze astfel domnul venetic („Pentru fiecare boier deci fiind că dintr-aceste ape ot Crețulești, am binevoit și din însăși proerisul Domniei mele am cugetat ca să arătăm har către dumnealui cinstitul și credincios boerul Domniei mele [...] întru cinstea și îndestularea casei d-lui și a tuturor oamenilor casei d-lui și a împrejurașilor mahalagii, am dat dar d-sale această domnească carte, ca să aibă una măsură de apă, care măsură de apă să fie volnic a o metahirisi la casa d-lui".[569] Se pare însă că gestul domnului nu era total dezinteresat, beneficiarii cișmelelor plătind pentru dreptul de utilizare a apei proaspete furnizate. Iar cum de unde era rost de câștig smeritele fețe bisericești nu se dădeau niciodată în lături, „iubitorul de Dumnezeu Părintele Episcop de Râmnic, Chir Filaret" a izbutit să-l convingă pe vodă să-l numească „cel mai întâi epitrop al acestor fântâni", „ca să se strângă bani din eratul (venitul – *n.n.*) fântânelor la Sfinția Sa"[570] (25 iunie 1787). Nu era vorba de parale puține, căci Mavrogheni avea grijă să confiște averile boierilor fugari și să le dăruiască la haznaua apelor, „de unde se adăpa și se îndestula toată obștea".[571]

DINTRE NUMEROASELE FÂNTÂNI MAVROGHENEȘTI, în afara celei de la Șosea,[572] cea mai vestită a devenit, în urma unui concurs de împrejurări, Cișmeaua Roșie. Așa cum o arată și numele, aceasta nu apucase să fie finisată, rămânând la roșu, culoarea cărămizii, în vreme ce alte cișmele erau somptuos decorate cu marmură. Se găsea la întretăierea Podului Mogoșoaiei cu Ulița Fântânii (astăzi, strada General Berthelot) și prezenta, conform schiței întocmite cu ocazia demolării din anul 1856,[573] planul unui dreptunghi cu latura mare de 2,85 stânjeni (5,48 metri) și cea mică de 1,55 stânjeni (3,03 metri). Probabil acest spațiu era acoperit atât de corpul fântânii, cât și de bazinul „jgheabul", în care se scurgea apa. Nefiind terminată, cișmeaua lui Mavrogheni nu dispunea de nici un fel de podoabe, ceea ce o făcea un edificiu pur funcțional, cu o valoare estetică redusă. Celebritatea și-a căpătat-o, așadar, doar ca urmare a amenajării în iarna anului 1817, în întinsa curte aflată în spatele ei, a sălii de teatru a domniței Ralu Caragea.[574]

PE CÂT DE SIMPLĂ era Cișmeaua Roșie, pe atât de impozantă era cea ridicată de episcopul Filaret al Râmnicului pe un teren primit în dar de la vodă Mavrogheni pe Dealul Viilor, adică în zona ocupată astăzi de Parcul „Carol". Acesta cuprindea, pe lângă câteva pogoane cu vie, un pârâiaș, două bălți cu pește și o fântână veche.[575] Un bun prilej pentru ierarhul hidrotehnician, „cel mai întâi osârditoriu pentru aducerea" pe cheltuială proprie în București a „unor ape de obște", dintre care avusese totuși grijă să-și asigure pentru uzul propriu „șapte măsuri"[576] (26,81 m^3 în douăzeci și patru de ore),[577] pentru a amenaja, pe structura existentă, o grandioasă cișmea care să-i învesnicească numele. Monumentul, care-și propunea în mod manifest să rivalizeze cu chioșcul și cișmeaua lui Mavroghenide pe Podul Mogoșoaiei, a devenit iute unul dintre cele mai populare locuri de plimbare pentru bucureșteni. Din păcate, ca urmare a deteriorărilor suferite după 1821, cișmeaua de la Filaret a fost dezmembrată încă din 1863 („ridicată bucată cu bucată, dusă nu se știe unde, nici pentru ce"),[578] nefiindu-ne cunoscută decât din descrierile de epocă mai mult sau mai puțin clare, ori dintr-o acuarelă a lui Henric Trenk, ce nu oferă totuși o imagine de ansamblu a acesteia.

„Pitorească și elegantă, amintind de stilul Alhambrei", așa cum scria Ulysse de Marsillac,[579] cișmeaua de la Filaret era un somptuos edificiu, la înălțarea căruia nu se precupețise nici o cheltuială. Fântâna propriu-zisă se afla la parterul unui chioșc unde apa „se scurgea din abundență" „în jgheaburi de marmură" „prin douăsprezece țevi de alamă". Acestea din urmă ieșeau dintr-un perete placat cu același material prețios în care fuseseră sculptate o profuziune de motive geometrice ori florale, așa cum vedem în acuarela menționată a lui Trenk. Lor li se adăugau simbolurile celor douăsprezece zodii, deasupra cărora trona „marca arhiepiscopală, cu inscripția în limba română, descriind fundarea acestui frumos monument". Și „pavimentul cișmelii era așternut cu marmură",[580] în care „erau scobite canaluri înguste, prin care trecea clipocind apa",[581] pentru a se scurge, în cele din urmă, în „balta învecinată, învăscută cu stuh".[582] Și tot de marmură era și scara „înflorată ce ducea deasupra (la etaj – *n.n.*), într-o sală mare, în chipul unui pridvor vechi românesc", „cu coloane de piatră crestate în frunze și flori", adevărate giuvaieruri ale artei sculpturale postbrâncovenești. De aici se deschidea o frumoasă priveliște înspre „balta înconjurată de sălcii", ce predispunea la visare la auzul clinchetului cristalin al „clopoțeilor de sticlă" care „atârnau sub streașină" și „sunau la adierea vântului".[583]

Salonul de la etaj avea în centru „o masă mare de stejar, înconjurată cu scaune", în timp ce de jur-împrejurul zidurilor se orânduiau „sofale, cu perini roșii și cu ciucuri albi de bumbac", pe care mitropolitul și oaspeții săi cei mai de seamă „se recreau după prânz". De praznicul Sfinților Împărați Constantin și Elena, hramul mitropoliei, deasupra cișmelei de la Filaret se întindea o masă de pomină, la care înaltpreasfințitul îi poftea „pe toți boierii, consulii, straroștii comerțului și ai industriei".[584]

PERIOADA DE GLORIE A CIȘMELELOR bucureștene s-a încheiat brusc, odată cu detronarea și decapitarea lui Mavrogheni. Urmașii săi în scaunul de la București nu s-au mai preocupat să ridice noi fântâni, ci s-au mulțumit, în cel mai bun caz, să vegheze la buna funcționare a celor existente. În multe situații, fără prea mult succes, căci, așa cum o arată sursele, atât la 23 iulie 1795,[585] cât și la 14 decembrie 1811[586] dintre cele optsprezece cișmele din capitală, douăsprezece erau curgătoare și șase stricate. Peste numai doi ani, situația se agravase considerabil, nu mai puțin de unsprezece cișmele fiind scoase din uz, motiv pentru care unii dintre cei mai de seamă boieri ai țării (vel banul Radu Golescu și vel vornicii Isac Ralet, Barbu Văcărescu și Dumitrașco Racoviță) se adresau insistent lui vodă Caragea „se dea luminată Porunca Măriei Tale, către acele obraze [...] la ale cărora porți sunt aduse cișmelile [...] ca să dreagă negreșit stricăciunea ce au aceste cișmele, atât la haznale, cât și șurupurile să le pue, spre a nu se perde apa în zadar și a fi pentru îndestularea norodului" (21 iulie 1813). Poate că amenințarea cu intervenția „zapciului vătaf de aprozi"[587] să fi avut vreun efect, sau poate să-și fi spus cuvântul spiritul gospodăresc mai pronunțat al noului domn, căci, la fuga acestuia în Transilvania, numărul cișmelelor din București crescuse ușor, până la 22.[588]

IV. Edificii religioase creștine, mozaice și musulmane

Bucureștiul – orașul bisericilor

ÎN VEACUL FANARIOT, cetatea lui Bucur le apărea călătorilor străini în primul rând ca oraș al bisericilor, a căror prezență îi întâmpina la fiecare pas. Încă de când se apropiau de urbe – ne asigură Sir Robert Ker Porter –, „mulțimea bisericilor și a mânăstirilor" le oferea drumeților „un tablou variat" și „o vedere cu totul captivantă",[589] amintindu-le celor înzestrați cu un dram de fantezie de „înfățișarea unui oraș persan"[590] prin „turlele, cupolele și minaretele (*sic!*) ce se înălțau deasupra grădinilor". Pentru oaspeții proveniți din lumea otomană, impresia pozitivă se menținea și atunci când ajungeau în preajma lăcașurilor de cult ortodoxe. Astfel, un anonim turc era de părere, în 1740, că „bisericile frumoase și bogate" ale Bucureștiului erau „deosebit de bine clădite și bogat împodobite",[591] în vreme ce literatul grec Constantin Dapontes nu contenea cu elogiile la adresa strălucirii și sfințeniei mânăstirilor bucureștene, precum Colțea sau Sărindarul, a cărei icoană făcătoare de minuni îl ajutase și pe el.[592]

Nu la fel de entuziaști se vădeau vizitatorii proveniți din Occident, deprinși cu catedralele și cu alte edificii religioase, mult mai impunătoare decât cele de pe plaiurile dâmbovițene. Astfel, cei mai binevoitori dintre apuseni conchideau, precum Jean Claude Flachat, că bisericile bucureștene se caracterizau printr-o „arhitectură foarte obișnuită și n-aveau nimic deosebit, în afară de misiunea lor"[593] sau opinau, asemenea lui François Recordon, că „foarte puține dintre ele stârneau curiozitatea, întrucât, în general, erau, toate, foarte mici și fără nici o proporție în arhitectură".[594] Cu mult mai necruțători față de arta de inspirație bizantină se arătau călătorii originari din spațiul anglo-saxon. Astfel, Thomas Thornton socotea că „bisericile erau clădiri greoaie și lipsite de eleganță", „acoperite cu reprezentări grotești de sfinți și cu istoriile minunilor lor", care, în loc „să inspire evlavie", „tindeau la vicierea gustului și a judecății".[595] Pe aceeași linie, William Hunter susținea că lăcașurile de cult din București „erau, de obicei,

niște construcții greoaie și, cum zidurile lor erau acoperite, și pe dinăuntru, și pe dinafară, cu zugrăveli stridente și grotești, reprezentând sfinți ortodocși și diferite momente din istoria ecleziastică, ele aveau un aspect foarte pestriț și inelegant".[596] Iar înșiruirea judecăților negative cu privire la monumentele religioase bucureștene ar putea continua, dată fiind incapacitatea acestor vizitatori occidentali de a aprecia operele de artă realizate conform unui cod estetic diferit de cel propriu.

Și la fel de generală este uimirea lor în fața numărului mare de lăcașuri de cult din București, ce-i determină să renunțe la orice încercare de estimare judicioasă a acestuia. Unii dintre călători se mulțumesc, aidoma lui Stephan Ignaz Raichevich, să constate că „numărul bisericilor și al mânăstirilor care se găseau în oraș și în împrejurimi era de necrezut",[597] în vreme ce alții furnizează și unele cifre rotunde sau simbolice, fără nici o legătură cu starea de fapt: 300, 350, 360, 365, 400 („în acest oraș, numărul de biserici și mânăstiri este peste măsură de mare, se ridică aproape la 300",[598] „360 de biserici grecești, una catolică și una luterană",[599] „când am să declar că doar numărul bisericilor mari se urcă la trei sute șaizeci, cititorul va conchide firește că toți locuitorii sunt preoți",[600] „se spune că orașul are 400 de mânăstiri și biserici",[601] „350 de biserici grecești, o biserică greco-catolică, o capelă luterană și câteva mânăstiri",[602] „sunt trei sute șaizeci de biserici și paraclise",[603] „bisericile sunt atât de numeroase în București, încât umblă vorba că ar fi mai multe decât zilele dintr-un an",[604] „sunt, zice-se, atâtea biserici, câte zile are anul").[605]

Practic, doar doi călători par a fi indicat o cifră mai apropiată de realitate. Este vorba, în primul rând, de fostul episcop catolic de Nicopole Antonio Becich, care susținea, în 1745, că Bucureștiul avea „optzeci de biserici cu turnuri, clopotnițe, slujite de vreo mie de clerici greci (ortodocși)".[606] Peste vreo trei lustri, în 1761, misionarul Blasius Kleiner înșiră nu mai puțin de nouăzeci și una de lăcașuri de cult, inclusiv capele și construcții din lemn,[607] număr aflat în concordanță cu datele oferite, pentru o perioadă puțin posterioară, de banul Mihail Cantacuzino în *Istoria politică și geografică a Terrei Românești de la cea mai veche a sa întemeere până la anul 1774* (douăzeci și una de mânăstiri cu hanuri, șapte mânăstiri fără hanuri, cincizeci și una de biserici de piatră, cincisprezece biserici de lemn, adică, în total, nouăzeci și patru de biserici).[608] Înălțarea de noi case ale Domnului va continua în ritm accelerat în deceniile următoare, ceea ce va face ca, la sfârșitul epocii fanariote, în București să existe, conform statisticii

nominale riguroase și, prin urmare, incontestabile a lui Dionisie Fotino: nouă mânăstiri domnești, opt mânăstiri cu hanuri, zece mânăstiri de clasa a doua, șaptezeci și două de biserici, șaptesprezece paraclise și vreo douăzeci și cinci de biserici de lemn pe la marginea orașului, adică, în total, o sută patruzeci și unu de lăcașuri ortodoxe de cult.[609]

Numărul este de la sine grăitor pentru religiozitatea profundă a bucureștenilor în plină epocă iluministă, de emancipare de sub tutela atotputernică a Bisericii. Iar această realitate n-a putut trece neobservată nici de către călătorii străini. Ludwig von Stürmer o pune, fără a greși întru totul, pe seama „împrejmuirii păgâne", „care le-a întreținut continuu mai treaz zelul lor religios",[610] în timp ce alți apuseni se mulțumesc doar s-o semnaleze, fără a încerca s-o explice. Aproape cu toții susțin însă că atașamentul religios al bucureștenilor era doar exterior, de fațadă, și nu reflecta o trăire autentică, intimă a credinței. „Cred că sunt foarte puține neamuri în lume, mai ales printre cele care se declară creștine, care să facă mai mult caz de religie decât acești oameni și care, în realitate, să fie mai puțin pătrunși de ea" – era de părere britanicul John Jackson.[611] Compatriotul său William Wilkinson considera că de vină pentru această situație era „învățământul religios al muntenilor și moldovenilor", care-i făcea „să se cufunde în toate superstițiile ridicole ce însoțesc întotdeauna ignoranța", de vreme ce punea accent doar pe aspectele formale, nu și pe cele de esență ale credinței. „Acestea au ajuns punctele cele mai însemnate ale religiei, și poporul crede, cu toată încrederea, că păzirea lor riguroasă îi poate absolvi de fărădelegile cele mai mari, mai ales după dezlegarea duhovnicului, care, în cele mai multe cazuri, se capătă cu bani mulți"[612] – conchidea cu tristețe consulul general al Regatului Unit în Principate. Și nu doar diplomatul britanic în cauză îi socotea pe preoții bucureșteni răspunzători pentru pervertirea religiei. Același William Hunter arată că, „deși purtau haina exterioară a religiei, popii erau însă departe de a se distinge prin evlavie sau moralitate de turma comună a credincioșilor",[613] în vreme ce naturalistul italian Lazzaro Spallanzani, care avusese parte vreme de mai multe zile de tovărășia unor cuvioase fețe bisericești, afirma cu năduf că „acești popi sunt de o neștiință care nu poate fi întrecută, după cum m-am încredințat eu însumi". Nemanifestând nici cel mai mic interes pentru cele duhovnicești pe toată durata călătoriei întreprinse împreună cu Spallanzani, aceștia „au mâncat, au băut, au fumat, au vorbit între ei lucruri nefolositoare, au dormit, iată care au fost îndeletnicirile lor".[614]

De ce ridicau bucureștenii lăcașuri de cult?

DINCOLO DE POTENȚIALA DEGRADARE a sentimentului religios, credința creștină continua să constituie, în epocă fanariotă, unul dintre cele mai importante repere ale bucureșteanului, indiferent de clasa socială din care făcea parte. Și, ca atare, ea se număra indubitabil printre temeiurile ce-l determinau să înalțe o biserică atunci când dispunea de resurse materiale îndestulătoare. Cu toate acestea, călătorii străini trecuți prin București nu percep gestul ca pe unul complet dezinteresat, ci-l consideră o încercare a domnilor sau a boierilor cu dare de mână de a „trece în nemurire“,[615] de „a li se păstra amintirea“, odată „ce n-au uitat să-și zugrăvească chipurile lor și ale familiilor lor pe pereții dinlăuntru“.[616] Alte motive sau scopuri urmărite de ctitori pot fi identificate prin studiul numeroaselor pisanii păstrate de la bisericile bucureștene din epocă. În urma acestuia, rezultă că principalul țel al donatorilor îl reprezenta „veșnica lor pomenire“. Dacă era însă vorba de firi mai puțin egoiste, „veșnica pomenire“ se transmitea și asupra părinților, ca la Biserica Adormirii Sfintei Fecioare-Silvestru („să fie vecinică pomenire dumnealor și părinților lor în veac“)[617] sau la Mânăstirea Văcărești („pentru vecinica pomenire măriei sale și a răposaților părinților măriei sale“).[618] Și, atunci când altruismul era atotputernic, de pomenire în veac se bucura întregul neam al sponsorului („pentru a lor și a neamului lor veșnică pomenire“,[619] „pentru vecinica pomenire a mării[i] sale și părinților mării[i] sale și a tot luminat neamul mării[i] sale“,[620] „ca în veci să fie pomeniți ei și tot neamul lor“,[621] „ca să fie pentru vecinică pomenirea măriei sale și a tot neamului său“).[622]

Totuși, pisaniile bisericilor bucureștene consemnează și cazuri de individualism, căci, cine știe, poate că numărul de locuri din rai este limitat. Astfel, Daniil II al Ungrovlahiei (1719–1731), ctitor al Bisericii Vergului, cu ajutorul „Ancuței, fiica popii Vladului“ a avut grijă ca „vecinica pomenire“ să-i revină doar „sfinții[i] sale“, nu și răposatei „care s-au și îngropat aicea“.[623] Alteori – vorba ceea: „frate, frate, dar brânza-i pe bani“ –, pomenirea se făcea proporțional cu suma cu care cotizase fiecare („ca să le fie dumnealor veșnică pomenire și neamului dumnealor și tuturor, cine cu ce au ajutat“).[624] În schimb, în alte cazuri, momeala veșnicei pomeniri este dibaci folosită pentru atragerea altor finanțatori, în vederea întreținerii, reparării și înzestrării hramului, ca la biserica Cu Sibile sau la Sfinții Voievozi („ca să fie în veci pomenire sfinții[i] sale și celor ce au ajutat și celor ce vor mai ajuta“,[625] „ca să fie vejnică pomenire celor ce au dat ajutor, a celor ce vor da să fie și aceia pomeniți în veci amin“).[626]

Pentru ctitorii cei mai pragmatici, „veșnica pomenire“ părea o noțiune abstractă, lipsită de consistență, așa că ea a fost înlocuită cu cea de mântuire a sufletului, răsplată firească și binemeritată a investiției („Această dumnezeiască și preacinstită biserică, slăvită sub numele celui întru sfinți părintelui nostru Spiridon al Trimitundei, făcătorul de minuni, s-a clădit cu toată împrejmuirea sa sub domnia preaînălțatului și de Hristos iubitorului domn și cârmuitor a toată Țara Românească, domnul domn Ioan Constantin Nicolae voievod și cu cheltuiala înălțimei sale, pentru mântuirea sa sufletească“,[627] „sfânta și dumnezeiasca biserica aceasta [...] s-au făcut de piatră cu tot săvârșitul, de pre cum să vede, ca să fie acelor care au miluit spre sufletească mântuire și de vecinica pomenire“).[628]

Mult mai rar, recompensa concretă a cheltuielii e însoțită, fără a fi niciodată substituită complet, de un motiv dezinteresat. Este vorba de „dumnezeiasca râvnă“, care a împins-o, de pildă, pe „smerita aci Tatieni monahiia, care au fost din neamu rusesc“ ca, „după mântuința ei din robie, fiind pornitu (*sic!*) spre multă evlavie“, să ridice din temelii lăcașul cunoscut astăzi sub numele de Schitul Maicilor, de bună seamă „ca să-i fie în veci pomenire“.[629] Și tot „coprensu de dumnezească râvnă pentru mărirea și slava lui Dumnezeu și a sfântului marelui-ierarh Nicolae“[630] a fost, de pildă, și Udrican clucerul când a ctitorit biserica omonimă.

Constatăm, așadar, că legătura personală a unui bucureștean cu un anumit sfânt putea constitui un alt temei al zidirii unui lăcaș de cult și al închinării sale către cel de la care credinciosul primise sau aștepta ajutorul. Pe baza studiului pisaniilor bisericilor și al altor documente de epocă, putem stabili care erau sfinții sau sărbătorile creștine de care locuitorii capitalei se simțeau cel mai atașați.[631] Preferatul lor absolut era arhiepiscopul Mirelor Lichiei, făcătorul de minuni Nicolae, căruia i-au fost închinate, în mod exclusiv, cel puțin bisericile Ienii (1724), Negustori (1725), Udricani (1735), Lucaci (1736), Dichiu (1773), Sfântul Nicolae-Șelari (1804), Amzei (1810), și, în comun, încă și mai multe lăcașuri de rugăciune (Oțetari, 1757; Olari, 1758; Apostol, 1765; Icoanei, 1786; Manea Brutarul, 1787; Băneasa, 1792; Cărămidarii de Sus, 1805; Popa Rusu, 1813; Sfinții Voievozi, 1817; Bărbătescu Vechi, 1818). La o distanță considerabilă în topul popularității, urmau sfinții îngeri sau arhangheli (Kretzulescu, 1722; Vergului, 1724, împreună cu Sfântul mucenic Dimitrie; Stavropoleos 1724, laolaltă cu Sf. Atanasie; Mărcuța, 1733; Mântuleasa, 1733; Oțetari, 1757, împreună cu hramul Sfântului Nicolae; Sfinții Voievozi, în comun cu alte praznice, 1817). De un cult deosebit se mai bucurau și Ioan Botezătorul (Bradu-Boteanu,

1760; Tăierea Capului, Icoanei, 1786; Sf. Ionică-Moldoveni, 1795; Cărămidarii de Sus, 1805; Bărbătescu Vechi, 1818) și Sfântul Gheorghe (Sfântul Elefterie Vechi, 1744; Bradu-Boteanu, 1760; Manea Brutarul, 1787). În plus, printre patronii lăcașurilor de cult înălțate sau refăcute în veacul fanariot se mai regăsesc Sfinții Atanasie (Stavropoleos, 1724; Stejarul 1763), Dumitru (Vergului, 1724; Slobozia, 1743), Spiridon (Sf. Spiridon Vechi, 1744; Spiridon Nou, 1768), Ștefan (Cuibul cu Barză, cca 1760, Sf. Ștefan, 1768), Visarion (Schitu Măgureanu, 1756; Sf. Visarion, 1797), Elefterie (Sf. Elefterie Vechi, 1744), Ilie (Sf. Nicolae Gorgani, 1819), Teodor Tiron (Bărbătescu Vechi, 1818), Petru și Pavel (Sfinții Apostoli, 1794), Vasile cel Mare (Grigore Bogoslov „Teologul") și Ioan Zlatoust „Gură de Aur" (Băneasa, 1792), Haralambie și Mina (Sf. Visarion, 1797), Constantin și Elena (biserica omonimă, 1785), precum și sfintele Paraschiva (Batiște, 1764; Popa Rusu, 1813), Ana (Batiște, 1764) și Filofteia (Apostol, 1765).

Mai mult decât pe toți aceștia, pietatea populară o venera pe Maica Domnului, ale cărei praznice deveniseră hramul mai multor biserici bucureștene: Nașterea (Slobozia, 1743; Foișor, 1745), Intrarea în Biserică sau Vovidenia (Cu Sfinți, 1728; Schitu Măgureanu, 1756), Buna Vestire (Schitul Maicilor, 1726) ori Adormirea (Kretzulescu, 1722; Caimata, 1731; Tabaci, 1731; Silvestru, 1743; Olari, 1758; Stejarul, 1763; Alexe, 1812; Sfinții Voievozi, 1817). De asemenea, curentă era în epocă plasarea unei ctitorii sub protecția mai multor sfinți sau praznice ale ortodoxiei. Astfel, nu puține sunt bisericile bucureștene cu trei hramuri încă de la zidire: Stejarul, 1763 (Sfânta Cruce, Adormirea Maicii Domnului, Sfântul Atanasie), Icoanei, 1786 (Sfânta Treime, Ioan Botezătorul, Sfântul Nicolae), Manea Brutarul, 1787 (Maica Domnului, Sfântul Nicolae și Sfântul Gheorghe), Visarion, 1797 (Sfinții Visarion, Haralambie și Mina), Cărămidarii de Sus, 1805 (Izvorul Tămăduirii, Sfântul Nicolae, Ioan Botezătorul), Popa Rusu, 1813 (Sfânta Troiță, Sfânta Paraschiva, Sf. Nicolae), Bărbătescu Vechi, 1818 (Sfântul Nicolae, Ioan Botezătorul, Teodor Tiron). Ba chiar și lăcașul cunoscut astăzi sub numele de Sfinții Voievozi era închinat de ctitori, în 1817, Sfintei Treimi, Adormirii Maicii Domnului, Sfinților Voievozi Mihail și Gavril, precum și Sfântului ierarh Nicolae.

Cine erau ctitorii bisericilor din București?

CU MULT MAI IMPRESIONANTĂ decât lista patronilor spirituali este cea a ctitorilor bisericilor bucureștene, ce aparțin, în epoca fanariotă, tuturor claselor sociale, de la vlădică până la opincă. Acumularea de

avere de către reprezentanți atât ai meșteșugarilor, cât și ai negustorimii face ca obținerea „veșnicei pomeniri" prin înălțarea unui lăcaș de rugăciune să înceteze de a mai constitui apanajul exclusiv al voievodului și al marii-boierimi. Mai înstăriți ca oricând până atunci de-a lungul istoriei, dar pe deplin conștienți de faptul că-și puteau pierde oricând atât avuția lumească, cât și viața, în condițiile războaielor și năvălirilor cărora le cădeau necontenit victime deopotrivă cetatea de scaun și țara, mulți bucureșteni găseau cu cale să-și investească resursele de care dispuneau în capitalul nestricăcios al mântuirii sufletului. Așa cum vom vedea în continuare, numeroși oameni de condiție mai degrabă modestă preferă să-și folosească averea agonisită cu trudă nu pentru propriul confort, ci pentru a-și înzestra urbea cu o nouă biserică.

Contrar a ceea ce se crede îndeobște, în prima jumătate a veacului fanariot nici domnii nu au renunțat la opera constructivă, ci pur și simplu au devenit minoritari în rândurile ctitorilor, ca urmare a boomului înălțării de biserici. În ciuda obligațiilor financiare în creștere față de Înalta Poartă și a duratei relativ scurte a domniei, mulți dintre primii fanarioți au ținut să-și lege numele de cel puțin o ctitorie proprie. Astfel, Nicolae Mavrocordat (1716, 1719–1730) a ridicat la Văcărești cel mai mare ansamblu monastic pe care l-a cunoscut vreodată Țara Românească și a refăcut Paraclisul Mitropoliei bucureștene, în vreme ce fiul său Constantin (1730, 1731–1733, 1735–1741, 1744–1748, 1756–1758, 1761–1763) a zidit mânăstirea „cu hramul celui întru sfinți părintelui nostru Spiridon făcătorul de minuni"[632] (Sf. Spiridon Vechi, 1747) și a reparat și extins Biserica Bunei Vestiri de la Curtea Domnească.[633] Mihai Racoviță a ctitorit probabil un paraclis atestat atât de călătorul Blasius Kleiner („Mihai Vodă Racoviță, din lemn"),[634] cât și de Dionisie Fotino în a sa *Istorie a Daciei*,[635] în vreme ce lui Grigore II Ghika (1733–1735, 1748–1752) i se datorează impunătorul ansamblu monastic „întru cinstea sfântului marelui-mucenicu și tămăduitoriu fără de argint Pandeleimon [...], unde și spital pentru bolnavi au așezat a fi cu toate înprejurerile căte să cade [...] la leatu de la zidirea lumii 7258, iar de la Hristos 1750".[636] Scarlat (1758–1761, 1765–1766) și Alexandru Ghika (1766–1768) și-au legat numele de ctitoria închinată Sfântului Spiridon Nou, începută de primul și desăvârșită de cel de-al doilea (30 septembrie 1768). Bogat înzestrată de fondatori, aceasta s-a încadrat grabnic printre marile mânăstiri ale Țării Românești.[637] În plus, același Scarlat Ghika a înălțat, după Dionisie Fotino, și un paraclis „înăuntrul Bucureștilor".[638] Alexandru Ipsilanti (1774–1782, 1796–1797) „a reparat și înfrumusețat mânăstirea de la Mărcuța (ctitoria lui Dan mare-logofăt, 1586–1587),

înzestrând-o cu un han și prăvălii ce s-au făcut pe Podul lui Radu Vodă", în vreme ce soția sa Ecaterina a clădit un han menit să asigure bunăstarea mânăstirii bucureștene a Sfintei Ecaterina, „metoc al muntelui Sinai".[639] La rândul său, Nicolae Mavrogheni (1786–1790) a ridicat la capătul Podului Mogoșoaiei o mânăstire cu hramul Născătoarei de Dumnezeu și al Izvorului Tămăduirii (1785–1787), în jurul căreia a amenajat, așa cum am văzut deja, o frumoasă grădină cu două chioșcuri. La rândul ei, a treia consoartă a lui Nicolae Mavrocordat, Smaragda, a „zidit, zugrăvit și înfrumusețat și pre dinlăuntru și pre dinafară până în săvârșit" „sfânta și dumnezeiasca beserică" a Foișorului „pentru vecinica pomenire a mării[i] sale și părinților mării[i] sale și a tot luminat neamul mării[i] sale"[640] (20 noiembrie 1747).

Din cele de mai sus, se poate constata că destui dintre primii domni fanarioți au urmat fidel tradiția voievozilor pământeni de a ctitori biserici sau mânăstiri ca să-și asigure iertarea păcatelor și perpetuarea amintirii. Pe de altă parte, cercetând în mod obiectiv nevoile capitalei, ei nu puteau să nu constate, asemenea lui Alexandru Ipsilanti, că, „dupe îndestularea bisericilor ce se aflau cu ajutorul lui Dumnezeu făcute, nu era trebuință biserică a face",[641] în vreme ce cetatea de scaun avea nevoie stringentă de alte lucrări de interes obștesc. Așa se face că, în locul unor lăcașuri de cult, sus-numitul principe a găsit cu cale să întemeieze „o orfanotrofie (orfelinat – *n.n.*) la Mânăstirea Tuturor Sfinților, punând-o sub o epitropie îndatorată a da seamă de venituri și cheltuieli" ori să zidească „multe cișmele de apă în oraș" pentru a da poporului apă de băut și să facă „multe alte îmbunătățiri".[642]

Îndepărtarea de biserică a principilor din Fanar se desăvârșește însă în ultimele trei decenii ale cârmuirii lor, perioadă în care activitatea lor ctitoricească se reduce drastic. Doar Alexandru Moruzi[643] (1793–1796, 1799–1801), care zidește la Dudești un mare spital pentru ciumați,[644] înalță în curtea acestuia un paraclis cu hramul sfinților Haralambie, Alexandru și Visarion.[645] Și tot el drege biserica lui Mavrogheni de pe Podul Mogoșoaiei, ce ajunsese să nu mai aibă nici măcar acoperiș după câțiva ani de la zidire.[646] Deși beneficiază de o domnie relativ lungă și tihnită, Ioan Gheorghe Caragea (1812–1818) nu face decât „oarește ajutor" la „sfântul și dumnezeiescul lăcaș unde să cinstește și să prăznuiește hramul Sfântului marelui-prorocul Ilie Tezeiteanul (*sic!*)" (azi, Ilie-Gorgani), biserică înălțată prin eforturile reunite a patru boieri, a breslei cojocarilor și a alți „pravoslavnici creștini".[647] Această stare de fapt poate fi pusă pe seama unui complex de cauze, ce nu se reduce la existența recunoscută a unui mare număr de lăcașuri de cult în capitală ori la difuzarea ideilor iluministe antireli-

gioase în mediul fanariot. Ar trebui, de asemenea, avute în vedere durata foarte scurtă a domniilor din această perioadă (în medie, 2,2 ani), coroborată cu obligațiile financiare crescute față de Înalta Poartă, dar și consecințele funeste ale desfășurării pe teritoriul Țării Românești a unei bune părți din operațiunile Războiului ruso–turc din perioada 1806–1812.

SPRE DEOSEBIRE DE DOMNI, boierii pământeni rămân, de-a lungul întregului veac fanariot, fideli convingerii că înălțarea unei biserici reprezintă un act bine plăcut lui Dumnezeu, menit să le aducă răsplată în ceruri, dar și să le nemurească numele pe pământ. În plus, mulți dintre ei continuă să obțină venituri considerabile deopotrivă din exploatarea propriilor moșii și a dregătoriilor țării, ceea ce le îngăduie să ocupe prima poziție în topul ctitorilor. Astfel, ei zidesc peste douăzeci de biserici sau, altfel spus, mai bine de o pătrime dintre lăcașurile de cult înălțate în epocă. Printre ei, se regăsesc, firește, câțiva mari-boieri, deținători ai celor mai rentabile demnități la Curte, dar aceștia nu sunt atât de numeroși pe cât le-ar fi permis-o averea acumulată: marele-ban Manolache Lambrino (Domnița Bălașa, 1743), marele-vornic Pârvu Cantacuzino (Măgureanu, 1761), marii-logofeți Iordache Kretzulescu (Kretzulescu, 1722) și Constantin Văcărescu (Schitu Măgureanu, 1756), marii-vistieri Constantin Năsturel (Slobozia, 1743) și Ienăchiță Văcărescu (Băneasa, 1792). Dintre toți dregătorii de prim rang, cel mai devotat fiu al bisericii pravoslavnice, dar și al mamei Rusii, unde s-a refugiat după Pacea de la Kuciuk Kainargi, în 1774, se vădește a fi banul Mihail Cantacuzino, care a desăvârșit, în 1756, Schitul Măgureanu început de socrul său Constantin Văcărescu și a ridicat pe locul actualului Ateneu Român lăcașul de la *Livedea Văcărescului*, închinat, ca metoh, Episcopiei de Râmnic (1764–1766).

Mai pragmatic decât ceilalți confrați ai săi, „robul lui Dumnezeu dumnealui Dumitrașco Racoviță vel vistier“ și-a obținut mântuirea fără prea multă cheltuială, căci a izbutit ca „întru numele Tatălui și a Fiiului și a Sfântului Duhu“ să zidească „den temelie, de precum să vede“ biserica Olari, „rămâind niște ban(i) de la robul lui Dumnezeu Mihai băcanul, (care) s-au dat la această sfântă mânăstire, denpreună cu Iancul căpitanul, ajutorind și alți creștini pravoslavnici [...] octomăvriie l[ea]tu 1758“.[648] Îndeobște însă, boierii se asociază mai rar între ei, și cu atât mai puțin cu cei din alte categorii socio-profesionale în vederea ridicării unor biserici. Ba chiar, cei mai puțin galanți uită chiar să-și pomenească și jupânesele în pisanii (Udrecan clucer, Udricani, 1735; Stoica clucer, Sfântul Ștefan, 1768 etc.).

Cum înălțarea unui lăcaș de închinăciune reprezenta și un mod de afirmare în societate, pe lista ctitorilor se regăsesc nu puțini boieri de rangul al doilea, dornici să rivalizeze cu confrații lor cei mai de seamă, la funcțiile și prestigiul cărora aspirau. Este vorba, de pildă, de cluce-rii Udrecan (Udricani, 1735), Stoica (Sfântul Ștefan, 1768), Dona (Sfân-tul Ștefan, Cuibul cu Barză, circa 1760), Ștefan Voinescu (Ilie-Gorgani, 1819), de paharnicii Șerban Cantacuzino (Sf. Nicolae-Șelari, 1802–1804) și Manolache Hrisosholeos (Ilie-Gorgani, 1819), de marele-stolnic Gri-gore Aslan (Gherman-Măgurele), de serdarul Radu Poenaru (Târcă, 1820) ori de marii-medelniceri Constantin Năsturel (Dobroteasa, 1736) și Dimitrie Dărăscu (Sf. Ionică-Moldoveni, 1795).

Pe poziția următoare în ierarhia ctitorilor, se plasează slujitorii bisericii, care-i urmează îndeaproape pe boieri, ridicând vreo douăzeci de lăcașuri de închinăciune de-a lungul veacului fanariot. În rândul clericilor, se constată un anumit echilibru între contribuția mitropo-liților țării, a ierarhilor străini, a protopopilor Bucureștilor și a sim-plilor preoți ori monahi. Astfel, dintre întâistătătorii Mitropoliei Ungrovlahiei, înalță din temelii sau doar refac biserici mai vechi Daniil II (1719–1731) (Vergului, 1724; Cu Sfinți, 1728), Ștefan II (1731–1738) (Mărcuța, 1733; Lucaci, 1736) și Neofit I Cretanul (1738–1753) (Elef-terie Vechi, 1744). Așa cum se poate constata, cam de la jumătatea veacului al XVIII-lea, ridicarea de lăcașuri de cult nu se mai numără printre prioritățile smeriților ierarhi. Existau doar atâția simpli mi-reni dornici s-o facă! De fapt, și mai înainte, unii mitropoliți puneau doar „osteneala", în vreme ce banii proveneau de la credincioși, pre-cum „răposatul jupăn Constandin sin Macsin cupeț", „cu cheltuiala" căruia s-a zidit Sfântul Elefterie Vechi, ctitoria „presfințitului mitro-politu al Ungrovlahiei chir Neofit".[649] În afara mitropoliților țării, au ridicat sau dres biserici și o seamă de ierarhi greci ale căror interese se legau direct de Țara Românească, precum arhiepiscopul de Pogo-niana Eftimie din Dipalița (Ghiorma Banul, 1719) ori titularii scaunu-lui onorific al Stavropolei Ioanichie din Ostanitsa (Stavropoleos, 1724) ori Grigore (Sfinții Apostoli, 1794).

În a doua jumătate a veacului al XVIII-lea opera ctitoricească aban-donată de mitropoliți este parțial asumată dinspre partea ierarhiei tronului Ungrovlahiei de unii protopopi ai Bucureștilor, asemenea popii Petre Referendarie (Sfântul Visarion, 1797), lui Nicolae Trăznea (Cărămidarii de Sus, 1805) ori Grigore (Popa Chițu, 1813). Aceștia nu contribuie însă exclusiv din propriul buzunar la pioasa zidire, ci, gra-ție poziției pe care o dețin, izbutesc să atragă finanțatori generoși, ca Antonie Berhicean, logofăt de taină (Sfântul Visarion), Sterie Kirovici

Măcelarul (Cărămidarii de Sus), Frusina și Ana preoteasa și chiar breasla cavafilor (Popa Chițu). De altfel, costurile apreciabile pe care le presupunea ridicarea din temelii a unei biserici îi determina îndeobște pe simplii preoți sau monahi să se asocieze cu diverși credincioși cu dare de mână pentru a duce la bun sfârșit înălțarea casei Domnului. Astfel, construirea bisericii Delea Veche (1766) a fost rodul colaborării dintre preoții Bălașu și Constantin, jupanul Apostol și căpitanul Matei, în vreme ce lăcașul închinat Sfântului Pantelimon (1790) a fost zidit în urma eforturilor reunite ale părintelui „popa Ivan ot Silvestru i Constandin logofăt Borănescu i jupan Constandin Caramzulia i jupan Măciulescu i cu alți pravoslavnici creștini care cu ce s-au îndurat".[650] În schimb, pentru clădirea bisericii Precupeții Vechi (1779) popa Gheorghe Călugăru a fost nevoit să apeleze la dărnicia credincioșilor din enorie, care nu s-a dovedit totuși îndestulătoare, așa că lăcașul a fost isprăvit doar mulțumită daniilor lui „Năstase Simneanul Mojucul și cu soția lui Milcea i sine (și fiii) Tudor, Iona, Tudora și Petre".[651]

Un număr de biserici nu cu mult inferior celor ctitorite de clerici se datorează în veacul fanariot meșteșugarilor, categorie socio-profesională în ascensiune, profund legată de valorile credinței, ce reușește să acumuleze în epocă o bogăție considerabilă, ca urmare a dezvoltării constante a activităților desfășurate. O simplă înșiruire a profesiilor practicate de ctitori este de natură să evidențieze diversitatea meșteșugurilor ce înfloreau în Bucureștiul fanariot. Printre meseriașii care au participat la înălțarea unor lăcașuri de închinăciune în cetatea de scaun a țării s-au numărat croitorii Petco (Izvorul Tămăduirii, 1794), Constantin Melcescu și Pătrașco (Sfinții Constantin și Elena, 1785), postăvarul Grigore (Delea Nouă, 1790–1798), abagiul Hagi Miu (Izvorul Tămăduirii, 1794), starostele de boiangii Ioniță Croitorul (Sfântul Ion Piață, 1756), cojocarii Constantin Beșleagă (Sfinții Constantin și Elena, 1785) și Dumitru sin Manciu (Sfinții Voievozi, 1817), dulgherul Stroe (Izvorul Tămăduirii, 1794), cărămidarul Constantin Ciolac (Izvorul Tămăduirii, 1794), șălarul Hagi Panait (Sfinții Constantin și Elena, 1785), lumânărarul Gheorghe (Izvorul Tămăduirii, 1794), brutarii Stanciu vătaful (Stejarul, 1763), Manea (Manea Brutarul, 1787) și Ioan jimblarul (Sfântul Ion Moși, *ante* 1808), măcelarul Gheorghe (Iancu Vechi, Mătăsari, 1774–1775), băcanul Stoian (Sfinții Voievozi, 1817), vătaful de harabagii Manolache (Popa Rusu, 1813). Ca o completare a inițiativelor individuale de mai sus, au apărut în epocă bisericile ridicate de bresle, loc comun de închinăciune al unei comunități conștiente de interesele și de individualitatea ei. Alteori însă, asocierile dintre ctitori nu se realizau pe criterii profesionale, ci pe baza

unor afinități personale, așa cum s-a întâmplat în cazul ridicării bisericii Izvorul Tămădurii (1794), datorată pietății a cinci meșteșugari cu specializări diferite, Gheorghe lumânărarul, hagi Miul abagiul, Petco croitorul, Stroe dulgherul, Constandin Ciolac cărămidarul.

Cu toate că mulți meseriași ajung să aibă în epocă o situație financiară mulțumitoare, avuția adunată de ei nu se poate în nici un caz compara cu cea strânsă de marii negustători. Și totuși, aceștia din urmă nu se regăsesc, așa cum ar fi de așteptat, în fruntea ctitorilor bucureșteni, probabil întrucât în mediul cosmopolit în care activau atașamentul față de religie scăzuse considerabil. În aceste condiții, *cupeții* bucureșteni ce înalță biserici pot fi numărați pe degetele unei singure mâini. Ba chiar, unicul comerciant ce suportă integral cheltuiala zidirii unui lăcaș de cult în capitală e un provincial „jupan Iane cupețul de la Buzău"[652] (Popa Soare, 1744). În schimb, un altul, „Constandin sin Macsim cupeț" lasă bani prin testament, pentru a-i fi iertate păcatele (Sfântul Elefterie Vechi, 1744), în timp ce restul comercianților se asociază între ei sau cu alți credincioși pravoslavnici, de teamă să nu fie nevoiți să scoată prea multe parale din propriul buzunar (Mărgărit starostele, Dumitru cupețul cu alți creștini, la Oțetari, 1757, „dumnealor negustorii: Gorghie vătaf, Ioanșt [?] și Manea brutar" pentru zidirea bisericii Manea Brutarul, 1787).

În aceste condiții, mai numeroase decât ctitoriile negustorilor sunt chiar și zidirile oștenilor, categorie foarte redusă în epocă, dar mult mai legată de religie din pricina incertitudinii ce plana constant asupra vieții membrilor ei. Astfel, printre ctitorii lăcașurilor de închinăciune din București se numără și cinci căpitani care și-au dat pentru biserică obolul câștigat cu preț de sânge (Gheorghe Totoiescu la *Sfântul Nicolae Jitniță*, 1718; Iancu la *Olari*, 1758; Thanase la *Stejarul*, 1763; Matei la *Delea Veche*, 1766; „Panait Băbeanul vel căpitan za lefecii" la *Icoanei*, 1786).

Alături de reprezentanții grupurilor sociale sau profesionale de mai sus, mândri de apartenența lor, printre ctitorii bucureșteni se regăsesc o mulțime de robi ai lui Dumnezeu pe care smerenia i-a îmboldit să nu-și pomenească în pisanie decât numele, iar nu și vreo calitate deținută în trecătoarea viață lumească („repausații întru fericire, și anume: Ruse, Ecaterina, Manole, Marula", Popa Nan, 1719; Udrea, Pavel și Stanca, Cuțitul de Argint, 1796). Alteori, când sunt ceva mai puțin smeriți, donatorii nu-și menționează profesia sau dregătoria, dar adaugă prenumelui apelativul de jupan, menit a le pune în lumină statutul social superior (jupan Pană Negoescu, Ienii, 1724; jupan Apostol, Delea Veche, 1766; jupan Constandin Caramzulia i jupan Măciulescu,

Sf. Pantelimon, 1790). Așa procedează și unele doamne singure – și nu sunt puține la număr –, care-și folosesc averea moștenită pentru a înălța biserici, de cele mai multe ori fără a recurge la generozitatea sexului tare (jupăneasa Zmaranda și Tatieni monahiia, la Schitul Maicilor, 1726; jupâneasa Maria, sora jupânu[lui] Manta cupețul și jupâneasa Stanca, la Mântuleasa, 1733; jupâneasa Ecaterina Văcărescu, la Băneasa, 1792).

Arhitectura bisericilor în veacul fanariot

DIN PUNCT DE VEDERE ARHITECTONIC, bisericile din veacul fanariot prezintă structuri ce constituie rodul evoluției timp de mai bine de trei secole a artei constructive din Țara Românească. Asimilând în mod creator modele mai vechi, provenite din Imperiul Bizantin (biserica în cruce greacă) ori Serbia (edificii de plan treflat), școala arhitecturală autohtonă a izbutit să creeze și să impună, încă din veacul al XVII-lea niște tipuri de biserici pe de-a-ntregul originale.

De departe cel mai răspândit în epocă este cel de plan treflat (triconc, trilobat) cu turn-clopotniță pe pronaos. Este vorba de o configurație apărută pe la jumătatea veacului al XVII-lea,[653] care s-a difuzat rapid, ca urmare a avantajului practic de a contopi într-unul singur două edificii distincte: biserica propriu-zisă și clopotnița. La turnul-clopotniță astfel creat, se putea ajunge fie printr-o scară construită în grosimea zidului, ca la biserica Udricani (1735), fie printr-un turn exterior, ridicat pe una dintre laturi, ca la Batiște (1764), Sfântul Elefterie Vechi (1764) sau Olari (1758). La varianta cea mai comună a acestui tip arhitectural, deasupra naosului se înălța o turlă (Kretzulescu, 1722; Cu Sfinți, 1728; Udricani, 1735; Foișor, 1745 etc.), care, în cazul unor edificii ce au supraviețuit până astăzi, s-a dărâmat, fără a mai fi ulterior refăcută (Leon Vodă – Slobozia, 1743; Sfântul Elefterie Vechi 1744; Sf. Ștefan, 1768).[654] Ba chiar, la origine aceasta lipsea aproape numai când era vorba de clădiri cu proporții foarte modeste, ca la Băneasa (1792). De asemenea, un element aproape nelipsit al celor mai multe biserici de secol al XVIII-lea îl reprezintă pridvorul deschis, susținut de coloane din piatră sau din cărămidă, unite între ele prin arcade cu forme diverse (semicerc, trilob, polilob, acoladă).

Pe de altă parte, în epoca fanariotă continuă să se înalțe și biserici cu plan treflat fără clopotniță pe naos, mai ales (dar nu exclusiv) în cazul mânăstirilor, la care clopotnița reprezenta o construcție aparte, încorporată îndeobște în incinta ansamblului. Așa se întâmplă la

Stavropoleos (1724), la paraclisul Mânăstirii Văcărești (1736), la Sfântul Spiridon Vechi[655] (1748) sau la Floreasca (sfârșitul secolului al XVIII-lea), unde proporțiile reduse ale lăcașurilor de cult împiedicau prezența unei turle și deasupra pronaosului. În schimb, în cazul bisericilor mânăstirești cu dimensiuni considerabile, pe pronaos se puteau ridica o turlă, ca la Antim (1716), sau trei, ca la Văcărești (1722).

Această din urmă zidire a lui Nicolae Mavrocordat – ce urmărea, deopotrivă, să se încadreze în tradiția marilor ctitorii ale domnilor pământeni ai Țării Românești și s-o întreacă – reprezintă una dintre ultimele biserici care utilizează un plan clasic al arhitecturii muntene, cel al episcopiei de la Curtea de Argeș (naos treflat cu o turlă, pronaos lărgit cu o turlă centrală și două laterale).[656]

În afara edificiilor trilobate, școala autohtonă de arhitectură crease pe la mijlocul veacului al XVII-lea biserici de plan dreptunghiular cu turn-clopotniță pe pronaos, cu sau fără turle pe naos și deseori cu pridvor deschis (tipul Matei Basarab).[657] Aceste edificii înregistrează un oarecare succes în București la începutul secolului al XVIII-lea (Dintr-o Zi, 1702; Răzvan, post 1705), dar se întâlnesc ulterior doar sporadic (Paraclisul Mitropoliei, 1723), pentru a lăsa locul construcțiilor de plan treflat cu turlă-clopotniță pe pronaos, devenite marca înregistrată a arhitecturii religioase bucureștene de veac XVIII.

Dincolo însă de utilizarea unuia sau altuia dintre planurile trecute în revistă mai sus, bisericile din epocă prezintă câteva trăsături comune. În comparație cu lăcașurile de cult din veacurile anterioare, ele se remarcă prin proporțiile mult mai elegante și mai armonioase, la care contribuie, în bună măsură, și turlele, de regulă relativ subțiri și înalte.[658] Acest lucru se datorează și progresului indiscutabil al tehnicii constructive, atestat, printre altele, de generalizarea bolților sferice pe pandantivi, susținute de arcuri pe console, ce creează în interiorul bisericilor impresia de spațiu și verticalitate, sporită și de zvelțețea turlelor. Rezemate îndeobște pe o bază în patru colțuri, circulare în interior și poligonale în afară, acestea prezintă, de cele mai multe ori, ferestre subțiri și înalte, unite prin arcade concentrice.

O altă caracteristică a bisericilor din epocă o reprezintă tencuirea exterioară a zidurilor, ce vine să înlocuiască vechiul sistem al cărămizii aparente, pe care-l întâlnim, pentru una dintre ultimele dăți, la biserica Mânăstirii Antim, târnosită chiar în 1716, anul sosirii la București a primului domn fanariot.[659] Aspectul auster pe care riscau să-l capete în exterior bisericile bucureștene e însă înveselit prin prezența unei decorații arhitectonice și sculpturale a fațadelor mai bogate decât în trecut și, la unele edificii, chiar a unor fresce exterioare în culori vii.

Decorația exterioară

ELEMENTELE FUNDAMENTALE ale plasticii decorative recurente în epocă (brâu, panouri, arcaturi, cornișe etc.) nu sunt noi, numai că tratarea lor este, de multe ori, mai reușită și mai complexă decât odinioară. Brâul decorativ ce încinge fațada bisericilor, împărțind-o în două registre, poate fi durat acum nu doar din piatră, ci și din cărămidă (soluție comodă și ieftină) ori stuc (Mânăstirea Stavropoleos),[660] material mai ușor de lucrat, dar, evident, mult mai perisabil. Pătrunsă la noi pe filieră orientală pe la sfârșitul veacului al XVII-lea, decorația în stuc nu pare a fi fost utilizată pe scară largă pentru exteriorul bisericilor, odată ce era vulnerabilă la intemperii. În afara exuberantei capodopere de la Fundenii Doamnei (1699), stucul a fost folosit și pentru decorația exterioară, fragmentar păstrată, a bisericii Manea Brutarul (1787), dar a fost rezervat cu predilecție pentru interioarele sau exterioarele protejate ale caselor domnești sau boierești.

În mod curent, brâul amintit e lipsit de orice podoabă (Paraclisul Mitropoliei, 1723; Cu Sfinți,1728; Udricani, 1735; Elefterie Vechi, 1744; Sfântul Ștefan, 1768 etc.), fiind sculptat doar la bisericile cele mai impunătoare, ai căror ctitori și-au permis să plătească meșteri specializați (Văcărești, 1722; Kretzulescu, 1722; Stavropoleos, 1724; Batiște, 1764). Astfel, la Văcărești brâul lua forma unei „funii răsucite", bogat împodobite cu frunze de acant și șiraguri de perle,[661] în vreme ce la Batiște se prezintă drept o împletitură strânsă de ghirlande cu frunze, dar fără flori. O soluție de compromis se întâlnește la biserica Mântuleasa, unde, pentru reducerea costurilor, dar obținerea unui efect vizual puternic, decorația în piatră a brâului a fost înlocuită cu una pictată: două vrejuri împletite, galbene pe fond roșu, cu frunze și inflorescențe, încadrate de o parte și de alta a brâului de vrejuri simple, galbene pe fond negru.

Dedesubtul și deasupra brâului, se creează două registre de dimensiuni egale sau diferite, împodobite cu panouri simple ori încununate cu arcuri, precum și cu medalioane. Decorația bisericilor bucureștene de epocă e însă departe de a fi unitară, fiecare artist căutând ca, din arsenalul de elemente de care dispunea, să obțină un rezultat cât mai original și mai convingător. Totuși, dincolo de amintita diversitate, putem deosebi două variante majore de plastică a fațadelor. Avem, pe de o parte, biserici la care registrele separate de brâu, de dimensiuni egale sau apropiate, sunt împodobite și sus, și jos cu chenare. Acestea pot fi rectangulare la nivelul inferior (duble la Kretzulescu, 1722, și Văcărești, 1722, simple, dar dantelate la Paraclisul Mitropoliei, 1723,

și acoperite de arcuri vălurite cu vârf la Cu Sfinți, 1722, și Olari, 1758) și încununate de arcuri în cel superior (simple, în semicerc, la Văcărești și Paraclisul Mitropoliei, două rânduri întretăiate de arcuri în semicerc la Kretzulescu, câte două arcuri mai mici, dar tot vălurite deasupra fiecărui chenar din registrul de sus la Cu Sfinți și Olari). O a doua categorie de biserici este cea la care registrul inferior păstrează decorația cu panouri acoperite cu arce cu contur tot mai complex (probabil, o influență a artei otomane), dar la cel superior apar medalioane, inovație ornamentală a veacului al XVIII-lea (Stavropoleos, 1724; Elefterie Vechi, 1744; Foișor, 1745; Batiște, 1764; Sfântul Ștefan, 1768). La cele mai multe dintre bisericile enumerate, medalioanele sunt acoperite astăzi cu fresce, numai că acestea au fost, de regulă, refăcute de mai multe ori în urma stricăciunilor provocate de intemperii, așa că este foarte greu de stabilit dacă decorația actuală îi este fidelă spiritului celei originale. Îndeobște, se consideră că frescele de la Stavropoleos s-au păstrat în forma lor inițială,[662] iar acolo medalioanele prezintă figuri de proroci și de sfinți, în vreme ce, în rest, decorația pictată este nonfigurativă. Totuși, nu pare a fi fost vorba de o regulă strictă, cel puțin în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, de vreme ce medalioanele de la Sfântul Elefterie Vechi sunt împodobite cu motive vegetale.

Acest tip de ornamentică pare a fi fost introdus în arta Țării Românești de spătarul Mihail Cantacuzino, ctitorul bisericii Colțea (1702), în urma pelerinajului întreprins în Țara Sfântă, unde fusese fermecat de exuberanta decorație aniconică a unor monumente islamice. Aceasta avea să corespundă, fără doar și poate, gustului orientalizant al epocii fanariote și să se răspândească la numeroase biserici din capitală (Stavropoleos, 1724; Schitul Maicilor, 1726; Mântuleasa, 1733; Elefterie Vechi, 1744; Olari, 1758; Batiște, 1764; Sfântul Ștefan, 1768), ce păstrează încă urme mai mult sau mai puțin consistente de frescă. Fără a putea avea vreo certitudine în acest sens, ca urmare a numeroaselor prefaceri suferite de lăcașurile de cult din București, decorația pictată nu acoperea, de regulă, tot exteriorul acestora, ci era rezervată cu precădere registrului superior al fațadei (deasupra brâului ornamental și, eventual, imediat dedesubtul lui), arcelor din pridvorul deschis ori unor părți ale turlei. Se remarcă utilizarea unor benzi pictate suprapuse ce acoperă treptele cornișei (Stavropoleos, Schitul Maicilor, Sfântul Ștefan, Mântuleasa), dar și ale bazei și cornișei turlei (Stavropoleos, Mântuleasa), rimând fericit cu brâul decorativ. Acestea recurg la o profuziune de motive vegetale sau geometrice complexe, repetate identic pe toată lungimea lor, ce capătă expresivitate și ca urmare a culorilor folosite, vii și îndrăznețe (roșu, maro,

galben). În schimb, acolo unde suprafața acoperită cu frescă este mai mare – ca la Stavropoleos –, „fondul" este pictat, în scopul echilibrării cromatice, în tonuri sobre de negru și gri, culori presărate cu abilitate și în cuprinsul benzilor amintite. În egală măsură, de mare efect este prezența medalioanelor cu sfinți, ce consacră caracterul creștin ortodox al unei arte care ar putea părea, altminteri, desprinsă din seraiurile otomane.

Această decorație în frescă este dublată, la unele dintre cele mai izbutite monumente, asemenea bisericii Stavropoleos, de una sculptată, ce reprezintă supraviețuirea în epocă a uneia dintre cele mai marcante caracteristici ale artei brâncovenești. Dornici să confere cât mai multă strălucire ctitoriilor lor, atât vodă Constantin, cât și spătarul Mihail Cantacuzino aduseseră meșteri pietrari din străinătate (dacă nu chiar din Italia, cel puțin din Dalmația, de unde pare a fi provenit Vucașin Caragea, care a lucrat la Mânăstirea Hurezi), cu toată interdicția severă, respectată până atunci cu sfințenie de arta ortodoxă, de a nu-ți face chip cioplit. Acești maeștri ai dăltuirii în piatră și-au creat, după toate probabilitățile, ucenici autohtoni care au dus mai departe meșteșugul pentru cel puțin jumătate de veac, alături de alți artiști chemați de peste hotare. Era însă vorba de o lucrătură anevoioasă și costisitoare, ce avea să fie treptat abandonată după jumătatea secolului al XVIII-lea, când atât ambițiile ctitorilor, cât și sumele pe care erau dispuși să le investească aceștia se reduseseră considerabil.

Până atunci, mai multe biserici bucureștene ridicate în primele decenii ale veacului fanariot s-au distins prin eleganta dantelărie din piatră, ce cuprinde coloane cu piedestaluri și capiteluri bogat împodobite, balustrade, arcade, portaluri de intrare ce susțin pisaniile, ancadramente de ferestre ori trafoare de aerisire.

Coloane sculptate din piatră, mai mult sau mai puțin decorate, se regăsesc atât în pridvorul deschis (Antim, 1716; Văcărești, 1722; Stavropoleos, 1724), cât și în interiorul bisericilor, unde separă pronaosul de naos. Ele prezintă proporții foarte diferite, variind între zvelțețea aeriană a coloanelor de la Stavropoleos și robustețea greoaie, dar impunătoare a columnelor de la Văcărești. Unele dintre ele nu mai pornesc direct de pe paviment, ci se înalță pe piedestaluri pătrate sau rotunde, decorate cu diferite tipuri de rozetă sau alte motive vegetale complexe. Capitelurile de tip corintic fantezist sau compozit, cu volute ample și frunze de acant prelungi capătă, în unele cazuri, o pronunțată exuberanță barocă, așa cum se întâmplă la Văcărești sau Stavropoleos. Există însă și capiteluri mult mai simple, ca la Paraclisul Mitropoliei, de la care volutele au dispărut și au rămas doar frunzele ce susțin

abacul capitelului. Nu rareori, cu capitelul rimează un brâu vegetal ce împodobește partea de jos a coloanei, ca în pridvorul de la Stavropoleos ori la Văcărești, unde dintre elementele vegetale se iveau măști grotești (*mascheroni*) de factură occidentală. Fusul coloanelor este lăsat uneori neted (Antim, pronaosul de la Văcărești), dar este alteori acoperit cu caneluri verticale (pridvorul de la Văcărești) sau oblice (interiorul de la Stavropoleos, Paraclisul Mitropoliei) și chiar decorat cu ghirlande în torsadă (columnele de la Văcărești, pridvorul de la Stavropoleos) ori cu solzi imitând trunchiurile de palmieri (foișorul paraclisului de la Văcărești). În cazuri excepționale, ca la Stavropoleos, coloanele pridvorului sunt unite între ele prin balustrade sculptate și ajurate, care figurează lupta lui Samson cu leul, de altfel singura reprezentare antropomorfă din bisericile bucureștene de epocă fanariotă.

De prisos să precizăm că decorația descrisă mai sus avea să caracterizeze doar câteva dintre cele mai strălucite edificii ale începutului de veac fanariot. În schimb, restul lăcașurilor de cult au fost împodobite cu coloane simple, uneori din piatră, alteori din cărămidă tencuită, deasupra căror se înălțau capiteluri austere (dorice sau pseudodorice, de regulă). Totuși, deși s-au despărțit relativ repede de coloanele migălos cioplite, ctitorii bucureșteni n-au renunțat la fel de curând la portalurile și ancadramentele sculptate ale ferestrelor, ce continuă să se întâlnească la destule dintre bisericile mai târzii (Cu Sfinți, 1728; Mărcuța, 1733; Elefterie Vechi, 1744; Foișor, 1745; Batiște, 1764). Însă, și în cazul acestora, lucrările timpurii dovedesc o măiestrie superioară.

Adevărată carte de vizită a bisericii, poarta de intrare este încadrată de o bandă decorată cu motive vegetale, care fie începe de la nivelul solului, fie se înalță deasupra unor cartușe ce fac uneori pandant, inclusiv prin decorație, cu piedestalurile coloanelor din pridvor (Antim, Stavropoleos). La Văcărești, în schimb, atât la biserica mare, cât și la paraclis, dar și la Pantelimon chenarul ornamental era sprijinit de figurile a doi lei, redați cu o certă naivitate. Decorația acestuia putea varia foarte mult, în funcție de dibăcia sculptorilor. Dacă la Antim sau Văcărești ne întâlnim cu o ornamentică vegetală luxuriantă, la alte biserici cadrul este împodobit cu un simplu vrej, nu lipsit de farmec, mai ales că recurge uneori și la flori autohtone (Mărcuța, Foișor, Batiște). Acesta se continuă și deasupra ușii, mărginind inscripția votivă (pisania), pe care se reazemă o cornișă proeminentă, ornată, de regulă, tot cu motive vegetale, mai ales cu frunze de acant. Mai rar, între banda decorativă și ușa de lemn apare un chenar de piatră, alcătuit, ca la Antim, dintr-o succesiune de cadre în retragere. În schimb, foarte frecvent, ușa bisericii este despărțită de pisanie printr-un spațiu

acoperit tot cu motive vegetale (Kretzulescu, Mărcuța, Foișor etc.), dar și cu blazonul ctitorului (Antim) sau figurile a trei heruvimi (Văcărești). Dedesubtul blazonului sau direct al inscripției votive, în funcție de caz, se plasează un arc în formă de acoladă mai mult sau mai puțin complexă, ce se distinge printr-o deosebită eleganță chiar și la bisericile mai puțin pretențioase (Kretzulescu, Mărcuța, Foișor, Batiște etc.). În genere, deasupra cornișei portalului de intrare se găsește icoana de hram a bisericii, în timp ce la Văcărești trona un impresionant fronton înflorat, reunind stema Țării Românești și cea a Moldovei. Blazonul ctitorului de rang domnesc putea apărea atât dedesubtul pisaniei, ca la Antim, cât și în interiorul acesteia, ca la Foișor ori Sfântul Spiridon Vechi.

La rândul său, decorația ancadramentelor exterioare ale ferestrelor varia mult, în funcție de pretențiile ctitorilor și de îndemânarea meșterilor pietrari. Dincolo de diversele realizări particulare, se poate observa totuși existența a două categorii tipologice. Pe de o parte, avem chenare dreptunghiulare împodobite cu baghete care se întretaie în colțurile dreptunghiului atât între ele, cât și cu un arc în formă de acoladă, amplasat deasupra ferestrei, ca în cazul bisericii Kretzulescu (1722). Este vorba de o configurație de sorginte gotică, inspirată de biserica Stelea din Târgoviște, ctitoria domnului moldovean Vasile Lupu.[663] Totuși, tratarea modelului se face într-o manieră originală, creativă, odată ce clasicul arc ogival este înlocuit cu unul în acoladă. Acest tip relativ sobru de decorare a ancadramentelor este însă rar la bisericile bucureștene, ai căror ctitori preferă ornamentica vegetală, mult mai spectaculoasă.

În genere, tot dreptunghiulare, dar și acoperite cu un arc în semicerc, ca la unele dintre ferestrele mari de la Văcărești, aceste chenare sunt împodobite cu ghirlande de frunze și flori ce uimesc adesea prin bogăție și execuția meșteșugită (Văcărești, 1722; Stavropoleos, 1724; Mărcuța, 1733). Uneori, ghirlanda pornește dintr-un vas așezat în centrul laturii de jos a chenarului (Mărcuța; Olari, 1758), iar alteori dintr-un fel de inflorescență de dimensiuni mari (Văcărești, 1722; Paraclisul Mitropoliei, 1723), pentru a se sfârși exact în centrul laturii de sus a ancadramentului, unde se poate afla o compoziție vegetală complexă (Paraclisul Patriarhal, Mărcuța, ferestrele dreptunghiulare de la Văcărești, Olari), dar și un vultur (ferestrele de tip firidă de la Văcărești). În unele cazuri, ghirlanda ia forma unei spirale continue, în care alternează diverse tipuri de flori, unele autohtone, altele exotice (Mărcuța; ferestrele dreptunghiulare de la Văcărești), în timp ce, în alte situații, este întreruptă de cartușe florale independente,

reprezentând, de regulă, rozete (ferestrele dreptunghiulare de la Văcărești, bisericile Cu Sfinți și Olari). Motivul ghirlandei ori al vrejului în spirală poate fi însă înlocuit cu compoziții vegetale mult mai complexe, ca la Stavropoleos. Și tot aici, dar și la ferestrele rectangulare de la Văcărești, deasupra ancadramentului apar cornișe împodobite cu frunze de acant.

Tâmplele bisericilor bucureștene –
capodopere ale artei sculpturale

MĂIESTRIA DĂLTUITORILOR ÎN PIATRĂ din vremea fanarioților este concurată îndeaproape de cea a sculptorilor în lemn, care au făurit tâmplele, dar și jilțul arhieresc, amvoanele ori alte piese de mobilier din bisericile bucureștene. Și din acest punct de vedere, epoca brâncovenească marcase un apogeu estetic, ale cărui capodopere aveau să fie parțial continuate în restul veacului al XVIII-lea. Pe de altă parte, unii dintre artiștii perioadei au căutat programatic modalități noi, diferite de exprimare plastică, ce stau sub semnul inspirației baroce sau orientalizante.

Înainte de orice, iconostasele epocii trebuie clasificate, în funcție de materialul din care sunt confecționate, în: tâmple de lemn sculptat (cele mai numeroase), de lemn pictat și din piatră cu decorație în stuc. Pe de altă parte, se impune și împărțirea, pe criterii stilistice, în catapetesme de filiație brâncovenească, cele ilustrând barocul de inspirație occidentală și cele orientalizante.

Prima categorie a celei de-a doua clasificări cuprinde piesele din lemn ce continuă tradiția brâncovenească, fără a o îmbogăți prin inovații ieșite din comun. Aici s-ar putea plasa opere de artă însemnate, precum tâmplele de la Stavropoleos ori din Paraclisul Patriarhal, care urmează linia celor mai de seamă realizări bucureștene din timpul domniei lui Brâncoveanu, asemenea iconostaselor de la Sfinții Apostoli, Colțea, Răzvan ori Scaune.[664] Remarcabile prin finețea lucrăturii, acestea utilizează, în primul rând, motive vegetale pentru împodobirea frizelor ce separă cele trei registre superioare cu icoane (al praznicelor împărătești, al apostolilor și al prorocilor). Singura figură umană sculptată, prezentă în mod curent pe aceste tâmple, este cea a lui Ieseu, întins în mjlocul frizei de sub praznice, din trupul căruia pornește o încrengătură de mlădițe de viță cu nenumărate frunze și ciorchini, dar și cu flori, în interiorul căreia se găsesc mai multe medalioane înfățișându-i pe strămoșii lui Iisus (Colțea, Răzvan, Scaune,

Stavropoleos, Paraclisul Mitropoliei).[665] În unele cazuri, ca la Stavropoleos sau Mitropolie, atât dedesubtul, cât și deasupra frizei lui Ieseu, apar registre decorate cu figuri stilizate de îngerași (capete încadrate de aripi). În schimb, la Sfinții Apostoli registrul lui Ieseu a fost înlocuit cu o succesiune de rozete bogat decorate, dedesubtul cărora se desfășoară o bandă cu serafimi și heruvimi. Chipurile dolofane, roz în obraji ale acestora, cu o tunsură de tip castron conferă o notă rococo catapetesmelor de la Stavropoleos și de la Paraclisul Mitropoliei, unde îngerii apar și deasupra frizei praznicelor.

Atât aceasta, cât și cea a apostolilor sunt susținute de colonete cu fusul simplu (Sfinții Apostoli, pe friza praznicelor) sau decorat cu frunze de stejar (Colțea, Răzvan, registrul inferior de la Scaune) ori solzi imitând trunchiurile de palmier (Colțea, Răzvan, registrul inferior de la Scaune). În alte cazuri (registrul superior de la Sfinții Apostoli, Stavropoleos, Paraclisul Mitropoliei), colonetele sunt compuse din mai multe segmente cu dimensiuni, forme și decorații variate și sunt unite între ele printr-o arhitravă dreaptă (Sfinții Apostoli) sau prin arcuri în semicerc (registrele de jos de la Colțea, Răzvan, Scaune, Stavropoleos și de la Paraclisul Mitropoliei) ori în acoladă (Stavropoleos, sus). Spațiul delimitat de acestea este împodobit, în registrul de jos, cu frunze de stejar și flori (Colțea, Scaune), o inflorescență din care pornesc raze (Răzvan) sau cu îngerași (Stavropoleos, Paraclisul Mitropoliei).

Separarea frizei praznicelor de cea a apostolilor se realizează printr-un registru mare, încadrat uneori de mai multe benzi decorative mici. Acesta prezintă, de regulă, o decorație vegetală deasă și exuberantă (vrejuri, frunze, flori, ciorchini), întreruptă uneori la mijloc de o rozetă, ca la Paraclisul Mitropoliei, sau de vulturul Țării Românești cu cruce în cioc, cuprins într-o cunună de marginile căreia stau agățate alte două zburătoare (Stavropoleos).

În schimb, friza apostolilor este despărțită de cea a profeților într-un mod mult mai simplu, fie direct de arhitrava împodobită (Stavropoleos, Paraclisul Mitropoliei) sau nu (Colțea, Scaune) a coloanelor, fie prin mai multe mici benzi decorate (Răzvan). Doar la Sfinții Apostoli friza intermediară este lată, ornamentată cu aceleași mari rozete excizate ce se întâlneau dedesubtul icoanelor praznicelor împărătești. Mai mici decât celelalte reprezentări picturale de pe catapeteasmă, chipurile profeților sunt întotdeauna încadrate în medalioane rotunde, spre deosebire de icoanele praznicelor, care sunt dreptunghiulare, în timp ce acelea ale apostolilor imită, mai ales, forma unei firide (Colțea, Răzvan, Scaune, Stavropoleos, Paraclisul Mitropoliei).

Deseori, medalioanele sunt delimitate de câte o cunună și chiar unite în partea de sus prin coroane (Sfinții Apostoli, Colțea, Stavropoleos, Paraclisul Mitropoliei), totul pe fondul unei rețele complexe de motive vegetale.

La rândul ei, cornișa catapetesmei, ce susține crucea Răstignirii lui Iisus, mărginită de două panouri cu Maica Domnului și Evanghelistul Ioan, dă de multe ori măsura virtuozității și creativității sculptorilor în lemn. La Colțea, aceasta e decorată cu arbori stilizați (autohtoni și exotici), dar și cu cununi ce îmbrățișează câte o frunză de acant ori structuri vegetale deasupra cărora se înalță o coroană. În schimb, la Paraclisul Mitropoliei, ea prezintă la mijloc un vrej încolăcit, străjuit, de o parte și de alta, de flori stilizate ce descresc în înălțime înspre margini.

De o deosebită atenție din partea sculptorilor s-au bucurat mai totdeauna ușile împărătești, bogat decorate mai ales în partea de deasupra panourilor pictate cu scena Bunei Vestiri. În general, acestea prezintă în registrul inferior cartușe rectangulare sau rotunde, împodobite cu motive vegetale, dar și cu benzi care se întretaie, imitând o țesătură cu o floare la mijloc, ca la biserica Scaune. Cartușele sunt încadrate de brâuri ornamentate preponderent tot cu elemente florale, utilizate și în partea superioară a ușii. În plus, pentru decorarea acesteia din urmă, artiștii au recurs uneori și la figuri animaliere sau chiar umane. Astfel, la Stavropoleos, chiar deasupra reprezentării Bunei Vestiri, se află două femei cu pletele căzând liber pe spate și cu o frunză prelungă în loc de picioare. În schimb, la Paraclisul Mitropoliei, vrejurile vegetale sunt înlocuite cu șerpi încolăciți, în îmbrățișarea cărora se găsește câte un mănunchi de trei flori verzi. În plus, înfricoșătoarea reptilă ține în bot un ciorchine de struguri pe care o mică zburătoare se căznește să-l smulgă.

ASTFEL DE ELEMENTE ANIMALIERE SAU UMANE se multiplică în ornamentația unor tâmple din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, pe care le-am putea încadra în categoria barocului fanariot de inspirație occidentală. Este vorba de lucrări precum catapeteasma de la hramul celor patruzeci de mucenici de la Livedea Văcărescului, ctitoria banului Mihail Cantacuzino (1776),[666] păstrată astăzi în biserica Manea Brutarul, de tâmpla din paraclisul fostului han Șerban Vodă, conservată la Muzeul Național de Artă,[667] ori de iconostasul Mânăstirii Sărindar, din păcate dezmembrat în momentul dărâmării acesteia și risipit prin diverse locuri din țară. Păstrând, în linii mari, aceeași structură ca în cazul catapetesmelor brâncovenești – cu toate că atât

la Manea Brutarul, cât și, probabil, la paraclisul hanului Șerban Vodă[668] lipsea registrul profeților mesianici –, acestea îmbogățesc sensibil arsenalul decorativ anterior, dar și îl laicizează.

Astfel, figurile de animale reale sau fantastice, cu sau fără simbolistică religioasă strictă, sunt tot mai numeroase: ne întâlnim cu păsări de diverse feluri și mărimi, care ciugulesc fructe sau flori sau chiar se sărută tandru (Manea Brutarul), cu căprioare și cerbi ce gonesc năvalnic (Șerban Vodă) sau se luptă să scape din ghearele unor lei fioroși (Manea Brutarul), cu balauri gigantici răpuși de puterea credinței, ce-și dau ultima suflare horcăind întinși pe spate. Reprezentările îngerilor nu se mai reduc acum întotdeauna la un cap și aripi, ci unii dintre ei apar sculptați integral, în diverse ipostaze: parcă tolăniți și învesmântați într-o ținută sumară, cu plete cârlionțate și buze roz, sau într-o postură oficială, în uniformă militară, ținând într-o mână o spadă, iar în cealaltă un drăcușor nevolnic, în timp ce calcă fără milă în picioare un necredincios (Manea Brutarul). Alături de personajele din istoria sacră, își fac acum apariția ființe mitologice, precum sirenele sau alte creaturi fantastice feminine, cu sânii goi și trupul senzual, ai căror nuri sculptorul nu s-a sfiit să-i reprezinte cu deplină libertate și satisfacție, făcând abstracție de virulența cu care dogma creștină înfierează lascivitatea. În plus, în operele de artă în discuție, figura umană, în general, capătă o însemnătate tot mai mare, fie că e sculptată realist sau stilizat: menționăm, în acest sens, ierarhii în costum liturgic cu mitră pe cap și o cruce în mâna dreaptă, flancați de două păsări, ori prelatul rotofei învesmântat într-o rasă încăpătoare, al cărui chip nu se deosebește mult de fețele umflate, cu mustață pe oală, urechi clăpăuge și ochi bulbucați, pe care le regăsim în diverse locuri de pe tâmpla de la Manea Brutarul – desigur, o adaptare locală a cunoscuților *mascheroni* din barocul occidental. Multe dintre figurile omenești nu apar însă izolat, ci integrate în scene complexe, de sine stătătoare: Sfântul Gheorghe răpune balaurul, alături de un tovarăș burtos și jovial, ce închină cu o cupă mare; un sfânt călare îl calcă în picioare pe un preot papistaș, în timp ce Iisus îl încoronează în prezența Preacuratei Sale Maici (Șerban Vodă); Eva este ispitită de șarpele cel viclean, în timp ce Dumnezeu își întoarce mânios fața de la făptura sa; alungați din rai, primii oameni sunt nevoiți să-și câștige traiul, muncind pământul (Manea Brutarul). În egală măsură, se cuvine subliniată prezența pe friza de sub registrul praznicelor de la Manea Brutarul a unor mici panouri pictate ce nu-i mai reprezintă pe

strămoșii lui Iisus din arborele lui Ieseu, ca la tâmplele brâncovenești, ci o biserică, o casă, un copac, un vas, toate plasate într-un peisaj idilic cu multă verdeață și cer albastru.

FIREȘTE, REALIZAREA UNOR ASTFEL DE CATAPETESME presupunea nu doar o măiestrie artistică ieșită din comun, ci și un timp de lucru îndelungat și o investiție considerabilă din partea sponsorului, condiții care nu erau îndeobște reunite în cazul enoriilor modeste de mahala. În multe dintre acestea, credincioșii fără dare de mână erau siliți să recurgă la varianta, mult mai puțin costisitoare, a zugrăvirii unei tâmple de lemn. Un astfel de exemplu îl constituie iconostasul de la biserica Bucur Ciobanul, ce datează probabil tot din veacul al XVIII-lea.[669] Acesta urmează îndeaproape decorația brâncovenească a catapetesmelor, numai că o transpune din registrul sculptural în cel pictural, eliminând totodată orice figură umană sau animalieră (poate sub influența artei islamice, a cărei înrâurire se observă și în alte elemente ale iconostasului). Astfel, registrul de sub icoanele praznicelor ce prezenta în centru imaginea lui Ieseu și a unora dintre strămoșii Mântuitorului se reduce acum la un vrej ondulat de viță-de-vie cu struguri roșii și negri deopotrivă. În egală măsură, spațiul de deasupra praznicelor – în care, la Stavropoleos sau la Paraclisul Mitropoliei, apăreau îngeri – este împodobit cu delicate aranjamente florale, ce amintesc de ceramica de Iznik (vechea Nicee în Bitinia). La fel stau lucrurile și în cazul panourilor de sub icoanele cele mari, unde pictorul realizează compoziții extravagante în tonuri de roșu, albastru și verde, ce utilizează speciile de flori consacrate în arta otomană. Totuși, dincolo de această opțiune, zugravul tâmplei de la Bucur urmărește în mod programatic varietatea, ceea ce face ca diversele registre ale iconostasului să fie înzestrate cu o decorație complet diferită (câte doi trandafiri roșii și albi așezați unul peste celălalt, alternând cu flori cu patru petale, suprapuse de aceleași culori pe fond negru; un vrej de viță-de-vie cu frunze verzi și ciorchini roșii și negri; ramuri de mari dimensiuni, cu frunziș bogat, albastru sau roșu, și flori roșii, respectiv albe, poate bujori; o bandă ondulată, în pliurile căreia se găsesc flori roz mărginite de frunze verzi).

INFLUENȚA ARTEI OTOMANE se face resimțită și în cazul unor catapetesme făurite din piatră, asemenea celor de la bisericile Mavrogheni și Foișor. Apelul la acest material nu constituie o noutate în arta Țării Românești (în zona Bucureștiului, precedente se întâlnesc la mânăstirile Snagov și Antim), numai că acum piatra nu este doar sculptată

sau pictată, ci și acoperită cu o decorație în stucatură, ce recurge, în primul rând, la motive vegetale, fără a atinge vreodată exuberanța ornamentației sculptate în lemn de la tâmplele pe care le-am încadrat în categoria barocului fanariot. Este vorba de diverse frunze (mai ales, cele de acant, viță-de-vie și derivate) și mai rar de flori, reprezentate izolat sau plasate pe vrejuri. Aceste structuri vegetale *sui-generis* au și rolul de a constitui un cadru elegant pentru icoanele de pe catapeteasmă. Astfel, la biserica Mavrogheni chipurile sfinților apostoli sunt sprijinite pe un caliciu alcătuit din foi de acant, mărginite lateral de câte două frunze, separate de un fel de limbă proeminentă și acoperite cu palmete, ce sugerează, prin formă, niște coroane. La rândul ei, icoana Sfintei Fecioare Blahernitissa, ce ocupă locul central pe catapeteasma de la Mavrogheni, este înconjurată de o structură arborescentă, ale cărei ramuri viguroase și învârtoșate se întind simetric până departe, în dreapta și în stânga. Chiar dedesubtul Cuvioasei Maici a lui Iisus răsare o frunză mică, încadrată de două flori. Sub aceasta, se găsește un înger stilizat, plutind deasupra a două creaturi fantastice, a căror prezență pe un iconostas ortodox nu poate să nu surprindă. Este vorba de doi dragoni înaripați cu coada lungă și răsucită, cu un smoc mare la capăt. Mai degrabă hazlii decât fioroși, aceștia nu scot flăcări pe nări, ci se uită unul la celălalt cu gura căscată și urechile pleoștite. La impresia de comic contribuie și redarea naivă, stângace, ce caracterizează și reprezentările celorlalți patru monștri de pe catapeteasmă, plasați în registrul suplimentar de deasupra icoanelor împărătești. Absent de pe alte tâmple bucureștene, acesta cuprinde în centru imaginea Sfintei Năframe, de o parte și de alta a căreia sunt zugrăvite în niște firide adânci scena învierii lui Lazăr și cea a sosirii femeilor mironosițe la mormântul Domnului și, respectiv, a tămăduirii slăbănogului și a femeii samaritence, separate între ele prin imaginile a două făpturi bizare, întoarse cu spatele una către cealaltă. Înzestrate cu un cap diform, cu botul mare, larg deschis, din care iese o limbă lungă, acestea au o singură labă, cu gheare și un trunchi solzos, terminat cu o coadă de pește, din care pornește o plantă cu frunze cărnoase și o inflorescență mică.

La rândul său, iconostasul bisericii Foișor este împodobit cu imaginile unor balauri, numai că acestea se găsesc dedesubtul crucii unde stă răstignit Iisus, așa cum se întâmpla uneori și la tâmplele din lemn sculptat. Elementul de originalitate constă însă în faptul că pe trunchiul lat al fiecăruia dintre cei doi dragoni apar reprezentările a patru profeți. Altminteri, spațiul neocupat de aceștia este decorat cu solzi

și frunze din stuc. Deosebit de elegantă este sprânceana încolăcită la cele două capete, ce mărginește din trei părți ochiul mare, bulbucat al balaurului, ce-și deschide fioros botul, împodobit, la rândul său, cu frunze de acant. Artistul a folosit în scop decorativ și culoarea (tonuri de albastru, maro, cărămiziu, dar și roz pentru alte zone), fapt ce conferă tâmplei de la Foișor un aspect vesel și original. În ceea ce o privește, și catapeteasma de la Mavrogheni se distinge printr-un element de unicitate, ce riscă totuși să treacă neobservat de către privitorul grăbit. Este vorba de decorarea spațiului de sub icoanele mari ale tâmplei cu machetele din marmură ale unor cișmele, trimitere deopotrivă la unul dintre hramurile bisericii – Izvorul Tămăduirii – și la fântânile ridicate inclusiv în imediata apropiere de ctitorul vodă Mavrogheni. Lucrate cu multă grijă, acestea prezintă un fronton bogat ornamentat în partea superioară cu frunze de viță sau de acant, în două variante tipologice.

Programul iconografic al bisericilor bucureștene

ÎN AFARA MOBILIERULUI ELEGANT SCULPTAT, interiorul bisericilor bucureștene din epoca fanariotă este integral decorat cu fresce, a căror prezență se generalizează acum în toată Țara Românească, chiar și în ctitoriile modeste din mediul rural. Programele iconografice ale bisericilor se revendică, în linii mari, de la tradiția brâncovenească, pe care o îmbogățesc și o diversifică. Din păcate însă, ca urmare a repictărilor ulterioare și a distrugerilor, inclusiv recente, de monumente (mânăstirile Văcărești, Pantelimon etc.), numărul de ansambluri picturale păstrate în București atât din vremea lui Brâncoveanu, cât și din veacul fanariot este relativ mic. Astfel, fresce anterioare instalării lui Nicolae Mavrocordat pe tronul Valahiei se conservă doar la bisericile Doamnei, Fundenii Doamnei, Colțea și Scaune (ultimele doar în pridvor), în vreme ce picturi din secolul fanariot supraviețuiesc la Batiște, Kretzulescu, Elefterie Vechi, Floreasca, Foișor, Mântuleasa, Negustori, Paraclisul Mitropoliei, Cu Sfinți, Stavropoleos și, parțial, la Mărcuța, Pitar Moș, Schitul Maicilor, Sfântul Ștefan-Călărași și Udricani. Astfel, mostrele disponibile sunt suficiente pentru a ne permite să reconstituim cu destulă siguranță structura programului iconografic ce decora bisericile bucureștene din veacul al XVIII-lea.

PICTURILE DIN PRIDVOR. JUDECATA DE PE URMĂ: Astfel, exonartexul (pridvorul deschis), întâlnit acum la aproape toate lăcașurile de cult, prezintă cel mai frecvent pe peretele estic scena Judecății de Apoi (Batiște, Cu Sfinți, Elefterie Vechi, Foișor, Mântuleasa, Negustori, Schitul Maicilor, Udricani). Aceasta urmează îndeobște tiparul clasic, cu tronul hetimasiei în centru, deasupra pisaniei, mărginit de cei doisprezece apostoli așezați pe tronuri, câte șase în dreapta și șase în stânga. În registrul superior, se află Hristos în slavă, încadrat de Maica Domnului și Sfântul Ioan Botezătorul (compoziție cunoscută sub numele de Deisis) și de mai mulți îngeri, plasați cu toții pe un sul pe care-l desfășoară, de obicei, doi arhangheli zburând de o parte și de alta (Batiște, Foișor, Mântuleasa, Negustori, Udricani). În schimb, la Schitul Maicilor, Hristos – parte deopotrivă a unei scene complexe bazate pe ilustrarea Psalmilor CXLVIII–CXLIX[670] – tronează singur în nimbul înconjurat de cele douăsprezece zodii, în timp ce dedesubtul său îi aduc laude cetele mai-marilor pământului. Dimpotrivă, la Florească, Mântuitorul are o simplă aureolă și ține în mâini un sul desfășurat. Deasupra Sa, apare uneori imaginea lui Dumnezeu-Tatăl (Cel Vechi de Zile), binecuvântând dintr-un nor (Udricani) sau poziționat transversal în slavă (Cu Sfinți, Foișor). Dedesubtul tronurilor apostolilor, sunt reprezentate, de o parte și de alta, iadul și raiul. Cel dintâi e străbătut în diagonală de râul de foc plin de păcătoși cu ocupații (morar, croitor, cojocar, șelar, zaraf etc.) și metehne felurite (tâlharul, bețivul, hoțul, fățarnicul etc.). Toți aceștia sfârșesc în gâtlejul unui balaur înfricoșător, peste care stă un drac ce jubilează, agitând o suliță (Negustori) sau închinând cu un pocal (Elefterie Vechi, Foișor, Mântuleasa). Deasupra râului de foc, sunt reprezentați Moise, ce călăuzește ceata *jidovilor* (la Schitul Maicilor și la Udricani, unii dintre ei poartă turban), și cei câțiva împărați haini (Darius, Artaxerxes, Nabucodonosor, Octavian August, Cirus, Alexandru), șezând nu pe jilțuri, ci pe stânci sau pe pământ. Dedesubtul acestora, în partea superioară a iadului, apare o personificare a lumii: un rege (Negustori) sau o regină în costum somptuos, călărind un monstru (Foișor, Udricani) sau un crai cu o nuielușă în mână, așezat pe o biată băncuță (Elefterie Vechi), în timp ce de jur-împrejur se deschid morminte din care se ivesc răposații înfășurați în giulgiuri. Nu departe, se întinde o mare bătută de vânturi, înfățișate sub forma a patru capete cu gurile deschise (Elefterie Vechi, Foișor, Mântuleasa), ce înapoiază o corabie scufundată. Aceasta poate fi ridicată pe brațe

de un simplu muritor (Mântuleasa) sau de o divinitate a adâncurilor (Elefterie Vechi, Foișor, Negustori, Cu Sfinți).

Chiar dedesubtul râului de foc este zugrăvit îndeobște cântarul păcatelor. Un omuleț despuiat stă în picioare sub o balanță cu două talere, susținută de o mână ieșind din nori. Foarte harnici, dracii fac tot ce le stă în putință pentru a-l aduce pe cel judecat în împărăția lor, în vreme ce îngerii sunt mult mai discreți, dacă nu chiar absenți, ca la Udricani sau Negustori. În scena Judecății de pe Urmă de la această ultimă biserică, doi diavoli cară saci doldora și-i trântesc pe unul dintre talere, pe care alți doi demoni se opintesc să-l tragă în jos. La Elefterie Vechi, se produce totuși o confruntare între forțele binelui și cele ale răului pentru câștigarea sufletului răposatului: un arhanghel îl împunge cu o suliță pe un drac ce trage cu un cârlig de un taler al balanței, în vreme ce un alt împielițat se cocoață deasupra brațului cântarului, pentru a-l face să se încline în direcția iadului. Păcătoșii ajunși aici au parte de damnarea eternă: cu mâinile legate în față sau la spate, ei sunt conduși de diavoli înspre gura balaurului (Foișor). Cei vinovați de păcate greu înfierate de Biserica ortodoxă, precum preacurvia sau neparticiparea la sfintele slujbe, au parte de rele tratamente, chiar și înainte de a sfârși în focul Gheenei. La Elefterie Vechi, de pildă, tânăra voluptuoasă, cu forme generoase și pletele în vânt („curva") se zbate neputincioasă în brațele necuratului tuciuriu, pe când cei ce au cutezat să doarmă duminica la ceasul liturghiei sunt plesniți peste față cu o mătură chiar în patul lor confortabil, elegant decorat. Evident, într-un astfel de mediu se află la el acasă și Antihristul, înfățișat în toată splendoarea la Mântuleasa, Negustori și Udricani. Înveșmântat într-o mantie roșie împodobită cu pietre prețioase și un guler aurit, acesta poartă pe cap o coroană și este secondat de doi draci. În plus, în colțul din stânga jos al infernului se găsește uneori un somptuos palat (Elefterie Vechi) sau un cort (Negustori, Foișor) în interiorul căruia zace mort pe o sofa un rege necredincios, pe care un diavol se pregătește să-l conducă spre focul veșnic, în prezența neputincioasă a rudelor îndurerate și a unor îngeri (Elefterie Vechi).

De cealaltă parte a portalului de intrare în pronaos, figurează, drept contrapondere a imaginii terifiante a iadului, reprezentarea idilică a paradisului. Dedesubtul tronurilor apostolilor, se rânduiesc cetele drepților, între patru și șase la număr (apostoli, proroci, mucenici, arhierei, schimnici, mucenițe), ce pot fi dispuse pe un singur șir (Foișor, Mântuleasa, Negustori, Schitul Maicilor) sau pe două rânduri

suprapuse (Cu Sfinți). Unite între ele sau separate mai mult sau mai puțin net, acestea sunt mărginite de nori albi-cenușii sau roz (Negustori), fie doar dedesubt (Mântuleasa, Cu Sfinți), fie și lateral (Negustori) și deasupra (Sf. Elefterie Vechi, Foișor, Schitul Maicilor).

Paradisul propriu-zis se prezintă drept o cetate puternică, înzestrată cu ziduri înalte, crenelate, cu bastioane și turnulețe (Negustori, Foișor), înspre care se îndreaptă sfinții / drepții călăuziți de apostolul Petru, care le descuie poarta. Uneori, cortegiul cuvioșilor se întinde până de cealaltă parte a zidurilor (Elefterie Vechi), dar, mai frecvent, în dreapta se găsește un grup de curioși ce se străduiesc să scruteze pe furiș un colțișor din raiul în care nu s-au învrednicit să ajungă (Foișor, Mântuleasa, Negustori, Schitul Maicilor). Nu departe de aceștia, atunci când spațiul o permite, figurează și alte personaje, precum un înger ce pare a-l scula din somn pe un drept adormit (Foișor, Schitul Maicilor), un cuvios meditând așezat pe o stâncă (Foișor), un rege profet cu lira lui (Schitul Maicilor) ori un sfânt militar cu o sabie în mâna dreaptă și cu stânga ridicată spre cer (Foișor).

Fundalul paradisului poate fi lăsat alb, ca la Schitul Maicilor, sau poate prezenta forme de relief domoale, câmpii (Foișor, Mântuleasa) ori dealuri (Elefterie, Cu Sfinți, Negustori). Acestea sunt îndeobște acoperite cu zone întinse de verdeață (Cu Sfinți, Elefterie, Foișor, Mântuleasa), punctate uneori de altele, aride, pământii, în vreme ce la Negustori colinele se înfățișează stâncoase, sterpe și cenușii. În afara ierbii, apar, de regulă, o mulțime de arbori și de arbuști de diferite forme și mărimi, unii reali, alții fantastici. Remarcabili sunt la Elefterie atât chiparoșii, cât și copacii cu mai multe coroane suprapuse (până la patru la număr), parcă aranjate cu artă de un iscusit meșter grădinar. În schimb, florile sunt absente la toate lăcașurile de cult avute în vedere, cu excepția bisericii Mântuleasa, unde, în locul arborilor, se întâlnesc garofițe, trandafiri și lalele, specii cultivate în țările române, în bună măsură sub influență otomană. În mijlocul acestui peisaj idilic, apar în prim-plan cei trei patriarhi ai Vechiului Testament – Isaac, Avraam și Iacob – așezați pe o laviță bogat decorată (Elefterie Vechi, Foișor, Mântuleasa) sau pe tronuri (Cu Sfinți). Aflat mereu la mijloc, Avraam ține la sânul său (în poală) un omuleț cu aureolă, despuiat (Elefterie Vechi) sau învești mântat (Negustori), eventual ieșind dintr-un ștergar (Foișor). Ca un pandant al celor trei patriarhi, în registrul superior al paradisului apare imaginea Maicii Domnului pe tron încadrată de îngeri. În plus, la biserica Negustori cele două grupuri sunt unite prin patru dâre cenușii ce pornesc de sub jilțul Născătoarei și sfârșesc în trupurile lui Isaac, Avraam și Iacob.

În afara acestor personaje, în rai mai pot apărea tâlharul pocăit cu crucea pe umăr, de regulă în stânga compoziției (Elefterie, Negustori, Schitul Maicilor), cele cinci fecioare cuminți (absente de la Elefterie) mai ales în dreapta (Cu Sfinți, Foișor, Negustori, Mântuleasa, Schitul Maicilor) sau capul retezat al Sfântului Ioan Botezătorul (în centru la Cu Sfinți, în dreapta la Elefterie, Negustori, Mântuleasa). Principiul relativei simetrii binare este însă complet abandonat la Mântuleasa, unde atât tâlharul, cât și fecioarele și capul Înainte-mergătorului au fost zugrăvite în dreapta.

La unele biserici bucureștene, precum Batiște ori Sfântul Ștefan, complexele și atractivele compoziții ale raiului și iadului sunt total eliminate din scena Judecății de pe Urmă, pentru a face loc imaginilor din viața cuvioșilor cărora le este închinată biserica (celor două Sfinte Paraschiva: Romana, prăznuită la 26 iulie, și Paraschiva din Epivates, patroana Moldovei, cu hramul în 14 octombrie) sau scenelor din Apocalipsă și, respectiv, imaginilor Sfinților Nicolae și Ștefan. Alteori, ca la Kretzulescu sau Stavropoleos, Judecata de Apoi dispare complet de pe peretele estic al exonartexului, dar tot în favoarea unor reprezentări cu un pronunțat caracter escatologic. Este vorba, în primul caz, de scene din Apocalipsa evanghelistului Ioan, iar în al doilea, de minunile arhanghelului Mihail.

FRESCELE DIN CALOTE (IISUS EMANUEL, IOAN BOTEZĂTORUL, ILUSTRAREA PSALMILOR CXLVIII, CXLIX ȘI CL): Pridvorul poate fi acoperit cu o boltă simplă, ca la Schitul Maicilor, dar mult mai frecvent este încununat de una (Elefterie Vechi, Negustori, Sfântul Ștefan, Stavropoleos) sau două calote (Batiște, Kretzulescu, Cu Sfinți, Floreasca, Foișor, Mântuleasa, Pitar Moș, Udricani). În interiorul calotei unice, este reprezentat, cel mai adesea, Iisus Emanuel (Elefterie, Sfântul Ștefan), flancat de arhangheli ținând câte un glob într-una dintre mâini (Elefterie). La Stavropoleos însă, în același spațiu apare imaginea Sfântului Ioan Botezătorul cu aripi, înconjurat de profeți în medalioane, dispuși pe două cercuri concentrice, în vreme ce în cele patru pandantive figurează îngeri cu globuri. Alteori, ca la biserica Negustori, calota centrală este împodobită cu înfățișarea complexă a Psalmilor CXLVIII („Lăudați-l pe Domnul din ceruri, lăudați-l pe El întru cele înalte“) și CXLIX („Cântați Domnului cântare nouă, lauda Lui în adunarea celor cuvioși“), pe care o întâlnim și pe bolta pridvorului de la Schitul Maicilor.

Când pridvorul este acoperit cu două calote, acestea sunt decorate, cel mai adesea cu imaginea Sfântului Ioan Botezătorul în dreapta și a lui Iisus Emanuel în stânga (Batiște, Floreasca, Foișor, Pitar Moș,

Udricani), cu toate că nici variațiile de la acest tipar nu sunt tocmai rare. Astfel, la Mântuleasa, în locul lui Iisus Emanuel, a fost zugrăvit în calota stângă un arhanghel dolofan, ce ține în mâna stângă un glob, iar cu dreapta binecuvântează. În schimb, la Kretzulescu imaginea lui Iisus Emanuel a fost mutată în calota dreaptă, în vreme ce în cea stângă a fost pictată reprezentarea alegorică a Psalmilor CXLVIII și CXLIX. Arhanghelul cu glob în mână se întâlnește și în calota dreaptă de la biserica Cu Sfinți, unde face pereche cu imaginea solemnă a lui Iisus Pantocrator, reprezentare rezervată îndeobște pentru turla de deasupra naosului.

În funcție, preponderent, de spațiul disponibil, personajele amintite ale istoriei sacre sunt înconjurate – sau nu – de benzi concentrice, cuprinzând medalioane cu profeți și sfinți ori motive geometrice sau vegetale. Astfel, la Cu Sfinți ori la Sfântul Ștefan registrele amintite lipsesc cu desăvârșire, arhanghelul și Pantocratorul fiind flancați doar de îngerii reprezentați în triunghiurile sferice ale calotelor. Mai des – așa cum se întâmplă la Batiște, Foișor, Pitar Moș ori Udricani – figura centrală este încercuită de o bandă lată de medalioane cu profeți sau sfinți, la care se pot adăuga alte brâuri, mai subțiri, cu ornamentație nonfigurativă (Batiște, Udricani). În schimb, la Mântuleasa ori la Stavropoleos în jurul lui Ioan Botezătorul apar câte două cercuri cu medalioane de profeți și, respectiv, sfinți. Alteori, în scopul variației – și nu numai –, locul medalioanelor este luat de îngeri, serafimi și heruvimi, încadrați în semicercuri, precum în jurul arhanghelului central de la Mântuleasa ori al lui Iisus Emanuel de la Pitar Moș și Elefterie. În schimb, pentru împodobirea pandantivelor sunt preferați aproape întotdeauna arhanghelii cu globuri, înlocuiți doar la Batiște prin simbolurile evangeliștilor în calota cu Iisus Emanuel.

De departe cea mai complexă și mai atractivă compoziție ce decorează plafoanele pridvoarelor bucureștene este ilustarea plastică a Psalmilor CXLVIII–CXLIX. Așa cum am arătat mai sus, aceasta poate ocupa tot plafonul exonartexului și chiar și o parte a pereților laterali (Schitul Maicilor) – căpătând astfel o incontestabilă grandoare – sau poate domina pridvorul din marea calotă centrală și de pe pandantivele acesteia, ca la biserica Negustori. Uneori însă, se poate mărgini la calota dreaptă (Kretzulescu), situație în care pierde în mod inevitabil statutul de temă iconografică centrală.

În mijlocul compoziției, se află întotdeauna Iisus, binecuvântând (Kretzulescu, Schitul Maicilor) dintr-un nimb pătrat, albastru (Kretzulescu) sau roșu (Negustori, Schitul Maicilor), încadrat de simbolurile celor patru evangheliști (îngerul-om, leul, vițelul, vulturul). Acest nimb

poate fi suprapus pe un altul, cu aceeași formă, dar cu o orientare diferită cu nouăzeci de grade (Kretzulescu, Schitul Maicilor) și înscris în mai multe cercuri concentrice. Pe primul dintre ele, apar uneori cuvinte din psalmi, ca la Schitul Maicilor sau Negustori: „Lăudați pe Domnul din cer, lăudați toate puterile lui, lăudați pe toți în cer, lăudați pe soarele" (148, 1–3, redare liberă și fragmentară), în vreme ce următorul, simbolizând cerul, găzduiește imaginile soarelui și a lunii, dar și cele douăsprezece semne zodiacale (Kretzulescu, Schitul Maicilor). La ultima biserică citată, unde scena este mai bine conservată, inscripțiile ce însoțesc reprezentările dovedesc necunoașterea totală a perioadei din an pe care o petrece soarele în fiecare constelație. De pildă, lângă Taur stă scris februarie, peste Gemeni, martie, deasupra Racului, aprilie, iar a Săgetătorului, mai. La Kretzulescu, după cercul zodiilor urmează înfățișarea cetelor îngerești (arhangheli, heruvimi, serafimi, tronuri), în vreme ce, la Negustori, Pârvu Mutu a preferat ordinea inversă, mult mai logică. În schimb, zugravul de la Schitul Maicilor a găsit de cuviință să nu reprezinte nici una dintre puterile văzduhului.

Lumea cerească se continuă cu cea de pe pământ, care se desfășoară fie pe un cerc concentric mult mai mare (Kretzulescu, Negustori), fie pe două ample benzi longitudinale, ca la Schitul Maicilor. Pe Domnul îl preaslăvesc *împărații și boierii noroadelor*, înveșmântați în costume somptuoase. La Negustori, imaginile celor dintâi sunt mai degrabă convenționale, urmând un vechi tipar iconografic (mantii mai ales din purpură cu tiv lat, guler și mâneci țesute cu fir de aur, coroane grele din același metal), în vreme ce figurile boierilor par desprinse din lumea reală de la începutul veacului al XVIII-lea. Poartă caftane largi, roșii, albastre sau verzi, strânse pe talie cu o cingătoare de altă culoare, înnodată la mijloc, iar deasupra o mantie cu marginea lată din blană albă sau neagră, prinsă la gât cu o agrafă. Întâistătătorul lor are o cușmă pe cap și barba ninsă, în vreme ce boierii mai tineri și-au ras podoaba feței și și-au aranjat mustața pe oală sau cu vârfurile răsucite, în pas cu ultimele tendințe ale modei.

Conform psalmistului, pe Dumnezeu se cuvine să-l preamărească nu doar „împărații pământului și toate popoarele, căpeteniile și toți judecătorii",[671] ci și întreaga sa creație („balaurii și toate adâncurile; focul, grindina, zăpada, gheața, viforul [...], munții și toate dealurile, pomii cei roditori și toți cedrii; fiarele și toate animalele, târâtoarele și păsările cele zburătoare").[672] Este ceea ce zugravii bisericilor bucureștene și-au propus să reprezinte fie în cealaltă jumătate a cercului ce-i cuprinde pe întâistătătorii lumii (Kretzulescu, Negustori), fie în spațiul dintre cetele de muritori și, respectiv, pe registrul opus acestora

Schitul Maicilor). În primul caz, ei au trasat un peisaj selenar, arid, pe fundalul căruia se înalță culmi muntoase abrupte, cu forme și culori ireale (roșii, albastre, galbene). În schimb, în prim-plan, în urma regelui-proroc David, ce ține un sul, se desfășoară o impresionantă procesiune de vietăți reale sau fantastice (Negustori).[673] Este vorba, mai întâi, de „fiarele pământului, balauri", dintre care Pârvu Mutu a ales să zugrăvească mai întâi o reptilă diformă, cu limba scoasă de un cot și solzi mari, ce se mișcă agale, încolăcindu-și anevoie trupul, în contrast cu cei doi centauri sprințari de parte bărbătească și, respectiv, femeiască. Alături de aceștia, defilează un șerpișor și un dragon cu cinci capete și coada lungă, îmbârligată, în spatele căruia arde un foc și cade grindină, tot pentru a-i aduce slavă lui Dumnezeu. Urmează o succesiune de dobitoace autohtone sau exotice (elefant, cămilă, leu), sălbatice (urs, vulpe, cerb) ori domestice (vacă, oaie, porc, cal) care renunță la marșul oficial, în favoarea unor poziții mult mai firești. Ba chiar, un elefant, o vacă și o oaie nu se sfiiesc să-și întoarcă posteriorul durduliu înspre privitori, în vreme ce un păun verde se înfoaie țanțoș pe o ridicătură de pământ. Această galerie unică de animale, înfățișate mai exact sau mai naiv (leul și cămila prezintă inexactități anatomice scuzabile pentru un zugrav de pe plaiurile mioritice) nu-și găsește corespondentul nici la Kretzulescu, nici la Schitul Maicilor. La această din urmă biserică, lui Dumnezeu îi aduc laudă, în primul rând, doi sprinteni ogari de vânătoare și mai multe zburătoare care dau roată dedesubtul nimbului lui Hristos. De cealaltă parte a acestuia, pe culmile unor munți stâncoși acoperiți de nori amenințători, se dezlănțuie stihiile naturii, indicate prin inscripții (zăpadă, gheață, brumă, ploaie, grindină), ce compensează astăzi în mod fericit deteriorarea considerabilă a frescelor.

Această impunătoare compoziție a manifestării recunoștinței firii pentru Creator este completată de o altă scenă, cu semnificație similară, amplasată în preajma celei dintâi, fie pe unul dintre triunghiurile sferice ale calotei (Kretzulescu, Negustori), fie pe unul dintre pereții laterali ai exonartexului. Este vorba de ilustrarea picturală a versetelor 3 și 4 din Psalmul CL („Lăudați-l pe El în glas de trâmbiță; lăudați-l pe El în psaltire și în alăută. Lăudați-l pe El în timpane și în horă; Lăudați-l pe El în strune și în organe", 3–4). În mijlocul unui peisaj idilic (pe o pajiște înverzită, presărată cu flori și mărginită de un crâng proiectat pe fundalul cerului azuriu, la Negustori), șase sau șapte tinere fecioare învesmântate în rochii lungi dănțuie cu gingășie și eleganță în acompaniament de muzică. Instrumentiștii care întrețin atmosfera (doi la Kretzulescu, patru la Mântuleasa, unde această

scenă apare autonom, cinci la Negustori și Schitul Maicilor) sună din vioară (Negustori), suflă în trâmbițe (Mântuleasa, Negustori), zic din fluier (Mântuleasa), ciupesc strunele psalterionului (Mântuleasa) și bat în timpane[674] (Negustori).

Proslăvirea divinității face să încolțească în sufletele credincioșilor nu numai iubirea, ci, uneori, și o dispoziție războinică. Dar mai bine să-i dăm cuvântul psalmistului: „Laudele Domnului în gura lor și săbii cu două tăișuri în mâinile lor, ca să se răzbune pe neamuri și să pedepsească pe popoare, ca să lege pe împărații lor în obezi și pe cei slăviți ai lor în cătușe de fier, ca să facă între dânșii judecată scrisă".[675] Aceste idei, caracteristice pentru spiritul Vechiului Testament, dar pe de-a-ntregul străine de învățătura lui Iisus, își găsesc tratarea plastică în scenele prinderii și executării împăraților necredincioși, simbol al luptei victorioase a creștinismului împotriva vrăjmașilor.

La Negustori și, probabil, la Kretzulescu[676] aceasta ocupă/ocupa două dintre pandantivele calotei exonartexului, împărțindu-se în tot atâtea episoade. La Negustori, în primul dintre acestea, cei trei suverani în costum bizantin redat convențional și cu mâinile legate în față sau la spate sunt păziți cu strășnicie de trei ostași în armură, cu platoșă și cască, ce-și reazemă pe pământ lungile halebarde (*Ca să lege pre împărații lor cu obezi și pe cei slăviți ai lor cu cătușe de hier*). În cel de-al doilea (*și sabie de în două părțile ascuțite în mâinile lor*), asupra celor trei împărați cu priviri placide și resemnate, deveniți între timp patru, dintre care doar doi seamănă oarecum cu unii din prima scenă, ridică săbiile cu sete doi oșteni. La Kretzulescu, singurul episod păstrat îi înfățișează pe monarhi parcă îndreptându-se agale către locul execuției, mânați din spate de un ipochimen cu sabia ridicată deasupra umărului, în timp ce în fața lor pășește un oștean ce-și încordează arcul, privind înapoi cu compasiune către condamnați. În ceea ce-l privește, zugravul de la Schitul Maicilor a optat pentru ilustrarea versetelor citate din psalmi sub forma unei singure scene, de o maximă intensitate dramatică. Este vorba de chiar momentul execuției, explicitat însă printr-o inscripție ironic-eufemistică (*împărații lor cei slăviți*). Ajunși în clipa cea de pe urmă a vieții, suveranii își întorc rugător, dar zadarnic, privirea către cei trei călăi cu spadele înălțate care, în momentul următor, se cuvine să-și facă datoria creștinească a retezării căpățânilor necredincioșilor.

Sfârșitul violent al împăraților păgâni îngăduie triumful Bisericii cu a cărui reprezentare culminează ciclul iconografic în cauză. În centrul imaginii, se găsește un lăcaș de rugăciune (roz cu acoperiș verde la Negustori) deseori de proporții impresionante (cu trei turle și două

niveluri la Kretzulescu), iar de o parte și de alta se rânduiesc cetele cuvioșilor, călugări cu bărbi lungi și stufoase, reprezentanții cei mai avizați ai autorității bisericești.

SINOADELE ECUMENICE: Puterea și unitatea acesteia e pusă în evidență prin prezența, în cadrul programului iconografic al pridvorului, a reprezentării sinoadelor ecumenice. Este vorba de scene grandioase, menite să-l impresioneze pe credincios, dar lipsite de viață și deseori de originalitate artistică, odată ce pictorul s-a mulțumit, de obicei, să reproducă un tipar iconografic împietrit. Numai la biserica Udricani o parte dintre mirenii aflați în spatele diverșilor împărați ce prezidează adunarea clericilor poartă costume din vremea fanarioților: caftane largi, strânse cu cingătoare mult peste talie, mantii îmblănite, cușme cu moț roșu și, pe alocuri, chiar turbane (*sic!*).

Reprezentări ale sinoadelor se întâlnesc la ceva mai puțin de jumătate dintre lăcașurile de cult bucureștene cu fresce păstrate din veacul al XVIII-lea (Kretzulescu, Cu Sfinți, Foișor, Negustori, Stavropoleos, Udricani), ocupând timpanele pridvorului (Kretzulescu, Foișor, Negustori, Stavropoleos, Udricani), zona aflată imediat dedesubtul acestora pe pereții laterali și pe cel exterior (Cu Sfinți), ori largile arcuri ce susțin calota unică a exonartexului (Stavropoleos). Deseori, spațiul limitat al pridvorului, coroborat cu dorința artiștilor de a înfățișa cât mai multe teme diferite, face ca nu toate sinoadele ecumenice să-și găsească locul pe pereți. Astfel, la Udricani cele șapte soboare ale Bisericii universale devin cinci, iar la Foișor, patru.

În bisericile de dimensiuni mai mari, ne întâlnim însă cu situația inversă, a sporirii acestor scene: la Kretzulescu, pe timpanul de miazănoapte, alături de primul sinod ecumenic, figurează imaginea marii-mucenițe Eufimia din Calcedon, martirizată în vremea lui Dioclețian (284–305). Trupul nestricat al acesteia – căruia nu i-au putut aduce atingere focul, roata și alte chinuri, fiind răpus, în cele din urmă, de o simplă mușcătură de urs[677] – este întins pe un pat acoperit cu un somptuos baldachin. În stânga cuvioasei adormite de aproape un veac și jumătate, se află adepții ortodoxiei din vremea Conciliului de la Calcedon (451), care obțin încuviințarea învățăturii lor de la sfânta originară din partea locului, ce strânge la piept tomosul sinodal. În schimb, cele două volume conținând doctrina monofizită zac la picioarele Eufimiei, spre dezamăgirea ereticilor rămași cu gura căscată. La biserica Negustori, grupul lor se reduce la un singur individ, probabil rătăcitul Dioscor, exilat la marginea compoziției și înfățișat mai mic decât ceilalți clerici tocmai pentru a se

sublinia netemeinicia susținerilor sale doctrinare. În schimb, cuvioasa Eufimia este înconjurată din toate părțile de părinți cu aureolă, printre care își face loc discret un înger, pentru a exprima acceptul divin pentru tezele ce au obținut votul majorității calificate a ierarhilor prezenți la cel de-al patrulea sinod ecumenic.

Și tot la Negustori, alături de reprezentările celor șapte concilii, este pictată și scena restaurării definitive a cultului icoanelor, la 11 martie 843, grație împărătesei Teodora (*Soborul care s-a făcut în zilele lui Mihail și Teodorei asupra hulitorilor de icoane*). Autoritara regentă este înfățișată în centrul compoziției în costum imperial de ceremonie și cu coroană pe cap, arătând privitorului o icoană a Fecioarei cu Pruncul. În dreapta, trăgând cu ochiul la mama sa, se află împăratul, pe atunci minor,[678] Mihail III cel Bețiv (842–867), care înfățișează și el lumii o icoană, proporțională cu înălțimea sa. În spatele perechii imperiale, se îmbulzesc dregătorii de la Curte, urmați de oșteni, a căror prezență este indicată doar prin sulițele ce se înalță spre cer. La dreapta și la stânga, se rânduiește mulțimea clericilor, dintre care cei mai din spate poartă icoane aurite, simbol al triumfului definitiv al doctrinei lor.

CICLUL GENEZEI: O prezență aproape nelipsită din pridvoarele bisericilor bucureștene o reprezintă scenele inspirate din primele trei sau patru capitole ale cărții Facerii[679]. Acestea ocupă întotdeauna registrul aflat în imediata vecinătate a arcadelor exonartexului, desfășurându-se cronologic pe pereții de miazăzi, apus și miazănoapte. Succesiunea continuă a ciclului este întreruptă, la Schitul Maicilor, prin intercalarea figurilor a câte doi proroci și, respectiv, la Cu Sfinți, a unor arbori la îmbinarea pereților de sud și vest și, respectiv, vest și nord. Și tot la Schitul Maicilor ne întâlnim cu singurul caz de suprapunere pe verticală a două episoade, cel al izgonirii din rai a lui Adam și a Evei și cel al privirii nostalgice a primilor oameni către paradisul pierdut. În funcție, în primul rând, de dimensiunile pridvorului, dar și de abilitatea în utilizarea spațiului aflat la dispoziție, numărul de scene selectate din Geneză poate varia, începând de la cinci (Schitul Maicilor), la șase (Batiște, Elefterie Vechi, Stavropoleos, Udricani, Cu Sfinți), șapte (Sfântul Ștefan), opt (Foișor, Negustori), nouă (Mântuleasa) și chiar zece (Kretzulescu). În schimb, numărul total de episoade diferite ilustrat de zugravii bucureșteni se ridică la douăsprezece.

Dintre acestea, doar la Negustori întâlnim imaginea prea puțin potrivită pentru tratarea plastică a beznei depline de la începutul lumii („întuneric era deasupra adâncului și Duhul lui Dumnezeu Se purta

pe deasupra apelor")[680] sub forma unui fond negru, însoțit de o inscripție astăzi ilizibilă. Din motive lesne de înțeles, cei mai mulți zugravi (Batiște, Kretzulescu, Elefterie Vechi, Foișor, Mântuleasa, Sfântul Ștefan, Udricani) au preferat să înceapă reprezentarea ciclului Genezei cu momentul despărțirii luminii de întuneric. În cea mai răspândită variantă iconografică, Domnul Savaot se ivește dintr-un nor compus dintr-o succesiune de rotocoale, albe (Mântuleasa), cenușii (Batiște, Sfântul Ștefan) sau negre (Kretzulescu, Elefterie, Foișor), iar la Udricani, multicolore, inclusiv roșii. Este reprezentat în bust sau de la genunchi în sus (Kretzulescu), întors către dreapta (doar la Kretzulescu inspre stânga) pe fond galben (Elefterie, Foișor, Mântuleasa), roșu (Batiște, Kretzulescu, Sfântul Ștefan) sau îmbinând cele două culori (Udricani). Are, de obicei, barbă și plete albe (la Batiște și la Kretzulescu, e însă mai tânăr și încă șaten), aureolă complexă, înfățișând raze (roșii și albastre, la Batiște și Mântuleasa) sau un triunghi (Elefterie), înscrise în cerc, și poartă chiton și himation, ambele albe (Batiște), primul alb, iar al doilea roșu (Kretzulescu, Elefterie, Mântuleasa) sau invers (Foișor, Udricani). Uneori, ține un glob în mâna stângă (Elefterie, Foișor), alteori binecuvântează (Batiște, Udricani, Foișor) sau face pur și simplu semnul prin care desparte lumina de întuneric (Kretzulescu, Elefterie). La Mântuleasa sau Sfântul Ștefan, dedesubtul Domnului se discern fascicule de lumină scăpărând în întunericul profund.

O reprezentare diferită a lui Dumnezeu-Tatăl se întâlnește la biserica Negustori. Aici, zugravul Pârvu Mutu l-a înfățișat integral pe Domnul stând în picioare pe un tăpșan înverzit. Într-un gest teatral, susținut de mișcarea impetuoasă a veșmintelor, El își înalță mâinile spre cer și, din norul negru ce-L învăluie, răsar într-o clipă soarele și luna. De mare efect artistic este contrastul între culorile delicate, verde și roz pastel ale pajiștii și, respectiv, himationului Domnului și negrul beznei înfrânte prin puterea divină.

La unele biserici (Cu Sfinți, Schitul Maicilor, Stavropoleos), ciclul Genezei debutează însă cu scena zidirii lui Adam, evident nelipsită din pridvorul nici unuia dintre lăcașurile de cult mai sus menționate. Aceasta se plasează îndeobște într-un peisaj arid, pământiu (Batiște, Kretzulescu, Cu Sfinți), cenușiu (Mântuleasa) sau mixt (Sfântul Ștefan, Stavropoleos), deseori muntos, presărat totuși cu arbori, tufe și ierburi (Cu Sfinți, Elefterie, Sfântul Ștefan) și proiectat pe un fundal întunecos. Doar la Negustori se menține pajiștea înverzită din scena despărțirii luminii de întuneric, în vreme ce la Elefterie, pe cerul albastru închis, își fac apariția stele aurii. Dumnezeu-Tatăl, înfățișat la fel ca mai

sus, se îndreaptă uneori năvalnic, cu veșmintele largi fluturând (Elefterie), iar alteori molcom către Adam, pe care-l prinde îndeobște de mâna stângă și-l binecuvântează cu dreapta,[681] fără a sufla însă „suflare de viață" asupra sa, după cum stă scris în cartea Facerii.[682] Totuși, la Stavropoleos, Sfântul Ștefan și Udricani, Creatorul și făptura sa nu ajung să se atingă. Primul om este întotdeauna despuiat și șade așezat sau tolănit într-o poziție mai mult sau mai puțin confortabilă ori firească. De pildă, la Elefterie sau la Foișor, stă picior peste picior, în vreme ce, la Mântuleasa, unde este de-a dreptul obez, își întinde membrul inferior stâng și și-l îndoaie pe dreptul. În schimb, la Batiște și la Cu Sfinți, Adam pare a pluti suspendat deasupra peisajului. Prin abatere de la tiparul descris mai sus, cu totul notabilă ni se pare înlocuirea, la biserica Cu Sfinți, a imaginii Domnului Savaot cu un înger, de bună seamă sub influența dogmei imposibilității reprezentării Tatălui.

Și, evident, această substituție se continuă și în scena plăsmuirii Evei din coasta lui Adam („Atunci a adus Domnul Dumnezeu asupra lui Adam somn greu; și, dacă a adormit, a luat una din coastele lui și a plinit locul ei cu carne. Iar coasta luată din Adam a făcut-o Dumnezeu femeie și a adus-o la Adam"),[683] a cărei reprezentare nu urmează cu exactitate litera textului sacru. Zugravii bucureșteni l-au înfățișat pe Creator trăgând-o afară din coasta lui Adam pe Eva, deja ieșită până la brâu, de obicei cu mâna stângă, în timp ce cu dreapta binecuvântează. Doar la Negustori gestul pare real, iar nu simbolic, căci Tatăl, afundat până la genunchi în verdeață, o apucă cu amândouă mâinile pe *nou-născută*, asemenea unui mamoș dibaci. În tot acest timp, Adam doarme netulburat în două tipuri posibile de poziții. În prima, întins într-o rână, își sprijină capul în palmă (Kretzulescu, Foișor, Mântuleasa, Negustori) sau pe umărul stâng (Elefterie), în timp ce dreapta și-o reazemă pe pământ (Foișor) sau sub șezut (Elefterie), o întinde pe lângă corp (Kretzulescu, Negustori) ori o odihnește pe piept (Mântuleasa, Udricani). Picioarele și le ține, de obicei, îndoite într-o poziție relativ incomodă și, mai rar, le întinde (Foișor, Negustori). În a doua postură, primul om își întoarce partea dorsală înspre Creator (Schitul Maicilor, Sfântul Ștefan, Stavropoleos) și-și întinde picioarele, iar capul și-l reazemă pe palma dreaptă (Stavropoleos) sau stângă (Sfântul Ștefan). La aproape toate bisericile în discuție, scena nașterii Evei este plasată în același peisaj arid, populat de o vegetație săracă, și doar la Stavropoleos se ivește în fundal puternica fortăreață a Edenului, cu turnuri, donjoane și creneluri, a cărei zidire precedă, conform Genezei, facerea celei dintâi femei („Apoi Domnul Dumnezeu a sădit o grădină în Eden, spre răsărit, și a pus acolo pe omul pe care-l zidise").[684]

Fără a ține seamă de textul sacru, zugravii bisericilor bucureștene introduc însă, în general, imaginea Edenului abia ulterior plăsmuirii femeii. Ba chiar, în unele cazuri, grădina din paradis apare ca o casă de piatră către care tânărul cuplu despuiat, dar fără jenă („Adam și femeia lui erau amândoi goi și nu se rușinau")[685] este condus de Dumnezeu din norul său (Foișor, Mântuleasa) sau de un înger pedestru (Sfântul Ștefan).

La cele mai multe biserici, procesiunea nupțială lipsește, primii oameni fiind reprezentați direct, păcătuind de-o parte și de alta a pomului cunoștinței binelui și răului, aflat înăuntrul (Kretzulescu, Foișor, Mântuleasa, Schitul Maicilor, Sfântul Ștefan, Stavropoleos) sau în afara zidurilor Edenului (Cu Sfinți, Elefterie, Negustori, Udricani). Atunci când apare, grădina din paradis se prezintă, în general, sub forma unei fortărețe poligonale nu foarte înalte și întinse, cu ziduri din cărămidă neagră (Kretzulescu, Schitul Maicilor, Sfântul Ștefan, Stavropoleos), roșie (Foișor) sau albă și roșie (Mântuleasa). Cu excepția celei de la Stavropoleos, cu o structură defensivă complexă, celelalte cetăți ale Edenului prezintă doar mici creneluri (Kretzulescu, Foișor, Mântuleasa, Schitul Maicilor), turnulețe (Kretzulescu) sau donjoane (Schitul Maicilor). Uneori, sunt lipsite chiar de intrare (Kretzulescu), în vreme ce alteori aceasta are aspectul unui pavilion (unei gherete) de dimensiuni reduse, cu acoperiș țuguiat din plumb (Mântuleasa) sau aur (Foișor, Sfântul Ștefan). La Sfântul Ștefan și la Mântuleasa, există însă două porți, cea din dos pentru ieșirea rușinoasă a strămoșilor noștri după săvârșirea păcatului neascultării. Oricum, sufocantă rămâne senzația lipsei de spațiu a grădinii Edenului, în care strămoșii noștri se înghesuie ca într-o garsonieră de bloc. Nici măcar la capitolul vegetație nu stau întotdeauna foarte bine, căci, la Stavropoleos sau Sfântul Ștefan, în tot paradisul nu există decât arborele cu fructul oprit, străjuit simetric, la Foișor, de alții doi, mai mici. Totuși, chiar dacă nu s-au priceput din cale-afară, alți zugravi au încercat să ilustreze textul biblic potrivit căruia în Eden se găseau „tot soiul de pomi, plăcuți la vedere și cu roade bune de mâncat"[686] (Kretzulescu, Mântuleasa, Schitul Maicilor). Cel mai inspirat dintre ei, artistul de la Mântuleasa, a ținut să adauge, necanonic, și o profuziune de flori, precum lalele, narcise, floarea-soarelui sau zambile, în vreme ce confratele său de la Schitul Maicilor a preferat să umple raiul cu trifoiul aducător de noroc.

Oricum ar sta lucrurile, grădina Edenului se organizează în jurul arborelui cunoașterii binelui și răului, precum și al scenei păcatului originar. Înfățișat, de regulă, în centrul paradisului, arborele mitic poartă uneori rod bogat, ca la Stavropoleos sau Udricani, dar alteori

pare sterp (Kretzulescu, Elefterie, Mântuleasa, Negustori). De o parte și de alta a sa, stau în picioare primii oameni (Eva în dreapta, Adam în stânga, doar la Udricani întâlnim poziția inversă), iar de-a lungul trunchiului este încolăcit vicleanul șarpe ce-i oferă Evei cu botul fructul oprit (Kretzulescu, Elefterie, Mântuleasa, Negustori, Schitul Maicilor). Adesea, prima femeie îi întinde concomitent un alt rod bărbatului ei, ca semn al împărțirii vinovăției pentru încălcarea voinței divine (Kretzulescu, Foișor, Schitul Maicilor, Udricani), pe când, alteori, îl vedem pe Adam savurând cu poftă fructul oprit (Mântuleasa, Negustori, Schitul Maicilor, Stavropoleos). Doar la Elefterie bărbatul nu pare a participa la călcarea poruncii, odată ce mânile sale arată acuzator către Eva, indicată astfel drept singura culpabilă pentru săvârșirea păcatului. Și, pentru a nu mai exista nici un dubiu în privința căderii primilor oameni, unii zugravi au înfățișat și câte un martor ai scenei: o căprioară sprințară, la Cu Sfinți, sau o pasăre zburătăcind între Adam și Eva, la Udricani.

Martorul nevăzut, Atotputernicul, își face însă apariția imediat după comiterea păcatului (Kretzulescu, Foișor, Negustori). Plutind în norul său în stânga grădinii Edenului (Kretzulescu, Foișor) sau planând deasupra unei pajiști înverzite (Negustori), îi privește cu o căutătură aspră pe primii oameni. Rușinați, aceștia se retrag într-un colț al raiului (Kretzulescu) sau se lipesc unul de celălalt, cerșind parcă îndurare (Negustori). Zadarnic însă, căci blestemele Domnului se revarsă asupra lor ca un potop: „Voi înmulți mereu necazurile tale, mai ales în vremea sarcinii tale; în dureri vei naște copii; atrasă vei fi către bărbatul tău și el te va stăpâni. Iar lui Adam i-a zis: [...] blestemat va fi pământul pentru tine! Cu osteneală să te hrănești din el în toate zilele vieții tale! Spini și pălămidă îți va rodi el și te vei hrăni cu iarba câmpului. În sudoarea feței tale vei mânca pâinea ta, până te vei întoarce din pământul din care ești luat.“[687] Iar după ce a zis acestea, „a făcut Domnul Dumnezeu lui Adam și femeii lui îmbrăcăminte de piele și i-a îmbrăcat“.[688] Informația din textul sacru nu e însă respectată de zugravii bucureșteni, care, pentru a le acoperi goliciunea, preferă să-i învesmânteze pe primii oameni cu straie confecționate din frunze.

În continuare, ei se abat din nou de la datele din cartea Facerii potrivit cărora Dumnezeu însuși l-ar fi alungat pe Adam din grădina Edenului, preferând să încredințeze această sarcină ingrată unui înger. Doar la Udricani, în spatele acestuia din urmă, tronează pe un nor Domnul, mânios din pricina neascultării la care se dedaseră făpturile sale. Îngerul amintit poate umbla pe jos, asemenea unui simplu muritor (Cu Sfinți), sau pluti în văzduh (Kretzulescu, Schitul Maicilor,

Sfântul Ștefan), eventual într-un nor albastru (Foișor, Mântuleasa) sau roșu (Negustori). El este reprezentat fie în interiorul raiului, din care-i izgonește (Mântuleasa) sau i-a izgonit deja (Cu Sfinți, Foișor, Schitul Maicilor) pe Adam și Eva, fie în afara acestuia, urmărindu-i pe protopărinți pentru a se asigura că nu vor cuteza să se întoarcă în grădina Edenului (Sfântul Ștefan, Stavropoleos). De altfel, în acest scop, la Schitul Maicilor și Stavropoleos stă de strajă în poarta raiului câte un heruvim, care, conform Genezei, ar fi avut sarcina, alături de o sabie de flacără vâlvâitoare, să păzească drumul către pomul vieții".[689] În schimb, la unele dintre bisericile bucureștene (Kretzulescu, Cu Sfinți, Schitul Maicilor), arborele în cauză a dispărut în mod straniu din paradis imediat după căderea în păcat a primilor oameni. Iar aceștia nu numai că au pierdut viața veșnică, dar mai au parte și de batjocura șarpelui care li se ițește triumfător în cale, unduindu-și lasciv trupul (Foișor, Mântuleasa).

Zugravul de la Kretzulescu a sesizat cu acuitate tragismul situației și a introdus în ilustrarea ciclului Genezei o scenă specială, în care Adam și Eva, așezați unul lângă celălalt pe pământul uscat și străjuiți de doi arbori stingheri, privesc cu nostalgie spre paradisul pierdut, păzit cu strășnicie de heruvimul de foc. În schimb, la Schitul Maicilor episodul alungării din rai și cel al regretelor sunt contopite și suprapuse: după ce au fost scoși valvârtej din Eden, primii oameni șed față în față pe o piatră și se sfătuiesc ce e de făcut.

Cum părerile de rău nu țin de foame, Adam și Eva sunt nevoiți să se apuce de lucru. Pentru a aduce acasă de-ale gurii, bărbatul se dedică de voie, de nevoie unei agriculturi rudimentare. În reprezentările din bisericile bucureștene, îl vedem ridicând impetuos deasupra capului (Batiște, Kretzulescu, Elefterie, Stavropoleos) o săpăligă sau implântând-o (Negustori) în pământul sterp pe care se chinuie să-l desțelenească. Ca să nu sufere de căldură, poartă, de regulă, același strai de frunze (Batiște, Elefterie, Foișor, Mântuleasa, Udricani), ce nu-i ascunde decât parțial goliciunea. La Negustori însă, pânza cafenie din jurul taliei nu izbutește să-i acopere membrul viril cu dimensiuni de invidiat, aflat în stare de semierecție. Alteori, fără a ține seama de condițiile reale de lucru la câmp, zugravii au preferat să-l învețmânteze pe primul om în costumul de aristocrat din veacul de mijloc: strai lung (albastru la Kretzulescu, verde la Stavropoleos), pantaloni colanți (roșii la Kretzulescu, negri la Stavropoleos), cizme elegante.

Eva, de regulă, toarce, așezată fie pe un scaun fără spătar, frumos împodobit (Kretzulescu, Sfântul Ștefan), fie pe un taburet scund, asemănător celor din casele noastre de la țară (Foișor, Stavropoleos, Udricani), fie chiar direct pe sol (Elefterie, Mântuleasa), ținând în mâna stângă

fusul, iar în dreapta suveica (Kretzulescu, Elefterie, Foișor, Mântuleasa, Stavropoleos). Vestimentația ei variază sensibil, de la caz la caz: cel mai des, ea poartă un costum de baie „topless" (Elefterie, Foișor, Mântuleasa, Sfântul Ștefan, Udricani), însoțit eventual de un acoperământ de cap (Elefterie, Foișor). De cele mai multe ori însă, nuditatea ei parțială nu dobândește un caracter sexual. Și totuși, trecând peste orice opreliști religioase, pictorul de la Elefterie a înfățișat-o pe prima femeie cu figură de păpușă și sâni mari, voluptuoși, de natură să trezească fanteziile bărbaților din epocă. La rândul ei, Eva lui Pârvu Mutu de la Negustori nu muncește, ci-și așteaptă soțul plecat la câmp ațipită, cu capul rezemat de mâna dreaptă și acoperită doar cu un văl provocator. Zugravii de la Kretzulescu și Stavropleos au știut însă să se țină departe de asemenea ispite, imaginând-o pe Eva drept o matroană respectabilă, învești mântată într-o rochie roz, lungă până la pământ. În primul caz, ea nu e singură, ci la picioarele ei zace, grijuliu înfășat, micuțul Cain. Alteori, pentru a se împlini cuvintele Domnului: „Dușmănie voi pune între tine (șarpe) și între femeie, între sămânța ta și sămânța ei; aceasta îți va zdrobi capul, iar tu îi vei înțepa călcâiul",[690] artiștii au înfățișat-o pe Eva strivind cu piciorul reptila care o amăgise, sortind-o unei vieți de amar (Foișor, Sfântul Ștefan).

De cele mai multe ori, primul cuplu nu are nici un fel de adăpost deasupra capului, în vreme ce, în cel mai bun caz, trebuie să se mulțumească doar cu o baracă improvizată (Kretzulescu, Foișor, Stavropoleos). La Kretzulescu, aceasta e confecționată din scânduri cenușii, dispuse perpendicular pe sol și bătute în cuie, fiind acoperită cu șindrilă roșie mai degrabă decât cu țiglă. Ceva mai trainică pare locuința, tot cu o singură încăpere, de la Foișor, odată ce a fost durată din cărămidă și are un acoperiș de metal aurit, bogat ornamentat.

Cel mai frecvent, ciclul Genezei se încheie cu scena în care primii oameni sunt înfățișați câștigându-și traiul cu sudoarea frunții. Totuși, la patru biserici bucureștene (Kretzulescu, Mântuleasa, Stavropoleos, Udricani) se întâlnesc și unul sau două episoade dedicate progeniturilor lui Adam și Eva, Abel, păstorul de oi, și Cain, lucrătorul pământului. Cei doi frați sunt reprezentați aducând jertfă lui Dumnezeu, Abel „din cele întâi născute ale oilor sale și din grăsimea lor",[691] iar Cain, „din roadele pământului".[692] Iconografia scenei prezintă diferențe sensibile de la caz la caz. La Kretzulescu, cei doi frați apar îngenuncheați pe pământul sterp, ridicându-și mâinile spre cer, în semn de devoțiune, în vreme ce, din norul său, Domnul își întoarce privirea spre Abel și-l binecuvântează. La Mântuleasa, în schimb, fiii lui Adam și ai Evei stau în genunchi lângă două mese de altar pe care ard tot

atâtea focuri (cel al lui Cain este ceva mai mare și scoate mai mult fum). Dumnezeu lipsește din peisaj, fapt de natură să-l dezorienteze pe privitor, neîngăduindu-i să-și dea seama care ofrande au fost bine primite de Cel de Sus și care nu („Și a căutat Domnul spre Abel și spre darurile lui, iar spre Cain și spre darurile lui n-a căutat. Și s-a întristat Cain tare și fața lui era posomorâtă").[693] Iar la senzația de confuzie contribuie și plasarea scenei uciderii lui Abel înaintea celei a aducerii jertfelor. În schimb, compoziția de la Udricani este mult mai clară, permițând identificarea lui Abel grație focului ce arde cu vâlvătăi în dreptul său, în vreme ce, pe partea mesei unice a altarului, spre fratele său nu se găsește decât puțină cenușă.

Relativa diversitate iconografică se menține și în scena abominabilului fratricid, despre care textul sacru oferă prea puține amănunte („Iar când erau ei în câmpie, Cain s-a aruncat asupra lui Abel, fratele său, și l-a omorât"),[694] neîngrădind deloc libertatea creatoare a artiștilor. La Stavropoleos, Abel este zugrăvit dormind în tihnă pe coama lină a unui deal, la adăpostul umbrei unui nor roșietic, în timp ce Cain se apropie de el tiptil, dar hotărât, ridicând cu ambele mâini deasupra capului o ghioagă noduroasă. Caracterul realist al acestei compoziții lipsește complet din reprezentarea de la Kretzulescu, unde Abel pare a pluti deasupra peisajului, întins într-o poziție stranie, în timp ce fratele său îl înșfacă de plete, pregătindu-se să-l izbească cu măciuca. În loc să se concentreze însă asupra acțiunii sale, chiar în clipa în care dă lovitura de grație, își întoarce privirea uimită, făcând ochii mari înspre Domnul, care se uită dojenitor la el, urmărind parcă să împiedice fratricidul. De prisos să mai precizăm că, în conformitate cu Scriptura, arătarea lui Dumnezeu către Cain s-a petrecut abia după răpunerea lui Abel („Atunci a zis Domnul Dumnezeu către Cain: «Unde este Abel, fratele tău?» Iar el a răspuns: «Nu știu! Au doară eu sunt păzitorul fratelui meu?» Și a zis Domnul: «Ce ai făcut? Glasul sângelui fratelui tău strigă către mine din pământ»").[695] În cea de-a treia reprezentare disponibilă, cea de la Mântuleasa, între cei doi frați pare a avea loc o luptă, redată însă naiv în cazul lui Abel, reprezentat prăbușindu-se nefiresc spre Cain, care-l apucă cu stânga de păr, în vreme ce cu dreapta se pregătește să-l răpună cu ciomagul.

ALTE REPREZENTĂRI (episoade din viața unor sfinți, scene inspirate de capitolul 25 al Evangheliei după Matei, pilda viei, Corabia Bisericii): Alături de scenele analizate mai sus, în pridvoare figurează, cu o rată mai mică de frecvență, și alte episoade din istoria bisericii și a slujitorilor ei. În cazul lăcașurilor de cult închinate unui anumit sfânt,

chipul lui poate fi zugrăvit deasupra pisaniei de la intrare (Sfânta Paraschiva la Batiște, Sfântul Nicolae la Negustori și Udricani, Sfinții Arhangheli la Stavropoleos), cu toate că nu este vorba de o practică generală (la Elefterie, nu se regăsește icoana de hram a nici unuia dintre patroni, Sfinții Elefterie și Gheorghe, pe când, la Sfântul Ștefan, deasupra pisaniei apare Iisus, încadrat de Cuvioasa sa Maică și evanghelistul Ioan, în timp ce imaginile Sfinților Nicolae și Ștefan au fost zugrăvite pe peretele de est al exonartexului, de o parte și de alta a porții de intrare în pronaos). Uneori, la simpla imagine a sfântului căruia îi este închinat lăcașul se pot adăuga scene din viața acestuia. Ele împodobesc uneori pereții estici ai pridvorului (la Batiște, figurează episoade din viețile [*Sfintei Mu*]*ceniţe Parascheva* și, respectiv, *Prapodomnei Parascheva*, pe când, la Stavropoleos, sunt înfățișate minunile arhanghelului Mihail), iar alteori acoperă arcurile ce mărginesc calota centrală (câte opt scene în stânga și în dreapta acesteia din acatistul Sfântului Gheorghe, la Elefterie, și, respectiv, Sfântului Nicolae, la Negustori), semicercul peretelui vestic (Judecarea și lapidarea Sfântului Ștefan, la biserica omonimă) sau alcătuiesc un registru aparte, ce străbate zidurile de miazăzi, apus și miazănoapte (treisprezece episoade cu Sfântul Nicolae, la Udricani). Imagini izolate ale unor sfinți ce nu patronează în mod direct lăcașul de cult în cauză apar răzleț și în pridvoarele altor biserici. De pildă, la Sfântul Ștefan, în stânga peretului estic, a fost zugrăvită o imagine de dimensiuni mari a Sfântului Nicolae, încadrat de busturile Mântuitorului și ale Născătoarei de Dumnezeu, pe când la Mântuleasa se remarcă, în semicercul peretelui sudic, o complexă compoziție a încoronării arhidiaconului Ștefan.

DINTRE CICLURILE ICONOGRAFICE MAI RARE, atestate în puține biserici bucureștene, o deosebită atenție merită ilustrarea alegorică a Judecății de pe Urmă, inspirată de capitolul 25 al Evangheliei după Matei. Mai exact, pictorii bucureșteni au înfățișat mai multe fapte de milostenie săvârșite de drepții ce urmează să moștenească împărăția cerului („Căci flămând am fost și Mi-ați dat să mănânc; însetat am fost și Mi-ați dat să beau; străin am fost și M-ați primit; Gol am fost și m-ați îmbrăcat; bolnav am fost și M-ați cercetat; în temniță am fost și ați venit la Mine“).[696] Tratarea plastică a primelor cinci dintre acestea se regăsește la bisericile Batiște și la Sfântul Ștefan, completând reprezentarea lui Iisus dreptul judecător în Deisis, însoțit de cei doisprezece apostoli. Scenele menționate ocupă, la Batiște, semicercurile de pe pereții de sud („Flămând am fost și mi-ați dat de mâncat“), vest („Setos am fost și mi-ați dat de-am băut, Gol am fost și m-ați îmbrăcat“) și

nord („Bolnav am fost și m-ați îngrijit"), respectiv arcada separând cele două calote ale pridvorului („Strein am fost și m-ați primit"), în timp ce, la Sfântul Ștefan, au fost repartizate pe arcurile ce mărginesc calota centrală (pe cel sudic, „Flămând am fost și Mi-ați dat să mănânc" și „Însetat am fost și Mi-ați dat să beau", iar pe cel nordic „Bolnav am fost și M-ați cercetat" și „Străin am fost și M-ați primit") și, respectiv, pe semicercul peretelui nordic („Gol am fost și m-ați îmbrăcat").

Este vorba de compoziții complexe, cu numeroase personaje, care, deși urmează, în linii mari, un canon iconografic mai vechi, prezintă și destule elemente de originalitate. De asemenea, ele se desfășoară, toate, pe fundalul unor edificii felurite (palate, porticuri, turnuri), viu colorate (cărămiziu, bordo, auriu, portocaliu, albastru, gri) și bogat decorate. În plus, cele mai multe scene sunt dublе sau chiar triple, adică ilustrează respectivul act de binefacere în două variante. Astfel, la Batiște, în centrul scenei „Setos am fost și Mi-ați dat de-am băut", se află un bătrân bărbos, cu bonetă roșie, ce toarnă apă într-un pocal auriu, dintr-un vas oriental cu tub subțire de scurgere. În dreapta, zace întins pe spate și acoperit doar cu o cârpă în zona mijlocului un oropsit al sorții, pe care încearcă să-l resusciteze trei personaje, ducându-i la buze un recipient cu lichidul dătător de viață. În schimb, în stânga, o întreagă mulțime, printre care un cerșetor ce se reazemă anevoie în toiagul său, așteaptă cu nerăbdare distribuirea rației de apă, efectuată de un tânăr învești mântat în verde, ce ține cu ambele mâini un mic pahar. Scena echivalentă de la Sfântul Ștefan, organizată tot în oglindă, e sensibil mai simplă și mai puțin reușită: în dreapta, un bărbat îi întinde un pocal unei cuvioase maici învești mântate în negru, în vreme ce, în stânga, patru personaje stau în ordine la coadă, pentru a-și astâmpăra setea dintr-un singur potir pe care li-l oferă un binefăcător.

Principii similare urmează și construcția episodului „Gol am fost și m-ați îmbrăcat", de la Batiște. În dreapta, un bătrân cu tichie roșie distribuie stofe fine (albastre, roșii, roz), stivuite una peste alta și pictate naiv, unui grup de săraci înveliți în zdrențe, care se îmbulzesc pentru a înșfăca pomana, în vreme ce o mamă cu un prunc despuiat în brațe se ține timidă într-un colț, pierzându-și aparent nădejdea că va face și ea rost de straie pentru micuț. Mai norocoși par a fi inșii din stânga compoziției, care se pot servi din rufele întinse la uscat pe o sfoară. Ba chiar, într-un acces de cochetărie, nu se dau în lături de la a proba mai multe rânduri de veșminte, pentru a vedea care le vin mai bine. Echilibrată și armonioasă e și scena „Bolnav am fost și m-ați îngrijit": în dreapta, un bătrân și un copil îi duc câte un blid cu merinde unui cerșetor așezat în țărână, care-și întinde către ei mâinile, în timp

ce ochii îi lucesc de bucurie. În spatele lor, un bolnav avut imploră zadarnic ajutorul din patul de suferință aurit. În schimb, în registrul stâng al compoziției, o regină, precedată de aghiotantul ei, poartă vase din aur, pe care se pregătesc să le înmâneze unui tânăr ce-i poartă de grijă stăpânului său, țintuit pe un pat somptuos. Ros de suferință și acoperit cu un cearșaf doar până la brâu, acesta se vădește neputincios să comunice în vreun fel cu vizitatorii.

ÎN SEMICERCUL PERETELUI SUDIC al pridvorului de la biserica Elefterie Vechi, precum și într-un semicerc de pe zidul de apus al nartexului de la Mântuleasa, apare o reprezentare complexă, însoțită de inscripția „Pilda Viei".[697] Cunoscută și drept parabola lucrătorilor ucigași, aceasta e relatată de toate cele trei evanghelii sinoptice (Matei, 21, 33–41; Marcu, 12, 1–9; Luca, 20, 9–16). Un om gospodar a sădit o vie, pe care a împrejmuit-o cu gard, a înzestrat-o cu infrastructura necesară (un teasc, un turn) și a încredințat-o lucrătorilor, după care a plecat în treaba sa. La vremea recoltei, a trimis mai multe slugi, ca să-și ridice drepturile, numai că vierii au găsit cu cale să le snopească în bătaie sau chiar să le răpună, inclusiv prin lapidare. În cele din urmă, și-a luat inima în dinți și l-a trimis pe însuși fiul său cel iubit, care a avut parte de aceeași soartă crudă, odată ce lucrătorii viei socoteau că, prin uciderea moștenitorului de drept, nimeni nu avea să le mai amenințe uzufructul bunului acaparat samavolnic. Trimiterea foarte limpede la neascultare a poporului ales, ce avea să culmineze cu fapta Răstignirii Fiului lui Dumnezeu, a contribuit la popularitatea pildei în cauză și la includerea ilustrării ei în programele iconografice ale bisericilor bizantine și postbizantine. Conform lui Dionisie din Furna, aceasta ar fi trebuit înfățișată astfel: „o cetate, un templu și un jertfelnic și cărturari ce țin în mâini cărți și propovăduiesc și mulțime de evrei dinaintea lor, iar pe jertfelnic Zaharia prorocul, ucis de un ostaș; în afara templului, Miheia prorocul biciuit de un împărat și, aproape de acesta, Zaharia prorocul, fiul lui Iehoiada, bătut cu pietre și, în afara cetății, pe un munte, Răstignirea lui Hristos".[698] Zugravii de la Elefterie și Mântuleasa s-au abătut însă sensibil de la tiparul de mai sus, realizând totodată compoziții sensibil diferite între ele.

Punctul focal al acestora îl constituie via însăși, ce ia forma unei cetăți poligonale (cu opt laturi la Mântuleasa și douăsprezece la Elefterie) din piatră cenușie, cu creneluri, dar, la Elefterie, fără vreo poartă de intrare. Acolo, ea ocupă partea din stânga sus a compoziției, pe când, la Mântuleasa, e plasată central, acoperind cea mai mare parte a spațiului disponibil. În afara plantației de viță redată mai realist la

Elefterie și mai fantezist la Mântuleasa, unde pare a avea flori roșii și albastre, în interiorul zidurilor apare o masă a altarului, acoperită de un tabernacul. În fața acestuia, un oștean îl străpunge cu sulița (Elefterie) sau îl înjunghie în gât (Mântuleasa) pe un ierarh cu aureolă (Zaharia?) ce imploră îndurare. Iar execuțiile de sfinți desfășurate cu sânge rece în afara viei sunt și mai numeroase: două la Elefterie și nu mai puțin de cinci la Mântuleasa. Remarcabilă și diversitatea metodelor letale aplicate cu dibăcie de călăi profesioniști: decapitare cu spada, lapidare și chiar tăierea cu fierăstrăul. Încununarea acestor scene de martiriu o constituie însăși Răstignirea lui Iisus, reprezentată central, deasupra viei, la Mântuleasa și, respectiv, în lateral, la Elefterie, unde, în dreptul crucii, stau de strajă doi ostași înarmați până în dinți.

Și tot exclusiv la Elefterie și Mântuleasa, se regăsește complexa reprezentare a Corăbiei Bisericii, la cârma căreia se află Mântuitorul nostru Iisus Hristos, secondat de mai mulți sfinți, ce vâslesc cu toții, cot la cot. În spatele acesteia, figurează o lungă masă a altarului, îndărătul căreia se rânduiește un impunător sobor de ierarhi (Elefterie). De pe uscat, o mulțime de răuvoitori se căznesc în van să abată Biserica de la drumul ei triumfător. Marea desfrânată din Apocalipsă, „îmbrăcată în purpură și în stofă stacojie“ și purtând coroană pe cap, ține în mâna dreaptă „un pahar de aur, plin de urâciunile și de necurățiile desfrânării ei“[699] și se năpustește călare pe fiara cu trei capete încoronate înspre Corabia Bisericii, dar este oprită de un ierarh ce mânuiește cu iscusință o lance (Mântuleasa). Trei călăreți gonind pe bidiviii lor se chinuie zadarnic să-și împlânte sulițele în corabie (Elefterie, Mântuleasa). Câțiva eretici (doi la Mântuleasa, patru la Elefterie) purtând costume de clerici catolici (Elefterie), acostează cu lungi cârlige nava, opintindu-se s-o tragă la mal. În schimb, la Mântuleasa, un turc cu șalvari și turban e scos cu o frânghie din gâtlejul hulpav al unui balaur de către un cuvios din luntre. În schimb, confratele de la Elefterie, fie el papistaș sau musulman, a fost mai puțin norocos, sfârșind în măruntaiele monstrului – nu se mai zărește din el decât o parte a lungului veșmânt, ce umple până la refuz botul fiarei. În centrul registrului inferior al compoziției, tronează, la ambele biserici, un rege pe jilțul său, acoperit, la Elefterie, cu un baldachin și precedat de un covor roșu, spre care se îndreaptă doi (Mântuleasa) sau trei sfinți, cu o carte deschisă în mână (Elefterie).

REPREZENTĂRILE DIN PRONAOS. FECIOARA BLAHERNITISSA: Programul iconografic al pronaosurilor este mult mai unitar și mai puțin variat decât cel al pridvoarelor. Acesta urmărește, în primul rând, preamărirea Maicii Domnului, a cărei reprezentare tronează întotdeauna din calotă. Este vorba de ipostaza Sfintei Fecioare cunoscută sub numele de Blahernitissa, întrucât reproduce o faimoasă icoană făcătoare de minuni păstrată într-o bazilică din cartierul constantinopolitan Blaherne. Maria este înfățișată în bust, rugându-se cu mâinile înălțate spre cer, în timp ce deasupra pieptului său figurează, în interiorul unui cerc (Batiște, Foișor, Stavropoleos) sau al unei alte forme geometrice derivate (Elefterie Vechi, Mântuleasa, Negustori), Pruncul Iisus, ce binecuvântează, de regulă, cu ambele mâini. Fecioara și Hristos, reprezentați eventual pe fondul cerului înstelat (Batiște, Elefterie Vechi, Stavropoleos), sunt cuprinși, la rândul lor, într-un cerc mai mare, purtând inscripții diverse („De demult proorocii te-au vestit pe tine Curată Fecioară" la Batiște, „Cade-se să te fericim cu adevărat ca pe o născătoare de Dumnezeu pururea fericită și binecuvântată Maica Maica Dumnezeului nostru" la Elefterie, „Την τιμιωτέραν των σεραφίμ, την αδιαφθόρως Θεόν Λόγον τεκούσαν την όντως Θεοτόκον σε μεγαλύνομεν" la Stavropoleos etc.). Dedesubtul acestuia, se află, de obicei, două nimburi de culori diferite (în principal, cu nuanțe de albastru, roșu și galben), ce se prelungesc în afară, formând opt triunghiuri (Batiște, Cu Sfinți, Elefterie, Foișor, Mântuleasa), în degradeu coloristic (Batiște, Elefterie Vechi, Foișor). Doar la Elefterie în interiorul acestora au fost pictate simbolurile celor patru evangheliști (îngerul-om, leul, vițelul, vulturul), dar și patru îngeri cu aripile roșii strânse sub forma unei inimi, din spatele cărora li se ivesc timid capetele. În general, reprezentările figurative sunt rezervate spațiului dintre aceste triunghiuri în care pot fi zugrăviți proroci cu suluri întinse (Batiște), arhangheli izolați (Elefterie Vechi) sau grupați (Mântuleasa) ori felurite cete îngerești: arhangeli, serafimi, heruvimi, tronuri (Foișor). La Negustori, pe lângă arhangheli și serafimi, sunt pictate și cinci categorii de muritori (fecioare, diaconi, pustnici, mucenici, apostoli), dar și macheta unei impunătoare biserici cu trei turle, străjuite de doi serafimi. În schimb, la Stavropoleos, în locul celor două nimburi descrise mai sus, la cercul cu inscripție din jurul Blahernitissei se adaugă un curcubeu, cu culorile astăzi deteriorate, delimitat de un alt cerc. În afara acestuia, în jurul Fecioarei cu pruncul se desfășoară o reprezentare esențializată a arborelui lui Ieseu, cu doar unsprezece strămoși ai lui Iisus, înfățișați în medalioanele

formate de mlădițele de viță ieșite din trupul bătrânului părinte al lui David, adormit fără grijă într-o rână, rezemându-și capul cu mâna dreaptă.

În cei patru pandantivi ai calotei sunt, de obicei, reprezentați așa-numiții melozi, poeți bizantini trăitori între veacurile al VI-lea și al IX-lea, ce au compus, printre altele, imnuri de slavă închinate Maicii Domnului. Dintre aceștia, în bisericile bucureștene apar, în orice caz, conform inscripțiilor încă lizibile, singurele ce permit identificarea certă: Andrei Criteanul (cca 660–cca 740) (Batiște), Ioan Damaschin cca 675–*ante* 753) (Cu Sfinți, Mântuleasa, Negustori), Cozma, episcop de Maiuma, în Fenicia (atestat în funcție în 734) (Batiște, Cu Sfinți, Negustori), Teofan Graptul (adică „cel însemnat cu fierul înroșit") (cca 775–845) (Batiște, Negustori), Iosif Imnograful (810/818–883/886) Mântuleasa). Acestora li se alătură, probabil în urma unei confuzii a zugravilor, Mitrofan, episcop al Bizanțului în perioada 306–314 (Mântuleasa) și Metodie, patriarhul Constantinopolului între 842 și 846 Batiște). Toți aceștia sunt reprezentați în cadrul unor interioare somptuoase, lucrând la manuscrisele poemelor ce i-au făcut celebri. Doar la biserica Elefterie imaginea melozilor a fost înlocuită, de pe triunghiurile sferice, cu cea a unor arhangeli cu globuri în mâini.

IMNUL ACATIST: Poate cea mai renumită compoziție poetică bizantină menită a o preamări pe Maica Domnului se datorează însă nu vreunuia dintre literații mai sus menționați, ci este atribuită de tradiție patriarhului ecumenic Serghios I (610–638). Este vorba de imnul numit *Acatist* (*cf.* gr. ακάθιστος „care nu șade, nu stă jos"), întrucât era intonat de credincioșii ridicați în picioare, în semn de venerație pentru Născătoarea de Dumnezeu. Compunerea acestuia e pusă în legătură cu un moment dramatic din istoria Imperiului Bizantin și a capitalei acestuia. În vara anului 626, când împăratul Heraclius (610–641) lupta în fruntea oștirilor sale împotriva regelui persan Chosroes II (590–628), în zona străvechiului Ninive (în apropierea orașului actual Mosul, din nordul Irakului), Constantinopolul, rămas fără apărare, a fost încercuit de hoardele avarilor, susținute de unele efective persane. Păgânii au izbutit chiar, la 6 august 626, să ocupe biserica Sfintei Fecioare din cartierul Blaherne și se pregăteau, în noaptea de 7 spre 8 a aceleiași luni, să dezlănțuie atacul decisiv împotriva orașului de pe Bosfor. Organizarea apărării a fost atunci asumată de patriarhul Serghios, care, pentru a-i îmbărbăta pe oșteni, a străbătut în lung și-n lat zidurile orașului cu icoana Panaghiei Blahernitissa, în așteptarea unei minuni, care n-ar fi întârziat

să se producă. Astfel, în chiar acea noapte, a izbucnit o furtună cumplită, ce a pricinuit pagube ireparabile flotei avaro-persane, determinând-o să ridice grabnic asediul, pe fundalul unei contraofensive hotărâte a bizantinilor. În semn de mulțumire, patriarhul Serghios ar fi rostit în fața credincioșilor, adunați în biserica redobândită din Blaherne, un imn de biruință, închinat „generalissimei apărătoare", a cărei intervenție miraculoasă ar fi salvat Constantinopolul. Chiar dacă lucrurile n-au stat neapărat așa, imnul *Acatist* fiind o operă foarte controversată, a cărei redactare și paternitate a dat prilejul unor dispute filologice interminabile, tradiția a persistat necontestată în lumea ortodoxă până în secolul al XIX-lea. De altfel, dincolo de semnele de întrebare pe care le ridică pentru cercetători, Imnul continuă să fie citit anual în cadrul deniei din seara de vineri a celei de a cincea săptămâni a Postului Mare. În plus, începând din secolul al XVI-lea, imnul *Acatist* a beneficiat și de o transpunere în pictura monumentală, atât în trapezele unor mânăstiri de la Athos (Chilandar, Marea Lavră, Dochiariou, Xenofontos),[700] cât și în pronaosul unor biserici din Țara Românească (Mânăstirea Argeșului, Stănești-Vâlcea, Bolnița Coziei, Snagov)[701] și, desigur, în pictura exterioară a mânăstirilor din Bucovina (Humor, Moldovița, Probota). Dacă, în cazul acestora din urmă, unde are parte de o reprezentare plastică remarcabilă, Imnul este pus în legătură directă cu asediul avaro-persan al Constantinopolului din anul 626, în schimb, în Țara Românească el apare desprins de această scenă și subordonat cultului mistic al Sfintei Fecioare.

De altfel, dacă facem abstracție de unul dintre proemiile sale, probabil apocrif[702] („generalissimei apărătoare, ca una ce am fost izbăvită din lucruri cumplite, cele de biruință îți aduc ție, Născătoare de Dumnezeu, ca mulțumiri, eu, cetatea Ta"),[703] imnul nu are nici un fel de conotații războinice. Dimpotrivă, primele douăsprezece dintre cele douăzeci și patru de icosuri (strofe) ale sale au caracter epico-liric, istorisind, pe urmele Evangheliei după Luca, principalele episoade ale istoriei sacre, începând cu Buna Vestire, conceperea și nașterea lui Iisus și continuând cu închinarea magilor, fuga în Egipt și întâmpinarea Domnului. În schimb, celelalte douăsprezece strofe au conținut lirico-teologic, tratând sensurile și implicațiile întrupării prin Fecioară a Mântuitorului. Dincolo de această diferență, fiecare icos impar (numerele 1, 3, 5 etc.) se încheie cu câte douăsprezece stihuri conținând saluturi poetice adresate Maicii Domnului, rând pe rând, de către arhanghelul Gavriil, Ioan Botezătorul, păstori, magi și, respectiv, credincioși.

Încă din veacul al XVI-lea, în pronaosul bisericilor muntenești fiecărei strofe a imnului *Acatist* îi era dedicată câte o reprezentare aparte, ceea ce nu se întâmplă întotdeauna în cazul lăcașurilor de cult din Bucureștiul veacului al XVIII-lea. Astfel, la Kretzulescu, Cu Sfinți și Stavropoleos ilustrarea imnului cuprinde cele douăzeci și patru de scene clasice, în vreme ce la Elefterie Vechi și Foișor se reduce la douăzeci și două de episoade, completate cu alte două compoziții picturale închinate Maicii Domnului (*Izvorul Tămăduirii* la ambele biserici menționate, *Cuvine-se cu adevărat* la Elefterie și, respectiv, *Mută fie gura păgânilor* la Foișor). La Batiște, numărul de scene cobora probabil inițial până la douăzeci (astăzi, se păstrează doar șaptesprezece), la Negustori a scăzut până la optsprezece, la Mântuleasa la șaisprezece, pentru a atinge un minim de opt la Floreasca, ca urmare a dimensiunilor foarte reduse ale edificiului. În general, la destule dintre bisericile citate (Batiște, Elefterie, Foișor, Mântuleasa, Negustori) se constată tendința de a se renunța la câteva dintre episoadele imnului, în favoarea altor scene, mai puțin comune, închinate Maicii Domnului.[704]

Scenele, mai mult sau mai puțin numeroase, din *Acatist* se întind, de regulă, pe toți cei patru pereți ai pronaosului, ocupând registrul superior aflat imediat dedesubtul pandantivelor turlei. Totodată, se pot prelungi și în semicercurile de sub calotă (Kretzulescu, Cu Sfinți, parțial la Elefterie, Foișor, Stavropoleos) sau pe arcele late de susținere a bolții (parțial la Cu Sfinți, Elefterie, Foișor, Mântuleasa, Stavropoleos).

PRIMA DINTRE SCENELE IMNULUI, „Îngerul cel mare din cer a fost trimis“ (inscripție la Batiște, Kretzulescu, Negustori) o înfățișează pe Sfânta Fecioară lângă un puț în formă de cruce (Batiște, Kretzulescu, Elefterie, Foișor, Stavropoleos), sau rotund, dar cu capac în cruce (Floreasca) ori rectangular, fie singură (Floreasca), fie în compania a două (Batiște, Kretzulescu, Elefterie, Foișor, Stavropoleos) sau trei (Mântuleasa) tinere domnițe cu costume somptuoase, uneori chiar extravagante, a căror prezență nu este atestată nici de imn, nici de evanghelii. Astfel, la Batiște, una dintre fete poartă o rochie verde, împodobită cu flori albe, și o mantie roșie cu glugă, înnodată deasupra capului pentru a forma un coc cochet, în timp ce la Foișor o alta a îmbrăcat, una deasupra celeilalte, două rochii înflorate, una purpurie, mai lungă, și alta, roșie, mai scurtă, ambele cu tiv și guler aurit, iar peste ele o mantie străvezie, în vreme ce pe cap are o bentiță albă. Este, fără doar și poate, o ținută prea puțin adecvată pentru a lua apă de la fântână, ceea ce tinerele dichisite nu fac decât foarte rar, trăgând de o funie de care se

afla probabil legată găleata (Elefterie, Mântuleasa). Scena se petrece, de obicei, într-un peisaj arid și vălurit (Batiște, Elefterie, Floreasca, Foișor, Mântuleasa), cu vegetație ierboasă răzleață și, mai rar, cu câțiva copaci stingheri (Foișor). În fundal, se zăresc, uneori, în depărtare, zidirile cetății Nazaretului (Batiște, Elefterie Foișor), în vreme ce, la Kretzulescu și la Stavropoleos, puțul Bunei Vestiri a fost amplasat chiar în inima târgului.

În acest cadru, arhanghelul își face apariția în zbor, fie din dreapta (Kretzulescu, Elefterie, Foișor, Mântuleasa, Stavropoleos), fie din stânga (Batiște), binecuvântând cu o mână și ținând uneori în cealaltă un crin (Foișor, Stavropoleos), probabil sub influența reprezentărilor occidentale ale Bunei Vestiri. La Batiște și la Stavropoleos, Gavriil plutește într-un nor alb și roșu, în timp ce, la Foișor, în spatele său, se zăresc o mulțime de rotocoale roșii și portocalii. În schimb, la Kretzulescu norul îi este rezervat lui Dumnezeu-Tatăl, care asistă binevoitor la scenă. Doar la Floreasca, îngerul este zugrăvit stând pe pământ, în picioare, chiar în spatele Sfintei Fecioare. Surpriza acesteia în fața veștii aduse de arhanghel este redată în mod diferit: la Batiște Ea își întoarce privirea în partea opusă, la Elefterie își înalță palma dreaptă, pe când la Foișor își împreunează neliniștită mâinile.

Un tipar iconografic diferit se întâlnește la biserica Negustori, unde scena Bunei Vestiri e plasată nu la fântână, ci în interiorul unei locuințe pavate cu dale verzi. Singura piesă de mobilier cu care este înzestrată aceasta e un scaun fără spătar, dar cu suport pentru picioare, de pe care Fecioara Maria se ridică la vederea arhanghelului aflat chiar în fața ei, care o binecuvântează. Prezența divinității este sugerată prin zugrăvirea unui stele albe, ce-și îndreaptă cele trei raze înspre Născătoarea de Dumnezeu.

ÎN MOD STRANIU, cea de-a doua scenă a *Acatistului* („Văzându-se pe sine Sfânta Maria întru curăție" – Batiște, Negustori), ce prezintă reacția Fecioarei la vestea primită de la înger („a zis lui Gavriil cu îndrăznire: glasul tău preamărit se arată a fi cu anevoie primit sufletului meu; cum vestești mie naștere cu zămislire fără sămânță"),[705] e plasată în alt cadru decât cel al apariției mesagerului divin. Mai precis, Născătoarea de Dumnezeu și arhanghelul par a se fi mutat instantaneu, de la fântâna dinlăuntrul sau din afara Nazaretului, într-un somptuos interior medieval, cuprinzând o masă ca de altar (Batiște, Kretzulescu, Cu Sfinți, Foișor) sau de scris (Stavropoleos), un jilț aurit (Batiște, Elefterie, Foișor, Stavropoleos) cu suport pentru picioare (Foișor, Stavropoleos) și chiar un baldachin (Kretzulescu, Mântuleasa). Inclusiv la

biserica Negustori s-a produs o schimbare de cadru, așa cum o confirmă mobilierul diferit al celei de-a doua scene. De asemenea, arhanghelul Gavriil s-a pogorât, în toate cazurile, din înaltul cerului și stă în picioare în fața Mariei, pe care o binecuvântează. Poziția acesteia variază însă sensibil de la o biserică la alta: la Kretzulescu, Foișor, Negustori și Stavropoleos e așezată ținând o carte, la Batiște, Elefterie, Floreasca și Stavropoleos s-a ridicat în picioare în semn de reverență, pe când la Cu Sfinți îngenunchează plină de evlavie. Notabilă la biserica Foișor este imaginea focului scăpărând din cer, semn indubitabil al prezenței divine în scena Bunei Vestiri.

STROFA A TREIA A IMNULUI („Înțelegerea cea neînțeleasă"), ce prezintă continuarea dialogului dintre arhanghel și Fecioară („Din pântece curat cum este cu putință să se nască fiu, spune-mi?"),[706] nu este de natură să le fi permis zugravilor o tratare plastică prea diferită de cea a icosului precedent. Confruntați cu această situație, cei mai mulți dintre ei au preferat să modifice contextul spațial, în scopul evitării redundanței. Evident, cadrul celei de-a treia scene nu putea fi decât același interior, dar acesta ne surprinde prin schimbarea subită, ca prin minune, a mobilierului: astfel, la Kretzulescu masa și jilțul acoperite cu baldachin au fost înlocuite cu un scaun fără spătar, dar cu o pernă confortabilă pentru șezut, după cum la Batiște masa cu picior înalt, bogat ornamentat și aurit a lăsat loc uneia mai scunde, însoțite însă de un tron cu spătarul lucrat cu multă măiestrie. Doar la Cu Sfinți simpla masă lângă care stătea îngenuncheată Fecioara a dispărut, fără a fi înlocuită de vreo altă piesă de mobilier. Mult mai firească este, desigur, modificarea poziției Născătoarei de Dumnezeu, ce constituie o regulă aplicată fără excepție de pictori, în scopul obținerii varietății. Mai precis, acolo unde, în cea de-a doua scenă, e zugrăvită șezând, în reprezentarea imediat următoare Maria apare în picioare (Kretzulescu, Foișor, Stavropoleos) și viceversa (Batiște, Elefterie, Mântuleasa). În schimb, îngerul Domnului își păstrează aceeași atitudine statică, rigidă, numai la Negustori fiind înfățișat, într-o reprezentare în cea mai mare parte distrusă, plutind pe un nor roz în colțul din stânga sus al compoziției.

CONCEPEREA LUI IISUS, descrisă în termeni poetici în strofa a patra a imnului („Puterea celui de sus a umbrit atunci, spre zămislire, pe cea ce nu știa de nuntă și pântecele ei cu bună roadă, ca o țarină dulce, l-a arătat tuturor celor ce vor să secere mântuire"),[707] este reprezentată într-o scenă ce o are întotdeauna în centru pe Sfânta Fecioară, așezată

într-o poziție hieratică, pe un scaun fără spătar (Kretzulescu, Stavropoleos) sau pe un tron (Batiște, Cu Sfinți, Elefterie, Floreasca, Foișor), de regulă auriu, acoperit cu o pernă și înzestrat cu suport pentru picioare. În spatele său, doi (Batiște, Kretzulescu, Cu Sfinți, Elefterie, Floreasca), trei (Foișor) sau patru (Negustori) îngeri țin un văl, simbolul vizibil al tainicei *umbriri*. Acesta este, în general, alb (Floreasca), cu tente cenușii (Batiște, Kretzulescu, Cu Sfinți), dar poate fi și împodobit cu flori (Elefterie) sau picățele roșii (Stavropoleos) ori cu plante negre (Foișor), în vreme ce, la Negustori, are culoarea roșu aprins. Doar la biserica Stavropoleos îngerii Domnului ce înalță vălul au fost înlocuiți de două tinere fete, tovarășele Mariei din scena Bunei Vestiri la fântână. Zămislirea fără sămânță se petrece, cel mai adesea, într-un cadru transcendental, sugerat de pictori prin renunțarea la obișnuitul decor arhitectural, păstrat doar la Kretzulescu și Stavropoleos. Același efect îl urmăresc și introducerea ca fundal a cerului înstelat (Elefterie, Stavropoleos) sau a unui nor roșu, simbol al puterii Celui de Sus, care a umbrit-o pe Maria (Negustori). Alteori, căutând să fie mai expliciți, zugravii au găsit de cuviință să plaseze în nor imaginea lui Dumnezeu-Tatăl, înfățișat ca un bătrân cu barbă albă, ce ține în mână un glob (Batiște, Kretzulescu).

CEA DE-A CINCEA STROFĂ, „Având Fecioara primit în pântece pe Dumnezeu, a alergat la Elisabeta; iar pruncul aceleia, îndată cunoscând închinarea ei, s-a bucurat“[708] se preta mai lesne unei tratări plastice. Cu toate că, în conformitate cu Evanghelia după Luca,[709] scena s-ar fi petrecut în casa lui Zaharia, zugravii bucureșteni au preferat să le reprezinte pe cele două femei într-un cadru urban, cu o arhitectură elegantă, dar nu în interiorul unei locuințe. Numai la biserica Negustori scena întâlnirii este plasată la intrarea în cetatea Nazaretului, într-un peisaj arid și vălurit, dominat de un munte roșu, cu creastă dantelată. Maria, îmbrăcată în albastru și roșu și aflată, cu o singură excepție (Floreasca), în stânga compoziției, o salută pe Elisabeta, care poartă veșminte de culori diferite de la o biserică la alta (portocaliu cu verde la Batiște, Mântuleasa și Negustori, roșu cu verde la Kretzulescu, Elefterie și Foișor, roz cu albastru la Cu Sfinți și Stavropoleos, galben cu verde la Floreasca). Cele două sfinte femei se pot strânge călduros în brațe (Elefterie, Foișor, Mântuleasa, Negustori), atingându-și chiar obrajii (Foișor, Mântuleasa, Negustori, Stavropoleos), sau pot doar schița un gest formal de salut (Batiște, Kretzulescu, Floreasca). Numai la biserica Cu Sfinți vorbesc de la distanță, Elisabeta gesticulând vioi, în vreme ce Maria pare a manifesta o atitudine reținută, defensivă.

ÎNDOIELILE LUI IOSIF cu privire la zămislirea cea mai presus de fire constituie tema celei de-a șasea strofe a imnului *Acatist* („Vifor de gânduri necuviincioase având în sine, înțeleptul Iosif s-a tulburat, uitându-se spre Tine cea neamestecată cu nuntă, gândind că ești furată de nuntă, Ceea ce ești fără de prihană").[710] Logodnicul Fecioarei, un bărbat de vârstă medie (doar la Floreasca este reprezentat bătrân, cu părul și barba ninse), apare, de obicei, în picioare, în stânga compoziției, la o certă distanță de Născătoarea de Dumnezeu (Elefterie, Floreasca, Negustori, Stavropoleos), deși nici inversarea pozițiilor celor doi nu este exclusă (Cu Sfinți, Foișor). Frământările lui Iosif sunt sugerate prin gesturi, precum sprijinirea gânditoare a palmei pe obraz (Cu Sfinți, Elefterie) sau mișcarea neliniștită, intempestivă a mâinilor (Floreasca, Negustori, Stavropoleos). La Foișor, cuprins de tulburare, el își duce chiar veșmântul la față, pentru a-și șterge lacrimile. În ceea ce o privește, Fecioara este mult mai reținută în gesturi, ținându-și nu rareori mâinile împreunate deasupra pieptului (Batiște, Cu Sfinți, Floreasca). Compoziția simplă ce prezenta confruntarea tensionată dintre cei doi logodnici este extinsă la biserica Batiștei, unde, în spatele lui Iosif, care șade pe un taburet și-și șterge lacrimile, se află un înger cu veșminte portocalii și verzi, în vreme ce îndărătul Fecioarei apare o tânără slujnică cu părul despletit și rochie verde.

CEL DE-AL ȘAPTELEA ICOS al imnului *Acatist* („Auzind păstorii pe îngeri lăudând venirea lui Hristos în trup și alergând ca la un păstor, L-au văzut pe Acesta ca pe un miel fără de prihană în brațele Mariei")[711] este ilustrată de zugravii bucureșteni în trei moduri complet diferite. La Batiște, Cu Sfinți și Stavropoleos, urmând recomandările erminiei,[712] artiștii au optat pentru reprezentarea scenei clasice a Nașterii Domnului. În centrul compoziției, se află Sfânta Fecioară odihnindu-se la intrarea în peșteră. Bine înfășat, pruncul Iisus stă întins în iesle (Cu Sfinți, Stavropoleos) sau pe jos (Batiște) și este încălzit de răsuflarea a două dobitoace (Batiște, Stavropoleos). Dreptul Iosif apare îngândurat în colțul din stânga jos al compoziției, fie singur (Batiște), fie sporovăind cu un păstor (Cu Sfinți, Stavropoleos). În partea opusă acestuia, se poate afla fie o femeie ce pregătește baia pruncului într-un lighean din aur (Batiște, Cu Sfinți), fie un cioban zicând din fluier (Stavropoleos). În registrul superior al scenei, apar îngeri (unul în stânga, iar altul în dreapta, la Batiște, o ceată în dreapta și unul în stânga, la Cu Sfinți și Stavropoleos), ce-i călăuzesc pe păstorii veniți să se închine Fiului lui Dumnezeu sau, pur și simplu, asistă la scenă.

La Elefterie, Foișor și Mântuleasa, din ilustrarea scenei lipsește complet Sfânta Familie. În registrul de sus, central (Elefterie) sau înspre stânga (Foișor, Mântuleasa), se ivește din nori o ceată de îngeri, ce desfășoară un lung sul. În schimb, pe pământ nu s-a coborât decât un singur arhanghel, care stă la taifas cu păstorii (Elefterie, Foișor). Farmecul compoziției constă deseori în pitorescul figurilor acestora, inspirate, fără doar și poate, de realitatea mioritică autohtonă. La Elefterie, un cioban tinerel cu clop pe cap și șalvari largi stă turcește și zice cu foc din fluier, fără a se sinchisi de cele sfinte. La Foișor, un păstor cu figura alungită și barbișon, ce poartă o pelerină cu glugă țuguiată, se sprijină sfătos în bâta sa, ascultându-l cu luare-aminte pe îngerul Domnului. Mai ales că mult de lucru nu poate avea, odată ce el și fârtații săi sunt nevoiți să-și pască oile pe dealuri sterpe, cu puține tufe răzlețe (Elefterie, Foișor) și câțiva arbori stingheri. Așa se explică poate și aspectul miniatural al oilor de la Foișor, mai mici, toate, decât laba piciorului păcurarilor. Cam aceleași dimensiuni le au și cele două capre de la Mântuleasa care dansează cu foc, în timp ce stăpânul lor s-a lăsat cuprins de un somn dulce.

La Negustori însă, închinarea păstorilor, ce au auzit laudele îngerești aduse Domnului, se petrece într-un elegant interior de palat, în care Fecioara cu Pruncul șed confortabil pe un tron aurit. Iar pentru a se adecva ambianței, păstorii au renunțat la aparența lor agrestă și s-au învești în straie de curteni din Evul de Mijloc.

AL OPTULEA ICOS descrie drumul regilor magi, dornici să se închine pruncului ce avea să aducă mântuirea neamului omenesc: „Steaua cea cu dumnezeiască mergere, văzând-o magii, au mers pe urma luminii ei; și, ținând-o ca pe o făclie, cu dânsa căutau pe împăratul cel tare".[713] Cei trei crai de la răsărit sunt zugrăviți călare pe armăsarii lor de culori nu rareori *fauve* (roșu, albastru și alb la Batiște, alb, galben și negru la Elefterie și Foișor, alb, albastru și negru la Stavropoleos), îmbrăcați în costume ce nu amintesc de obârșia lor orientală decât prin acoperământul capului: un turban mic (minuscul la Negustori și Stavropoleos) alb, cu moț roșu (Elefterie și Foișor) sau negru, cu două dungi transversale albe și ciucure roșu cu alb la doi dintre magii de la Mântuleasa. La biserica Cu Sfinți, cei trei magi au devenit însă doi, în vreme ce la Negustori unul dintre craii de la răsărit pare a-și fi pierdut telegarul. Neținând seama de aceste neajunsuri, ei purced cu hotărâre printr-un peisaj muntos, sterp, cu vegetație sărăcăcioasă, aflat, de obicei, departe de orice așezare omenească (Batiște, Cu Sfinți, Elefterie, Foișor, Mântuleasa). Doar la Negustori magii sunt zugrăviți lăsând în urma lor o cetate. În drumul lor, sunt călăuziți, în general, de

„steaua cea cu dumnezeiască mergere", reprezentată sub forma unui fascicul alb (Foișor), a unei lumini cerești roșii cu trei raze (Batiște, Elefterie), dintre care una se întinde până la o steluță albă cu șase colțuri aflată deasupra unei culmi (Elefterie), ori a unui nor roșu mare, străbătut de o dâră albă (Negustori). Contrar textului imnului și evangheliilor, zugravul de la Mântuleasa a preferat să înlocuiască steaua cu un înger în zbor ce le arată magilor drumul, iar cel de la Stavropoleos, cu un arhanghel călare pe un cal roșu.

VĂZÂNDU-L „PRUNCII CALDEILOR (*i.e.* magii) în mâinile Fecioarei pe Cel ce a zidit pe oameni cu mâna și, cunoscându-l a fi Stăpân, măcar de a și luat chip de rob, s-au grăbit cu daruri a-i sluji lui".[714] În ilustarea acestei a noua scene a imnului *Acatist*, craii de la răsărit apar fie în picioare (Kretzulescu, Cu Sfinți, Negustori, Stavropoleos), fie îngenuncheați în fața Fecioarei cu Pruncul, cu toții (Batiște, Elefterie, Mântuleasa) sau numai întâistătătorul lor (Elefterie, Foișor), fără a-și scoate însă, în semn de respect, tichiile orientale. Doar la Mântuleasa le-au înlocuit cu coroane din aur masiv, renunțând și la straiele de drum în favoarea unor caftane albastre, peste care poartă o mantie țesută cu fir de aur. În general, ei îi aduc în dar lui Iisus casete din metal prețios Kretzulescu, Foișor, Mântuleasa, Negustori, Stavropoleos), ouă de aur Elefterie, Foișor), o pungă cu galbeni (Floreasca) sau, pur și simplu, pepite de aur (Batiște). Doar la biserica Cu Sfinți par a fi venit cu mâna goală, animați însă de cele mai bune intenții. Fecioara cu Pruncul, care primește cu bunăvoință ofrandele regești, este întotdeauna așezată pe un jilț, cu sau fără spătar (Cu Sfinți, Mântuleasa), acoperit, la Batiște, de un baldachin susținut de capiteluri corintice și cuprins într-un nimb alb cu nuanțe de cenușiu, la Cu Sfinți. Numai la Batiște, în spatele Mamei cu Fiul, stă în picioare dreptul Iosif, așa cum recomanda erminia lui Dionisie din Furna.[715] Scena se plasează îndeobște într-un interior urban, în timp ce la Kretzulescu, Mântuleasa și Stavropoleos închinarea magilor are loc la îngemănarea dintre târgul Bethleemului și zona muntoasă din care sosiseră închinătorii.

DRUMUL DE ÎNTOARCERE A MAGILOR ce-l propovăduiau pe Hristos constituie tema celei de-a zecea strofe a imnului („Vestitori purtători de Dumnezeu făcându-se, magii s-au întors în Babilon, săvârșind prorocia Ta; și mărturisindu-Te pe Tine, Hristoase, tuturor au lăsat pe Irod ca pe un mincinos"). Cei trei crai de la răsărit sunt înfățișați, de regulă, în clipa în care ajung la destinație și se pregătesc să intre pe poarta Babilonului. De multe ori însă, aceasta nu este decât o modestă ușiță, pe care calul și călărețul încap anevoie (Kretzulescu, Elefterie Vechi,

Foișor, Mântuleasa, Stavropoleos), după cum nici legendara cetate nu pare uneori decât o zidire de proporții medii (Elefterie, Foișor, Mântuleasa). Așa se face că atenția o atrage, mai degrabă decât aceasta, posteriorul rotofei al mârțoagei unui mag, întors fără rușine către privitor (Elefterie, Negustori).

ÎN URMA UNEI ARĂTĂRI ÎN VIS a îngerului Domnului, Iosif a hotărât să-și caute scăparea în Egipt împreună cu Sfânta Fecioară și Pruncul, pe care Irod căuta să-l răpună.[716] Fără a ține seama de textul exact al celui de-al unsprezecelea icos („Strălucind Tu în Egipt lumina adevărului, ai izgonit întunericul minciunii; că idolii lui, Mântuitorule, nerăbdând tăria Ta, au căzut"),[717] zugravii bucureșteni au ales să-l ilustreze prin înfățișarea Sfintei Familii străbătând o zonă muntoasă și aridă din Egipt, în drumul spre o cetate ce se profilează mai aproape sau mai departe, în dreapta. În centrul compoziției, se află Sfânta Fecioară, cu sau fără Prunc (Cu Sfinți, Stavropoleos), călare pe un măgăruș pe care, eventual, îl trage de o funie (Elefterie, Foișor) o slugă. Adoptând o atitudine relaxată, slujitorul pășește nonșalant în față, rezemându-și pe umăr un toiag de care atârnă un veșmânt (Batiște, Elefterie, Foișor) sau o desagă (Mântuleasa). Doar la biserica Cu Sfinți își permit Iosif și Maria luxul de a avea doi servitori. În schimb, la Negustori, în lipsa oricărui argat, sarcina ingrată a tragerii asinului e asumată personal de dreptul Iosif, în vreme ce la Stavropoleos măgarul merge nesupravegheat, în legea lui. La această din urmă biserică, dar și la Cu Sfinți, Iosif joacă și rolul de *babysitter*, probabil cu succes, odată ce la Batiște și Elefterie Pruncul dorește să treacă de la pieptul Mamei în îmbrățișarea părintelui adoptiv. În schimb, zugravul de la Mântuleasa a optat pentru imortalizarea momentului în care dreptul Iosif îi încredințează pruncul Preasfințitei Născătoare de Dumnezeu.

Dintre toate bisericile bucureștene, doar la Negustori zugravul a avut grijă să introducă o trimitere plastică la prăbușirea idolilor ca urmare a prezenței adevăratului Dumnezeu pe malurile Nilului. Mai exact, artistul a înfățișat în fundal o coloană de pe care se prăvălește în mod nefiresc un rege învești mântat în portocaliu, cu coroană pe cap și sceptru în mână. Un element inovator unic îl constituie includerea, la biserica Mântuleasa, a unei scene ce nu corespunde nici unei strofe a imnului. Este vorba de uciderea pruncilor, acțiune a cărei înaintecunoaștere de către Iosif a determinat fuga în Egipt a Sfintei Familii. Foarte deteriorată, scena în cauză îi prezintă în prim-plan pe trei oșteni care se dedau unui măcel oribil, sfârtecând prunci nevinovați pe care-i țin cu capul în jos.

Ultimul (al doisprezecelea) icos al părții narative a imnului *Acatist* prezintă recunoașterea Pruncului Iisus ca Fiu al lui Dumnezeu de către dreptul Simeon („Vrând Simeon să se mute din acest veac înșelător de acum, Te-ai dat lui ca un prunc, dar Te-ai făcut cunoscut lui și ca Dumnezeu desăvârșit"),[718] eveniment cunoscut sub numele „Întâmpinarea Domnului" și inclus printre cele douăsprezece praznice împărătești. Scena s-a petrecut, conform evangheliilor, în templul din Ierusalim, al cărui interior a fost înzestrat de zugravii bucureșteni cu o masă a altarului (Foișor, Negustori), eventual cu o carte pe ea (Cu Sfinți, Elefterie Vechi, Stavropoleos), un tabernacul (Kretzulescu) și un jilț arhieresc cu piedestal (Batiște, Cu Sfinți, Elefterie Vechi, Stavropoleos), ce poate apărea și de sine stătător (Foișor, Negustori, Stavropoleos). Deși era un simplu credincios din Ierusalim „drept și temător de Dumnezeu, așteptând mângâierea lui Israel",[719] Simeon este reprezentat asemenea unui adevărat preot oficiant în spatele mesei altarului (Cu Sfinți, Elefterie, Foișor, Negustori, Stavropoleos). El îl ține în brațe pe Pruncul Iisus, care uneori gesticulează agitat, dorind să se întoarcă la sânul mamei sale (Batiște, Cu Sfinți). Aceasta este reprezentată față în față cu Simeon, în timp ce, în spatele ei, se mai pot rândui proorocița Ana (Batiște, Kretzulescu, Cu Sfinți, Negustori, Stavropoleos), dreptul Iosif (lipsește doar de la Negustori) și un personaj feminin neidentificat (Negustori).

SECȚIUNEA LIRICO-TEOLOGICĂ a imnului debutează cu o strofă celebrând preacurata zămislire, întruparea și prezența printre oameni a Fiului lui Dumnezeu („Arătat-au făptură nouă, arătându-se Făcătorul nouă, celor ce suntem făcuți de dânsul, răsărind din pântecele cel fără de sămânță și păzindu-l întreg").[720] Acesta este reprezentat îndeobște pe un tron aurit (la Stavropoleos, pe un scaun fără spătar) acoperit cu o pernă roșie și precedat de un piedestal (supraetajat la Elefterie). În mâna stângă, ține evanghelia, iar cu dreapta binecuvântează, privind fix în față (Elefterie, Foișor, Negustori, Stavropoleos). De o parte și de alta Sa, pot apărea, în grupuri de regulă simetrice, mai mulți sfinți (trei în dreapta, trei în stânga, la Elefterie), cei doisprezece apostoli (Foișor), clerici cu bărbi mari (Negustori), dar și doi îngeri și, respectiv, un preot (Stavropoleos), care se roagă cu toții, plini de evlavie, Mântuitorului. Doar la Mântuleasa, Iisus stă în picioare, binecuvântându-i cu ambele mâini pe cei doisprezece ucenici, dispuși șase în dreapta și șase în stânga Sa. În spatele personajelor, se înalță întotdeauna construcții variate și opulente, o dovadă în plus a pogorârii divinității pe pământ.

O tratare aparte a scenei se regăsește la Kretzulescu, unde zugravul a găsit cu cale să-L reprezinte pe Iisus împreună cu Cea din pântecele căreia răsărise fără sămânță. Mai precis, Fecioara cu Pruncul ce binecuvântează este așezată pe un tron în stânga compoziției, iar către ea se îndreaptă un șir de trei suplicanți, primul vârstnic, al doilea de vârstă medie și al treilea adolescent.

EVIDENT, REPREZENTAREA MARIEI CU FIUL său nu putea lipsi din ilustrarea strofei a paisprezecea a *Acatistului*, ce prezintă nașterea mai presus de fire a Mântuitorului drept un motiv de natură să-i facă pe oameni să se desprindă de lume și să urmărească înălțarea spirituală („Văzând naștere străină să ne înstrăinăm din lume, mutându-ne mintea la cer; că pentru aceasta Dumnezeu cel preaînalt pe pământ S-a arătat om plecat, vrând să tragă la înălțime pe cei ce strigă Alliluia!“).[721] Maica cu Pruncul în brațe stă pe un tron aurit în centrul compoziției, înconjurată de cete de credincioși care i se închină. Cei mai numeroși sunt, de bună seamă, călugării (Batiște, Kretzulescu, Elefterie, Negustori), despre care se susține că s-ar înstrăina pe de-a-ntregul de plăcerile frivole ale vieții, dar nu lipsesc nici preoții (Foișor) sau simplii credincioși (Kretzulescu, Foișor, Stavropoleos). De remarcat diversitatea portului monahal, ce variază de la simpla rasă neagră sau roșie (*sic!*) cu un acoperământ de cap ce vine până peste urechi (Kretzulescu), la o vestimentație complexă și elegantă (hiton roșu sau albastru, mantie verde sau portocalie, petrahil înfășurat în jurul gâtului, portocaliu sau verde, la Batiște). Totuși, de această dată, construcțiile pe alocuri extravagante (Batiște, Kretzulescu, Elefterie etc.) din fundal nu sunt de natură să sugereze o ruptură totală de confortul mundan.

A CINCISPREZECEA STROFĂ a imnului abordează complexa chestiune teologică a prezenței lui Iisus deopotrivă pe pământ și în cer („Cu totul a fost între cei de jos, iar de Cei de Sus nici cum nu s-a depărtat Cuvântul cel necuprins“),[722] încercând totodată să definească natura descinderii Sale printre oameni („că dumnezeiască pogorâre a fost, iar nu mutare din loc“).[723] Fidel textului citat, Dionisie din Furna recomandă următoarea ilustrare a icosului în cauză: „Cerul și, deasupra, Hristos și, în juru-i, lumină mare și cetele îngerești; și, dedesubtul cerului, iarăși Hristos, binecuvântând cu mâinile amândouă, și apostoli de-a dreapta și de-a stânga, și mulțime de oameni“.[724] Zugravii bucureșteni renunță însă la acest canon, înfățișându-L în cer nu pe Iisus, ci pe Dumnezeu-Tatăl Cel Vechi de Zile (bătrân cu plete lungi, barba și veșmântul albe sau cenușii). Învăluit într-un nor cu colorit variabil (roșu cu galben la Kretzulescu, cenușiu, roșu și galben la Elefterie, cenușiu

În decorația nonfigurativă pictată sau în stuc (casa lui Constantin Mavrocordat, acum încorporată în hanul lui Manuc, *jos*), se strecoară uneori câte un simbol creștin (turla de la biserica Mântuleasa, *sus*).

Pătrunsă în țările române pe filieră orientală pe la sfârșitul veacului al XVII-lea, decorația în stuc a fost utilizată atât în arhitectura religioasă, cât și în cea civilă. Ornamentele din stuc (biserica Manea Brutaru) rimează deseori cu cele pictate (Stavropoleos).

Decorație pictată nonfiguurativă de inspirație orientală în biserica Stavropoleos.

Pictura epocii fanariote exploatează deopotrivă elemente din arta occidentală și din cea orientală: (*sus*) stemele reunite ale Țării Românești și Moldovei de pe portalul paraclisului de la Văcărești; (*jos*) frescă din loggia palatului de la Mogoșoaia.

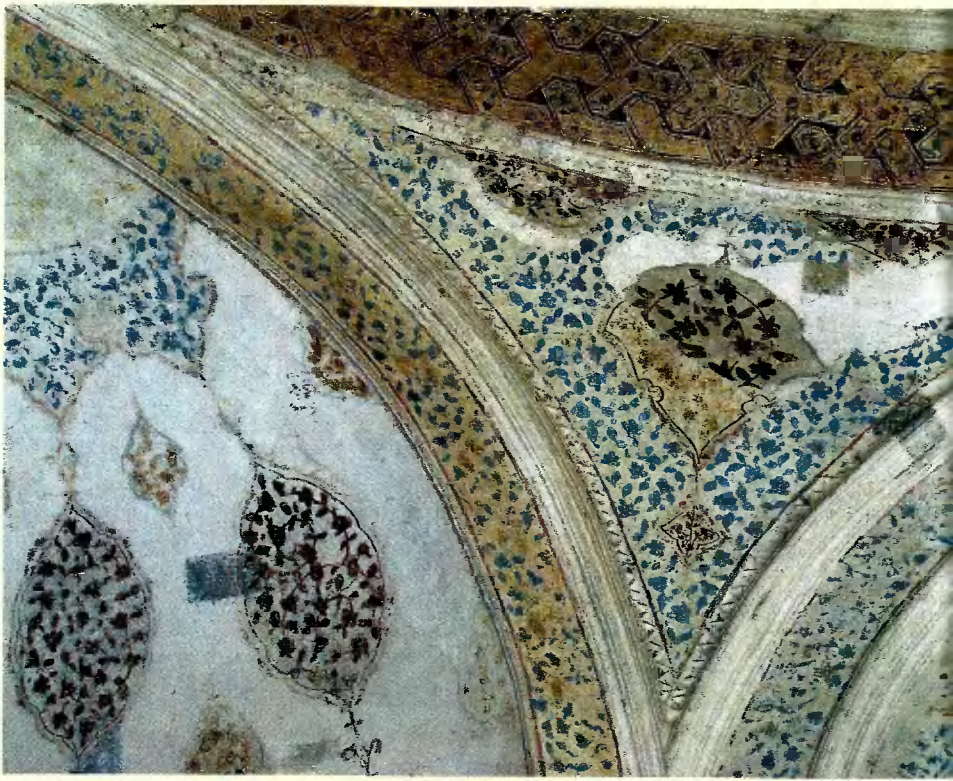

Imaginea monștrilor se răspândește, în epoca fanariotă, în ornamentația catapetesmelor: bisericile Foișor (*sus*) și Mavrogheni (*jos*).

Sculptura monumentală în lemn atinge apogeul în secolul al XVIII-lea; îngerul Domnului, ce pare să desfășoare un sul cu fragmente din Sfânta Scriptură, biruie marele balaur, care horcăie întins pe spate – biserica Manea Brutaru (*sus*).

Inventivitatea sculptorilor care au lucrat tâmpla de la Manea Brutaru pare inepuizabilă; apar motive vegetale, animaliere, antropomorfe, realiste sau rod al fanteziei artistice (*jos*).

Jocuri de culori și forme de la bisericile Schitul Maicilor și Mântuleasa.

și galben la Foișor, roz la Negustori, alb și roșu la Stavropoleos), acesta binecuvântează cu dreapta (Elefterie, Foișor, Negustori), în timp ce în stânga ține uneori un glob (Foișor, Negustori). Chiar dedesubtul Său, stă, fie în picioare (Kretzulescu, Stavropoleos), fie, mai rar, pe un jilț confortabil (Foișor), Iisus, înconjurat de un nimb (Elefterie, Foișor) sau având o simplă aureolă (Kretzulescu, Stavropoleos). De obicei, binecuvântează cu dreapta (Kretzulescu, Foișor, Stavropoleos), mai rar cu ambele mâini (Elefterie), în timp ce la Foișor ține în mâna stângă o evanghelie deschisă. De o parte și de alta, îi aduc slavă cete de preoți (Kretzulescu, Stavropoleos), de sfinți (Elefterie, Foișor, Negustori), dar și de îngeri (Foișor).

CHIAR ȘI PENTRU ACEȘTIA DIN URMĂ, întrupărea divinității constituie un mister de nepătruns, în fața căruia nu pot decât să se minuneze („Toată firea cea îngerească s-a minunat de lucrul cel mare al întrupării Tale, că pe cel neapropiat ca Dumnezeu l-a văzut om apropiat Tuturor").[725] Ilustrarea acestei scene îl are, de regulă, în centru pe Iisus, fie așezat pe un tron aurit (Elefterie, Foișor), fie stând în picioare învăluit într-un nimb (Cu Sfinți, Stavropoleos). La Mântuleasa însă, artistul a renunțat la compoziția simetrică ce caracterizează cea mai mare parte a scenelor *Acatistului*, înfățișându-l pe Mântuitor pe un jilț în extremitatea dreaptă a frescei. În schimb, la Batiște, pe tronul aurit din centru șade Fecioara Maria cu Pruncul Iisus. Fiul lui Dumnezeu are privirea ațintită înainte, binecuvântează cu dreapta (Elefterie, Mântuleasa, Stavropoleos), ținând eventual și o evanghelie (Elefterie, Foișor, Mântuleasa, Stavropoleos) sau, pur și simplu, arată cu ambele mâini (Cu Sfinți). În jurul său, ar fi trebuit să fie zugrăvite, conform textului imnului, feluritele cete îngerești, numai că zugravii bucureșteni au preferat să reducă pe cât posibil numărul și diversitatea îngerilor reprezentați. Astfel, la Stavropoleos, de o parte și de alta a Mântuitorului, se află un singur arhanghel, în vreme ce, la Mântuleasa, lui Iisus i se închină trei arhangheli ce poartă ștergare, dovadă simbolică a întrupării. La Cu Sfinți, apar tot numai arhangheli, ce-i drept mai numeroși, în vreme ce doar la Elefterie și la Foișor artiștii au găsit cu cale să zugrăvească și alte tipuri de îngeri: capete cu două aripi de pasăre (patru la Elefterie, unul la Foișor), cu două aripi în formă de romb (cinci la Foișor), cu patru aripi suprapuse două câte două (doi la Foișor).

TAINA ÎNTRUPĂRII pe care nu sunt în stare s-o deslușească nici măcar îngerii îi lasă, de bună seamă, fără replică pe filozofii limbuți („pe ritorii cei mult vorbitori îi vedem tăcând ca niște pești fără de glas despre tine, Născătoare de Dumnezeu, că nu se pricep să spună în ce

chip și fecioară ai rămas și ai putut naște").[726] În scena a șaptesprezecea a ciclului pictural al *Acatistului*, aceștia sunt reprezentați plini de uimire de o parte și de alta a Fecioarei cu Pruncul, așezată pe un tron aurit în centrul compoziției (Batiște, Elefterie, Foișor, Negustori, Stavropoleos) – doar la Cu Sfinți Născătoarea de Dumnezeu apare singură, în picioare. Necunoașterea vestimentației retorilor/filozofilor de la sfârșitul Antichității le-a îngăduit zugravilor bucureșteni să-și dea frâu liber fanteziei. De altfel, farmecul scenei constă, de cele mai multe ori, în diversitatea costumelor, ce creează o paradă a modei *sui-generis*. Se întâlnesc, în primul rând, opulente veșminte boierești (Batiște, Foișor, Elefterie): caftane înflorate (Batiște, Foișor) de diverse culori (albastru, roșu, portocaliu, verde, mov); mantii cu tiv gros; brâuri late din stofă fină, roșie, portocalie, verde ori neagră; cușme mari din blană (Batiște), eventual cu catifea roșie în mijloc (Foișor), dar și glugi ori pălării cu bor (Elefterie). La Stavropoleos, retorii poartă însă una sau două caftane suprapuse lungi (albastre, roz, verzi, mov) cu gulerul, mânecile și pulpana tivite cu aur, în vreme ce pe creștet au uneori căciuli roșii, scunde, cu marginea din blană neagră. La Negustori, cele trei personaje din stânga amintesc, prin aspectul lor, de profesorii de la universitățile din Occidentul medieval, inclusiv prin toca roșie cu verde, cu un fel de creastă. Față în față cu ei, stă un înțelept musulman cu turban, care-și trage pe el mantia, într-un gest sugerând neputința de a pricepe taina nașterii din Fecioară a Fiului lui Dumnezeu. Vrednică de semnalat este și prezența, printre retorii de la biserica Elefterie, a unei femei, poate Hypatia, filozoafa neoplatonică jupuită de vie în anul 415 de mulțimea drept-credincioasă călăuzită de Sfântul Chiril, patriarhul Alexandriei.

SCOPUL ULTIM AL ÎNTRUPĂRII lui Iisus – eliberarea din robia păcatului originar și mântuirea neamului omenesc – constituie tema celei de-a optsprezecea strofe a imnului *Acatist* („Vrând să mântuiască lumea, împodobitorul tuturor a venit la ea, așa cum Însuși făgăduise; și, păstor fiind, ca Dumnezeu, pentru noi S-a arătat om ca noi").[727] Conform lui Dionisie din Furna, ilustrarea stihurilor citate ar fi trebuit să se realizeze astfel: „Cerul cu soare, lună și stele și doi îngeri ieșind din el; și dedesubt munți împodobiți cu copaci și flori, și pe ei case și Hristos mergând și apostolii în spatele lui, uimiți, grăind între dânșii".[728] În schimb, zugravii bucureșteni au optat pretutindeni pentru reprezentarea esențializată a pogorârii la iad. Iisus Hristos, înconjurat de o mandorlă (Kretzulescu, Cu Sfinți, Elefterie, Foișor, Negustori, Stavropoleos) și urmat eventual de o ceată de îngeri (Elefterie, Foișor, Negustori), se

îndreaptă printr-un peisaj muntos și arid (doar la Kretzulescu și Stavropoleos cu construcții în plan îndepărtat) către intrarea în lumea umbrelor, unde este întâmpinat de o ceată de răposați stând în picioare (Elefterie, Foișor, Negustori) sau în genunchi (Kretzulescu, Cu Sfinți, Stavropoleos), ce întind rugător mâinile către el. Doar la Mântuleasa, Domnul apare fără nimb sau însoțitori chiar deasupra intrării în infern, binecuvântând două grupuri de decedați care imploră îndurare.

PROTECȚIA ACORDATĂ DE SFÂNTA FECIOARĂ femeilor ce-și păzesc virginitatea, dar și celorlalți muritori care-i solicită ajutorul este invocată în icosul al nouăsprezecelea al acatistului („Zid ești fecioarelor, Născătoare de Dumnezeu Fecioară și tuturor celor ce aleargă la tine").[729] Doar pictorii de la Kretzulescu, Cu Sfinți și Foișor au ținut însă seama de fraza citată în integralitatea ei, înfățișând, de o parte a Mariei, ceata fecioarelor, iar, de cealaltă, un grup de bărbați. În schimb, la celelalte biserici bucureștene, unde este atestată scena (Batiște, Elefterie, Stavropoleos), Maica Domnului e înconjurată doar de tinere neprihănite (patru la Stavropoleos, șase la Batiște și Elefterie). Cumințenia nu le împiedică însă pe unele dintre acestea să fie deosebit de cochete și să poarte veșminte scumpe și elegante (Batiște, Elefterie). Evident, în opoziție cu Sfânta Fecioară, care este îmbrăcată în straie simple și stă deseori în picioare pe caldarâm (Cu Sfinți, Stavropoleos) sau pe un simplu piedestal (Kretzulescu, Elefterie), mai rar pe un tron (Batiște, Foișor).

STROFA A DOUĂZECEA a imnului *Acatist* constată neputința credincioșilor de a-și manifesta așa cum se cuvine recunoștința față de divinitate („Împărate sfinte, de ți-am aduce cântări și psalmi la număr întocmai ca nisipul, nimic nu plinim cum se cuvine, căci se biruiește toată cântarea care se îndreaptă către mulțimea milelor Tale celor multe").[730] Puținele ilustrări ale acesteia ce au supraviețuit în bisericile din capitală (Elefterie, Foișor) îl înfățișează pe Iisus așezat pe un tron aurit precedat de un piedestal, ținând evanghelia în mâna stângă și binecuvântând cu dreapta. În jurul său, se rânduiesc uneori doar clerici în odăjdii, cu ceasloave mari deschise (Elefterie), desigur singurii în măsură să conducă laudele organizate aduse Atotputernicului, alteori și muritori cu dare de mână, după cum o vădesc veșmintele lor opulente (Foișor).

ROLUL DE CĂLĂUZĂ SPIRITUALĂ al Sfintei Fecioare pentru muritorii dornici să-l cunoască pe Dumnezeu este pus în lumină într-o manieră poetică în icosul al douăzeci și unulea („Făclie primitoare de lumină arătată celor ce sunt întru întuneric o vedem pe Preasfânta Fecioară; că, aprinzând în sine Focul cel netrupesc, îndreptează spre cunoștința

cea dumnezeiască pe toți și luminează mintea cu raza").[731] Un astfel de text abstract nu impunea în mod necesar o anumită ilustrare picturală, fapt ce explică relativa diversitate a reprezentărilor din bisericile bucureștene. Pe de o parte, ne întâlnim cu tratări plastice ce respectă recomandarea erminiei lui Dionisie din Furna ca în scenă să apară „o peșteră întunecoasă și în ea oameni".[732] La Batiște, Sfânta Fecioară plutește pe un jilț în centrul unei largi deschizături în pământ, iar, de o parte și de alta a ei, gravitează în imponderabilitate două grupuri de muritori îngenuncheați ce-i imploră ajutorul. În schimb, la Elefterie, Maica Domnului, învăluită într-un nimb albăstrui și ținând cu ambele mâini o lumânare mare din ceară galbenă (ipostaza concretă a „făcliei primitoare de lumină"), se îndreaptă, urmată de un arhanghel, înspre o cavernă în care se roagă ceata credincioșilor, stând, de această dată, în picioare. Cealaltă categorie de reprezentări se plasează într-un cadru urban, după cum o indică edificiile fantastice din fundal (Cu Sfinți, Foișor, Stavropoleos). Născătoarea de Dumnezeu stă în picioare pe un piedestal (Cu Sfinți, Foișor) sau direct pe pământ (Stavropoleos) în mijlocul scenei. La Foișor și, probabil, la Cu Sfinți, unde nu se păstrează decât parțial, compoziția era simetrică, atât în dreapta, cât și în stânga Fecioarei apărând credincioși îngenuncheați (Cu Sfinți) sau în picioare (Foișor), uneori în costume somptuoase de Curte (Foișor). În schimb, la Stavropoleos, doar în dreapta au fost pictați trei suplicanți în genunchi, cărora Fecioara le întinde o lumânare subțire cu flacără vioaie.

IERTAREA PĂCATELOR OMENIRII în urma sacrificiului pe cruce al lui Iisus este prezentată în mod plastic în strofa a douăzeci și doua drept ruperea zapisului datoriilor („Vrând să dea har datoriilor celor de demult, dezlegătorul tuturor datoriilor omenești a venit singur la cei ce se depărtaseră de harul lui și, spărgând zapisul, aude de la toți: Aliluia!").[733] În aceste condiții, mai toate ilustrările acestei scene (Cu Sfinți, Elefterie, Foișor, Stavropoleos) îl înfățișează pe Mântuitor sfâșiind un manuscris. Acest gest simbolic poate avea loc în mijlocul unui oraș (Cu Sfinți, Stavropoleos) sau în apropierea unei peșteri reprezentând infernul, în care muritorii fuseseră sortiți să sfârșească în urma păcatului originar (Elefterie, Foișor). Iisus poartă, de obicei, o simplă aureolă (Cu Sfinți, Foișor, Stavropoleos), în timp ce la Elefterie e înconjurat de un nimb din spatele căruia se ivesc patru îngeri. La Stavropoleos, El apare singur în mijlocul unui oraș pustiu, pe când la Cu Sfinți atât în dreapta, cât și în stânga Sa îngenunchează grupuri

smerite de credincioși. Loc al damnării tuturor oamenilor ce s-au săvârșit înainte de întruparea Cuvântului lui Dumnezeu, iadul geme, evident, de lume (Elefterie, Foișor).

Doar la biserica Batiște, inscripția „Vrând să dea har" însoțește o reprezentare cu totul diferită: Iisus stă pe un jilț aurit, ținând în mâna stângă o evanghelie deschisă și binecuvântând cu dreapta, în timp ce, de o parte și de alta a Sa, îngenunchează două grupuri de clerici. Este vorba de ilustrarea cea mai comună a icosului al treisprezecelea al *Acatistului* („Arătat-au făptură nouă, arătându-se Făcătorul nouă"), pe care, după toate probabilitățile, artistul a identificat-o printr-un text eronat.

ÎN PENULTIMA STROFĂ a imnului *Acatist*, Sfânta Fecioară este asemuită cu o Biserică vie, odată ce l-a găzduit în pântecul său pe Cel slăvit în toate bisericile („Cântând nașterea Ta, Te lăudăm toți, ca pe o Biserică însuflețită, Născătoare de Dumnezeu; că, locuind în pântecele Tău, Domnul, care ține toate cu mâna, a slăvit, a sfințit și a învățat pe toți").[734] În dorința de a recompune ambianța unui lăcaș de cult, zugravul de la Cu Sfinți a plasat jețul fără spetează pe care șade Fecioara cu Pruncul sub un baldachin liturgic și a zugrăvit un altul, similar, în fundal, în spatele soborului de preoți ce o preamăresc pe Născătoarea de Dumnezeu. În schimb, la Stavropoleos, aceștia nu se mai închină Maicii cu Pruncul ei în carne și oase, ci unei icoane portabile a acestora (Blahernitissa) ridicate pe un suport, deasupra unui amvon cu trei trepte.

MÂNDRU DE IMNUL compus întru slava Fecioarei, autorul *Acatistului* nu șovăie să-I ceară Acesteia o răsplată pe măsura darului său: viața veșnică; din fericire, n-o face doar pentru sine („O, Maică prealăudată, care ai născut Cuvântul, Cel ce este mai sfânt decât toți sfinții, primind acest dar de acum, izbăvește de toată ispita și scoate din munca ce va să fie pe toți cei ce-ți cântă: Aliluia").[735] Un astfel de text abstract oferea pictorilor o mare libertate de improvizație, fapt ce explică și diferențele dintre cele trei reprezentări pe care le întâlnim în bisericile bucureștene (Cu Sfinți, Kretzulescu, Stavropoleos). Totuși, primele două prezintă unele asemănări: Fecioara apare, în ambele cazuri, pe un piedestal în centrul compoziției (la Cu Sfinți, dedesubtul unui tabernacul), în vreme ce, de o parte și de alta a ei, se rânduiesc credincioși care I se roagă. La Stavropoleos însă, în fața Mariei îngenunchează un singur călugăr cu coadă și potcap negru, în timp ce, de la balconul unei clădiri din depărtare, Iisus Hristos o binecuvântează pe preacurata Sa Maică. Iar în dreapta scenei, de pe zidul unui alt edificiu, surâde enigmatic o mască barocă.

ÎNTRU SLAVA SFINTEI FECIOARE (*Cuvine-se cu adevărat*, Închinarea prorocilor, Prinoasele credincioșilor, *Mută fie gura păgânilor*, Izvorul Tămăduirii, Acoperământul Maicii Domnului): Ilustrarea imnului *Acatist* este completată, la cele mai multe dintre bisericile bucureștene, cu alte câteva scene, menite a o preamări pe Sfânta Fecioară. Zugrăvite în semicercurile de sub calota bolții centrale, acestea sunt inspirate, în cea mai mare parte, de cântarea a noua a canonului Maicii Domnului, în cuprinsul căreia se regăsește și imnul *Cuvine-se cu adevărat să te fericim, Născătoare de Dumnezeu, cea pururea fericită și preanevinovată și Maica Dumnezeului nostru.*

La Elefterie Vechi și la Negustori prezența inscripțiilor „Cuvine-se cu adevărat" și, respectiv, „Cade-se cu adevărat să te fericim" nu lasă nici un dubiu în privința identității scenei, tratate însă într-o manieră sensibil diferită în cele două cazuri. În centrul compoziției, stă în picioare Fecioara cu Pruncul, învăluită, la Negustori, într-un nimb rectangular verde, înscris în altul, circular, roșu. În schimb, la Elefterie, mandorla hexagonală albă cu gri susținută de un arhanghel și de doi serafimi urmează oarecum conturul corpului Fecioarei, care calcă pe un piedestal roșu, în spatele unei luni turtite. La Negustori însă, doar dedesubtul Mariei se află un serafim, în vreme ce deasupra apare un nor galben, simbolizând prezența divină. De o parte și de alta a acestuia, zboară câte un înger alcătuit din cap și două aripi, în timp ce dedesubt se rânduiesc două cete de arhangheli, ce poartă sulițe lungi. În registrul inferior, corespunzător pământului, apar două grupuri numeroase de sfinți, dintre care pot fi recunoscuți, în stânga, magii, iar, în dreapta, apostolii Petru și Pavel. La Elefterie însă, personajele din jurul Fecioarei sunt dispuse doar pe două, nu pe trei niveluri, ca la Negustori. Pe cel de sus, apar închinându-se cu smerenie călugări, în timp ce pe cel inferior au fost zugrăviți apostoli (Petru în stânga, Pavel în dreapta), dar și ierarhi.

O VARIANTĂ A COMPOZIȚIEI descrise mai sus se regăsește la bisericile Kretzulescu și Mântuleasa, unde inscripțiile însoțitoare sunt șterse sau greu lizibile. În aceste cazuri, Maica Domnului cu Pruncul în brațe este așezată pe un jilț cu sau fără spătar ori suport pentru picioare și înconjurată de două mandorle rectangulare (prima cu nuanțe de albastru, iar cealaltă cu tente de roșu), suprapuse la un unghi de nouăzeci de grade, din spatele cărora se ivesc șase îngerași la Mântuleasa și opt la Kretzulescu. Fecioara pare a pluti deasupra unei cetăți cu ziduri de cărămidă roșie (Mântuleasa) sau cenușie (Kretzulescu), uneori

înzestrate cu turnulețe (Mântuleasa), al cărei interior este acoperit cu iarbă (Mântuleasa) sau cu câțiva arbori răzleți (Kretzulescu). În afara acestora, în cuprinsul incintei se înalță doar o biserică mare cu trei turle, amplasată central la Kretzulescu și lateral, în dreapta, la Mântuleasa. De o parte și de alta a cetății, sunt reprezentați, pe un prim registru, sfinți diverși (apostoli, ierarhi, călugări, martiri), iar pe al doilea îngeri. La Mântuleasa, apare și un al treilea palier, pe care au fost zugrăviți doi îngeri cu capete și două aripi.

A DOUA FRAZĂ a cântării *Cuvine-se cu adevărat* – „Ceea ce ești mai cinstită decât heruvimii și mai mărită fără de asemănare decât serafimii, care fără stricăciune pe Dumnezeu-Cuvântul ai născut" – are parte, la unele biserici, de o ilustrare aparte, marcată eventual și de o inscripție lămuritoare („Mai cinstită decât heruvimii", la Negustori). Fecioara cu Pruncul este reprezentată, în centrul registrului superior al compoziției, fie bust în ipostaza de Blahernitissa (Cu Sfinți, Negustori), fie pe tron (Mântuleasa). Ea poate fi învăluită de un nor galben din care ies raze (Negustori), sau de mai multe glorii (una circulară și două în formă de romb la Cu Sfinți, una rombică, iar alta rectangulară, încadrată de șase capete de îngeri la Mântuleasa). Procesiunea puterilor cerești ce-i aduc slavă Născătoarei de Dumnezeu se desfășoară pe pământ la Cu Sfinți și, respectiv, în cer la Mântuleasa și Negustori (dovadă norii cenușii sau roșii pe care pășesc îngerii) pe unul (Cu Sfinți) sau două niveluri (Mântuleasa, Negustori). Pe primul dintre acestea, defilează întotdeauna îngeri și arhangheli ținând globuri ori sulițe, în vreme ce al doilea are parte de o prezență mai diversă. La Mântuleasa, se înghesuie la propriu îngerași cu cap și două aripi, în vreme ce la Negustori se rânduiesc, în ordine, de la stânga la dreapta, patru serafimi, trei tronuri, un îngeraș cu cap și două aripi, șapte serafimi.

O ALTĂ COMPOZIȚIE din ciclul preamăririi Sfintei Fecioare prezintă închinarea către aceasta a prorocilor ce prevestiseră rolul central al Mariei în economia mântuirii lumii. În mijlocul registrului superior al scenei, este reprezentată Maica Domnului cu Pruncul sfânt în brațe, așezată pe un jilț. Ea este înconjurată fie de o glorie ovală albastră (Cu Sfinți), fie de două mandorle parțial suprapuse, una albastră în formă de romb, și alta pătrată, roșie, încadrată de patru îngeri. De o parte și de alta a Fecioarei, au fost zugrăviți îngeri care i se închină, eventual deasupra unor nori roșietici (Mântuleasa), în vreme ce, pe nivelul inferior, simbolizând pământul, au fost pictați profeții, fie alcătuind un grup compact, ca la Cu Sfinți, fie clar separați între ei (Mântuleasa).

Cu toții îngenunchează în fața Născătoarei de Dumnezeu, ținând în mână suluri desfășurate cu prorocirile lor – la Cu Sfinți numai cei din imediata apropiere a Fecioarei au manuscrise.

O ALTĂ SCENĂ o prezintă pe Născătoarea de Dumnezeu primind ofrande de la credincioși. În cadrul acesteia, Fecioara cu Pruncul este înfățișată doar bust, într-un nor galben (Negustori), ori pe un tron așezat pe pământ (Cu Sfinți). Atât în stânga, cât și în dreapta, i se închină fie câte un înger în zbor (Cu Sfinți), fie o ceată întreagă de puteri cerești plutind deasupra norilor cenușii (Negustori). Printre purtătorii de prinoase de pe pământ, se înșiră, la Negustori, de la stânga la dreapta, o fecioară cu o casetă de aur, un rege cuprinzând în brațe un munte, cei trei magi aducând în dar aur, tămâie și smirnă, un grup de monahi, dintre care unul ține un manuscris întins și, în cele din urmă, cei trei păstori veniți cu mâna goală. La Cu Sfinți, unde scena este foarte ștearsă, se zăresc, în stânga, cinci personaje neidentificabile (trei în registrul superior, două în cel inferior), aducând, fiecare, ofrande, în vreme ce, în dreapta, se discerne un grup compact de închinători.

AMINTITA CÂNTARE A NOUA a Canonului Maicii Domnului mai conține, printre altele, și versetele „Mută să fie gura păgânilor, care nu se închină cinstitei icoanei tale, celei zugrăvite de sfântul apostol și evanghelist Luca, ceea ce se cheamă povățuitoare“. La Batiște, acestea își găsesc ilustrarea, respectând spiritul textului. Icoana Maicii Domnului Hodegetria este amplasată în centrul unei biserici cu acoperișul jos, susținut de numeroși pilaștri. Dedesubtul acesteia, se află un arhanghel cu o spadă în mâna dreaptă, cu care alungă un grup de necredincioși („Izgonirea păgânilor“) în straie pestrițe (albastre, roșii, verzi, mov, deseori înflorate), cuprinși de groază, așa cum o vădesc mișcările lor necontrolate. Locul acestora este luat în biserică de o ceată de sfinți (primii dintre ei, capete încoronate), care vin agale dinspre stânga, schițând din mâini gesturi potolite. La Foișor însă, inscripția „Mută fie gura păgânilor“ însoțește o scenă complet diferită. Fecioara, în picioare, ținându-l în brațe pe Pruncul Iisus, plutește într-o mandorlă albastră, încadrată de patru îngerași deasupra unei deschizături în pământ (peșteri?). De o parte și de alta a acesteia, câte trei personaje așezate în poziție de tragere și-au încordat arcurile și se pregătesc să-și lanseze săgețile împotriva Precistei și a lui Iisus.

ȘI MAI FRECVENT ZUGRĂVITĂ în bisericile bucureștene este o scenă lămurită de inscripții, precum „Izvorul dătător de viață“ (Batiște), „Izvorul vieții“ (Foișor) sau „Zoodohos“ (Elefterie). Este, în fapt, vorba

de ilustrarea plastică a unei vechi tradiții constantinopolitane, devenite foarte populară în lumea ortodoxă și celebrată până astăzi în vinerea din săptămâna luminată. Potrivit lui Nikephoros Kallistos Xanthopoulos, istoric al Bisericii din veacul al XIV-lea,[736] aceasta are la bază un episod real, petrecut în capitala bizantină în jurul anului 450. Intrând ca simplu soldat în Constantinopol, viitorul împărat Leon I (457–474) l-a întâlnit la Poarta Aurită (*Chryse Pyle*) pe un orb care i-a cerut apă de băut. Oșteanul nu avea însă asupra lui nici o picătură din lichidul dătător de viață, iar prin preajmă nu se afla nici o fântână. În acea clipă, s-a auzit însă o voce din cer, care i-a dezvăluit lui Leon faptul că nu departe se găsea un izvor neștiut de nimeni și tot aceasta i-a poruncit, atunci când a ocupat tronul imperial, să zidească acolo un lăcaș de cult închinat Maicii Domnului. O tradiție diferită, consemnată de istoricul Procopius, atribuie însă înălțarea edificiului în cauză împăratului Iustinian, vindecat miraculos de litiază biliară, dar pare a fi vorba mai degrabă de refacerea acestuia decât de ridicarea sa din temelii. Altminteri, biserica Izvorului Tămăduirii, aflată la apus de zidurile lui Theodosios, a cunoscut o istorie foarte zbuciumată, fiind năruită și rezidită de numeroase ori. Edificiul actual, cunoscut sub numele de *Zoodohos Pigi Balukli* (*cf.* turcescul *balık* „pește“ – de la vietățile care se zbenguiau odinioară în apele izvorului sfânt), a fost săvârșit în anul 1835, continuând să constituie unul dintre cele mai însemnate locuri de pelerinaj din vechea capitală bizantină.

Reprezentările praznicului din bisericile bucureștene au, toate, în centru o fântână cu un bazin rectangular (Foișor), poligonal (Batiște) sau polilobat (Batiște), zidit din cărămidă (Elefterie) sau din piatră roz (Batiște) ori cenușie (Foișor), eventual decorat cu motive geometrice (Batiște, Foișor). În plus, la Batiște acesta prezintă trei mari orificii, ce permit scurgerea năvalnică a trei jeturi de apă. În mijlocul bazinului, se ridică un stâlp durat din cărămidă, deasupra căruia se găsește un vas hexagonal bogat ornamentat (inclusiv cu figuri grotești de inspirație barocă), din care țâșnesc două (Batiște, Foișor) sau patru (Elefterie) fire de apă. Deasupra acestuia, se înalță în bust Fecioara, fie singură rugându-se (Batiște), fie împreună cu Pruncul, în ipostaza de Hodegetria (Elefterie), ori Blahernitissa (Foișor). De o parte și de alta, zboară doi îngeri (la Elefterie și la Foișor, deasupra unor nori), în timp ce în depărtare se zăresc fie doar un peisaj arid (Batiște, Foișor), fie și zidirile Constantinopolului (Elefterie). În stânga și în dreapta bazinului fântânii, au fost reprezentați, în grupuri mai mult sau mai puțin compacte, un cuplu imperial în veșminte oficiale și cu coroane

pe cap, ierarhi în odăjdii grele, curteni în costume occidentale (Elefterie), boieri cu caftane și cușme (Foișor) sau simpli credincioși. La Batiște, procesiunea închinătorilor se încheie, în stânga, cu trei schilozi, iar, în dreapta, cu un neputincios care se târăște pe pământ, așteptând tămăduirea printr-o minune a Maicii Domnului.

ȘI TOT LA BATIȘTE, se întâlnește singura reprezentare bucureșteană de secol XVIII a Acoperământului Maicii Domnului, prăznuit de credincioșii ortodocși la 1 octombrie. Și această sărbătoare este pusă de tradiție în legătură cu o minune petrecută la Constantinopol în vremea împăratului Leon I (457–474). În cursul unei privegheri nocturne, în Biserica Sfintei Fecioare din cartierul Blaherne Sfântul Andrei cel Nebun întru Hristos și ucenicul său Epifanie, viitorul patriarh al Constantinopolului (520–536), au văzut-o pe Maica Domnului intrând pe poarta cea mare, în tovărășia Sfinților Ioan Botezătorul și Ioan Evanghelistul, dar și a mai mulți îngeri. După ce s-a rugat îndelung pentru iertarea păcatelor oamenilor, aceasta a pătruns în altar, unde se păstra *maforionul* său (un văl ce acoperea capul și umerii), pe care l-a întins deasupra tuturor credincioșilor.

Reprezentarea de la Batiște înlocuiește însă interiorul de biserică cu un fond roșu, menit a sublinia caracterul transcendental și simbolic al scenei, care se petrece la adăpostul unei uriașe pânze cenușii, prinse la mijloc cu o broșă aurie în formă de floare. Exact dedesubtul acesteia, stă, în picioare, Fecioara orantă, căreia i se închină, îngenuncheați, o mulțime de credincioși. Grupul din stânga este condus de șase regi cu veșminte solemne și coroane, iar cel din dreapta de cinci ierarhi, ale căror mitre din aur fac concurență reală coroanelor.

CHIPURI DE SFINȚI: În afara scenelor dedicate Născătoarei de Dumnezeu, în pronaosurile bisericilor bucureștene au fost zugrăvite, complet sau bust, numeroase chipuri de sfinți, care au devenit astfel parte a marii compoziții de preamărire a celei prin care Dumnezeu s-a făcut om. Pe registrul inferior, se regăsesc înfățișați integral, în mărime aproape naturală, cu predilecție monahi, care nu au vrut să știe de nici o femeie pe această lume în afara Sfintei Fecioare. Printre aceștia, se numără, de la caz la caz, unele dintre figurile centrale ale ascetismului oriental din primele veacuri creștine, precum Antonie cel Mare, Pahomie, Onufrie, Macarie Egipteanul, Ioan Calivitul, Arsenie cel Mare, Zosima și Maria Egipteanca, Sava cel Sfințit, Gherasim de la Iordan, Ilarion, Teodosie, Efrem Sirul, Eftimie cel Mare, Alexie omul lui Dumnezeu. Vrednică de semnalat este prezența la biserica Foișor a chipurilor lui Varlaam și Ioasaf, a căror legendă

circula în epocă la București, fiind tradusă din slavonă și publicată de cărturarul Udriște Năsturel încă de la 1648. Și, tot aici, se întâlnesc și reprezentări ale unor profeți din Vechiul Testament, precum Daniel, Isaia sau Zaharia. În schimb, la Cu Sfinți au fost zugrăvite imaginile a doi cuvioși legați direct de Țara Românească, Nicodim de la Tismana ori Grigore Decapolitul, luptătorul pentru restaurarea cultului icoanelor, ale cărui moaște se păstrează la Mânăstirea Bistrița, în Oltenia, și aveau să ajungă în procesiune până în capitală, în anul 1765.[737] Iar printre călugări se strecoară uneori arhanghelul Rafail, care nu uită să îmbrace, din solidaritate, rasa monahală (Batiște, Mântuleasa). În schimb, cuvioaselor, precum Sfintele Ecaterina (Floreasca, Stavropoleos), Kyriaki (Stavropoleos), Marina (Floreasca), Parascheva (Floreasca, Stavropoleos), Varvara (Floreasca), le este rezervat doar puțin spațiu în pronaos, în special în intrândurile ferestrelor și, desigur, nu pretutindeni (numai la Floreasca, Mântuleasa, Stavropoleos). Doar la Batiște, pe peretele de sud al pronaosului apar două figuri de sfinte cu prunci în brațe.

Imaginile cuvioșilor ocupă îndeobște zidurile de miazăzi, miazănoapte și, eventual, răsărit ale pronaosului, putându-se extinde și pe peretele vestic, atunci când acesta nu găzduiește, din modestia ctitorilor, tabloul votiv (Batiște, Foișor, Mântuleasa, Negustori). În schimb, în cazurile în care „sponsorii" erau numeroși și dornici să-și vadă imortalizat chipul, numărul cuvioșilor zugrăviți se reducea simțitor, tabloul votiv ocupând parțial și pereții de nord și sud (Kretzulescu, Stavropoleos). Așa se face că, la ultima dintre bisericile citate, dimensiunile reduse ale edificiului nu le-au mai lăsat loc sfinților decât în intrândurile ferestrelor și pe arcurile separând pronaosul de naos.

La toate lăcașurile de care ne ocupăm, deasupra registrului ctitorilor și al călugărilor apare o bandă continuă, cu chipuri de sfinți în medalioane separate între ele printr-o decorație vegetală mai simplă sau mai complexă. Este vorba, în general, tot de cuvioși, dintre cei al căror cult se bucura de o popularitate ceva mai redusă (de pildă, Andronic, Antim, Chiriac, Dometian, Doroteu, Emil, Hariton, Ilarie, Ioasaf, Marcel, Meletie, Nil, Patapie, Roman, Sisoe, Zotic etc.). Astfel de medalioane cu sfinți se pot întâlni uneori și pe arcurile de susținere a calotei (Cu Sfinți, Negustori), deși, de regulă, acestea sunt decorate cu chipuri de sfinte monahii sau mucenițe (Agapia, Agata, Anastasia, Daria, Elpis, Enata, Eufrosina, Hristina, Irina, Iulita, Iustina, Lucia, Marcia, Mavi, Minodora, Olga, Nedelia, Pelagia, Petka (Paraschiva), Serafina, Tatiana, Tecla, Teodora, Teodosia, Varvara, Xenia etc.). În unele cazuri, acestea pot ocupa și lateralul arcurilor mari de susținere a calotei, ca la bisericile Elefterie și Foișor.

Alteori, pe aceste bolți scenele din imnul *Acatist* sunt întrerupte de chipurile lui Noe ce ține în brațe arca și este înconjurat, de bună seamă, de vița-de-vie (Batiște, Mântuleasa), dar și de profetul Ilie binecuvântând, la rândul său, tot printre ciorchini (Batiște). În plus, la Mântuleasa, episoadele *Acatistului* sunt despărțite și de câteva reprezentări de proroci, care poartă suluri desfășurate cu profețiile lor.

În rest, doar în bisericile cu suprafață desfășurată ceva mai mare se întâlnesc, în pronaos, și alte scene. Este vorba, la Kretzulescu, de reprezentări ale minunilor lui Iisus, ce ocupă bolțile laterale de sub calotă, dar și timpanul peretelui vestic (nouă reprezentări, printre care și compoziția de inspirație occidentală „Lăsați copiii să vină la mine")[738] și, la Cu Sfinți, de scenele de martiriu, astăzi aproape irecognoscibile, de pe arcurile și din intrândurile ferestrelor superioare. La această din ultimă biserică, privitorul cu vederea ageră poate deslușI imaginea unui sfânt arzând într-un cuptor în mijlocul vâlvătăilor, a unui mucenic întins pe o piatră și supus la cazne ori a unui cuvios descăpățânat pentru credința lui.

PORTRETELE CTITORILOR (domni, boieri, negustori, oșteni, clerici): De departe cele mai prețioase fresce pentru reconstituirea realităților veacului al XVIII-lea le reprezintă portretele ctitorilor. Din păcate însă, acestea au fost eliminate din programul iconografic al multora dintre bisericile de care ne-am ocupat, în vreme ce, în alte cazuri, au suferit repictări sau retușări târzii neinspirate. Mai exact, la Batiște, Foișor, Mântuleasa și Negustori smeriții ctitori nu au dorit ca imaginea lor să fie cunoscută posterității, tabloul votiv dispărând astfel complet sau reducându-se la reprezentarea relativ realistă a machetei bisericii (Batiștei). În schimb, la Kretzulescu, Cu Sfinți, Floreasca, Paraclisul Patriarhal ori Schitul Maicilor imaginile fondatorilor se păstrează astăzi, dar într-o formă sensibil alterată. În plus, grandioasele tablouri votive din marile ctitorii voivodale de la Văcărești și Pantelimon[739] au fost făcute una cu pământul de buldozerele regimului comunist, laolaltă cu ansamblurile monastice în cauză.

Așa se face că portrete de epocă au supraviețuit într-o formă intactă sau cvasiintactă într-un număr dezamăgitor de mic de biserici bucureștene (Elefterie Vechi, Mărcuța, Stavropoleos). Dintre acestea, cele mai numeroase sunt, de bună seamă, reprezentările domnilor cu familiile, zugrăvite, în scopul lingușirii stăpânirii, chiar și pe pereții unor lăcașuri ridicate de alți ctitori (Cu Sfinți, Elefterie, Stavropoleos). Campionul portretelor votive este primul principe fanariot, Nicolae

Mavrocordat, a cărui imagine se păstrează nealterată la Stavropoleos, mutilată la Cu Sfinți,[740] retușată în Paraclisul Patriarhal[741] și doar în fotografii de calitate îndoielnică la Văcărești.[742] Se adaugă reprezentarea sa de la Schitul Maicilor, ce datează din anul 1896 și nu trebuie, prin urmare, luată în considerare, întrucât nu se poate ști în ce măsură zugravul de la sfârșitul veacului al XIX-lea s-a inspirat sau nu din frescele pe care le-a înlocuit.

Două dintre cele patru compoziții ce-l au în prim-plan pe Nicolae Mavrocordat prezintă o structură relativ similară. La Văcărești și la Paraclisul Patriarhal,[743] în centrul tabloului votiv se află perechea princiară, Nicolae și Smaragda (a treia sa consoartă), care susțin între ei macheta bisericii. Amândoi poartă coroane, deși nu erau decât niște robi umili ai sultanului, ce nădăjduiau că nu aveau să fie pârâți la Poartă pentru cutezanța lor nesăbuită, odată ce nici un musulman nu trecea pragul lăcașurilor de cult ale ghiaurilor. În fața lui Nicolae și a consoartei sale, se află cei doi copii ai lor, Alexandru și Sultana născuți în 1720 și, respectiv, 1721),[744] care, la Văcărești, se jucau trăgând de o cunună. În schimb, la Paraclisul Mitropoliei cei doi se află la depărtare unul de celălalt, fiul lângă tată, iar fiica lângă mamă, care-i dezmiardă afectuos pe creștet. Alexandru ține o singură rază, în vreme ce Sultana poartă pe ambele mâini o întreagă ghirlandă de trandafiri. Înălțimea acestora, mult mai mică decât cea a restului personajelor, este de natură să sugereze vârsta lor foarte fragedă. În spatele doamnei Smaranda, apărea, atât la Văcărești, cât și la Mitropolie, Maria (născută în 1706, din a doua căsătorie a lui Mavrocordat cu Pulheria Tzoukis), o grațioasă domniță cu buzele roz, asemenea celor doi trandafiri pe care-i ține elegant cu două degete (Mitropolie). În schimb, grupul din spatele lui Mavrocordat are o componență și o poziționare diferite la cele două lăcașuri în discuție. La Mitropolie, voievodul este urmat de cei trei fii ai săi, dispuși pe mai multe planuri succesive. Cu toții sunt încoronați și au o înălțime proporțională vârstei și sensibil diferită între ei (Constantin, născut în 1705, fiul Pulheriei, Scarlat, născut în 1701, băiatul Cassandrei Cantacuzino, probabil deja decedat la data zugrăvirii tabloului și, de aceea, trecut în spatele mai tânărului său frate, și, respectiv Ioan, odrasla Pulheriei, născut în 1712). În schimb, la Văcărești, în spatele domnului se rânduiau, unul îndărătul celuilalt, patru bărbați, primii doi (probabil, Scarlat și Constantin) și al patrulea cu coroană, iar al treilea cu căciulă țuguiată – inscripțiile, în cazul ultimilor, erau deja complet șterse la începutul secolului al XX-lea.[745] Din lipsă de spațiu și nu

numai – cuviosul voievod nu-și dorea ca posteritatea să-l acuze de bigamie –, răposata Pulheria, consoarta sa de-a doua, a fost mazilită pe zidul de miazăzi, în tovărășia progeniturilor sale Alexandru (1708) și Toma (1716). Imaginea acestora reprezintă, de altfel, singurul fragment ce a supraviețuit din tabloul votiv de la Văcărești, fiind păstrat. în prezent, în beciurile Palatului brâncovenesc de la Mogoșoaia. Deteriorarea gravă a frescei, ce afectează inclusiv chipurile personajelor, nu ne împiedică însă să constatăm măiestria artistului în redarea migăloasă a veșmintelor și a coroanelor princiare.

UN ALT TIP DE DISPUNERE a tabloului votiv se întâlnește la Stavropoleos și la Cu Sfinți. Acolo, familia Mavrocordat este grupată, toată, în stânga machetei bisericii, pe care o închină divinității (aceasta nu e însă susținută de voievod, ci plutește în aer), în vreme ce, de cealaltă parte a ușii de intrare în biserică, au fost zugrăviți ctitorii propriu-ziși, Ioanichie cu frații săi Panait și Nicolae (la Stavropoleos). La Cu Sfinți, grupul lor este aproape complet distrus, din el nepăstrându-se decât imaginea deteriorată a unui ierarh, probabil mitropolitul Daniil II al Ungrovlahiei (1719–1731). La Stavropoleos, domnul fanariot este urmat de soția sa de atunci, Smaranda, și de fiica Maria (defuncta Pulheria a fost dată uitării), în vreme ce, în fața lor, se rânduiesc celelalte beizadele (de la dreapta la stânga, Constantin, Iancu = Ioan, Sultănița, Alexandru, Smărăndița), zugrăvite cu destulă stângăcie, asemenea unor copii de câțiva anișori, cu toate că, la data executării frescelor, Constantin, de pildă, urma să împlinească, în scurt timp, douăzeci de primăveri. În schimb, la Cu Sfinți, conform fotografiei publicate de Nicolae Iorga,[746] în spatele domnului apăreau, mai întâi, o beizadea matură purtând coroană (seamănă cu Scarlat, așa cum este reprezentat el în tabloul din Paraclisul Patriarhal), urmată de un personaj decapitat – și, prin urmare, irecognoscibil – și de un boier cu plete, barbă și işlic pe cap, zugrăvit mult mai mic, pentru a se sublinia statutul său social inferior. Pe rândul din față al compoziției, apar doi copii, un băiat și o fată, după toate probabilitățile Alexandru și Sultana, mezinii familiei.

Voievodul și odraslele sale poartă caftane largi, din postav cafeniu (Stavropoleos), verde (Mitropolie) sau galben (Cu Sfinți) împodobit cu motive florale (Văcărești, Stavropoleos) și strâns peste talie cu un brâu lat, auriu (Mitropolie), maro (Stavropoleos), roșu sau albastru (Cu Sfinți). Pe deasupra, au îmbrăcat mantii cafenii (Stavropoleos), roșii (Mitropolie) sau galbene (Cu Sfinți) cu tiv, guler (Mitropolie, Stavropoleos) și mâneci (Cu Sfinți) din blană, parțial brodate cu fir de aur

(Mitropolie, Stavropoleos). La rândul lor, domnițele poartă veșminte lungi maro (Stavropoleos), roșii sau roz, fără cingătoare, acoperite cu mantii îmblănite, foarte sobre la Stavropoleos, dar brodate cu aur la Văcărești ori Paraclisul Mitropoliei. Ele poartă, toate, mai multe colie-re din perle strânse unul peste celălalt în jurul gâtului, dar și cercei cu pietre prețioase. La Mitropolie, la gama de bijuterii, se adaugă un medalion rotund mare, ornat cu felurite nestemate. În schimb, coroa-nele personajelor nu pot fi considerate decât un accesoriu fantastic, în zugrăvirea cărora artiștii și-au dat frâu liber imaginației. Nu la fel stau lucrurile cu căciulile simple de blană pe care le poartă fiicele vo-ievodului în loc de coroană.

ÎN AFARA LĂCAȘURILOR ridicate în timpul domniei sale, portretul lui Nicolae Mavrocordat a fost zugrăvit și în paraclisul de la Văcărești, terminat de fiul său Constantin prin 1732–1733. Cunoscută astăzi doar din câteva fotografii alb-negru,[747] această operă prezenta o va-loare propagandistică deosebită, legitimând, prin forța sacralității, dinastia Mavrocordaților. În mod intenționat, artistul rezervase pere-tele vestic al pronaosului exclusiv pentru cele două perechi domni-toare:[748] Nicolae și Smaranda, Constantin și Ecaterina. Plasați față în față, tatăl și fiul susțineau macheta paraclisului, într-un gest simbolic de predare de ștafetă. Deosebit de bine realizat și de expresiv era portretul lui Constantin, cu fața prelungă, ascetică și privirea ageră, scăpărătoare. Eleganța aristocratică a trăsăturilor, care-i lipsea tată-lui, este potențată, în cazul fiului, de sprâncenele fine, aranjate cu grijă, dar și de mustăcioara subțire și de bărbița parcă de adolescent.

Un motiv în plus pentru a regreta distrugerea acestei opere de artă, după cum ireparabilă este și pierderea singurului portret cva-sicontemporan al lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, artizanul Păcii de la Karlowitz (1699). Acesta figura în partea dreaptă a pere-telui vestic al pronaosului bisericii mari de la Văcărești și îl înfățișa pe marele-dragoman cu o barbă albă ca neaua, lungă și stufoasă, ca de patriarh. Era învești mântat într-un caftan strâns la mijloc, cu un brâu înnodat cu artă, iar pe deasupra purta o mantie tivită cu blană, in vreme ce pe cap avea o cușmă groasă. Figura sa venerabilă con-trasta vădit cu cea a consoartei sale Sultana Chrysoskoulaiou, o jună sprințară, ce i-ar fi putut fi nepoată – diferența de vârstă dintre cei doi nu constituie însă o realitate, ci este o licență a artistului.

URMĂTORUL „FANARIOT“ reprezentat în bisericile bucureștene, Mi-hail Racoviță, era, de fapt, un moldovean get-beget. Deși voievod pă-mântean cu state vechi (domnise, pentru început, în principatul de la

răsărit de Carpați, între 1703 și 1705 și, respectiv, 1707–1709), acesta reușise, grație dibăciei și generozității față de Poartă, să obțină tronul Moldovei pentru încă un deceniu, ulterior trădării lui Dimitrie Cantemir (1716–1726), pentru a fi numit apoi în mult râvnitul scaun de la București (1730–1731, 1741–1744). Portretul de la Elefterie,[749] ce datează din ultimul an al vieții voievodului (1744), îl înfățișează gânditor, încruntat, cu cearcăne adânci și barba cenușie, mătăsoasă. Severitatea personajului contrastează cu veșmintele sale, redate în culori vesele. Caftanul decorat cu modele vegetale și geometrice (frunze mari, cu cinci lobi și pețiolul gros, cercuri cu raze etc.) îmbină în mod îndrăzneț albastru cu tente cenușii, roșu, violet și galben. La rândul ei, mantia cu mâneci scurte, dar îmblănită, reprezintă o adevărată capodoperă a artei broderiei: combinând cele două culori ale regalității, auriul și purpuriul, artistul a creat o succesiune de decorații nonfigurative dintre cele mai exuberante. În plus, cochetăria ce continua să-l caracterizeze pe domn și în amurgul vieții este indicată și de cele două inele pe care le purta pe degetul mic de la mâna stângă și, respectiv, pe inelarul de la dreapta.

O ADEVĂRATĂ GALERIE DE PORTRETE de principi fanarioți ascunde mânăstirea Mărcuța (ctitoria lui Dan mare-logofăt, 1586–1587), refăcută și înzestrată fie prin generozitatea unora dintre aceștia, fie, pur și simplu, în timpul domniei lor. Astfel, conform pisaniei actuale, „în zilele prealuminatului domnu Io Grigori Ghika voevod, îndemnatu-s-au den râvnă dumnezeiască preasfințitul mitropolit al Ungrovlahiei chir Ștefan, de au înfrumusețat (mânăstirea) cu slomnul (pridvorul) și cu clopotnița și cu zugrăveala pe denlăuntru și pe denafară cu ferestri și cu ușa de piatră și cu alte multe".[750] La rândul său, Alexandru Ipsilanti (1774–1782) a efectuat unele lucrări în incinta mânăstirii, pe care a înzestrat-o cu mai multe moșii și sălașe de țigani,[751] încastrând, în amintirea actelor sale de binefacere, o placă de marmură cu inițialele și blazonul propriu în zidul turnului-clopotniță (1779).[752] Cu acest prilej, Mărcuța a și trecut, de sub oblăduirea mitropoliei țării, sub cea a Ipsilanților, care au considerat-o, începând de atunci, ca un fel de proprietate de familie – drepturile acestora asupra mânăstirii aveau să fie recunoscute în 1836, chiar de Adunarea Obștească a Valahiei ieșite de sub autoritatea fanarioților. În aceste condiții, era firesc ca și fiul lui Alexandru, Constantin Ipsilanti (1802–1806), să se preocupe de refacerea bisericii, șubrezite în urma marelui cutremur din 1802. Și, de bună seamă, nici tatăl, și nici fiul n-au omis să-și imortalizeze chipurile pe pereții bisericii. Portretele principilor

amintiți, datând evident din epoci diferite, par a fi fost „repictate în ulei, probabil la mijlocul secolului XIX, dar urmând, ca și în alte cazuri, vechile reprezentări".[753] În sensul fidelității față de acestea pledează și numeroasele detalii de epocă (vestimentare și nu numai), greu de cunoscut de către un zugrav de la 1850.

Portretul lui Grigore II Ghika, domn al Țării Românești între 1733–1735 și 1748–1751, prezintă certe similarități structurale cu cel al lui Mavrocordat de la Stavropoleos. Domnul, un bărbat de vârstă medie, cu ochii căprui și barba bogată, lăsată oarecum în neorânduială, conduce grupul familiei, arătând cu mâna stângă spre macheta bisericii, care gravitează deasupra ușii de intrare. Caftanul alb al voievodului este străbătut de o bandă transversală aurită și strâns cu o cingătoare cu două paftale din aur, meșteșugit lucrate. Contășul îmblănit se încheie cu ajutorul a șase bumbi din același metal prețios, mărginiți, de o parte și de alta, de tot atâtea trese țesute cu fir de aur. Până și mânecuțele caftanului sunt din același material, utilizat și pentru a împodobi veșmintele celor trei beizadele, ce urmează tiparul costumului părintesc, îmbogățindu-l totodată prin exuberanța coloristică (roșu, verde, albastru). Micii prinți poartă, în locul coroanei din aur masiv, căciuli negre cu panaș, la fel ca surorile lor. Costumul acestora din urmă este mult mai sobru, lipsit de fireturile din aur și asemănător celui al mamei lor, Zoița. Totuși, caftanul acesteia din urmă prezintă o bandă lată din aur, în vreme ce lipsa treselor e compensată de profuziunea de bijuterii: șase coliere suprapuse în jurul gâtului, cinci inele la mâini, cercei în urechi. Notabilă este, în acest tablou, și dispunerea copiilor cuplului: cei trei băieți lângă tată, rânduiți de la dreapta la stânga, în ordinea crescătoare a înălțimii, iar fetele lângă mamă, în aceeași ordine. Cea mai mare dintre cele două e însă reprezentată pe peretele transversal, astfel că cele cinci figuri de pe zidul de apus să traseze litera X, conferind o deosebită armonie compoziției.

O CU TOTUL ALTĂ STRUCTURĂ prezintă portretul colectiv al familiei lui Alexandru Ipsilanti. Voievodul apare în prim-plan alături de doamna Ecaterina, împreună cu care ține macheta bisericii. Cei doi poartă veșminte asemănătoare, în alb și negru, diferențiate doar prin fireturile aurii ale hlamidei lui Alexandru și bucata de postav roșu din partea de jos a mantiei Ecaterinei. Voievodul este încins cu un brâu de mătase, albastru pastel, brodat cu fir de aur, de sub care iese o armă, la rândul ei aurită, probabil un hanger. Parcă pentru a nu se lăsa mai prejos, Ecaterina poartă și ea la brâu o sabie, ascunsă vederii, cu excepția mânerului, de un acoperământ larg, tot albastru pal, împodobit

cu steluțe aurii. Corespondențele cromatice care conferă unitate plastică portretului familiei Ipsilanti sunt susținute și de unele trăsături fizionomice comune – ochii negri, buzele subțiri, bărbia pronunțată, sprâncenele înguste, trasate cu artă –, precum și de apropierea fizică dintre cei doi. De o parte și de alta a acestora, se găsesc, potențând simetria compoziției, un fiu și, respectiv, o fiică a cuplului. Vizibili doar pe jumătate, pentru a nu afecta centralitatea imaginii părinților în tabloul votiv, ei poartă straie similare acestora, dar de culori mai vesele, adecvate vârstei: băiatul, o mantie roșie cu fireturi aurii, ce corespunde coloristic bucății de postav din veșmântul mamei, iar fata, o cabaniță albastră (rimând cromatic cu cingătoarea lui vodă) cu brâu roșu. Pe cap, au căciuli negre, simple, iar nu coroane, asemenea părinților, semn că titlul lor princiar nu corespundea unei funcții efective.

VEȘMINTELE TRADIȚIONALE ALE DOAMNELOR fanariote au fost abandonate de Elisabeta, soția lui Constantin Ipsilanti, în favoarea modei de sorginte occidentală. În locul caftanului desuet, ea apare îmbrăcată într-o rochie cu mai multe rânduri de volane, din stofă albă, fină, împodobită cu delicate motive vegetale (floricele roșii, crenguțe verzi), iar pe piept și cu o panglică maro în spirală. Pe deasupra, prin-

cipesa nu poartă mantie, ci un șal cu dungi presărate cu motive florale în culori variate (verde, roșu, albastru). Deși continuă să recurgă la colierele din perle ca principale podoabe, Elisabeta a renunțat la simpla înfășurare a acestora în jurul grumazului, întâlnită îndeobște la doamnele și domnițele din epoca fanariotă. Ea poartă o salbă simplă, de care atârnă însă alte cinci șiraguri transversale de mărgăritare, în vreme ce deasupra bustului rochiei și-a fixat alte două coliere cu elegante funde, ambele din perle. Cerceii principesei sunt mari, grei, alcătuiți din patru lobi, asortându-se cu cele două broșe prinse în părul negru (una în lateral stânga, iar cealaltă central). Din aceasta din urmă, pornește în jos, de-a lungul pletelor, un fel de mică diademă, în timp ce, în sus, se ridică o pană stufoasă.

Costumul lui vodă Ipsilanti e sensibil mai conservator decât cel al consoartei: un caftan alb, decorat discret cu floricele roșii, o mantie albă fără mâneci, cu margine lată din blană neagră, dar și cu tiv din blană albă și fireturi de aur, un brâu lat din mătase pe care alternează dungile roșii cu cele albe, smălțate cu floricele albastre și roșii și în care se afundă un revolver – tehnica militară evoluase, desigur, la începutul veacului al XIX-lea. În schimb, puterea domnilor fanarioți, deveniți simple umbre ale voievozilor români de odinioară, scăzuse

considerabil, așa că un accesoriu precum coroana părea complet nepotrivit pentru Constantin Ipsilanti, chiar și într-un tablou votiv, drept care a fost înlocuit cu o cușmă neagră, înaltă. În acest fel, figura domnului cu barba mare, crescută în dezordine și ochii adânciți în orbite și înconjurați de cearcăne devine mult mai sumbră, mai austeră (singura sa podoabă este inelul de pe degetul mic de la mâna stângă), contrastând cu imaginea strălucitoarei doamne Elisabeta.

REPREZENTĂRI PLASTICE ALE UNOR BOIERI se păstrează intacte aproape în exclusivitate pe pereții de la Stavropoleos.[754] Primind bani de la numeroși credincioși cu dare de mână, întreprinzătorul stareț Ioanichie și-a creat mai multe obligații decât putea duce micuța sa biserică. Așa se face că imaginile ctitorilor au ajuns nu doar să acopere registrul inferior al tuturor pereților pronaosului, ci și-au făcut loc – situație rarisimă, dacă nu chiar unică – și în naos, în imediata apropiere a tâmplei. În plus, pictorul a fost silit să înghesuie mai multe personaje într-un spațiu foarte strâmt. De pildă, familia Greceanu, cu cei cinci membri ai ei (serdarul Grigorașcu, cucoana Ilinca și băieții Barbu, Constantin și Ioniță), a fost nevoită să încapă într-un spațiu lat de nici măcar un metru. Nu este exclus însă ca situația să se datoreze faptului de a fi cotizat mai puțin decât căpitanul Atanasie, soața Elena și odrasla Alexandru, ale căror chipuri au fost imortalizate pe o lățime mai mult decât dublă. Cert e însă că cele două familii n-au avut parte de o reprezentare după natură, ci de una convențională, odată ce coana Ilinca și căpităneasa seamănă izbitor de mult între ele. Totuși, chiar dacă n-au neapărat o valoare prosopografică, aceste reprezentări constituie o bună sursă documentară privind costumele boierești din veacul al XVIII-lea.

De fapt, acestea nu sunt foarte diferite de cele ale domnitorilor, de care ne-am ocupat anterior, și nici de cele ale negustorilor cu stare, zugrăviți, de pildă, la Elefterie (jupan Constandin sin Macsim cupeț, jupan Andrei Zaraf, pictat de două ori pe zidurile aceleiași biserici cu cele două familii pe care le-a avut succesiv). Astfel, bărbații înstăriți ai epocii purtau caftane largi, eventual încheiate la piept cu bumbi și confecționate din stofă de diferite culori (alb, maro, roșu, albastru), uni sau cu modele (careuri, steluțe etc.). La mijloc, caftanul era strâns cu un brâu, de regulă textil, cu sau fără cataramă, iar la mâini avea uneori mânecuțe de protecție dintr-un material mai rezistent. Deasupra, bărbații purtau o mantie îmblănită (verde, albastră, neagră etc.) sau cel puțin prevăzută cu tiv și guler din blană, cu sau fără

mâneci (uneori, și acestea puteau fi îmblănite). Spre deosebire de principi și de clerici, boierii și negustorii epocii obișnuiau să-și radă barba și să poarte mustața „pe oală", având, totodată, grijă să-și tundă sau epileze sprâncenele, subțiindu-le foarte mult. Aproape fără excepție, preferau o frizură de tip castron, care le conferea un aspect oarecum hazliu, și umblau, de regulă, cu capul descoperit.

În schimb, pentru doamne, acoperământul de cap era aproape obligatoriu, indiferent dacă era vorba de un fel de căciulă înaltă, prelungită în lateral (Stavropoleos) ori de o bonetă, uneori împletită din mai multe benzi (Elefterie). În schimb, bijuteriile cele mai prizate în epocă par a fi fost colierele de perle înfășurate unul peste celălalt, cerceii cu nestemate mari, inelele. Altminteri, portul feminin nu se deosebea decât foarte puțin de cel al bărbaților. În afara pieselor vestimentare descrise mai sus, în reprezentările doamnelor de la Elefterie se mai întâlnesc șalurile înfășurate în jurul gâtului sau gulerele și mânecuțele de dantelă.

ÎNALȚII CLERICI sunt zugrăviți pe pereții bisericilor bucureștene (Cu Sfinți, Elefterie, Stavropoleos) în două tipuri de veșminte: cele austere, de zi cu zi, și, respectiv, odăjdiile somptuoase, rezervate celebrării slujbelor. Astfel, Ioanichie, mitropolitul de Stavropoleos în Caria, apare într-o rasă neagră, peste care a îmbrăcat o mantie de aceeași culoare, cu tiv și mâneci din blană albă, prinsă la gât, în timp ce pe cap poartă shima cea mare. Semnul distinctiv al funcției sale este o cârjă episcopală foarte lungă. În plus, mitropolitul Daniel al Ungrovlahiei are, peste straiele descrise mai sus, o pelerină foarte largă, străbătută de benzi verticale, dar și de trei dungi longitudinale roșii, ale cărei două jumătăți sunt prinse între ele atât la gât, cât și la picioare. În plus, cârja sa este aurie și decorată, iar nu neagră și simplă, precum cea a lui Ioanichie.

Același ierarh apărea la Cu Sfinți în veșminte liturgice, numai că imaginea sa e astăzi foarte deteriorată. În schimb, portretul lui Neofit I Cretanul (1738–1753) de la Elefterie este perfect conservat (restaurat), permițându-ne să admirăm odăjdiile de proveniență bizantină în toată splendoarea lor (stiharul prelung, mov cu auriu, sacosul în purpură și aur cu o profuziune de motive decorative, omoforul albăstrui cu trei cruci mari, epigonationul auriu ornat cu imaginea unui serafim, dar și cu alte motive florale sau geometrice și, mai presus de toate, mitra ce rivalizează cu o coroană regală).

PROGRAMUL ICONOGRAFIC AL NAOSULUI. REPREZENTĂRI ALE SFÂRȘITULUI VIEȚII LUMEȘTI A LUI IISUS ȘI A SFINTEI SALE MAICI: Dacă frescele din pronaos sunt dedicate îndeobște Născătoarei de Dumnezeu, picturile din naos reprezintă, în cea mai mare parte, scene din viața Mântuitorului. Pe peretele ce separă cele două compartimente ale bisericii,[755] sunt zugrăvite în paralel în naos episoade legate de sfârșitul vieții pământești a Fecioarei și, respectiv, a preasfântului ei Fiu. În registrul superior, figurează, aproape întotdeauna, Răstignirea (Batiște, Kretzulescu, Cu Sfinți, Elefterie, Foișor, Stavropoleos). Este vorba, în cele mai multe cazuri, de o reprezentare complexă, desfășurată pe mai multe planuri și cu numeroase personaje, în centrul căreia tronează crucea mare a Mântuitorului. Îngenunchind în dreapta (Batiște) sau în stânga (Kretzulescu, Elefterie, Foișor), Maria Magdalena privește cu durere înspre Iisus (Foișor) ori cuprinde cu brațele fie partea de jos a crucii (Kretzulescu, Elefterie), fie picioarele însângerate ale Fiului lui Dumnezeu (Batiște). Doar la Cu Sfinți, alături de ea îngenunchează și Maria lui Cleopa, sora Fecioarei Maria, a cărei prezență în scena Răstignirii e atestată, la rândul ei, de Evanghelia după Ioan („Și stăteau lângă crucea lui Iisus mama Lui și sora mamei Lui, Maria lui Cleopa, și Maria Magdalena“).[756] În schimb, tânărul ucenic și viitor evanghelist Ioan este reprezentat în picioare, de aceeași parte (Elefterie, Foișor) sau în partea opusă Mariei Magdalena (Batiște, Cu Sfinți), ștergându-și lacrimile (Batiște, Cu Sfinți, Elefterie) sau rezemându-și gânditor palma pe obraz (Foișor). În stânga, în planul al doilea, figurează unul (Batiște, Kretzulescu) sau mai mulți călăreți (Cu Sfinți, Elefterie) în costum medieval, dintre care cel dintâi îl împunge pe Iisus cu sulița în coastă, uneori chiar din goana calului (Kretzulescu). La Foișor însă, cei doi oșteni călare se mulțumesc să-și înalțe privirile înspre fiul omului. În partea opusă acestora, se găsește un grup de farisei cu lungi acoperăminte de cap, dintre care primul ridică un burete în vârful unei trestii (la Batiște, acesta are o figură voit diformă, semn al impietății comise de a-i da să bea oțet Mântuitorului muribund). Notabilă este și prezența printre farisei a unor femei (Kretzulescu, Foișor), poate ca semn al asumării păcatului Răstignirii Fiului lui Dumnezeu de către întreaga seminție a lui Israel.

În stânga, la o certă distanță de crucea lui Iisus, se află Sfânta Fecioară, așezată pe un dâmb (Batiște), întinsă pe jos (Cu Sfinți, Foișor) sau prăbușită la pământ (Kretzulescu, Elefterie), neputând suporta privelișteа Răstignirii Fiului. În jurul ei, sunt reprezentate două

(Batiște), trei (Kretzulescu), patru (Elefterie) sau cinci (Foișor) femei, care caută s-o readucă în simțiri sau s-o consoleze. La Kretzulescu, acestora li se adaugă evanghelistul Ioan și un proroc cu un sul desfășurat în mână. În schimb, la Cu Sfinți, în spatele mironosițelor care-i vin în ajutor Mariei, se înghesuie o mulțime de femei îndoliate, ce jelesc cu lacrimi amare moartea lui Iisus. Drept contrapondere a grupului Fecioarei, apar deseori în partea dreaptă trei oșteni ce-și împart straiele Mântuitorului, „aruncând sorți" pentru mantia roșie a acestuia, întinsă la mijloc între ei (Kretzulescu, Elefterie, Foișor). La Batiște însă, pentru hlamida de purpură se bat, în locul soldaților, opt personaje fără arme, ce poartă cușme negre.

De o parte și de alta a crucii Mântuitorului, la același nivel (Batiște) sau în plan secund (Kretzulescu, Cu Sfinți, Elefterie, Foișor) au fost zugrăvite crucile, mai mici, ale celor doi tâlhari. Aceștia sunt răstigniți cu mâinile trecute prin spatele brațului crucii și au îndeobște trupurile contorsionate (Kretzulescu Elefterie, Foișor), mai ales că sunt flagelați fără milă de câte unul (Kretzulescu, Foișor) sau doi vlăjgani (Batiște, Elefterie).

În afara personajelor care ar fi putut teoretic lua parte la scena Răstignirii în mai multe biserici bucureștene (Kretzulescu, Elefterie, Foișor), au fost reprezentați în cadrul acesteia și unii dintre prorocii ce preziseseră execuția infamantă a Fiului lui Dumnezeu. Ținând suluri în mâini, aceștia apar în grupul Fecioarei (Kretzulescu) sau în preajma acestuia (Elefterie, Foișor), în spatele fariseilor (Kretzulescu, Elefterie) ori al ostașilor (Kretzulescu, Foișor). Pentru a nu intra în contradicție cu cerințele logicii, zugravul de la Stavropoleos a preferat să îi reprezinte pe profeți în cadrul unor chenare separate, de o parte și de alta a scenei Răstignirii.

Muntele Golgota pe care s-a petrecut aceasta e redat sub forma unor mici ridicături ce se înalță în câmpie (Batiște, Cu Sfinți, Stavropoleos), a unor culmi joase și line (Kretzulescu, Elefterie), ori a unei succesiuni de mici vârfuri abrupte și ascuțite (Foișor). Peisajul este prin excelență arid, presărat cu buruieni (Batiște, Elefterie, Foișor) sau arbuști (Kretzulescu, Elefterie). Sub crucea lui Iisus, apare uneori o mică deschizătură în pământ, fie goală (Elefterie, Foișor), fie adăpostind craniul lui Adam, așezat deasupra a două oase mari, dispuse în cruce (Kretzulescu, Stavropoleos). În fundal, sunt înfățișate întotdeauna zidirile impunătoare ale cetății Ierusalimului.

Spre deosebire de confrații săi, pictorul de la Stavropoleos a preferat să reducă amploarea scenei Răstignirii, pentru a putea zugrăvi, în semicercul de sub boltă, și episodul îngropării Domnului și, respectiv,

pe cel al sosirii mironosițelor la mormântul gol. În acest scop, el a eliminat crucile celor doi tâlhari și a înfățișat în picioare, de o parte și de alta a lui Iisus, doar câte două personaje, înghesuite unul lângă celălalt (în stânga, Fecioara și Maria Magdalena, iar, în dreapta, Ioan evanghelistul și sutașul Corneliu). În schimb, deasupra crucii plutesc, ieșind din niște nori alburii, doi îngeri ce-și îndepărtează lacrimile de pe obraz cu ajutorul unor ștergare.

DEDESUBTUL RĂSTIGNIRII este, în genere, reprezentată central scena Adormirii Maicii Domnului,[757] ce urmează tiparul consacrat în arta postbizantină. Fecioara este înfățișată întinsă pe catafalc, cu mâinile împreunate, în timp ce în jurul ei se rânduiesc apostolii plângând și ștergându-și lacrimile cu pulpana veșmintelor (cinci în stânga, unul în spate, cinci în dreapta, la Elefterie și Stavropoleos; șase în stânga, unul în spate, patru în dreapta, la Foișor). Îndărătul acestora, apar – la Elefterie, Foișor și Floreasca, dar nu și la Stavropoleos – câte doi ierarhi în odăjdii (trei la Elefterie), eventual cu ceasloave din care se pregătesc să citească rugăciuni pentru Adormită. În schimb, în fundal, în colțurile compoziției, se zăresc îndureratele mironosițe, iar la Foișor, în stânga, câțiva bărbați cucernici. În spatele catafalcului, apare Iisus, ținând în mâna dreaptă un prunc înfășat, care simbolizează sufletul Mariei. Este înconjurat de două mandorle, prima cenușie, iar a doua roșietică (Elefterie), galbenă (Floreasca) sau tot cenușie (Stavropoleos) încercuind și doi (Floreasca, Stavropoleos) sau trei (Elefterie, Foișor) îngeri. La Elefterie și la Foișor, această a doua mandorlă se prelungește cu un fascicul de lumină ce ajunge până la cer, pe când, la Stavropoleos, vârful aurelor lui Iisus atinge un nimb ceresc din care ies două raze galbene. În fața Fecioarei, îngerul Domnului retează mâinile evreului sacrileg, care încercase să profaneze preasfântul trup al Născătoarei de Dumnezeu. La Elefterie și la Foișor, acesta este înfățișat prăbușindu-se pe spate, în timp ce îngerul, cu spada (Elefterie) sau cu mâna goală (Foișor), pare a se pregăti să-l calce în picioare. Interesant este cum, la Foișor, mâinile au fost tăiate în mod miraculos, fără utilizarea vreunei arme sau a unui obiect tăios, în vreme ce, la Elefterie, continuă să graviteze lângă trupul Fecioarei, cu toate că proprietarul lor se află de mult căzut la pământ. Tot așa, la Stavropoleos, palmele evreului îngenuncheat par a întârzia să se supună legii gravitației.

O reprezentare aparte a Adormirii (cel puțin în registrul superior, singurul păstrat al scenei) se regăsește la biserica Kretzulescu. Aici, deasupra Mântuitorului, plutește Sfânta Fecioară, așezată pe un nor cenușiu mare și încadrată de doi îngeri, iar, de o parte și de alta, au

fost zugrăviți câte șase nori în cinci culori diferite (galben, portocaliu, roșu, verde, albastru), din care se ivește bustul câte unui cuvios, însoțit de îngerul său păzitor. O compoziție similară se întâlnea și la biserica Cu Sfinți, unde au supraviețuit, foarte deteriorați, câțiva norișori în formă de bărcuță, pe care se discern îngeri în bust, cu aripi roșii și galbene, dar și sfinți cu aureole. Acolo, Fecioara, reprezentată de la genunchi în sus, pare a fi gravitat într-un nimb roz, susținut de îngeri.

De o parte și de alta a scenei centrale a Adormirii, apar două (Elefterie, Foișor, Stavropoleos) sau patru (Kretzulescu) episoade conexe, inspirate de evangheliile apocrife. Primul dintre acestea, „Rugăciunea Precistii" (conform inscripției de la Batiște și Kretzulescu), contopește într-o singură reprezentare două momente succesive: rugăciunea Născătoarei de Dumnezeu și scena în care Fecioara, ajunsă în ultimele clipe ale vieții, își ia rămas-bun de la cei dragi. Cea dintâi ocupă partea din stânga sus a reprezentării, unde Maria poate fi zărită, de obicei, singură, îngenuncheată într-un peisaj arid și pustiu, aflat departe de orice așezare omenească (Kretzulescu, Foișor, Stavropoleos). La Elefterie însă, Maica Domnului se roagă în interiorul zidurilor unei cetăți fără construcții înăuntru, dar năpădită de o vegetație pitică, iar la chemarea ei sosește în zbor un înger. În partea de jos a compoziției, Fecioara apare întinsă pe patul de suferință, aflat fie, așa cum era de așteptat, în interiorul unui edificiu (Elefterie, Foișor), fie în aer liber (Stavropoleos). Muribunda este îngrijită de una (Foișor) sau două femei (Stavropoleos) și asistată de un preot/ierarh (Elefterie, Foișor). De la ea vin să-și ia rămas-bun cei doisprezece apostoli, uneori afectuoși, dar sobri (Foișor, Stavropoleos), alteori nestăpânindu-și lacrimile (Elefterie), dar și câteva dintre tovarășele sale (Elefterie).

La biserica Kretzulescu, ceremonia de rămas-bun a Fecioarei se desfășura pe parcursul a trei scene succesive, în care aceasta își lua probabil adio de la diverse categorii de apropiați. Din păcate, integral nu s-a conservat decât una dintre aceste reprezentări, în care, în spatele ierarhului ce-i citește muribundei rugăciuni, se rânduiesc mai multe domnițe chipeșe și cochete.

Un pandant al scenei rugăciunii și despărțirii îl constituie reprezentarea „Apostolilor la groapa Precistii" (după inscripția de la Elefterie). În centrul acesteia (în dreapta, la Kretzulescu), într-un peisaj arid din afara unui oraș, este înfățișat un sarcofag gol, fără capac, asupra căruia stau aplecați cei doisprezece ucenici ai lui Iisus (doar nouă la Stavropoleos). Unii dintre ei cotrobăie prin coșciug, unde nu găsesc decât niște panglici (Kretzulescu, Elefterie). Nedumerirea lor, exprimată

uneori prin gesturi teatrale, se preface în plâns la Foișor, unde cei mai mulți apostoli își șterg lacrimile cu veșmintele. Aporia ucenicilor este dezlegată pentru privitor, atât la Foișor, cât și la Elefterie, de imaginea Fecioarei care se înalță la cer învăluită într-un nimb (roșu cu alb la Elefterie, auriu cu cenușiu la Foișor) și slujită de unul (Elefterie) sau doi (Foișor) îngeri, reprezentați în bust deasupra unor nori. Zugravul de la Stavropoleos a preferat o modalitate mai subtilă de dezlegare a misterului celor întâmplate, înfățișând, deasupra apostolilor, la groapa Fecioarei, sosirea femeilor mironosițe la mormântul gol al lui Iisus cel înviat.

CICLUL PATIMILOR: Scena Răstignirii, în general izolată pe peretele de apus al pronaosului, constituie încununarea ciclului patimilor ce se desfășoară pe tavanul aceluiași compartiment al bisericii. În centrul acestuia, în interiorul unor medalioane unite prin vrejuri de viță cu ciorchini de struguri, sunt reprezentate chipurile a unul (Elefterie, Stavropoleos), doi (Foișor, Mântuleasa) sau trei (Batiște, Kretzulescu) dintre drepții Vechiului Testament. Este vorba de Avraam, ce poartă într-un ștergar sufletele drepților (Batiște), de Aaron (Batiște), de Iezechiel, tot cu un ștergar (Elefterie), de Melchisedec, cu coroană pe cap, ținând o cădelniță (Batiște, Kretzulescu, Foișor, Mântuleasa, Mitropolie, Stavropoleos) și o casetă (Batiște, Mântuleasa) sau o pungă (Foișor), de Lot, cu un corn (Foișor), de Noe, cu arca sa (Kretzulescu), de Samson, tot cu un corn (Kretzulescu) sau o tărtăcuță (Mitropolie) și de Samuel (Mântuleasa). Doar la Elefterie, alături de profetul Iezechiel, apare nu vreun alt personaj veterotestamentar, ci însuși Iisus, încoronat în ipostaza de Drept Judecător.

De o parte și de alta a acestora, se rânduiesc simetric, într-o ordine relativ liberă, două (Mitropolie), patru (Stavropoleos), opt (Cu Sfinți) sau douăsprezece (Batiște, Kretzulescu, Elefterie, Foișor, Mântuleasa) scene din ciclul patimilor, în primul rând în funcție de spațiul disponibil.

Aproape întotdeauna, acesta începe cu înfățișarea Cinei celei de Taină (Batiște, Kretzulescu, Cu Sfinți, Elefterie, Foișor, Mântuleasa, Mitropolie), care alteori se regăsește în absida naosului (Floreasca). Compoziția se plasează într-un spațiu interior, nu rareori sub un cort / baldachin, ce amintește de tabernaculul ce acoperă, la catolici, sfânta masă a altarului (Kretzulescu, Floreasca, Mitropolie). Totuși, numai în Paraclisul Mitropoliei artistul a surprins momentul central al cinei – frângerea pâinii –, reprezentându-l pe Iisus ținând în mâna stângă o lipie și binecuvântând cu dreapta. Restul zugravilor au preferat să imortalizeze numai clipa în care Iuda se pregătește să-și întingă

pâinea în blid, revelând astfel faptul că el avea să-l trădeze pe Mântuitor (Batiște, Elefterie, Floreasca, Foișor, Mântuleasa). Iscarioteanul este, în general, înfățișat drept tânăr și imberb (Batiște, Floreasca, Foișor, Mântuleasa), foarte asemănător cu Ioan, ucenicul cel iubit. Doar la Elefterie e reprezentat cu barbă și mai în vârstă. Celălalt protagonist al scenei este mai înainte pomenitul Ioan, care se află chiar lângă Iisus (Kretzulescu, Cu Sfinți, Foișor, Mântuleasa, Mitropolie) sau separat față de El de unul (Batiște, Elefterie) sau doi apostoli (Floreasca). Pretutindeni, el se apleacă înspre Mântuitor, schițând o mișcare mai largă sau reținută. Altminteri, cina se prezintă ca o întâlnire simbolică, iar nu drept o masă propriu-zisă, căci nicăieri apostolii nu mănâncă. Doar la Elefterie unul dintre ucenici ține în mână o cupă, dar nu pentru a bea din ea, ci parcă pentru a o admira. Și, de altfel, nici pe masă nu se găsesc, de regulă, prea multe vase sau mâncăruri (câteva străchini sau cupe, niște chifle). Ba chiar, la Kretzulescu, apostolii nu au în față decât un recipient mare, dar gol, din argint. Ei șed, de regulă, pe banchete fără spătar ori pe mici taburete, mai rar pe scaune propriu-zise. La Foișor, cei trei ucenici din plan apropiat stau pe vine, într-o poziție mai mult decât incomodă. O atitudine stranie se întâlnește și la Batiște, unde cei patru apostoli din prim-plan le întorc spatele atât lui Iisus, cât și celorlalți comeseni.

URMĂTOAREA SCENĂ din ciclul patimilor, „Spălarea picioarelor", cunoaște o incontestabilă varietate compozițională. Astfel, Iisus poate apărea în stânga (Batiște, Cu Sfinți, Elefterie, Floreasca, Mântuleasa), în centru (Foișor, Mitropolie) sau în dreapta (Kretzulescu, Stavropoleos) scenei, stând drept (Batiștei, Cu Sfinți, Elefterie, Mântuleasa, Mitropolie), aplecat (Kretzulescu) sau în genunchi (Floreasca, Foișor). Deseori, poartă un ștergar prins la mijloc asemenea unui șorț (Batiște, Floreasca, Mântuleasa) sau trecut pe după spate (Elefterie, Foișor), pentru a șterge picioarele ucenicilor săi. Spălarea acestora se face deasupra unui lighean cu picior aurit (Batiște, Cu Sfinți, Elefterie, Floreasca, Mitropolie) sau argintiu (Mântuleasa, Stavropoleos), eventual cu ajutorul unui ulcior (Cu Sfinți, Floreasca, Stavropoleos). Doar la biserica Foișor lipsesc orice fel de ustensile necesare spălării, gestul lui Iisus care binecuvântează îmbrăcând un caracter strict simbolic. Ucenicii sunt înfățișați, în general, șezând pe băncuțe unul în spatele celuialt, pe două (Batiște) sau mai multe șiruri suprapuse (Elefterie, Floreasca, Mântuleasa), de aceeași parte a Mântuitorului sau, mai rar, încadrându-l (Foișor). La Foișor însă, apostolii apar îngenuncheați în spatele lui Iisus, în timp ce în fața Mântuitorului se află doar Petru, care

șade pe un taburet și-și reazemă picioarele pe o placă de marmură roșie. La Kretzulescu, izolat de grupul de apostoli nu apare Petru, ci un ucenic tânăr, poate Ioan, aflat în colțul din dreapta sus al compoziției lângă un veșmânt întins la uscat.

REPREZENTAREA RUGĂCIUNII DIN GRĂDINA GHETSIMANI reunește, de obicei, într-o singură compoziție două (Batiște, Kretzulescu, Mântuleasa) sau trei (Elefterie, Foișor) scene succesive, doar la Stavropoleos surprinzând un unic episod din ciclul patimilor. Este vorba, în primul rând, de rugăciunea Mântuitorului către Tatăl Ceresc, care, conform Evangheliilor după Matei, Marcu și Luca, s-ar fi desfășurat în trei reprize. Dintre acestea, unii zugravi au găsit cu cale să înfățișeze un singur moment (Batiște, Kretzulescu, Mântuleasa), iar alții au optat pentru a imortaliza, în paralel, două (Elefterie, Foișor). În acest ultim caz, între cele două reprezentări, în esență identice, trebuiau introduse anumite diferențe plastice. Astfel, într-unul dintre cazuri, Iisus apare îngenuncheat, cu una (Foișor) sau ambele (Elfterie) mâini îndreptate spre cerul pe care se ivesc fascicule de lumină roșie. În schimb, în cel de-al doilea, Mântuitorul se roagă tot în genunchi, iar la chemarea sa răspunde un înger („iar un înger din cer s-a arătat Lui și-L întărea")[758] ce sosește în zbor, pogorându-se dintr-un nor alburiu-cenușiu (Foișor) ori dintr-o nebuloasă roșie (Elefterie). La Foișor, trimisul Domnului ține în brațe un pocal de aur, referință plastică directă la rugămintea lui Iisus către Tatăl Său de a-l cruța de la moartea pe cruce („Părintele Meu, de este cu putință, treacă de la Mine paharul acesta!").[759] Atunci când au optat pentru reprezentarea rugăciunii într-o singură scenă, zugravii au ales, de predilecție,[760] momentul pogorârii îngerului, învăluit într-un nor galben cu cenușiu (Kretzulescu) sau roz cu cenușiu (Batiște), unde Iisus este înfățișat rugându-se în picioare, iar nu în genunchi, ca de obicei.

Cea de-a doua sau, respectiv, a treia scenă a compoziției o constituie întâlnirea Mântuitorului cu ucenicii, cărora le ceruse să se roage și să vegheze, dar care se lăsaseră cuprinși de toropeală. Potrivit Noului Testament, Iisus i-ar fi lăsat pe ceilalți apostoli într-un anumit punct al grădinii și ar fi continuat drumul doar în tovărășia lui Petru, Ioan și Iacob, după care s-ar fi despărțit și de aceștia, pentru a se ruga în singurătate. Fără a respecta întotdeauna cu strictețe aceste date, zugravii bucureșteni îl înfățișează pe Hristos deșteptându-i pe trei (Elefterie, Foișor), patru (Batiște), unsprezece (Mântuleasa) sau doisprezece (Kretzulescu) apostoli, ce dormeau în poziții dintre cele mai nefirești și incomode. Când sunt mai mult de trei, aceștia alcătuiesc, în general,

un grup compact, doar la Kretzulescu Petru fiind separat de ceilalți ucenici, care-l privesc cum stă de vorbă cu Iisus („Și a venit la ucenici și i-a găsit dormind și i-a zis lui Petru: așa n-ați putut un ceas să privegheați cu mine").[761] În schimb, la Stavropoleos cei unsprezece apostoli (fără Iuda, plecat să-L vândă pe Mântuitor) sunt înfățișați șezând în centrul compoziției (pe vine, turcește, într-o rână etc.), în vreme ce Iisus se roagă sus, pe munte, în tovărășia unui înger. Notabil este, de asemenea, faptul că, deși scena se petrecea într-o grădină aflată pe Muntele Măslinilor, pictorii au plasat-o într-un peisaj arid, presărat cu buruieni (Batiște, Foișor) și mai rar cu câțiva arbori, mai pirpirii (Kretzulescu) sau mai viguroși (Elefterie).

POTRIVIT EVANGHELIEI DUPĂ IOAN,[762] pentru a-l prinde pe Iisus. aflat cu ucenicii într-o grădină „dincolo de Pârâul Cedrilor", Iuda s-a dus acolo cu „oaste și slujitori de la arhierei și farisei", „cu felinare, cu făclii și cu arme". Văzându-i pe toți aceștia, Mântuitorul i-a întrebat pe cine căutau, iar, la răspunsul lor, „pe Iisus Nazarineanul", și-a revelat fără ezitare identitatea: „Eu sunt." Replica, abătută ca un trăsnet asupra ostașilor, i-a făcut să se prăbușească la pământ, moment dramatic, surprins de zugravii de la trei dintre bisericile bucureștene de veac XVIII (Batiște, Kretzulescu, Mântuleasa). Aceștia i-au reprezentat față în față pe Iisus, aflat în fruntea ucenicilor (în dreapta compoziției, la Batiște și Kretzulescu; în stânga, la Mântuleasa), și pe oștenii veniți să-L aresteze. Purtând echipament și armament relativ rudimentar (simple căști și sulițe, la Batiște și Mântuleasa; coifuri, platoșe și alte piese de armură, dar nici o armă, la Kretzulescu), aceștia clachează în fața unui simplu cuvânt. Așa se face că, la Batiște și Kretzulescu, trei dintre cei șapte viteji apar prăvăliți pe spate, în timp ce, la Mântuleasa, doar cel mai solid vlăjgan zace doborât în fața Mântuitorului. Ca elemente plastice de detaliu, merită remarcate, la Batiște, făcliile (grătare în vârful unor bețe, deasupra cărora pâlpâie limbi de foc), iar, la Mântuleasa, gardul de uluci al grădinii Ghetsimani (pari verticali bine ascuțiți, fixați cu două grinzi transversale bătute în cuie, ca la curțile românești de la țară).

Scena înfruntării lui Iisus cu oștenii, dintre care lipsește creierul întregii operațiuni de arestare a Mântuitorului, se continuă întotdeauna cu episodul „sărutului lui Iuda", ce apare, desigur, independent la restul bisericilor (Cu Sfinți, Elefterie, Floreasca, Foișor, Mitropolie, Stavropoleos). De obicei, în centrul compoziției (la Batiște, Elefterie, Floreasca, Foișor, Mântuleasa, Mitropolie, Stavropoleos), se găsește Iisus cu ucenicul trădător, care le arată în diferite moduri militarilor

cine era cel pe care trebuiau să-l înhațe. O poate face printr-un gest tandru de atingere a obrajilor (Elefterie, Floreasca, Mântuleasa, Mitropolie, Stavropoleos) coroborat eventual cu o îmbrățișare (Elefterie, Mântuleasa, Mitropolie), printr-o cuprindere de mijloc (Foișor) sau printr-o simplă aplecare în direcția lui Hristos (Batiște). Iar de îndată ce văd despre cine este vorba, soldații nu mai stau pe gânduri, ci-L și înșfacă pe Iisus (Batiște, Stavropoleos), pregătindu-se uneori să-I lege mâinile cu sfoară (Mitropolie). Doar la Kretzulescu ostașii se năpustesc asupra Mântuitorului fără vreo indicație din partea lui Iuda, absent în mod paradoxal din scenă. Dispunerea acestora diferă, și ea, sensibil, de la caz la caz: ostașii pot veni dinspre dreapta (Batiște, Elefterie, Floreasca) sau stânga (Kretzulescu) ori se pot apropia de Iisus din ambele părți (Mitropolie, Stavropoleos), înconjurându-l (Batiște) și strângându-l ca într-un clește (Foișor). Uneori, par a fi călăuziți din umbră de un bătrân cărturar cu barbă (Elefterie, Floreasca), în vreme ce, la Mântuleasa, fariseii au venit în număr mare în grădina Ghetsimani, pentru a se asigura că avea să fie prins propovăduitorul ce le amenința autoritatea. În schimb, apostolii nu-L însoțesc prea des pe Hristos, în ciuda datelor foarte clare în acest sens din Scriptură. Totuși, la Floreasca, ei sunt prezenți în spatele Mântuitorului, pe când la Mântuleasa, când văd că nu-i a bună, se îndepărtează discret. În unele reprezentări, figurează doar Sfântul Petru (Batiște, Foișor, Stavropoleos), care-și scoate sabia din teacă (Batiște), îl trage de ureche pe un prichindel culcat la pământ (Elefterie, Foișor) sau îl apucă de ciuf, ridicând asupra lui spada, în ciuda implorărilor disperate ale acestuia (Mitropolie): „Dar Simon-Petru, având sabie, a scos-o și a lovit pe sluga arhiereului și i-a tăiat urechia dreaptă; iar numele slugii era Malhus."[763] Alteori, în spatele lui Iisus se zărește și apostolul Ioan, care asistă descumpănit la scenă (Mitropolie). O prezență stranie o reprezintă, la Kretzulescu, cea a unui adolesecent imberb, care se apleacă în fața lui Iisus, parcă pentru a pune dopul unui ulcior. Și, tot acolo, deasupra figurii Mântuitorului, plutește un foc ceresc.

DUPĂ PRINDERE, Iisus a fost condus cu grăbire la conducătorii religioși ai iudeilor, pentru a fi judecat potrivit legii mozaice. Conform Evangheliei după Ioan, Mântuitorul a ajuns mai întâi la preotul Anna, care, după ce l-a anchetat sumar, l-a trimis legat la socrul său, Caiafa arhiereul „cel ce sfătuise pe iudei că este de folos să moară un om pentru popor",[764] și urma să dea verdictul religios în cazul lui Hristos. Reprezentări ale ambelor judecăți apar doar în biserica Elefterie, unde reproduc, cu mici variații, un unic tipar iconografic: Iisus, cu mâinile legate

în față, stă în picioare în fața marelui-preot iudeu cu coroană pe cap, așezat pe un tron cu piedestal. În spatele Mântuitorului, dar și al mesei din centrul compoziției, se află o mulțime de soldați ce-L escortează pe inculpat, dar și un iudeu bătrân cu barbă, ce pare a participa la judecată și la înfierarea Fiului lui Dumnezeu. Ca element de variație, în scena cu Caiafa, dindărătul unei perdele se ivește o tânără domniță, învești mântată în portocaliu.

Pentru evitarea monotoniei, cei mai mulți zugravi au condensat, contrar textului neotestamentar, cele două scene într-una singură, în dreptul căreia apare uneori inscripția „Când au dus [pe] Hristos la Ana și la Caiafa" (Batiște, Floreasca). De multe ori, compoziția în cauză e similară celei descrise mai sus, numai că judecătorii sunt, de această dată, doi. Ei stau la o masă, eventual sub un baldachin (Batiște, Kretzulescu, Mântuleasa), așezați (Floreasca) sau în picioare (Batiște, Kretzulescu, Mântuleasa). La Foișor, Caiafa șade nonconformist, cu posteriorul direct pe masă. Liderii religioși ai iudeilor apar fie singuri (Floreasca), fie în tovărășia a două femei indignate (Batiște) sau a unei mulțimi de farisei sfătoși (Kretzulescu, Foișor, Mântuleasa). Poartă îndeobște acoperăminte de cap simple (Batiște, Floreasca, Foișor, Mântuleasa), în vreme ce, la Kretzulescu, Caiafa se poate făli cu o coroană în toată puterea cuvântului. Fiul lui Dumnezeu este condus la ei fie de unul (Kretzulescu) sau doi oșteni (Batiște), fie de o oaste întreagă (Floreasca, Foișor, Mântuleasa), fiind prezentat judecătorilor de un ins care gesticulează teatral (Floreasca, Foișor, Mântuleasa). La Floreasca, acesta este învești mântat în culoarea flamurii verzi a islamului și are un turban la care flutură o panglică. Doar la Mântuleasa, zugravul a găsit cu cale să surprindă punctul culminant al judecății lui Caiafa, atunci când arhiereul și-a sfâșiat veșmintele, cuprins de indignare în fața pretinsei blasfemii a lui Iisus.[765] Numai la Kretzulescu, artistul a reprezentat discret, dar limpede, în colțul din dreapta sus al compoziției, scena uneia dintre lepădările lui Petru.

PENTRU A PUTEA FI PUSĂ ÎN APLICARE, orice condamnare la moarte pronunțată de conducătorii evreilor (fie religioși, fie politici) trebuia ratificată de autoritățile romane. Prin urmare, de la Caiafa, Iisus a fost condus la Pilat, procuratorul Iudeii, care urma să se pronunțe asupra vinovăției sale. Cum acțiunile și predicile lui Hristos nu încălcau în nici un fel legislația romană, procuratorul, care nu voia nici să comită o nedreptate, nici să se pună rău cu localnicii, l-a trimis pe Iisus pentru a fi judecat de Irod Antipa, tetrarhul Galileii și Pereiei, aflat în acel moment la Ierusalim, pentru celebrarea Pesahului (Paștelui).

Episodul relatat doar de Evanghelia după Luca este probabil ilustrat în trei biserici bucureștene (Batiște, Kretzulescu, Foișor).[766] Cele trei reprezentări, relativ diferite între ele, îl au în centru pe regișorul iudeu, așezat pe un tron cu spătar (Kretzulescu) sau fără spătar (Batiște, Foișor), dar cu suport pentru picioare, purtând coroană pe cap și un sceptru *sui-generis* în mâna dreaptă (Batiște). În spatele său, se pot găsi unul (Foișor) sau trei slujitori (Batiște), în timp ce la Kretzulescu se înghesuie mai mulți cărturari, femei și soldați. Militarii au, de bună seamă, și rolul de a-l conduce pe Iisus la judecată. Aceasta se desfășoară, la Foișor, în aer liber, la Batiște, sub un portic, iar la Kretzulescu, într-o primă fază chiar în fața reședinței lui Irod, iar apoi probabil în interiorul acesteia. Căci la această din urmă biserică scena se continuă cu un interogatoriu al lui Iisus, desfășurat departe de ochii mulțimii curioase ținute de trupe la poarta palatului lui Irod („Răspunzând la ce-l întreabă"). Interiorul acestuia e însă vizibil printr-un portic deschis, prin care-l zărim pe Irod așezat pe tron și însoțit de un personaj care-i șoptește la ureche cum încearcă zadarnic să se învrednicească de vreo minune a lui Iisus („și nădăjduia să vadă vreo minune săvârșită de El")[767] sau măcar să stoarcă ceva informații de la El („Și L-a întrebat Irod multe lucruri, dar El nu i-a răspuns nimic").[768] Odată ce n-a izbutit nimic din toate acestea, l-a trimis înapoi la Pilat, pentru a nu-și asuma condamnarea lui Hristos fără probe concludente. Din punct de vedere plastic, remarcăm structura stranie a reședinței lui Irod, care beneficiază de un demisol, unde se înghesuie mai multe personaje la un fel de tejghea.

REVENIREA LUI IISUS LA JUDECATA SA fără vreun verdict din partea lui Irod îl punea în și mai mare încurcătură pe Pilat. Nedorind să încuviințeze osândirea la moarte a unui nevinovat nùmai pentru a face pe plac căpeteniilor iudeilor, procuratorul a propus eliberarea lui Iisus, prevalându-se de tradiția ce consfințea grațierea unui condamnat cu ocazia sărbătorii Paștelui. Prin urmare, l-a scos pe Mântuitor din pretoriu, pentru a obține aprobarea inițiativei sale de către mulțime. Scena de inspirație occidentală, rarisimă în pictura bizantină, se întâlnește doar la biserica Kretzulescu, unde este lămurită prin inscripția „Dă pe Hristos să-l răstignească". De altfel, și construcțiile din fundalul compoziției amintesc mai degrabă de cetatea ideală renascentistă a unui, să spunem, Piero della Francesca decât de arhitectura decorativă din pictura răsăriteană. În partea dreaptă a scenei, la o mică tribună din fața unui portic, apar Pilat cu coroană pe cap (cu toate că era un simplu dregător al cezarului) și Iisus, iar, în spatele lor, câțiva oșteni. În

schimb, în piața din fața pretoriului freamătă gloata, inclusiv femei și copii (unii cu figuri voit diforme), gesticulând amenințător și strigând: „Răstignește-L! Răstignește-L!“,[769] „Sângele lui asupra noastră și asupra copiilor noștri!“[770]

CHIAR DACĂ EVREII își asumau pe deplin responsabilitatea pentru răstignirea „împăratului“ lor, Pilat, pentru a avea conștiința pe deplin împăcată, „luând apă și-a spălat mâinile înaintea mulțimii, zicând: Nevinovat sunt de sângele Dreptului acestuia, Voi veți vedea“.[771] Scena, pe bună dreptate memorabilă, este înfățișată în toate bisericile bucureștene de care ne ocupăm. Așezat pe jilțul său, dregătorul roman, ce poartă pretutindeni coroană, își poate spăla mâinile fie într-un vas aflat pe masa din fața sa (Batiște, Kretzulescu), fie într-un lighean ținut în lateral de un slujitor (Cu Sfinți, Elefterie, Mitropolie, Stavropoleos). Alteori, acesta îi poate turna apa direct în palme stăpânului său (Foișor, Mântuleasa), căruia i-a și pregătit grijuliu un ștergar (Batiște, Foișor). La scenă, asistă mai mult sau mai puțin discret (din dreptul ușii, la Cu Sfinți; de la o fereastră, la Elefterie; din spatele unei coloane, la Foișor; la adăpostul unei draperii, la Mitropolie) și consoarta lui Pilat, care, potrivit Evangheliei după Matei, i-a solicitat bărbatului ei eliberarea lui Iisus („și pe când stătea Pilat în scaunul de judecată, femeia lui i-a trimis acest cuvânt: Nimic să nu-I faci Dreptului aceluia, că mult am suferit azi, în vis, pentru El“).[772] În afara acesteia, martore ale spălării pe mâini mai sunt și una-două (Batiște, Elefterie, Foișor, Mitropolie) sau mai multe (Kretzulescu, Cu Sfinți, Mântuleasa) căpetenii ale iudeilor și, de bună seamă, oștenii care-L păzesc pe Iisus. La Batiște și Kretzulescu, aceștia nici măcar nu mai așteaptă încheierea spălării, și-L și grăbesc pe Mântuitor spre locul osândei.

DUPĂ PRONUNȚAREA SENTINȚEI, potrivit Evangheliilor după Matei și Marcu,[773] sau, anterior judecății lui Pilat, după Ioan,[774] Iisus a fost biciuit asemenea unui răufăcător de rând. Momentul, de o mare intensitate dramatică, este imortalizat în mai multe biserici bucureștene (Batiște, Kretzulescu, Elefterie, Mântuleasa). În centrul compoziției, se află mereu Fiul lui Dumnezeu, ce poartă doar o fâșie de pânză albă sau roz (la Batiște) înfășurată în jurul mijlocului și stă lipit de o coloană izolată (Batiște, Kretzulescu) sau încadrată într-un edificiu (Elefterie, Mântuleasa). La Batiște, capitelul acesteia ia forma unei coroane aurii, trimitere limpede la faptul că cel flagelat este însuși împăratul cerurilor. Mântuitorul este legat cu frânghie de mâinile pe care le ține în față (Batiște, Elefterie) sau în spate (Mântuleasa), dar și de picioare și are, de regulă, o poziție rigidă, convențională, părând abstras și impasibil

la loviturile de bici. Doar la Kretzulescu, trupul Său se contorsionează într-o manieră teatrală, inspirată parcă de manierismul occidental. Cei doi călăi au o vestimentație ce variază, de la un simplu șorț ce le acoperă doar mijlocul și le lasă gol bustul (Kretzulescu, Mântuleasa), până la costume excentrice și nu tocmai comode pentru activitatea pe care o prestează (cizme roșii înalte, pantaloni verzi, cămașă portocalie cu guler alb și o pălărie tot portocalie cu bor – unul dintre călăii de la Batiște; ghetuțe cafenii, pantaloni albaștri, tunică lungă verde strânsă la mijloc cu o cingătoare albastră, mantie roșie fluturând în vânt și tichie albastră la Elefterie). Îndeobște, ei țin în ambele mâini bice alcătuite din mai multe curele, cu care-L lovesc cu sete pe condamnat. La scena ce se petrece uneori în mod inexplicabil în afara cetății Ierusalimului (Batiște) sau la limita dintre aceasta și pustiul înconjurător (Mântuleasa) poate să nu asiste, în mod straniu, nimeni (Batiște, Mântuleasa). Alteori însă, călăii sunt supravegheați cu luare-aminte de un militar roman, dar și de doi cărturari evrei, ce savurează scena de sub un baldachin ridicat pe un fel de tribună (Kretzulescu). În schimb, la Elefterie, farisei cu chipuri desfigurate de ură se îmbulzesc să vadă cât mai de aproape suferințele Mântuitorului.

DUPĂ CE L-AU FLAGELAT FĂRĂ MILĂ, iudeii, „dezbrăcându-L de toate hainele Lui, i-au pus o hlamidă roșie. Și, împletind o cunună de spini, I-au pus-o pe cap și în mâna Lui cea dreaptă trestie; și, îngenunchind înaintea Lui își băteau joc de El, zicând: Bucură-Te, regele iudeilor!“[775] Scena umilirii Fiului lui Dumnezeu de către vulgul dezlănțuit e nelipsită din bisericile bucureștene. Cei mai mulți zugravi au ales să înfățișeze momentul în care Hristos, ce poartă deja hlamida și cununa, stă drept și nepăsător în fața celor care-L batjocoreau. Conform textului evanghelic, scena s-a desfășurat în pretoriu, unde fusese convocată întreaga cohortă romană aflată la Ierusalim.[776] Informația e însă respectată doar de pictorii de la Batiște, Kretzulescu, Elefterie și Mântuleasa, în vreme ce zugravii de la Cu Sfinți, Floreasca, Foișor și Mitropolie o plasează într-un peisaj muntos și arid, în afara cetății sfinte, ale cărei ziduri sunt vizibile în depărtare doar la Cu Sfinți. În schimb, în cele mai multe reprezentări, capii răutăților sunt ostașii romani, care uneori îl înconjoară agresiv pe Mântuitor, trântindu-se în genunchi la picioarele Sale (Kretzulescu, Cu Sfinți, Floreasca, Foișor, Mântuleasa), suflând din trâmbițe (Cu Sfinți, Elefterie, Floreasca, Foișor) ori bătând din tobe (Cu Sfinți). Totuși, la Batiște cei ce-L umilesc pe Fiul lui Dumnezeu nu poartă uniformă și sunt îndrumați cu luare-aminte de farisei, pe când, la Elefterie, sunt tot civili cu o costumație și aparență ridicole.

La Foișor, zugravul a îmbinat momentul batjocoririi lui Iisus cu cel al așezării cununii de spini pe creștetul Său. În schimb, la Kretzulescu, aceasta din urmă este tratată într-o compoziție aparte. Iisus, deja înveșmântat în hlamida de purpură, stă în genunchi, cu mâinile împreunate, în vreme ce doi zdrahoni, goi de la brâu în sus, îi pun pe cap cununa, schițând mișcări cu totul nefirești. La scenă, asistă atât Pilat, urmat de ceata iudeilor, cât și un tinerel, care se închină în batjocură dinaintea lui Iisus. O iconografie similară caracterizează și scena „Când au batjocorit pe Hristos" de la Batiște. Lui Iisus, îngenuncheat și îmbrăcat într-un veșmânt albastru peste care cade o mantie roșie, îi potrivesc pe creștet împletitura din spini doi tineri, dintre care unul, alături de alți doi, îi suflă în ureche din trompete, în timp ce întâistătătorul fariseilor îi binecuvântează plin de satisfacție.

CONDAMNAREA LA MOARTE A LUI IISUS l-a determinat pe Iuda să-și regrete fapta și să încerce să restituie cei treizeci de arginți („Atunci, Iuda, cel ce L-a vândut, văzând că a fost osândit, s-a căit și a adus înapoi arhiereilor și bătrânilor cei treizeci de arginți").[777] Scena, rară în iconografia postbizantină din țările române, se întâlnește în București doar la biserica Foișor, unde Iuda e reprezentat ca un pitic cu față de copil, semn exterior al nimicniciei sale morale. E tuns cas-

tron, poartă veșminte ridicole, portocalii și verzi, și ține strâns punga cu bani pe care se pregătește să le-o restituie celor doi impunători farisei, așezați pe tronuri, lângă o masă placată cu marmură. Privindu-l cu dispreț, aceștia îi refuză oferta, ridicându-și dezaprobator palmele, pentru a arăta că nu aveau nici o responsabilitate pentru acțiunile lui: „Ce ne privește pe noi? Tu vei da seamă".[778] Conștientizându-și păcatul de neiertat, ucenicul lui Iisus a aruncat arginții în templu și s-a dus să se spânzure. Scena sinuciderii Iscarioteanului este inclusă de pictorul de la Batiște în colțul din dreapta sus al compoziției în cauză, unde-l vedem pe Iuda atârnând mort de un laț legat de un arbore. În schimb, la Batiște, ea apare autonom, într-un spațiu triunghiular foarte îngust, aflat sub ciclul propriu-zis al Patimilor. Într-o pustietate deplină este zugrăvit un singur copac, cu coroana stufoasă înverzită, de care Iscarioteanul trebuie să se fi spânzurat, cu toate că dă mai degrabă impresia că stă în genunchi deasupra unei peșteri în care par a zăcea risipiți cei treizeci de arginți.

DUPĂ CE A FOST FLAGELAT ȘI BATJOCORIT, Mântuitorul a fost condus degrabă spre locul Răstignirii. Relativ variate, reprezentările Drumului crucii din bisericile bucureștene se subsumează totuși câtorva tipare iconografice bine definite. O primă categorie de compoziții

o constituie cea în care crucea lui Iisus este purtată, potrivit mărturiei evangheliilor sinoptice, de un anume Simon din Cirene[779] (Batiște, Elefterie). Totuși, și acestea prezintă diferențe între ele, odată ce, la Batiște, Simon, întovărășit și ajutat de trei indivizi cu scufii țuguiate, este înfățișat înaintând cu pași mari mult înaintea lui Iisus, ce pășește agale, escortat de alți trei inși cu acoperăminte de cap similare, pe când, la Elefterie, Hristos îl precedă pe purtătorul crucii și este înconjurat de o mulțime nesfârșită de ostași înarmați până-n dinți.

În schimb, Evanghelia după Ioan susține că Mântuitorul și-a purtat el însuși crucea până pe Golgota,[780] așa cum vedem la Kretzulescu,[781] Foișor și Mântuleasa. Contrar textului citat din Noul Testament, Iisus este ajutat, la Kretzulescu și Foișor, de un bărbat în vârstă, cu barbă și bonetă (Kretzulescu), care ține crucea de partea ei inferioară. În schimb, la Mântuleasa, pe Mântuitorul în hlamidă roșie, prăbușit sub greutatea poverii, sare să-l ajute un adolescent imberb, în vreme ce soldații, aflați de o parte și de alta a celor doi, gesticulează amenințător, solicitându-i lui Iisus să se ridice și să-și continue cât mai grabnic drumul. Și la Kretzulescu, Mântuitorul cade sub greutatea crucii, numai că cea care se îngrijește să-i aline suferințele, ștergându-i chipul cu o năframă, este, de această dată, o femeie, nimeni alta decât Sfânta Veronica din tradiția apocrifă occidentală. Altminteri, și aici, însoțitorii lui Hristos nu sunt decât tot militari agresivi, pedeștri în plan apropiat și călare în depărtare.

La Kretzulescu, Elefterie și Foișor, au fost zugrăviți, în plan depărtat, și cei doi tâlhari, care se îndreaptă, la rândul lor, spre locul supliciului. Despuiați, cel puțin de la brâu în sus, aceștia se ivesc la Kretzulescu din spatele unui deal, întovărășiți de un alai numeros, dar fără a avea asupra lor lemnele pe care urmează a fi spânzurați. La Elefterie însă, cei doi poartă pe umăr niște cruci miniaturale și sunt urmați de un personaj feminin ce pare că-i îndrumă, pe când, la Foișor, sunt legați și trași cu o funie de un militar cochet. Tâlharul cel rău duce o cruce cafenie mai mare, dar tot de dimensiuni mult mai mici decât cele firești, pe când tâlharul cel bun ține cu ambele mâini un crucifix alb, asemenea celor pe care-l poartă, de obicei, ca semn distinctiv martirii lui Hristos.

O SCENĂ UNICĂ, atestată doar la biserica Kretzulescu, este aceea a pironirii pe cruce. Mântuitorul este deja întins pe crucea aflată încă la pământ, iar patru bărbați îi bat cu zel cuie în mâini și în picioare. La scenă, asistă trei militari așezați pe o băncuță, ce schimbă între ei impresii, gesticulând vioi. În colțul din dreapta sus al compoziției, îi vedem ivindu-se de după o colină, precedați de trei oșteni, pe cei

doi tâlhari. Și, imediat în stânga, tot în plan depărtat, tâlharii apar dintr-odată răstigniți pe crucile ridicate, între care se agită trei oșteni și trei cărturari evrei.

ÎN SUCCESIUNEA CRONOLOGICĂ a ciclului Patimilor, se plasează, în continuare, scena Răstignirii, reprezentată, așa cum am văzut, în registrul superior al peretelui care desparte naosul de pronaos, urmată de episodul pogorârii de pe cruce. Conform Evangheliei după Ioan, la acesta din urmă au luat pare atât Iosif din Arimateea, „ucenic al lui Iisus, dar într-ascuns, de frica iudeilor“,[782] cel care, de altfel, obținuse de la Pilat dreptul de a ridica trupul Mântuitorului de pe cruce, cât și Nicodim, ce adusese „ca la o sută de litre de smirnă și aloe“.[783] Matei adaugă informația că, atunci când Iisus și-a dat duhul, prin preajmă se mai aflau „multe femei, privind de departe, care urmaseră din Galileea pe Iisus, slujindu-l, între care erau Maria Magdalena și Maria, mama lui Iacov și a lui Iosif, și mama fiilor lui Zevedeu“.[784] Și, desigur, sub cruce nu aveau cum să lipsească Maica Domnului și Ioan Evanghelistul. În aceste condiții, numărul de personaje ce puteau apărea în scena pogorârii era relativ mare, fiecare pictor având posibilitatea de a le selecta pe cele răspunzând propriilor sale scopuri artistice. Astfel, zugravul de la Foișor a optat pentru o compoziție esențializată, în care se regăsesc doar cinci figuri: Ioan, ce coboară trupul învățătorului său de pe cruce, lăsându-l în brațele Maicii Domnului, pe care o susține Nicodim, dar și Iosif din Arimateea, care scoate piroanele din picioarele lui Iisus, așezându-le într-un vas în spatele său. La celelalte biserici bucureștene,[785] numărul de personaje sporește, ajungând la opt la Elefterie, zece la Kretzulescu, paisprezece la Cu Sfinți[786] și, respectiv, șaisprezece la Negustori.[787] Acest lucru se face prin apariția mai multora dintre tovarășele Mariei (trei la Elefterie, patru la Kretzulescu, cinci la Cu Sfinți, unsprezece la Negustori), dar și a unor lucrători specializați (unul la Elefterie, doi la Cu Sfinți, între unul și trei la Kretzulescu).[788] Pentru a coborî trupul Mântuitorului, aceștia recurg uneori și la accesorii, precum un piedestal din piatră (Kretzulescu), ori una (Foișor, Elefterie) sau două (Cu Sfinți) scări. Ca să nu mai vorbim de vasul aurit pentru depozitarea piroanelor, înfățișat atât la Kretzulescu, cât și la Foișor, ori de cleștele de la Negustori.

Demn de interes e faptul că diverșii artiști au ales să surprindă un alt moment din procesul coborârii de pe cruce: astfel, la Cu Sfinți, Mântuitorului, încă răstignit, un muncitor i-a scos pironul din mâna dreaptă, în timp ce altul se chinuie să-i desprindă stânga de pe brațul crucii, pe când, la Elefterie sau Negustori, trupul lui Iisus nu se mai

susține pe lemn decât prin cuiele bătute în picioare, pe care se pregătește chiar atunci să le înlăture un tânăr și, respectiv, Nicodim. În schimb, la Kretzulescu și la Foișor, trupul neînsuflețit a fost deja eliberat din strânsoarea piroanelor și alunecă în brațele lui Ioan (Kretzulescu) și, respectiv, ale Mariei (Foișor). În plus, la coborârea efectivă de pe cruce participă fie doi muncitori (Cu Sfinți), fie Iosif și un muncitor (Elefterie), fie Ioan și Iosif (Foișor), fie Iosif, Nicodim și Ioan (Negustori), fie trei personaje printre care nu se găsește Ioan, dar s-ar putea număra Iosif sau/și Nicodim (Kretzulescu). Sensibil diferit este și cadrul ce găzduiește scena: culmea abruptă a unui munte arid și roșietic (Foișor), un tăpșan înverzit, în spatele căruia se întinde un podiș pământiu cu mici înălțimi în depărtare (Kretzulescu – doar aici mai apar și celelalte două cruci, dar fără tâlharii răstigniți pe ele), o movilă sub care zac oasele lui Adam, în timp ce în spate se înalță zidurile crenelate ale Ierusalimului, deasupra cărora veghează soarele și luna (Cu Sfinți), o succesiune de culmi tot mai abrupte către fundal, aflate chiar la intrarea monumentală în Cetatea sfântă (Elefterie).

ODATĂ COBORÂT DE PE CRUCE, trupul lui Iisus a fost probabil jelit, conform datinii, cu toate că evangheliile nu menționează expres o atare acțiune, a cărei reprezentare s-a impus totuși în iconografia bizantină. La bisericile bucureștene, scena se poate petrece fie dedesubtul crucii vizibile în plan îndepărtat (Cu Sfinți, Mântuleasa, Negustori) și pe care se mai află încă cele două scări (Cu Sfinți) sau instrumentele patimilor (sulița cu care i-a fost împunsă coasta lui Iisus ori trestia cu buretele din care i se dăduse să bea oțet, la Mântuleasa), fie în cu totul alt loc, într-o zonă muntoasă și aridă (Elefterie, Foișor). Straniu e însă că, la Cu Sfinți, sub cruce a apărut dintr-odată un frumos pavaj cu dale cenușii de formă rombică. Trupul lui Iisus, înfășurat (Foișor, Mântuleasa, Negustori) sau nu (Cu Sfinți) într-un giulgiu, este întins pe o masă lungă și scundă, fie aurie și bogat ornamentată (Foișor, Mântuleasa, Negustori), fie așternută cu un somptuos acoperământ roșu. În stânga acesteia, se află un scaun jos cu spătar (Foișor) sau fără spătar (Cu Sfinți, Mântuleasa, Negustori), dar precedat de un piedestal pe care șade Maica Domnului ce-I îmbrățișează afectuos capul lui Iisus (Mântuleasa, Negustori). În schimb, evanghelistul Ioan îi sărută sau se pregătește să-i sărute mâna Mântuitorului. În plus, la Cu Sfinți, un alt personaj (Iosif din Arimateea ori Nicodim) îi îmbrățișează tandru picioarele, în vreme ce la Foișor și la Negustori doar îi ridică cu ambele mâini giulgiul. La plângerea Fiului lui Dumnezeu, mai pot participa, în afara Fecioarei, a lui Ioan, Iosif și Nicodim, două (Foișor, Mântuleasa) sau

mai multe (Cu Sfinți, Negustori) mironosițe, ce-și exprimă durerea fie înălțându-și mâinile către cer, fie ștergându-și lacrimile cu veșmântul.

O reprezentare asemănătoare celor descrise mai sus se întâlnește și la biserica Elefterie, unde e însoțită de inscripția „Punerea în mormânt". La o privire mai atentă, constatăm însă că masa pe care era depus Iisus s-a transformat într-un sarcofag, pe marginea căruia șade Maica Domnului. Straniu rămâne faptul că, din această compoziție, lipsește tocmai mormântul săpat în stâncă, menționat în Noul Testament.[789]

Acesta se întâlnește însă în scena de inspirație occidentală a punerii în mormânt de la biserica Kretzulescu. Acolo, sunt înfățișați doi bărbați, așezând trupul lui Iisus învelit în giulgiu într-un sarcofag simplu de piatră, pe care o femeie pare a încerca să-l ridice sau să-l împingă spre interiorul deschizăturii în stâncă, de unde întreaga operațiune este dirijată de Iosif din Arimateea. Din afara mormântului, asistă la scenă Maica Domnului, secondată de evanghelistul Ioan și urmată de mai multe mironosițe. În fundal, se zăresc crucea Mântuitorului și, respectiv, zidirile cetății Ierusalimului.

În schimb, artistul de la Negustori a preferat să reprezinte scena propriu-zisă a punerii în mormânt în colțul din dreapta sus al amplei compoziții a plângerii Mântuitorului. Acolo, îl vedem pe Nicodim, așezând într-un sarcofag trupul lui Iisus complet înfășurat în giulgiu, în vreme ce Iosif se pregătește să-L acopere cu un capac pe care-l susține cu ambele mâini.

ALTE SCENE DIN REGISTRUL SUPERIOR AL NAOSULUI (felurite minuni ale lui Iisus, parabola nunții fiului de împărat, chemarea apostolului Matei, „Când au luat Matei vinile"): Dedesubtul tavanului împodobit cu scene din ciclul Patimilor, în registrul superior al pereților laterali ai naosului, străpunși uneori de firide semicirculare, se regăsesc reprezentări sensibil diferite de la o biserică la alta. Este vorba, în primul rând, de felurite episoade din viața Mântuitorului, printre care vindecările miraculoase – ce se continuă și în absidele laterale ale naosului – dețin un rol de căpetenie (Kretzulescu, Cu Sfinți, Negustori). Printre altele, sunt atestate vindecarea orbului (Kretzulescu, Cu Sfinți, în absidă la Batiște, Elefterie și Negustori, pe arcul de deasupra altarului la Mântuleasa), tămăduirea surdului (Cu Sfinți), lecuirea bubosului (Cu Sfinți), scoaterea demonilor din doi posedați (Elefterie, în absidă la Batiște, Cu Sfinți și Mântuleasa), însănătoșirea soacrei lui Petru, ce suferea de friguri (Cu Sfinți, Kretzulescu). Se întâlnesc totuși și alte minuni, precum preschimbarea apei în vin la nunta din Cana (Kretzulescu, în absida naosului la Batiște, Cu Sfinți și Mântuleasa,

deasupra altarului la Elefterie), dar și blestemarea smochinului neroditor (Kretzulescu, Negustori, în absida naosului la Batiște și Mântuleasa).

Această din urmă scenă e inspirată de două relatări, oarecum contradictorii, din Evangheliile lui Marcu[790] și, respectiv, Matei.[791] Prima susține că, după intrarea triumfală în Ierusalim, Iisus a flămânzit și, zărind de la depărtare un smochin înverzit, s-a apropiat de el să vadă dacă nu cumva purta rod, deși știa că nu sosise încă ceasul coacerii acestor poame. Constatând ceea ce era de așteptat, Fiul lui Dumnezeu a blestemat copacul, spunându-i „Nimeni să nu mănânce rod din tine în veac", iar până a doua zi acesta s-a uscat de tot, așa cum au putut vedea cu propriii ochi ucenicii care au trecut din nou pe acolo în dimineața următoare. Supralicitând, Evanghelia după Matei susține că smochinul blestemat s-a veștejit instantaneu. Călăuziți probabil de una sau cealaltă dintre evanghelii, zugravii bucureșteni au preferat să reprezinte arborele încă verde (Mântuleasa, Negustori) sau deja lipsit pe de-a-ntregul de frunze (Batiște, Kretzulescu). Oricum ar sta lucrurile, arborele ar fi avut și alte motive să se usuce, căci se găsea într-un peisaj cvasideșertic, în care nu creșteau decât cel mult câteva buruieni. Pentru a suplini parcă acest neajuns, artistul de la Kretzulescu a introdus chiar dedesubtul scenei principale o bandă cu mai mulți arbori de dimensiuni miniaturale. O situație unică se întâlnește la biserica Mântuleasa, unde, urmând versiunea din Evanghelia după Marcu, zugravul l-a înfățișat, mai întâi – în spațiul de trecere dinspre altar și absida dreaptă a naosului –, pe Iisus cu smochinul verde, iar, ulterior, în registrul superior al celeilalte abside, cu pomul deja uscat, spre uimirea discipolilor săi, în timp ce, în mod la fel de miraculos, lângă smochinul care s-a veștejit au apărut, peste noapte, mai mulți copaci verzi și viguroși.

UN ALT TEXT CONTROVERSAT al Noului Testament – parabola nunții fiului de împărat – a inspirat reprezentarea din firida de pe peretele stâng al naosului bisericii Kretzulescu, aflată față în față, într-o frumoasă corespondență, cu mult mai cunoscuta Nuntă din Cana. O tratare plastică a scenei menționate se regăsește însă și în absidele naosului de la Batiște și Cu Sfinți. Potrivit pildei din Evanghelia după Matei, la nunta unui fiu de împărat n-a venit nici unul dintre musafirii chemați, așa că, pentru a nu compromite petrecerea, suveranul i-a poftit pe toți trecătorii, buni sau răi, găsiți pe la răspântii. Unul dintre aceștia a comis însă imprudența de a nu arbora ținuta de gală, astfel încât, fără a mai sta pe gânduri, împăratul le-a dat poruncă slujitorilor să-l scoată din

casa sa: „Legați-l de picioare și de mâini, luați-l de aici și aruncați-l în întunericul cel mai din afară! Acolo va fi plângerea și scrâșnirea dinților.“[792] Tratarea plastică a acestei scene alegorice prezintă diferențe sensibile în cele trei cazuri citate. Pretutindeni însă în capul mesei tronează Iisus Hristos, așezat pe un scaun fără spătar, dar cu unul (Batiște, Kretzulescu) sau două piedestale (Cu Sfinți). El poate fi însoțit de ucenicii săi (Batiște), de un înger (Kretzulescu) sau de o întreagă ceată îngerească (Cu Sfinți). Alături de Mântuitor, la masă mai pot ședea (Batiște, Kretzulescu) sau sta în picioare (Cu Sfinți) un număr variabil de convivi. La Batiște, e vorba de doar doi (probabil, însuși împăratul și odrasla sa, singurul musafir fiind deja dat pradă unui balaur), de șase la Kretzulescu (în celălalt cap al mesei, față în față cu Iisus, se află cuplul de însurăței) și de o mulțime nesfârșită și pestriță la Cu Sfinți. Tot astfel, și numărul îngerilor variază, între doi, la Batiște, șase, la Kretzulescu, și peste douăzeci, la Cu Sfinți. Cei mai mulți dintre ei par a avea menirea de a-i sluji pe comeseni, în vreme ce unul îl împinge cu o suliță sau cu o furcă în gâtlejul balaurului pe nuntașul care nu s-a învrednicit să respecte codul vestimentar obligatoriu.

O ALTĂ SCENĂ înfățișată în naosul mai multor biserici bucureștene (Batiște, Elefterie, Mântuleasa) este cea a chemării apostolului Matei. Conform evangheliei omonime, acesta era un vameș din Capernaum, care ar fi răspuns fără nici un fel de șovăire la invitația lui Iisus de a-și abandona profesia lucrativă și de a-i urma ca discipol („Și trecând Iisus pe acolo, a văzut un om care ședea la vamă, cu numele Matei, și i-a zis «Vino după Mine!» și, ridicându-se, a mers după El“).[793] Matei, reprezentat fie ca adolescent căruia nu i-au dat încă tuleiele (Batiște), fie ca bătrân cu barba ninsă (Elefterie, Mântuleasa) apare în picioare în fața lui Iisus, eventual înaintea jilțului său de colector de biruri (Batiște, Elefterie), plasat sub un baldachin (Batiște) sau în mijlocul drumului (Elefterie). Convins de la primul cuvânt, Matei se grăbește să se alăture celorlalți apostoli care-L urmează pe Iisus (unsprezece la Batiște și deja doisprezece [*sic!*] la Elefterie).

În afara scenei chemării, Matei mai este, la bisericile Batiște și Mântuleasa, protagonistul unei compoziții rare, neatestate de erminii. Lămurită, la Batiște, de inscripția „Când au luat Matei vinile“, aceasta îl înfățișează pe vameș aplecându-se umil în fața a doi vârstnici dregători evrei, așezați la o masă (Batiște), cărora probabil trebuia să le dea seama de activitatea sa de strângător de taxe și impozite.

EPISOADE DIN VIAȚA SFÂNTULUI IOAN BOTEZĂTORUL: Registrul superior al pereților naosului găzduiește alteori scene din viața lui Ioan Botezătorul, prorocul ce pregătise, prin opera sa de predicator, terenul propice pentru învățătura lui Iisus. Doar la Negustori se întâlnește complexa compoziție a nașterii Înaintemergătorului, ce o prezintă pe Elisabeta întinsă pe un somptuos pat cu baldachin, primind vizita mai multor femei. În stânga acesteia, la o distanță considerabilă, șade, pe o băncuță, bătrânul Zaharia, căruia un apropiat îi șoptește ceva la ureche. În partea opusă, sunt pictate, pentru echilibrarea compoziției, două slujnice care-i fac baie micuțului Ioan. Una, aflată în picioare, toarnă apă dintr-un ulcior într-un lighean aurit cu picior, în timp ce o a doua, ce-l ține în poală pe prunc, încearcă temperatura, pentru a se convinge că este potrivită pentru lăut.

Și tot exclusiv la Negustori, apare scena dansului Salomeii („Ospățul lui Irod", conform inscripției), ce se petrece în interiorul somptuosului palat al lui Irod Antipa. Purtând coroană pe cap și un manuscris în mâini, acesta șade pe tron în capul unei mese, în jurul căreia se rânduiesc unsprezece convivi, dintre care cinci au privirile întoarse către spectacolul oferit de seducătoarea prințesă. Acompaniată de trei flautiști, aceasta dănțuiește unduitor (rochia lungă, de culoare roșu aprins i se prelinge provocator pe paviment), susținând cu ambele mâini deasupra creștetului o tipsie cu capul retezat al Sfântului Ioan. Și pentru a spori impactul scenei, artistul a reprezentat, chiar la ieșirea din palatul lui Irod, scena execuției Botezătorului. Scos la repezeală din temnița în care fusese încarcerat (în fundal, se vede o clădire simplă, cu ferestre mari cu zăbrele), Ioan apare îngenuncheat și cu o figură resemnată, privind în pământ, pe când călăul își înalță spada deasupra capului pentru a-i da lovitura de grație.

La alte biserici (Batiște, Elefterie), scena tăierii capului Botezătorului s-a autonomizat de ospățul lui Irod. Într-una dintre variantele iconografice (Elefterie, Mântuleasa), prorocul nici măcar n-a fost scos pe de-a întregul din carceră, ci pur și simplu pus să se aplece deasupra pragului acesteia, pentru a ușura misiunea gâdelui, care, în momentul surprins de zugrav, și-a scos deja sabia din teacă și a ridicat-o deasupra capului, pentru a izbi cu cât mai multă forță grumazul lui Ioan, în timp ce Salomeea, prezentă la locul execuției, așteaptă în genunchi să culeagă capul prorocului pe tava întinsă ostentativ. În schimb, la Batiște, Ioan este reprezentat în mijlocul unui ținut sterp, în afara închisorii, îngenuncheat și cu mâinile legate la spate chiar în clipa în care urmează să fie decapitat. La mică distanță de el, stă țanțoșă, în veșminte regale și

cu coroană pe cap, Salomeea. Cu toate că profetul nu fusese încă executat, capul lui apare concomitent și pe umerii lui Ioan, și pe tipsia de aur a prințesei.

La Mântuleasa, scena tăierii capului, ce urmează primul tipar descris mai sus, e reunită în aceeași compoziție cu cea a aflării acestuia. Conform tradiției ortodoxe apocrife, foarte complicată și contradictorie,[794] prețioasa relicvă a fost pierdută și regăsită de nu mai puțin de trei ori până a ajunge în capitala bizantină, unde se păstra, până la 1204, în Mânăstirea Sfântului Ioan de la Studios. În frescele din bisericile bucureștene, pare a fi zugrăvită fie o scenă simbolică ce sintetizează într-una singură toate cele trei aflări succesive, fie a doua descoperire, prăznuită la 24 februarie și având drept autori doi monahi dreptmăritori, veniți să se închine la Ierusalim Sfintei Cruci, care tocmai fusese descoperită de împărăteasa Elena. Acestora li s-ar fi arătat în vis Botezătorul, indicându-le unde să sape pentru a-i găsi cinstitul cap, ce fusese îngropat pe Muntele Măslinilor. Potrivit reprezentării de la Batiște și Elefterie, capul s-ar fi aflat într-un frumos vas de aur cu picior, pe când, în varianta de la Mântuleasa – într-o strachină de proporții monumentale, căci, în fresca din respectivul lăcaș capul prorocului nu doar că este mai mare decât cuvioșii care l-au aflat în pământ, ci depășește înseși dimensiunile Sfântului Ioan de dinainte de execuția reprezentată alături. La Elefterie, are doar proporții duble față de cele normale, pe când la Batiște, unde se află încă în pământ, dar a fost deja identificat de un cuvios cu ajutorul unei baghete magice, își păstrează dimensiunile firești. Altminteri, iconografia scenei e simplă: de o parte și de alta a vasului cu capul prorocului, se află cei doi călugări, care se reculeg și venerează relicva îngenunchind (Elefterie, parțial la Mântuleasa) sau rugându-se cu ajutorul unor mătănii (Mântuleasa).

REPREZENTĂRILE CENTRALE DIN ABSIDELE LATERALE (Învierea Domnului, „Duminica tuturor sfinților", Schimbarea la Față, Înălțarea): Dacă în registrul superior al primei părți a naosului se întâlneau imagini diverse, semicercul absidei stângi a acestuia găzduiește întotdeauna reprezentarea Învierii Domnului, compusă din trei scene, ce se succedă de la stânga la dreapta. Este vorba de drumul Mântuitorului spre infern, de pogorârea la iad și de apariția lui Iisus înviat deasupra mormântului. Excepție de la această regulă face doar biserica Mântuleasa, unde figurează mai întâi imaginea lui Hristos deasupra mormântului, apoi coborârea în infern și, în cele din urmă, arătarea Domnului către femeile mironosițe.

În drumul spre infern, Iisus poartă veșminte în culori calde (galben la Batiște, Foișor și Stavropoleos, galben și roșu la Floreasca și Negustori, roșu și maro la Elefterie) și este învăluit într-un nimb (alb și roșu la Elefterie, Foișor și Stavropoleos, galben și roșu la Floreasca, albastru-cenușiu la Batiște). În mână, poate ține o cruce (Elefterie) sau un stindard (Batiște, Floreasca), simbolul de inspirație occidentală al triumfului vieții asupra morții. De regulă, este însoțit de o întreagă ceată îngerească (doar la Negustori apare singur), cuprinsă, la rândul ei, într-un nimb cenușiu (Floreasca, Foișor).

În reprezentarea centrală, de tradiție bizantină, a pogorârii la iad, Iisus, încadrat în mandorlă, calcă în picioare porțile infernului, de care pot fi legați un demon diform (Negustori) sau moartea, cu coasa ei (Floreasca). În schimb, la Stavropoleos, dedesubtul acestora, un înger se sfădește cu un drac, deși confruntărilor dintre forțele binelui și cele ale răului le este, în general, rezervat colțul din stânga al iadului (Batiște, Elefterie, Floreasca, Foișor, Mântuleasa, Negustori, Stavropoleos). Dincolo de raportul de forțe dintre protagoniști (un înger și un demon la Batiște, Foișor, Mântuleasa, un înger și doi demoni la Floreasca, doi îngeri și un demon la Elefterie, Negustori, Stavropoleos), biruința angelică este mereu garantată, mai ales că demonii sunt, nu rareori, legați fedeleș, neavând posibilitatea să se apere (Batiște, Elefterie, Floreasca, Foișor). De mare efect este lovitura de grație dată de îngerul de la Mântuleasa unui lungan de drac, căruia-i implântă sulița în inimă și se pregătește să-i zdrobească țeasta cu un ciocan. În schimb, în colțul drept al iadului, domnește pacea și nu se întâlnesc decât cel mult chei și încuietori rupte (Batiște, Floreasca, Mântuleasa), ca urmare a prezenței Mântuitorului în împărăția lui Hades.

Biruind moartea, El îi întinde mâna lui Adam, pe care-l ridică împreună cu soția ce-i stă alături (Elefterie, Floreasca, Foișor, Mântuleasa). În cazurile citate, protopărintele omenirii se căznește să iasă dintr-un sarcofag de piatră, în vreme ce Eva stă în picioare, în spate sau lateral. În alte situații însă, cei doi se găsesc de o parte și de alta a lui Iisus, în sarcofage (Batiște, Stavropoleos) sau în simple gropi săpate în pământ (Negustori), din care Mântuitorul îi ajută să iasă. De o parte și de alta a acestuia, se îmbulzesc cetele drepților (la Elefterie, Floreasca, Foișor, Negustori și Stavropoleos, poartă, cu toții, aureole), în rândurile cărora pot fi recunoscuți Ioan Botezătorul (la Batiște, Elefterie, Floreasca, Foișor, în dreapta lui Iisus; la Mântuleasa, Negustori, în stânga Mântuitorului), regii-profeți din Vechiul Testament David și Solomon (Batiște, Elefterie, Floreasca, Foișor și doar unul dintre ei, la Negustori), unul (Negustori)

sau doi magi (Elefterie). Vrednic de semnalat este faptul că, la Mântuleasa, locatarii iadului au cu toții picioarele legate cu lanțuri groase din fier.

Pe Fiul lui Dumnezeu, ce a ridicat, prin jertfa Sa, păcatul lumii îl poate binecuvânta din ceruri Părintele Său, reprezentat ca un bătrân cu barba albă (Batiște, Floreasca, Mântuleasa), ținând eventual un glob în mână (Batiște). Dumnezeu-Tatăl este învăluit de un nor cenușiu cu fond roșu (Batiște) sau galben (Floreasca, Mântuleasa), dedesubtul căruia se găsesc două manuscrise desfășurate (Batiște), doi îngerași alcătuiți din cap și aripi ori șase îngeri în bust, care se adaugă celor doi aflați de o parte și de alta a Celui Vechi de Zile (Mântuleasa). La Stavropoleos, imaginea de inspirație populară a acestuia a fost înlocuită cu două semicercuri concentrice albe-cenușii din care ies două fascicule aurii de lumină. Alteori, deasupra Mântuitorului plutește doar un înger (un cap ieșind dintre două aripi la Foișor, un serafim la Negustori) sau se întinde, pur și simplu, cerul înstelat (Elefterie).

A treia scenă a ciclului Învierii (prima, la Mântuleasa) îl înfățișează pe Iisus în picioare, deasupra mormântului său bine pecetluit (doar la Negustori piatra ce acoperea sarcofagul Domnului a fost dată la o parte). Mântuitorul apare deseori învăluit într-un nor (gri cu alb și roșu la Batiște, galben și roșu la Floreasca, galben și cenușiu la Foișor, alcătuit din rotocoale roșii la Elefterie) sau într-o lumină mai presus de fire (galbenă la Mântuleasa), deși nu este exclus ca acestea să lipsească (Negustori, Stavropoleos). În jurul mijlocului, poartă îndeobște un simplu șorț, alb sau galben (Batiște, Elefterie, Foișor, Negustori), care poate fi trecut însă peste piept, în chip de eșarfă (Floreasca, Negustori) sau chiar flutură în spatele său (Stavropoleos). La Negustori, la vestimentația lui Hristos se adaugă și o mantie de purpură, însemnul puterii imperiale. Întotdeauna, Iisus își înalță mâna dreaptă în semn de biruință, în vreme ce, în stânga, poate purta un sceptru (Foișor) sau un stindard (Mântuleasa). În jurul mormântului său, se rânduiesc mai mulți sau mai puțini oșteni, adormiți în poziții mai stranii sau mai firești, dar și unul (Batiște, Elefterie, Floreasca, Mântuleasa, Stavropoleos) sau doi (Negustori) care s-au deșteptat din somn și privesc cu uimire la Domnul cel Înviat, în nimbul lui de lumină. Doar la Batiște, în fața sarcofagului pecetluit apar și doi pitici, care căutaseră să profaneze mormântul lui Iisus, dar și-au luat pe loc pedeapsa: unul are brațele retezate, iar celălalt se prăbușește teatral la pământ.

ÎN SCHIMB, ÎN SEMICERCUL ABSIDEI DREPTE a naosului, se întâlnește cel mai frecvent (Kretzulescu, Cu Sfinți,[795] Elefterie, Foișor, Negustori, Stavropoleos) o amplă compoziție, „Duminica Tuturor Sfinților“

(Elefterie, Foișor). În centrul acesteia, este reprezentată, de regulă, pe trei niveluri suprapuse, Sfânta Treime (la Negustori, apare însă doar Iisus, plutind deasupra Tronului Judecății). În registrul superior, este zugrăvit Hristos, înscris într-o mandorlă (albă la Negustori, albă și roșie la Elefterie, Foișor și Stavropoleos), încadrată de îngerași (Elefterie) ori de simbolurile celor patru evangheliști (Foișor, Negustori, Stavropoleos). Dedesubtul Său, se găsește un tron străjuit de îngeri, pe care se odihnește un porumbel, simbolul Sfântului Duh (Elefterie, Foișor, Stavropoleos), dar se mai pot afla și o cruce (Foișor, Negustori, Stavropoleos), o carte, probabil evanghelia (Elefterie, Foișor, Negustori, Stavropoleos), o bucată de stofă (Elefterie, Foișor, Negustori?). Uneori, de o parte și de alta (Stavropoleos) sau în fața (Foișor, Negustori) tronului, îngenunchează Adam și Eva, secondați, la Negustori, de Maica Domnului și Ioan Botezătorul, care i se roagă, în picioare, lui Iisus. În schimb, la Elefterie, protopărinții au fost reprezentați pe nivelul cel mai de jos al compoziției, închinându-se în fața jețului lui Dumnezeu-Tatăl. Înfățișat cu chipul unui bătrân cu barba albă, acesta ține în poală un omuleț dezbrăcat, în vreme ce, în spatele Său, se rânduiesc numeroși alți drepți, despuiați (Stavropoleos) sau nu (Elefterie Foișor), ajunși în împărăția cerurilor. De o parte și de alta a Sfintei Treimi, se înșiră pe două (Elefterie, Foișor) sau trei niveluri (Negustori, Stavropoleos) cetele sfinților și, uneori, cele ale îngerilor. Aceștia din urmă se rânduiesc fie pe al treilea nivel, atunci când acesta există (Negustori, Stavropoleos), fie pe partea din stânga a celui de-al doilea (Elefterie, Foișor). Restul palierelor sunt ocupate de sfinți și sfinte (clar minoritare) din toate cinurile și rangurile: regi și împărați cu coroane pe cap (la Foișor, sunt recognoscibili David și Solomon, iar, la Negustori, Constantin și Elena), ierarhi în odăjdii somptuoase, ținând cărți de cult măiestru împodobite, profeți cu manuscrisele prorocirilor lor, apostoli (la Negustori, se disting Petru și Pavel), călugări în rasă, schimnici cu acoperăminte din frunze sau veșminte din păr de animale sălbatice etc.

LA BISERICILE BATIȘTE ȘI MÂNTULEASA, în locul reprezentării Tuturor Sfinților care se închină dumnezeiești Treimi, a fost zugrăvită Schimbarea la Față, organizată sub forma a trei scene succesive, pe modelul compoziției Învierii. Însă, în lăcașurile unde nu ocupă semicercul abisdei, Transfigurarea Mântuitorului este compusă dintr-un singur cadru (Kretzulescu, Elefterie, Florească) sau din cel mult două (Negustori). De altfel, scenele suplimentare n-au o valoare dogmatică, ci auxiliară, narativă, odată ce-L înfățișează pe Iisus călăuzindu-i pe Petru, Ioan și Iacov către muntele Tabor (Batiște, Mântuleasa, Negustori) și, respectiv, petrecându-i la coborârea de pe acesta (Batiște, Mântuleasa,

Negustori). Altminteri, reprezentarea propriu-zisă a Schimbării la Față oferă doar ușoare variații ale canonului iconografic. Astfel, Iisus și cei doi profeți care-l încadrează, Moise și Ilie, pot călca pe culmile Taborului (Kretzulescu, prorocii la Elefterie, Negustori) sau pot levita (Batișteș, Iisus la Elefterie, Floreasca). Uneori, sunt cu toții învăluiți într-un nimb de lumină (Batișteș, Kretzulescu, Floreasca, Mântuleasa), pe când alteori de acest privilegiu se bucură doar Iisus (Elefterie, Negustori). Un element de originalitate îl constituie reprezentarea în bust a profeților la Floreasca. La rândul lor, apostolii Petru, Ioan, Iacob sunt zugrăviți în registrul inferior, în succesiunea de la stânga la dreapta, în poziții ce arată că sunt orbiți de strălucirea divină. În mod invariabil, Petru și Iacob sunt îngenunchеați și ridică mâna, de parcă ar vrea să-și protejeze ochii, pe când mai tânărul Ioan apare prăbușit la pământ.

DOAR LA BISERICA FLOREASCA, în semicercul absidei drepte a naosului, a fost reprezentată scena Înălțării, ce figurează în mod normal pe arcul triumfal (Batișteș, Kretzulescu, Elefterie, Mitropolie, Negustori), iar, la Mântuleasa, în registrul inferior al absidei naosului. Datorită spațiului disponibil mai întins, compoziția de la Floreasca înfățișează mult mai multe personaje, căci, în afara celor doisprezece apostoli, a Maicii Domnului și a unei perechi de îngeri (cei „doi bărbați [...] îmbrăcați în haine albe“ de care vorbesc Faptele Apostolilor),[796] la scenă mai asistă încă vreo treizeci de cuvioși, ce poartă, cu toții, aureole. Altminteri, reprezentarea urmează, cu unele variații, tiparul iconografic uzual: în centrul registrului superior al compoziției, Iisus plutește într-un nimb rotund (Elefterie, Mitropolie, Mântuleasa) sau urmând conturul trupului său (Floreasca), susținut (Elefterie, Mitropolie, Mântuleasa) ori încadrat (Floreasca) de doi îngeri, înfățișați fie integral (Elefterie, Mitropolie, Mântuleasa), fie în bust (Floreasca). La Mântuleasa, imaginea Domnului este disproporționat de mică față de restul personajelor, modalitate prin care artistul a urmărit probabil să arate că Mântuitorul se depărtase deja considerabil de pământ. În schimb, în partea de jos a reprezentării, se găsește mereu Maica Domnului (prezența ei în scena Înălțării nu e atestată de Scriptură) încadrată de doi îngeri, în vreme ce, de o parte și de alta, se rânduiesc simetric apostolii. La Batișteș însă, urmărind să ocupe toată partea centrală a arcului triumfal, artistul l-a plasat în mijlocul acestuia pe Iisus, în mandorla sa, formată din patru cercuri concentrice (alb, portocaliu, roșu bordo) și purtată de tot atâția îngeri. Din motive de spațiu, martorii Înălțării sunt separați între ei, Fecioara cu cei doi îngeri apărând în dreapta Mântuitorului, iar cei doisprezece apostoli în stânga.

REPREZENTĂRILE DE PE REGISTRELE INFERIOARE ALE ABSIDELOR LATERALE (Scene din viața Mântuitorului, chipuri de sfinți): Dedesubtul semicalotei absidelor naosului, se regăsesc, pe unul sau două niveluri succesive, mai multe scene, al căror număr depinde, în primul rând, de dimensiunile edificiului. Cu excepția miniaturalei biserici Stavropoleos – unde registrele intermediare au dispărut complet, din lipsă de spațiu, iar sub reprezentările din semicalote figurează doar banda cu medalioane și friza sfinților, reprezentați integral –, celelalte lăcașe de cult din capitală au fost decorate cu cinci scene per absidă (Batiște, Floreasca, Foișor), atunci când există un singur rând de reprezentări, și, respectiv, zece (Negustori), unsprezece (Cu Sfinți, Elefterie), douăsprezece (Mântuleasa) sau paisprezece (Kretzulescu), în cazul a două rânduri.

Aceste reprezentări sunt dedicate, în marea lor majoritate, vieții Mântuitorului, începând de la naștere și până la începutul Săptămânii Mari. Uneori însă, așa cum am văzut deja, ciclul Patimilor, căruia îi era rezervat tavanul naosului, ajunge să se continue, din lipsă de spațiu, și în abside (Cu Sfinți, Kretzulescu, Floreasca, Negustori). Și tot așa se întâmplă, în unele cazuri, cu scenele ulterioare Învierii lui Iisus, care, în mod normal, se desfășoară pe arcul triumfal (Kretzulescu, Elefterie, Foișor, Floreasca, Mântuleasa). Dintre episoadele vieții Mântuitorului, unele dintre cele mai îndrăgite sunt minunile, care se întâlnesc din abundență la cele mai multe lăcașuri de cult din București (Batiște, Cu Sfinți, Kretzulescu, Elefterie, Floreasca, Foișor, Mântuleasa, Negustori). Sensibil mai rar sunt ilustrate și unele pilde (parabola lui Zaheu, Cel ce n-a avut haină de nuntă). În afara acestora, au mai fost zugrăvite uneori (Cu Sfinți, Mântuleasa), în jurul sau în intrândurile ferestrelor, scene ale martiriului unor sfinți (Iacob, Ștefan, Petru), dar și Sfânta Mahramă (Batiște, Elefterie, Foișor, Negustori) și, respectiv, Sfânta Cărămidă (Batiște, Elefterie, Foișor). La Negustori, aceasta din urmă a fost înlocuită cu înfățișarea capului tăiat al Sfântului Ioan Botezătorul. În plus, se mai întâlnesc frecvent reprezentarea alegorică a Sfintei Treimi sub forma Cinei din Mamvri (Elefterie, Floreasca, Foișor, Mântuleasa) și, izolat, Înălțarea Sfintei Cruci (Mântuleasa).

ATOTPREZENTA COMPOZIȚIE A NAȘTERII DOMNULUI se remarcă prin complexitate și varietate. Ea este întotdeauna alcătuită din mai multe scene concomitente sau succesive, contopite în aceeași reprezentare: călătoria magilor (Cu Sfinți, Mântuleasa, Negustori), închinarea acestora în fața Fecioarei cu Pruncul (Cu Sfinți, Kretzulescu, Elefterie, Floreasca, Foișor, Mitropolia, Negustori), dialogul lui Iosif cu un bărbat (Cu Sfinți, Elefterie, Floreasca, Foișor, Mântuleasa,

Mitropolie, Negustori) / meditația lui Iosif (Kretzulescu), spălarea Pruncului (Cu Sfinți, Elefterie, Floreasca, Foișor, Mitropolie, Negustori / pregătirea băii (Kretzulescu, Mântuleasa), discuția păstorilor cu îngerii (Cu Sfinți, Kretzulescu, Elefterie, Floreasca, Foișor, Mântuleasa. Mitropolie).

În prima dintre scene, cea mai rar atestată de altfel, cei trei crai de la răsărit gonesc pe telegarii lor, fie într-un grup compact (Cu Sfinți. Negustori), fie la o distanță considerabilă între ei (Mântuleasa), călăuziți de steaua de pe cer și supravegheați uneori de o ceată îngerească (Cu Sfinți). Iar, odată ajunși la peștera în care se află Sfânta Fecioară și Pruncul în iesle (Cu Sfinți, Elefterie, Floreasca, Foișor, Mitropolie. Mântuleasa), I se închină și-I aduc prinoase. De notat că, la Kretzulescu. deasupra peșterii, se ridică un fel de portic, iar Fecioara cu Pruncul în brațe stă pe un scaun, însoțită de un servitor, care trage o draperie. pentru ca privirile regilor să nu fie stânjenite de priveliștea dobitoacelor din peșteră. Din același motiv probabil, Pruncul a fost scos din iesle. îndeobște nelipsită din scena închinării magilor (Cu Sfinți, Elefterie. Floreasca, Foișor, Mitropolie, Negustori), ce reprezintă, de obicei, episodul central al amplei compoziții a Nașterii. Cu toate acestea, la Mântuleasa, magii n-au ajuns încă la Iisus, așa că în fața Pruncului sfânt. întins gol deasupra unui scutec, se închină, îngenunchind, însăși preacurata Sa Maică (Fecioara mai apare în această ipostază la Cu Sfinți și Negustori, în vreme ce, la Elefterie, Floreasca, Foișor și Mitropolie. stă întinsă, odihnindu-se după naștere).

Retras într-un colț, dreptul Iosif șade pe o piatră sau pe un dâmb și vorbește cu un personaj aflat în picioare, deseori un păstor în costum pitoresc (șubă mițoasă cu glugă la Elefterie și Mântuleasa sau pălărie la Cu Sfinți și, de bună seamă, în cele mai multe cazuri, tradiționalul toiag păstoresc). Mâna, sprijinită meditativ pe obraz (Elefterie, Mântuleasa. Mitropolie) sau gesticulând vioi (Negustori), trădează neliniștea logodnicului Mariei, care nu acceptă să priceapă taina nașterii din Fecioară. Interlocutorul său pare a-i împrăștia îndoielile, iar la Floreasca chiar îngenunchează în fața Sa și-L binecuvântează. Numai la Kretzulescu, Iosif stă singur, departe de peșteră, privind gânditor la închinarea magilor.

Nu rareori, cea mai pitorească scenă a întregii compoziții a nașterii este cea a spălării Pruncului. Deși contrară datelor neotestamentare (Fiul lui Dumnezeu, născut într-o mult prea modestă iesle, nu avea cum să aibă mai multe slujnice care să-L îmbăieze), aceasta s-a impus de timpuriu în arta bizantină. O servitoare toarnă apă dintr-un ulcior într-un lighean aurit cu picior, în timp ce o alta, așezată sau îngenunchează (Floreasca), încearcă temperatura acesteia (Cu Sfinți, Floreasca.

Foișor, Negustori), ținându-l totodată în brațe pe Pruncul înfășat (Cu Sfinți, Florească), ori gol (Elefterie, Mitropolie, Negustori). La Cu Sfinți, la scenă participă și un alt personaj, ce pare a pregăti un ștergar pentru micuțul Iisus. La Kretzulescu și la Mântuleasa, spălarea Pruncului a fost înlocuită cu pregătirea băii, probabil întrucât nou-născutul Hristos se află la mică distanță în brațele (Kretzulescu) sau lângă maica sa (Mântuleasa). La această din urmă biserică, întâlnim tiparul iconografic analizat anterior, cu o slujnică ce toarnă apa în vasul, de această dată, din argint și o a doua, care verifică dacă lichidul are temperatura potrivită pentru îmbăiere. În schimb, la Kretzulescu, aceeași femeie își asumă ambele operațiuni, în timp ce o alta usucă ștergarul pregătit pentru Prunc, apropiindu-l de un foc deasupra căruia atârnă, de un suport improvizat din trei bețe, un cazan în care se încălzește apa pentru baie.

De obicei, în colțul din dreapta sus al compoziției apar unul (Elefterie, Florească, Foișor, Mântuleasa, Mitropolie) sau doi păstori (Cu Sfinți, Kretzulescu, Negustori), cu (Elefterie, Foișor, Mântuleasa) sau fără (Florească, Mitropolie, Negustori) oile lor – la Kretzulescu, se discerne doar o vietate neagră, cu identitate incertă, poate un cățelandru –, ce primesc de la unul (Kretzulescu, Elefterie, Florească, Foișor, Mântuleasa) sau mai mulți îngeri (Cu Sfinți, Mitropolie) vestea cea bună a Nașterii Domnului. Uneori, între păstori și trimișii divinității pare a se isca o discuție aprinsă (Cu Sfinți, Mântuleasa), pe când alteori mâna păstorului și cea a îngerului sunt pe punctul de a se atinge, într-un gest plin de delicatețe (Florească, Mitropolie).

FOARTE FRECVENT ÎNFĂȚIȘATĂ este și scena Întâmpinării Domnului, adică a recunoașterii Pruncului Iisus ca Dumnezeu adevărat de către un cucernic locuitor al Ierusalimului, pe nume Simeon. Aceasta se regăsește la cele mai multe biserici și pe pereții pronaosului, unde ilustrează cel de-al doisprezecelea tropar al imnului *Acatist*. Iar cele două tratări plastice prezintă o iconografie similară. Cu toate că era un credincios oarecare, Simeon apare în ipostaza de preot oficiant, odată ce este reprezentat pe un piedestal în fața unui jilț arhieresc (Cu Sfinți, Elefterie, Florească, Foișor, Mântuleasa, Mitropolie, Negustori) și în spatele mesei altarului (Florească), acoperită eventual de un tabernacul (Cu Sfinți, Elefterie, Foișor, Mântuleasa, Mitropolie, Negustori). El îl ține în brațe pe Pruncul Iisus, care la Cu Sfinți face semne disperate că dorește să se întoarcă la sânul maicii sale, însoțită, și aici, de dreptul Iosif. Alături de aceștia, o aflăm pretutindeni pe proorocița Ana („fiica lui Fanuel, din seminția lui Așer [...] văduvă, în vârstă de optzeci și patru de ani, ce

nu se depărta de templu, slujind noapte și ziua în post și rugăciune"),[797] ce poartă uneori un sul desfășurat cu profețiile sale (Elefterie, Mântuleasa, Mitropolie, Negustori). La biserica Negustori, aceasta este urmată de alte două femei cucernice cu aureole, în timp ce, la Mântuleasa, la scena Întâmpinării Domnului asistă și trei tineri.

POTRIVIT EVANGHELIEI DUPĂ LUCA, la vârsta de doisprezece ani, Iisus s-a dus la Ierusalim împreună cu „părinții săi", cu ocazia sărbătorii Paștelui. Ocupați cu felurite treburi, aceștia l-au scăpat la un moment dat din vedere pe copil, după care nu L-au mai putut găsi cu nici un chip. Abia după trei zile de căutări febrile, „L-au aflat în templu, șezând în mijlocul învățătorilor, ascultându-i și întrebându-i. Și toți care-L auzeau se minunau de priceperea și de răspunsurile Lui".[798] Scena, singura inspirată de copilăria lui Iisus, a fost zugrăvită la cele mai multe biserici bucureștene, fie în absida naosului (Elefterie, Floreasca, Foișor, Mântuleasa, Mitropolie), fie pe bolta altarului (Batiște, Kretzulescu, Cu Sfinți). Fiul lui Dumnezeu este, de fiecare dată, așezat pe un jilț, chiar în centrul compoziției. Are privirea ațintită frontal, binecuvântează cu dreapta, în timp ce în mâna stângă ține o evanghelie deschisă (Batiște, Kretzulescu, Elefterie, Mitropolie) sau un manuscris (Cu Sfinți). De o parte și de alta, șed, tot pe jețuri (Kretzulescu, Elefterie, Floreasca) sau pe o canapea (Batiște) / banchetă (Mitropolie), câte unul (Batiște, Kretzulescu, Floreasca), doi (Elefterie) sau trei (Mitropolie) farisei ținând cărți (Batiște, Kretzulescu, Elefterie, Floreasca, Mitropolie). La Cu Sfinți, simplele jilțuri au fost înlocuite cu un impunător *synthronon* cu patru niveluri, în centrul căruia tronează Iisus, în timp ce, pe margini, stau câte trei învățați iudei care gesticulează. În planul al doilea, asistă întotdeauna la scenă Fecioara Maria și dreptul Iosif, fie chiar din spatele lui Iisus (Batiște, Kretzulescu, Floreasca, Mitropolie), fie lateral (Elefterie, Cu Sfinți), fie de pe un fel de platformă aflată la înălțime (Foișor). În unele cazuri, în public mai pot apărea – într-o parte și în plan îndepărtat – și alți cărturari evrei, uimiți de copilul-minune care descifrează fără greș arcanele Vechiului Testament (Batiște, Cu Sfinți Kretzulescu). Principiul simetriei binare, pe baza căruia este organizată, în general, compoziția, este abandonat doar la biserica Foișor, unde, din motive de spațiu, în dreapta lui Iisus se rânduiesc farisei doar pe un nivel, în timp ce, în stânga, aceștia apar aliniați pe două paliere suprapuse.

O tratare sensibil diferită a scenei se întâlnește la biserica Mântuleasa, unde Iisus a fost înfățișat singur, în plan îndepărtat, așezat pe un scaun fără spătar, dar cu piedestal, ținând cu dreapta o

evanghelie deschisă, în timp ce deasupra Sa se înalță un baldachin de felul celor ce acoperă, de obicei, sfânta masă a altarului. În plan apropiat, sosesc, din stânga, Iosif și Fecioara Maria, care ridică amenințător mâna împotriva cărturarilor, vrând parcă să le reproșeze „ce ați făcut cu fiul meu?“ Într-o atitudine defensivă, cei doi bărboși din prim-plan își ridică ambele palme pentru a arăta că nu au nici o vină și privesc rugător spre Fecioară, asemenea numeroșilor evrei așezați în spatele lor. Senzația că asistăm la o scenă în care o mamă a venit să se răfuiască cu niște copilandri neastâmpărați care l-au șicanat pe fiul ei e sporită de faptul că toți cărturarii au proporții de două ori mai mici decât Fecioara și Iosif.

APROAPE NELIPSITĂ din bisericile bucureștene este și scena Botezului Domnului. Urmând tradiția iconografică bizantină, zugravii au surprins momentul în care „cerurile s-au deschis și Duhul lui Dumnezeu s-a văzut pogorându-se ca un porumbel“.[799] În centrul compoziției, e zugrăvit Iisus, reprezentat, în picioare, pe o insuliță (la Mitropolie, năpădită de șerpi) de pe râul Iordan, ce pare a curge vertical – doar la Mântuleasa, artistul a îndrăznit să se abată de la prescripția iconografică consacrată și să impună cursului de apă o orientare firească, după cum tot numai el l-a înfățișat pe Mântuitor cufundat în apa râului. Doar la Cu Sfinți se zăresc în unde câțiva pești și șerpi de apă. Porumbelul simbolizând Duhul Sfânt poate plana fie deasupra creștetului Mântuitorului (Foișor, Mântuleasa, Negustori), fie sus, în văzduh (Cu Sfinți, Kretzulescu, Mitropolie), coborând dintr-un nor (Elefterie, Mântuleasa) sau dintr-un nimb mare, cu trei raze (Cu Sfinți, Mitropolie, Negustori). La Floreasca însă, artistul a eliminat imaginea porumbelului, mulțumindu-se cu zugrăvirea fasciculului de lumină ce se pogoară deasupra capului lui Iisus. În schimb, zugravul de la Mântuleasa a adăugat imaginii alegorice a Duhului Sfânt pe cea a lui Dumnezeu-Tatăl, un bătrân cu părul, barba și veșmintele albe, binecuvântându-și Fiul dintr-un nor. Potrivit Evangheliei după Matei, în clipa Botezului, El nu și-ar fi făcut apariția, luând chip de om, ci pur și simplu din cer s-ar fi auzit un glas rostind: „Acesta este Fiul Meu cel iubit întru Care am binevoit“.[800] Ioan Botezătorul poate ține cu stânga o cruce mare (Mitropolie, Negustori) și se află mereu în dreapta lui Hristos, pe care-L botează picurându-i pe frunte apă cu mâna dreaptă. La Negustori, unde compoziția e gândită pe orizontală, în spatele Înaintemergătorului au fost zugrăvite un trunchi ciuntit de arbore, în care este înfiptă o toporișcă (trimitere limpede la cuvintele înfricoșătoare ale lui Ioan: „Iată securea stă la rădăcina pomilor și tot pomul

care nu face roadă bună se taie și se aruncă în foc. Eu unul vă botez cu apă spre pocăință, dar Cel ce vine după mine [...] vă va boteza cu Duh Sfânt și cu foc")[801] și, respectiv, un profet cu un sul desfășurat în mână. Partea dreaptă a compoziției este mereu rezervată îngerilor, trei (Kretzulescu, Cu Sfinți, Elefterie, Foișor, Mitropolie), cinci (Floreasca), șapte (Mântuleasa) sau nouă (Negustori) la număr, purtând, de obicei, pe brațe prosoape cu care să se șteargă Mântuitorul la ieșirea din apa Iordanului.

UN ALT EPISOD de la începutul operei de propovăduire a lui Iisus, popular printre zugravii bisericilor bucureștene, este cel al ungerii Mântuitorului. Potrivit Evangheliei după Luca,[802] acesta s-a petrecut în casa lui Simon Fariseul, unde o femeie care *iubise mult* i-a spălat lui Iisus picioarele cu propriile lacrimi, i le-a șters cu pletele ei și le-a uns cu mir. Mântuitorul este zugrăvit pe un jilț, în capul unei mese, la care mai pot ședea, pe lângă stăpânul casei (Batiște, Kretzulescu, Mântuleasa, Negustori), trei (Batiște) sau patru (Kretzulescu) iudei, savurând bunătățile aduse pe tavă de un ospătar (Kretzulescu). Totuși, la Cu Sfinți, Mântuleasa și Negustori nu are loc un ospăț propriu-zis, așa cum susținea evanghelia, ci în jurul mesei fără bucate se îmbulzesc, în picioare, o mulțime de farisei (Cu Sfinți, Negustori), în timp ce alții dau buzna pe ușă (Mântuleasa, Negustori) sau privesc de la balcon (Cu Sfinți). Martori ai scenei mai pot fi apostolii, care, fie rămân în picioare, în spatele învățătorului lor (Batiște, Cu Sfinți, Mântuleasa), fie se amestecă cu ceilalți iudei (Negustori). Femeia păcătoasă e zugrăvită întotdeauna prosternată în fața lui Iisus, ale cărui picioare le dezmiardă (Batiște), le sărută (Kretzulescu, Mântuleasa), le unge cu mirul aflat într-un ulcior din argint (Cu Sfinți) sau le scufundă într-un vas (Negustori).

PRIMA DINTRE MINUNILE săvârșite de Iisus, prefacerea apei în vin la nunta din Cana Galileii, este ilustrată plastic la cinci biserici bucureștene. În centrul compoziției, se află întotdeauna masa festivă, la un capăt al căreia șade, de obicei, Iisus (Batiște, Kretzulescu, Cu Sfinți, Elefterie), eventual alături de Maica sa (Kretzulescu). La Batiște și Elefterie, Fecioara nu participă la ospăț, ci doar se apropie discret de Fiul ei, șoptindu-i la ureche că se terminase vinul, în vreme ce, la Kretzulescu, un slujitor aduce acest fapt la cunoștința Mariei. La Mântuleasa însă, atât Iisus, cât și Maica Lui s-au sculat în picioare, pentru a-l supraveghea personal pe servitorul ce toarnă apă dintr-un ulcior în „cele șase vase de piatră, puse pentru curățirea iudeilor".[803] O situație stranie se întâlnește la Cu Sfinți, unde Iisus e înfățișat mai întâi în

mărime naturală, la banchetul nupțial, iar apoi, în miniatură, în prim-plan, alături de mama Sa și de vasele destinate abluțiunilor. Aceasta poate fi eventual explicată prin faptul că Mântuitorul își asumase, în respectivul caz, servirea cu vin a convivilor, odată ce, în mai multe compoziții (Batiște, Mântuleasa), înălțimea redusă constituie semnul distinctiv al slujitorilor.

Numărul nuntașilor așezați la masă alături de Iisus variază considerabil: între trei la Batiște, cinci la Elefterie, Cu Sfinți și Mântuleasa și zece la Kretzulescu; printre ei, destule capete încoronate: unul la Mântuleasa, doi la Elefterie și cinci la Cu Sfinți. De remarcat că, la Mântuleasa, femeile nu se bucură de privilegiul de a sta la masă cu bărbații lor, pe care-i privesc cu deferență de la depărtare. Dar și în alte cazuri (Batiște, Kretzulescu), destui nuntași nu s-au învrednicit decât de locuri în picioare (Batiște, Kretzulescu). Nimic nu pare însă a mai conta, când buna dispoziție a convivilor este asigurată nu doar de slujitorii ce aduc platouri cu mâncare (Kretzulescu), ori cupe cu vin (Batiște), ci și de doi muzicieni, care suflă în trâmbițe fie dintr-un colț al sălii de banchete (Kretzulescu, Mântuleasa), fie de pe zidurile unei clădiri din vecinătate (Batiște).

PRINTRE MINUNILE SĂVÂRȘITE DE IISUS, vindecările miraculoase dețin un loc de căpetenie. În cele ce urmează, ne vom ocupa de câteva dintre cele mai frecvent reprezentate pe pereții bisericilor din București. Potrivit Evangheliei după Ioan, „la Ierusalim, lângă Poarta Oilor, era o scăldătoare, care pe evreiește se numește Vitezda, având cinci pridvoare", pe marginea căreia „zăceau mulțime de bolnavi, orbi, șchiopi, uscați, așteptând mișcarea apei; căci un înger al Domnului se cobora la vreme în scăldătoare și tulbura apa și cine intra întâi, după tulburarea apei, se făcea sănătos".[804] Printre urgisiții sorții nădăjduind întru mila lui Dumnezeu, se afla și un invalid, care adăsta acolo de treizeci și opt de ani, întrucât nu avea pe nimeni care să-l împingă în apă imediat după intervenția angelică. Tocmai pe acesta l-a întrebat Iisus dacă voia să se însănătoșească și, la răspunsul lui afirmativ, i-a spus simplu: „scoală-te, ia-ți patul tău și umblă".[805] Iar ologul l-a ascultat într-o clipită.

În frescele de la Kretzulescu și Elefterie, scăldătoarea Vitezda, aflată în prim-plan, apare ca o elegantă piscină, mărginită de un portic în stil clasic. La Elefterie, în cele patru „pridvoare" – în fapt, niște cabine individuale – sunt înfățișate patru odalisce – una, complet despuiată, își acoperă sânii, într-un fals gest de pudoare –, despre care numai invalide nu s-ar zice că sunt. La fel, și celelalte trei personaje care se bucură de o baie reconfortantă în scăldătoare. Suferinzi par a fi doar

ologul, întins pe jos pe malul bazinului și, eventual, bărbatul de lângă el, cu chipul încruntat. La Kretzulescu, dintre năpăstuiții sorții de la Vitezda au fost înfățișați doar doi, invalidul nostru, care stă pe marginea piscinei, și un altul, care se îmbăiază pentru a se tămădui, cu toate că îngerul Domnului abia în momentul surprins de zugrav se coboară din cer pentru a tulbura apa. La Mântuleasa însă, scăldătoarea, reprezentată în planul cel mai îndepărtat al compoziției, este un lac natural, în care se pregătește să se cufunde o femeie fără veșminte, în timp ce un înger planează în zbor, agitând apa cu un băț lung. Neobișnuit pare faptul că ologul, întins pe o scândură, acoperit cu un cearșaf și odihnindu-și capul pe o pernă, se află la o distanță foarte mare de scăldătoare.

Dincolo de aceste deosebiri, în toate cele trei fresce menționate, în fața bărbatului neputincios apare, în fruntea apostolilor, Iisus, eventual binecuvântând (Elefterie, Mântuleasa). În urma acestui gest, ologul se tămăduiește și ia în spinare un pat – la Mântuleasa, cel pe care zăcuse până de curând, iar, la Kretzulescu și Elefterie, unul absent din scena anterioară.

PE CÂND IISUS PREDICA LA CAPERNAUM într-o casă plină ochi de lume, „au venit la El, aducând un slăbănog, pe care-l purtau patru inși. Și neputând ei, din pricina mulțimii, să se apropie de El, au desfăcut acoperișul casei unde era Iisus și, prin spărtură, au lăsat în jos patul în care zăcea slăbănogul".[806] Scena e zugrăvită la bisericile Kretzulescu, Mântuleasa, Negustori, dar și la Elefterie Vechi, unde e însoțită de inscripția, eronată, „Învierea fiicei lui Iair". În stânga compoziției, se găsește mereu Iisus, în picioare (Kretzulescu, Mântuleasa) sau șezând (Elefterie, Mântuleasa), urmat de ucenicii săi și, față în față, cu mulțimea ostilă a fariseilor – la Elefterie și Mântuleasa, și întâistătătorul acestora șade. Printre cele două tabere, doi (Kretzulescu, Elefterie, Mântuleasa) sau șase inși (Negustori) coboară un pat pe care e întins un olog (Kretzulescu, Elefterie, Mântuleasa), aparent printr-o deschizătură în acoperișul clădirii – din punct de vedere plastic, această senzație e transmisă în mod veridic doar la Kretzulescu, pe când, la Elefterie și la Mântuleasa, pare că acoperișul fost ridicat / demontat, dar bolnavul e lăsat în jos prin afara casei. Doar la Negustori, slăbănogul a fost coborât fără pat, atârnat de o mulțime de sfori, asemenea unei marionete din teatrul de păpuși, și pare a se fi lovit în urma impactului cu solul, așa că Iisus îi sare în ajutor, întinzându-i mâna stângă, în timp ce, cu dreapta, îl binecuvântează, tămăduindu-l.

În opera Sa de propovăduire, pașii l-au purtat pe Iisus și în ținutul gadarenilor, unde i-au ieșit în cale „doi demonizați [...] foarte cumpliți" și „au început să strige și să zică: Ce ai Tu cu noi, Iisuse, Fiul lui Dumnezeu? Ai venit aici mai înainte de vreme ca să ne chinuiești?"[807] Prin vocea îndrăciților, vorbeau, de bună seamă, diavolii înșiși, care, văzând că nu aveau scăpare, au solicitat să fie trimiși într-o turmă de porci ce păștea în depărtare. Vrerea le-a fost îndeplinită instantaneu, „iar toată turma s-a aruncat de pe țărm în mare și a pierit în apă".[808] În reprezentările din bisericile bucureștene, Iisus Hristos apare în partea stângă, urmat de ucenici, binecuvântându-i pe cei doi demonizați, care, uneori, se pleacă supuși în fața Sa (Cu Sfinți), iar alteori se feresc de El (Batiște). De remarcat că sunt mereu goi pușcă, iar la Mântuleasa alcătuiesc chiar un cuplu (bărbat și femeie) destul de arătos. Întotdeauna pe gură le ies doi drăcușori negri ca tuciul, care, atunci când ajung la porcii din zare, se multiplică. Suindu-se în spinarea acestor vietăți cu identitate incertă, le mână asemenea unor călăreți dibaci și se avântă în Marea Galileii, reprezentată ca o băltoacă la Batiște și un lac la Mântuleasa. La Batiște, scena se petrece sub ochii neputincioși ai porcarului, în vreme ce, la Cu Sfinți, acesta e reprezentat fără turma sa, dar și în absența întinderii de apă care avea s-o înghită.

PRINTRE MINUNILE CELE MAI CUNOSCUTE săvârșite de Iisus, se numără și lecuirea orbului din naștere. Potrivit Evangheliei după Ioan, pentru a-i reda acestuia vederea, Mântuitorul „a scuipat jos și a făcut tină din scuipat și a uns cu tină ochii orbului",[809] după care l-a trimis să se spele la scăldătoarea Siloamului. Frescele din bisericile bucureștene își propun să surprindă simultan cele două momente ale istorisirii biblice. Astfel, în prim-planul imaginii, apare, însoțit de apostoli, Iisus, care-i atinge (Elefterie, Mântuleasa, Negustori, Stavropoleos) sau se pregătește să-i atingă (Batiște) nevăzătorului pleoapele. Acesta e reprezentat ca un copilandru imberb – textul evanghelic îi amintește pe părinții orbului, chemați ulterior la interogatoriu de către farisei –, care uneori îngenunchează în fața Mântuitorului (Batiște, Elefterie, Mântuleasa). La Elefterie, se remarcă bastonul său alb, foarte asemănător cu cele folosite până în prezent de nevăzători. Cu excepția bisericii Negustori, la scenă nu asistă alți martori, în afara apostolilor, după cum tot singur este înfățișat orbul și la scăldătoarea Siloamului. În reprezentarea acesteia, zugravii bucureșteni și-au folosit din plin creativitatea. La Negustori, scăldătoarea, de dimensiuni considerabile, este alcătuită dintr-un bazin jos, dar întins, deasupra căruia se înalță

o colonadă elegantă, cu arhitrava surmontată de ornamente în formă de conuri, pe când, la Stavropoleos, corpul fântânii este acoperit cu un fel de tabernacul. În schimb, la Mântuleasa, scăldătoarea se reduce la o cuvă cenușie, cu trei găuri prin care apa se scurge pe pământ; pare însă a lipsi orice sursă de alimentare a fântânii. Cea mai complexă structură o are scăldătoarea de la Elefterie, dotată cu un corp central în formă de vas, din gura căruia țâșnesc năvalnic două jeturi de apă, revărsate într-un bazin central, iar, de acolo, prin trei orificii, într-un fel de tavă.

CEA MAI FRECVENT REPREZENTATĂ MINUNE a lui Iisus e însă Învierea lui Lazăr din Betania. Urmat de discipolii săi, Mântuitorul se îndreaptă către mormântul săpat în stâncă (Kretzulescu, Elefterie, Foișor, Mitropolie, Negustori) sau înspre sarcofagul expus la vedere (Floreasca, Mântuleasa). În cale, îi ies consătencele (surorile) defunctului, Marta și Maria, care i se prosternează la picioare în diverse poziții (la Floreasca, a fost zugrăvită doar una dintre ele). În spatele lor, se găsește sarcofagul din interiorul căruia trupul lui Lazăr se ridică înfășat în giulgiu („Și a ieșit mortul, fiind legat la picioare și la mâini cu fâșii de pânză și fața lui era înfășurată cu mahramă").[810] Doar la Kretzulescu, înviatul a fost deja scos din cutia de piatră, pe marginea căreia șade, cu lințoliul atârnându-i în jurul trupului. În schimb, la Mitropolie, sarcofagul propriu-zis a dispărut ca prin minune, din el nemairămânând decât capacul pe care-l poartă la subsuoară un tinerel. De altfel, ridicarea / mutarea acestuia din urmă constituie principala preocupare a slujitorilor din preajmă (Elefterie, Floreasca, Mântuleasa, Negustori). Conform mărturiei din Evanghelia după Ioan, fariseii n-au asistat direct la învierea lui Lazăr, ci doar au fost informați despre aceasta prin intermediul unor binevoitori, convocând imediat sinedriul pentru a lua măsurile ce se impuneau, adică pieirea celui vinovat de aducerea la viață a morților.[811] Cu toate acestea, zugravii bucureșteni au găsit de cuviință să-i înfățișeze pe mai-marii iudeilor ieșind din cetatea Ierusalimului, pentru a ajunge cât mai grabnic în Betania (Kretzulescu), privind de la depărtare cele întâmplate (Elefterie, Mitropolie) sau chiar sosind într-un suflet la locul faptei (Floreasca, Foișor, Mântuleasa, Negustori).

ILUSTRAREA EPISOADELOR DIN VIAȚA LUI HRISTOS se continuă, de regulă, în absidele naosului, cu înfățișarea primelor întâmplări din Săptămâna Patimilor, inaugurată, în mod paradoxal, de triumfala intrare a Fiului lui Dumnezeu în cetatea Ierusalimului. În centrul compoziției, se găsește Iisus călare pe un mânz / un măgăruș (parcă

pentru a concilia informațiile contradictorii din diversele evanghelii, zugravii bucureșteni au preferat un patruped cu identitate incertă) și urmat de ucenicii săi. În fața sa, se zbenguie unul (Cu Sfinți), doi (Elefterie, Negustori) sau trei (Kretzulescu, Mitropolie) copilandri, ce întind veșminte în calea Domnului (Kretzulescu, Elefterie, Mitropolie, Negustori), îl hrănesc sau îl mângâie pe măgăruș (Elefterie, Mitropolie, Negustori) ori flutură rămurele (Kretzulescu, Cu Sfinți, Mitropolie). Alteori, pentru a-l zări mai bine pe Iisus, unul (Kretzulescu, Negustori) sau doi (Cu Sfinți) prichindei s-au cocoțat într-un arbore din preajmă – doar la Cu Sfinți este vorba de un palmier (finic), în timp ce, la restul bisericilor, zugravii au preferat speciile autohtone. Totuși, la Mântuleasa, copiii lipsesc cu desăvârșire, dar au apărut în depărtare alte două personaje, probabil păstori sau lucrători ai pământului. Împăratul lui Israel este așteptat la poarta Ierusalimului de o mulțime, în rândurile căreia predomină bătrânii iudei cu bărbi lungi. Uneori însă, printre aceștia se mai strecoară și niște femei (Cu Sfinți, Mântuleasa, Negustori), inclusiv una cu un prunc în brațe (Cu Sfinți, Negustori). La biserica Elefterie, cel care poartă copilul e însă un bărbat.

POTRIVIT EVANGHELIEI DUPĂ MATEI, odată intrat în Ierusalim, Iisus s-a îndreptat spre templu, de unde „a alungat pe toți cei ce vindeau și cumpărau [...] și a răsturnat mesele schimbătorilor de bani și scaunele celor care vindeau porumbei".[812] Sfântul Ioan Teologul, care plasează întâmplarea cu mult timp înainte, imediat după nunta din Cana Galileii, adaugă informația că, pentru a fi mai convingător, Iisus s-a folosit de un „bici din ștreanguri",[813] mai ales că-și propunea să izgonească deopotrivă oameni, oi și boi. Și, într-adevăr, biciușca este nelipsită din mâna lui Hristos, care o răsucește în aer (Batiște, Cu Sfinți, Elefterie, Mântuleasa), pentru a-i plesni cu cât mai multă forță pe „jidovii" (inscripția de la Cu Sfinți) care se făcuseră vinovați de perfectare de afaceri în casa Domnului – doar la Kretzulescu, Mântuitorul lovește doar cu palma. Degringolada negustorilor evrei (la Kretzulescu, doi dintre ei poartă turban) cunoaște grade diferite de intensitate: la Batiște, Cu Sfinți și Elefterie, pare a avea loc o retragere organizată, la Mântuleasa panica acestora este redată de contorsionarea trupului unuia dintre ei, care caută să se ferească de lovituri, în vreme ce, la Kretzulescu, doi vânzători sfârșesc pe podeaua templului. De notat că, pentru a exprima nimicnicia negustorilor, zugravul de la Cu Sfinți a găsit de cuviință să-i reprezinte mult mai mici de înălțime decât apostolii ce-L însoțesc pe Iisus. Altminteri, între cele două grupuri de personaje se urmărește, în general, realizarea unui echilibru. În urma fugii negustătorilor, pot rămâne de izbeliște, răsturnate sau nu, tejghele

pentru schimbul valutar și alte operațiuni comerciale (Kretzulescu. Cu Sfinți, Mântuleasa) și lădițe pentru monetar (Batiște, Kretzulescu. Cu Sfinți, Elefterie), în timp ce prin aer pot zbura o mulțime de arginți (Cu Sfinți, Mântuleasa).

DEDESUBTUL EPISOADELOR din viața lui Iisus, se întinde, aproape fără excepție (lipsește doar de la Floreasca), banda cuprinzând medalioane cu sfinți reprezentați în bust. Este vorba, ca și în pronaos, de personaje mai puțin cunoscute și venerate de creștinii ortodocși, ce pot fi identificate cu certitudine doar când inscripțiile aferente sunt lizibile (Batiște, Cu Sfinți, Elefterie, Mântuleasa, Mitropolie, Negustori). Este vorba, de această dată, exclusiv de bărbați, precum Acachie, Adrian, Aetie, Alexandru, Andrei, Andronic, Antala, Archepsima, Areta, Arian, Auxentie, Aviv, Calinic, Chelsie, Darie, Ecdichie, Ermil, Eutihie, Evlampie, Flavian, Gaie, Gordie, Gurie, Haralambie, Irinarh, Isidor, Leontie, Levchie, Lisimah, Lucian, Lup, Mamant, Marchian, Martirie, Mavru, Nazarie, Neofit, Nichita, Orest, Pamfil, Platon, Prov, Protasie, Sacherdon, Sebastian, Serghie, Sozont, Tarahie, Teodul, Teona, Terentie, Tirs, Trofim.

PE REGISTRUL INFERIOR, sunt reprezentați, în primul rând, sfinți în mărime naturală, aparținând câtorva categorii precise. Dintre militarii a căror prezență este tradițională în naos au fost zugrăviți, cu precădere în abside, Artemie (Cu Sfinți, Elefterie, Floreasca, Mântuleasa, Mitropolie, Negustori), Dimitrie (Cu Sfinți, Elefterie, Floreasca, Mântuleasa, Mitropolie, Negustori), Eustație Plachida (Batiște, Mântuleasa), Gheorghe (Cu Sfinți, Elefterie, Foișor), Iacob Persul (Batiște, Elefterie, Mântuleasa), Mercurie (Batiște, Floreasca, Mântuleasa, Mitropolie, Negustori), Mina (Mântuleasa, Mitropolie), Nestor (Batiște, Cu Sfinți, Elefterie, Floreasca, Mântuleasa, Mitropolie, Negustori), Nichita (Cu Sfinți), Procopie (Cu Sfinți, Elefterie, Floreasca, Foișor, Mântuleasa, Mitropolie, Negustori), Sava Stratilat (Cu Sfinți), Serghie (Cu Sfinți, Elefterie), Teodor Tiron (Cu Sfinți, Elefterie, Floreasca, Mântuleasa, Mitropolie, Negustori), Teodor Stratilat (Batiște, Cu Sfinți, Elefterie, Floreasca, Mitropolie, Negustori) și Vah (Cu Sfinți, Elefterie). Printre apărătorii cu arma în mână ai credinței creștine, s-au strecurat și mai mulți tămăduitori ai trupului, doctorii fără de arginți Chir (Batiște, Floreasca, Mântuleasa), Cosma (Floreasca, Mântuleasa), Damian (Floreasca, Mântuleasa), Ermolae (Batiște), Ioan (Batiște, Floreasca, Mântuleasa) și Pantelimon (Elefterie, Floreasca, Mitropolie). Chipurile acestora ocupă, mai ales, intrândurile ferestrelor, pe când spațiul de la marginile absidelor naosului este, de

multe ori, rezervat stâlpnicilor: Alipie (Cu Sfinți, Elefterie), Daniel (Batiște, Cu Sfinți, Elefterie, Floreasca), Luca (Cu Sfinți, Elefterie) și Simeon (Batiște, Elefterie, Negustori).

Doar izolat, se întâlnesc și alte figuri, precum martirii iudei Eleazar și Solomonia (Batiște), Alexie, omul lui Dumnezeu (Negustori), mucenicii Fotie, Neofit și Trifon, protectorul viilor (Cu Sfinți), Sfinții Împărați Constantin și Elena (Batiște) ori mucenițele Chiriachi, Marta și Varvara (Elefterie). O prezență constantă o constituie însă arhanghelii Mihail și Gavriil, zugrăviți pe pereții naosului, chiar înaintea locului în care aceștia încep să formeze absidele (Batiște, Kretzulescu, Cu Sfinți, Elefterie, Floreasca, Mântuleasa, Negustori, Stavropoleos) sau *Deisisul*, reprezentat în jumătatea dinspre altar a absidei drepte (Batiște, Elefterie, Floreasca, Foișor, Mântuleasa). Tot așa, la îngemănarea naosului cu altarul, se regăsesc uneori față în față chipurile apostolilor Petru și Pavel (Batiște, Foișor, Mitropolie, Stavropoleos), precum și cel al lui Ioachim și al Anei, părinții Sfintei Fecioare, din a cărei viață se inspiră și unele picturi de pe bolta altarului (Batiște, Cu Sfinți, Floreasca; la Negustori și Stavropoleos, mama își ține fetița în brațe).

ICONOGRAFIA TURLEI NAOSULUI: Din nefericire însă, frescele din turlele celor mai multe biserici bucureștene au fost distruse, în urma diverselor mișcări seismice ce au afectat de-a lungul timpului capitala. Astfel, la multe lăcașuri nu se păstrează decât imaginile evangheliștilor din pandantive (Kretzulescu, Cu Sfinți, Floreasca, Mitropolie, Negustori, Stavropoleos). Mai rar s-a întâmplat ca și pe următoarele registre ale turlei să supraviețuiască fragmente de frescă (liturghia îngerească, apostoli, profeți) ce au fost sârguincios completate de zugravii din epoci mai recente (Batiște, Floreasca). Un caz fericit îl constituie cel al bisericii Foișor, unde restaurarea, în curs la momentul redactării acestui text, a salvat o bună parte a picturilor originare. În vârful turlei, tronează Iisus Pantocrator, înconjurat de o inscripție, de un curcubeu și de mai multe nimburi ce trasează opt mici semicercuri, în care se rânduiesc, deasupra norilor, cetele îngerești (arhangheli, serafimi, tronuri și capete de îngeri prevăzute cu aripioare). În semicercul aflat chiar dedesubtul Mântuitorului, a fost pictat tronul pregătit pentru Iisus ca drept Judecător, străjuit de Fecioară, Sfântul Ioan Botezătorul și o ceată de îngeri. Pe tron, se odihnește Duhul Sfânt în chip de porumbel, dar sunt așezate și o evanghelie și un veșmânt. În registrele inferioare, apar, conform tradiției, imaginile a opt proroci veterotestamentari (fără manuscrise

cu profețiile lor) și, respectiv, a opt apostoli. Și, mai jos, se plasează liturghia îngerească, aflată într-o stare precară de conservare: se discern totuși imaginea lui Iisus Mare-Arhiereu, așezat sub baldachinul liturgic, binecuvântând un înger aplecat cu evlavie în fața Sa, o parte din cetele îngerești participante la slujbă, ce poartă evanghelii, veșminte, o cârjă episcopală și o sabie; trupul Mântuitorului întins pe catafalcul purtat pe brațe de îngeri.

În schimb, la biserica Mântuleasa, unde turla de pe naos a fost înlocuită cu o simplă calotă, iconografia descrisă mai sus cunoaște certe simplificări. În centru, persistă imaginea Pantocratorului, înconjurat de cete îngerești (de această dată, apar și serafimii) și de tronul judecății, în timp ce pe următorul cerc sunt zugrăviți, în medalioane, profeți purtând manuscrise.

ICONOGRAFIA ALTARULUI. DECORAȚIA ARCULUI TRIUMFAL (Iisus Emanuel, scene din viața Mântuitorului): Decorația Arcului Triumfal care separă naosul de altar se organizează, cel mai adesea, în jurul figurii, amplasate central, a lui Iisus Emanuel. Având obișnuitul chip copilăresc, El binecuvântează cu ambele mâini (Elefterie, Mântuleasa) sau doar cu dreapta (Mitropolie), în timp ce, în stânga, poate ține un glob (Mitropolie). Este încadrat în două (Cu Sfinți) sau trei (Elefterie, Mântuleasa, Mitropolie) mandorle (una rotundă, iar cealaltă sau celelalte rectangulare) de culori felurite (alb, albastru, galben, roșu, verde), susținute de îngerași alcătuiți din cap și două aripi. La Mântuleasa, aceștia zboară și în jurul lui Iisus, pe cerul azuriu, presărat, la Elefterie și Mitropolie, cu stele aurii. La biserica Stavropoleos, Iisus Emanuel a fost înlocuit cu Hristos Pantocrator, dar tiparul iconografic menționat s-a păstrat cu fidelitate, la fel ca și la Negustori, unde imaginea Pantocratorului figurează în centrul următorului arc al altarului.[814] La Batiște însă, pe arcul triumfal, se găsește o amplă reprezentare a Înălțării lui Iisus, în mijlocul căreia tronează Mântuitorul, într-un nimb purtat de patru îngeri. Mai frecvent însă, icoana ridicării la ceruri a lui Hristos se întâlnește imediat în dreapta imaginii lui Iisus Emanuel (Kretzulescu, Elefterie, Mitropolie, la Negustori chiar lângă reprezentarea centrală, dispărută), dar figurează uneori și pe următorul registru de fresce (Cu Sfinți).

Altminteri, diversitatea scenelor reprezentate pe arcul triumfal este relativ mare. La baza acestuia, se întâlnesc uneori, așa cum am văzut, chipurile părinților Fecioarei, Ana și Ioachim (Batiște, Cu Sfinți, Stavropoleos), deasupra cărora pot apărea (Batiște, Kretzulescu,

Mântuleasa), în stânga, Îngerul Bunei Vestiri, iar, în dreapta, Fecioara Maria; la Mântuleasa, sunt însoțiți de câte un profet cu un sul desfășurat. În rest, predomină episoadele din viața Mântuitorului, inclusiv numeroase minuni: Iisus la doisprezece ani învățând în templu (Batiște, Kretzulescu, Cu Sfinți, Mitropolie), Nunta din Cana (Elefterie), Iisus la masă cu ucenicii (Kretzulescu) și, respectiv, cu fariseii (Kretzulescu), Hristos la fântână cu femeia samarineancă (Cu Sfinți, Mântuleasa, Stavropoleos), izbăvirea unui îndrăcit (Cu Sfinți), tămăduirea orbului din naștere (Batiște, Mântuleasa, Stavropoleos), vindecarea unui olog (Stavropoleos), Schimbarea la Față (Elefterie), pilda celui care nu a avut veșmânt de nuntă (Cu Sfinți), Iisus în casa lui Simon (Mântuleasa).

Un loc aparte îl dețin episoadele de după Înviere, reprezentate cu precădere pe arcul triumfal, precum mironosițele la mormântul gol, Iisus arătându-se femeilor (Cu Sfinți, Negustori) ori Necredința lui Toma (Kretzulescu, Elefterie, Floreasca, Mitropolie, Negustori, Stavropoleos).

Conform Evangheliei după Matei, „când se lumina de ziua întâi a săptămânii (duminică), au venit Maria Magdalena și cealaltă Marie ca să vadă mormântul“ lui Iisus, iar acolo l-au întâlnit pe îngerul Domnului, care „prăvălise piatra și ședea deasupra ei“.[815] Urmând cu destulă libertate această relatare, zugravul de la Mântuleasa le-a înfățișat pe cele două femei purtând, fiecare, câte un vas cu mir lângă sarcofagul gol al lui Iisus, cu capacul ridicat și rezemat pe o latură. Pe un colț al acestuia, șade un înger cu veșmânt cenușiu, iar nu cu „îmbrăcămintea albă ca zăpada“ și „înfățișarea [...] ca fulgerul“,[816] care le binecuvântează. În plus, mormântul săpat în stâncă a dispărut, sarcofagul Mântuitorului zăcând în mijlocul drumului. La fel se întâmplă și în reprezentările de la Cu Sfinți și Elefterie, inspirate de versiunile din alte evanghelii. Acestea înfățișează, fiecare, câte doi îngeri („Și a văzut doi îngeri în veșminte albe șezând, unul către cap și altul către picioare, unde zăcuse trupul lui Iisus“)[817] și trei mironosițe („Maria Magdalena, Maria, mama lui Iacov și Salomeea“),[818] venite cu mâna goală (Cu Sfinți) sau cu urne cu miresme (Elefterie). Contrar datelor din Ioan, unul dintre îngeri stă în picioare îndărătul sarcofagului, iar altul șade pe o margine a acestuia (Cu Sfinți) sau pe capacul înfipt în pământ într-un echilibru instabil (Elefterie). La această biserică, ambii trimiși ai Domnului țin în mâini fâșii din giulgiul lui Iisus, în timp ce la Cu Sfinți acestea sunt vizibile în sarcofag.

O reprezentare aparte se întâlnește în fereastra absidei drepte de la Kretzulescu, unde îngerii, de această dată cu veșminte albe și aripi mari, dintre care câte una ridicată, șed singuri pe marginea sarcofagului gol,

scos din mormântul săpat în pământ. La aceeași biserică, se regăsește și reprezentarea apostolilor la mormântul lui Iisus. Dintre cei cinci la număr, iar nu doar doi, ca în relatarea evanghelică,[819] Petru a intrat pe de-a-ntregul în sarcofag, de unde scoate linţoliul Mântuitorului, pe care alt ucenic se grăbește să-l pipăie.

Potrivit Evangheliei după Matei, mironosițelor care se grăbeau să le ducă apostolilor vestea cea bună a sculării din morți a Mântuitorului li s-a arătat însuși Iisus Hristos în carne și oase. La vederea Fiului lui Dumnezeu, femeile, stăpânite de bucurie, „au cuprins picioarele Lui și I s-au închinat".[820] Scena a fost imortalizată în bisericile Cu Sfinți și Negustori. În centrul primei reprezentări, se află Hristos, care le binecuvântează părintește pe cele cinci (*sic!*) mironosițe îngenuncheate în fața Sa (două în dreapta Domnului, iar trei la stânga). La Negustori însă, Iisus are grijă să le țină la distanță, împiedicându-le să-l atingă pe cele trei, de această dată, femei îngenuncheate în dreapta sa, în timp ce, în plan depărtat, se zărește sarcofagul gol, cu capacul dat la o parte.

În locul întâlnirii lui Iisus cu mironosițele, zugravul de la Kretzulescu a preferat să înfățișeze, într-o fereastră din absida dreaptă a naosului, arătarea lui Hristos către Maria Magdalena, atestată de Evanghelia după Ioan.[821] Într-un peisaj ușor vălurit, acoperit cu iarbă, în fundalul căruia se zăresc impunătoarele ziduri ale cetății Ierusalimului, femeia apare îngenuncheată într-o atitudine de venerație în fața lui Iisus, care o binecuvântează, dar o și ține cu delicatețe la depărtare („Nu te atinge de Mine, căci încă nu M-am suit la Tatăl Meu").[822] Și tot la Kretzulescu e atestată o altă scenă, populară în arta occidentală, dar rară în pictura postbizantină, „Frângerea pâinii", cina Mântuitorului cu Cleopa și tovarășul său[823] la Emaus.

Mult mai des e înfățișată pe arcul triumfal întâlnirea lui Iisus cu apostolul Toma, care, nefiind de față la apariția Domnului în cenaclul apostolilor, afirmase că nu avea să creadă în Înviere fără a vedea „în mâinile Lui, semnul cuielor" și fără a pune mâna în coasta Lui.[824] Relativ simplă și repetitivă, scena îl are în prim-plan pe Hristos, stând pe un piedestal jos (dublu la Florească), în fața ușii închise prin care intrase. În mod invariabil, el își ridică mâna dreaptă, pentru a-i îngădui lui Toma să-I pipăie coasta într-un gest uneori deosebit de teatral (Elefterie, Florească). În spatele apostolului necredincios, se înșiră, de obicei, cinci ucenici (trei la Stavropoleos), iar, în partea cealaltă, pentru a echilibra compoziția, ceilalți șase (șapte, la Elefterie).

AL DOILEA REGISTRU AL ALTARULUI (Domnul Savaot, Sfântul Duh, episoade din viața părinților Fecioarei și din copilăria Maicii Domnului): Al doilea registru de fresce al altarului are, de regulă, în centru imaginea lui Dumnezeu-Tatăl (Domnul Savaot, conform inscripției de la Batiște). Înfățișat ca un bătrân învesmântat în alb și roz (Batiște), verde și mov (Elefterie), maro și auriu (Mitropolie), cu părul și barba grizonante (Batiște, Cu Sfinți, Elefterie) sau albe (Mântuleasa, Mitropolie) și cu o aureolă triunghiulară (Cu Sfinți), cruciată (Elefterie) sau stelată (Batiște, Mântuleasa, Mitropolie), El binecuvântează cu dreapta, în timp ce, cu stânga, ține un glob, simbol al puterii. Este încercuit de trei mandorle (prima rotundă, celelalte două rectangulare) variat colorate (alb, albastru, galben, maro, roșu) susținute de șase (Mântuleasa, Mitropolie), opt (Kretzulescu, Batiște, Elefterie) ori doisprezece (Cu Sfinți) îngerași, reprezentați exclusiv sub formă de capete înaripate. În jurul Său, plutesc pe cerul înstelat (Cu Sfinți, Elefterie, Mitropolie) alți îngerași (trei la Mitropolie, cinci la Mitropolie, șase la Cu Sfinți, opt la Batiște, paisprezece la Mântuleasa), în timp ce mandorla îi este legată de cea a Duhului Sfânt – porumbel (Batiște, Kretzulescu, Cu Sfinți, Elefterie, Mântuleasa, Mitropolie), ilustrare plastică a tezei ortodoxe că Duhul purcede numai de la Tatăl. În schimb, la Negustori, pare să provină de la Fiul, ca în adăugirea *filioque* din Crezul romano-catolic, iar la Stavropoleos se plasează pur și simplu dedesubtul lui Iisus.

În mod uzual, de o parte și de alta a lui Dumnezeu-Tatăl, sunt înfățișate două episoade din viața Sfintei Fecioare, și anume Nașterea și Intrarea în Biserică (Batiște, Kretzulescu, Elefterie, Mântuleasa, Mitropolie, Negustori)[825] – la Negustori apare și Întâlnirea Mariei cu Elisabeta (Negustori). Doar la Cu Sfinți zugravul a preferat să le înlocuiască cu Înălțarea Domnului și, respectiv, Pogorârea Duhului Sfânt. Scenele menționate sau altele din viața Născătoarei de Dumnezeu apar la Kretzulescu și Stavropoleos și pe registrele inferioare ale altarului. Este vorba de Refuzul ofrandelor lui Ioachim și Ana (Kretzulescu), Zămislirea Maicii Domnului (Kretzulescu, Stavropoleos), Ioachim și Ana la masă (Kretzulescu), Nașterea Fecioarei (Stavropoleos), Binecuvântarea Mariei de către preoți (Kretzulescu, Stavropoleos), Ospățul lui Ioachim și Ana (Kretzulescu), Intrarea în Biserică a Maicii Domnului (Stavropoleos).

Potrivit Protoevangheliei după Iacob, unui „om pe nume Ioachim, din cale-afară de avut, care aducea mereu la templu daruri îndoite“ marele-preot Ruben i-a refuzat, într-o bună zi, dreptul de a oferi cel dintâi prinoase, zicând: „Nu ți-e îngăduit s-aduci tu, primul, daruri, căci n-ai născut vlăstar în Israel“.[826] Scena este reprezentată la

biserica Kretzulescu, unde Ioachim, purtând în mână un vas, sosește la templu (de fapt, un cort improvizat, susținut de un singur par înfipt în masa altarului) în tovărășia soției sale, Ana, ce aduce drept ofrandă un veșmânt. Cu o mișcare fermă a mâinii, Ruben, secondat de alți doi preoți, refuză categoric prinoasele celor doi.

CU TOATE ACESTEA, piosii soți n-au deznădăjduit și au continuat să înalțe rugi lui Dumnezeu ca să-i învrednicească să zămislească prunci. Așa că, la un moment dat, deasupra Anei s-a pogorât un înger care i-a zis: „Ana, Ana, Domnul a împlinit ruga ta: vei prinde sămânță în pântec și vei naște prunc, iar despre neamul tău se va vorbi în toată lumea." În același timp, „un înger al Domnului a coborât" și la soțul ei, care-și păștea oile, și i-a zis: „Ioachim, Ioachim, Dumnezeu ți-a ascultat rugăciunea; coboară cu turmele din pustie, căci femeia ta, Ana, va rămâne grea!"[827] Imaginea Bunei Vestiri a celor doi soți se regăsește atât la Kretzulescu, cât și la Stavropoleos. Ana apare îngenuncheată în interiorul zidurilor unei cetăți pustii (la Kretzulescu, în fața unei fântâni), în vreme ce Iosif se roagă, tot în genunchi, în deșert (la Kretzulescu, nu departe de el, se află un copilandru care privește cu uimire înspre cer). Deasupra celor doi coboară simultan, în picaj, câte un înger, care-i binecuvântează și le aduce vestea zămislirii Mariei.

CUPRINS DE ENTUZIASM, Ioachim s-a înapoiat iute la oraș, unde, într-un acces de generozitate, i-a dăruit Domnului Dumnezeu „zece mioare curate și neîntinate", preoților „douăsprezece juninci blânde", iar poporului „o sută de iezi". La poarta cetății, a fost așteptat de consoartă, care i-a confirmat că era grea și l-a petrecut până acasă, unde Ioachim a rămas pentru o zi să se odhnească.[828] La Kretzulescu, cei doi soți sunt înfățișați cinând împreună la o masă acoperită cu baldachin, la care îi servesc două slujnice.

ÎN COMPOZIȚIA NAȘTERII FECIOAREI, Sfânta Ana este înfățișată întinsă pe un pat, singură sau alături de micuța Maria înfășată din cap până în picioare (Mântuleasa, Negustori). În spatele ei, veghează, de cele mai multe ori, Ioachim (Batiște, Elefterie, Mântuleasa Negustori), care uneori se ivește sfielnic din spatele unui portic (Stavropoleos) sau al unei draperii (Mitropolie). Lângă patul lăuzei, se găsește întotdeauna o masă (la Mitropolie, acoperită cu un baldachin), pe care sunt așezate, de obicei, diverse vase. Tinerei mame vin să-i aducă daruri un număr variabil de femei (două la Negustori, trei la Batiște, Kretzulescu și Elefterie, patru la Mântuleasa, cinci la Stavropoleos și douăsprezece la Mitropolie), dar și un bărbat (Kretzulescu). La Mitropolie, micuța

Maria e întinsă pe un pătuț special, la Kretzulescu are parte de un coșuleț cu capac, pe când la Elefterie zace direct pe pardoseală. La Batiște, Kretzulescu și Stavropoleos, în colțul din dreapta jos al compoziției, a fost zugrăvită scena spălării Pruncului. O slujnică așezată, care o ține în brațe pe Maria (încă înfășată la Batiște și Stavropoleos, în pielea goală la Kretzulescu), încearcă temperatura apei turnate de o altă servitoare într-un lighean cu picior. La Mitropolie, în locul rezervat scenei îmbăierii apare o slujitoare torcând pe un taburet.

POTRIVIT ACELEIAȘI PROTOEVANGHELII după Iacob, când Maria a împlinit un an, Ioachim „făcu masă mare și chemă preoții, învățații, bătrânii și întreg poporul lui Israel. Și o aduse pe copilă înaintea preoților, care o binecuvântară zicând: «Dumnezeule al părinților noștri, binecuvântează pe copila aceasta și dă-i un nume slăvit de toate neamurile pământului.» [...] Și o duse apoi Ioachim înaintea arhiereilor, care o binecuvântară zicând: «Dumnezeule preaînalt, coboară-ți privirea peste copila aceasta și dă-i o binecuvântare desăvârșită.»“[829] Atât la Kretzulescu, cât și la Stavropoleos, scena blagoslovirii nu se plasează însă în casa înstăritului iudeu, ci în templu, unde micuța sosește în brațele mamei sale. Aceasta din urmă este întâmpinată, împreună cu soțul ei, din spatele mesei altarului, de trei clerici, al căror întâistător, purtând aureolă, îi dă binecuvântarea viitoarei Născătoare de Dumnezeu. Doar la Kretzulescu apare și o a doua scenă, cu o iconografie similară: Ioachim și Ana, de această dată fără prunc, sunt blagosloviți de trei bătrâni îndumnezeiți (cu toții poartă aureole) aflați în spatele unei mese pe care sunt așezate trei blide și un pocal. Ar putea fi vorba de reprezentarea ospățului oferit de Ioachim cu prilejul primei aniversări a fiicei sale.

LA ÎMPLINIREA VÂRSTEI DE TREI ANI, Ioachim și Ana au decis să-și încredințeze fiica lui Dumnezeu, așa că le-au chemat „pe copilele neîntinate ale evreilor“, care, alături de ei, au petrecut-o pe Maria „cu făclii în mâini până la Templul Domnului“. Aici, fetița a fost primită de marele-preot, care a sărutat-o și a binecuvântat-o zicând: „Domnul a preamărit pe veci numele tău. La sfârșitul veacurilor, El își va arăta prin tine răscumpărarea fiilor lui Israel.“ Și apoi, i-a oferit găzduire în templu, unde aceasta a viețuit până la vârsta de doisprezece ani „curată ca o porumbiță“, primind „hrană din palma unui înger“.[830] În bisericile bucureștene, reprezentarea Vovideniei își propune să surprindă, de cele mai multe ori (nu și la Negustori), atât încredințarea Mariei către marele-preot, cât și viața Fecioarei în *cella* templului. În stânga compoziției, ce cunoaște relativ puține variații, se află marele-preot,

ridicat de pe jilțul său cu piedestal, pentru a o întâmpina pe Maria, pe care o primește cu brațele deschise (Mitropolie, Stavropoleos), ori o binecuvântează cu dreapta și o mângâie pe creștet cu stânga (Batiște, Kretzulescu, Elefterie, Mântuleasa); la Negustori, își așază însă ambele palme pe capul copilei. În spatele acesteia, pășesc părinții ei, Ana și Ioachim, precum și mulțimea fecioarelor neprihănite ale lui Israel (la Batiște și Elefterie, întâistătătoarea acestora poartă o pelerină roșie cu glugă cu moț și ține în mână o lumânare). În planul depărtat al compoziției, se observă un pavilion acoperit cu un tabernacul, la care duce o scară cu mai multe trepte (lipsește doar de la Negustori). În interiorul acestuia, șade micuța Maria, spre care se îndreaptă în zbor un înger al Domnului, cu mâna întinsă (Batiște, Mântuleasa, Mitropolie), pentru a o hrăni, conform mărturiei evanghelice apocrife.

IMEDIAT DEDESUBTUL LUI DUMNEZEU-TATĂL (sau al Pantocratorului), apare, așa cum am văzut, reprezentarea simbolică a Duhului Sfânt în chip de porumbel. Purcezând de la Tatăl (Batiște, Cu Sfinți, Kretzulescu, Elefterie, Mântuleasa, Mitropolie) și purtând el însuși aureolă (Kretzulescu, Cu Sfinți, Elefterie, Mântuleasa, Mitropolie, Stavropoleos), acesta este încadrat în una (Elefterie), două (Kretzulescu, Cu Sfinți, Batiște, Mitropolie, Stavropoleos) sau trei (Mântuleasa, Negustori) mandorle, de obicei, albe și roșii – la Cu Sfinți și Mântuleasa, una este albastră –, cel mai frecvent rotunde, din care pornesc trei raze (Kretzulescu, Cu Sfinți, Mântuleasa, Mitropolie, alcătuite doar din raze la Batiște și Elefterie), dar și rectangulare (Stavropoleos), ori de forma unei stele cu opt colțuri (Negustori).

De o parte și de alta a Sfântului Duh, au fost zugrăviți, la Batiște, Kretzulescu, Mântuleasa Negustori și Stavropoleos, câte trei profeți, în medalioane unite între ele prin vrejuri de viță-de-vie (Batiște, Mântuleasa, Negustori) sau ale unei plante agățătoare incerte (Kretzulescu, Stavropoleos). Conform puținelor inscripții păstrate, este vorba de Aaron (Batiște), Daniil (Batiște), David (Batiște, Mântuleasa, Stavropoleos), Enoh (Mântuleasa), Ilie (Batiște), Moise (Batiște), Solomon (Batiște, Mântuleasa).

MAICA DOMNULUI *PLATYTERA TON OURANON*: De obicei, imediat dedesubtul Duhului Sfânt, este reprezentată, în calota altarului, Fecioara cu Pruncul, în ipostaza de *Platytera ton Ouranon* – doar la Stavropoleos se intercalează o bandă cu episoade din viața Născătoarei de Dumnezeu. Platytera șade pe un tron bogat împodobit, ce plutește uneori deasupra norilor (Batiște, Elefterie, Mântuleasa). Îl poartă în

brațe pe Pruncul Iisus, care binecuvântează cu dreapta, în vreme ce, în stânga, ține un manuscris (Kretzulescu, Cu Sfinți, Mitropolie, Negustori). Fecioara este întotdeauna încadrată de doi arhangheli ce poartă în mâini globuri și lănci (Batiște, Elefterie, Mântuleasa, Stavropoleos), suluri și sulițe (Negustori) sau doar lănci (Kretzulescu, Mitropolie). În afara acestora, primprejurul Fecioarei mai pot plana îngerași, alcătuiți din capete și aripioare (doi la Batiște și Cu Sfinți, zece la Mântuleasa). La Batiște și Cu Sfinți, în fața tronului Născătoarei, îngenunchează Cosma Melodul și Ioan Damaschin, ce poartă manuscrise cu poemele închinate Născătoarei de Dumnezeu. În plus, la Cu Sfinți, din spatele jilțului Fecioarei, se ivesc profeții David și Solomon, care țin, la rândul lor, suluri desfășurate, cu propriile prorociri.

REGISTRELE INFERIOARE ALE ALTARULUI, scene diverse (Cortul Mărturiei, Împărtășania apostolilor, Sacrificiul lui Isaac, Pilda celor zece fecioare): Pe registrul următor al altarului, a fost zugrăvită – central la bisericile Cu Sfinți, Elefterie și Mântuleasa și lateral la Kretzulescu – imaginea alegorică a așa-numitului Cort al Mărturiei, lăcașul de închinăciune durat de evrei în timpul rătăcirii lor prin pustie vreme de patruzeci de ani.[831] Secționată de o fereastră (Cu Sfinți, Elefterie, Mântuleasa), reprezentarea cuprinde, la mijloc (Cu Sfinți, Elefterie), un cort foarte simplu, adăpostind un pristol, pe care se găsesc, la Cu Sfinți, un candelabru cu trei brațe și, respectiv, un medalion cu chipul Sfintei Fecioare, de o parte și de alta a cărora oficiază, aducând o ofrandă și cădelnițând, Moise (?) și Aaron. La Elefterie însă, cei doi mari-preoți sunt înfățișați în interiorul cortului, în spatele mesei altarului, unde primesc prinoasele celor douăsprezece căpetenii ale lui Israel (vase de argint frumos lucrate, la Cu Sfinți și Kretzulescu, casete de diverse forme și mărimi, la Elefterie). Grupați câte șase în stânga și șase în dreapta și purtând coroane și veșminte somptuoase, aceștia (Ruben, Simeon, Levi, Iuda, Isahar, Zabulon, Dan, Iosif, Veniamin, Neftali, Gad și Așer)[832] se deplasează într-o procesiune solemnă către Cortul Mărturiei, care, la Mântuleasa, a dispărut ca prin minune. De altfel, la această biserică, și decorul scenei s-a simplificat mult, reducându-se la o succesiune de arcade, în interiorul cărora se găsește fiecare căpetenie, pe când, la Elefterie și Cu Sfinți, în fundal, se zăresc edificii complexe (cu trei niveluri la Elefterie, cu bastioane impunătoare la Cu Sfinți), alcătuind însă tot o secvență repetitivă convențională.

La Kretzulescu, cei doisprezece fii ai lui Israel nu mai sunt zugrăviți într-o lungă procesiune, ci în interiorul cortului, îngenunchează în fața mesei altarului (șase într-o parte, șase în cealaltă). Unuia dintre ei – al

cincilea, din stânga – îi strânge mâna (îi dă un obiect?) unul dintre cei doi preoți ce stau în picioare de cealaltă parte a mesei altarului, pe care se află doar o farfurie din argint.

DEDESUBTUL CORTULUI MĂRTURIEI (Cu Sfinți, Elefterie, Mântuleasa), Maicii Domnului Platytera (Mitropolie, Negustori) sau registrului cu scene din copilăria Sfintei Fecioare (Kretzulescu), a fost zugrăvită compoziția Împărtășirii apostolilor. În centrul acesteia, se plasează masa altarului acoperită cu un tabernacul, pe care este uneori așezată o evanghelie, deschisă (Mântuleasa) sau închisă (Cu Sfinți, Elefterie). Atât în stânga, cât și în dreapta, îl regăsim pe Iisus în odăjdii de mare-arhiereu și cu mitră pe cap (asistat, la Negustori, de câte un serafim), încredințându-le sfânta cuminecătură la doi dintre ucenicii săi, în vreme ce restul (cinci într-o parte și cinci în cealaltă) își așteaptă conștiincios rândul – numai Iuda, mereu ultimul din stânga, face cale întoarsă. La Cu Sfinți, Iisus îi întinde o azimă lui Petru și un potir lui Ioan, la Elefterie, îi oferă lui Pavel o linguriță cu împărtășania, pe care, la Mântuleasa, i-o duce lui Petru chiar la gură. În schimb, la Mitropolie și Negustori, Petru bea direct din potir. Identitatea apostolilor poate fi stabilită cu certitudine numai în cazul bisericii Elefterie, unde inscripțiile, bine conservate, ne asigură că ucenicii participanți la scenă sunt, de la stânga la dreapta, Iuda, Bartolomeu, Simon, Marcu, Matei, Petru, Pavel, Ioan, Luca, Andrei, Iacob, Toma. Așa cum se poate constata, dintre cei doisprezece lipsesc Filip, Iacob al lui Alfeu și Iuda fiul lui Iosif, înlocuiți cu evangheliștii Luca și Marcu și, respectiv, Pavel din Tars.

La Elefterie, în spatele celor două șiruri de ucenici, se găsește câte un serafim, pe când, la Mitropolie, au fost pictați Sfinții Ilarion și Partenie. În schimb, la Cu Sfinți, la marginile scenei împărtășirii, sunt reprezentate, în stânga, pilda celor zece fecioare (cinci nebune și cinci înțelepte), iar, în dreapta, Sacrificiul lui Avraam. Acesta din urmă mai fusese pictat și la Negustori, dar pe registrul lui Iisus Pantocrator, probabil pentru a pune în lumină evoluția sacrificiului la iudei, din vremurile Vechiului Testament până la jertfa Fiului lui Dumnezeu, celebrată în altar la liturghie. Diferențele dintre cele două tratări picturale ale Sacrificiului sunt mari.

La Negustori, compoziția, relativ simplă, plasată într-un peisaj muntos cu vârfuri înalte, îl are în centru pe bătrânul patriarh, care se pregătește să-l înjunghie în beregată pe micuțul Isaac. În stânga, se vede un altar din cărămidă pe care arde deja un foc, pe când, din colțul din dreapta sus, sosește îngerul Domnului, pentru a împiedica vărsarea de sânge nevinovat („Iar îngerul a zis: «Să nu-ți ridici mâna asupra copilului, nici să-i faci vreun rău, căci acum cunosc că te temi de

Dumnezeu și pentru mine n-ai cruțat nici pe singurul tău fiu.»“).[833] Surprins de această apariție, Avraam își întoarce nedumerit privirea înspre trimisul Domnului.

La Cu Sfinți, scena, din păcate destul de deteriorată, a Sacrificiului ratat se compune din mai multe episoade succesive. În colțul din dreapta sus, îl zărim pe Avraam rugându-se lui Dumnezeu – reprezentat simbolic de un nimb alb și roșu, din care pornesc trei raze – și primind porunca de a-și jertfi unicul copil: „«Ia-l pe fiul tău Isaac, pe singurul tău fiu, pe care-l iubești, și du-te în pământul Moria și adu-l acolo ardere de tot pe un munte.»“[834] Ceva mai jos, apare bătrânul patriarh, întins pe pământ într-o poziție nefirească, ducând jungherul la gâtul micuțului Isaac îngenuncheat și cu mâinile legate la spate, în timp ce îngerul Domnului se precipită să oprească omorul. În mod straniu, lângă Avraam și fiul său, se ivește, nemijlocit în stânga, același Avraam, poate aflat în drum spre muntele unde Domnul îi ceruse să-și suprime moștenitorul. În partea de jos a compoziției, apar, la stânga, doi slujitori, dintre care unul descâlcește dintr-un mărăcine coarnele unui berbec („Și ridicându-și Avraam ochii a privit și iată la spate un berbec încurcat cu coarnele într-un tufiș“).[835] Ceva mai spre dreapta, se odihnesc, așezați pe un tăpșan, Isaac și un alt tânăr, iar în colțul din stânga paște netulburat un măgăruș.

La biserica Cu Sfinți, față în față cu sacrificiul lui Avraam, e plasată ilustrarea plastică a unui text cu o puternică încărcătură escatologică, pilda celor zece fecioare („Împărăția cerurilor se va asemăna cu zece fecioare, care, luând candelele lor, au ieșit în întâmpinarea mirelui“).[836] Potrivit Evangheliei după Matei, cinci dintre acestea și-au făcut rezerve de untdelemn, iar cinci nu, astfel încât, la miezul nopții, când a sosit în fine și mirele, s-au văzut nevoite să ceară ajutorul suratelor înțelepte, care însă le-au refuzat, cu o scuză bine ticluită („Nu, ca nu cumva să nu ne ajungă nici nouă, nici vouă.“)[837] Plecate să-și cumpere uleiul trebuincios, s-au pomenit că „ușa s-a închis“, și ele au rămas pe dinafară. Sala ospățului nupțial nu era alta decât însuși raiul – un tărâm secetos, populat doar de câțiva arbori pitici –, împrejmuit cu ziduri înalte din piatră cenușie, dincolo de care le vedem pe fecioarele înțelepte închinându-se Mântuitorului Iisus, care le binecuvântează dintr-un pavilion aflat chiar deasupra porții de intrare.

PE URMĂTORUL REGISTRU, au fost pictate, cu excepția Paraclisului Mitropoliei, medalioane cu chipurile unor sfinți ierarhi. Inscripțiile păstrate la câteva dintre biserici (Cu Sfinți, Elefterie, Mântuleasa, Negustori) ne permit identificarea cu certitudine a unora dintre aceștia: papa Agaton (Negustori), Amfilohie, episcop de Iconium (Negustori),

Amvrosie de Mediolanum (Mântuleasa, Negustori), Antim al Nicomediei (Elefterie), Atanasie, patriarhul Alexandriei (Elefterie). Chiril al Alexandriei (Mântuleasa), papa Climent (Mântuleasa). Elefterie, episcop de Iliricum (Elefterie), Epifanie, arhiepiscopul Salaminei Ciprului (Elefterie), Evsevie de Samosata (Elefterie), Ignatie, patriarhul Antiohiei (Mântuleasa), antipapa Ipolit (Negustori), papa Leon cel Mare (Cu Sfinți), Meletie, patriarhul Antiohiei (Cu Sfinți), patriarhii Constantinopolului Metodie și Mitrofan (Negustori), Nicandru, episcopul Mirelor (Elefterie), Patrichie al Prusei (Elefterie), Porfirie, episcopul Gazei (Cu Sfinți), Proclu, patriarhul Constantinopolului (Mântuleasa, Negustori), papa Silvestru (Elefterie, Negustori), Tarasie, patriarhul Constantinopolului (Negustori). Cu totul remarcabilă este, așa cum se poate constata, prezența unui număr relativ mare de ierarhi din Occident.

Ierarhii coliturghisind: Dedesubtul acestor întâistătători ai bisericii, sunt reprezentați, în mărime naturală, cei mai însemnați ierarhi ai Răsăritului, celebrând sfânta liturghie. În mijlocul acestora (de obicei, în intrândurile unei ferestre), apare Iisus prunc, întins pe masa altarului (Cu Sfinți, Mântuleasa) sau într-un potir parțial acoperit cu un veșmânt (Mitropolie, Stavropoleos). Mântuitorul e străjuit îndeobște de doi arhangheli care participă la săvârșirea tainei euharistiei, eventual mânuind niște ripide (Cu Sfinți, Floreasca, Mitropolie, Stavropoleos), dar și de doi îngerași alcătuiți din capete și aripi (Mitropolie, Stavropoleos). Le urmează capii Bisericii între trei și cinci la număr (trei la Cu Sfinți, Elefterie, Floreasca, Mitropolie, patru la Kretzulescu, Mântuleasa și Stavropoleos, cinci la Batiște și Negustori), de fiecare parte a lui Iisus. Inscripțiile conservate ne arată că preferații zugravilor din București au fost: Atanasie Veliki (Cu Sfinți, Floreasca, Mitropolie, Negustori, Stavropoleos), Chiril al Alexandriei (Elefterie, Mântuleasa, Mitropolie, Negustori, Stavropoleos), Grigorie Bogoslov (Cu Sfinți, Mântuleasa, Mitropolie, Negustori, Stavropoleos), papa Grigorie Dialogul (Elefterie, Floreasca, Negustori), Ignatie, patriarhul Antiohiei (Negustori), Ioan cel Milostiv, patriarhul Alexandriei (Cu Sfinți, Negustori), Ioan Zlataust (Cu Sfinți, Elefterie, Floreasca, Mântuleasa, Mitropolie, Negustori, Stavropoleos), Nicolae al Mirei Lichiei (Cu Sfinți, Elefterie, Mântuleasa, Mitropolie, Negustori), Spiridon al Trimitundei (Elefterie, Mântuleasa, Negustori), Vasilie Veliki (Cu Sfinți, Elefterie, Floreasca, Mântuleasa, Mitropolie, Negustori).

Diaconicul și proscomidierul: Preasfinților ierarhi sunt ajutați uneori în munca lor de câțiva umili diaconi, reprezentați la marginile absidei altarului (câte unul la Floreasca și Stavropoleos, câte doi la Kretzulescu și Mântuleasa); doar la Mântuleasa se pot citi numele lui Amun și Lavrentie. Alte chipuri ale diaconilor bisericii primare au fost zugrăvite în *diaconicon*, o firidă din partea dreaptă a absidei altarului în care se păstrează veșmintele preoțești, vasele liturgice și alte obiecte de cult.

Dincolo de prezența imaginilor diaconilor, iconografia acestui compartiment al bisericii prezintă diferențe sensibile de la un caz la altul. În centrul firidei, pot apărea fie doar un diacon (Lavrentie) purtând macheta unei biserici (Elefterie), fie un ierarh împreună cu un diacon (Filip), binecuvântați de Iisus Hristos dintr-un nor trandafiriu (Negustori), fie însuși Iisus Hristos cu chip îngeresc, însoțit de diaconul Prohor (Cu Sfinți). Laturile firidei pot fi împodobite cu chipurile a unul (Ștefan și Nicanor la Cu Sfinți, un altul – neidentificabil – la Stavropoleos) sau a doi diaconi (Kretzulescu – în dreapta, este lizibil numele lui Lavrentie). Alteori însă, acolo apar imaginile unor ierarhi (Antim, Dionisie Areopagitul, Iacob și un altul – neidentificabil – la Negustori), eventual încadrați în medalioane (Climent, Vlasie și Ignatie, la Elefterie).

FAȚĂ ÎN FAȚĂ CU DIACONICONUL, se găsește, în cele mai multe biserici, proscomidierul, firida în care preotul pregătește pâinea și vinul pentru împărtășanie. Aceasta este în mod tradițional împodobită cu ilustrarea viziunii Sfântului Petru din Alexandria și, respectiv, cu imaginea lui Iisus în mormânt. Prima dintre reprezentări se lega, la origine, de conflictul dintre arhiepiscopul Petru și preotul Arie, partizanul unei doctrine ce contesta natura divină a lui Hristos. Conform tradiției, pe când se afla în închisoare, lui Petru i s-a arătat în vis Hristos copil, în vârstă de vreo doisprezece ani, cu veșmântul sfâșiat de sus până jos. La întrebarea arhiepiscopului „Mântuitorule, cine ți-a rupt haina?“, Iisus ar fi răspuns: „Arie cel fără de rușine mi-a rupt-o, căci a despărțit de Mine poporul pe care l-am câștigat cu sângele Meu. Păzește-te ca să nu-l primești în sânul Bisericii, pentru că are viclene și rele gânduri asupra mea și a poporului Meu“.[838] Avertismentul venea tocmai la momentul oportun, căci a doua zi Arie urma să-l viziteze pe Petru în temniță, solicitându-i reprimirea în sânul Bisericii alexandrine, sub motivul unei pretinse abjurări de la erezia sa. Deși legată inițial de lupta pentru putere din cadrul Marii Biserici din Alexandria, viziunea lui Petru a devenit ulterior un simbol al naturii

divine a lui Iisus, contestate odinioară de Arie și adepții săi. Această valență este, de altfel, potențată și de reprezentarea temei față în față cu imaginea lui Iisus-omul, atins de sfârșitul ineluctabil al tuturor muritorilor.

În bisericile bucureștene, Sfântul Petru al Alexandriei este înfățișat în odăjdii arhierești, rugându-se în fața mesei altarului (la Elefterie, Mitropolie și Negustori, aceasta este acoperită cu un tabernacul, înzestrat, la Negustori, chiar cu draperii), pe care stă în picioare Iisus copil. Din pudoare, straiele Mântuitorului nu apar pe de-a-ntregul sfâșiate (la Elefterie, Mitropolie și Mântuleasa, Iisus are doar umărul drept dezgolit, la Kretzulescu veșmântul i-a fost despicat până la brâu, pe când la Negustori este rupt de la mijloc în jos), ceea ce a făcut necesară introducerea unor inscripții lămuritoare („Cine ți-a spartu veșmântul“ [...], la Cu Sfinți, „Doamne, cine ți-a spa[rt] veșmântul“, la Elefterie).

ÎN CEALALTĂ REPREZENTARE din proscomidie, Iisus mort – cu cununa de spini (Batiște), ochii închiși și mâinile cu urme de stigmate (Batiște, Cu Sfinți), împreunate (Batiște, Cu Sfinți Mântuleasa, Mitropolie, Stavropoleos) sau atârnându-i pe lângă corp (Elefterie) – stă în picioare într-un sarcofag (Batiște, Mântuleasa, Mitropolie). În spatele său, se înalță crucea supliciului, dar și sulița cu care i-a fost împunsă coasta și buretele din care i s-a dat să bea oțet (Batiște, Cu Sfinți, Elefterie, Stavropoleos). La Batiște, lângă Mântuitor, se găsește și un potir, simbol al repetării jertfei de fiecare dată când e săvârșită sfânta liturghie. Uneori, trupul lui Iisus e susținut de Preacurata sa Maică (Stavropoleos) și de evanghelistul Ioan (Kretzulescu), cu chipurile răvășite de durere, pe când alteori aceștia apar de o parte și de alta (Elefterie, Mântuleasa) sau în spatele sarcofagului (Cu Sfinți, Mitropolie). Numai la Batiște, Fecioara se roagă singură dinaintea lui Iisus, pe când, la Cu Sfinți, în fața Mântuitorului adormit a fost pictat și dreptul Iosif, părintele său adoptiv. Uneori, la jelirea Fiului lui Dumnezeu, mai participă doi serafimi (Batiște), doi îngeri în bust (Cu Sfinți, Stavropoleos) sau doi îngeri având numai cap și aripi (Negustori). La Mitropolie însă, deasupra lui Iisus culcat în mormânt a fost zugrăvită imaginea lui Dumnezeu-Tatăl, de la care purcede Sfântul Duh, pe când, la Negustori, apare colina Golgotei, pe care tronează crucea roz, părăsită, a Mântuitorului. În afara celor două teme centrale, proscomidia mai poate fi decorată cu chipurile unor diaconi (Ștefan, la Elefterie și Mitropolie), eventual în medalion (Evmenie, la Elefterie) sau ierarhi (patru în medalioane la Mântuleasa).

Situația celorlalte culte în București

PRINTRE NENUMĂRATELE BISERICI PRAVOSLAVNICE din București, izbutiseră să se strecoare și câteva lăcașuri de cult aparținând altor confesiuni creștine ori religiilor mozaică sau islamică. Faptul este pus de profesorul francez F.G. Laurençon pe seama unei „toleranțe ce poate sluji drept exemplu multor altor țări, care se socotesc civilizate“,[839] părere la care aderă și britanicul William Wilkinson, deși consideră totuși că de libertatea religioasă extinsă din Principate beneficiau exclusiv cultele creștine („Toate religiile străine, cu condiția de a profesa doctrina creștină, sunt nu numai tolerate în principate, ci li se acordă și o mulțime de privilegii, de care nu se pot bucura în nici o altă parte din stăpânirile turcești.“)[840] În fapt, toleranța reprezenta mai curând rodul unei politici conștiente a mulți dintre domnii fanarioți, mânați deseori și de considerente politice, decât al unei stări de spirit generalizate în rândul credincioșilor fanatizați de clerul ortodox.

Mulți dintre aceștia nu erau, de pildă, cu nici un chip dispuși să stea cu mâinile în sân când „înăuntrul orașului“ se petrecea o „asemenea profanare“, după cum o numeau ei, adică exista o sinagogă ce „trebuia izgonită dincolo de zidurile“ capitalei. Așa că, în 1775, drept-credincioșii au dat fuga la domn, pentru a-i cere să remedieze situația, devenită intolerabilă. Norocul jidovilor că Alexandru Ipsilanti îi „privea cu aceiași ochi și fără parțialitate pe ortodocși, pe catolici, pe armeni, pe luterani, pe evrei și le acorda tuturor libertate de conștiință și exercițiul public al cultului“. Mai mult chiar, el a știut să le închidă cu multă dibăcie gura protestatarilor antisemiți, întrebându-i cu tâlc: „Dacă credința voastră nu ar fi religia dominantă și mărturisită de mine însuși (*sic!*), ați admite oare ca un domn de credință osebită de a voastră să vă trimită să săvârșiți slujbele voastre bisericești în afara orașului?“[841]

Nici toleranța față de catolici nu atingea întotdeauna cote maxime, așa cum s-a dovedit în 1730, când, văzând că biserica papistașă de la Bărăție se refăcuse peste noapte, bucureștenii s-au dus cu mic și mare (mitropolitul, mai mulți boieri, mulțime de popor) cu jalba-n proțap la vodă Constantin Mavrocordat, care „le-a dat un răspuns în doi peri, zicând că, dacă ar vrea năruirea patriei, să meargă și să distrugă biserica“. Iar ei, „auzind acest răspuns, s-au tras cu toții înapoi și biserica a rămas cum a fost“. De altfel, tot domnul fusese cel care, obișnuit cu proverbiala toleranță religioasă a bucureștenilor, îi învățase

pe catolici să reconstruiască Bărăția „cu atâta băgare de seamă, încât să nu se vadă că era vorba de o biserică", iar crucile să i le pună abia la finalizarea lucrărilor, de bună seamă, „în timpul nopții".[842]

Bărăția catolică

DINCOLO DE ACESTE NEAJUNSURI, catolicii au avut, de-a lungul întregii epoci fanariote, un loc de închinăciune chiar în buricul târgului. Ridicată la 1666 pe cheltuiala franciscanilor „din Bulgaria" („EXSTRVCTA A P.P. FR. PROVIN. BVLGARIÆ – A.D. 1666"),[843] Bărăția (*cf.* magh. *barát* „frate (în sens religios), membru al unui ordin monahal; prieten" [< sl. *brat* „frate"]) era, în 1715, doar „o biată casă de lemn închinată Sf. Fecioare",[844] a cărei renovare s-a realizat în urma intervenției lui Anton Maria del Chiaro, fostul secretar al lui Brâncoveanu, pe lângă domnul Ștefan Cantacuzino: „Mi-a mărturisit într-o dimineață, când avui onoarea de a lua masa cu el [...] intenționea de a dărui materialul necesar restaurării bisericuței noastre din București care sta să se dărâme, cu condiția de a nu ridica clopotniță, pentru a nu isbi în ochii turcilor".[845] Realizarea lucrărilor a fost stimulată, fără îndoială, de vizita la București, în postul Paștelui, a Monseniorului Paul Iosici, arhiepiscop de Sofia. Sosit, chipurile, pentru a sfinți Mirul ce le lipsea de mai mulți ani credincioșilor de la nord de Dunăre, acesta a profitat de ocazie pentru a se „întreține cu alimente și cu vinuri alese".

Din câte se pare, restaurarea Bărăției a vizat, în primul rând, crearea cadrului necesar pentru găzduirea unui oaspete atât de distins, „vrednic apostol al vremurilor" sale, căci Del Chiaro nu ne informează că s-ar fi efectutat alte reparații în afara „ridicării tronului archiepiscopal cu baldachin și toate cele necesare".[846] În plus, modesta ctitorie fusese lipsită nu cu mult timp în urmă și de odoarele sacre, „șase candelabre cu cruce și piedestale, cădelniță și lampă, totul în argint" „transportate toate, spre mai bună siguranță, în Transilvania". Rămâneau doar o icoană a Fecioarei cu Pruncul „frumos pictată în stil grecesc", așezată între altele două, „scandalos zugrăvite, una a Sf. Ștefan [rege] și alta al Sf. Sixt (Papă și Martir)".[847]

În jurul bisericii propriu-zise, se întindeau corpurile „săracei mânăstiri franciscane",[848] ridicată, din lipsă de fonduri, în mai multe etape, prin contribuția a diverși credincioși cu dare de mână. La „mica reședință cu un chiler (pivniță) bun și mare" refăcută în 1703, s-au

adăugat de-a lungul timpului alte construcții, precum zidul de incintă durat în 1727 din banii lăsați prin testament „de un medic luteran convertit *in extremis* la catolicism" sau două cămăruțe clădite „după plăcerea sa" de „un armean nestorian"[849] și rămase moștenire franciscanilor atunci când acesta și-a dat obștescul sfârșit.

O imagine despre felul în care se prezenta Bărăția în jurul anului 1760 ne putem face grație descrierii misionarului franciscan Blasius Kleiner, care a fost găzduit în chiliile acesteia. „Intrarea în Reședința însăși este din stradă, pe o mică potecă pe care se deschide o ușă către curtea interioară și, din stânga, o ușă spre cămăruță și, drept înainte, o ușă spre camera în care se vinde vinul și toate acestea, cu chilerul și atriul, sunt separate, ca părinții să trăiască izolați." Această separație nu trebuie să fi existat dintotdeauna, odată ce, la 1756, chiar în interiorul bisericii, fusese amenajată o cârciumă, fapt ce stârnea zeflemeaua bucureștenilor – „nu este biserică, nici mânăstire, ci cârciumă", spuneau ei cu dispreț despre locul de nevoire al franciscanilor.[850] Oricum ar sta lucrurile, pasiunea pentru vin a călugărilor rămâne incontestabilă, de vreme ce, după cum ne informează același frate Kleiner, ei amenajaseră curtea interioară a Bărăției, astfel încât în ea „să poate întoarce lesne un car încărcat cu vin". Nici alte activități lucrative, în afara comerțului cu alcool, nu fuseseră date uitării, căci la parterul corpului de chilii, alcătuit din „șase odăițe mai ridicate, nu chiar atât de bune, între care se interpuneau două coridoare înguste și o a șaptea odăiță", transformată în bucătărie, se afla „o încăpere boltită pentru vreun negustor mai mărunt".[851] Sintetizând, complexul monastic dispunea, în afara bisericii cu hramul Nașterii Preasfintei Fecioare și a corpurilor de chilii cu prăvăliile aferente, de două curți interioare, una mare și alta mică, de o grădină, scăldată probabil de cursul domol al Bucureștioarei,[852] și de un cimitir.

Chiar dacă nu se putea compara prin confortul oferit cu mânăstirile din Occident, Bărăția bucureșteană pare a fi fost mai primitoare decât stabilimentele catolicilor de pe teritoriul Bulgariei. De aceea, încă din 1792–1793, Paul Dovanlia, episcop de Nicopole (1777–1804), a profitat de ciuma izbucnită în eparhia sa, pentru a se muta în capitala Valahiei, mai întâi provizoriu, iar apoi definitiv. La fel au procedat și succesorii săi, Francisco Ferrero (1804–1813) și Fortunato Ercolani (1813–1822), care, în plus, au stimulat stabilirea la București și a reprezentanților altor ordine monahale, precum redemptoriștii și piariștii.[853] Mai ales că, cel puțin începând din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, domnii fanarioți se dovediseră, fără excepție, generoși cu așezământul baraților. Astfel, printr-un hrisov din 10 aprilie 1793

(reînnoind privilegii datând cel puțin din 16 mai 1772 de la Mihai Racoviță și care aveau să fie întărite de Alexandru Ipsilanti la 25 octombrie 1797,[854] de Constantin Hangerli la 10 aprilie 1793,[855] de Constantin Ipsilanti la 2 octombrie 1803,[856] de Ioan Gheorghe Caragea la 30 octombrie 1816),[857] Alexandru Moruzi îi scutea Bărăției „de toate dăjdiile" „doi vieri la viile [...] din Dealul Bucureștilor" și „doi argați, oameni străini, făr-de gâlceavă", dar și „o sută cincizeci de oi de oierit", „două sute de litre de dijmărit", „cincisprezece vite de văcărit", plus o pivniță din mahalaua Sfântului Gheorghe Vechi „de fumărit, de căminărit, de vamă, de vin domnesc și de toate alte angarii".[858] În plus, când, în toamna lui 1803, autoritățile de supraveghere și control („fumari, căminari și alți slujbași") descoperiseră că preacuvioșii călugări mai deschiseseră „niște prăvălioare", „în zidul bisericii și pre locul bisericii", fără a-și plăti dările prevăzute de lege, domnul Constantin Ipsilanti, în loc să-i sancționeze, i-a scutit galant de orice obligație pecuniară.[859] Mai mult de atât, pravoslavnicele autorități ruse de ocupație au hotârât, la 4 ianuarie 1809, contrar obiceiului pământului, „a se da leafă" „câte taleri 100 pe lună la fiecare" „episcopului și preoților, cari se află în București, ce săvârșesc slujba dumnezeească a credinței creștinești cei catolicești a Râmului".[860]

Totuși, în ciuda acestor înlesniri bănești și a înaltei păstoriri de care s-a bucurat, Bărăția n-a fost ferită de urgia divină. Astfel, la 28 august 1804, un puternic incendiu izbucnit în capitală a prefăcut-o în scrum („Ingenti exorto anno 1804, die 28 augusti, incendio, redactoque in cineres conventu"). În anul următor, ea a fost sumar refăcută, pentru a putea găzdui celebrarea serviciilor divine, dar lucrările propriu-zise s-au prelungit până în anul 1812, când a fost amplasată și o nouă pisanie („Erecta in honorem Nativitatis gloriosæ beatæ Mariæ, semper Virginis anno 1812").[861] Iar, peste nici măcar un deceniu, în 1821, Bărăția a fost – fatalitate! – făcută una cu pământul de un „ciclon năprasnic".[862]

Întârzierile în restaurarea mânăstirii erau, în bună măsură, cauzate și de faptul că aceasta nu putea conta pe ajutorul localnicilor, odată ce „romano-catolicii [...] care se aflau în Țara Românească erau toți străini, cei mai mulți germani sau unguri".[863] Li se adăugau totuși și credincioși veniți din alte spații geografice, precum cel italian: „mai sunt apoi alți catolici, din Veneția, Padova, Corfu, care slujesc ca secretari, medici, însoțitori",[864] după cum ne asigură episcopul catolic de Nicopole Antonio Becich (1743–1752), dar și câțiva polonezi (Nicolae Wolf, secretarul lui Brâncoveanu, †1742), armeni (Nuri, „floarea cea aleasă a armenilor", †1736, croitorul domnesc Serinus, armean din Constantinopol, †1739), ori levantini (Constantinus Lisa, negustor

din insula Chios, †1741), așa cum rezultă din studiul pietrelor tombale de la Bărăție.[865] Deși nu poate fi estimat cu exactitate, numărul total al catolicilor trebuie să fi fost foarte mic în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Grăitoare, în acest sens, e mărturia aceluiași episcop de Nicopole Antonio Becich, care arată că, în 1745, vieţuiau în capitală „doar 12 familii catolice, numărând 50 de suflete"[866] – era desigur vorba de credincioșii practicanți, ce frecventau biserica aflată sub oblăduirea înaltului ierarh. Ulterior, pe măsura înmulțirii contactelor Țării Românești cu Occidentul, numărul catolicilor a crescut considerabil, ajungând, spre sfârșitul epocii fanariote, la peste o mie de suflete (340 de familii, dintre care 194 maghiare, 52 franceze, 13 ruseşti[867] (*sic!*) conform unui recensământ efectuat în 1812). Nu însă grație prozelitismului fără perdea, care nu dădea întotdeauna rezultatele scontate, convertirile numărându-se nu rareori pe degetele de la o mână. Astfel, „lăudat să fie cerul", în 1748 la „catolicismul greu lovit" în Țara Românească au trecut, grație persuasiunii părinților misionari, „două femei și doi bărbați, precum și o armeancă ce practica în public cultul ortodox".[868] În schimb, anul 1736 fusese mult mai rodnic, odată ce atunci abjuraseră „schizma românilor, erezia luteranilor și a calvinilor"[869] nu mai puțin de 33 de oameni. Probabil și datorită tipurilor folosite de pioșii misionari, care dădeau uitării rânduielile de acasă și „purtau barbă atâta timp cât stăteau în Țara Românească" „pentru a închide gura grecilor, românilor și turcilor, care nu aveau nici o stimă pentru călugării fără barbă". Prevăzătoarea Curie romană se gândise la toate, dând chiar un decret în acest sens.[870] Alteori, călugării erau nevoiți să renunțe până și la reverendă, pentru a nu păți asemenea *bunului* preot și călugăr maghiar din Ciuc pe care, la 1740, numai ce i-a văzut veșmintele, „un blestemat de turc l-a lovit peste obraz cu coada lulelei". În schimb, de când, „cerându-și iertare cu multă supunere de la haina lui, s-a îmbrăcat în portul românesc", n-a mai avut câtuși de puțin a se „teme de cozile de lulea".[871]

Biserica luterană

LA DREPTURILE DE CARE SE BUCURAU CATOLICII în Țara Românească luteranii nici măcar nu puteau visa la începutul epocii fanariote, când „nu le era permis să aibă biserici sau vreun alt loc de adunare pentru practicarea religiei lor". Pe atunci, erau și puțini la număr, „câteva familii de sași transilvăneni" „de meserie argintari sau negustori

de brașovenii".[872] Ulterior, acestora li s-au mai adăugat și alți practicanți ai unor profesii în care valahii nu excelau în mod deosebit („diferiți meseriași, ca ceasornicari, giuvaergii etc. și un farmacist";[873] „străini veniți din Transilvania precum ceasornicari, argintari, spițeri").[874] Totuși, comunitatea a rămas restrânsă până la 1821,[875] neatingând aproape sigur numărul convențional de o mie de suflete invocat de britanicul William Wilkinson.[876]

Acest lucru n-a împiedicat însă organizarea religioasă a membrilor ei, un pastor pe nume Michael Schuster fiind atestat încă de la 1730,[877] când luteranii își țineau probabil serviciile divine într-un spațiu improvizat, iar nu într-un lăcaș propriu-zis de cult. Situația pare să se fi perpetuat până spre jumătatea veacului al XVIII-lea, când sașii – care nu izbutiseră să-i convingă pe domnii fanarioți să le îngăduie ridicarea unei bisericuțe – au avut inspirația de a apela la ajutorul celui mai de seamă coreligionar, suveranul Suediei, Frederic I (31 iulie 1747).[878] La indicațiile acestuia, ambasadorul scandinav pe lângă Înalta Poartă, baronul Gustaf Celsing cel Tânăr, i-a scris lui Grigore II Ghika, cu ocazia Anului Nou 1749, nu doar pentru a-l felicita, ci și pentru a-i solicita „libera practică a religiei" pentru „locuitorii din cetatea de scaun aparținând confesiunii din Augsburg".[879] În urma răspunsului favorabil al voievodului („nu li se va refuza deplina libertate de a-și exercita public cultul, fără nici o tulburare"),[880] s-a deschis larg drumul pentru construirea unui lăcaș luteran în București. Aceasta a fost aprobată, probabil în urma unui alt schimb de epistole, printr-un hrisov, azi pierdut, din 29 aprilie 1751, ce le permitea sașilor clădirea unui lăcaș „în care să-i slujească marelui Dumnezeu".[881] Nu le acorda însă și fondurile necesare construcției, pentru strângerea cărora pastorul comunității, pe nume Göldner, i-a trimis în Germania și Suedia pe doi credincioși cu putere de convingere, Jacob Clemens și Friederich Völfel. În peregrinările lor, aceștia au ajuns până la Stockholm, unde au primit deopotrivă bani și acceptul funcționării bisericii din București sub protecția legației suedeze din Constantinopol,[882] situație ce pare a fi rămas în vigoare până în ultimul deceniu al veacului al XVIII-lea[883] (comunitatea evanghelică „este pusă sub ocrotirea legațiunii suedeze din Constantinopol",[884] „sașii din Transilvania, de religie evanghelică, își țin slujbele religioase sub protecția consulului suedez [de la Constantinopol]").[885]

Totuși, micuța și firava parohie săsească s-a bucurat nu doar de generozitatea scandinavă, ci și de dărnicia lui vodă Constantin Cehan Racoviță (1753–1756), care, printr-un hrisov din 1 noiembrie 1753, a miluit-o cu „șase pogoane de vie și o sută de stupi și râmători și oi o sută și toate aceste bucate să fie în pace și iertate, stupii și râmătorii de

dijmărit și oile de oierit și nimeni de nimic la aceste bucate și vinul ce va face în vii de vinărici, nici o supărare să nu se facă".[886] Politica domnului dependent de alcool n-a fost însă urmată și de succesorii săi nemijlociți, căci atât Constantin Mavrocordat (1756–1758, 1761–1763), cât și Scarlat Ghika (1758–1761) au anulat hrisoavele favorabile luteranilor și au dispus sistarea lucrărilor de construcție a bisericii.[887] Sașii au fost, prin urmare, nevoiți să aștepte vremuri mai bune, ce au venit pentru ei odată cu semnarea Tratatului de pace de la Kuciuk Kainargi (1774), prin care Turcia se obliga în mod expres, în articolul XVI, referitor la țările române, „să nu împiedice în nici un chip libera închinare a religiunii creștine și să nu pună nici o piedică la ridicarea de noi biserici și la repararea celor vechi".[888]

În baza acestui text normativ a emis și Alexandru Ipsilanti, la 4 iulie 1777, hrisovul prin care le îngăduia sașilor „să-și facă bisericuță în locul ce l-au cumpărat, unde au avut și mai înainte și asemenea ca aceea" – rezultă foarte clar că aceasta fusese, între timp, complet distrusă – „în Mahalaua Stejarului, însă numai bisericuța aceasta, iar nu și cu alte împrejmuiri de ziduri", reînnoindu-i totodată „milele ce le-a avut de la răposatul Domn Constantin Mihai Cehan Racoviță".[889] Iar următorii domni din Fanar n-au prididit să înmulțească privilegiile și înzestrările lăcașului luteran de cult: „șase pogoane de vie și o sută stupi i râmători și oi o sută, care toate aceste bucate să fie în pace și iertate"[890] de la Mihai Suțu în 1784, „șase lude străini aduși din străinătate, treizeci cu bolovani de sare de la ocnele domnești"[891] de la Alexandru Moruzi (29 octombrie 1793), „scuteala unei cârciume de fumărit, de căminărit și de vamă și de toate dările ce sunt peste pivnițe"[892] tot de la Moruzi (28 decembrie 1799), patruzeci de lude și douăzeci și șase de poslușnici de la Ioan Gheorghe Caragea (august 1814).[893] Acest din urmă domn reiterează cu claritate în hrisovul său faptul că biserica sașilor se găsea „în protecsia domniei, iar nu sub străină stăpânire, și pre Domnul țării îl cunoștea de protector".[894] Etapa „suedeză" se încheiase astfel demult, și sașii își consolidau și din punct de vedere religios dreptul de cetate în București.

Despre felul în care arăta însă lăcașul luteran de închinăciune, târnosit la 15 august 1778, odată cu numirea ca paroh a lui Johann Klockner,[895] nu știm însă aproape nimic, din pricina faptului că acesta a fost dărâmat încă de la jumătatea secolului al XIX-lea, pentru a face loc unui monumental edificiu în stil romantic de inspirație istoricistă. Doar Sulzer ne informează că biserica sașilor avea „un turn cu clopot și ceas".[896]

Cultul „ungurilor calviniști“

INTERDICȚIA VIZÂNDU-I PE SAȘII LUTERANI de a avea, la începutul epocii fanariote, „biserici sau vreun alt loc de adunare pentru practicarea religiei lor“ se extindea, după cum se exprimă foarte limpede Anton Maria del Chiaro, și la „ungurii calviniști“.[897] De altfel, comunitatea acestora din urmă era și mai mică și mai puțin influentă, alcătuită fiind, în mare măsură, din simpli meșteșugari (tâmplari, cizmari, fierari, lăcătuși).[898] În plus, o bună parte dintre maghiarii stabiliți în București practicau religia catolică. Așa se face că, neavând posibilitatea de a-și înălța un lăcaș propriu de cult, calvinii au ales să frecventeze biserica luterană, consacrată la 15 august 1778. Situația e consemnată de călătorul rus Pavel Gavrilovici Divov, care arăta, în anul 1808, că „protestanții aveau în întreaga țară o singură biserică, la București, în care pastorul luteran oficia serviciul divin și pentru calvini“.[899] În aceste condiții, bieții unguri erau nevoiți să asculte slujba în limba germană, din care nu pricepeau o iotă. Situația s-a perpetuat până în anul 1814, când la București a sosit calvinul Imre Sükei, consacrat pastor de către parohul bisericii luterane Johann Klockner, care i-a permis, începând de la 2 mai 1815, să slujească acolo în maghiară.[900] A urmat, la scurt timp (22 mai 1815), în casa György Deák din mahalaua Dudești, momentul solemn al înființării „primei eclezii reformate de pe acest pământ străin, care Sfântă Eclezie n-a mai existat niciodată“.[901] Cu această ocazie, s-a redactat și un regulament de funcționare, iar credincioșii cu dare de mână i-au promis pastorului cazare gratuită și un salariu lunar de 80 de forinți, pe care, după încheierea festivităților, au uitat să i-l plătească. La fel s-a întâmplat, începând din 1818, și cu chiria de 300 de piaștri pe care le-o pretindeau luteranii calvinilor pentru dreptul de a le folosi biserica, așa că prietenia germano–maghiară s-a stricat grabnic. În loc să caute căi de împăcare, voluntarul Sükei s-a apucat să strângă bani pentru înălțarea unei biserici proprii, plecând „la cerșit“ în Ardeal și în Ungaria. Din ce a adunat de acolo, calvinii au cumpărat, la 24 octombrie 1819, de la Ilinca Cărpinișeanca un teren în Mahalaua Stejarului (Fântâna Boului), nu departe de biserica Kretzulescu, pe care intenționau să-și ridice biserica. Aprobarea de la domnie a venit lesne, ca urmare a intervenției consulului austriac, iar vodă Alexandru Suțu le-a și dăruit veneticilor 600 de galbeni, în schimbul unor concesii dogmatice de natură să apropie eclesia calvină de un lăcaș de cult ortodox: amplasarea unei cruci în vârful turlei, prezența

unei catapetesme menite a separa naosul de altar, pictarea unei icoane a Răstignirii Mântuitorului, aprinderea de lumânări în timpul ceremoniilor religioase. Însă sacrificiile au meritat, căci, chiar în ziua de Crăciun a anului 1821, ungurii calviniști își puteau târnosi o biserică numai a lor, ce-i drept din lemn și acoperită cu șindrilă.[902]

Lăcașurile de cult ale armenilor

CU TOATE CĂ DEȚINEAU O VECHIME MAI MARE pe pământul Țării Românești și exercitau o influență superioară celei a sașilor și ungurilor, armenii din București nu aveau încă, în anul 1742, propriul lăcaș de închinăciune („unde se găsește Scaunul nostru Domnesc și unde locuiesc mulți armeani, nu au nici o bisearică unde să se poată ruga după legea lor"). Și nu din pricina domniei, care le era favorabilă, ci din vina Patriarhiei Ecumenice, ostile răspândirii unui cult pe care-l considera heterodox. Iar domnul Mihai Racoviță, ca un fiu supus al Marii Bisericii ce se afla, nu cuteza să iasă din cuvântul Patriarhului, deși își dădea seama că era vorba de o „nedreptate ca ei să rămână fără biserică" („până când nu vor obține aprobare și binecuvântare de la Marea Bisearică, nu vom putea nici noi, la rândul nostru, să dăm aprobare de construcție de biserică"). Până la urmă, totul s-a terminat cu bine, căci Sanctitatea Sa Paisie II (1726–1732, 1740–1743, 1744–1748, 1751–1752) s-a înduplecat și le-a dat jeluitorilor armeni „enciclică patriarhală de aprobare și binecuvântare, conținând și semnăturile membrilor sinodului".[903]

Iar armenii s-au pus pe treabă și, în mai puțin de un an, au ridicat, pe Strada Săpunarilor, o biserică cu hramul sfinților arhangheli Mikayel și Capriel, mulțumită generozității unor conaționali cu dare de mână, ale căror afaceri prosperau în Imperiul Otoman („inițiatorul construirii [...] a fost [...] mahtesi Harutiun amira Hovviant'[904] și nepoții săi Poghos amira, Ciopan amira, Gabriel amira și conducătorul notabililor, onoratul Harutiun amira și cei doi frați, mahtesi Eghiazar și mahtesi Varderes").[905] Impresionat de performanță, Racoviță vodă i-a scutit de fumărit, pentru ca respectiva dare „să fie pentru ajutoriul și chiverniseala bisearicii care au făcut-o armeanii aicea în orașul domnii[i] meale în București", „după cum au dat ei și înainte la domnie, așa să dea la biserică în toți timpii, nezăticnit".[906]

În 1769 însă, niște bande turcești, ivite pe nepusă masă în capitală, au jefuit nu doar casele armenilor din mahalaua Popa Rusu, ci și lăcașul acestora de închinăciune, ce trebuie să fi adăpostit deja destule

odoare scumpe.[907] Lucrările de restaurare și extindere s-au finalizat abia în 1781, „în zilele preaonoratului domn Alexandru" (Ipsilanti), „prin ajutorul și cu contribuția unor persoane aflătoare la Constantinopol". „Domnul Iisus să îi scrie pe toți în cartea vieții".[908] Potrivit mărturiei călugărului mechitarist Minas Băjășkian, biserica armeană ar fi fost o „construcție impunătoare din piatră", cu „două cupole și multe podoabe și vase".[909] O parte dintre acestea, au supraviețuit până în secolul al XXI-lea, iar unele se păstrează astăzi în colecțiile Muzeului Comunității Armenești din București: două potire din argint, unul dăruit de turma credicioșilor (1797), iar altul de meșterul Gherdadian Mardiros (1818), un vas de alamă (1774) și un altul, poleit cu aur, pentru mir (1805), o cristelniță din 1800, un ibric (1739) și o căldărușă de aramă pentru uz bisericesc (1743), un relicvar din argint aurit (1795), două evanghelii ferecate în argint din 1732 și, respectiv, 1796, un veșmânt de diacon (1785), o icoană a Maicii Domnului cu Pruncul între Ioan Botezătorul și Sf. Hevond (?) (1782), una a spălării picioarelor (1791) și o alta, a Sfântului Sarkis/Serghie (1791).[910] Studierea inscripțiilor de pe acestea, precum și de pe pietrele tombale aflate odinioară în curtea impunătoarei catedrale armenești construite în 1911. pe locul bisericii din epoca fanariotă, ne permit, într-o anumită măsură, să stabilim originea credincioșilor armeni din București. Avem. pe de o parte, enoriași proveniți „din partea răsăritului" (Mairam. soția lui Agop din Smirna, †1776; Hagi Tomasian, fiul lui David, din partea răsăritului, †1782; Hagi Garabed, fiul lui Baba, din Orient: Sima, fiul lui Tavit, din Orient, †1802), iar, pe de alta, din orașele otomane de pe malul sudic al Dunării, Silistra și Rusciuc (Hagi Stephanos din Silistra, †1787; mahtesi Karabet din Rusciuc, †1785; Pîyîklîzate Vardan, din Rusciuc).

Înmulțirea comunității din capitală, ca și extinderea ei în afara actualei zone a Moșilor (mahalaua armenească) i-a determinat pe armeni să-și înalțe și o a doua biserică, *mică*, dar tot din piatră, a cărei existență este confirmată atât de Hugas Ingigian,[911] cât și de Minas Băjășkian („Pe vremuri, erau aici mulți armeni și ei au construit biserici, din care două există până azi, una este mică, iar cealaltă este frumoasă").[912]

Avatarurile sinagogilor bucureștene

PENTRU EVREII BUCUREȘTENI, epoca fanariotă a început sub cele mai sumbre auspicii, căci domnul Ștefan Cantacuzino, dorind să-și atragă popularitate prin „demonstrațiuni zeloase față de religie, de natură să impresioneze mintea norodului", a ordonat „dărâmarea sinagogii, cu toate că aceasta se afla pe un loc retras, interzicându-le evreilor să se mai poată ruga în adunări".[913] Punerea în aplicare a deciziei voievodului a fost probabil însoțită de o dezlănțuire de violență a gloatei bucureștene, căreia i-au căzut victimă unii dintre membrii marcanți ai comunității iudaice din capitală, precum rabinul Mordehai († 6 decembrie 1715) „șeful cel sfânt, mărtirul, marele-staroste", „fie-i sufletul păstrat în mănunchiul vieții, în grădina Eden".[914]

Din fericire însă pentru evrei, principii fanarioți, proveniți din lumea otomană, în care religia mozaică era relativ protejată, au avut, în general, o atitudine binevoitoare față de comunitatea iudaică, fapt confirmat, printre alții, de François Recordon, secretarul principelui Ioan Gheorghe Caragea, care nota: „evreii [...] se bucură de o mare libertate a cultului din partea cârmuirii, dar sunt expuși, ca peste tot aiurea, insultelor poporului de rând".[915]

Așa se face că, în 1760, funcționau probabil în București două sinagogi,[916] iar, peste câțiva ani, evreii, încurajați de toleranța stăpânirii, s-au apucat să clădească o alta, „lângă hanul Sf-ului Gheorghe Nou". Spre nenorocul lor, în acel moment sălășluia în capitală „preasfințitul patriarh (al Ierusalimului) chir Efrem II" (1766–1771), care, asemenea unui bun creștin ce se afla, i-a cerut lui vodă Alexandru Ghika (1766–1768) să *strice* sinagoga, aruncând și „un strașnic blestem"[917] asupra jidovilor și a lăcașului lor de închinăciune. Zis și făcut. Totuși, iudeilor le rămâneau celelalte case de rugăciune – sau măcar una, menționată în hrisoavele domnești de numire a „starostelui de evrei" Pilat de către Alexandru Ipsilanti (februarie 1775)[918] și, respectiv, a lui Iosif Simon de către Mihai Suțu (7 octombrie 1783)[919] și Nicolae Mavrogheni (10 ianuarie 1787) („Asemenea, ținea ovreii și povernele ce le-au avut cu cheltuiala lor în București pe locul ce li s-au dat de la Domnie și Sinagoga lor"[920] – interesantă alăturarea permanentă dintre „instalațiile rudimentare pentru fabricat rachiu sau spirt"[921] și locul de închinăciune al iudeilor).

În plus, același excentric, dar religios Mavrogheni le îngăduia, tot în ianuarie 1787, „tuturor ovreilor câți lăcuitori aici în orașul domniei mele, București, ca să aibă voie, prin acest al nostru domnesc hrisov,

a-și face o casă cu două odăi, ca să le fie pentru rugăciunea lor cea de toate zilele aici, în mahalaua Popescului, pe un loc care în divanul domniei noastre s-a adeverit că au fost a lor, cumpărat mai den ainte, pentru care au făcut ei cu toții jalbă și plângere, zicând că și mai den ainte au avut o casă pentru rugăciune din toate zilele aici, în târg". Sigur, nu era vorba de un edificiu monumental, dar cel puțin iudeii își puteau face „nesupărați de nimene" „rugăciunea din toate zilele"[922] în chiar mahalaua lor.

Pe de altă parte, tot mai mulți israeliți nou-veniți în capitală își închiriau case și-și deschideau afaceri în zona Mânăstirii Sfântului Gheorghe, care „se umpluse toată de ovrei, dând (ei) pe prăvălii îndoit preț chirie". Printre clădirile luate în exploatare, se număra și Hanul Niculescului, în care evreii din cartier, „cei mai mulți [...] sudiți", își făcuseră „sinagogă pentru rugăciune ce au după legea lor", profitând de ocupația militară austriacă din perioada noiembrie 1789–iulie 1791. Cum cealaltă havră se găsea departe, când era „vreme rea, cum: ploaie, noroaie sau zăpadă", iudeii preferau să se roage în sinagoga improvizată. Afluxul masiv și brusc de alogeni în zonă a generat însă nemulțumirea mahalagiilor români, care, atunci când conjunctura politică s-a schimbat, s-au dus să se jeluiască la vodă Alexandru Moruzi. Fricțiunile inerente dintre cele două comunități au căpătat însă, în textul jalbei, dimensiuni apocaliptice: „Nu-i îndestul că-i ocărăsc deapururea și ne bat copiii, ci și pe preotul acei sfinte biserici Răsvanul l-au necinstit, încă au ridicat și mâna de au tras pe preot de barbă și de păr, bătându-și joc de cinul preoției lui, cum și mai vârtos chiar de sfânta biserică." În fața unor acuzații de o atare gravitate, măria sa i-a trimis pe doi mari-boieri, vel vornicul Ienachi Moruz și vel vistiernicul Costandin Filipescu, „să teorisească pricina", „făcând cercetare la fața locului". Cum „au ești de față un Grigore Cojocaru i Nicola Cazangiu i Mincul Cazangiu i Hristo Brutariul i Ion Dascălul, i Calciul Papugiul i Nica cărcir (*sic!*) și un Manta, mahalagii[i] de acolo, care deteră mărturie în frica lui D-zeu că ei au fost de față și au văzut prin un Marco ovreiul i Iancul Croitorul, ovrei ce sunt sudiți chesaricești, i pe un Herșu Croitorul ovrei, ce au fost împreună cu o calfă a lui, și pe un Iancul Nebunul ovrei, trăgând pe preot de barbă și de păr și înjurându-l" soarta răufăcătorilor a fost pecetluită. În temeiul hrisovului domnesc din 10 noiembrie 1793, sudiții erau trimiși „cu vătaf de aprozi la Agenție să se pedepsească cu bătaie, unde să fie de față zapciu până își vor lua căzuta pedeapsă", iar apoi expulzați prin diligențele consulului austriac, în timp ce evreii pământeni urmau să fie altoiți „cu câte o sută cincizeci toege", „în locul în care făcuseră gâlceavă". Sentința nu era însă

pronunțată după bunul-plac al voievodului, ci pe baza unor pasaje din pravilele împărătești, ce consfințeau statutul de inferioritate al evreilor față de creștini, precum „nu cumva jidovii, mândrindu-se și nădăjduind la a lor sumeție, cu obrăznicia împotriva legei creștinești vor păși" (tom I, cartea I, cap. 40).

Iar sinagoga urma să aibă parte de o soartă și mai cruntă decât enoriașii zurbagii, căci vodă le poruncea cu tărie „starostelui și celor de frunte ai breslei ovreilor" „ca, în trei zile soroc, înșiși ei să-și ridice și să-și strice cu totul Sinagoga dintr-acest han, în care soroc de se va afla neridicată, ca niște nesupuși, vor fi trimiși la ocnă". În acest caz, argumentația juridică era și mai firavă, boierii invocând, pentru dărâmarea sinagogii, precedentul stricării ei în perioada 1766–1768 „cu sfatul" „și mai vârtos prin strașnic blăstămul" „preasfințitului patriarh răposat întru fericire chir Efrem", în vreme ce domnul adăuga, fără a da detalii, că se dovedise „întâi pentru sinagogă că a fost oprită și mai nainte alta, decât una veche care au avut-o dinceput și care o au și acum la mahala".[923]

Horărârea extrem de severă a lui Alexandru Moruzi le-a creat impresia unor bucureșteni că puteau să-i împileze după pofta inimii pe ovreii văduviți, în acel moment, de protecția domniei („unii-alții din prăvălieși și orășeni îi supără a nu-și face dreptul alișverișul lor, feluri de chipuri îi înjură și le batjocorește copiii cu vorbe hulitoare, pe ulițe și pe la prăvăliile lor"), așa că, pentru a calma spiritele, vodă a fost nevoit să emită un nou act, prin care le poruncea bucureștenilor „să nu aibă a face vreun fel de supărare, ori în chip de zăticnire alișverișului lor, sau în chip de hulă și batjocură, cu cuvinte de înjurături lor sau copiilor lor", amenințându-i, în caz de nesupunere, cu certarea zapciilor.[924]

Constatând deopotrivă ostilitatea populației creștine și atitudinea fluctuantă a domniei, evreii n-aveau altceva de făcut decât să aștepte un moment prielnic pentru a smulge de la stăpânire aprobarea construirii unei noi sinagogi. Așa au reușit, profitând de o conjunctură favorabilă, să-și ridice, spre finele veacului al XVIII-lea, în mahalaua Schitul Măgureanu, un lăcaș de închinăciune din lemn, ce avea să ardă la 1813.[925]

La fel au procedat și iudeii spanioli, supuși ai Imperiului Otoman, care, pe la începutul secolului al XIX-lea, au început să se stabilească în număr mai mare la nord de Dunăre, alături de confrații lor așkenazi. Anterior însă, inclusiv în ultimul sfert al veacului al XVIII-lea, „evreii turci (sefarzii – *n.n.*) [...], care nu vorbeau deloc germana, ci turca și greaca, [...] nu își aveau domiciliul permanent (în București – *n.n.*) ca și ceilalți, ci veneau din timp în timp, ca și armenii, să facă comerț și

apoi plecau din nou")[926] – după cum arată elveţianul Franz Joseph Sulzer, un atent observator al realităţilor din Valahia în vremea domniei lui Alexandru Ipsilanti. Așa se explică faptul că abia în 1811 și-au întemeiat sefarzii o Confrerie Sacră proprie, iar, peste încă șase ani, la 11 aprilie 1817, fruntașii lor „Gavril Coen și Marcul Arseh ovrei" au cumpărat la „sultan mezat" un loc în „Mahalaoa Popescului" „în față stânjeni 12 și palme 76, la mijloc stânjeni 12 și palme 2 și la fund stânjeni 12 și palme 5". Acesta întrunea condiția obligatorie de a nu se găsi „aproape" de „vre o sfântă biserică", iar proprietarii se angajau solemn în fața vel vornicului Dumitrașco Racoviță și vel cămărașului Iordache Slătineanu „să încunjure acest loc cu un zid înalt", pentru a nu jena ochii sensibili ai credincioșilor drept măritori. Așa că, la 17 iunie 1818, Ioan Gheorghe Caragea le îngăduia „jăluitorilor ovrei" „de a-și face sinagoga pe acel loc", cu condiția rezolutorie de a ridica „un zid înalt împrejur, după făgăduiala ce dăduseră înaintea dumnealor mai sus numiților boieri".[927]

Dosnicele locuri de închinăciune ale dreptmăritorilor musulmani

DINTRE TOATE RELIGIILE, cea mai năpăstuită în cetatea de scaun a Bucureștilor era cea islamică, de vreme ce, așa cum arată Del Chiaro, „în toată Valahia, ca și în Moldova nu se găsea nici o moschee cât de neînsemnată, așa că, pentru rugăciunile lor, turcii erau nevoiți a se aduna într-un loc mai retras, unde și le făceau cu toată discreția".[928] Situația e consemnată ca atare de toți vizitatorii străini ai capitalei, dintre care mai ales germanii nu pregetă „să se minuneze de toleranța și îngăduința" otomanilor, susținând, asemenea lui Sulzer, că „turcii, barbarii de temut și stăpânii acestor țări, țin așa de mult la cuvântul dat în privința libertății religioase, încât preferă să nu se închine Dumnezeului lor în moschee decât să-și calce cuvântul".[929] „Nu se poate admira îndeajuns modestia turcilor din acest punct de vedere", căci, deși sunt „adevărații stăpâni ai țării, n-au nici o moschee și nu celebrează în public nici un serviciu divin",[930] conchidea un alt teuton, negustătorul Jenne-Lebprecht. Nici unul dintre aceștia nu pomenește însă nimic de suferințele pe care erau dispuși să le îndure bieții valahi ori de bănetul pe care-l cărau necontenit la Înalta Poartă, doar ca să nu se ridice vreo geamie în țara lor.

Totuși, turcii erau mult prea evlavioși pentru a se putea lipsi de rugăciuni într-un cadru organizat pe perioada șederii lor în București, așa că se îngrijiseră să amenajeze cu discreție un mecet în Hanul Beilicului, în care erau îndeobște găzduiți.[931] Iar stăpânirea Țării Românești se preocupa să le asigure acolo toate condițiile pentru a se simți ca acasă. Numai că uneori mai interveneau și incidente neprevăzute, așa cum s-a întâmplat la începutul lunii ianuarie 1818, când „vederea numiților musafiri" a fost tulburată de „carnea de râmător", care-și făcuse inopinat apariția în măcelăria din fața hanului. Credincioșii s-au plâns degrabă la domnie, iar vodă Caragea a dat aprigă poruncă „să nu se cuteze a mai tăia acei măcelari sau a mai ține la acel scaun carne de râmător [...], căci avem a trece înșine noi pe la Beilic și, de vom vede măcar un dram de carne de râmător pe scaunul de acolo, îi vom pedepsi pe acei măcelari cu strășnicie chiar acolo, în fața locului; tolco pisah gospod – 1818 ianuar 26".[932]

Iar cum numărul de musulmani aflați în trecere sau oploșiți prin capitală era în continuă creștere pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, la marginea capitalei s-a clădit, la un moment dat, un mic mecet, mărginit de un cimitir, că nu doar ghiaurii răposau la București. Acesta se regăsea încă pe planul maiorului baron Rudolf Artur Borroczyn (1844–1847), fiind desființat abia în 1874, pentru că nu îndeplinea cele mai elementare condiții de igienă.[933] Dintre pietrele tombale de acolo, doar una pare a fi scăpat din calea urgiilor sorții, păstrându-se în colecțiile Muzeului de Istorie a Orașului București: „Rugați-vă pentru sufletul răposatei și mântuitei Fatime khatun, sora lui Seturi zade, haseki El-hadj Osman Aga; anul 1196 (1781)".[934] Și totuși, până astăzi strada pe care ființase odinioară țintirimul poartă numele de Mecet. Semn al faptului că și pe la București au trecut odinioară musulmani pioși, nu doar „mulți arabi și turci" care „s-au lepădat acolo de credință și au rămas în țară" pentru „cârciumile orașului deschise și îmbietoare" și pentru „băieții și fetele ce pofteau pe primul venit să chefuiască pe un preț de nimic",[935] așa cum ne asigură un anonim turc la 1740.

Crucile și troițele Bucureștilor

TRAVERSÂND DUNĂREA dinspre Imperiul Otoman, arheologul și numismatul italian Domenico Sestini constata cu surprindere, în 1779, că pe malul nordic al fluviului „semiluna otomană era umbrită de o serie de cruci care pot fi văzute înfipte în pământ la hotarele acestei

țări și care nu sunt decât trunchiuri întregi de copaci cioplite grosolan cu securea ca să formeze cu stângăcie o cruce ortodoxă românească. La prima vedere, mi s-au părut niște spânzurători destinate bieților oameni“,[936] scria el răutăcios. Dincolo de realizarea artistică mai puțin fericită, de natură să jeneze simțul artistic al peninsularului, pentru românii confruntați cu expansiunea islamului crucea deținea o valoare simbolică fundamentală. Întreaga Valahie era plină de cruci mai mari sau mai mici, sculptate elegant sau cioplite grosolan, din materiale rezistente ori perisabile și zugrăvite cu mai mult sau mai puțin talent. Iar Bucureștiul nu avea cum să se lase mai prejos din acest punct de vedere, căci, după cum arăta universitarul englez Robert Stockdale, în capitală „se întâlneau pretutindeni cruci“.[937] Iar compatriotul său John Jackson adăuga: „unele dintre acestea erau de piatră, dar, în general, erau făcute din lemn. Însă toate sunt zugrăvite; unele au pe Iisus Hristos, unele pe Fecioara Maria, altele pe cei doisprezece apostoli, unele cele zece porunci (sau) rugăciuni zugrăvite pe ele“.[938] În acest fel, „săracii căpătau învățătură fără plată“, susținea pictorul italian Luigi Mayer, care a și reprezentat, într-o vedută a sa, „câteva din aceste monumente de devoțiune“, „în fața cărora trecătorii se închinau cu cea mai mare smerenie“.[939]

Și, într-adevăr, credința era temeiul cel mai de seamă ce-i împingea pe bucureșteni să ridice cruci. Când nu dispuneau de resurse suficiente pentru a clădi o biserică sau voiau să țină o parte din bani pentru zile negre, dar urmăreau totuși să-și asigure „veșnica pomenire“, ei investeau într-o troiță. Uneori, cum sărăcia era mare, doi sau mai mulți drept-credincioși puneau mână de la mână, pentru a finanța cioplirea unei bucăți de piatră. Astfel, la înălțarea crucii aflate odinioară pe Șoseaua Filantropiei au contribuit, în 1725, „robii lui Dumnezeu Soare și Dragoea“, „ca să le fie vecinică pomenire lor și părinților și tot neamul“,[940] în timp ce, la ridicarea celei păstrate astăzi la biserica Gorgani, au ajutat, în 1761–1763, în afara lui „Radu logofătul za divan“, alți paisprezece robi ai lui Dumnezeu.[941]

Nu rareori, pravoslavnicii erau împinși spre acest gest de pietate de o minune divină, care îi scăpase de la ananghie, așa cum se întâmplase cu „preacucernicul Iordache Kretzulescul, ginerile lui Costandin vodă Băsărăbescul“, care, „aflând bună scăpare de moartea cea năprasnică a ciumei cea prea mare, cu multă umilenie, cu mare mulțumire, cruce-au rădicat“[942] (25 august 1724). Mai prevăzător, marele-serdar Mateiu Mogoșescu a sponsorizat preventiv un monument de dimensiuni impresionante, de îndată ce asupra capitalei s-au abătut molima și foametea, „pentru ca să fie păzit de cele rele“ și miluit pe pământ de

Dumnezeu, iar, după obștescul sfârșit, „împărăția cerească [...] să moștenească". Vrednic de laudă este însă faptul că s-a gândit și la conaționalii lui, rugând Pronia „pe țară să o păzească de rele primejdii ca să nu pațu".[943]

Asemenea lăcașurilor de cult, fiecare cruce monumentală avea un hram, fiind ridicată, de obicei, pentru cinstirea unor sfinți: „întru lauda sfântului și făcătoriului de minuni ierarh Nicolae"[944] – crucea de pe Șoseaua Filantropiei (1725), „întru hramul Preapodomnii Paraschivii" (1729-1730) – o cruce păstrată la Mogoșoaia,[945] „întru cinstea sfinților marilor înpărați Costantin și Elenii"[946] – crucea mitropolitului Neofit Cretanul (1741), „întru lauda sfântului marelui-mucenic Panteleimon" – crucea „vel clucerului za arie" „dumnealui Sandu Bucșănescu"[947] (1751) etc.

Uneori, crucile erau menite să străjuiască un mormânt colectiv, așa cum se întâmplă cu cea din 1729–1730, păstrată astăzi la Mogoșoaia, sub care se odihneau oasele a nu mai puțin de treizeci și opt de robi ai lui Dumnezeu.[948] Alteori însă, troițele nu marcau un loc de îngropăciune, ci aveau menirea de a comemora victimele căzute în apropiere, ca în cazul monumentului înălțat în 1807 de „generalul porucinic Mihail Miloradovici, poruncitor de un trup din al Armii[i] Rusești din Valahia" „spre pomenirea ofițerilor ce pieriseră în deosebitele bătălii",[949] în scopul anexării Principatelor Române la Mama Rusie.

Nu rareori, troițele îmbinau funcțiunea religioasă cu o finalitate practică, ca, de pildă, delimitarea teritoriului orașului București, realizată la porunca lui vodă Alexandru Ipsilanti, prin amplasarea unor cruci mari de piatră, practică pe care aveau s-o continue și succesorii săi la tron.[950] Anterior, mitropolitul Neofit Cretanul se îngrijise să înalțe pe propria sa cheltuială o „cinstită cruce", pentru a marca hotarul domeniului Mitropoliei și a-i împiedica pe bucureșteni să ocupe samavolnic fie și o palmă din teritoriul acestuia („meseța septemvrie, 1 dni, leat 7250 [1741]").[951] Iar, în alte cazuri, pe troițele din piatră puteau fi dăltuite texte fundamentale de lege, precum cele privind „plata vinăriciului",[952] astfel încât contribuabilii să nu se mai poată plânge că nu-și cunoșteau îndatoririle.

Vicisitudinile și prefacerile de toate felurile abătute asupra Bucureștilor în ultimele două veacuri au făcut ca troițele din lemn să dispară cu desăvârșire din capitală, nemaifiind compatibile cu alura unei metropole cu ambiții occidentale. Așa că ni le putem doar închipui, ducându-ne cu gândul la cele care supraviețuiesc până astăzi în locuri uitate de lume de pe la țară. Nici monumentalele cruci din piatră nu au avut o soartă mai bună, odată ce prezența lor era socotită subversivă

pe străzile unui oraș ce a construit, timp de aproape jumătate de veac. socialismul. Totuși, câteva dintre ele, odată smulse din locul în care le amplasaseră ctitorii, s-au păstrat, azvârlite în lapidariul sau în magaziile unor muzee.

Este vorba însă de prea puține exemplare pentru a putea să conturăm o tipologie. Ele au, în general, un picior înalt (cel puțin de vreo două ori mai lung decât partea de sus a crucii) și brațele scurte sau foarte scurte din motive ce țin, în primul rând, de dificultatea cioplirii pietrei. Uneori, deasupra troiței este amplasat un capitel împodobit cu frunze de acant (crucea serdarului Mogoșescu) sau ale altei plante (crucea lui Neofit).[953] Punctul de întâlnire al brațelor este și cel în jurul căruia se organizează decorația sculptată. Meșterii pietrari par să fi preferat delimitarea, cu ajutorul unor vrejuri, a unui cerc (crucile lui Neofit și Miloradovici) sau a unui romb (crucea lui Mogoșescu), în interiorul căruia se regăsește elementul ornamental central (imaginea lui Iisus, încadrat de medalioane cu apostolii, la crucea lui Mogoșescu; stema mitropoliei, la cea a lui Neofit). În jurul chenarului din mijloc, se creează, tot cu ajutorul unor benzi vegetale, alte spații (rotunde, la crucile lui Mogoșescu și Miloradovici), în interiorul cărora au fost dăltuite literele IS(us) HS(ristos) – sus și jos și, respectiv, NI KA – la stânga și la dreapta, în vreme ce deasupra chenarelor apar inițialele chirilice ale inscripției Iisus Nazarineanul, regele iudeilor. În plus, la crucea lui Mogoșescu, dedesubtul și deasupra celor două silabe ale cuvântului grecesc al biruinței prin cruce (NIKA) au fost sculptate primele litere ale numelor celor patru evangheliști (ΜΑΘ, ΜΑΡΚ, ΛΟΥΚ, ΙΩΑΝ). Dedesubtul hrismonului, aversul piciorului este rezervat întotdeauna pentru inscripție, mărginită, ca și restul feței crucii, de un chenar simplu (crucile lui Miloradovici și Neofit) sau alcătuit dintr-o funie răsucită (crucea lui Mogoșescu). Trebuie menționată și păstrarea, pe această din urmă cruce, a unor urme de culori vii, dovadă a faptului că inclusiv troițele din piatră erau zugrăvite, fapt confirmat de mărturia britanicului John Jackson („unele dintre cruci erau de piatră, dar, în general, erau făcute din lemn. Însă toate sunt zugrăvite“).[954]

V. Ceremoniile politice și religioase în cetatea de scaun a Țării Românești

Logofeția obiceiurilor și îndatoririle ei

„DE CUM AM AJUNS cu ajutorul lui Dumnezeu la scaunul acesta" „într-a Doua Domnie" – nota Alexandru Ipsilanti, la 20 iulie 1797 –, „am găsit că este de mare trebuință a avea țara o *Canțelarie*, sau cămară osebită, adunătoare de toate obiceiurile și orânduielile politicești și de privileghiurile pământului acesta", „în care să se scrie toate după orânduiala lor, ca să fie cunoscute și ca să se păzească de-a pururea și în toată vremea, cu cuviință și cu statornicie, ca un lucru ce, neavându-l țara până acum, câte se făcea, uneori se făcea într-un chip, alteori într-alt chip, adecă fără nici o orânduială întocmită".[955] Fluctuația protocolului politic invocată de Ipsilanti este confirmată de autorul anonim al *Descripției Țării Românești*, care susține că aceasta se datora acțiunii arbitrare a feluriților domnitori („nu este întemeiat obiceiu, fără numai cât să poate a să ținea, cându din milă dumnezeiasă se întâmplă Domnu de are milă și va să le păzească privileghiurile și orânduiala ce au avut obicinuită; iar când Domnu nu va vrea să păzească, tot să strămută").[956] În viziunea principelui fanariot amintit, situația era de natură să pricinuiască „defăimare țării și stăpânirei ei", lipsite astfel de „o întocmeală necurmată, fără greșeală, care este vârful bunătăților la toate lucrurile și la toată însoțirea politicească a oamenilor". Așa că, mânat de „o râvnă desăvârșită [...] de a pune în faptă câte sunt de folos, trebuința și podoaba acestei de Dumnezeu păzite țări a noastră", el a așezat „logofăt mare de obiceiuri sau rednic și sub dânsul al II și al III și al IV logofeței mici, ca, prin îngrijirea, nevoința și strădania numiților, să se scrie istoria, orânduiala politicească și dregătoriile țării".

Mai precis, respectivul dregător și personalul aflat în subordinea sa trebuiau să „facă adunare de toate letopisețele, ce s-au scris după vremi de oameni cu știință", realizând astfel o *Istorie a Domnilor Valahiei*, însoțită și de „chronologia [...] ocărmuitorilor". În schimb, la capitolul „Gheografia țerei", urmau să strângă și să transcrie documentele în baza

cărora fuseseră stabilite fruntariile Valahiei („cum se hotărește cu cele de afară ale ei, adecă cu Prea Puternica Împărăție și cu pământul străin"). În continuare, logofătul de obiceiuri era dator să reglementeze toată eticheta de la Curte („cele ce se cuvine la Domni de la începutul Domniei până la sfârșit, adică venirea domniei de la Țarigrad până se așază pe scaunul Domniei, țeremoniile ce se obișnuiesc a se face mai des sau mai rar, precum alaiuri, serbări, felurimile (*sic!*) ieșiri ale Domnilor din Curtea Domnească afară"), dar și „bisericeasca orânduială" cu „cele de cuviință a fiteșcăruia din cei de cinul bisericesc și cum se face așezare de Mitropolit, de Episcop, de Egumeni pe la mânăstiri mari și mici". În cele din urmă, avea să se ocupe de stabilirea întregii nomenclaturi a țării, „care sunt boieriile și veniturile lor [...] și datoria ce are fieșcare a săvârși", consemnând aceste date „în condica de obiceiuri" și transmițând celui care „se înalță la [...] vreo boierie", „însemnare în scris, care să coprindă orânduiala acei boierimi și datoria ce are a urma, cum și havaeturile sau bacșișul ce este orânduit a da acea boierie la îmbrăcatul caftanului, veri cui". În afara atribuțiilor normative, teoretice, logofătul urma să-și asume și îndatoriri practice, „aflându-se de față pentru îndreptare și povață" „când se făcea înălțare de dregătorii sau se dădeau boierii și se săvârșeau alte obiceiuri i țeremonii, atât politicești, cât și bisericești". Iar, ca răsplată pentru serviciile sale, era admis în divanul domnesc, „având rându după vel Logofăt de țara de jos și țiind toiag (de argint)", dar și remunerat de la vistierie cu aceeași leafă ca și „D-lor velitii logofeți ai Divanului".

În dorința de a pune cât mai iute în practică ambițioasele sale planuri, Ipsilanti l-a numit ca logofăt al obiceiurilor pe Isac Ralet, fost mare-clucer (1793–1794), dar și mare-logofăt al Țării de Jos (1796), cu câteva luni înainte de data promulgării hrisovului în discuție,[957] în timp ce, în anii următori, funcția a revenit unor boieri de seamă, precum Matei Fălcoianu (1798–1799), Grigore Brâncoveanu (1799–1800) ori Grigore Ghika (1800). Cu toate acestea, se pare că, până la sfârșitul epocii fanariote, nu s-a realizat o codificare completă a etichetei de la Curte, odată ce primul domn pământean de după 1821, Grigore IV Ghika, dispunea întocmirea unei noi lucrări de ceremonial. Intitulată *Condică de alaiuri şi alte orânduieli ce să păzesc la ţeremoniile ce se fac de prea înălţaţii domni ai Valahii[i], adunate şi întocmite din luminata poruncă a Mării[i] sale preaînălţatul nostru Grigore Dimitrie Ghika V(oievod) la anul 1825*, aceasta se păstra odinioară în manuscris în colecția lui Mircea I. Heliade Rădulescu, unde a fost consultată, prin anii patruzeci ai veacului trecut, de regretatul istoric George Potra, care a transcris unele pasaje din ea în cuprinsul lucrării sale *Din Bucureştii de ieri*.[958]

Inspirat deopotrivă de tradiția bizantină și de cea otomană, ceremonialul de Curte din Țara Românească se organiza în jurul persoanei domnului, a cărui preamărire o urmărea. Punctul culminant al acestuia îl constituia primirea festivă la București și întronizarea celui pe care sultanul îl învestise în funcție la Constantinopol.

Ceremoniile de primire și întronizare a domnului

CONFORM DATINII, noul domn era așteptat la Turtucaia, pe malul sudic al Dunării, de „mihmandarul trimis de divanul Țării Românești", adică de „unul dintre boierii cei mai de seamă ai țării", care îl conducea, peste fluviu, la Oltenița. Aici, îi ieșeau în întâmpinare „mai mulți boieri, precum și un număr oarecare de zapcii ai spătăriei, cu seimeni care alcătuiau miliția țării", „ispravnicul sau cârmuitorul județului Ilfov", dar și numeroși preoți. Înveșmântați cu toții în odăjdii, aceștia intonau „în fața domnului cântece de mulțumire pentru fericita sa sosire", după care unul dintre ei îi întindea acestuia o cruce pentru a se închina. Imediat după aceea, voievodul se apleca pentru a săruta pământul țării, după care „își ridica ochii spre cer, mulțumind lui Dumnezeu". Urma o scurtă cuvântare de salut către cei prezenți, de la care noul domn cerea îndeobște și informații cu privire la ultimele evoluții din Țara Românească. Dacă se întâmpla să fie ora amiezii, îi poftea pe boieri să prânzească împreună, iar, în caz contrar, „se odihnea două sau trei ceasuri, după care pornea din nou la drum cu tot alaiul său".

Următorul popas îl reprezenta Mânăstirea Văcărești, la cale de un ceas de care pe voievod îl întâmpinau „spătarul (căpetenia oștirii) împreună cu întreaga lui suită călare și cu steagurile".[959] Aceștia îl petreceau până la destinație în acordurile meterhanelei (fanfarei turcești, compusă din surle, trâmbițe, fluiere, tumbelechiuri, dairale, tobe și talgere),[960] iar, la apropierea de mânăstire, și în sunetul clopotelor, trase de zor de călugări. La Văcărești, erau datori să se prezinte „toți boierii și toate boieroaicele țării", dar și „mitropolitul, împreună cu ceilalți episcopi și cu clerul". Iar când domnul „se cobora din caretă în fața ușii bisericii", dregătorii stăteau cu toții aliniați „pe jos și cu capetele descoperite", poftindu-l în lăcașul de cult. Acolo, îi ieșeau înainte „mitropolitul în haine arhierești, cu evanghelia în mână, întovărășit de ceilalți episcopi și preoți ai bisericii, care începeau să cânte *Vrednic este* și îl conduceau până la icoane", pe care le săruta, după care se

așeza în jilțul său [...] alături de fii, pentru a asculta mai întâi „un fel de *Te Deum*", iar apoi o cuvântare în cinstea sa, rostită de unul dintre înalții ierarhi de față. Ceremonia se repeta apoi, aproape identic, pentru doamnă, domnițe și boieroaicele țării, numai că, de această dată, nu se mai ținea discursul de laudă.

După ieșirea din biserică, ceremoniile protocolare continuau, separat pentru doamne și domni, în frumoasa casă voievodală ridicată de Nicolae Mavrocordat.[961] În sala de festivități, „boierii sărutau mâna domnului și îi urau bun sosit, iar acesta le mulțumea și le arăta, într-o cuvântare aleasă, plăcerea pe care o simțea aflându-se între ei și, îndată după aceea, îl numea pe marele său postelnic, îmbrăcându-l cu caftan și înmânându-i marele toiag de argint al postelniciei". Apoi, domnul se așeza, iar lângă el luau loc, „pe o bancă dispusă de jur-împrejurul sălii", mai întâi mitropolitul țării, iar apoi „cei trei episcopi mai de seamă din Țara Românească, anume: cel de Râmnic, de Buzău și cel de Argeș", și, în cele din urmă, „toți boierii, după rangul lor". Imediat se serveau dulceață și cafea, din care celor prezenți le era îngăduit să se înfrupte odată cu voievodul, timp în care, în sala special rezervată pentru doamne, ele aveau parte de o tratație similară.

După încheierea ritualului cafelei, cei mai mulți dregători se întorceau în București, în vreme ce, conform datinii, domnul petrecea la Văcărești trei zile (uneori, chiar mai multe), timp necesar pregătirii marelui alai de intrare în cetatea de scaun. Alteori, prefera să se deplaseze imediat în capitală, unde nu-și asuma însă nici una dintre atribuțiunile oficiale („nu ținea Divan", „nu primea vizite de etichetă și nici nu numea dregători etc."), „până ce nu își făcea intrarea oficială".

Adevărat moment de apoteoză al *robilor sultanului* din Fanar, aceasta era pregătită cu deosebită grijă, până în cele mai mici amănunte. Ba chiar, conștientizând însemnătatea ceremoniei, stăpânii greci ai Valahiei nu erau dispuși să tolereze nici un fel de carențe organizatorice, neezitând să-i pedepsească exemplar pe eventualii vinovați. De pildă, pentru a fi sigur că procesiunea intrării sale în București avea să se desfășoare fără cusur, Nicolae Mavrogheni le scria, la 15 mai 1786, „vătașilor de aprozi i vătașilor za Divanu" să aibă „a înștiința D-sale boiarilor i zapciilor mari și mici" „să fie toți strânși mai denainte la Văcărești și puși la rânduială ca, la ridicarea noastră, să se afle toți gata la picior, spre a porni; însă să cătați spre a nu se face vreun cusur sau vreo atacsiă (neorânduială) la pornire, că veți fi în vină. Așișderea, să aveți a arăta fiecăria breslă, la mergere să n-aibă a striga și a face sgomotu și amestecătură, ce fiecare cu tăcere să

urmeze mișcarea alaiului; iară un alai ceauș să aibă a ămbla călare cu necontenit înainte, îndreptând și întocmind mișcarea alaiului la mergere, ca să curgă cu rânduială bună".[962]

Aceste măsuri de prevedere se justificau și prin prisma numărului mare de participanți la o procesiune, de la care nu avea voie să lipsească nici unul dintre demnitarii, funcționarii, ostașii ori negustătorii din Țara Românească și în vederea căreia sosiseră special de la Stambul numeroși trimiși ai Înaltei Porți. Configurația exactă a cortegiului ne este cunoscută din descrierea riguroasă, realizată în condicile domnești, a componenței alaiurilor de intrare în București ale lui Alexandru Ipsilanti (3 februarie 1775),[963] Nicolae Mavrogheni (15 mai 1786),[964] Mihail Suțu (1 septembrie 1791),[965] Ioan-Gheorghe Caragea (12 decembrie 1812)[966] și Alexandru Suțu (17 ianuarie 1819),[967] dar și din prezentarea generică a lui Dionisie Fotino.[968]

Marea procesiune era deschisă, de obicei, de steagul catanelor (modestele rămășițe ale odinioară falnicei oștiri de țară), în frunte cu căpitanul lor, umblând cu toții călare și purtând arme.

În spatele acestora, defila așa-numita *breaslă agiască*, adică atât militarii, cât și civilii aflați în slujba agăi, ce-și făcea apariția „pe un cal frumos împodobit, cu căciulă de samur și cu contaș",[969] secondat de „stegarul cu steagul Agiei", „gătit cu capod roșu",[970] „cu mulți călări pe lângă el, ținând prapure",[971] dar și „trâmbițe, tobă și sârmaci (surlă), după obicei".[972] Îl urmau toți subalternii agăi: „polcovnicii agiei călări și armați",[973] „căpitanii agiești cu capoade și cu barate și cu semnele lor în mâini",[974] logofătul și ceaușul agiei, dar și „bulucbașii și toți tulumbagiii (pompierii) pe jos" și „toți zapciii dumisale, gătiți cu capoade roșii și cu semnurile lor lângă dânșii".[975] Dintre ostași, defilau mai întâi „cazacii agiești, pedeștri, cu cimpoi i tobele lor" conduși de „vel căpitanul de cazaci cu steagul i sârmaciul și toboșarul său".[976] Li se alăturau „talpoșii dorobănției, cu căciulile cu moțurile spânzurate, cu cepchenuri[977] (haine scurte cu mânecile despicate, purtate pe umăr)", „cu tobe și cu cimpoile lor",[978] care-l încadrau pe „căpitanul za dorobanți gătit cu capod roșu și călare, împrejurat cu toți telalii (crainicii) înarmați, pe jos, cu vătaful dorobănției i odobașa cu stegarii dorobănției călări".[979] Deseori, la alai mai luau parte vânătorii conduși de un polcovnic, „căpitanii de călărași cu stegarii lor înainte cu toți călărețiii i poterașii și pandurii, înarmați, cu steagurile lor și călări", dar și „toți arnăuții și iamacii".[980]

Din rândul civililor, mărșăluiau „polcovnicul de pod gătit cu capod roșu, călare cu stegarii săi și cu toți podarii cu orânduiala lor",[981] „puși în două șiruri pe jos și cu securile pe umeri".[982] Li se adăugau, fără ca

acest lucru să fie socotit de rău augur, cioclii cu polcovnicul lor, dar și breslele negustorești, în frunte cu cea a armenilor („starostele de neguțători armeni cu toți cumpaniștii lor și cu toate isnafurile neguțătorilor i isnaful neguțătorilor armeni, toți gătiți și călări").[983] Iar defilarea breslei agiești era încheiată de „vel vornicul de politie gătit cu reazemul dumisale, cu toți zapciii gătiți cu capoade roșii i sameșii i logofeții dvorniciei, toți călări, cu toată slujitorimea politiei cu ceaușii lor călări".[984]

Cortegiul mai modest al *breslei hătmăniei*[985] era deschis de „dumnealui baș-beșleagă gătit și călare, împrejurat cu odobașii săi, pe jos, cu toți beșliii turci, înarmați și călări cu steagurile lor".[986] Alături, înaintau, doi câte doi, toți neferii „înarmați, călări cu bairacul (stindardul) lor",[987] dar și „delii și tufeccii cu odobașii lor"[988] ori „călărașii hătmăniei cu zapciii lor".[989] Întâistătătorul acestora, polcovnicul hătmăniei, pășea alături de șeful serviciului poștal al țării „vel căpitanul menzilurilor",[990] chiar înaintea postelnicului celui mare. Uneori însă, membrii breslei hătmăniei puteau fi împărțiți între isnaful agiei și cel al spătăriei.

În fruntea acestuia din urmă, trona „căpitanul de lefegii gătit cu capod roșu și călare, cu semnul lângă sineși, cu toți lefegiii cu cepchienuri galbene, cu moțurile căciulelor slobozite și odobașa lor călare cu steagurile i prapurile fiind în mâini și ei toți călări, cu sârmaciul i toboșul lor cântând".[991] Acestora li se alăturau ceilalți oșteni ascultând de vel spătar: „seimenii armați, cu haine roșii, cu funde galbene la barete, cu steagul mare, cu muzică",[992] „poterașii toți înarmați, călări, cu haine fistichii i albastre i cu moțuri i cu musicanții lor",[993] „zapciii spătăriei gătiți cu capode roșii și cu semnele pe lângă dânșii",[994] cu toți comandanții lor: „baș-buluc-basa cu steagul cel mare i toba și sârmaciu",[995] polcovnicul de seimeni, polcovnicul de poteră, „căpitanii de spătărie călări, armați, cu barete și capoturi roșii".[996] Nu puteau, de bună seamă, lipsi nici feluriții slujbași ai spătăriei: ceaușul, vătaful, logofătul ori scutelnicii. Toți aceștia deschideau calea vel spătarului, ce apărea călare, „cu podoabă după obicei", „împrejurat de bulucbași și odobași înarmați, pe jos" și urmat de „bairatarii (stegarii) spătărești, purtând steagurile i prapurile, călări, toți trâmbițașii cu contășe verzi, i sârmacii și toboșii lor cântând, pe jos".[997]

După ordinul spătăriei, își făceau apariția așa-numiții *zapcii de divan*, o serie de dregători mai puțin însemnați, laolaltă cu slujitorii lor: vătaful de vistierie, vătaful de păhărnicie, vătaful de aprozi, ceaușul de aprozi, dar și „aprozii vătășiei și ai ceaușiei și toți copiii din casă ai vătășiei Divanului și ai vătășiei păhărniceilor",[998] în urma cărora defila breasla portăriei.

Decorație din stuc pictat de pe tâmpla bisericii Foișor.

Flori autohtone și „exotice" pictate pe catapeteasma de la biserica Bucur Ciobanul.

În cadrul exuberantei ornamentații baroce a tâmplei de la hanul Șerban Vodă, figura umană dobândește un loc privilegiat.

În timp ce călăul ridică spada pentru a-l decapita pe Ioan Botezătorul, Irodiada deja dănțuiește, unduindu-și trupul, cu capul sfântului pe creștet, pentru a-i desfăta pe Irod și pe oaspeții săi (biserica Negustori) (*sus*). Alungați din Paradis, Adam și Eva sunt nevoiți să-și câștige pâinea cu sudoarea frunții (biserica Elefterie). Prima femeie este reprezentată cu figură de păpușă și sâni mari, voluptuoși, o figură senzuală de natură să trezească dorințele bărbaților din epocă (*jos*).

Două scene din ciclul Patimilor reprezentate la biserica Foișor: (*sus*) Iuda întoarce cei treizeci de arginți, apoi se spânzură; (*jos*) Pogorârea de pe Cruce.

Trei imagini mai puțin comune în pictura bisericilor bucureștene: (*sus*) apostolii la mormântul gol al Fecioarei (biserica Foișor); tăierea capului Sf. Ioan Botezătorul (mânăstirea Văcărești); (*jos*) „pieritorii cei ce mult vorovesc" (reprezentarea strofei a șaptesprezecea a Imnului *Acatist* (biserica Elefterie Vechi).

Una dintre cele mai complexe reprezentări ale Răstignirii din pictura secolului al XVIII-lea românesc, în biserica Foișor (*sus*). Fresca Învierii Mântuitorului de la biserica Batiște cuprinde, una lângă alta, imaginea pogorârii la iad din tradiția bizantină și pe cea occidentală a ridicării deasupra mormântului păzit de ostași (*jos*).

O potențială machetă a cișmelei lui Mavrogheni la baza tâmplei bisericii omonime.

Întâistătătorul acesteia, *vel portarul* sau *portarbaşa*, era precedat de „portărei gătiți, având fieșcare semnul lor în mâini, pe jos", dar și de al doilea și al treilea portar, la rândul lor „gătiți, dar călări, cu semnurile lângă dânșii". Imediat după aceștia, își făceau apariția, tot pe cai, *neguțătorii pământeni* cu starostele lor și *neguțătorii de companie*, iar uneori chiar și „isnafurile judecătorești"[999] ori „lipcanii (curierii) călări, câte doi, cu capii lor".[1000] Îi urmau, de asemenea, doi câte doi călare, toți boierii pământeni „veliți i al doilea",[1001] „halea (în funcție) i mazâli",[1002] „după haracterul lor, de la clucerul de arie până la banul cel mare".[1003] Dintre ei, cei de starea întâi purtau căciuli de samur, iar cei de rangul doi, contește și căciuli înalte și rotunde.

Ultima breaslă ce lua parte la paradă era cea armășească. În fruntea acesteia, pășeau armășeii și pușcașii, urmați de feluriți alți slujbași (logofătul și condicarul armășiei, zapciii i topciii [tunarii]),[1004] de al doilea și al treilea armaș și de însuși armașul cel mare, „cu podoabă după obicei, având pre toți lăutarii domnești".[1005] Iar, în spatele instrumentiștilor autohtoni (inclusiv „trâmbițașii cu sârmacii și toboșii cântând"),[1006] se perindau „musicanții nemți",[1007] succedați de purtătorii steagurilor domnești, ai celor două tuiuri ale voievozilor Valahiei (stindarde împletite din două ori trei cozi lungi de cal, fixate pe o lance roșie cu semiluna în vârf) și ai *iuruc-bairacului* (steagul alb, ce le indica direcția participanților la paradă).

O prezență astăzi inedită o constituia cea a sacagiilor, a vânzătorilor ambulanți de apă potabilă, ce defilau „după orânduială cu sacalele"[1008] (buți mari, amplasate pe un cadru primitiv cu două sau patru roți), sub stricta supraveghere a sacabașalei, „în forma (uniforma) lui, călare".[1009] În urma acestuia, umbla „baș salahorul cu capod roșu și cu barata în cap", înconjurat de „salahori iamaci, gătiți și călări"[1010] ori „pe jos, cu bastoanele în mână".[1011]

În continuare, se iveau, țanțoși și „împodobiți cu scuturi de argint",[1012] caii voievodului, trași unul câte unul de comișei și supravegheați cu luare-aminte de rahtivan (îngrijitorul harnașamentului domnesc). Alături de aceștia, defilau îndeobște și „vătaful de călărași cu odobașa de lipcani cu toți călărașii și lipcanii gătiți cu cepchienuri",[1013] urmați de mai mulți boieri de rang inferior (comișii II și III, vtori și treti logofătul, postelnicul II și III, vistierul III, marele-clucer, marele-căminar, marele-pitar, marele-paharnic, marele-comis). Toți aceștia formau suita „luminatelor beizadele" „împrejurați de ciohodari", dar și de alți trimiși ai sultanului „gătiți cu orânduiala lor": schiemni-agasi, divan-efendisi (secretarul turc al domnului), „doi ceauși împărătești", „doi checelii împărătești", „satârbașa i chehaiaua cu patru satâr iarmaci".[1014]

Alaiul ce preceda careta domnească era alcătuit din feluriți oșteni sau slujbași ai Porții ori din deținătorii unor mici dregătorii, create pe model otoman. Rând pe rând, prin fața mulțimii curioase se perindau unii după alții: „iuzbașa (sutașul) cu fustașii săi purtând darde (sulițe scurte)“,[1015] „zece căpitani agiești, ortacușaci cu caplan poșturi“,[1016] „zece căpitani de spătărie“, „cavaz-bașa (șeful gărzii apartamentelor domnești) cu iamacul (detașamentul) său, gătiți cu orânduiala lor“,[1017] „tufecci-bașa (comandantul pușcașilor) cu deli-bașa (șeful gărzii domnești) cu toți neferii ogeacului lor“,[1018] orta-cușacii ce purtau de grijă armăsarului alb dăruit de sultan noului domn, așa-numitul tabla-bașa),[1019] capugiii împărătești, ceaușii de alai, ce înălțau cârje de care atârnau clopoței și lănțișoare,[1020] „saracci-bașa (mai-marele rândașilor) cu iamacul său“. În cazul intrării în București a lui Mavrogheni, la paradă a luat parte și „tacâmul galiongiilor (marinarilor otomani), rânduri, câte patru cu căpitanul lor“,[1021] odată ce domnul slujise anterior ca dragoman al comandantului flotei.

În imediata apropiere a voievodului, mergeau boiernașii de Curte însărcinați cu servirea suveranului, laolaltă cu numeroșii slujitori ai acestuia: marele-cămăraș „care arunca poporului o mulțime de parale noi“,[1022] căminarii, clucerii, comișii, armașii, ispravnicii de Curte, vel și vtori grămăticul, divictarul (purtătorul călimării domnești), muhurdarul (păstrătorul sigiliului domnesc), armașul iatros (medicul personal), paharnicul, vel cupariul, mataragiul (purtătorul ploștii domnești), cafegi-bașa (responsabilul cu servirea cafelei la ceremonii), ici-ciohodarul (îngrijitorul încălțămintei domnești), dar și has-ahârliii (rândașii de Curte), icioglanii, *copiii din casă*, peicii și „toți servitorii și edecliii Domnului“.[1023] Dintre aceștia, vtori spătarul avea cinstea de a ține sabia și topuzul (buzduganul) voievodului, în vreme ce vătaful de divan ducea cucura sau sahaidacul (tolba) cu săgețile. În spatele lor, pășeau falnic purtătorii „stindardului domnesc cu Sfinții Constantin și Elena și cu sânta cruce de o parte, iar de alta marca domnească“, urmați de stegarii ce fluturau sangeacul împărătesc (flamura verde cu semiluna profetului) și de „copiii din casă cu prapurele împrejur“.[1024] Iar întregul alai era încheiat îndeobște de fanfara domnească („mehter-bașa cu toată taifaoa lui cântând“).[1025]

„În asemenea paradă, în sunetul neîncetat al tuturor clopotelor din oraș intra domnul în București“,[1026] îndreptându-se spre „biserica zisă a Curții Vechi“, unde „se dădea jos de pe cal (sau din caretă – *n.n.*) și pătrundea în biserică cu beizadelele și cu câțiva boieri dintre cei mai

de seamă".[1027] Era învești mântat în cabaniță, o mantie țesută cu fir de aur și argint, îmblănită cu samur, iar pe cap purta cuca, o căciulă de catifea aurie împodobită cu pene de struț, ambele primite în dar de la sultan cu ocazia ceremoniei de învestire. La poarta lăcașului de închinăciune, pe voievod îl întâmpina „mitropolitul, învești mântat în mantia sa, împreună cu preoți îmbrăcați în odăjdii, precedați de lumânări aprinse și de un diacon care tămâia",[1028] în timp ce dascălii intonau imnul „Vrednic este cu adevărat". Plin de evlavie, domnul înainta, pentru a se închina în fața icoanelor împărătești, pe când mitropolitul se ducea în altar, unde „își punea petrahilul și omoforul", iar apoi ieșea pe ușile împărătești și începea să citească cu voce tare rugăciunea de încoronare: „Doamne, Dumnezeul nostru, împăratul împăraților și stăpânul stăpânilor, care l-ai ales, prin mijlocirea profetului Samuil, pe credinciosul Tău rob David și l-ai uns rege peste poporul tău al lui Israel, împărate fără de moarte, ascultă-mă acum și pe mine, nevrednicul Tău rob: veghează din sălașul Tău sfânt asupra credinciosului Tău rob, căruia ai binevoit să-i încredințezi cârma domniei după bogată mila Ta, ca să domnească în sfințenie și dreptate asupra poporului Tău cel sfânt, slobozit din tirania diavolului prin cinstitul sânge al fiului Tău unul-născut, și învrednicește-l să fie uns cu ungerea bucuriei; învești mântează-l cu putere din înalt; pune pe capul lui o cunună din pietre scumpe; dăruiește-i îndelungarea zilelor; hărăzește-i în dreapta sa steagul izbăvirii; sprijină-l pe tronul dreptății tale; apără-l cu zidurile și cu șanțurile puterii Duhului Tău cel Sfânt; întărește brațul lui și supune picioarelor lui pe orice dușman și vrăjmaș; sădește în inima lui teama de Tine; arată-l păzitor al sfintei Tale sobornicești și apostolești Biserici, paznic al poruncilor Tale mântuitoare și judecător nemitarnic al poporului Tău ales, învrednicește-l cu împărăția cerurilor; căci a Ta este împărăția și puterea și slava, a Tatălui, a Fiului și a Sfântului Duh. Amin".[1029]

Apoi, „luând coroana, o punea pe capul domnului, spunând: «În numele Tatălui, al Fiului și al Duhului Sfânt»" și proceda la citirea celei de-a doua rugăciuni de încoronare: „Ție singure împărate al veacurilor, de la care purced împărățiile pământești, să ne plecăm capetele, stăpâne iubitor de oameni, și să chemăm bogata ta milă; păzește-l pe domnul nostru sub acoperământul aripilor Tale; întărește domnia lui și învrednicește-l să se facă plăcut în fața Ta; încununează-l cu arma adevărului, cu arma binevoirii, pe cel pe care l-ai îndreptățit să domnească aici; umbrește-i capul în ziua războiului; întărește-i brațul, înalță-i dreapta, dând putere domniei sale; supune-i orice dușman și vrăjmaș; hărăzește-i o pace adâncă și neștirbită; grăiește în inima lui pentru

Biserica Ta și pentru tot poporul său, ca să petrecem în tihnă o viață liniștită și domoală în toată evlavia și cumințenia. Căci Tu ești împăratul păcii și mântuitorul sufletelor noastre și Ție slavă îți înălțăm Tatălui, Fiului și Duhului Sfânt, acum și pururea și în vecii vecilor amin."

Pe urmă, lăsa din mână cartea de rugăciuni și „îl lua de braț pe domn și îl conducea la tronul voievodal, spunând: «Domnul te va urca pe tronul cel prea înalt pe tine, care faci totul cu dreptate în credință și adevăr.»"

Această variantă de slujbă continua să fie celebrată în anii '20-'30 ai secolului al XIX-lea, de când datează scrierea lui Gheorghios Papadopoulos,[1030] cu toate că devenise pe de-a-ntregul anacronică, odată ce domnul Țării Românești nu mai era de mult un suveran îndreptățit să poarte coroană, ci un dregător otoman, numit după bunul-plac al sultanului. Noroc că pe turci religia îi împiedica să intre în lăcașurile de închinăciune ale ghiaurilor, căci altfel voievozii acestora ar fi fost pe dată descăpățânați pentru nemărginita lor cutezanță de a arbora însemnele puterii imperiale.

În mod inevitabil, tipìcul s-a schimbat cândva, în cursul veacului al XVIII-lea, renunțându-se la actul propriu-zis al încoronării, așa cum rezultă din relatarea slujbei de învestire realizată de Dionisie Fotino în 1818. Acesta a fost înlocuit cu un ritual preluat din sfânta taină a cununiei: mitropolitul împreună cu episcopii „îl luau de braț (pe domn) și îl vârau în altar, unde îi făceau ocol sfintei mese, cântând «Isaia dănțuiește»".[1031] Pe urmă, îl așezau pe tronul său, în timp ce corul cânta „Viață îndelungată să dăruiască Domnul Dumnezeu drept-credinciosului și iubitorului de Hristos domnul nostru, stăpânitor al toatei Țări Românești [...], împreună și drept-credincioasei doamne și fiilor lor, Doamne păzește-i întru mulți ani". Iar ceremonia culmina cu un discurs panegiric, ținut de un predicator elocvent de la înălțimea amvonului, la care voievodul „răspundea cu un cuvânt de mulțumire către Dumnezeu și de laudă către boieri". Apoi, în mijlocul cântărilor de mulți ani (*polyhronismi*), domnul și apropiații săi părăseau biserica. La ieșirea din lăcașul de cult, îi întâmpinau „mai mulți măcelari, cu oi grase, vii, pe care le tăiau"[1032] în clipa în care-l vedeau pe voievod, împărțind carnea lor turcilor. Era vorba de bine-cunoscutul „kurban", de natură să-l readucă pe domn, din lumea închipuită a Bizanțului, la realitatea otomană a vremii.

De la biserică, voievodul se deplasa, cu aceeași pompă, la reședința domnească (în funcție de perioadă, Curtea Veche, Curtea Nouă din Dealul Spirii ori casele banului Dumitrache Ghika de pe Podul Mogoșoaiei). Flancat de doi peici împărătești, el urca în sala spătăriei, unde

se oprea în fața tronului, de o parte și de alta a căruia se rânduiau mitropolitul, episcopii și boierii („aceștia – din urmă – cu capul descoperit").[1033] „Atunci, funcționarul împărătesc scotea firmanul dintr-un toc aurit; iar domnul îl primea cu adânc respect și cu închinăciuni; apoi, îl săruta și îl dădea în mâna lui divan-efendisi",[1034] care „îl citea cu glas tare":[1035]

„Onorat printre emirii neamului Mesiei și ales printre mai-marii celor de credința lui Iisus, tu [...] care ai fost desemnat [...] la domnia Țării Românești, sfârșitul să-ți fie cu noroc!"

„Încă de la primele tale semne și din tinerețe, faptele și purtările tale fiind după voia înaltei mele împărății, ai procedat cu pricepere și cu credință în îndeplinirea slujbelor la care ai fost folosit și ai arătat cinste în toate împrejurările" – se poate constata importanța criteriilor axiologice în desemnarea voievodului.

„De aceea, potrivit hatt-i-humaiunului meu purtător de glorie și emis cu cinste, domnia Țării Românești, care este împărăteasca mea proprietate moștenită (*sic!*), ți-a fost acordată ție, din partea înaltei mele împărății binevoitoare și din partea persoanei mele purtătoare de coroană și de bunăvoință."

„Astfel, află că acordarea ție a domniei mai sus amintite, prin alegerea ta, dintre cei de o seamă cu tine, este legată de atenția binevoitoare și de încrederea împărății mele în privința ta și de serviciile bune pe care le-ai îndeplinit cu devotament, cu credință și cu pricepere [...], precum și de speranța că vei avea grijă și te vei strădui să slujești și de azi încolo împărăția mea mai bine și mai mult decât înaintașii tăi."

„De asemenea, potrivit cerințelor supunerii tale și ale celor lăsate pe seama priceperii tale, să ai grijă de aranjarea și de orânduirea treburilor țării, precum și de stăpânirea boierilor și a celorlalți. De asemenea, să te străduiești să aperi sărmanele raiale de oprimări și de tiranii" – grija pentru supușii de rând reprezenta o constantă în declarațiile padișahului.

„De asemenea, să arăți și să dai de știre tuturor precum că dorința mea împărătească este ca și boierii și toți locuitorii țării și sărmanele raiale să trăiască sub umbra liniștii, bunăstării și siguranței și că, în privința sărmanelor raiale, bunăvoința și milostenia mea împărătească li se acordă în toate împrejurările și din belșug (*sic!*), iar ele să se supună și să dea ascultare, în toate privințele, poruncilor și sfaturilor tale, încât să nu se arate nepăsare și să nu aibă loc tulburări, în ceea ce privește obținerea voii mele împărătești și aranjarea sau îndeplinirea cu devotament a slujbelor importante ale Înaltei mele împărății."

„De asemenea, să respecți în toate împrejurările porunca privind pedepsirea și învățătura de minte, așa cum se cuvine și după cum merită, a acelora dintre boieri care se abat de la calea supunerii și ascultării și se dovedește că au îndrăznit să săvârșească fapte contrare mersului pe calea cea dreaptă. De asemenea, să depui sforțări și să ai grijă și de acordarea necontenită de favoruri, ca și de asigurarea liniștii acelora ale căror devotament și credință sunt cunoscute și care își mențin supunerea lor față de înalta mea împărăție".[1036]

După lectura firmanului, „se declama și o rugăciune turcească către Dumnezeu pentru îndelungarea vieții și a sănătății sultanului, se dădeau tunuri și împușcături, iar în curte cânta meterhaneaua împreună cu celelalte muzici". Domnul lua loc pe tronul său și-i îmbrăca pe funcționarul împărătesc și pe cei doi peici cu haine de samur, iar „pe turcii mai mari în capoturi". Imediat, marele-vistier citea traducerea firmanului în greacă, dar și „în românește, pentru înțelegerea pământenilor". Drept mulțumire, primea și el în dar o blană de samur, după care arhiereii și boierii își așteptau cuminte rândul pentru a săruta mâna stăpânului, iar pe urmă „se așezau la locurile lor, după orânduială". Mulțumit, domnul își putea aprinde un ciubuc, iar pe boieri îi trata cu dulceață și cafele, în acompaniament de „salve de tunuri și de puști", dar și în acordurile meterhanelei. După o scurtă conversație de complezență „despre diverse lucruri și interese locale", boierii se sculau toți în picioare, îl salutau pe domn și ieșeau, pentru a se duce, fiecare, la ale sale.[1037]

Intrarea în București a doamnei

SCĂPAT DE GRIJI, VOIEVODUL se putea preocupa acum, asemenea lui Mihail Suțu la finele lui august 1783, de buna organizare a „intrării preaiubitei Doamnei Doamnei" sale „înăuntru Bucureștilor", poruncind baș-buluc-bașalei „să aibi a înștiința [...] boierilor, zapciilor, cât și dumnealor jupâneselor" „să fie toți strânși la Văcărești, spre a nu se face vreun cusur".[1038] Alteori, ca în cazul consoartei lui Alexandru Suțu, adunarea participanților la alai trebuia să se facă cu noaptea în cap „luni de dimineață, la patru ceasuri din zi, la Sfântul Spiridon cel Nou" căci „tolco pisah gospod"[1039] la 18 ianuarie 1819.

Acest alai reprezenta o copie în miniatură a celui al voievodului, desigur fără arborarea vreunor însemne ale puterii, odată ce doamna nu deținea nicio funcție oficială. Totuși, el se putea deosebi sensibil

de la un caz la altul, atât prin numărul participanților, cât și prin rangul acestora. Astfel, la cortegiul organizat în onoarea consoartei lui Mihail Suțu, s-au perindat prin fața mulțimii de gură-cască 206 persoane în august 1783[1040] și 312 în aprilie 1792,[1041] în afara doamnei și a domnițelor, la cel în cinstea soției lui Ioan Gheorghe Caragea[1042] (decembrie 1812) 318 inși, iar la cel întru slava nevestei lui Alexandru Suțu[1043] (ianuarie 1819) mai multe sute. La primele trei, polcovnicul de pod și vel căpitanul de dorobanți au fost prezenți fără subordonații lor, în vreme ce, în 1819, din porunca lui Alexandru Suțu au defilat, în afara „polcovnicului de pod, gătit cu capod roș și călare", și „căpitanii săi gătiți cu rânduiala lor și toți podarii cu topoarele", și, pe lângă „căpitanul de dorobanți, gătit cu capod roșu", „vătaful dorobănției cu odobașa și bairactarul lor, călări și toți telalii pe jos, împrejurul său înarmați și toți talpoșii dorobănției gătiți în forma lor cu steagurile i sârmacii și toboșii lor cântând pe jos".[1044] La rândul său, Ioan Gheorghe Caragea îi convoca la alaiul nevestei sale doar pe boierii de rang inferior (spătarul II, postelnicii II și III, comisul II, vel armaș, vel pitarul, doi biv vel pitari și pitar II), în timp ce Mihail Suțu îi chema, în 1783, la ordine și pe vel spătar, vel postelnic, vel agă, vel paharnic, vel comis, vel căminar. Pasămite nu toți domnitorii își iubeau la fel de mult consoartele.

Alaiul de intrare a doamnei lui Alexandru Suțu a fost deschis de „căpitanii de catane cu bairactarii lor ținând steagurile în mâini cu toți călăreții i poterașii și pandurii înarmați călări", pe modelul vechiului tipic al cortegiului domnesc precedat de rămășițele oastei de țară, în vreme ce, în celelalte cazuri, cei dintâi au pășit „o sută [de] seimeni polcovnicești toți călări, cu haină roșie curată, înarmați și cu moțuri galbene" (Caragea, Mihail Suțu, 1783, 1792, prezentarea generală a lui Dionisie Fotino),[1045] urmați, eventual, de „o sută de seimeni bulucbășești asemenea călări, toți cu haine roșii și cu moțuri galbene și înarmați" (Caragea, Mihail Suțu 1792, Fotino). În schimb, în alaiul doamnei lui Alexandru Suțu, au defilat, unul după celălalt, toți oștenii țării, însoțiți de însemnele proprii și de muzica militară („toți zapciii agiești gătiți cu capode roșii, călări, bairactari ținând steagurile i trâmbițași cu sârmaci și toboșii lor cântând și toți arnăuții agiei", „căpitanul de lefegii gătit cu capod roșu și călare, cu vătaful său asemenea i bairactari cu steagurile i toți lefegiii cu orânduiala lor, ținând prapurile și călări", „toți zapciii Domniei gătiți cu capode roșii și călări", „toți zapcii[i] spătărești gătiți cu capode roșii și călări, cu toți seimenii gătiți cu orânduiala lor și călări, cu toți trâmbițașii i sârmaci i toboși cântând și cu steagurile lor, pe jos, cu toți arnăuții spătărești înarmați și călări", „vel armașul cu orânduiala Dumisale, i II Armaș cu III Armaș cu toți

zapciii i armășeii, topciii cu steagurile și trâmbițașii cu sârmacii lor cântând, pe jos, cu toți lăutarii asemenea“).[1046] În celelalte cazuri, pe doamnă o însoțeau doar întâistătătorii diverselor corpuri de oaste sau servicii publice: polcovnicii de pod, de ciocli, za seimeni, de vânători, de târg, vel căpitanii de lefegii, de dorobanți, de menzil, başbuluc-başa. Și, desigur, garda sa personală, formată din „doisprezece fustași ai haremului cu darde în mâini și iuz-başa al lor“,[1047] dar și „cincizeci de nemți din Poartă, pe jos, toți cu haine fistichii curate“[1048] sau „cu contășe galbene“,[1049] în cazul doamnei lui Alexandru Suțu. Înaintea acestora, se perindau însă tot soiul de boieri și boiernași (agi, armași, căminari, cluceri, comiși, logofeți, medelniceri, paharnici, pitari, postelnici, serdari, slugeri, spătari, stolnici, și, de bună seamă, nelipsitul dvornic de harem), în număr destul de variabil (opt și, respectiv, nouă în cazul nevestei lui Mihail Suțu, zece în cel al doamnei Caragea, treizeci și patru în cel al soției lui Alexandru Suțu).

În plus, „careta cea mare de gală trasă de șase telegari“[1050] era încadrată de ciohodari (zece în cazul doamnelor lui Mihail Suțu și Caragea), dar și de „câțiva iciolani și ideclii călări“[1051] (la soția lui Alexandru Suțu). Tot ostași, dar doar în număr de șase, flancau trăsurile domnițelor, urmate „după obicei“, în încheierea alaiului, de caretele „trase numai de câte doi cai“[1052] ale „dumnealor jupânesele mari pământene“,[1053] care nu se bucurau însă de privilegiul de a fi escortate.

Alaiul nu se oprea la Biserica de la Curtea Veche, asemenea celui al voievodului, ci se ducea glonț la palat, unde doamna urca „în odăile ei din harem“ și se instala confortabil „pe tronul ei de acolo“,[1054] așteptându-le pe „cucoanele cele mari să vină, după rând, și să-i sărute mâna“.[1055] Drept recompensă, primeau „dulceață și cafea“, după care se „duceau pe la casele lor“. Venea apoi rândul boierilor să „îi pupe dreapta“ suveranei. Numai atunci când intra în harem mitropolitul, raporturile de forță se inversau, doamna fiind nevoită să se ridice de pe tron și să sărute ea mâna ierarhului. În cele din urmă, servirea unui nou rând de cafele și de dulcețuri punea capăt veselei ceremonii.

Reconfirmarea în domnie (mucarerul mare și mucarerul mic)

FESTIVITĂȚI SIMILARE celor prilejuite de instalarea în funcție a voievodului aveau loc cu ocazia reconfirmării domniei, o dată la trei ani (mucarerul mare) sau chiar anual (mucarerul mic), în schimbul plății

unor sume exorbitante. Uneori însă, sultanul era generos și trimitea, în afara firmanului, și câteva daruri către robul său, ca să-i mai îndulcească amarul cheltuirii a atâta bănet. Componența alaiului de întâmpinare a hatișerifului de reînvestire era asemănătoare celei de intrare a voievodului în cetatea de scaun. De pildă, în februarie 1784, când lui Mihail Suțu „i s-a promis neschimbarea din funcție fără o cauză reală", în întâmpinarea „prealuminatului hatișerif împărătesc" au ieșit toate breslele țării (agiască, spătărească, portărească, armășească), urmate de câțiva boieri și de beizadele, de oștenii turci aflați în țară, de boiernașii de la Curte, de „mehterbașa cu toată taifaua lui cântând" și, desigur, de „careta gospodarului, cu șase telegari".[1056] Spre deosebire de alaiurile de învestire, se constată absența de la procesiune a breslelor negustorești, a celor mai mulți dintre marii-boieri (au participat doar vel postelnicul și vel comisul), dar și a sangeacului împărătesc, ca și numărul mai redus de trimiși ai Înaltei Porți.

Desfășurarea ceremoniei mucarerului ne este cunoscută cu exactitate doar pentru capitala Moldovei, dar mărturiile despre aceasta din *Condica lui Gheorgachi*,[1057] dar și din textul grecesc anonim *Ce trebuie să facă acela care merge cu firman de mucarer și cu blană la un Domn, în ziua alaiului*[1058] ne permit totuși să ne facem o idee aproximativă cu privire la ceea ce se întâmpla cu acel prilej și în capitala Țării Românești.

Prețiosul firman era adus la București de „unul dintre boierii cei mai aleși ai Țarigradului",[1059] care, la ceasul rânduit pentru ceremonie, se suia pe calul său, ținut de căpăstru de un aghiotant, „lua în mâinile sale bocceaua cu blana și punea deasupra boccelii firmanul cu punga de diba".[1060] Înainta falnic până în apropierea domnului, unde descăleca și-i întindea acestuia, cu ambele mâini, mult râvnitele trofee. Stăpânul țării săruta plin de pietate firmanul, îl ducea apoi la cap și, în cele din urmă, îl vâra în sân, după care îmbrăca degrabă blana de samur. Recunoscător, îl recompensa imediat pe trimisul sultanului cu „un cal domnesc" ținut de „patru sau mai mulți ciohodari",[1061] pe care acesta mergea până la Curtea Domnească, chiar în fața voievodului. Meterhaneaua cânta, „se făcea sunare de toate clopotile", erau arborate tuiurile, sub care se tăiau și doi berbeci, „ca pentru un semn de biruință".[1062] După care lumea bună (mitropolitul, episcopii, beizadelele, boierii) urca în sala spătăriei, unde vodă se oprea în picioare în fața propriului jilț și, scoțând „din sân hatișeriful împărătesc", îl pupa, îl ducea la cap și apoi i-l dădea lui „divan-efendi, carele, sărutându-l și el îl citea în veliglas".

„Memleket-i Eflâk ecdâd-ı izâm maâlî-nijâdımdan müntakil-i mülk-i mevrûsum olmak hasbıyle her vechle şen ve âbâdân ve ahâlî ve reâzâsı bid ve muhdesât ve mazâlim ve taaddîyâtdan fârig-ül-cenân olmaları matlûb".[1063]

„Având în vedere că Principatul Țării Românești este proprietatea mea rămasă moștenire de la măreții mei strămoși de neam ales, este de dorit ca el să fie prosper și înfloritor, iar supușii și locuitorii săi să se simtă, sufletește, scăpați de dări noi și născocite și de tiranii și asupreli. [...] De o perioadă încoace, voievozii, fiind maziliți și numiți la câte zece luni – din cauza unor neregularități și defecțiuni –, nu se mai îngrijesc de ocrotirea supușilor, ci au de gând să-i vlăguiască prin fel de fel de schingiuiri și împilări și să ruineze principatul prin născocirea a felurite dări. De aceea, ție, care ești voievodul mai sus amintit, ți s-a încredințat și ți s-a dăruit, potrivit *hatt-i hümüyûn*-ului meu plin de bunăvoință, emis, cu onoare, din înalta mea favoare imperială, domnia Țării Românești, urmând să o stăpânești neîntrerupt, cu schimbarea la trei ani [...], cu condiția să dovedești atenție atât față de ocrotirea supușilor de acest fel de tiranii și asupreli, cât și față de rânduiala și prosperitatea principatului."[1064]

La sfârșitul lecturii, divan-efendiul îl învește pe domn cu blana trimisă de sultan și primea o alta, la schimb, pentru sine. „Se slobozeau toate tunurile, să făcea șănlic (veselie) cu meterhanea și toată rânduiala" și, desigur, „vel vistierul cetea tâlcuiala hatișărifului pe rumânie", ca să înțeleagă toată lumea că vodă era sluga supusă a Porții, în timp ce ei, slugile lui vodă, trebuiau să-i pupe dreapta, cu beizadelele cu tot în frunte. Numai mitropolitul țării se bucura de privilegiul de a-l săruta pe creștet pe domn, în timp ce acesta din urmă era nevoit să-i sărute mâna.

Întâmpinarea firmanelor împărătești

TOT CU ALAI erau întâmpinate și alte firmane de la poartă, precum cele cuprinzând laude la adresa vredniciei domnitorului, care, ca un copil ascultător, primea cu acest prilej și daruri de bună purtare de la prealuminatul padișah. Deseori însă, măgulitoarele cuvinte ale sultanului fuseseră cumpărate cu bani grei, storși din țară prin metode nu tocmai ortodoxe. Dar ce mai contau aceste amănunte, când domnul cunoștea un nou moment de apoteoză, așa cum s-a întâmplat cu Ioan Gheorghe Caragea, la 18 mai 1813[1065] și, respectiv, cu Alexandru Suțu, la 8 decembrie 1819?[1066]

Parada organizată cu acest prilej de Caragea i-a pus în mișcare pe întâistătătorii tuturor breslelor ostășești („dumnealui vel agă", „dumnealui baș beșleagă cu tacâmul său", „dumnealui vel spătarul asemenea cu stegarul înainte i cu zapciii mici și cu alți oameni ai spătăriei i în urmă și pe de lături", „vel portarul cu tacâmul său", „vel armașul cu tacâmul său"), împreună cu un număr considerabil de subordonați („o sută [de] vânători i zapcii agiești mici", cincizeci de seimeni, cincizeci de delii, cincizeci de călărași, douăzeci de căpitani agiești). Li s-au adăugat alți ostași din garda domnească (ciohodari, fustași, găvazi, satâri, tufeccii), dar și o mulțime de slujbași (vătafi, ceauși, postelnicei, saraci), boieri (vel spătarul, vel pitarul, vel cămărașul, comisul, divan-efendiul etc.), ori boiernași de la Curte (vel ispravnicul za Curte, rahtivanul, ici-ciohodarul, muhurdarul, divictarul, caftangi-basa, cafegi-basa, șerbegi-basa, tutungi-basa etc.). Doar „peșchesul Măriei-Sale" trebuia întâmpinat cu cuvenita pompă.

Totuși, nu putem să nu recunoaștem că Ioan Gheorghe Caragea a fost modest în comparație cu Alexandru Suțu, care a convocat la alaiul de „aducere a împărătești daruri", din 8 decembrie 1819, „toți podarii, pandurii, slujitorii agiești, portăreii delii turci, slujitorii politiei, poterașii, lefegiii, seimenii, armășeii, aprozii cu prapurile, călărașii, lipcanii, căpitanii agiești, fustașii cu dardele și toți trâmbițașii agiești, cântând cu steagurile toate".[1067] Ba chiar a mobilizat și doisprezece negustori, gătiți călări, împreună cu starostele și logofătul stărostiei, chemați îndeobște doar la alaiul de instalare a noului domn și, de bună seamă, pe toți impiegații sau dregătorii însărcinați cu slujirea propriei sale persoane.

Toți aceștia urmau să-l admire pe voievod cum, „cu căzuta supunere", „săruta scările calului" primit în dar de la sultan, înainte de a se sui pe el. Numai beizadele, boierii și mitropolitul aveau însă privilegiul de a asculta în Palatul Domnesc vorbele dulci ale padișahului, ce consfințeau statutul domnului Țării Românești de „slugă credincioasă a preaputernicei, neclintitei și veșnicei Împărății" a turcilor.

„Lauda Domnilor ai neamului creștinesc, reazimul celor mari din seminția lui Iisus, Domnule al Valahiei Ischerlet zade Caragea Iancule, fie-ți bune sfârșiturile! [...] Iar tu, fiindcă [...], după fireasca ta dreptate, înțelepciune și credință, te-ai arătat cu osârdie spre cea după plăcere săvârșire a tuturor trebilor la care te-ai orânduit și, de când ți-au încredințat Domnia Valahiei, ai otcârmuit întru dreptate, cu mare silință și priveghere toate trebile câte privesc asupra ta sau ți s-au poruncit de preaputernica noastră Împărăție, întocmai după înaltul și preadreptul cuget al nostru și după trebuința întâmplărilor vremii [...],

fii trăind de-a pururea și te împărtășește de masa cea îmbelșugată a împărățeștilor noastre mili; fiind însă că, după dovezile de până acum, avem de a ta multă știință și înțelepciune și după cea din adâncul inimii plămadă a credinței și a dreptății tale, nădăjduim, și de acum înainte, prea multe slujbe următoare împărăteștii noastre voințe și dragoste deosebită către tine, lăudând cele dintâi și mai din urmă după plăcere slujbe ale tale, ți le răsplătim spre facere de bine cu împărătești ale noastre daruri, trimițându-ți o blană de samur și un cal iute, cu podoabe din aur, împreună și cu această înaltă poruncă, care s-a scris spre lauda celor trecute slujbe ale tale după cea de mai nainte scrisă cu a noastră sfântă slovă."[1068]

TOTUȘI, nu întotdeauna situația era atât de roz pentru domn, el putând primi, asemenea lui Alexandru Suțu, în noiembrie 1819, un hatișerif care-i poruncea să pună capăt jafurilor și samavolniciilor pe care le săvârșea în țară. Chit că nu-i convenea, trebuia să înghită în sec și să-l întâmpine cu pompa de rigoare. S-a îngrijit totuși ca „alaiul luminatului hatișerif" să fie ceva mai modest decât alte dăți, neincluzându-i, comparativ cu procesiunea în cinstea firmanului ce-i lăuda meritele, pe „vel spătarul, împrejurat de bulucbași, și cu toate steagurile", pe „vel armaș cu orânduiala sa cu steagurile și toți vătașii de lăutari cântând" (participa doar vtori armaș), pe vel pitar (ci numai pe vtori pitar), pe vel vornicul politiei, pe negustori cu starostele și logofătul lor, ori pe numeroșii ostași, slujbași și boiernași ai Curții (mataragi-bașa, saracci-bașa, baș salahor, ciolan-ciauș, seizbașa, chiz iamac, delibașa, cavaz-bașa, baș ciohodar, chehaia de ciohodari, vel grămăticul, vătaful de divan, cavaz iamac, muhurdarul, divictarul, ispravnicul za Curte, caftangi-bașa, cafegi-bașa, serbecci-bașa).

Marea artă a unora dintre principii fanarioți era aceea de a salva în ultima clipă situația, de a cădea în picioare chiar și în împrejurările cele mai neprielnice, de a obține, de pildă, un firman de mazilire care – în loc să-i învinuiască de hainire și să poruncească descăpățânarea lor, așa cum avea să se întâmple, în 1789, cu nefericitul Constantin Hangerli[1069] – să-i elogieze pentru serviciile aduse Porții. Un strălucit exemplu, în acest sens, îl oferă Alexandru Ipsilanti, care, pentru a preveni nu doar demiterea, ci și pedepsirea sa aspră pentru trădare, în urma fugii fiilor săi în Imperiul Habsburgic, „s-a rugat el însuși să se retragă și să fie mazilit din domnie" – după toate probabilitățile, la ascultarea rugăminților sale a contribuit și generozitatea sa față de reprezentanții Porții. În aceste condiții, sultanul Abdul Hamid I scria, în ianuarie 1782: întrucât „voievodul[ui] Alexandru, pildă printre

emirii neamului Mesiei", care „îi ocrotise pe locuitorii țării și sărmana raia", „i s-a dat împărătească mea învoire ca, potrivit cererii sale, să vină la Înalta mea Poartă teafăr și sănătos și fără ivirea unei fapte care să-i pricinuiască supărări [...] și să locuiască în casa sa de pe țărm (Bosfor)". Ba chiar, padișahul se preocupa nu doar „ca familia și copiii săi și cei din suita sa să se întoarcă încoace (la Istanbul) cu cea mai mare cinste și demnitate și cu sănătate și în siguranță", ci și de efectuarea „plății care i se cuvenea din veniturile țării (*sic!*)".[1070]

Când însă fiul său Constantin a trecut de partea rușilor, în 1805, talentul diplomatic nu l-a mai putut salva pe octogenarul Ipsilanti. După cum scrie Dionisie Ecleziarhul, „împăratul a poruncit lui Ianiciar-agașul de a mers cu o mie sau doauă de ianiciari și fără veste a încongiurat casele lui Ipsilant, și prinzând pe Vodă Ipsilant i-au pus lanțu de gât și la picior cătuși și obezi de fier și l-a închis în temnița ce-i zâce edicula [...]. Apoi, peste câteva zile, l-au scos la meidan, adică la locul de priveliște și, stând vezirul de față, a poruncit la gealați de l-au început a tăia din toate încheeturile, adică de la degetele mâinilor și până la umere, care sunt șapte-spre-zece încheieturi la o mână până la umere, asemenea și la altă mână iar șapte-spre-zece, și la picioare ear de la degete până la încheeturile armurilor la trup, 13 încheeturi la un picior și alte 13 la alt picior, care fac de toate încheeturi 60 și, rămâindu-i numai trupul tăvălindu-se în sânge i-au tăiat pe urmă capul."[1071] Până și martiriul lui Constantin Brâncoveanu pare, în aceste condiții, lesne de îndurat.

Ceremoniile de învestire a dregătorilor

ODATĂ ÎNCHEIATE SOLEMNITĂȚILE de intrare în București, noul domn purcedea degrabă la numirea dregătorilor săi mari și mici. Festivitățile ce aveau loc cu acest prilej sunt descrise cu multă precizie de Dionisie Fotino în a sa *Istorie generală a Daciei sau a Transilvaniei, Țării Muntenești și a Moldovei*.[1072] În ajunul datei rânduite pentru ceremonie, domnul îi poftea la palat pe boierii ce urmau să fie numiți în funcție, în vreme ce marele-postelnic le trimitea un pitac celor demiși, vestindu-i „să nu se mai supere a doua zi a mai veni la Curte, ci să trimită însemnul slujbei lor". Viitorii dregători soseau cu noaptea în cap la datorie și se puneau pe așteptat în postelnicie. Încet-încet, în sala tronului (spătărie) se adunau boierii înveșmântați în caftane și

purtând fesuri pe cap, dar și o mulțime pestriță de „privitori", iar într-un târziu apărea și domnul, care se așeza tacticos pe jilțul său. Candidații la dregătorii erau conduși, rând pe rând, în spătărie de marele-postelnic ce ținea „în mână un toiag de argint cu cap de topuz", în vreme ce marele-vistier (sau vtori și, respectiv, treti vistierul, în condițiile în care se acorda un rang inferior) purta pe brațe caftanul de boierie. Candidatul „îl săruta la guler", iar apoi îl îmbrățișa strâns, rămânând în această poziție până când voievodul finaliza cuvântarea moralizatoare pe care i-o adresa: „Pentru strălucirea strămoșilor tăi (sau pentru credincioasele tale servicii), iată că te onorăm cu rangul cutare și caută să te porți bine etc." Atunci, candidatul îi pupa preaplecat mâna voievodului și primea, în schimb, *hazranul* (toiagul), în vreme ce postelnicul vestea cu glas tare numele dregătoriei și pe cel al noului deținător al acesteia. Apoi, înveșmântat în caftan, proaspătul demnitar se ducea din nou în postelnicie, unde edecliii domnului (ciubucci-baș a, cafegi-baș a, șerbegi-baș a etc.) îi ofereau o tratație din partea casei, timp în care se pregătea parada cu care avea să plece de la Curte. Boierii vârstnici și însemnați erau onorați cu o plimbare în careta domnească cu șase telegari. În schimb, tinerii trebuiau să-și dovedească îndemânarea, călărind un bidiviu domnesc frumos împodobit. În funcție de boieria acordată, componența alaiului cu care pleca de la palat dregătorul putea cunoaște variații sensibile. Cele mai spectaculoase erau paradele organizate în onoarea demnitarilor deținând atribuțiuni militare, precum spătarul, aga, hatmanul sau armașul. Înaintea primilor doi, defilau pe jos „toți zabeții de sub ei, adică polcovnicii, căpitanii, bulucbașii cu neferii arnăuțești și toți cei ce numai cu numele au rămas din vechile oștiri românești, precum lefegii[i], seimeni[i], catanele, slujitorii, dorobanții, talpii, vânătorii, cazacii și alții, cu stindardele și trâmbițele lor"; înaintea hatmanului, „toți zapciii Divanului cu toți copiii din casă, adică mumbașirii domnești ce se trimit în țară pentru serviciul poliției"; iar înaintea armașului cel mare, „afară de subalternii pușcăriei, precum topcii, pușcași și alții, mergea și toată lăutărimea țigănească din București, cântând din vioare, cobze, muscaluri și altele, care fac parada veselă". Totuși, nici ceilalți dregători nu se puteau plânge că nu aveau parte de o escortă pe măsură, odată ce marele-vornic era precedat de „toți vornicii pe jos, cu bastoanele în mână", logofătul, de logofeței, vel postelnicul de „treisprezece postelnicei călare și toți lipcanii și călărașii", marele-vistier, de toți diecii vistieriei", la care se adăugau, pentru întregirea paradei, „ceauși, ciohodari, seimeni și alți pedeștri", ce-l petreceau pe proaspătul dregător până acasă, unde nu peste mult timp apărea și meterhaneaua, ca să-i cânte și să-l încânte.

Boierii de starea a doua trebuiau însă se mulțumească doar cu acordurile vesele ale muzicii instrumentale, neavând dreptul la însoțitori în drumul spre domiciliu. Pentru toată lumea, sosea însă iute nota de plată, căci nici o distracție nu putea fi gratuită. Ba chiar, suma achitată de dregători nu era deloc mică, odată ce trebuia să acopere „prezenturile pentru servitorii domnului", „onoarea ce li se făcea", „careta sau armăsarul cu care se trimeteau acasă", onorariul meterhanelei, dar și contribuția pentru *casa milelor*.

Acreditarea consulilor străini la București

ÎN BAZA ARTICOLULUI XI al Tratatului de pace de la Kuciuk Kainargi (1774), Rusia primea dreptul de a instala consulate pe tot teritoriul Imperiului Otoman.[1073] Cu toate reticențele turcilor de a transpune în practică această clauză a convenției, primul consul rus la București, Serghei Lazarevici Laskarev, avea să fie recunoscut de Înalta Poartă la 1 decembrie 1780, fapt care a determinat formularea unor pretenții similare din partea celorlalte mari puteri europene. Încet-încet, în urma unor negocieri îndelungi și complexe, la București au ajuns să funcționeze un consulat austriac (1783), unul francez (1798), altul britanic (1803)[1074] și, ulterior, unul al Prusiei. Înainte de a-și lua în primire atribuțiunile, diplomații străini trebuiau să-i prezinte oficial domnului „scrisorile de acreditare"[1075] (*diplomele*)[1076] în cadrul unei ceremonii pline de fast.

Totuși, chiar dacă, la sosirea în țară, nu dețineau încă o funcție oficială, aceștia erau întâmpinați „la hotar de unul dintre dregătorii Curții", care-i însoțea „cu o caretă" până în capitală. Odată ajunși acolo, erau primiți de domn într-o întrevedere neoficială, în cursul căreia, după *firitisirile* de rigoare, se stabilea „ziua audienței solemne".[1077] Atunci, în fața reședinței consulului, pe care era aplicată „stema guvernului în a cărui slujbă se afla"[1078] acesta și flutura steagul țării sale, se aduna dis-de-dimineață alaiul trimis de domn pentru a-l escorta.

Modest în comparație cu suita ce-l petrecea pe vodă ori pe doamna sa, acesta a avut o componență asemănătoare în cazul primirii lui Serghei Lazarevici Laskarev[1079] (14 februarie 1783),[1080] a *viţeconsului-lui* Ivan Ravici (6 mai 1792)[1081] și, respectiv, a „cinstitului Șarge Dafer al Rusiei"[1082] (12 mai 1792).[1083] În frunte, mărșăluiau „polcovnicul de târg cu cincizeci cazaci ai lui, după orânduială, cu curate îmbrăcăminte",[1084]

urmați de „vel căpitanul za dorobanți cu cincizeci dorobanți, și cu zapciii săi".[1085] Altminteri, nici unul dintre boierii de seamă nu participa la alai, fiind mobilizați doar slujbași de rangul doi ai Curții (vtori pitarul, vtori comisul, treti postelnicul, cu între patru și opt postelnicei, rahtivanul, ceaușul și vătaful de aprozi cu oamenii lor, dar și „vel portarul cu toți portăreii").[1086] În spatele acestora, pășeau câțiva ostași din garda domnească: patru-șase căpitani agiești, patru căpitani spătărești, un salahor, un saraci și șase-zece ciohodari, ce încadrau „careta domnească cu șase telegari" și „altă caretă, cu doi telegari pentru dragomanul".[1087]

În schimb, din alaiul ce l-a condus, la 31 ianuarie 1819, la Alexandru Suțu pe consulul Prusiei, *Ion Marcul* (Johannes Markus?), au lipsit cei cincizeci de cazaci și de polcovnici din frunte. Așa că procesiunea, mult mai redusă numeric, a fost deschisă de „polcovnicul de pod cu capod [și] călare", înconjurat de opt podari și opt slujitori „cu orânduiala lor, pe jos".[1088] Li s-au adăugat polcovnicul de vânători cu opt slujitori polcovnicești și opt ceaușești și obișnuiții slujbași ai Curții (un ceauș agiesc, un ceauș de aprozi cu șaisprezece aprozi gătiți, șase postelnicei cu capod roșu, rahtivanul, vtori comisul, vătaful za divan, „iuzbașa al divanului cu capod și călare"), în vreme ce careta domnească a fost păzită, ca de obicei, de un salahor, un saraci, „opt căpitani gătiți cu capote și cu barate în cap"[1089] și opt ciohodari.

În paralel, domnul se preocupa din timp să le dea de știre „preasfinției sale părintelui Metropolitu, iubitorilor de Dumnezeu părinților episcopi și dumnealor cinstiților și credincioșilor boierilor veliți ai Divanului [...], halea și mazili, ca, [...] la vremea ce va fi venirea dumnealui cinstitului vițe-consulu, să se afle [...] la Domnescul [...] Divan",[1090] unde aveau să asiste cu toții la audiență.

Ca să ajungă acolo, consulul, îmbrăcat în uniforma de gală, se suia în careta domnească, fie singur, fie împreună cu „tălmaciul, care stătea pe banca din față",[1091] iar în urma sa se perindau „mai multe trăsuri, unde se aflau sudiții și protejații mai de seamă, adică medici, negustori etc. care se bucurau de ocrotirea"[1092] sa. Cortegiul se deplasa lent, pentru a atrage atenția trecătorilor, ba chiar le pretindea echipajelor pe care le întâlnea pe drum să se oprească și să-i facă loc.[1093] Când ajungea, în cele din urmă, la Curte, era întâmpinat – surpriză – „cu toată larma unei muzici turcești, alcătuită din cincizeci de tobe mari, tot atâtea țimbale, trei cimpoaie și șase oboaie, care completau această simfonie infernală", după cum ne asigură contele Auguste de Lagarde, care a participat, în februarie 1813, la prezentarea scrisorilor de acreditare ale consulului francez Joseph Ledoulx.[1094]

Năuc din pricina tărăboiului, consulul era apucat de subsuori de doi slujbași ai Curții, „care îl duceau astfel pe scară până sus, unde așteptau doi boieri de clasa întâi: maestrul de ceremonii (logofătul de obiceiuri – *n.n.*) și hatmanul, cu capul gol și cu toiegele lor de argint în mână“.[1095] Aceștia îl petreceau până la intrarea în spătărie, „în pragul căreia se găseau vel postelnicul, tot cu capul gol și cu marele toiag al său de argint în mână, însoțit de-al doilea și de-al treilea postelnic cu toiegele lor și de alți dregători“. Demnitarul amintit avea sarcina de a-l introduce pe diplomat la domn, care putea „sta în picioare pe treapta tronului, îmbrăcat în veșminte de gală“,[1096] ori „ședea sub un baldachin de catifea brodată cu mărgăritare și cu aur“,[1097] asemenea lui Ioan Gheorghe Caragea. În schimb, boierii care dețineau „primele dregătorii stăteau în picioare, cu capul descoperit în fața domnului și a consulului, formând un cerc în jurul tronului și ținându-și toiegele în mână“.[1098]

După uzualele saluturi protocolare, consulul ținea un discurs plin de amabilități, vorbind, de pildă, asemenea lui Ledoulx „despre armonia ce guvernul francez dorea să domnească între el și Sublima Poartă, ca și despre afecțiunea deosebită a suveranului față de domn și de care el, consulul, se simțea fericit să fie purtător“.[1099] Apoi, lua din mâinile cancelarului său „beratul și firmanul Înălțimii Sale sultanul și le preda domnului“,[1100] primind, în schimb, invitația de a se așeza într-un fotoliu, chiar în fața tronului, în vreme ce însoțitorii săi luau loc în spatele său, pe niște scaune simple. După ce verifica cu luare-aminte autenticitatea documentelor diplomatice, voievodul rostea cuvântarea de răspuns „în cuvinte foarte curtenitoare“, urându-i bun venit consulului și exprimându-și speranța „menținerii bunei armonii dintre cele două guverne“.[1101] Iar în clipa în care domnul termina de vorbit, copiii de casă serveau dulcețurile, „punând un genunchi în pământ“ și așezând în poala oficialilor „batiste cusute cu aur“, pentru ca aceștia să nu se păteze. Deseori, se oferea și șerbet și, desigur, nelipsita cafea, pe care, în timp ce o sorbeau, domnul și consulul discutau „despre evenimentele politice de actualitate“, dar și „despre ciuma din Constantinopol și rigorile iernii“,[1102] ca în cazul întrevederii dintre Caragea și Ledoulx. La final, celor prezenți „li se turnau pe mâini parfumuri și erau tămâiați cu fum ales“, iar „consulul i-i prezenta domnului pe funcționarii săi și pe sudiții de față“.[1103]

Din sala tronului, diplomatul era dus de braț de cei trei postelnici până în harem (apartamentele doamnei), unde se repetau „ceremoniile dulceței, cafelei și parfumurilor“[1104] sau „aceleași caraghioslâcuri“, cum le numește cârtitorul Lagarde, mulțumit totuși că a putut să-și

clătească privirea, admirând „câteva doamne foarte drăguțe de la Curte", dar și pe „roabele chipeșe",[1105] care i-au servit pe distinșii oaspeți. Cu această ocazie, atmosfera ce începuse să lâncezească a fost înviorată „de sunetele ascuțite ale unui minavet, despre care Măria Sa spunea că nu se mai sătura să îl asculte".[1106]

Pentru consul, greul începea abia după ce părăsea sala de primire a doamnei, de vreme ce, în drumul spre ieșire, era „împins, îmbrâncit, înghesuit de mii de netrebnici (*sic!*) îmbrăcați în roșu, alb, verde, cu barbă sau fără barbă, cu turbane sau calpace, care, neavând alt câștig la Curte decât aceste rare chilipiruri și bacșișul de Anul Nou, se grăbeau să primească gratificația obișnuită, pe care trebuia să o împartă"[1107] diplomatul la acreditare. Dacă este să-i dăm crezare aceluiași Lagarde, pe Joseph Ledoulx mulțimea de pierde-vară de la Curte „era gata să-l facă bucăți", „tot trăgându-l încoace și încolo", dacă n-ar fi intervenit în ultima clipă „patru ciohodari voinici", care „l-au dus într-o clipă la caleașcă, de unde a aruncat câțiva pumni de gologani pe spinările acelor cerșetori galonați".[1108]

Întors acasă în tovărășia aceluiași alai, proaspătul consul se odihnea de prânz, după care, în cursul după-amiezii, întreprindea, îmbrăcat „în uniformă și însoțit de funcționarii săi", scurte vizite de protocol la colegii săi, acreditați ai altor state. În schimb, a doua zi, la reședința sa sosea, „pentru a-i întoarce vizita în numele domnului", unul dintre marii-boieri ai țării, „înveșmântat în haine de gală, cu samur și calpac"[1109] și „transportat de careta cea mare a Curții, trasă de șase cai și înconjurată de ciohodari". În sfârșit, în zilele următoare, pe diplomat veneau să-l felicite boierii de diverse ranguri, după care acesta își putea intra liniștit în pâine.

Primirea demnitarilor otomani

CEREMONII DE PRIMIRE se organizau la Curte și pentru înalții demnitari, dar și pentru alți oaspeți străini aflați în trecere prin cetatea de scaun a Țării Românești. Cel mai notabil ni se pare faptul că, nutrind un indiscutabil interes – politic, dar și, pe alocuri, cultural – pentru lumea occidentală, principii fanarioți îi pofteau la palat pe mulți călători apuseni ce nu dețineau nici o funcție oficială în țara lor de origine.

De voie, de nevoie, domnul – care era, la rândul său, dregător otoman – trebuia să le ofere ospitalitate colegilor săi ajunși la București. Festivitățile ce aveau loc la sosirea acestora erau determinate în mod

direct de raporturile ierarhice dintre gazdă și oaspete. Astfel, dacă gospodarul Valahiei, deținătorul a două tuiuri, urma să fie vizitat de un pașă cu trei tuiuri, el trebuia să-i dovedească acestuia supunere, prin gesturi pe care astăzi le considerăm deosebit de înjositoare. În schimb, când în capitală ajungea un egal sau un inferior al domnului, ceremoniile desfășurate puteau fi chiar mai modeste decât cele organizate în onoarea reprezentanților celor mai de seamă ai puterilor creștine.

Din fericire pentru voievozii de la București, Țara Românească era mai rar străbătută de pașale cu trei tuiuri decât învecinata Moldovă, pe care trebuia s-o traverseze, pentru a ajunge la scaunul său, valiul cu trei tuiuri al Hotinului (1713–1812). Și, la fel, domnii munteni aveau mult mai puține șanse să se întâlnească cu hanul tătar al Crimeii, deținătorul, la rândul său, al unei poziții net superioare în ierarhia otomană. Cu toate acestea, hospodarul Valahiei nu era în nici un fel scutit de umilințele amintite în cazul în care pe la București se nimerea să ajungă un „iučutuilun pașà". În lipsa unor documente muntene detaliate despre primirile pașilor cu trei tuiuri, vom recurge – în vederea reconstituirii unei imagini, fie și aproximative a acestora – la informațiile oferite de *Condica lui Gheorgachi*.[1110]

Din porunca domnului, înaltul oaspete era întâmpinat „de ceaia parte de Dunăre" (după toate probabilitățile, la Turtucaia) de un dregător „cu știința limbii turcești", ce-i înmâna o scrisoare oficială (*mehtup*), dar îi oferea și daruri bogate, în vreme ce, pe malul românesc al fluviului, îl aștepta cel puțin unul dintre marii-boieri ai țării, care fusese rânduit și *conacci-başa*, adică responsabil cu asigurarea ospitalității pașei. Probabil, „cale de un ceas doao" de București, înaintea oaspetelui ieșeau „Domnul [...] cu toată boierimea, mari și mici", „înșirați pe rânduială". De îndată ce-l zărea apropiindu-se pe mai-marele său, voievodul alerga într-un suflet în calea acestuia și, „după obicinuita închinăciune", îi „săruta scara calului cea din dreapta". Apoi, îl înștiința fără zăbavă că „boierii memlechetului (țării) cereau să sărute picioarile Mării[i] Sale". Galant, înaltul oaspete le îndeplinea iute dorința, nevăduvind pe nimeni de acest privilegiu. Ba chiar, pe domn și pe alți câțiva dregători îi recompensa cu acest prilej cu haine de blană ori cu caftane, potrivit rangului fiecăruia.

La suita foarte consistentă cu care se deplasa pașa, se adăuga acum și alaiul țării (breslelele ostășești, boierii mari și mici, boiernașii și slujbașii de la Curte), în compania căruia înaltul oficial otoman intra triumfător în cetatea de scaun. Nu se ducea însă la Curte, asemenea oaspeților de rând, ci la conacul special pregătit cu multă grijă. Și,

oricum, avea întotdeauna asupra sa marele cort pe care-l întindea în curtea „hotelului". În plus, acesta funcționa și pe post de birou, în care pașa cu trei tuiuri îl primea în audiență pe voievodul țării, iar nu invers, ba chiar îl și cinstea cu o cafeluță, „zăbovindu-se oarește la voroavă", după care întrevederea se încheia cu „obicinuita închinăciune", adică printr-o nouă pupare a piciorului. Iar câtă vreme pașa sălășluia în București, domnul era ținut să-l viziteze zi de zi, „cu tot tacâmul său și cu boierii cei mari", desigur pentru a-i presta omagiul. Dacă izbutea să-l mulțumească, putea primi un nou rând de blănuri, și chiar o dedicație muzicală („după ce au îmbrăcat pașa pe Domnu cu blana cea de samur, viind la domnescul său scaun, mai pe urmă au venit și mehter-baș al pașii cu toți mehterii săi, la Curtea Domnului, de i-au zis un nubet").

În schimb, ceremoniile organizate la primirea demnitarilor otomani egali sau inferiori domnului nu aveau nimic din strălucirea celor cu care erau întâmpinați pașii cu trei tuiuri. De pildă, alaiul cu care a fost condus, la 6 februarie 1813, Ahmed pașa la Curtea lui Caragea[1111] a fost alcătuit, ce-i drept, dintr-o bună parte a ostașilor țării („breasla spătărească cu toată uniforma bez bairace", împreună cu căpitanii, stegarul, ceaușul și scutelnicii ei, „lefegiii după orânduială câte doi" în frunte cu vel căpitanul lor, „seimenii cu zapciii mici asemenea", „breasla agiască iarăși cu uniforma bez bairace" cu „zapcii mici i căpitani agiești, i ceaușul agiesc", dar și cu marele-agă, polcovnicii de poteră, de cioclii, de pod cu podarii, călăreții polcovnicești, „vel căpitanul za dorobanți" cu „talpo și dorobănțești", vel căpitanul de cazaci cu cazacii și vânătorii, „vel căpitanul de mizil" [poștă], „neferiii toți ai beșleagăi cu odobașa lor", delii, tufeccii, ciohodari, salahori, satâri, cavazi) și din câțiva dregători de rangul doi (portarii, rahtivanul, comisul de-al doilea, vel vornicul za politie), dar nu și din marii-boieri, din negustori ori din boiernașii însărcinați cu bunăstarea personală a voievodului.

Când însă la palat trebuia condus un simplu sol otoman, asemenea „preaslăvitului Rătip Efendi, elciu împărătesc trecător la Viena"[1112] (probabil în 1792) ori ca emisarul turc sosit la București în 1819,[1113] numărul de localnici mobilizați de autorități se putea reduce simțitor. În ambele cazuri, alaiul acestora a fost deschis, după obicei, de breasla agiască („dumnealui vel post. epistatul agiei cu zapcii agiești mari și mici și cu tot tacâmul agiei"[1114] / „toți zapciii mici și mari, după orânduiala lor, capotlâi, cu baratele, călări, cu toți neferii înarmați și călări, fără slujitorime"[1115] și continuat de cea spătărească („dumnealui vel spătar asemenea cu tot tacâmul spătăriei"[1116] / „toți zapciii spătărești și toți neferii asemenea gătiți precum se arată și ai Agiei").[1117] În cinstea primului oaspete, fără doar și poate mai însemnat, au

defilat și ostașii portăriei, politiei și armășiei („dumnealui vel portar asemenea, dumnealui turangiu agă, zabitul Bucureștilor asemenea, dumnealui vel armașul, asemenea cu tot tacâmul armășiei"),[1118] în vreme ce din alaiul mai modestului elciu n-au mai făcut, în plus, parte decât „șase postelnicei, cu capode, călări" și paisprezece ciohodari ce escortau „careta gospod cu șase telegari" și, respectiv, „altă caretă gspd. cu doi telegari".[1119] În schimb, Ratip Efendi a fost onorat și de prezența mai multor dregători (vel, dar și vtori și treti postelnicul, vel comisul, marele-pitar, vtori și treti logofeții și vistierii, vătafii de divan, paharnici și aprozi), dar și de mehter-basa „ce zicea cu foc cu taifaua lui".[1120]

Întâmpinarea ambasadorilor și consulilor marilor puteri creștine

STRĂLUCIREA CEREMONIILOR organizate cu ocazia vizitelor unor demnitari ai puterilor creștine din Europa depindea, în primul rând, de însemnătatea țării lor și de relațiile dintre aceasta și Imperiul Otoman. Prin urmare, era firesc ca ambasadorii Rusiei (atunci când se afla în bune raporturi cu Imperiul Otoman), dar și ai Franței, aliata statornică a Înaltei Porți, să aibă parte de o primire grandioasă, diplomații Marii Britanii de una ceva mai simplă, iar reprezentanții Suediei și Olandei de una foarte modestă. Totodată, un ambasador era întâmpinat cu mai mult fast decât un consul, în vreme ce simplii călători occidentali puteau beneficia cel mult de o scurtă audiență privată la domnul Țării Românești.

UNEORI, TRECEREA PRIN ȚARĂ a unui înalt demnitar străin aflat în drum spre Poartă prilejuia festivități grandioase ce durau peste o săptămână. A fost, de pildă, cazul vizitelor ambasadorilor plenipotențiari ruși Nikolai Vasilievici Repnin și, respectiv, Mihail Ilarionovici Kutuzov, trimiși la Constantinopol de țarina Ecaterina II pentru a ratifica Tratatele de pace de la Kuciuk Kainargi (1774) și, respectiv, Iași (1792). Ceremoniile organizate atunci au făcut, fără doar și poate, epocă, fiind consemnate, peste decenii, drept un punct obligatoriu de referință în Condica de alaiuri și alte orânduieli a lui Grigore Ghika (1825).[1121]

Pentru a-l onora cum se cuvine pe Kutuzov, Alexandru Moruzi l-a trimis pe clucerul Calfoglu până la Iași, să-l petreacă de-a lungul întregului său drum spre București, în timp ce, în târgul de hotar al

Focșanilor, pe ambasador l-au așteptat marele-spătar Ienăchiță Văcărescu și cămărașul Nicolache. În paralel, domnul le-a dat poruncă ispravnicilor de județe să pregătească din timp „conace cu îndestulare pe la locurile cuviincioase", astfel încât uriașei suite de nu mai puțin de 476 de suflete cu care se deplasa feldmareșalul rus să nu-i lipsească absolut nimic. Toate cele de trebuință se obțineau, desigur, prin rechiziționare de la sătenii ce aveau nenorocul să locuiască de-a lungul itinerarului străbătut de frații de credință pravoslavnică. Iar, pe măsură ce viitorul învingător al lui Napoleon se apropia de cetatea de scaun a Bucureștilor, în calea sa ieșeau tot mai mulți dregători ai țării. Astfel, în comuna (H)agiești din județul Ialomița, ambasadorul a fost întâmpinat de trei dintre boierii cei mai de seamă ai țării: banul Dumitrache Ghika, vornicul Scarlat Greceanu și căminarul Isaac Ralet, pe când, „la râul Colentina, dincolo de pod", a sosit însuși vodă, în tovărășia unui impunător alai. Acesta cuprindea, după rânduială, breslele agiască, hătmănească, portărească, armășească, dar și gărzile, slujitorii domnului și boiernașii de la Curte și, desigur, fanfara militară („mehterbașa cu toată taifaoa lui").[1122] În schimb, suita cu care Alexandru Ipsilanti l-a întâmpinat pe Nikolai Vasilievici Repnin la Mânăstirea Văcărești îi includea, pe lângă militari (de această dată, mai puțin numeroși), și pe „neguțători, câte doi potriviți, călări" cu „starostea lor [...] la urmă, între dânșii" și pe „dumnealor velitii boieri, câte doi potriviți, după osebita foaie ce s-au făcut după arhondologhion, de la velban până la vel clucer dă arie, și vameșii ce s-au aflat în București și s-au găsit cu cale".[1123] În schimb, în 1793, se pare că boierii au ajuns la Colentina separat, iar nu în cadrul marelui alai al lui vodă. Cu amândouă ocaziile însă, pe malurile râului au fost „așezate corturile mari și frumoase ale domnului",[1124] la intrarea în cel mai impozant dintre care fuseseră rânduiți satâri, ciohodari, delii, tufeccii, călărași, postelnicei, călărași hătmănești. Kutuzov a fost condus până la acesta de marele-postelnic „cu semnele" dregătoriei sale în mâini, secondat de adjuncții săi, vtori și treti postelnic, iar în ușă a fost primit cu toată curtoazia de Alexandru Moruzi și beizadele. Înăuntrul cortului, erau pregătite două jilțuri „păreche potrivite unul cu altul" pe care au luat loc, unul lângă altul, domnul și feldmareșalul, în vreme ce beizadelele s-au așezat în spate, pe scaune mai modeste. Imediat s-au servit cafele și dulcețuri, iar, după puțină odihnă, oficialii s-au mutat în sala de mese, adică într-un cort alăturat, unde s-au desfătat cu o „gustare delicioasă",[1125] cuprinzând, conform însemnărilor riguroase ale slujbașilor domniei, „fripturi, mezele, zaharica și poame".[1126] Iar pentru musulmanii care nu doreau să se spurce cu bucate creștinești, se pregătiseră, într-un al treilea cort, delicatese *halal*.

După încheierea ospățului, amândoi domnii au dăruit ambasadorilor ruși câte un bidiviu de rasă, cu „valtrapuri împodobite", pe care Repnin s-a oferit galant să-l călărească la intrarea în București. Aceasta s-a făcut, de fiecare dată, separat pentru domnul întovărășit de propriul cortegiu și ambasadorul precedat de un alai, alcătuit, mai ales, din subalterni și doar în mică măsură din localnici ori din trimiși ai Porții. Astfel, Kutuzov a pătruns în București însoțit, din partea românească, doar de „dumnealui vel spătarul cu tacâmul dumisale, pus în orânduială", „dumnealor boierii pământeni" și „luminatele beizadele ale Mării[i] sale", care ceruseră îngăduința lui vodă să-l întovărășească pe oaspete, iar, din rândurile otomanilor, de „oamenii mehmendarului (călăuzei) și ai pașii", de „capegi-bașa și pașa" și de „meterhaneaua pașii". În rest, alaiul său era compus din diverși militari („ofițerii de gvardia cu călărimea", „carasierii cu muzica", „un ofițer care se cheamă Scuder", „un căpitan care era ca tâlmaci și mai depărtișor un porocinic", „patru volontari pă jos, îmbrăcați cu ipingele galbene lungi și cu căciuli înalte", „grenadirii și gvardie", „toți ofițerii militari cu rang de maiori", opt husari, „călărimea ușoară"), dar și de personalul din subordine („cavalerii de ambasad", „mareșalul de la ambasad", „vițăconsulul", „tâlmaciul de limba turcească, sinior Janet și pă urmă doi camerieri", „secretarul de la ambasad și pă urmă trei slugi de la ambasad").

Impunătorul cortegiu al ambasadorului a fost întâmpinat în capitală de o mulțime pestriță de curioși, care se adunaseră pe ulițe, dar și pe la ferestrele caselor. Printre aceștia, ne asigură Heinrich von Reimers, se regăseau și „multe fete frumoase"[1127] suspinând după chipeșii voluntiri ruși, ce mărșăluiau țanțoși, în sunetul „clopotelor, al salvelor de tun și de pușcă",[1128] dar și al muzicii stridente a meterhanelei".[1129]

La conacul în care urma să fie găzduit – casele marelui-ban Dumitrache Ghika, viitor palat domnesc sub Ioan Gheorghe Caragea și Alexandru Suțu, în cazul lui Kutuzov –, pe ambasador l-a așteptat „în capul scării" domnul, care dăduse poruncă să se pregătească „un prânz minunat", la care a fost poftită „cea mai mare parte a Curții, cu solul și suita". Iar de-a lungul întregii șederi a diplomatului în capitală, „distracțiile", asemenea „ospețelor mari, muzicilor, balurilor, plimbărilor la diferitele conace ale domnului, iluminărilor și artificiilor" – aflăm de la Johann Christian von Struve, membru al delegației rusești – „au alternat între ele zi de zi".[1130]

Mai exact, din însemnările detaliate din condica lui Dimitrie Ghika, rezultă că programul oficialilor cuprindea aproape zilnic ospețe cu zeci sau chiar sute de comeseni, așa cum a fost cel cu „șapte sute de

tacâmuri“ oferit de Ipsilanti pe 6 septembrie 1775, cu prilejul „zilei numelui înălțimii sale imperiale, prințesa moștenitoare“ a tronului Rusiei (Sofia Dorotea de Württemberg, soția țareviciului Pavel Petrovici, viitorul țar Pavel I). În vremea acestora, ingurgitarea bucatelor și deșertarea pocalelor era permanent însoțită de „muzică vocală și instrumentală“, inclusiv de țignalele trompetelor și răpăitul tobelor, dar și de „dansuri naționale“. Iar pentru ca rușii să arate că nu erau mai prejos la horă decât valahii, după cină se putea organiza un bal cu danțuri evropenești. Discreți, domnul și ambasadorul preferau ca, în acest răstimp, să joace cărți în loc să se prindă în horă.

Alteori, pentru a-i face pe plac, voievodul îl invita pe ambasador la o partidă de vânătoare, așa cum a procedat Ipsilanti cu Nikolai Vasilievici Repnin la 7 septembrie 1775. Sculându-se cu noaptea în cap, oficialii au pornit la ora cinci dimineața spre o pădure aflată „la vreo cinci verste depărtare de oraș“, unde, după ce au răpus mai multe jivine, s-au pus pe mâncat într-un mare cort, întins într-o poiană. La sfârșitul prânzului copios, spre delectarea celor prezenți, s-a pus în scenă o „comedie turcească“, în timp ce, după lăsarea întunericului, a avut loc o „tragere de artificii“.[1131] În schimb, Moruzi a preferat să-l invite pe Kutuzov la o plimbare la Șosea, la chioșcul lui vodă Mavrogheni, unde, după puțină mișcare, s-a servit o masă îmbelșugată, acompaniată de lăutari și de fanfară. Iar totul a culminat cu „fotohisie îndestulă“ (iluminație cu torțe, dar și *lampioane*) și cu *fişicuri*,[1132] adică un spectacol de focuri de artificii.

Iar la finele sejurului în capitală, voievodul îl petrecea cu aceeași pompă pe *marele ambasador* până la Mânăstirea Văcărești, unde se făcea „țeremonie și masă de gustare pentru luare de ziua bună“.[1133] Cu această ocazie, diplomatul își „exprima toată gratitudinea față de domnitor“,[1134] după care pornea mai departe în tovărășia propriului alai, dar și a marelui-spătar, care avea misiunea de a-l „trece Dunărea din jos de Giurgiu“.[1135]

Reprezentanții statelor cu o importanță mai modestă aflați în trecere prin București nu puteau însă visa la o primire de felul celei descrise mai sus, ci doar la o cafea sau o masă în compania voievodului. Astfel, alaiul cu care s-a deplasat, în vara lui 1796, de la casa în care era găzduit până la Curte „dumnealui elciul Olandii ce au fost în Țarigrad (Frederik Gijsbert van Dedem), cum și madama dumisale“ a fost alcătuit din doar cinci inși, anume vătaful de vistierie și patru ciohodari. Totuși, diplomatul din Țările de Jos a avut onoarea de a fi transportat cu marea „carâtă (domnească) cu șase telegari și vizitiu cu barată“, în vreme ce ministrul plenipotențiar al Suediei, Ignatius

Mourdagea d'Ohsson (alias Ignatius Muradcan Tosunyan), a fost condus la Curte, în același an 1796, doar cu o „carâtă cu doi telegari", flancată însă de un ciohodar în plus. La scara reședinței domnești, cei doi n-au fost întâmpinați de domn, asemenea ambasadorilor ruși, ci doar de treti postelnic, însoțit de „doi icioglani, cu sfeșnice cu lumânări", care i-au condus până la etaj, unde au fost introduși la vodă de însuși marele-postelnic. Alexandru Moruzi n-a găsit însă cu cale să piardă prea mult timp cu astfel de personaje de rangul doi și, „după puțină ședere", în timpul căreia le-a făcut cinste cu „dulceață, cafea și șerbeturi", i-a trimis grabnic înapoi „cu aceeași orânduială la conacul lor". Totuși, diplomatului suedez voievodul i-a împrumutat, în semn de bunăvoință, pentru vreo două-trei zile, o „carâtă domnească de ieșa la plimbările dinprejur, împreună cu orânduitul mehmendar".[1136]

În aceste condiții, se poate afirma că ambasadorul la Poartă al Regatului celor Două Sicilii, Constantino-Guglielmo Ludolf, a avut parte de un tratament privilegiat din partea lui Alexandru Ipsilanti, odată ce a fost poftit, în chioșcul de la Herăstrău, la o masă de pomină, cuprinzând nu mai puțin de „cinci servicii, fiecare de câte zece feluri",[1137] stropite din belșug cu vinuri de tot soiul, inclusiv franțuzești. Iar pentru o digestie cât mai bună, vodă l-a invitat pe diplomat să facă împreună „o plimbare la Cotroceni, o mânăstire ortodoxă aflată la un ceas de oraș". De acolo, s-au dus la unul dintre hamamurile bucureștene, unde, în timp ce se îmbăiau, le cânta un taraf țigănesc, care le-a „nenorocit urechile"[1138] cu muzica lor, dacă este să-i dăm crezare exigentului diplomat peninsular.

Primirea marilor-ierarhi ai Răsăritului

DE O PRIMIRE STRĂLUCITĂ din partea domnilor fanarioți se bucurau mai totdeauna și conaționalii lor, titulari ai scaunelor patriarhale ale Răsăritului (Constantinopol, Alexandria, Antiohia, Ierusalim). De pildă, în întâmpinarea lui Hrisant Notara al Ierusalimului, Nicolae Mavrocordat l-a trimis, în septembrie 1727, până la Dunăre „pe un boiariu mare al măriei sale, pe Mihalache Roset vel slugeariu", „cu toate ceale trebuincioase de cale, pentru cinstea și odihna preafericirii sale".[1139] Acesta l-a însoțit pe ierarh până la de curând „săvârșita și cu toate împrejmuirile împodobita" Mânăstire Văcărești, care l-a entuziasmat pe Hrisant, determinându-l să rostească un „foarte frumos și

minunat, cât mintea a multora nu poate povesti" „engomion asupra mânăstirii și asupra domnului". Mai ales că de față se aflau „doi fii ai măriei sale, Costandin beizadea și Iancul beizadea", care l-au petrecut pe patriarh până în cetatea de scaun a Valahiei, unde, „din porunca domnului, i-au ieșit întru întâmpinare mitropolitul țării chir Daniil cu toți alalți arhierei câți să afla în București și cu toată ceata bisericească, preoți și călugări și toată boierimea, mari și mici și slujitorimea, negutători și alt norod mult și cu mare cinste și parisie l-au adus până în Mânăstirea stii Gheorghie, în casele patriersești".

Mobilizarea fără precedent de forțe trebuie explicată prin prisma vechilor relații de prietenie dintre Nicolae Mavrocordat și Hrisant Notara, odată ce alte alaiuri cunoscute de întâmpinare a patriarhilor sunt cu mult mai modeste. De pildă, la intrarea în capitală, pe Avramie al Ierusalimului (1775–1787) nu l-a însoțit, la 8 iunie 1783, din ordinul lui Nicolae Caragea, nici unul dintre boierii țării, ci doar „preoții din București cu doi protopopi călări", precedați de seimenii polcovnicești și bulucbășești călări și urmați de șase postelnicei, ceaușii agiesc și spătăresc, polcovnicii de seimeni, de cioclii și ză târgu, vtori pitarul și bulucbașul, precum și de căpitanii, ză lefegii, ză seimeni și ză dorobanți.[1140] Iar în luna mai a anului următor, când preasfințitul ierarh a revenit la București, tot cu scopul de a strânge bani prin purtarea în procesiune prin țară a lemnului Sfintei Cruci, n-a mai fost așteptat de preoții din capitală, ci doar de o mică suită trimisă de noul domn Mihail Suțu (câțiva seimeni polcovnicești și bulucbășești, de această dată pe jos, bașbulucbașa, doi postelnicei și doi polcovnici călări, polcovnicul de seimeni, vtori pitarul, treti logofătul și șase ciohodari)[1141].

Mai norocosul Hrisant a fost nu doar „adus la Curte cu mare cinste", ci și întâmpinat în pridvor de vodă Mavrocordat, care „acolea i-a sărutat" cu o reverență „dreapta", după care l-a condus personal în „spătăria cea mică", unde cei doi au început o discuție teologico-filozofică de natură să-i lase cu gura căscată pe mai puțin citiții boieri ai țării („era cu mare minune la toți cei ce priviia și le auziia voroava lor", „de minunatele și înțelepțeștile cuvinte ce eșiia din rostul patriarhului și al domnului nu poate ajunge mintea fiștecăruia om a le scrie și a le povesti", „și măcar că am fost de față văzând cu ochii și auzind cu urechile prea înțeleapte cuvintele lor" – ne asigură vornicul Radu Popescu – „mintea a mă ajunge ca să le scriu nu iaste cu putință").[1142]

Simpli călători străini în audiență la domnii fanarioți

DORNICI A SE AFLA ÎN PERMANENȚĂ LA CURENT cu evoluțiile politice din vestul continentului, domnii fanarioți îi primeau în audiență privată pe mulți dintre simplii călători occidentali aflați în trecere prin cetatea de scaun a Bucureștilor. În acest caz, formalitățile protocolare erau foarte reduse. Cel mult, principele putea trimite la locul de cazare al oaspetelui caleașca sa cu șase cai, însoțită de câțiva ciohodari „îmbrăcați în caftane albe cu brâu verde și «purtând» căciuli înalte împblănite și cu pene de lăstun“,[1143] așa cum s-a întâmplat, de pildă, în decembrie 1791, cu ocazia vizitei baronului Karl von Götze. În loc să aprecieze cinstea care i se făcuse, în condițiile în care mulți călători se vedeau obligați să ajungă la Curte cu un mijloc de transport propriu, acesta a găsit de cuviință să formuleze comentarii malițioase pe seama aspectului acesteia: „o trăsură obișnuită germană, îmbrăcată pe dinăuntru cu postav albicios, de care se găsesc desigur vreo mie la Berlin“.[1144]

Odată ajuns la palat, oaspetele era condus de marele-postelnic în sala de audiență, unde domnul „se scula politicos de pe sofa“,[1145] pentru a-i ura bun venit. Alteori însă era silit, asemenea britanicului William Hunter, să aștepte răbdător încheierea ședinței curente a divanului, pentru a primi, în cele din urmă, „prin intermediul secretarului“, invitația de „a bea cafeaua în particular cu domnul“.[1146] În afara licorii aburinde, se mai serveau „dulcețuri pe șervete cusute cu fir de aur“,[1147] șerbet și alte zaharicale. Și, cum cafeaua îmbia și la un dram de tutun, soseau iute ciubucurile, al căror fum înmiresmat era deseori completat de parfumul „unei cățui cu tămâie ce li se ținea sub nas“[1148] invitaților.

Odată creată atmosfera propice, putea începe conversația, ce dura uneori chiar și o oră, ca în cazul audienței lui Robert Ker Porter, la Alexandru Suțu. La început, vodă avea mereu grijă să câștige bunăvoința interlocutorilor prin amabilități, asemenea „lucrurilor măgulitoare pentru noi ca englezi“,[1149] spuse de Ioan Gheorghe Caragea lui William Hunter. Iar, din politețe, oaspetele era nevoit să-i răspundă cu complimente asemănătoare. Relativ repede, se trecea la discuții mai substanțiale, abordându-se nu rareori subiecte politice. De pildă, știm că Ioan Gheorghe Caragea l-a chestionat pe baronul Ludwig von Stürmer cu privire la familia regală bavareză, solicitându-i chiar traducerea inscripțiilor germane de pe portretele gravate ale acestora, în posesia cărora intrase de curând.[1150] Alteori însă, găsea cu cale, asemenea lui Mihail Suțu, să i se plângă musafirului „cu o aparență de sinceritate, de situația țării sale, care fusese atât de recent teatrul

unor acțiuni de jaf și de vărsare de sânge", dar și să-și exprime „speranța că silințele sale aveau să aducă în curând fericirea și belșugul"[1151] Valahiei.

Când discuția dădea semne că lâncezește, domnul bătea din palme, pentru a chema slugile. Acestea își făceau pe dată apariția, „împopoțonate cu tot felul de găteli" și-l „înșfăcau brusc de mâini și de umeri" pe invitat, „ducându-l pe sus ca legat, de nu-și putea nici pune pălăria pe cap, nici simți podeaua sub tălpi", așa cum a pățit pomenitul Robert Ker Porter. Până să se dumirească ce i se întâmpla, acesta se și trezea „azvârlit prin ușa deschisă (a trăsurii) cu tot atâta băgare de seamă pentru siguranța mâinilor și picioarelor sale, de parcă însoțitorii săi ar fi aruncat un braț de vreascuri într-un cuptor". Aceste servicii necomandate trebuiau însă recompensate cu un bacșiș gras, iar slugile, de îndată ce-l încasau, „o ștergeau cu toatele, ca un cârd de ciori, fiecare cu o ciozvârtă în cioc".[1152]

Ceremoniile organizate la Curte cu prilejul diverselor sărbători creștine

Sărbătorirea Crăciunului

FESTIVITĂȚI MAI MULT SAU MAI PUȚIN SOMPTUOASE se desfășurau la Curte și cu ocazia diverselor sărbători din calendarul ortodox. În ajunul Crăciunului, de pildă, domnul ieșea de dimineață „din lăuntru de la casa ce se cheamă mabei și venea în spătărie și ședea în domnescul scaun", pregătindu-se să se ducă la biserică „cu toată parataxis, adecă orânduiala boierimii sale". Chiar înaintea sa, pășea vtori spătarul, purtătorul însemnelor puterii, încins „cu sabiia cea împărătească piste umăr" și cu „buzduganul în mâna dreaptă, țiindu-l răzimat pe umărul său",[1153] în timp ce pe cap avea cuca domnului. Impunătorul alai „la mergerea Domniei [...] pe la sfintele biserici"[1154] era alcătuit, în vremea lui Alexandru Suțu, din mai multe sute de persoane, oștenii țării și gărzile domnești (toată breasla spătărească, lefegii, seimeni basbulucbășești și polcovnicești, aprozi spătărești și hătmănești ținând prapurile, arnăuți agiești și spătărești, zapcii armășești, deliii de la toate ogeacurile, toți neferii, ciohodari, tufeccii, călărași, căpitani gătiți cu barate în mâini și fustași cu darde etc.), destui boieri și boiernași (vel postelnicul, vel hatmanul, vel comisul, vel armașul, vel

pitarul, vel logofătul za obiceiuri, vel cămărașul, vel căminarul etc.) și, de bună seamă, slujitorii voievodului (soitari [măscărici], saraci [grăjdari], divictarul, muhurdarul, iciolani și idiclii etc.).

În schimb, întâistătătorii clerului și ceilalți mari-boieri, vestiți „de cu sară"[1155] de treti logofăt, îl așteptau pe domn în sfânta biserică, „fiește care stând în picioare la rânduiala sa și mitropolitul îmbrăcat în mantie, cu paterița a mână, cum și episcopii cu cărjăle și boierii cei mari cu semnile lor".[1156] Trecând pragul lăcașului, voievodul se oprea „pe piatra cea din mijloc" (*omfalosul*, marcat odinioară cu acvila bicefală a Bizanțului),[1157] unde „să închina cătră icoana Mântuitorului Hristos și cătră icoana Precistii, apoi cătră ușile ceale împărătești și, întorcându-se cătră mitropolitul și cătră boeri, cu oarecare shimă de smerenie cătră toți", după care lua loc în strana sa. La fel, făceau toți cei prezenți, urmând un protocol foarte riguros, ce nu admitea abateri decât dacă domnul urmărea să-l cinstească în mod osebit pe un dregător al său.

La rândul său, voievodul avea parte de-a lungul slujbei de câteva privilegii, precum acela de a săruta evanghelia imediat după mitropolit, de a fi blagoslovit și miruit de întâistătătorul bisericii țării și de a primi cel dintâi anafură. Aceasta era adusă în mod solemn „din cupărie" de către un vornic de poartă și încredințată marelui-paharnic, care i-o întindea mai întâi mitropolitului. Sfinția sa o lua în mâini, o binecuvânta, „atingând-o și de buzile sale" și, în cele din urmă, o înapoia dregătorului. Pentru ca voievodul să fie sigur că nu se uneltise împotriva vieții sale, paharnicul era nevoit să „ia credință", iar abia apoi îi putea oferi cupa domnului. Prevăzător, acesta nu se înfrupta din anafură, ci doar, „atingând degetile sale de o parte de pâine ce era în cupă, le atingea de buzile sale". Ceremonia religioasă se încheia cu citirea de către mitropolit a unei molitve de pomenire a morților și ridicarea de către marele-vistier a colivei, după care ierarhii, împreună cu soborul de preoți, se rânduiau lângă ușa bisericii, pentru a-i asigura domnului o ieșire cât mai fastuoasă. Afară, acesta era întâmpinat de o mulțime de trofee de „cerbi, ciute, capre, râmători sălbatici, epuri și alte păsări", expuse cu fală de căpitanul de vânători și oamenii săi.

După ce admira sălbăticiunile răpuse, vodă se îndrepta către spătărie (sala tronului), unde, în prezența ierarhilor și a boierilor, se desfășura ceremonia închinării la icoana Nașterii Domnului. Din „întocmirea cum este a se urma după obicei la ajunul Crăciunului și a doua zi de ajun",[1158] datând tot din vremea lui Alexandru Suțu, aflăm că icoana de hram era adusă de logofeții divanului, care o încredințau marelui-logofăt, iar acesta, la rândul său, mitropolitului. Ierarhul se

apropia solemn de Măria Sa, care se „scula în picioare și, stând pre postav jos închinându-se, săruta Sfânta Icoană", moment în care „pre loc cântăreții gospod" începeau a „cânta troparele nascerei Domnului". cu acompaniament de „pistoale, puști și tunuri". Uneori, ceremonia. foarte austeră, se încheia imediat,[1159] fără obișnuita tratație cu cafea. odată ce era încă zi de post și tristețe. Alteori însă, vodă se instala confortabil pe tronul său, iar „diiaconul Curții (logofătul)[1160] începea a citi orațiile sărbătorii",[1161] uneori intricate cu texte baroce, mustind de citate în limba greacă.

„Minunată bucurie aduce strălucitoriul acesta soare lumescu (milostive și prealuminate Doamne) când își iveaște razele ceale aurite επάνω εις το υπέρ γην ημισφέριον,[1162] cu lumină încălzitoare, au mai bine să zic, însuflețitoare tuturor celor de supt ceriu, înpodobeaște pământul τη ποικιλία των ανθών,[1163] înfrumusețează copacii cu înfrunzire de multe mireazme, dă îndemnare păsărilor să-și arate bucuriia cu tot feliul de glasuri veselitoare, spre podoaba aceștii văzute priveliști și, mai în scurt, toată humezeala cea întunecoasă uscându-o με την δραστικήν του ενέργειαν,[1164] luminează văzduhul spre a să ivi făpturile lui Dumnezeu și ca un oarecare πρόδρομος[1165] vesteaște mărirea Făcătoriului, îndemnând pre tot omul ce zice cu Pavel Apostol: τα αόρατα αυτού από κτίσεως κόσμου τοις ποιήμασι νοούμενα καθοράται. ceale nevăzute ale lui din zidirea lumii din făpturi înțelegând să văd. O, prea ciudată bucurie, dar încă soarele cel cugetătoriu al dreptății ivindu-să astăzi din Vithleem ως νύμφιος εκ παστού,[1166] lasă departe bucuriia acelui soare lumesc, pentru că, fiindu-i eșirea de la marginea ceriului, nu iaste niminea ca să să ascunză de încălzimea lui; încât, nu numai ceale pământești să umple de bucurie, ci și ceale cerești vestesc mărirea lui Dumnezeu".[1167]

După ample dezvoltări dedicate însemnătății pentru creștini a întrupării din Fecioară a Fiului lui Dumnezeu, oratorul îi trasa un elogiu voievodului, socotit o pildă vie de conducător ideal: „Încununând pe Măria Ta cu slavă și cu cinste, te vedem cu față veaselă și voioasă, cârmuind cu podoaba înțelepciunii και ως άλλος Θησεύς ποδηγετεί και διεξάγει τον περιούσιον τούτον λαόν από κάθε λαβύρινθον συμφορών,[1168] fiind înpodobit de Dumnezeu cu toate darurile câte să cuvine a avea οι σκηπτούχοι βασιλείς, carii stăpânesc noroade și țări și cu bună cuviință care iaste αρετή ευπρεπώς μεγάλα πράττουσα."[1169]

Recunoștința nețărmurită a supușilor față de domn se manifesta prin oferirea de „plecate daruri, care, măcar că n-aveau nici un fel de potrivire spre îndestularea facerilor de bine", aflau „priiminţă [...] întru noianul bunătăților Mării[i] Sale". Așa cum aflăm de la Anton Maria

del Chiaro, care a asistat personal la astfel de ceremonii, de Crăciun, „obștia țiganilor era obligată să aducă domnitorului, în loc de tribut, cincisprezece ocale de aur, scoase din nisipurile râului Argeș“,[1170] iar dacă, întâmplător, nu putea culege din unde o atare cantitate, trebuia să achiziționeze din alte surse diferența. La rândul lor, demnitarii îi dăruiau voievodului, „în semn de omagiu [...], covoare persiane sau potire turcești, cu capace de argint aurit, lucrate artistic, cu flori în filigrană“.[1171]

Iar, după înmânarea prinoaselor, oratorul lua din nou cuvântul, mulțumindu-i cu smerenie voievodului pentru bunăvoința cu care primise ofrandele supușilor și urându-i ca „Domnul nostru Hristos, pe care astăzi îl vedem prunc în brațile Prea Curatii Maicii Sale, să îl ție cu braț oțelit, dăruindu-i sănătate întreagă, desăvârșit, să îl păzească supt acoperământul aripilor sale, depărtând de la Măria Sa tot răul și dându-i tot binele, să îl îndrepteaze pe căile dreptății, pentru ca să să bucure; să îl lumineze până la săvârșit cu razele luminii, pentru ca să cunoască toate umblitile ceale întunecoase ale vrăjmașilor Mării[i] Sale, ca să îl avem oblăduitor grijnic și făcătoriu de bine, domnu tare și înfricoșatu către vrăjmași“.[1172]

Impresionat de discursul măiestrit al retorului, domnul le mulțumea celor prezenți „în puține cuvinte, asigurându-i de dorința sa de a guverna patria ca părinte, și nu ca stăpân“,[1173] în timp ce dregătorii țării îi sărutau umili mâna.

Uneori, ceremonia se încheia aici, nu înainte ca oratorul, preoții și cântăreții să fi fost remunerați pentru eforturile lor cu câte un galben“, alteori pe la vodă treceau să-și ia tainul și „toții igumenii mânăstirilor Sfântului Mormântu, după dânșii, Sânaiții, Sfetagoreții[1174] și alții, îmbrăcați în epitrafile și feloane, cu sfintile icoane a mână“,[1175] iar, în seria următoare, popii din oraș.

„După eșirea preoților“, domnul, mitropolitul și boierii cei mari se puteau îndulci cu „vutcă și confeturi“, pregătite de vel cămăraș și oferite mai întâi domnului de marele-cupar pe o tipsie de argint. În ciuda numelui – care-l duce pe cititorul de astăzi cu gândul la băutura de căpătâi a rusnacilor –, vutca fanariotă era un vin îndulcit artificial și aromatizat cu una dintre următoarele plante: *ginepro* (ienupăr), scorțișoară, chitră, lămâie, coji de naramză, angelică, flori de mărgăritărel, trandafir, anason, cuișoare și alte ierburi parfumate. În schimb, pentru a conferi o culoare intensă acestei licori, erau folosite diverse ingrediente naturale, precum cârmâzul și sandalul roșu, carlinul sau sandalul galben ori „mustul de foi de micșinele“, ce înverzea vutca.[1176]

O ceremonie similară se desfășura și în harem, unde același retor dibaci rostea „oratția pentru doamna". După ce se referea, mai succint sau mai pe larg, la semnificația Crăciunului, el îi închina acesteia un elogiu avântat, exprimându-și, în numele țării, bucuria de a avea o stăpână înzestrată cu toate virtuțile. „Așadar, și preaînălțatul Dumnezeu, binevoind ca să dea patrii[i] noastre chip însuflețit, nu ca acela al lu Nabahodonosor, carile era alcătuit de făurii sfărâmicioase, ci înpodobit cu toate ceale ce să cuvin doamnelor și crăiaselor, au ales și înălțat pre Măriia Ta a fi Doamna și stăpâna țării noastre, icoană adevărată, însuflețită cu trei bunătăți, adică cu înțelepciune, cu blândeațe și cu mare dragoste către noi, de care nu numai noi, supusele Mării[i] Tale, ce și alții să minunează și laudă aceaste mari bunătăți".[1177] Așa că, plini de recunoștință, supușii îi aduceau acesteia bogate daruri, închinându-i-se precum regii magi Fecioarei cu Pruncul: „Drept aceaia și noi, dupre datoriia noastră cea netăgăduită ce avem către dragostea Mării[i] Tale, asemănându-ne Persilor, carele pentru dragostea pruncului ce s-au născut, aducându-i daruri cuviincioase i făcătoare de bine și ca unii stăpâne preamilostive, rugându-ne să le priimești Măriia Ta cu dragoste, neuitându-te spre netrebniciia lor, ci spre pohta cea necurmată a inimii noastre, ce avem către dragostea Mării[i] Tale".[1178]

FESTIVITĂȚILE DIN ZIUA NAȘTERII DOMNULUI le reproduceau, în linii mari, pe cele din Ajun. De dimineață, toată protipendada Valahiei se aduna în spătărie, unde Măria Sa își făcea apariția „îmbrăcat cu cabaniță" și-i înveșmânta „pre Dumnealui vel Postelnic și pre Dumnealui vel Spătar cu caftan de serasir", după care, cu același alai ca în ziua de ajun, purcedea la biserică. Slujba Nașterii, săvârșită de „Prea Sfinția sa părintele Mitropolit cu iubitorii de Dumnezeu părinți Episcopi", în fruntea unui mare sobor de preoți, ce vegheau în sfântul lăcaș de „pe la 10 cesuri din nopte",[1179] cuprindea, „la vreamea polieleului" (cântarea Psalmilor CXXXIV și CXXXV), și ritualul „de certă sorginte bizantină"[1180] al împărțirii unor „făclii de ceară" făcute pe cheltuiala vistieriei. Dintre acestea, cele „împletite și poleite", destinate familiei domnitoare, erau oferite de vel vistierul „însuși cu mâna sa".[1181] Imediat ce primea lumânarea, vodă i-o dădea însă vel sau vtori cămărașului, care o ținea aprinsă pe tot parcursul cântării psalmilor.

„După săvârșirea Sfintei Liturghii", Măria Sa se ducea „drept în Scaun în Divan, unde ședea Dumnealui vel Spătar, lângă Măria Sa Vodă alăturea, cu sabia încins și cu caftanul îmbrăcat și toți Dumnealor velitii boieri cu rezmurile șezând la laviță". Se serveau „cafea și vutcă, dându-se pistoale și pușci și meterhaneaua [cânta] prin grija lui *seder Aga*, iar sărutări de mâini nu se făcea într-această zi".[1182]

Vechea tradiție de pe „cându era giugul țării mai ușor“[1183] impunea organizarea la Curte, pe cheltuiala vistieriei, a unor ospețe atât în ajunul, cât și în ziua Nașterii Domnului. Deteriorarea gravă a finanțelor principatelor în perioada fanariotă i-a silit însă pe voievozi să se supună ei înșiși unui sever program de austeritate, renunțând, printre altele, și la banchetele de Crăciun. Totuși, cel puțin în primele decenii ale veacului al XVIII-lea, obiceiul continua să fie păzit la Curtea din București. Potrivit descrierii lui Anton Maria del Chiaro, care a participat personal la astfel de festinuri, după ce luau un aperitiv pe bază de vutcă și dulceață, domnul și boierii „își spălau, în ordine, mâinile și își dezbrăcau hainele, ce rămâneau prinse la gât numai în copcă, cu mânecile atârnate la spate“. Iar, de îndată ce auzeau semnalul trâmbițașilor, treceau în sala cea mare, unde-și luau în primire locurile după un protocol foarte riguros. În capul mesei, stătea, pe tronul său, vodă, alături de mitropolitul Valahiei sau de unul dintre patriarhii Orientului, atunci când se nimerea să se găsească de Crăciun la București. De o parte și de alta, se rânduiau „apoi marii-dregători, după rang, unul în fața altuia, în ordinea următoare“:[1184] banul, vornicul, spătarul, vistiernicul, clucerul, postelnicul, paharnicul, stolnicul, comisul, slugerul, medelnicerul, serdarul, pitarul, cămărașul, aga, armașul. În momentul în care vodă se instala pe tronul său, „orchestra compusă din trâmbițe și tobe“ începea să cânte în curte, până când acesta „ridica primul toast, ascultat în picioare de toți, afară de mitropolit“. Acesta din urmă, de îndată ce închina în sănătatea voievodului, rostea următoarea rugăciune pe care toți cei prezenți o ascultau reculeși, în picioare: „În cinstea și slava lui Dumnezeu, care, prin mila Sa, am ajuns sănătoși această sfântă zi, ne rugăm să ajungem la anul aceiași zi sfântă, cu sănătate și pace.“ La încheierea acesteia, „se slobozeau cele douăsprezece tunuri, întovărășite de salve de puști“ și urmate de „muzice, adică trâmbițe, tobe, țimbale, flaute“. Peste acestea, se suprapuneau, într-un vacarm general, scripcile și cobzele țiganilor, dar și cântările bisericești ce se auzeau în sala de mese, în vreme ce restul muzicanților se produceau în curtea palatului.

Când tărăboiul se mai domolea pentru o clipă, urma al doilea toast, cel pentru împărat (termenul ambiguu le permitea românilor să ureze, în sinea lor, sănătate unuia dintre suveranii creștini, iar nu sultanului, fără a putea fi acuzați de trădare). Iar apoi, răsunau din nou „tunuri, salve și muzici“. Închinările de pahare nu se opreau aici, căci, galant, domnul nu șovăia să bea câte o cupă în cinstea fiecăruia dintre cei șaisprezece boieri aflați de față. Întregul ospăț dura astfel „cinci-șase ceasuri“, mai ales că felurile de mâncare „preparate după

bucătăria franceză, nemțească și italiană“ erau, la rândul lor, numeroase. În plus, lucru ce nu putea să nu-i impresioneze pe cei pofitiți pentru prima dată la Curte, „farfuriile nu se ridicau de pe masă, ci se puneau una peste alta, formându-se coloane atât de înalte, că boierii, chiar în picioare, nu îi vedeau pe cei de cealaltă parte a mesei“.[1185]

În vremurile bune, și în *harem* se organiza un festin pentru doamnă și jupânesele boierilor, după același tipic ca ospățul bărbaților. Ba chiar și boiernașii însărcinați cu slujirea domnului aveau dreptul, după un ceas de muncă, „să se retragă într-o altă odaie, unde, la rândul lor, erau serviți cu aceleași onoruri și aceleași bucate“.[1186]

În schimb, slujbașilor mărunți ai Curții, „călăreți cu harapnice, rândași de grajd cu țesale, cei de la bucătărie cu mici piulițe și piluge, în sfârșit darabani, trâmbițași, cobzari și alți muzicanți, creștini și turci“, chiar dacă nu li se oferea o masă de Crăciun pe cheltuiala vistieriei, li se îngăduia să cutreiere casele „cu urări de sărbători fericite“, pentru a strânge bacșișuri, așa că bucureștenii erau nevoiți „să țină fie ușa încuiată, fie punga deschisă“.[1187]

Primirile la palat se continuau și în celelalte zile de Crăciun, când la domn soseau „dascălii școalilor“ de elinie și de slovenie deopotrivă, împreună „cu ucenicii lor cei mai aleși“. După ce se pregătiseră temeinic vreme îndelungată, învățăceii rosteau în fața voievodului fie un „engomion grecescu“, fie „orații [...] pe limba românească“,[1188] iar apoi îi sărutau umili mâna, fiind răsplătiți de vel vistier cu bacșiș. În schimb, „igumenii greci ai mânăstirilor“ care fuseseră miluiți de domn în ajunul Nașterii Domnului erau datori, a treia zi de Crăciun, să aducă „toți câte un miel“ plocon, „iar care nu puteau găsi miei, aduceau viței mici, curcani și găini“, primind drept recompensă o ceașcă de cafea și câteva amabilități din partea voievodului, care-i întreba de complezență „cum petreceau la sfintele mânăstiri“ și le ura, la plecare, „și la anul“.[1189]

Hramul Sfântului Vasile

URMĂTORUL MARE PRAZNIC din calendarul ortodox era cel al Sfântului Vasile, arhiepiscopul Cezareii Capadociei (1 ianuarie). Și cu acel prilej, domnul se ducea, în seara de ajun, la biserică, însoțit de toți boierii și de „slujitorime [...] cu zapciii lor și cu pușcile a-mână“. La întoarcere, el îi poftea pe ierarhi și pe dregători în spătărie, unde le oferea „tuturor câte un pahar de vutcă, confeturi și cafea“, în mijlocul larmei produse de tunuri, puști și fanfară („domnul cându rădică paharul la

gură, îndată să face șinlic de slobozirea a toate tunurile, cu focul măruntu și cu meterhaneaua"). Pentru completarea peisajului muzical, erau convocați și lăutarii țigani, care făceau „și ei o zicătură de un scopos",[1190] desfătându-i și pe reprezentanții *rufeturilor* (breslelor), sosiți la „țărămonia anului nou", purtând „seamnile slujbii lor".

Liturghia solemnă de a doua zi cuprindea, ca și cea a Nașterii Domnului, ceremonia împărțirii făcliilor de ceară, numai că, de această dată, la ieșirea din biserică, voievodul era întâmpinat nu de vânători cu trofeele lor, ci de „toate rufeturile Curții", ce-i așterneau în cale „năfrămile lor, cu seamnile ceale de slujba lor, de la ușa bisericii și pân în spătărie", fiind recompensați de vel vistier cu un bacșiș gras.

Obișnuita ceremonie a cafelei din sala tronului, dar și din apartamentele doamnei era însoțită, spre deosebire de Crăciun, și de sărutarea supusă a mâinii voievodului și a consoartei sale, obligatorie pentru toți cei prezenți. Uneori, se ofereau și daruri și se rosteau orații, asemenea celei „care au zis dumnealui Ștefan Văcărescu vtori logofăt la sveti Vasilie, ducând daruri jupânesile mari Măriei-Sale Doamnei, leat 7249 (1741), ghenarie, 1 dni". În acest text, talentatul orator baroc nu se referă însă, în mod paradoxal, deloc la viața și faptele părintelui capadocian, ci doar la sărbătoarea Crăciunului (a cărei odovanie se prăznuise în ajun) și la cel de-al doilea hram al zilei, cel al Tăierii Împrejur a Domnului Iisus Hristos, încheind, de bună seamă, cu obișnuitele laude ditirambice la adresa doamnei, rugate umil să accepte darurile nevrednicilor supuși. Dincolo de aerul convențional al unor atari dezvoltări, discursul amintit rămâne remarcabil prin pasajele pline de sensibilitate, inspirate de frumusețile naturii („Minunată bucurie aduce strălucitoriul acesta soare lumesc [...] când își ivește razele ceale aurite peste toată fața pământului cu lumină înnălțătoare, au mai bine zis însuflețitoare, tuturor celor de supt ceriu; împodobește pământul cu mulțimea cea veselitoare a florilor, înfrumusețiază copacii cu înfrunzirea de multe feliuri de roade, dă îndemnare păsărilor să-ș[i] arate bucurie cu tot feliul de glasuri mângâietoare, podoaba acestei văzute priveliști și, mai în scurt, toată humezeala cea întunecoasă uscând-o").[1191]

În vremurile bune, când finanțele țării o îngăduiau, la Curtea din București se organiza și de Sfântul Vasile un ospăț caracterizat de câteva tradiții specifice, atent consemnate de Anton Maria del Chiaro. De pildă, boierului care strănuta în timpul mesei i se oferea nu doar un pocal de vin ca să-și revină, ci și o bucată de „postav și atlas pentru haine" din partea domnitorului. În schimb, dacă se nimerea ca el însuși să strănute, vodă primea din rezerva strategică a vistieriei „brocart

aurit pentru veșminte". În plus, la sfârșitul copiosului festin, se servea o plăcintă în care „fuseseră băgați bani și bilete cu conținut amuzant". Și, spre deliciul asistenței, fiecare boier era ținut să citească cu voce tare răvașul pe care-l găsise în felia sa de plăcintă, chiar dacă ceea ce era scris acolo nu se dovedea prea măgulitor pentru el: „bețiv, îngâmfat, fățarnic, râvnitor de domnie". Iar uneori, voievodul învârtea cuțitul în rană, ironizându-l, la rândul său, pe dregător cu „câte un cuvânt cu duh ce stârnea entuziasmul (slugarnicilor – *n.n.*) comeseni".[1192]

Praznicul Bobotezei

CU MULT MAI MULT FAST decât hramul Sfântului Vasile era prăznuită la Curtea Domnească Boboteaza. În ajunul sărbătorii, voievodul se ducea de dimineață în spătărie, unde veneau să i se închine „toți igumenii mânăstirilor din țară", aducându-i „plocoane" de tot soiul – „vulpi, jderi pește de munte, brânză de oi, zmântână de bivolițe și de altile" –,[1193] în schimbul cărora se alegeau doar cu câteva amabilități („îi întreabă cum le merge și cum o duc în mânăstirile lor"), căci, altminteri, nu-i poftea să ia loc și nici măcar cu o ceașcă de cafea nu-i servea.[1194]

De altfel, și vodă se deplasa la biserică cu stomacul gol, dar cu „tot alaiul", „ducând al 2-lea spătar cuca". După încheierea slujbei ceasurilor, el revenea în spătărie alături de mitropolit, episcopi, egumenii mânăstirilor, protopopii și preoții din cetatea de scaun, dar și marii-boieri ai țării. Un impunător cor dirijat de protopsalt intona „tropariul și condacul zâlii", după care mitropolitul îi întindea domnului crucea cea mare, pentru a o săruta, fiind, în schimb, stropit cu aghiazmă. Momentul solemn era marcat prin slobozirea a trei tunuri, urmată de dezlănțuirea meterhanelei, pe acordurile căreia sărutau crucea și erau *aghezmuiți*, unul după altul, toți cei prezenți. Cum spătăria nu era foarte încăpătoare, se recurgea deseori la primirea în serii a invitaților (igumenii greci, igumenii de țară, protopopul cu preoții de târg), ce-și desemnau, fiecare, câte un reprezentant însărcinat cu ținerea unei orații festive, recompensate cu un bacșiș generos. Iar seara se încheia cu servirea îndelung așteptatei cafele.

A doua zi (6 ianuarie) ceremoniile se reluau dis-de-dimineață în spătărie, unde domnul îi îmbrăca cu caftan pe vel spătar și pe marele-postelnic,[1195] după care pornea spre biserică cu alai, precedat de „doac făclii mari dela visterie, împodobite cu pânză, cu mătăsuri, în chipul făcliilor celor de botez", purtate de doi slujitori „îmbrăcați în dulămi de taftă".[1196] După încheierea liturghiei, se celebra în aer liber slujba

Iordanului, a cărei desfășurare la București ne este cunoscută grație descrierii amănunțite efectuate de Anton Maria del Chiaro. În curtea cea mare a palatului, se amenaja din timp „un altar improvizat, cu sfeșnice, cruce și celelalte" ustensile de trebuință, iar la douăzeci de pași de acesta era amplasată „o estradă hexagonală cu trei trepte, acoperită cu postav roșu", pe care se înălțau „tronul principelui, îmbrăcat în catifea roșie, cu franjuri de aur și bătut cu ținte mari de argint aurit", dar și jilțurile, mai modeste, ale beizadelelor și mitropolitului. În dreapta voievodului, „pe o bancă lungă cu spătar, acoperită cu covoare" și dispusă perpendicular pe estradă, ședeau, în ordinea rangului, boierii și căpeteniile oștirii, în timp ce, de cealaltă parte, se înghesuiau, pe o laviță simplă, „prelații străini", „egumenii principalelor mânăstiri din țară", călugării, preoții și psalții. În picioare, stăteau, chiar lângă voievod, doar marele-postelnic și vel spătarul, ținând „bastonul lung de argint" (topuzul) și, respectiv, „iataganul stăpânului". În plus, ultimul dregător purta, pe palma dreaptă, „o năframă brodată, pe care principele își așeza cuca ori de câte ori o scotea din cap".[1197]

După interpretarea antifoanelor, mitropolitul „boteza apa cu o cruce mică și pornea în procesiune spre râul Ialomița (Dâmbovița – *n.n.*), nu departe de Curte, precedat de prapurele mânăstirilor și ale bisericilor și urmat de cler". Odată ajuns acolo, cufunda mai întâi crucea și apoi stindardele în undele înghețate ale acestuia, după care se întorcea la palat, făcându-și loc prin mulțimea de credincioși ce îngenuncheau în fața sa în zăpadă, plecându-și smerit capul până la pământ. În curtea palatului, întâistătătorul bisericii era întâmpinat de domn, „căruia îi atingea fruntea cu aghiasmă" și-i întindea spre sărutare propria mână, dar și sfânta cruce, moment în care „se slobozeau douăsprezece tunuri și salve de puști" și începea să răsune „muzica cu trâmbițe, timpane, cobze și flaute".[1198] Și aceasta nu se potolea până când toți oficialii nu terminau cu sărutatul crucii.

În acel moment, cei prezenți se întorceau la locurile lor, pentru a asista la parada hipică organizată prin grija comisului cel mare și a echipei sale (vtori și treti comisul, rahtivanul și mai mulți comișei).[1199] Așa cum aflăm dintr-un document de la Nicolae Caragea, procesiunea din „ziua de bogaiavlenie"[1200] a anului 1783 a fost deschisă de „trâmbițașii domnești, împreună cu muzicanții nemți, rând cântând toți potrivă și, la spatele lor, toboșarii și sirmaciul", care s-au oprit în dreptul „chioșcului" în care stătea domnul, asigurând acompaniamentul muzical pe tot parcursul defilării ecvestre. Aceasta a fost deschisă de „iuruc bairactar" cu stindardul său alb, urmat de sacale și de „telegarii domnești câte doi potriviți" și struniți de cinci ciohodari. În urma

acestora, s-au perindat țanțoși pe armăsarii lor boiernașii de la palat însărcinați cu slujirea voievodului: mabecciul, sofragibașa, saedagibașa, peșchergibașa, ibrictarul, buhurdagibașa, perdegibașa, credincerul, tutungibașa, rahtivanul, recanul, vel cafegiul, vtori pitarul, muhurdarul, divictarul, ici ciohodarul, vtori spătarul, vtori comisul. Conform indicațiilor precise ale stăpânirii, toți aceștia trebuiau, „câte unul, unul să treacă încet, cu bună orânduială și rar, atâta când unul va ajunge în dreptul chioșcului altul să se ivească, numai în caftane curate, cu poalele slobode, numai cu fesurile și cu meșii, nefiind alte slugi pe lângă dânșii făr numai câte un comișel cu haine roșii și îmbrăcat curat". Iar parada a culminat cu apariția vel comisului „îmbrăcat cu caftan și cu căciulă de samur și încălecând pe calul împărătesc *tabla-başa* împodobit cu toate decorațiunile sale și întovărășit de toți subalternii săi călare iarăși pe cai împodobiți".[1201] În cazul defilării din 6 ianuarie 1783, a fost vorba de „doi salahori pe jos cu bețele în mână. doi alai ceaușlari, doi satiri, saracci-başa cu saracciu-iamac și șaisprezece ciohodari jur-împrejur".[1202] Odată ajuns în fața tribunei domnești. comisul „a făcut o profundă reverență, plecând respectuos capul",[1203] după care s-a oprit în dreptul mitropolitului, care l-a binecuvântat și l-a stropit cu aghiazmă. De același tratament a avut parte și „mehterbașa [...], cu toată taifaoa lui", care nu s-a oprit din cântat decât atunci când toți călărețiii „au descălecat la grajd".[1204]

În afara ierarhilor și a preoților, cu *aghezmuirea* se ocupau și paicii de la Curte, care, de Bobotează, „stropeau cu apă mirositoare obrazul celor în stare a-i mulțămi cu bacșiș".[1205] Era, de altfel, ultima șansă de a strânge ceva bani de buzunar, căci ciclul sărbătorilor de iarnă se încheia. Așa că bucureștenii găsiseră și alte modalități de a-și rotunji finanțele, oferindu-se, de pildă, să-i azvârle în Dâmbovița înghețată pe dușmanii celor dispuși să-i remunereze corespunzător („de Sf. Ioan. în cel mai strașnic ger [...], pentru a se răzbuna împotriva cuiva, se plătea să fie aruncat în apă, iar dacă adversarul oferea mai mult, se arunca celalalt în apă").

Lăsata Secului Păresimilor

DUMINICA LĂSATULUI SECULUI de brânză de dinaintea postului mare al Paștilor era celebrată atât la Curtea Domnească, cât și în casele bucureștenilor. Cu acel prilej, „Măria sa Vodă" se ducea de dimineață la biserică, după care „își bea cafeaua la harem", în compania consoartei, dar și a altor jupânese. Mai târziu, în cursul după-amiezii

„trecea cu obicinuitul alai în Divanul cel mare și ședea drept în Scaun“,[1206] unde, în numele boierilor și al fețelor bisericești de față,[1207] „logofeții de Țara de Sus cuvântau cuvântul ce era obicinuit și trecut în condica divanului“.[1208] Și, într-adevăr, recitarea aceluiași text prefabricat este confirmată, cel puțin pentru lăsata secului din februarie 1775, 1819 și, respectiv, 1820.[1209]

Acesta se referea doar în mod secundar la semnificația religioasă a momentului, exprimând, în primul rând, recunoștința credincioșilor pentru „nemărginita milă“ a divinității, care le hărăzise un domn atât de vrednic. În aceste condiții, era firesc ca supușii să se roage nu pentru ei înșiși, cât pentru ca Dumnezeu, „prin curățenia postului, să lumineze toate simțurile cele sufletești ale Măriei Sale, precum și cele trupești să le întărească și, împlinind curgerea postului, să învrednicească pe Măria Sa să țină stâlpări în mâini, cu bucurie, ca să întâmpine pe păzitorul Măriei Sale, atât la Intrarea în Ierusalim, cât și la Învierea din mormânt, pe carele, mulțămindu-l cu bună oblăduirea ce face Măria Sa norodului său, ce i l-au încredințat să-i dăruiască vecinica pace, ce au dăruit-o mucenicilor săi, să predelungească hotarele scumpei vieți a Măriei Sale, să se bucure de gatasupunere a țării“. Iar, în final, prevalându-se de porunca bisericii ca, „la începutul postului“, creștinii să se ierte unul pe celălalt, oratorul „aducând rugăciune de umilință“ în numele „smeriților și preaplecaților supuși“, își „pleca genunchii inimii“, „cerând de la stăpân iertăciune“[1210] pentru tot ce va fi greșit țara în fața Măriei Sale.

Aceste vorbe pline de slugărnicie erau recompensate de voievod doar cu „obicinuita cafea“[1211] și cu o urare seacă – „le dorim tuturor sănătate pentru Paștele viitor“[1212] – după care ceremonia se încheia brusc.

Astfel, boierii se puteau retrage pe la casele lor, unde se organizau ospețe în toată regula. Potrivit tradiției, la sfârșitul îmbelșugatei mese de dulce, erau aduși, pentru amuzamentul comesenilor, „trei-patru țigani, rândași de bucătărie, unși cu funingine pe obraz“ și cu mâinile legate la spate, în fața cărora era așezată „o farfurie cu făină, în care erau băgate câteva monede“. Nefericiții măscărici fără de voie erau apoi „puși să scoată cu dinții monedele“, stârnind râsul cu fețele lor pline „cu funingine și făină“, dar și „să prinză cu gura, alergând, un ou suspendat în aer sau să tragă cu dinții o monedă înfiptă într-o lumânare lângă flacără, fără să o stingă“. Puțin le păsa drept-credincioșilor boieri că romii se alegeau cu „părul ars și buzele fripte“.[1213]

Datinile din Săptămâna Mare

ODATĂ CU SOSIREA SĂPTĂMÂNII PATIMILOR lui Iisus, se înmulțeau și ceremoniile religioase la care voievodul participa personal. Astfel, conform tradiției, el asista atât la liturghia din duminica „Stâlpărilor" (a Floriilor), când în biserica domnească „se cânta polieleu și se dădeau făclii de ceară tuturor", cât și la deniile din Săptămâna mare („duminică spre luni, luni spre marți și marți spre miercuri, domnul iase tot la bisearica cea mare, cu toată boierimea, de ascultă utrenea de cu sară, la un ceas din noapte"). În plus, în ziua de miercuri, se săvârșea și taina maslului, nu însă în biserică, ci, într-un cadru restrâns, deopotrivă la palat și pe la reședințele boierilor („Domnii, acmu, maslile le fac înlăuntru cu ai lor; iar boierii își fac masle pe la casile lor").[1214]

În schimb, în joia mare, în curtea reședinței domnești se ținea slujba solemnă a spălării picioarelor, astăzi eliminată din tipicul liturgic ortodox. În fața aceleiași distinse asistențe ca și „la solemnitatea Bobotezei", se înfățișau „stareții celor mai însemnate mânăstiri din țară", ce „reprezentau persoanele (celor mai mulți) dintre apostoli". Căci, de obicei, rolul lui Petru era asumat fie de episcopul de Râmnic, fie de cel de Buzău, iar cel al lui Iuda, de „un preot care nu slujea". După citirea respectivei pericope evanghelice, mitropolitul țării sau vreunul dintre patriarhii răsăritului ce-l închipuia pe Iisus „își depunea sfintele odăjdii până la stihar", se încingea cu un ștergar și „vărsa apă într-un lighean de argint". Apoi, începea să le spele picioarele celor doisprezece clerici, începând cu pretinsul Iuda și încheind cu așa-zisul Petru, care-l întreba, potrivit evangheliei, „Doamne, tu îmi speli picioarele?" La încheierea ritualului, înaltul ierarh se înveșmânta din nou în odăjdii și lua loc pe jilțul său, de unde rostea o scurtă predică. După ascultarea acesteia, clericii prezenți, dar și domnul și boierii „își ungeau fruntea cu apă din lighean, făcându-și semnul crucii",[1215] iar apoi intrau în biserică, unde continua serviciul divin. În cursul acestuia, „după săvârșirea cântării την σην μήτραν", Domnul mergea de se „închina la toate sfintele icoane pe obiceai, cerându-și ertăciune de la boerime și de la norod", după care se „pricistuia cu svintile taine",[1216] asemenea beizadelelor și celorlalți boieri.

Iar „la un ceas din noaptea" aceleiași zile, voievodul, întovărășit de toată boierimea, revenea la biserică, „pentru slujba celor douăsprezece sfinte evanghelii", citite, una câte una, de mitropolit, episcopi, egumeni și „diaconul Curții în amvon" (cea din urmă).

În „dimineața Sâmbetei Mari, în zorii zilei",[1217] „la șase ceasuri"[1218] după încheierea vecerniei prohodului, „în paraclisul Curții, ca și în toate celelalte biserici, se făcea procesiunea funerară cu icoana Mân-

tuitorului mort".[1219] Alaiul cu care domnul petrecea Sfântul Aer ne este cunoscut dintr-un document din 22 martie 1817, când Ioan Gheorghe Caragea a „încongiurat cu sfântul epitrafiru"[1220] biserica Mânăstirii Sărindar. În fruntea cernitei procesiuni, au păşit comandanţii principalelor corpuri de armată ale ţării (odobaşa de lipcani, polcovnicii de vânători, de seimeni, de târg agiesc, de podari, de ciocli, de poteră), însoţiţi de subordonaţii lor cei mai de seamă (căpitani agieşti, spătăreşti, de lefegii şi dorobanţi), dar şi de câţiva simpli soldaţi (lipcani, arnăuţi) şi funcţionari (ceauşi, postelnicei, vătafi). În urma acestora, înaintau reculeşi, mai întâi, câţiva slujbaşi ai Curţii şi boieri de rangul doi, iar apoi dregătorii cei mai de seamă ai ţării (vel banul, vel vornicul Istrati Kretzulescu, vel vistierul Barbu Văcărescu, vel postelnicul, vel aga, vel logofătul de obiceiuri etc.). În sfârşit, îşi făcea apariţia şi Măria sa Vodă, înconjurat de idiclii, tufeccii, delii, ciohodari, satâri, fustaşi şi aprozi, purtând masalale (făclii) şi căţui, pentru a-i lumina calea. Iar procesiunea era încheiată de cuvioasele feţe bisericeşti („Preasfinţia sa Mitropolitul", „preasfinţiile lor episcopii arhierei", diaconi şi cântăreţi) apăraţii cu străşnicie de „seimenii ţării" şi de alţi ostaşi.

Sfintele Paşti

ODIHNA CREDINCIOŞILOR de după îndelungata priveghere şi rugăciune nu dura foarte mult, întrucât, potrivit unei vechi datini, „toată noaptea spre duminica Paştelui" *băieţii* făceau o „larmă asurzitoare", „umplând clopotniţele şi trăgând clopotele pentru grăbirea Paştelui, ce sta gata să sosească".[1221] În ziua cea mare, în curtea palatului, totul era pregătit încă dinainte de ivirea zorilor pentru săvârşirea în aer liber a utreniei Învierii. Pe altarul improvizat, fuseseră expuse deja icoana Pogorârii la iad şi o sfântă evanghelie cu ferecătură din metal preţios, în vreme ce, de îndată ce soseau la palat, credincioşii primeau din mâna logofătului „lumânări de ceară oferite de domnitor". Când toată lumea îşi ocupase locul dinainte stabilit, întâistătătorul soborului de preoţi (după caz, mitropolitul ţării sau unul dintre patriarhii din Orient) „se apropia de altar, îşi făcea cruce şi spunea cu voce tare: pre Tatăl, pre Fiul şi pre Sfântul Duh, Treimea cea de o fiinţă şi nedespărţită [...], după care cânta *Christos a înviat*, urmat de replica corului". Apoi, îşi îndrepta atenţia către domn, pe care-l tămâia cu cădelniţa, după care-l punea să sărute evanghelia şi-l binecuvânta. Pentru a celebra momentul, se „slobozeau douăsprezece tunuri" şi fanfara începea să cânte, nesinchisindu-se că tulbura sfânta slujbă.

De altfel, întreaga atenție a celor prezenți părea a se fi mutat, cel puțin temporar, de la cele sfinte către persoana domnului, căruia cămărașul, „închinându-i-se adânc și sărutându-i mâna", „îi oferea o cruce mică bătută în diamante și cu o năframă atârnată cu capul în jos". Iar domnul, devenit parcă oficiantul slujbei, le întindea apoi crucea, pentru a o săruta, mitropolitului, episcopilor, stareților, celorlalți clerici și, în cele din urmă, boierilor. Totuși, ca semn al umilinței sale creștine, stăpânul țării pupa, la rândul său, mâna mitropolitului și, respectiv, crucile purtate de restul fețelor bisericești.

Imediat însă, lăsând smerenia la o parte, își punea pe cap „cuca de samur cu surguci în dreapta, format dintr-un panaș de pene de bâtlan și ornat cu o rozetă de diamante"[1222] și trecea, din biserică, în palat, „în Scaunul cel mic", unde „Dumnealor boierii veliți cu rezmurile lor" erau nevoiți să stea în picioare în timpul „zicerii cuvântului", iar, la încheierea acestuia, să purceadă la „sărutarea de mână obștească".[1223] O ceremonie similară se petrecea și în apartamentele doamnei, care, generoasă, îi recompensa cu daruri pe cei ce-i pupau umili dreapta (pe clerici și pe străini cu o năframă, iar pe boieri și pe jupânese cu „un ou roș sau încondeiat cu flori și alte desene bizare").[1224]

După acest intermezzo laic, elita politică și religioasă a țării se muta, „în sunetul clopotelor", în biserica Curții, unde domnul se instala pe tronul său, „făcut din lemn cu dantelerii și înfloriturі sculptate artistic" și amplasat „în fața altarului, la dreapta, înspre strană". În stânga sa, stăteau în picioare, înveșmântați în caftane, „marele-spătar ținând sabia pe umăr și buzduganul răzimat de mâna stângă", iar, în dreapta, deasupra unei năframe, cuca domnească și, respectiv, „vel postelnicul cu bastonul de argint", secondat de „doisprezece postelnicei, toți boieri tineri, ținând fiecare câte un baston de lemn".

În timpul slujbei, pericopa din Evanghelia după Ioan „La început a fost cuvântul" era citită, stih cu stih, din altar de către patriarh sau mitropolit și repetată, rând pe rând, de fiecare dintre numeroșii preoți încolonați unul în spatele celuilalt în toată biserica, până la ușa de intrare. Când printre aceștia se numărau și știutori de limbi străine, textul sacru putea fi citit nu doar în română, ci și în greacă, slavonă, arabă și latină. Iar în timpul lecturii, în spatele tronului voievodal se instalau trei dieci de la Curte, care se luau la întrecere care transcria mai iute fragmentul din evanghelie. Învingătorul era răsplătit de vodă – căruia îi închina opera sa cu o „profundă reverență" – cu o bucată de postav de patru coți și jumătate, în vreme ce, pentru ca nimeni să nu se supere în ziua sfântă a Învierii, învinșii primeau aceeași cantitate de stofă, numai că de calitate inferioară. În schimb, oficialii

prezenți la slujbă nu se alegeau decât cu anafura împărțită de patriarh și „vinul și feliile de pâine“ aduse de marele-paharnic „într-o cupă de argint aurit, acoperită cu o năframă brodată“.

După ce gustau din anafură și din licoarea sfințită în sunetul rugăciunilor în greacă „pentru viața domnitorului și a familiei sale“ și, respectiv, a mitropolitului sau a patriarhului, clericii de frunte părăseau cei dintâi biserica, oprindu-se în fața acesteia pentru a forma alaiul necesar ieșirii lui vodă. Acesta cobora treptele lăcașului alături de mitropolit (sau patriarh), susținut de brațe de paici și salutând mulțimea, prin plecarea de trei ori a capului, în vreme ce patriarhul binecuvânta.[1225] De acolo, domnul se ducea în Divan, unde musafirii erau nevoiți să-i sărute din nou mâna, primind, în schimb, „confeturi, vutcă și cafea“ în acompaniament de „pușci, trâmbiți și meterhanea“.[1226] În vremurile de bunăstare de la începutul veacului al XVIII-lea, darurile oferite de domni supușilor celor mai de seamă erau cu mult mai numeroase. Astfel, boierii primeau îndeobște de la vodă „o blană de sobol, patru jumătate coți de postav și zece coți de atlas“.[1227] Ba chiar, cu această ocazie, se organiza și un mare ospăț, pe care politica de austeritate de la sfârșitul veacului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea l-a anulat, fiecare creștin fiind nevoit să-și potolească foamea cu ceea ce putuse agonisi pe acasă.

A doua zi de Paști, boierii erau poftiți din nou la divan, pentru a asculta oratia rostită de „dascălii școalelor domnești“[1228] și a se înfrupta din aceleași dulcețuri asezonate cu cafea în mijlocul larmei provocate de descărcarea pușților. Tot atunci aveau loc și vizite protocolare, precum cele ale consulilor străini ce treceau pe la palat să-l *hiritisească* pe vodă sau ale beizadelelor care se deplasau, în același scop, la mitropolie, însoțiți de numeroși oșteni (buciucași, poterași, lefecii, seimeni, arnăuți agiești, arnăuți spătărești, neferi de la ogeacuri, zapcii, ciohodari etc.) și slujbași (postelnicei, ceauși, saraci, edeclii), dar și de mai mulți boiernași (II armaș, II și III portar, II comis, II postelnic, II spătar, II logofăt de țara de sus, II logofăt de Țara de Jos, rahtivanul).[1229]

Marea sărbătoare a Învierii Domnului reprezenta prilej de voie bună și pentru bucureștenii de rând. Astfel, pentru amuzamentul acestora, „în piața de lângă palatul domnesc“ erau amenajate un scrânciob, dar și „alte distracții sub cerul liber“, la care cei interesați aveau acces în schimbul achitării a doi gologani de persoană. Banii nu ajungeau însă în vistieria țării, ci în buzunarul paicilor (pajilor domnești), niște bărbați nu doar „înalți și bine făcuți“, cum ne asigură Anton Maria del Chiaro, ci și deosebit de întreprinzători. Căci, nemulțumiți doar cu

câștigul din exploatarea parcului de distracții, aceștia cutreierau în lung și-n lat Bucureștiul în Săptămâna luminată „cu mici vase de argint sau de porțelan, conținând apă mirositoare cu care-i stropeau pe trecători pe față și pe mâini", spunându-le *Christos anesti*, urare în schimbul căreia storceau de la ei sume mai mari sau mai mici. În plus, cum bogătașii nu hoinăreau pe ulițe, ci se perindau pe la Curte, aceiași paici întindeau acolo de Paști un covor pentru dregătorii sau oaspeții străini veniți să-i sărute mâna domnului, reușind uneori să smulgă de la ei „fișicuri cu bani".[1230]

De la Paști la Rusalii

ÎN AFARA CEREMONIILOR OFICIALE de la Curte, în Bucureștiul veacului al XVIII-lea erau încă foarte vii tradițiile și practicile folclorice legate de sărbătorile de peste an. Astfel, între Paști și Înălțare. în fiecare zi de joi, în fața caselor din cetatea de scaun jucau și cântau de mama focului niște „băieți îmbrăcați din cap până-n picioare, cu pir sau alte ierburi, pe care le smulseseră cu pământul prins de rădăcini". Era vorba de bine-cunoscutele *Paparude*, de gura cărora gospodinele nu scăpau până „nu-i udau cu cofa cu apă".

În schimb, în săptămâna Rusaliilor, ulițele târgului se umpleau de cete de țigani călușari „mascați și cu foi de tablă sunătoare la călcâi ce produceau un sunet bizar". Aceștia dănțuiau cu atâta poftă, încât, la un moment dat, „cădeau leșinați de oboseală și făceau spume la gură".[1231]

Scoaterea cailor domnești la păscut de praznicul Sfântului Gheorghe

UNA DINTRE SĂRBĂTORILE DE SEAMĂ ale ortodoxiei era cea a Sfântului Gheorghe (23 aprilie), prilej cu care domnul se ducea să asculte liturghia, fie în paraclisul Curții, fie într-un locaș care își prăznuia hramul. Acolo, exista datina ca, în locul obișnuitei colive pentru pomenirea morților, marele-clucer să aducă „un miel fript întreg",[1232] ce se împărțea de pomană credincioșilor aflați de față.

După încheierea slujbei, voievodul îi poftea pe boieri în spătărie, unde-i trata cu cafea și cofeturi, în așteptarea începerii paradei de scoatere a cailor domnești la ceair (pășune). Era vorba de un ritual inspirat direct de cel al ieșirii armăsarilor sultanului la iarbă, organizat cu mult fast la Istanbul cam în aceeași perioadă a anului.[1233]

Maestrul de ceremonii era, în mod firesc, vel comisul, mai-mare peste grajdurile domnești, care se înfățișa în acea zi la palat, învești mântat în conteș de samur și cu işlic tot de samur, pe care-l ținea însă în mână în semn de respect pentru domn, căruia îi săruta, de altfel, preaplecat dreapta.[1234] Apoi, se cobora în curtea palatului, pentru a supraveghea perfecta desfășurare a procesiunii, pe care o urmărise de la fereastră. Conform *Orânduielii alaiului la scoaterea domnescilor cai la ceair* întocmite în vremea lui Mihail Suțu,[1235] procesiunea era deschisă de iuruc-bairactar, purtătorul marelui stindard alb, și continuată de trâmbițașii ce înviorau atmosfera, de sacagii și de vătaful de grajd. În urma acestora, înaintau, „conduși de câte doi comișei pe jos", mai întâi „caii boierilor domnului, apoi caii cei mai de rând ai grajdului domnesc, acoperiți cu harșale pe postav roșu, cu frâiele în gură și deasupra capului câte un surguci", „telegarii butcelor și ai caretelor doamnei, domnițelor, beizadelelor și ai domnului, acoperiți cu harșale tărcate; și apoi, caii cei frumoși de călărie, cu surguciuri pe capete și, mai pe urmă, împărătescu tabla-baș a împodobit".[1236]

Uneori, marele-comis se putea sui pe calul dăruit de sultan „trecând pe la ferestrele Mării[i] sale, cu cuviincioase plecăciuni, plecându-și capul și scoțându-și işlicul",[1237] în vreme ce, alteori, „mergea în urma acestuia, călare" pe un armăsar mai modest, dar „înconjurat de toată parada domnească".[1238] În timpul domniei lui Mihail Suțu, aceasta a mai fost alcătuită din „căpitanii agiești" „cu toți slujitorii cu tobe", din doi alai-ceauși, patru salahori, doisprezece ciohodari, doi satâri, patru saraci, rahtivanul, vtori și treti comisul și vtori pitarul, urmați de mehter-baș „cu toată taifaua lui".[1239]

Cortegiul străbătea toată capitala în sunetul muzicii militare, ieșind apoi din București „la livedele de pășune", aflate, în funcție de epocă, fie în preajma Mânăstirii Cotroceni, așa cum ne informa Franz Joseph Sulzer în 1781,[1240] fie prin zona Pantelimon (la începutul veacului al XIX-lea), unde există și astăzi Strada Ceairului.[1241] Ajuns la destinație, vel comisul intra într-un cort dinainte pregătit, unde, renunțând la ținuta de gală, făcea *zaiafet* cu boierii anume veniți din târg ca să-l *hiritisească*. Cu acest prilej, el primea și darul de la Măria Sa vodă, care-l răsplătea pentru osteneala sa cu „un postav și taleri cinci sute". Așa că, atunci când cheful se încheia, se putea întoarce mulțumit „cu trăsura sa proprie acasă, în timp ce caii rămâneau de pășunau".[1242]

Celebrarea bairamurilor musulmane

CA GRECII IMPARȚIALI, domnii fanarioți sărbătoreau la Curte nu doar praznicele pravoslavnice, ci și bairamurile musulmanilor. Dacă, în cazul primelor, festivitățile din sala tronului constituiau continuarea firească a slujbelor bisericești, în cel de-al doilea erau aproape complet rupte de semnificația lor religioasă. În esență, ele se reduceau la ceremonii de primire la domn și de felicitare cu acea ocazie festivă a celor mai însemnați reprezentanți ai Înaltei Porți aflați, în acel moment, în București. Cum în capitala Țării Românești era interzisă celebrarea publică a serviciilor divine islamice, aceștia erau pur și simplu poftiți la Curte, pentru a li se ura „*Bairam muberechi*, adică bairamul să le fie cu sănătate". Totuși, la ceremonia găzduită de sala tronului nu participau doar „Măria Sa vodă cu luminăția lor beizadelele", ci și preasfinției întâistătători ai Bisericii ortodoxe „părintele mitropolitul și părinții episcopi" și, de bună seamă, „dumnealor velitii boieri".[1243]

Astfel, de două ori pe an, de „buiuc bairam" și de „curban bairam" „la gospod" erau așteptați divan-efendiul (singurul dregător musulman din Țara Românească)[1244] și baș-beșleaga, comandantul trupelor turcești staționate în Valahia, dar și alți demnitari otomani aflați cu treabă la București, așa cum s-a întâmplat la 4 mai 1799, când, de curban bairam, Alexandru Moruzi i-a avut ca musafiri la Curte „pe un salahor înpărătesc cu un cheatip al mării ce veniseră din Țarigrad, trimiși pentru zaptul periusii (confiscarea averii) răposatului Costandin vodă Hangerliul".[1245] Toți oaspeții erau petrecuți, de la Hanul Beilicului, unde erau conăciți, până la Curte, cu „orânduitul alai al portarului cu toți portăreii", punându-li-se la dispoziție „cai domnești, având fieșicare căte doi ciohodari". În schimb, invitaților de seamă, aidoma amintiților salahor și cheatip, li se făcea „mai osebită cinste cu armăsări mai împodobiți și ciohodari mai mulți, având și bostangii ai lor deosebiți, între care s-au numărat nouă armăsari cu zilpoșuri".

Odată ajunși la palat, aceștia erau întâmpinați de măria sa „în picere, scoborându-să în mijlocul Spătării[i]". În funcție de rangul musafirilor, vodă se putea heretisi cu ei „cu temenea [...] și cu cercetare de sănătate" sau „cu sărutare pă umeri", după care „se suia cu ei împreună în pat, șezând alăturea" și făcându-le urări de sărbătoare. Cunoscându-le preferințele, le oferea nu doar dulceață și cafea, asemenea creștinilor, ci și ciubuc, pe care aceștia îl savurau în sunetul trâmbițelor și chiar al aruncăturilor de pistoale și tunuri. În plus, pentru a-i delecta pe turci, meterhaneaua cânta pe toată durata vizitei,

care se încheia cu „stropire cu apă de trandafir și cu afumătoare de odagaci". Festivitățile nu luau însă sfârșit odată cu petrecerea cu alai a musafirilor, căci, asemenea Paștilor, și sfântul bairam se cuvenea prăznuit vreme de trei zile la Curte, unde „să aruncau tunuri, pă zi de căte trei ori căte trei, cântând și mehterhaneaoa de dimineață".

Festivitățile prilejuite de victoriile Înaltei Porți

PENTRU A-ȘI DOVEDI CREDINȚA nestrămutată față de Poartă, domnii fanarioți organizau la Curte ceremonii dedicate celebrării biruințelor repurtate de otomani pe câmpul de luptă. Mai ales că, de multe ori, nu aveau încotro, căci venea strașnică poruncă de la padișah, așa cum s-a întâmplat „la septemvrie 7233 (1724)", când „au trimis în toate țările ce sunt supuse înpărăției să facă dunanmà, veselii pentru biruința ce au dat D-zeu împăratului" (cucerirea Hamadanului, antica Ecbatană, de la perși). Iar pentru a supraveghea desfășurarea riguroasă a festivităților, a sosit la București „un om al casei Măriei Sale vezirului iubit", pe care vodă Nicolae Mavrocordat l-a poftit fără zăbavă la Curte, împodobită, asemenea târgului, „cu tot feliul de materii". Acolo, într-un cadru solemn, s-a dat citire „cărții împăratului", în care erau înșirate în cuvinte sforăitoare, victoriile otomane, după care vodă l-a „îmbrăcat pe omul vizirului cu haină frumoasă cu samur". Drept răsplată, a primit „un ceasornic de aur cu diamanturi de mult preț", dar pe cât de valoros, pe atât de neașteptat, ce l-a pus în încurcătură pe Mavrocordat, silindu-l să cheltuiască „mai mult de douăzeci de pungi" ca să se revanșeze față de trimișii Porții. Imediat după schimbul protocolar de atenții, „au început a da cu tunurile și a zice cu tot feliul de muzică", iar spectacolul sonor s-a continuat vreme de încă trei zile, în care „tunurile au dat câte de trei, patru ori și muzicele neîncetat zicea".[1246]

Nouă decenii mai târziu, la 15 iunie 1815, Ioan Gheorghe Caragea alegea să organizeze sărbătorirea recuceririi Mecăi și Medinei de către otomani și înfrângerea rebeliunii pașei de Vidin, Idris Mola, nu la Curtea Domnească, ci la Herăstrău, pe malul lacului, astfel încât oaspeții să poată respira aer curat și să se bucure de frumusețile naturii. Ceremonia la care au participat, pe lângă trimisul sultanului, toți boierii țării și consulii străini acreditați la București a fost una dintre cele mai strălucite organizate în orașele supuse Porții, după cum confirmă corespondentul jurnalului francțuzesc *Moniteur Universel*.[1247]

Evenimente de seamă în viața familiei domnitoare

Rânduiala nunților domnești

UNA DINTRE CELE MAI IMPORTANTE ARME POLITICE de care dispuneau principii fanarioți pentru consolidarea propriului sistem de relații și de influență în lumea greco-otomană era căsătoria strategică a propriilor odrasle. Această practică, ce a persistat până la sfârșitul perioadei, când principele Nicolae Suțu, „a încheiat" – după cum ne mărturisește chiar el – „un mariaj de convenienţă cu Ecaterina Cantacuzino, dintr-una din cele dintâi familii ale Moldovei", „pe care nici măcar nu o cunoștea"[1248] (20 iunie 1820), era, de altfel, în acord cu tradiția locală ce impunea ca „partida să fie hotărâtă de către părinții tinerilor, fără ca aceștia să se fi văzut vreodată", așa cum confirmă și Anton Maria del Chiaro, care consideră cutuma „lăudabilă", în opoziție cu obiceiurile decadente din Peninsula Italică, unde, încă de la începutul secolului al XVIII-lea, se obișnuia „ca un tânăr să fie mai întâi în dragoste cu o fată, pentru a o lua apoi de soție".[1249]

De fapt, nunțile de la Curtea principilor greci nu reprezentau altceva decât o variantă mai strălucită a celor organizate de boierii români, care, la rândul lor, erau inspirate de datinile din mediul rural. La începutul perioadei fanariote, când situația financiară mai bună a țării o îngăduia, în cazul „vlăstarelor domnești banchetele începeau de luni înaintea nunții" „care totdeauna cădea duminica".[1250] Așa s-a întâmplat, de pildă, cu prilejul căsătoriei Marioarei Mavrocordat, „de vârstă ca de treisprezece ani", cu Ianache Scarlatos, „cămărașul Măriei Sale, om de treabă și cuminte și învățat", când s-au ținut „mease în opt zile tot cu zicători și cu tunuri"[1251] (leat 1720). Spre sfârșitul secolului însă, ospețele ajunseseră să înceapă abia de joi,[1252] așa cum impunea tradiția la nunțile odraslelor boierilor cu dare de mână („se întind mese mari, trei zile înainte de nuntă în casele ambilor logodnici, câte două zilnic, una pentru bărbați, și alta pentru cucoane").[1253] Bunăoară, în iulie 1793, la căsătoria unei principese din familia Moruzi,[1254] primul ospăț a avut loc abia „joi de dimineață, când a pohtit vtori postelnic pă părintele mitropolit și pă părinții episcopi ca să vie atunci la Domneasca Curte".[1255] Reducerea duratei festivităților nupțiale nu implica însă simplificarea pregătirilor pentru reușita evenimentului. Așa se explică faptul că, printr-un pitac din 30 iunie 1793, erau numiți ca epistați ai nunții înainte pomenite, datori să se ocupe de organizarea acesteia până în cele mai mici amănunte, nu mai puțin de

șaisprezece boieri și boiernași (un paharnic, un stolnic, trei serdari, un medelnicer, un pitar, doi cluceri, un clucer de arie, un vtori logofăt, trei treti logofeți, un treti vistier, un vătaf de aprozi, un vătaf za paharnici), dar și starostele negustorilor, în subordinea cărora erau plasați doisprezece postelnicei. Și, cum și acest personal le-a părut ulterior insuficient autorităților, peste numai câteva zile, la 3 iulie 1793, spătarul și aga puneau la dispoziția numeroșilor epistați „câte un zapciu de cei mari, cu câte douăzeci de oameni vrednici".[1256]

Scopul lungii succesiuni amintite de mese era acela de a fi ospătați cât mai mulți dintre cunoscuții familiilor ce se încuscreau, în condițiile spațiului limitat de care dispuneau nu doar casele boierești, ci chiar și Curtea Domnească. Această tradiție permitea, de altfel, și gruparea musafirilor pe categorii (popimea, joi; boierii mai mici și cocoanele, sâmbătă seara; toată floarea țării, în ziua sfântă a duminicii) sau afinități elective. În plus, se putea realiza astfel și un fel de climax al ospețelor de la mai modestele mese de joi și vineri (ultima „servită cu mâncare de pește") ce nu durau decât „trei ceasuri"[1257] până la chiolhanurile de pomină de sâmbătă seara și, mai ales, de duminică.

În afara bucatelor îmbelșugate „care ajungeau la șaizeci și chiar la șaptezeci de feluri" și a băuturii ce curgea în valuri, ceremoniile nupțiale erau obligatoriu însoțite și de reprezentații muzicale și coregrafice. Astfel, așa cum arată Anton Maria del Chiaro, începând de joi și până duminică „tarafe de lăutari" cântau zilnic dis-de-dimineață, „timp de aproape o oră", „în curțile logodnicilor". În plus, pentru ca bucatele să alunece mai ușor pe gât, și ospețele erau însoțite de acompaniament muzical, executat de „lăutari cu viori, cu cobze și alte instrumente".[1258] De obicei, aceștia erau țigani de prin partea locului, dar uneori, pentru a epata, domnii se preocupau să aducă artiști celebri de peste hotare. Așa a procedat Nicolae Mavrocordat care, la nunta fiicei sale Marioara, a chemat de la Țarigrad „jocători și zicători și au făcut feliu de feliu de jocuri și pe pământ și pe funii".[1259] Și, îmboldiți de pilda dansatorilor profesioniști, dar și de aburii alcoolului, comesenii se prindeau și ei cu grăbire în horă, cum s-a întâmplat la același matrimoniu al Marioarei, unde „făcutu-s-au jocuri [...] care nu s-au făcut altădată: hore de boiari și de coconi, hore de jupănease și de cocoane tot înpodobite, în mijlocul Curții Domnești".[1260] Pe model grecesc, se executa dansul numit „romeica", „interpretat în întregime de femei", dintre care una, fluturând o batistă brodată, se desprindea plină de grație de celelalte, care se învârteau în jurul ei. În tot acest timp, se auzeau „melodii vioaie produse de două lăute, tot atâtea cobze cu corzi din mațe de pisică și un nai sau fluier inegal, asemenea celor de pe statuile lui Pan și ale

Satirilor, care era mânuit cu o îndemânare extraordinară și scotea sunete dulci și de mare efect".[1261] Totuși, la unele nunți se dansau, sub influență occidentală, și „menuete" și „cadriluri foarte iuți", al căror tempo boierii corpolenți și vârstnici, „cu bărbi impunătoare", se chinuiau din greu să-l țină, stârnind râsul oaspeților din Apus, asemenea britanicului John Petty.[1262]

Ospețele din seara de sâmbătă erau însoțite, în afara obișnuitelor desfătări (mâncare, băutură, dans), și de câteva ceremonii tradiționale. De exemplu, când banchetul din casa mirelui era pe sfârșite, acesta își trimitea o rudă sau un prieten cu daruri la viitoarea soție. „Însoțit de amici și de slugi, cu lăutari în frunte", *călţunarul* îi ducea, „după datina țării", „o frumoasă broboadă de cap, ornată cu pietre scumpe și broderii, deosebit un inel de preț, o centură bătută în monede de câte cinci și zece galbeni ungurești, precum și o pereche de pantofi de atlas alb, ornați cu perle și cu flori brodate [...] deschiși la mijloc, cu cătărămi și butonași fini", iar mireasa le primea așezată pe un pat de nuntă, „având de ambele părți șase fetițe în haine vaporoase, în chip de îngerași, cu cununi în cap".[1263] Dacă până atunci ginerică chefuise de zor, nici ea nu stătuse degeaba, organizând, pentru toate prietenele ei, o *petrecere a burlacelor*, „un bal unde nu era decât tineret neînsurat și de la care viitorul mire era exclus". Junele se reuniseră pentru a sărbători „fecioria logodnicei" (sau, mai degrabă, pierderea iminentă a acesteia – *n.n.*) „așa cum spuneau cântecele pe care lăutarii le cântau, acompaniindu-se de instrumentele lor, de obicei două viori, două ghitare turcești, un fluier și o tamburină".[1264]

Indiferent dacă la casa fetei chefuiau tineretul sau amicii părinților, călțunarul „era primit cu aclamații", la care răspundea cu „un compliment potrivit". Nevrând să se lase mai prejos, unul dintre meseni rostea sau, mai degrabă, citea o oratție dinainte ticluită: „Toate câte sunt și să fac cu cumpănită socoteală și cu căzută cale cinstite și lăudate sunt și ăcelora orânduială și tocmeală puindu-li-să, a trece cele ce să cuvin nu iaste. Și așa purtându-să, deprinderi să fac și acele, obicee numim. Obiceiu dar ca acela, la noi, vechiu și îmbătrânitu iaste ca la cinstitele și legiuitele nunți, mai nainte de a veni la unire cu daruri, să cerceteze și ginerelui iaste întâi în semnul dragostii cei adevărate și bunei viețuiri, să-și arate către logodnica sa ceia ce i să cuvine, ca o datorie a face, pentru care parte deplân și desăvârșit ale cinstitei nunți să facă. Dreptu aceia, dar și vremea și rândul acei bune obicee viind ca să-și facă slujba ei, iată printr-aceste cinstite obraze (cărora și călțunari le zicem, de vreme ce într-alte daruri și aceia aduc), trimițând ca niște soli ș-au adus darurile, ș-au adus bunăvoință, ș-au

adus și cea din toată inima dragoste către a lui logodnică. Iaste însă și aceasta obiceiu pretutindenea și la toți; și bun, și căzut, și drept iaste că fiștecare din slujba ce i să pune și face, bine purtându-se, trebue ei și mulțămită și har să aibă. Drept aceia dar, în semnul iarăși mulțămitei și bunei primiri a acestor daruri de pre partea luminatei neveste născătoriul ei, Prealuminatul și înălțatul nostru Domn și stăpân, vrând a îndestula osteneala dumneavoastră cu cel căzut și obicinuit dar, vă cinstește și vă dăruiește".[1265] Și, în afara acestuia, călțunarul era răsplătit și cu „un pahar mare de vin", pe care „era dator să îl golească"[1266] dintr-o suflare.

Pe de altă parte, mireasa nu primea daruri doar de la viitorul ei bărbat, ci și de la cocoanele jupânese, care soseau la ea acasă încărcate cu de-ale gurii: „un mare berbec viu, purtat pe umerii unui servitor; doi miei sau iezi, de asemenea vii, purtați în brațe; o cușcă mare, purtată de doi servitori pe stinghii, cu găini, curcani și gâște, toate vii; una sau două balerce cu vin ales; unul sau două coșulețe rotunde cu cozonaci gustoși, făcuți din nișeștea (făină de patiserie), lapte, zahăr și gălbenuș de ouă; alte coșulețe cu fructe de sezon [...], acoperite cu câte o basma de mătasă, cu delicate flori brodate pe la colțuri".[1267]

De cele mai multe ori, lunga zi de sâmbătă se încheia cu o vizită de curtoazie a mirelui la casa tatei socru. După ce se aghezmuise bine, acesta își punea pe cap „căciula cu panaș" și pornea la drum în fruntea unui alai vesel, deschis de lăutari. Odată ajuns la destinație, era primit în salon, unde săruta smerit mâna părintelui fetei (mai ales când era vorba de însuși vodă), căruia îi dăruia „două piei de lup și un covor". I se răspundea cu un singur pahar de vin, „trecut din mână în mână"[1268] de toți cei prezenți, căci se băuse destul până atunci, și a doua zi toată lumea trebuia să se scoale cu noaptea în cap.

Măria Sa însuși ieșea de dimineață în spătărie, unde era condus/ă cu alai mirele/mireasa din familia cu care se încuscrea acesta. De pildă, la 5 iunie „preaiubita noră" a lui Alexandru Suțu a fost petrecută „spre cununie" la Domneasca Curte de un lung cortegiu, ce cuprindea întreaga oaste a țării („toți slujitorii, arnăuți agiești, portărei, armășei, slujitorii politiei, lefegii, seimeni, arnăuți spătărești, aprozi hătmănești, neferi de la ogeacuri", alături de comandanții lor mai mici sau mai mari), dar și câțiva boieri (vel logofătul de obiceiuri, vel hatmanul, vel pitarul, vornicul haremului, vel logofeții de Țara de Sus și de Țara de Jos, „vel ban Barbu Văcărescu pe cal domnesc împrejurat cu patru ciohodari"[1269] etc.). Ecaterina Cantacuzino fusese încredințată de părinți, de la care își luase „rămas-bun, vărsând lacrimi, ce înduioșaseră asistența",[1270] „luminăției sale beizadea Iorgu", fratele mirelui, dar și la

patru boieroaice de seamă, vorniceasa Băleanca, vorniceasa Filipeasca, băneasa Brâncoveanca și băneasa Văcărească, dintre care ultimele două o și însoțeau pe principesă în careta domnească.[1271]

În sala tronului, iar nu în biserică avea loc, cel puțin uneori, ceremonia logodnei, așa cum s-a întâmplat în iulie 1793, la nunta Smarandei Moruzi. Verighetele viitorilor soți ajunseseră din timp la doi dintre frații miresei (inelul domniței, la beizadeaua Costache, iar cel al ginerelui, la beizadeaua Panaghiotache), care le-au schimbat între ei în public (*sic!*), de parcă ei și-ar fi unit destinele, iar nu mirii. După acest gest simbolic, „Măria Sa vodă au îmbrăcat cu blană pă ginere și i-au pus işlic de samur", moment marcat de mai multe salve de tun. Apoi, ceremonia schimbului de inele s-a repetat, cu aceiași protagoniști, și în apartamentul doamnei. În sfârșit, după ce vodă i-a înveșmântat cu „caftane pă epistatu, pă vel postelnic și pă alții ce au voit Măria Sa", vel postelnicul i-a introdus în sala tronului mai întâi pe ginere, iar „în urmă [...] pă luminata doamnă și pă mireasă, cântând lăutarii". Iar, de îndată ce cuplul princiar s-a instalat confortabil pe tron, s-a înfățișat și vtori logofăt, care a dat citire unui „cuvănt de ertăciune",[1272] pe care mirii l-au ascultat cu luare-aminte, în picioare.

„Din pronie dumnezeiască ajungând astăzi luminata și preaiubita domniță, fiica Măriilor voastre, preaînălțate Doamne, la săvârșirea tainii cei sfinte, care de la începutul lumii este păzită ca o lege dumnezeiască la toți, dar mai vârtos la rodul cel sfânt creștinesc cu blagoslovenia lui Dumnezeu rânduită. Și viind ceasul întru care, după dumnezeiasca scriptură, să deosebește și se desparte de brațele și de sânurile părintești, iată după obicinuita și netăgăduita datorie, înaintea domnești Măriilor voastre măriri, cu plecată închinăciune și cu suspin dintr-adâncul inimii, aduce nevrednică mulțumită ca către părinți și către născătorii Mării[i] Sale, pentru dragostea cea părintească în care s-au crescut, pentru cunoștința de Dumnezeu și darurile cu care este împodobită și pentru slava și mărirea nuntirii [pe] care o săvârșiți astăzi cu domnesc *parataxis* al Măriilor voastre, cela ce este vrednic de toată cuviința. Și, pă lângă aceasta, cu plecate genunche de umilință și cu zmerită tăcere, fierbinte se roagă a căștiga de la Măria voastră părintească blagoslovenie, [pe] care o zice Isaiia proorocul că este diadimă împărătească, fiindcă aceasta este pricina care face pre Dumnezeu milostiv și îndurător a-i îndăstula dă tot binele".[1273]

După ce vodă și-a dat binecuvântarea, tânărul cuplu s-a îndreptat către biserică, în fruntea numerosului alai ai cărui membri purtau, „fiecare, câte o ramură de brad în mână".[1274] Mireasa, „bogat gătită" și „purtând pe cap lungi fire de beteală de aur ce-i atârnau pe spate", s-a

apropiat de altar alături de ginere, dar și de „doi inși de o vârstă și de un rang mai mare", „care i-au asistat (pe însurăței) în tot cursul ceremoniei, angajându-se așa, în mod solemn, să-i ocrotească". „Aceste personaje, care, într-un fel, puteau fi comparate cu *patrini* ai romanilor", țineau, fiecare, câte o lumânare aprinsă, cu privire la care François Recordon, secretarul principelui Ioan Gheorghe Caragea, format la școala culturii clasice greco-romane, dar prea puțin inițiat în arcanele ortodoxiei, nu avea nici un fel de îndoială că „reprezenta flacăra lui Himeneu"[1275] (*sic!*). În cursul slujbei solemne, mitropolitul țării, ce conducea soborul de preoți, „le-a împreunat mâinile mirilor în formă de cruce și le-a pus câte o cunună pe cap",[1276] „pe care le-a schimbat-o de mai multe ori în șir, făcând semnul crucii", după care „le-a întins, pe rând, aceeași cupă cu vin și bucată de pâine din care au gustat amândoi".[1277] Momentul a fost celebrat, așa cum se cuvine, de cei prezenți, prin „aruncarea de bani"[1278] prin sfânta Biserică.

La încheierea sfintei taine, „Măria Sa cu luminata doamnă și cu tinerii s-au întors la chioșc, unde s-au făcut țărămonia obicinuită cu vutcă, cafea și celelalte, dându-să și tunuri". Totodată, vodă n-a omis să se gândească și la bunăstarea „părintelui mitropolit și a părinților episcopi", răsplătindu-i pentru osteneală cu blănuri, dar și cu „bohcealâcuri" pline cu daruri, pe care sfinții-le lor le-au primit cu smerenie, revanșându-se prin cântarea de „psalmi și altele".[1279]

A urmat marele banchet nupțial dinainte pregătit până în cele mai mici detalii și la care erau poftiți mai toți boierii țării. De pildă, la nunta prințesei Moruzi, vodă Alexandru a *proscalisit* nominal la masă nu mai puțin de cincizeci de dregători halea și mazili (patru bani, trei vornici de Țara de Jos, un logofăt de Țara de Sus, cinci logofeți de Țara de Jos, un hatman, cinci vistieri, trei spătari za Moldova, șase cluceri, trei căminari, patru paharnici, trei stolnici, un comis, doi serdari, doi medelniceri, un sluger, doi pitari, doi șetrari, doi cluceri za arie).[1280] Aceștia erau nevoiți să se înfățișeze cu buzunarele pline, căci, la servirea fripturii,[1281] erau ținuți să „arunce pă lighian obicinuitul dar în galbeni".[1282] Potrivit datinii, banii erau strânși de cuscru „într-o basma legată, pe care o încredința miresei aduse în sala de masă, cu fața acoperită". Ceva mai târziu, spre seară, dar înainte de spargerea chefului, avea loc ceremonia expunerii zestrei miresei – „așternutul de pat, hainele, lenjeria, bijuteriile și altele" –,[1283] la scurt timp după care aceasta se retrăgea în iatac cu alesul părinților ei.

A doua zi, protocolul îl obliga pe mire să întreprindă o vizită de curtoazie la casa nașului, unde „era cinstit cu lichior, cozonac și dulceață", care tocmai bine îi deschideau apetitul pentru „masa întinsă"

ce-l aștepta la întoarcerea acasă. La aceasta, lua parte fie numai familia sa restrânsă („însurățeii și părinții lor"),[1284] fie și unele „doamne tinere căsătorite", căci „buna cuviință cerea ca tovarășele noii soții, care nu erau încă măritate, să fie excluse".[1285] În acest ultim caz, avea loc și ritualul îmbrobodirii miresei cu marama nevestelor („O ceremonie care [...] mi s-a părut foarte ciudată constă în a despleti pe tânăra soție în fața întregii adunări și a o pieptăna din nou, pe când lăutarii cântă cântece românești care spun că rostul acestei ceremonii este să arate că soția, părăsind găteala de cap a fetelor și luând-o pe cea a femeilor măritate, intră în rândul acestora", ne informează francezul François Recordon, asigurându-ne totodată că această ceremonie ar fi avut, fără îndoială, la el în țară „ceva indecent").[1286]

Datinile înmormântărilor domnești

MOMENTUL MARII TRECERI a principilor sau membrilor familiei domnitoare era celebrat la Curtea din București prin ceremonii cernite, ce puneau în mișcare deopotrivă tot clerul din cetatea de scaun și întreaga clasă conducătoare a Valahiei. Cu toate că foarte rar se întâmpla ca vreun voievod din Fanar să-și dea obștescul sfârșit în funcție, condicile de obiceiuri, asemenea celei compuse din porunca lui Grigore Dim. Ghika, prevedeau până în cel mai mic detaliu felul în care trebuia condus acesta pe cel din urmă drum.[1287] Desigur, dispoziții similare extrem de riguroase existau și în cazul decesului doamnelor sau beizadelelor, dar și al boierilor ori înalților ierarhi.[1288] Grație acestora, dar și relatărilor unor participanți direcți la ceremoniile funebre (Anton Maria del Chiaro, fostul secretar al lui Brâncoveanu; baronul Kreuchely, consulul Prusiei) ne putem face o idee limpede despre fastul ostentativ al înmormântărilor domnești.

Trupul defunctului era „frumos gătit"[1289] „înăuntru la harem"[1290] (în apartamentele private ale domnului) „puindu-i-să la brău hangerul cu diamanturi și în degete inele iarăși cu diamanturi și în cap işlic de samur cu surguci de diamant și deasupra [...] cabanița cu bună întocmire, ca și cum l-ar îmbrăca cu dânsa".[1291] Pe pieptul mortului, se obișnuia să se așeze o icoană, eventual cea a Fecioarei cu Pruncul, așa cum s-a întâmplat în cazul răposatei Pulheria Tzoukis, a doua consoartă a lui Nicolae Mavrocordat.[1292] Pentru a-și lua rămas-bun de la voievod sau de la beizadele, se adunau în harem „toți boierii Domnești Curți [...], gătiți numai în caftane și numai cu fesurile în cap",[1293] iar, pentru a se despărți de o doamnă sau o domniță, jupânesele, „ce păstrau o atitudine maiestuoasă, de adâncă tăcere".[1294]

Din harem, răposatul domn era rădicat cu masă cu tot și transportat până „în sala mare a Spătăriei" de „cei mai dintâi boieri ai Mării[i] Sale", înconjurați de „patru ediclii, ducând patru sfeșnice mari de argint, cu făclii aprinse" și de „alți patru cu cățui de argint". Înaintea acestora, pășeau „toți zapciii Agii[i] și ai Spătării[i] și ai Hătmănii[i], cu capoate îmbrăcați și în cap numai cu fesurile, avându-și fieșcare semnul său în mâini", urmați de vtori și treti logofăt, de al doilea și al treilea portar, de vtori și treti postelnic, de marele-armaș, marele-portar, de vel agă, vel spătar, marele-hatman, logofătul de obiceiuri și vel postelnic, „gătiți, cu semnele în mâini". De o parte și de alta a acestora, înaintau „arnăuții de la ogeacuri cu agalele lor și baș-ciohodar cu chehaiaoa și ciohodarii săi", în timp ce mâhnita procesiune era încheiată de boiernași și ediclii.

În spătărie, masa cu trupul neînsuflețit al voievodului era rezemată „pă picioarele ce erau puse în mijlocul sălii", pe când, în dreapta acesteia, erau așezate „pe deosebită mescioară" „cuca și sabia și topuzul [...] pă tavă", în stânga, saidacurile (tolbele), iar „la cap tuiurile și înprejur sfeșnicele cel mari de argint [...] pe sofalile lor".

Odată realizat acest aranjament, boierii începeau să se perinde prin fața voievodului, „făcând metanii și sărutând mâna Mării[i] Sale", „după care părăseau spătăria, unde rămâneau spre pază boiernașii Curții și edicliii" și era permis accesul norodului „spre închinăciune".[1295] În cele din urmă, soseau în sala tronului „preasfinția sa părintele mitropolitul și părinții episcopi și ceilalți arhierei cu câțiva igumeni îmbrăcați"[1296] în odăjdii scumpe, pentru a-i citi „răposatului domn cuviincioasele molitfe".[1297] Rugăciuni pentru defunct înălțau însă și „condamnații civili și chiar unii criminali",[1298] sloboziți din temniță cu această sarcină.

La încheierea scurtei ceremonii religioase, velițiii bani, purtând mănuși, așezau trupul răposatului în coșciugul cu „picioare de argint", pe care-l transportau „până la ușa sălii celei mari", de unde îl preluau vornicii de Țara de Sus. Oricum, nimeni din „tagma boierească până la clucerii de arie" nu era văduvit de privilegiul de a purta trupul voievodului. Iar, pentru ca nici un dregător să nu aibă a se plânge, protocolul fiecărei înmormântări domnești prevedea cu cea mai mare rigoare cine și cât avea să se învrednicească să ducă pe umeri sicriul conținând rămășițele pământești ale drept-credinciosului voievod. De pildă, trupul neînsuflețit al lui Alexandru Suțu a fost transportat, la 20 ianuarie 1821, „până la scară" de biv vel banii Costache Kretzulescu și Grigore Ghika, alături de dvornicii Dimitrie Racoviță, Grigore Băleanu, Mihai Manu și Constantin Bălăceanu, „până la poarta curții

gospod" de șase vornici, „până la poarta Sărindarului" de alți șase vornici, „până la Brezoianul" de un vornic și cinci logofeți, „până la Sachelarie" de patru logofeți și doi agi, „până la hanul Câmpineancii" de cinci hatmani și un vistier, „până la poarta caselor răposatului banului Racoviță cele arse" de trei vornici și trei agi, de acolo „până la poarta Slătarului" de șase agi, „până la poarta Sfântului Ioan" de șase vel cluceri, „până la răspântie drept casele logofătului Belu" de șase paharnici, „până la poarta dvornicului Știrbei" de șase mari-stolnici, apoi de serdari, căminari, medelniceri, slugeri, pitari, șătrari, cluceri ză arie, vtori logofeți, polcovnici, căpitani, căminari.[1299]

Pentru ca mulțimea nesfârșită de curioși ce împânzise nu doar ulițele, ci și „ferestrele și acoperișurile caselor" să-l poată zări, răposatul Suțu a fost purtat pe ulițele Bucureștilor „la vedere, împodobit cu ornamente și înconjurat cu cozi de cal (tuiurile), urmat de toate semnele de demnitate, purtate pe perne roșii stacojii" și acoperit cu „un baldachin de mătase roșie stacojie galonat cu aur".[1300] Altminteri, alaiul cu care era petrecut la groapă voievodul era asemănător celui cu care intrase nu demult în cetatea de scaun, numai că toată lumea mergea, de această dată, pe jos, iar nu călare. Din componența cortegiului, lipseau însă musulmanii,[1301] dar absența lor era pe deplin suplinită prin mobilizarea întregului cler pravoslavnic, pus, de altfel, să defileze și la înmormântările doamnelor și beizadelelor: „preoții câte patru în rând, în curmezișul podului, îmbrăcați cu odăjdiile; arhimandriți iarăși îmbrăcați cu odăjdiile; părinții arhierei, iarăși după orânduială; părinții episcopi; preasfinția sa părintele mitropolitul, cu paterița (cârja) în mână; dascălii cântăreți domnești, cântând după orânduială".[1302] Uneori, rudelor defunctului nu le era îngăduit să participe la mâhnita procesiune, „voindu-se pesemne a li se cruța o nouă durere",[1303] așa cum s-a întâmplat la înmormântarea lui Alexandru Suțu, la care n-au luat parte nici văduva sa, Eufrosina, nici cele nouă odrasle, șase băieți și trei fete. Alteori însă, acestea dovedeau tărie de caracter, precum Nicolae Mavrocordat, care a urmat pe jos sicriul consoartei sale Pulheria, „îmbrăcat în uniformă roșie, ca și fiul său de la prima soție".[1304] În plus, din cortegiul funerar al doamnelor puteau face parte, alături de jupânesele boierilor, și „roabe despletite, care plângeau după stăpâna lor" (paisprezece-cincisprezece la număr la înmormântarea Pulheriei Tzoukis).[1305]

Caracterul funebru al alaiului era indicat de „semnele de maltef negru" pe care le purtau „toți zapciii mari și mici și boiernașii și tacâmul Curții", dar care erau agățate și de „toate steagurile și praporile, care mergeau, la rândul lor, în alai plecate". Însemne de doliu apăreau

însă și „pă organile“ (instrumentele) trâmbițașilor, sărmacilor, toboșilor și lăutarilor, ce cântau „jalnic“, asemenea meterhanelei, în timp ce telegarii de la carâta domnească erau integral „înbrăcați în negru“.[1306]

În curtea bisericii sau a mânăstirii unde urma să fie înhumat răposatul de viță domnească era îndeobște ridicat „un cort circular, deschis din toate părțile, în mijlocul căruia se afla o masă mare ovală, acoperită cu un covor de catifea stacojie pe care trebuia să fie așezat coșciugul“. În cazul înmormântării lui Alexandru Suțu, la căpătâiul acestuia fuseseră amplasate trei tablouri „destul de rău făcute“ – un portret al principelui, o reprezentare a stemelor reunite ale Moldovei și Țării Românești și o pictură cu „câțiva pomi“ –, în timp ce la picioarele defunctului fusese întins „un covor pentru mitropolit“, astfel încât înalt preasfinția sa să nu pășească, asemenea prostimii, pe paiele răspândite prin toată curtea bisericii.

Datorită cortului, la slujba solemnă oficiată de un uriaș sobor de preoți puteau asista mult mai mulți credincioși decât în biserica devenită, fatalmente, neîncăpătoare. De altfel, la pogrebania lui Suțu nici curtea Mânăstirii Sfântul Spiridon Nou n-a fost suficientă pentru a-i găzdui pe toți, așa că autoritățile hotărâră să le permită accesul în interiorul incintei doar „popilor, boierilor, consulilor și echipajelor acestora din urmă“.

Abia după încheierea slujbei de înmormântare, sicriul era dus în biserică de cei mai importanți demnitari ai țării și așezat pe marginea gropii. Aici, se lucrase până de curând de zor, ca să se facă loc proaspătului răposat, scoțându-se din mormânt osemintele principilor din trecut. De pildă, pentru îngroparea lui Alexandru Suțu au trebuit să fie deshumate și puse „într-un sac de pânză verde“ rămășițele pământești ale lui Scarlat Ghika și, respectiv, Constantin Hangerli, al cărui craniu „de un cafeniu negricios [...] era încă acoperit de sângele provenit de la lovitura [...] prin care un turc îi spărsese țeasta“.[1307] Înaintea coborârii în mormânt a sicriului, „înalții prelați sărutau icoana“ de pe pieptul defunctului, după care le venea rândul rudelor celor mai apropiate ale acestuia. De pildă, rămasul-bun al lui Nicolae Mavrocordat „de la fosta sa tovarășă“ a „stârnit plânsetele și bocetele asistenței, care asurziră urechile“, după cum ne asigură Anton Maria del Chiaro. Imediat după acest moment de maximă intensitate emoțională, întâistătătorul soborului de preoți „apuca o sapă cu pământ din patru părți, în formă de cruce, și-l arunca peste sicriu, intonând Psalmul XXIII“:[1308] „Al Domnului este pământul și plinirea lui; lumea și toți cei ce locuiesc în ea. Acesta pe mări l-a întemeiat pe el și pe râuri l-a așezat pe el. Cine se va sui în muntele Domnului și cine va sta în locul cel

sfânt al Lui? Cel nevinovat cu mâinile și curat cu inima, care n-a luat în deșert sufletul său și nu s-a jurat cu vicleșug aproapelui său".[1309] În continuare, rudele răposatului, iar apoi toți cei prezenți azvârleau și ei câte un pumn de țărână „până se umplea gropnița",[1310] timp în care de pe Dealul Mitropoliei „erau slobozite vreo douăzeci de salve de tun".[1311]

„După terminarea slujbelor", efortul cuvioșilor părinți era răsplătit în funcție de rangul fiecăruia: popii de rând „căpătau câte o năframă de preț", iar „cei mai de frunte" se alegeau și cu ceva gologani „înfășurați într-însa". La rândul lor, săracii aveau parte de „bogate pomeni" „pregătite de sufletul"[1312] mortului.

Ceremonii ecleziastice

Învestirea mitropolitului Ungrovlahiei

O CEREMONIE GĂZDUITĂ tot de Curtea Domnească era cea a învestirii de către voievod a noului mitropolit al țării, în urma decesului sau demisiei (*paretisis*) predecesorului. Teoretic, întâistătătorul Bisericii țării era „ales cu sobor după vrednicie"[1313] din rândul episcopilor, numai că, în realitate, voievodul nu șovăia de multe ori să se amestece grosolan în chestiunile ecleziastice, obligându-l pe mitropolitul în funcție să se retragă, pentru a-i lăsa locul unui favorit al său, a cărui alegere devenea o simplă formalitate. Întrucât această stare de fapt nu mai constituia un secret pentru nimeni, Dionisie Fotino nu ezită să afirme răspicat că „pe arhierei și pe egumeni îi rânduiește domnul",[1314] nereferindu-se, de bună seamă, doar la învestitura formală a ierarhilor.

În dimineața zilei stabilite pentru ceremonie, cel ce urma să devină capul Bisericii Ungrovlahiei era condus de la gazdă la Curte de către grămăticul cel mare, „îmbrăcat cu feregea, samur, calpac și încins cu călimările cele mari, de argint, la brâu",[1315] cu careta domnească, dar fără alt alai. În prealabil, *ipopsifiosul* avusese grijă să trimită „obicinuitele plocoane, adecă covor, răși, cahfea și zahăr",[1316] dar și să achite taxa organizării alaiului cu care avea să plece de la Curte și, respectiv, onorariile muzicanților din meterhanea. De pildă, înalt preasfințitul Dionisie Lupu, a cheltuit în acest fel, în 1819, doar în mod oficial, 2.080 de taleri,[1317] pe care i-a recuperat însă cu ușurință din ploconul cârjei, plătit de toată „ceata preoțească și diaconească" „atât din Eparhia Mitropoliei, cât și din celelalte Eparhii ale Episcopilor".[1318]

După ceva așteptare, ierarhul era introdus în sala tronului de către marele-logofăt[1319] ori „vel postelnicul cu toiagul a-mână și cu treti logofăt".[1320] Plin de deferență, domnul îl primea „în picioare, cu capul descoperit", în prezența tuturor boierilor și îi adresa o „cuvântare potrivită cu împrejurarea".[1321] La încheierea acesteia, vel vistierul îl îmbrăca pe cleric cu mantia metropolitană, iar vodă „îi dădea paterița [...], pupându-i mâna" și primind, în compensație, un sărut pe creștet. Urmau „oarecari orații de mulțumită" rostite de mitropolit „în picioare, înaintea Domnului", după care toată lumea se așeza, pentru a sorbi în tihnă o ceașcă de cafea. La sfârșitul ceremoniei, noul cap al Bisericii valahe era condus de „vel postelnic [...] cu toiagul" până la *leftică*, unde-l aștepta și alaiul ce avea să-l petreacă până la Mitropolie.

Incomparabil mai modest decât cel de intrare în București al noului domn, dovadă clară a raporturilor de forțe dintre puterea lumească și cea bisericească, acesta era deschis de mai mulți sau mai puțini dintre oștenii țării – probabil, în funcție de suma achitată de ierarh: „polcovnicul de pod, gătit cu capod roșu și călare, i căpitanii săi cu capoade roșii, cu toți podarii pe jos; toți zapciii agiei, gătiți cu capoade roșii și călări, i opt căpitani agiești cu orânduiala lor și toți bucicașii agiești, toți pre jos; toți zapciii spătărești, gătiți cu capoade roșii și călări, cu opt căpitani cu orânduiala lor spătărești i toți lefegiii și seimenii cu orânduiala lor, pre jos; portar-basa, cu al 2-lea și al 3-lea portari, gătiți și călări cu toți portăreii, cu orânduiala lor, pre jos; vel agă cu orânduiala dumiisale, împrejurat de buluc-bașii agiei și stegarul agiesc, cu orânduiala sa, pre jos și cu toți tulumbagiii pre jos".[1322] În urma acestora, pășeau o sumedenie de boiernași și slujbași de la Curte: logofeți, vătafi, postelnicei, ceauși, iar, în cazul alaiului de învestitură al Mitropolitului Cosma (25 septembrie 1787), favoritul lui vodă Mavrogheni, și stolnicul, comisul și vel pitarul.[1323] Le venea apoi rândul subordonaților direcți ai noului cap al Bisericii valahe: „toți Potropopii (*sic!*) cu Arhidiaconii și cu toți Preoții i Diaconii, pre jos, ținând un Arhidiacon paterița în mână",[1324] ce deopotrivă precedau și urmau „careta gospod cu șase telegari" în care se lăfăia înalt preasfinția sa, păzit cu strășnicie de fustași cu darde și de ciohodari.

În sunetul tuturor clopotelor din oraș, trase „atât la mânăstiri, cât și pe la bisearici", mitropolitul intra, în cele din urmă, în catedrala metropolitană, unde uneori – stupoare – nu avea loc slujba de hirotonire, întrucât nu venise încuviințarea scrisă de la patriarhia ecumenică. Totuși, pentru a se salva aparențele, se recurgea la o soluție de compromis. Viitorul ierarh era primit în catedrala metropolitană „cu cântarea axionului" de către „episcopii țărăi și alți arhierei străini de

erau (prezenți) și egumeni".[1325] Cel dintâi în rang dintre aceștia îi înmâna „sfânta evanghelie și niște sfeșnice mari, cu care alesul domnului intra în naos, unde „dădea binecuvântarea celor prezenți și se retrăgea fără a se sui pe tron, căci, în absența gramatei patriarhale, continua să rămână un simplu candidat".[1326] Însă, în cazul fericit în care sosise aprobarea de la Marea Biserică, noul mitropolit nu doar că era „suit în scaonul mitropoliei", ba chiar era gratulat cu un „engomion" (elogiu). Iar, la încheierea ceremoniei religioase, era așteptat afară de „meterhaneaoa" (fanfara militară) care-l petrecea, cântând vesel, până la reședința mitropolitană, unde i se făcea „obicinuita cinste".

Retragerea din funcție (paretisisul) a ierarhilor

SENSIBIL MAI DISCRETĂ era ceremonia organizată cu prilejul *paretisisului*, mai mult sau mai puțin benevol, al unui mitropolit. Fostul ierarh își scria – sau măcar își iscălea – demisia, iar uneori chiar o preda personal „boierilor adunați în sala mare a Divanului".[1327] Alteori, pentru a se evita o situație penibilă, ierarhul demisionar îi înmâna actul în cauză „lui treti logofăt ori la altu obraz mai mare", ca să i-l transmită domnului. Acesta anunța hotărârea mitropolitului în fața tuturor „boierilor strânși în spătărie", după care îl poftea pe treti logofăt să citească actul „în auzul tuturor". Ulterior, pentru a nu exista posibilitatea vreunei contestații, documentul autograf era „pus în condica mitropoliei", unde, „ca să stea nestrămutat", era pecetluit de domn „în patru cornuri cu a sa pecete cu ceară tare".[1328] Chiar și când era scutit de umilința prezentării demisiei în fața dregătorilor, mitropolitul tot trebuia să se mai ducă o dată în vizită la domnul care-i impusese să se retragă din funcție. Chiar dacă nu-i convenea, păstra aparențele amicale, pentru a se alege cu o compensație financiară. De pildă, acceptând relativ ușor *paretisisul*, Dositei Filitti a fost miluit pe viață cu mânăstirea sau, mai bine zis, cu veniturile Mânăstirii Sinaia (18 ianuarie 1813),[1329] iar Nectarie cu cele ale Sadovei (1 septembrie 1819).[1330] La rândul său, voievodul îl primea cu afabilitate în *maibet* (camera sa intimă) pe fostul ierarh, îngăduindu-i ca, după ce-și lua rămas-bun de la doamnă și de la beizadele, să plece de la Curte cu careta domnească, în tovărășia unui alai alcătuit din „opt ciohodari, zapcii hătmănești, spătărești, agiești și ai politiei, șase fustași cu darde în mâini, seimeni, lefegii și portari". Ba chiar, mitropolitul mai putea păstra, pentru scurt timp, și însemnul demnității sale ecleziastice, paterița, pe care i-o ceda discret, la destinație, cămărașului, însărcinat s-o aducă înapoi la Curte.[1331]

Procesiuni religioase

ÎN AFARA ALAIURILOR DE ÎNSCĂUNARE a mitropoliților, mari procesiuni religioase erau organizate și atunci când asupra țării se abăteau molime, secete, năvăliri ale lăcustelor etc. În tradiție medievală, se considera că, pe lângă rugăciunile din biserică, cel mai sigur leac împotriva unor asemenea urgii era preumblarea solemnă pe ulițele orașului a moaștelor unor sfinți. În 1774, la mitropolia din București a fost adusă racla cu trupul nestricat al lui Dimitrie Basarabov, pe care generalul rus Piotr Saltâkov o confiscase din Turcia în timpul războiului din perioada 1769–1774, pentru a o ceda apoi cetății Bucureștilor, în urma mijlocirii bogatului negustor Hagi Dimitrie.[1332] De atunci, cuviosul a devenit patronul capitalei valahe, ai cărei locuitori îi implorau ajutorul ori de câte ori se găseau la ananghie. Așa s-a întâmplat, de pildă, în vara lui 1817, când moaștele Sfântului Dimitrie Basarabov au fost purtate într-o „procesiune solemnă", „la care au luat parte Curtea, clerul și mulțime nesfârșită de norod, pentru a îndupleca cerul și a căpăta ploaia de care erau lipsiți de șase săptămâni, ceea ce trezea temeri pentru recoltă".[1333]

Înainte de aducerea la mitropolie a trupului cuviosului Dimitrie, bucureștenii erau nevoiți să apeleze, la mare nevoie, la ajutorul altor sfinți, ale căror oseminte se păstrau în lăcașurile de cult de pe cuprinsul Țării Românești. Așa s-a întâmplat în luna mai a anului 1765 când, pentru a face să înceteze „năprasnica moarte a ciumei", la mitropolia din București au fost aduse cu pompă de la mânăstirea vâlceană Bistrița „întregi moaștele preacuviosului părintelui nostru Grigorie Decapolitul,[1334] carele întru viața sa au fost pe vremea împărăției lui Leon al Armeniei la lt 837, născut în Isavriia și crescut întru una din Decapol ce să chiema Irinopol, petrecându-și viiața sa cu plăcere dumnezeiască și minunând pre mulți cu minunile".[1335] Cu acest prilej, au fost poftiți să-și unească rugăciunile la București și o mulțime de ierarhi străini, titulari ai unor scaune din Bulgaria („părintele Cervenu[1336] chir Neofit"), Grecia („părintele Grivenu[1337] Chir Hrisanth", „părintele Drinopoleos[1338] Chir Mitrofan") și chiar Asia Mică („părintele Sardeon[1339] chir Nicodim", „părintele Ierapoleos[1340] Chir Mathei", „părintele Iliupoleos[1341] Chir Serafim"), care li s-au alăturat mitropolitului și episcopilor țării, aflați în funcție sau depuși, „părintele Mitropolit (al Ungrovlahiei) chir Gregorie", „părintele episcop Râmnicului Chir Parthenie", „părintele proin (fost) episcop al Buzăului Chir Rafail"), dar și tuturor egumenilor și preoților din București. Pe lângă aceștia, la marea procesiune de „duminică zi întâi de mai", când „sicriul cel de argint" al sfântului

„ce iaste făcut de răposatul Costandin Vodă Șărban la lt. 1656“ a fost ridicat de la mitropolie „cu nespuse plânsuri și vărsări de lacrimi (mai ales, parte femeiască cea duioasă“) au participat însuși vodă Mihai Ștefan Racoviță, „blagorodnicii boiari“, dar și „toată politiia și mulțimea norodului“.

Alaiul a poposit mai întâi „în livade“ (adică pe pajiștea domnească), unde „s-au făcut osfeștanie spre sfințire norodului“. Apoi, a pornit din nou la drum, trecând peste „podișorul de peste Dâmbovița“ și intrând în incinta Curții Domnești „prin poarta de mijloc“, pentru a ieși „pre cea din jos“. A continuat apoi „pre ulița bărbierilor, pre ulița cea mare a șălarilor, pre la hanul lui Șărban-Vodă, pre la hanul Stavropoleos“, coborând „la uliță la sfântul Ioan“, de unde a pătruns pentru a doua oară în perimetrul Curții Vechi „pe poarta din sus“, pentru a ieși pe cea din mijloc și a se întoarce, „prin livade, până iarăși la Sfânta Mitropolie“. Procesiunea a fost marcată de numeroase opriri, în timpul cărora popii „slovosloveau și stropeau ulițele și norodul cu aghiasmă“. În cele din urmă, racla cu moaștele lui Grigorie a fost așezată, „cu mare cinste, înainte Sfântului Oltariu în strana cea mare, slăvind și mulțămind toată mulțimea de un dar mare ca acesta ca au dat Dumnezeu oamenilor“.

Voievodul a socotit evenimentul o reușită deplină, așa că a slobozit și scutit Mânăstirea Bistrița „de toate dăjdiile vistieriei“, în schimbul obligației ca, „oricând ar fi trebuință la vreo vreme de nevoie ca aceia (ferească Dumnezeu)“, „numaidecât, cu cuviincioasă cinste, să rădice moaștele Sfântului să vie aici“. În plus, pentru ca bucureștenii să nu aibă parte de harul cuviosului doar la vreme de restriște, Racoviță dispunea ca, în fiecare an, în a treia zi de Paști, episcopul de Râmnic să se ducă la Mânăstirea Bistrița, „să rădice sfintele moaște și cu pohvală [...] să le aducă aice spre blagosloveniia norodului și aice să zăbovească până la Ispas (Înălțare).“ Porunca domnească nu avea însă să fie dusă la îndeplinire, căci călugării vâlceni se temeau strașnic să nu fie văduviți de prețiosul odor, cu toate că hrisovul domnesc prevedea că oricine „s-ar îndemna [...] pricinuind ca să rămâie aice (la București) de tot Sfintele moaște“ să fie supus „groaznicului blestem și arhierești-ilor afurisanii, având pre Sfântul aice înprotivitor vieții și dincolo pârâș sufletului“.

Cum, de multe ori, aceștia nu acceptau să se lipsească nici măcar pentru câteva săptămâni de trupul cuviosului Dimitrie, domnii erau adesea nevoiți ca, la vreme de urgie, să aducă moaște făcătoare de minuni de peste hotare. Așa a procedat, în 1719, Nicolae Mavrocordat, care, văzând că boala ciumei se întinsese în toată țara și „mureau mulțime de oameni fără număr“, a trimis „la Sta Gora (Muntele Athos)

de au adus niște moaște ale unor sfinți, care s-au auzit că foarte sunt folositoare la această boală". Iar după ce s-a făcut „sfeștanie cu iale pretutindenea, s-au văzut minune mare, că au încetat boala ciumei și s-au bucurat toți, mulțămind lui D-zeu".[1342]

Într-un mod asemănător, Alexandru Moruzi s-a preocupat, în 1795, de aducerea în Țara Românească a preacinstitului cap al Sfântului Visarion, arhiepiscopul Larisei (1490–1540), păstrat la Mânăstirea Dousikou din Tessalia, ctitorie a acestuia. Prețioasa relicvă a fost așteptată pe malul Dunării, la Zimnicea, de „un rădvan" al ispravnicului „cu cai" și „patru slujitori, oameni vrednici de pază la drum", care, de îndată ce i-au văzut pe „părinții călugări ce veneau cu sfânta lacră (raclă)", i-au pus, din porunca domnului, „să facă osfeștanie" la botul calului. Cerința s-a repetat de mai multe ori de-a lungul drumului, dar fără „a se zăbovi din călătorie", căci vodă „adăsta în grabă"[1343] sfânta relicvă. Cum monahii au îndeplinit fără crâcnire voia lui Moruzi, au fost miluiți nu doar cu „cele trebuincioase la drum", ci și cu „taleri 100 pe lună" în locul obișnuiturilor „tainaturi în natură".[1344] Așa că au avut tot temeiul să săvârșească cu zel slujbe și în cetatea de scaun a Țării Românești – despre acestea însă documentele păstrate nu ne spun, din păcate, nimic.

VI. Războaie, năvăliri și răzmerițe în cetatea Bucureștilor

Mercenarii sârbi dau năvală în București (1716)

PIERDEREA ÎNTREGII UNGARII ȘI TRANSILVANII în favoarea Habsburgilor, consfințită de Tratatul de pace de la Karlowitz (1699), a fost greu digerată de Imperiul Otoman, care aștepta doar un moment prielnic pentru a recupera, prin forța armelor. respectivele teritorii. Victoria categorică repurtată împotriva rușilor lui Petru cel Mare în Războiul din 1710–1711 le-a redat încredere turcilor, care au reînceput să spere că-și pot recăpăta toate vechile posesiuni. Prima lor țintă a fost Veneția, care, în urma negocierilor de la Karlowitz, reușise să-și adjudece Peloponezul. Declarând război Serenisimei Republici la 9 decembrie 1714, otomanii au izbutit să recucerească integral Moreea în cursul anului 1715, după care, încurajați de succes, au pornit ofensiva și asupra Insulelor Ionice și a posesiunilor venețiene din Dalmația. În ciuda unor rezultate relativ modeste – au ocupat Lefkada, dar n-au putut cuceri orașul Corfu și au fost înfrânți pe continent –, operațiunea a determinat mobilizarea Austriei, care, îngrijorată cu privire la soarta propriilor posesiuni din Dalmația, a reînnoit Tratatul de alianță cu Veneția (13 aprilie 1716). Drept răspuns, otomanii, încrezători în propriile forțe, le-au declarat război Habsburgilor (26 aprilie 1716)[1345] și au deplasat peste 100.000 de luptători pe teritoriul Serbiei. Bătălia decisivă dintre cele două imperii s-a desfășurat la Petrovaradin (5 august 1716), importantă fortăreață pe Dunăre (azi cuprinsă în orașul Novi Sad), și s-a soldat cu un dezastru pentru turcii, care l-au pierdut pe câmpul de bătaie pe însuși marele-vizir Silahdar Damat Ali pașa.

În urma victoriei, austriecii, cantonați în Voivodina, și-au intensificat raidurile asupra Țării Românești, pe care-și propuneau, în egală măsură, s-o anexe la imperiul lor. Ba chiar, grație sprijinul localnicilor, care-i considerau în mod naiv pe Habsburgi drept eliberatori, au reușit să scoată, în vara lui 1716, Oltenia de sub controlul domnului

de la București. Conștientizând gravitatea situației, în condițiile în care nu dispunea de trupe suficiente ca să reziste unei invazii austriece, Nicolae Mavrocordat a încercat o apropiere pe cale diplomatică, dar n-a izbutit nimic, odată ce fidelitatea sa față de Poartă era bine cunoscută.[1346]

Dând greș în această tentativă, voievodul a început să se teamă tot mai tare de Habsburgi, ce făceau pași mici, dar siguri în direcția ocupării întregii Țări Românești, mai ales datorită sprijinului de care se bucurau din partea boierilor români.[1347] Așa s-a făcut că, atunci când, în august 1716, un detașament comandat de căpitanul Stephan Dettine von Pivoda a coborât din Ardeal pe la Câineni (în nordul județului Vâlcea) și a înaintat până la Pitești și Golești, amenințând chiar capitala, Mavrocordat n-a mai stat pe gânduri și a purces înspre Giurgiu, împreună cu toată Curtea sa. Desigur, o contribuție însemnată la această fugă au avut-o și boierii, care, dorind să se descotorosească de domnul venetic, răspândiseră prin tot orașul alarma falsă a unei invazii germane („vineri, 24 august (4 septembrie) 1716, cu o oră înainte de asfințitul soarelui, lumea alerga pe ulițele Bucureștiului, strigând: «Nemții, nemții!»“).[1348] Groaza lui Mavrocordat a fost însă mult mai mare decât cea a bucureștenilor, de vreme ce nu s-a oprit din goana cailor decât la miezul nopții, la Odaia (azi, Daia, 13 km nord-est de Giurgiu), unde a cerut de băut, ca să prindă curaj.

De altfel, sub efectul alcoolului și al panicii, s-a desfășurat acolo, „în bordeiul unui țăran,[1349] și confruntarea dintre Mavrocordat și Antim Ivireanul, mitropolitul Țării Românești (1708–1716). Cum alaiul domnesc ajunsese la hotarele Valahiei cu Imperiul Otoman (cu cazaua Giurgiului), Antim considera că misiunea lui se încheiase și că sosise momentul să-și ia rămas-bun de la voievod și să se întoarcă în capitală, pentru a fi alături de credincioșii săi în clipele de restriște ale năvălirii germane („ca un păstoriu ce iaste, nu-i să cade să lase turma“).[1350] Mavrocordat însă nu era în nici un fel dispus să se despartă de mitropolit, temându-se că, dacă l-ar fi scăpat din mână, acesta l-ar fi uns domn în locul său pe protejatul nemților („Domnul l-au poftit ca pre un arhiereu, ca să nu se dezlipească de Măria Sa“).[1351] Și, într-adevăr, Nicolae avea dreptate, căci Antim, deși georgian prin naștere, se identificase pe de-a-ntregul cu cauza partidei boierești naționale din Valahia, pe care noul domn încerca s-o nimicească, înlocuind-o cu camarila sa de greci țarigrădeni. De altfel, în înțelegere cu dregătorii români, acesta își propusese să-l determine pe Mavrocordat să nu mai zăbovească pe teritoriul Valahiei pentru a vedea deznodământul evenimentelor, ci să traverseze cât mai grabnic Dunărea, dându-le

mână liberă boierilor să-și aleagă un domn din rândul lor. Și, într-adevăr, ierarhul a reușit să-și regizeze acțiunile cu o veritabilă mână de maestru. Pe când domnul era înclinat să aștepte la Odaia până dimineață, „ca să primească o știre mai precisă decât cele auzite“,[1352] Antim a fost chemat afară din bordei de un om de încredere, care i-a înmânat o scrisoare ticluită de Ioannis Avramios, cleric și erudit grec de seamă, stabilit în 1710 în Țara Românească. Rămas în capitala valahă, acesta pretindea că înspre București se îndreptau 12.000 de nemți, pentru a-l așeza pe tron pe principele Gheorghe Cantacuzino.[1353] Aceasta era tocmai teama cea mare a lui Mavrocordat, care a dat imediat ordinul de deplasare către Giurgiu. A mai încercat însă, pentru o ultimă dată, să-l convingă pe Antim să-l urmeze, mai întâi cu binișorul, făgăduindu-i că-i va dărui din propria avuție „așternut“, „premeneală“, (bani de) „cheltuială“,[1354] căci mitropolitul plecase intenționat din București fără nici un fel de bagaje, iar apoi proferând grele amenințări „cum că se va întoarce peste câteva zile în țară cu o armată numeroasă de turci și tătari, care o va distruge pentru răzvrătirea împotriva Porții“.[1355] N-a izbutit însă nimic, mai ales că nu mai era timp de pierdut...

Încălecând cât mai grabnic, domnul și puținii săi credincioși au intrat în trombă în Giurgiu chiar la revărsatul zorilor, creând o panică de nedescris în rândul localnicilor abia deșteptați din somn, care, crezând că erau atacați de nemți, s-au năpustit să treacă Dunărea, fiecare cum putea. Multe dintre luntrile lor mici și foarte încărcate s-au răsturnat și douăzeci și cinci-treizeci de turci s-au înecat în apele învolburate ale fluviului. Nici domnul n-a zăbovit prea mult la Giurgiu, ci a traversat la Rusciuc (azi, Ruse), pentru a se afla în deplină siguranță.[1356]

Între timp, la Dunăre sosiseră curieri din capitală, ce confirmau că fusese vorba de o alarmă falsă și că nici picior de neamț nu călcase în București. La auzul acestor vești, turcii din Rusciuc s-au dezlănțuit împotriva lui Mavrocordat, „acoperindu-l cu insulte și învinuindu-l de ticăloșie și de trădare față de Marele-Sultan“ și „pregătindu-se chiar să-l sugrume sau să-l trimită legat la Adrianopole“.[1357] Într-adevăr, domnul, ce căzuse în cursa întinsă de boieri și de mitropolitul Antim, a trebuit să-și folosească toată diplomația pentru a-i îmbuna pe turci și a respinge acuzațiile ce i se aduceau. S-a descurcat de minune, obținând ca sultanului să-i fie prezentată o variantă cosmetizată a evenimentelor, astfel încât Nicolae Mavrocordat, „serascherul armatei otomane din provinciile vecine Valahiei“[1358] să nu poată fi găsit vinovat de lașitate sau de neîndeplinirea îndatoririlor sale militare, pentru care ar fi fost pasibil de pedeapsa cu moartea. În plus, profitând de

firmanul mai vechi, ce-i conferea calitatea amintită, el a reușit să adune repede câteva sute de turci și tătari, meniți a suplini dezertarea propriilor seimeni, ce trecuseră de partea boierilor țării.

Ajuns într-o postură jenantă din pricina trădării acestora, domnul, ce „clocotea de mânie“,[1359] era hotărât să se răzbune în mod exemplar, fiind dispus să recurgă la orice mijloace pentru a-și recâștiga puterea și a împiedica pe viitor orice tentativă de nesupunere. Prima victimă a furiei voievodului a căzut marele-vornic Pătrașcu Brezoianul, executat „înnainte la Fântâna Radului Vodă“, la puțin timp după revenirea lui Mavrocordat în capitală, la 30 august / 10 septembrie 1716 („iar el, ca o heară sălbatică îndată au tăeat pe Pătrașcu vel dvornic Breazueanul acolea în drum“).[1360] Boierul fusese pârât de unii „binevoitori“ că s-ar fi aflat în fruntea răsculaților, urmărind chiar să ajungă voievod, așa că Mavrocordat, interesat nu de aflarea adevărului, ci de restabilirea propriei autorități, a procedat la o execuție sumară. Capul răutăților era însă, în viziunea domnului, mitropolitul Țării Românești, pe care Mavrocordat l-a convocat de urgență la Curte. Fără a bănui soarta ce-l aștepta, Antim Ivireanul s-a prezentat neîntârziat, pentru a-i da voievodului toate explicațiile necesare. Acesta nu urmărea desigur să stea de vorbă cu Antim, ci doar să-l aresteze prin surprindere, preîntâmpinând o eventuală fugă a mitropolitului. Așa se face că, atunci când acesta s-a dat jos din rădvan, soldații turci, ce nu acționau, de bună seamă, de capul lor, s-au apucat „să îi smulgă (ierarhului) barba și părul capului“[1361] și l-au târât până la o mică dependință a curții, unde l-au întemnițat.

Mavrocordat știa însă foarte bine că depunerea sau chiar executarea mitropolitului fără o decizie în acest sens a instanțelor bisericești îndrituite l-ar fi compromis în mod iremediabil în ochii opiniei publice, așa că s-a adresat de urgență Patriarhiei Ecumenice de la Constantinopol, pentru a obține caterisirea lui Antim. Cultivarea asiduă a înalților ierarhi ortodocși greci, pe care o realizase constant, încă de la numirea sa ca dragoman, în 1699, a dat foarte repede roade, gramata patriarhală dorită fiind emisă în numai câteva zile.

Textul, semnat de unsprezece mitropoliți în afara lui Ieremia III (1716–1726), întâistătătorul tronului ecumenic, își bazează argumentația pe pretinsa „poruncă a apostolilor ca (toți) să se supună la toată stăpânirea ce domnește“, întrucât „nu există stăpânire fără numai de la Dumnezeu“. În acest fel, Marea Biserică își justifica din punct de vedere ideologic nu doar fidelitatea absolută față de puterea otomană, ci chiar statutul său de garant al supunerii depline a credincioșilor creștini față de autoritatea sultanului. În aceste condiții, prin acțiunile

sale, „răul Antim", „sceleratul răzvrătit și conspirator contra puternicei împărății [...] și a prealuminatului și preaînălțatului domnitor D.D. Ioan Nicolae Alexandru Voevod a toată Ungrovlahia", submina grav rolul lumesc asumat de Biserica ortodoxă în timpul epocii otomane și trebuia, prin urmare, „scos din catalogul arhieresc și lipsit de tot venitul bisericesc" (element-cheie repetat de încă două ori în text – „fără drept de participare la veniturile mitropoliei Ungrovlahiei", „să nu îndrăznească nimeni [...] a-i da vreun venit bisericesc mare sau mic" –, întrucât înalții ierarhi nu erau pe atunci doar păstori duhovnicești, ci și administratori financiari). Totuși, pentru ca temeiul caterisirii să nu fie unul exclusiv politic, redactorii gramatei au găsit de cuviință să adauge și alte câteva acuzații, fără nici o acoperire în realitate și oricum neexplicitate: „a întreprins meșteșuguri dezaprobate și satanicești", s-a dovedit „vrăjitor și părtaș la multe alte crime". Pentru toate acestea, Antim urma să devină un simplu monah, pe care toți drept-credincioșii ar fi trebuit să-l evite („să nu îndrăznească nimeni a fi în relație cu dânsul").[1362]

Dincolo de această hotărâre bisericească, Mavrocordat a acționat și în vederea obținerii unui firman de condamnare a lui Antim de către sultan, a cărui existență pare a rezulta chiar din textul gramatei patriarhale („s-a făcut justițiabil și culpabil de ordinul împărătesc"). De altfel, numai un astfel de ordin îi permitea domnului să se descotorosească de adversarul ce încercase să-l răstoarne din domnie, fără a-și asuma în mod direct vreo responsabilitate. Se pare că, într-o fază inițială, porunca dată de autoritățile otomane prevedea doar surghiunirea mitropolitului la o margine a imperiului, în peninsula Sinai, la Mânăstirea Sfintei Ecaterina, iar că apoi, în urma presiunilor venite de la București, sultanul ar fi dispus chiar executarea acestuia.

Întărit cu aceste documente, Mavrocordat putea proceda în liniște la umilirea publică a bătrânului ierarh. „Acuzat de vrăjitorie și înșelăciune",[1363] acesta a fost răspopit (printr-o interpretare liberă a gramatei patriarhale, ce nu prevedea în mod explicit așa ceva) și silit să poarte o tichie roșie în locul mitrei arhierești. A fost apoi suit „în miez de noapte" într-o căruță și pornit pe drumul fără de întoarcere al surghiunului. Porunca de osândire la moarte l-a ajuns la Ainos (azi, Enez), oraș aflat la vărsarea Mariței în Marea Egee, în ale cărei valuri a fost azvârlit trupul neînsuflețit al lui Antim Georgianul,[1364] tipograful, gravorul, scriitorul, ctitorul mânăstirii bucureștene a Tuturor Sfinților, ce avea să fie canonizat în 1992 de Biserica Ortodoxă Română.

Deși capii răzvrătirii fuseseră eliminați, Mavrocordat nu se simțea în siguranță din pricina urii mocnite a boierilor. Ca atare, a procedat la sporirea măsurilor menite a-l proteja în fața oricărui atac venit din

partea autohtonilor sau al trupelor germane coborâte din Transilvania. Astfel, el nu s-a mulțumit doar cu creșterea numărului de ostași turci și tătari ce patrulau necontenit în jurul Curții Domnești, ci a amplasat, la fiecare dintre porțile acesteia, câte șapte tunuri, dintre cele aduse de Șerban Cantacuzino de la asediul Vienei.[1365] Totodată, a obținut suplimentarea cu încă cinci sute a efectivelor de mercenari tătari, pe care i-a trimis în munți pentru a întări trecerile dinspre Ardeal, pe unde ar fi putut pătrunde cătanele.

Între timp, operațiunile militare din Războiul austro–otoman se continuau într-o manieră complet defavorabilă Înaltei Porți. După victoria de la Petrovaradin (5 august 1716), Eugeniu de Savoia își deplasase o mare parte a efectivelor în Banat, unde, pe la sfârșitul lunii, a început asediul Timișoarei (Tamâșvar, în turcă), care a capitulat după patruzeci și opt de zile (12 octombrie 1716).[1366]

Cucerirea Banatului îi aducea pe imperiali în imediata vecinătate a Țării Românești, a cărei anexare reprezenta următorul pas din drumul expansiunii habsburgice la Dunărea de Jos. Mai ales că, în favoare acesteia, lucrau boierii ostili lui Mavrocordat (marele-logofăt Radu Golescu, marele-vistier Șerban Bujoreanu, biv vel vornicul Grigore Băleanul etc.), uneltind febril pentru răsturnarea acestuia. Pentru reușita planului lor, era nevoie ca o bună parte din trupele ce îl apărau pe Mavrocordat („turci, tătari și câtăva slujitorime de țară")[1367] să fie îndepărtate din capitală. În acest scop, ei l-au convins pe voievod că pericolul german venea din Oltenia și că acolo era necesară concentrarea efectivelor disponibile. Fără a bănui în nici un fel intențiile sfătuitorilor, domnul l-a numit ban al Craiovei pe vornicul Radu Popescu, unul dintre puținii boieri români credincioși lui, și l-a trimis peste Olt cu o mare parte din trupele cantonate la București (3/14 noiembrie 1716). În acest moment, boierii din capitală i-au scris imediat colaboratorului lor din Oltenia, serdarul Barbu Cornea Brăiloiu, pentru a solicita intervenția imediată a trupelor germane din Ardeal, cu care acesta se afla în contact direct și permanent, profitând de ieșirea *de facto* a Olteniei de sub autoritatea lui Mavrocordat.

Înțelegând ocazia unică ce i se oferea, căpitanul bavarez Stephan Dettine von Pivoda, aflat în fruntea a doar 1.200 de mercenari sârbi, a pătruns peste numai câteva zile în Țara Românească. Succesul acestei operațiuni îndrăznețe a fost favorizat de mai mulți factori. A fost vorba, în primul rând, de rapiditatea deplasării trupelor, corelată cu discreția deplină păstrată de locuitorii din ținuturile străbătute, cu toții nemulțumiți de guvernarea lui Mavrocordat. De asemenea, un rol decisiv l-a jucat și momentul ales pentru pătrunderea în București,

și anume dimineața primei zile din postul Crăciunului, 14/25 noiembrie 1716, când „toți erau sub domnia beției și dormeau adânc, fiindcă mâncaseră după obicei carne și se îmbătaseră în ziua dinaintea lăsatului de sec".[1368] În plus, datina de a marca momentul „prin chiote și descărcări de pistoale"[1369] le îngădui sârbilor să măcelărească un detașament de patru sute de tătari, încartiruiți la Ferăstrău (Herăstrău), fără ca zgomotul armelor de foc să producă panică în capitală. În plus, atacatorii își stabiliseră planul de bătaie până în cele mai mici detalii și beneficiau de tot concursul localnicilor, care le-au deschis porțile orașului.

Astfel, după ce a pătruns în interiorul zidurilor, Pivoda și-a împărțit subordonații în trei cete. Prima a ocupat punctele strategice ale urbei, în vreme ce a doua a pornit la identificarea și lichidarea turcilor prezenți în București, fie ei soldați ori negustori, pentru a evita ca aceștia să se alăture conaționalilor lor aflați în solda lui Mavrocordat. În schimb, grosul trupelor sârbești s-a îndreptat către Curtea Domnească, pe care au încercuit-o, blocând toate ieșirile. Operațiunea a fost facilitată și de lipsa oricărei rezistențe din partea turcilor și tătarilor (cel puțin cinci sute la număr), ce ar fi trebuit să-l apere pe domn. Mulți dintre aceștia se risipiseră prin oraș, pentru a chefui de lăsata secului, iar, când și-au dat seama ce se întâmpla, „au preferat să fugă în loc să îi sară în ajutor"[1370] voievodului. La rândul său, de îndată ce i-a văzut pe fereastră pe atacatori, acesta și-a căutat scăparea în paraclisul Curții Domnești, unde a început să înalțe rugi lui Dumnezeu, doar-doar o scăpa cu viață. A fost însă lesne reperat de sârbi, care au „îndreptat pistoalele asupra lui", pentru a-l determina să se predea. Păstrându-și sângele rece, Mavrocordat a încercat mai întâi să susțină că nu era el voievodul. Stratagema n-a avut succes, întrucât, între timp, îșI făcuseră apariția și câțiva boieri din conspirație („acolo îndată vine și Golescul spătariul și Băleanul logofătul [...], cu armele încinși și cu pistoalele cu toată gătirea, ca niște catane").[1371] Nemaiavând scăpare, domnul le-a aruncat acestora o replică acidă, rod deopotrivă al lecturilor sale istorice și al concepțiilor depreciative despre români: „Nu este prima oară când valahii își pângăresc mâinile cu sângele voievozilor lor."[1372] Sârbii nu urmăreau însă să-l răpună pe Mavrocordat, întrucât acesta era mult mai util în viață decât mort, putând fi folosit ca monedă de schimb în timpul viitoarelor tratative de pace cu otomanii. Acest lucru i-a îngăduit, de altfel, unuia dintre boieri să contrazică imediat aserțiunile voievodului, arătând că românii îl vor „feri de orice neplăcere" și „îl vor conduce nevătămat în Transilvania".[1373]

Nu aceeași soartă blândă îi aștepta pe mulți dintre colaboratorii apropiați ai lui Mavrocordat, ce aveau să cadă pradă mulțimii dezlănțuite. Astfel, ostașii români, dar și norodul din București au fraternizat cu trupele imperiale, procedând la acte nediferențiate de răzbunare și jaf. Desigur, primele victime le-au reprezentat demnitarii otomani aflați din întâmplare în capitală („portarul, *beşli-aga*, *divan-effendi*-ul și un alt agă de seamă, venit de câteva zile din partea sultanului pentru chestiuni de mare importanță"),[1374] care fură executați sumar. La fel pățiră simplii negustori turci, „uciși și aruncați goi în stradă"[1375] („au băut din cupa cu șerbet a martiriului"[1376] – așa cum se exprimă cronicarul turc Mehmed Rașid). Următoarele ținte ale răsculaților fură principalii sfetnici greci ai lui Mavrocordat, socotiți responsabili pentru regimul opresiv instaurat de domn. Bănuind la ce aveau să se aștepte, cei mai mulți dintre aceștia și-au căutat scăparea prin fugă, ascunzându-se fiecare pe unde a putut: pe la mânăstiri, prin păduri, prin locuri pustii și neumblate. Au fost însă urmăriți cu multă înverșunare de localnicii însetați de sânge. Astfel, verii primari ai lui Mavrocordat, Dumitrașcu și Ioan Chrysoskoulaios – care așteptară să mai treacă toiul tulburării, bine tăinuiți în mânăstirea Arhimandritului, de lângă capitală, și apoi o porniră, pe poteci lăturalnice, înspre Giurgiu –, fură reperați și „masacrați într-un mod oribil",[1377] devenind „locuitori ai cerului".[1378] Același sfârșit l-a avut și fostul discipol al lui Dimitrie Cantemir în ale muzicii turcești, Ralache Eupragiotis, care „a primit cununa martiriului" „în pădurea de lângă fântână lui Radu Vodă". „Ucigașii și de Dumnezeu blestemații l-au omorât, fiindcă era creștin țarigrădean"[1379] – notează cu obidă Mitrofan Grigoras, îngrozit de persecuțiile la care erau supuși conaționalii săi, percepuți în Valahia timpului drept unelte ale exploatării otomane.

Scopul cătanelor sârbești nu era însă atât uciderea turcilor și a acoliților acestora, cât îmbogățirea de pe urma jafului, motiv pentru care își însușeau orice lucru de preț le ieșea în cale, fără a mai ține seamă de cui aparținea acesta. Astfel, la Curte, Pivoda nu s-a mulțumit doar cu confiscarea bunurilor voievodului, ci le-a permis subordonaților săi să se înfrupte după pofta inimii din toate bogățiile, despuind de sfintele odoare până și cele două biserici. La fel s-a întâmplat și prin tot Bucureștiul, unde prădarea oricărei avuții era întovărășită de distrugeri fără vreun rost ori vreo judecată („prădau și distrugeau casele și prăvăliile oricărui negustor, atât străin, cât și pământean, dărâmând cu securile, spărgând cu topoarele și dălțile porțile caselor și prăvăliilor").[1380]

La rândul ei, după această primă descărcare, stimulată de iluzia eliberării de sub dominația otomană, populația capitalei avea să trăiască imediat drama revenirii la cruda realitate. După capturarea lui

Mavrocordat și a câțiva dintre apropiații acestuia, imperialii – ce nu dispuneau de forțele armate necesare pentru o confruntare cu turcii și tătarii – au părăsit în grabă capitala, retrăgându-se în Transilvania, împreună cu prizonierii lor de rang înalt. În aceste condiții, bucureștenii, rămași fără nici un fel de apărare, trebuiau să se aștepte la cele mai cumplite represalii din partea turcilor și tătarilor pentru vina de a se fi răzvrătit. Unii dintre ei s-au adresat boierilor complotiști, pentru a-i întreba ce era de făcut, iar aceștia, neștiind nici ei ce avea să urmeze, i-au sfătuit „să se îngrijească fiecare de mântuirea sa".[1381] Ca atare, în scurt timp, o mare parte dintre locuitorii Bucureștilor au purces în bejenie „către piscurile munților și locurile de nepătruns și bogat împădurite", luându-și cu ei numai câteva lucruri de trebuință. Lipseau căruțele și caii, așa că mamele cu copii în brațe înaintau pe jos, suferind nu doar de foame, ci și de frig, căci „iarna venise de timpuriu în acel an".[1382] Mulți dintre pribegi se prăpădiră astfel pe drum, sleiți de oboseală și de lipsuri, găsindu-și ultima alinare în imprecațiile aruncate deopotrivă contra lui Dumnezeu și a oamenilor („neavând altceva a face, blestema").[1383]

Bucureștii – teatru de operațiuni în Războiul ruso-austro–turc din 1736–1739

LA 27 MARTIE 1736, la nici două decenii de la încheierea Păcii de la Passarowitz, Rusia a declarat din nou război Imperiului Otoman, cu scopul precis de a-i alunga pe turci de pe litoralul Mării Negre. Așa cum rezultă dintr-un memoriu pe care statul-major al armatei l-a adresat, la 14 aprilie, țarinei Ana Ivanovna, Imperiul creștin de la Răsărit urmărea anexarea Crimeii, dar și a celorlalte teritorii de până la gurile Dunării aparținând hanatului tătăresc, precum și a Moldovei și Țării Românești, „întrucât era de cel mai mare interes pentru Maiestatea Sa să cucerească populații a căror majoritate era de religie grecească (*i.e.* ortodoxă)".[1384] Pentru a-și atinge obiectivul, rușii au atacat și devastat deopotrivă zona Mării Azov și Crimeea, fără a putea totuși să le ocupe. În acest condiții, au fost nevoiți să solicite ajutorul Imperiului Habsburgic, de care îi lega un tratat de alianță încheiat în 1726 și reînnoit zece ani mai târziu. Dornici să le smulgă noi teritorii otomanilor, austriecii nu s-au lăsat multă vreme rugați și, la 6 iunie 1737, li s-au alăturat muscalilor. Imediat au pornit

ofensiva concomitent pe două flancuri: dinspre nordul Serbiei către sudul regiunii și Bosnia, reușind să cucerească, la 28 iulie 1737, Nișul, iar din Oltenia spre cetatea Vidinului, pe care n-au putut s-o cuprindă, dar și către Țara Românească.

După cum ne informează Constantin Dapontes, secretarul domnului Constantin Mavrocordat și autorul unei cronici detaliate a Războiului ruso-austro–turc din perioada 1736–1739, la 2 iulie a sosit la Curtea din București vestea că în ținutul Argeșului pătrunseseră trupele austriece conduse de contele Franz Paul von Wallis, comandantul imperial al Transilvaniei, iar în zona Câmpulungului detașamentele aflate în subordinea generalului Gilany. Nu peste mult timp, domnul a primit o scrisoare din partea lui Wallis, semnată cu infatuare „principele celor două Valahii", prin care i se solicita, pe un ton plin de „amenințări", să „închine țara autorității imperiale și să dea și două sute de pungi cu galbeni".[1385] Luat complet prin surprindere de o atare cerere, Mavrocordat i-a convocat la Curte pe câțiva intimi greci, dar și pe unii dintre boierii țării, pentru a le cere sfatul. Cum părerile acestora erau împărțite, vodă a putut să-și păstreze credința față de Poartă, odată ce știa foarte bine că puterea sa și a camarilei sale se datora exclusiv dominației otomane asupra țărilor române. Sau, cum se exprimă plastic Ion Neculce despre domnul de atunci al Moldovei, Grigore II Ghika, aflat, și el, într-o situație similară, „avè mare jeli și frică, c-or lua creștinii țara, ce numai el, ce și grecii lui, și n-or avè ce stăpâni și mânca la Țarigrad".[1386] Desigur, varianta oficială a opțiunii lui Mavrocordat, transmisă de panegiristul său Petros Depastas, sună sensibil mai elegant – „a mă dezbina de la împăratul prin revoltă mă oprește legea divină și politică" –, cu toate că nici scriitorul de Curte nu socotește de cuviință să ascundă oportunismul politic extrem al protectorului său („cui divinitatea a dat a câștiga victoria ca un premiu, aceluia servesc cu credință nestrămutată").[1387]

Păstrarea fidelității față de Imperiul Otoman nu implica însă pentru domn înfruntarea temerară a vrăjmașilor Porții, ci fuga rușinoasă, dar sănătoasă. Ce-i drept, Mavrocordat nu dispunea de efectivele necesare unei rezistențe armate, odată ce cu greu tocmise vreo sută de mercenari arnăuți care se întorceau de la Tighina, iar turcii nu găsiseră până acum cu cale să răspundă apelurilor sale insistente de trimitere a unor trupe pentru apărarea Țării Românești. Așa că, neputând uita cum, la vârsta de doar cinci ani, fusese luat în captivitate de trupele austriece, a hotărât să numească patru caimacami (biv vel postelnicul Dumitrașcu Caragea, vameșul Ioan Slătineanu, marele-medelnicer Ștefan Dudescu și polcovnicul Pascal) care să guverneze țara

în locul său, să-și trimită familia la Constantinopol, iar el să se retragă discret din capitală.[1388] Pentru început, și-a stabilit cartierul general la Mânăstirea Văcărești (2 iulie), dar știrile tot mai îngrijorătoare despre înaintarea trupelor austriece l-au făcut să se îndepărteze tot mai mult de București, oprindu-se, rând pe rând, la Copăceni (5 iulie . Daia (6 iulie),[1389] Oltenița (8 iulie)[1390] și apoi pe malul Dunării, la vărsarea râului Argeș (11 iulie). De aici – nu de teamă, cum am fi ten-tați să credem, ci pentru că „faptul de a cădea în mâinile dușmanilor ar fi reprezentat o dezonoare pentru Poarta Otomană", ne asigură ace-lași Dapontes –, trecea în fiecare seară fluviul și înnopta în niște bărci pe malul turcesc, iar dimineața se întorcea pe sol valah.[1391] În sfârșit. duminică, 17 iulie, plictisit de acest du-te vino continuu și speriat de zvonul fals că trupele austriece se îndreptau asupra sa pentru a-l captura a trecut cu „mare grăbire" la Turtucaia, unde, la ora două din noapte, s-a instalat în conacul lui Ahmed pașa.[1392]

Lipsa oricăror informații oficiale cu privire la situația reală din Valahia permitea răspândirea în București a celor mai stranii și mai neîntemeiate rumori. Dintr-o altă scriere a secretarului domnesc Dapontes, aflăm că, în chiar ziua în care s-a anunțat la Curte intrarea în țară a trupelor austriece, pe străzile capitalei s-a iscat o panică generală, ca urmare a difuzării zvonului cu privire la iminența unei invazii tătare. Și același autor – socotit unul dintre cei mai valoroși literați greci ai veacului al XVIII-lea – descrie plastic tulburarea ce pu-sese stăpânire pe locuitorii cetății de scaun: „Și unii au fugit, alții s-au ascuns, alții s-au înarmat și alții au luat ciomege; mânăstirile și-au ferecat intrările, hanurile s-au închis, curțile boierești au întărit paza la foișoare și în jurul zidurilor, iar casele săracilor s-au deșertat, ei luând drumul pribegiei. Mulți dintre bărbați cu puști s-au așezat pe zidurile mânăstirilor și ale hanurilor, în timp ce femeile, cu tot avutul lor mai de preț, se ascundeau în incinta mânăstirilor sau a hanurilor. În sfârșit, boieroaicele goneau în caleștile lor peste șesuri. Cei care mai rămăseseră în oraș se văicăreau pe poduri și uliție sau se loveau cu capul de ziduri, socotind că moartea este mai ușoară decât robia tătară".[1393]

Și totuși, la București, nu avea să ajungă nici picior de tătar. Ba chiar. și sosirea catanelor s-a amânat mai multe zile, iar când au intrat în capitală cei doar șaptezeci de soldați austrieci nu i-au vătămat în nici un chip pe localnici. Mai întâi, s-au îndreptat spre Curtea Domnească. pe care au ocupat-o, după care și-au vărsat năduful asupra necredincio-șilor stabiliți în București: „cutreierând târgul, deschideau casele și prăvăliile negustătorilor turci și le jefuiau bunurile și, prinzând și cinci trecători turci și legându-le mâinile, s-au întors imediat la Cotroceni.

fără a-i face rău nici unui creștin".[1394] Poate că dispoziția binevoitoare a invadatorilor față de bucureșteni trebuie explicată prin efectivele lor reduse, incapabile să-și asume o confruntare directă cu ordiile turcești. Această situație nu putea evident scăpa boierilor valahi, care și-au dat seama că generalul Gilany, sosit la București, „nu era așa cum se zvonea și se fălea, ci, dimpotrivă, se găsea la mare strâmtoare, temându-se să nu îl zdrobească oștirile otomane" și s-au dus să-l înștiințeze pe fricosul Mavrocordat să se întoarcă în țară. Înaintea domnului, care se deplasa lent, luându-și toate măsurile de precauție, în zorii zilei de 24 iulie a sosit însă în capitală vicecolonelul Barkotsky, în fruntea a două sute de „catane nemțești". El a ocupat Curtea Domnească, unde i-a convocat „pe vlădică și pe cei mai de seamă dintre boieri, adică pe marele-vornic, pe vel logofăt și pe vel spătar, cu care a discutat în particular vreme îndelungată, iar apoi i-a predat în grija a șaptezeci de catane, cărora le-a poruncit ca, pornind pe dată, să îi ducă la Târgoviște".[1395]

Graba imperialilor, dornici să-și pună cât mai iute la adăpost prețioșii ostatici pe care urmăreau să-i folosească drept monedă de schimb în viitoarele tratative cu turcii, se explică prin sosirea în Valahia a o mie de bosniaci, conduși de Ibrahim pașa, care, în aceeași zi de 24 iulie, se găseau deja, în tovărășia lui Constantin Mavrocordat, la Mânăstirea Negoiești. De acolo aveau să ajungă, în marș forțat, în doar douăzeci și patru de ore, la București, de unde trupele austriece avuseseră grijă să plece în totalitate în zorii zilei anterioare. Așa că, neîntâlnind nici un alt adversar în afara unui volintir întârziat, bravii otomani „l-au răpus cu puștile și săbiile", în ciuda poruncii domnești de a fi condus în temniță.[1396] Nemulțumiți doar cu această înfăptuire, „rè pradă au făcut [...] Bucureștilor", ba chiar „și mitropolia [...] au făcut-o mecet, di s-închina într-însa pașii", după cum ne asigură Ion Neculce.[1397] Mai ales că domnul drept-credinicios tăcea chitic, gândindu-se doar cum să se pună la adăpost în cazul unui eventual atac austriac. Ca atare, el nu s-a instalat la Curte, ci în casa ridicată de părintele său la Foișor, în jurul căreia și-a rânduit întreaga oștire și a săpat șanțuri de apărare.[1398]

Peste ceva vreme, când și-au dat seama că imperialii nu aveau nici un fel de gând ofensiv, turcii au mai prins curaj și au început să întreprindă incursiuni în zonele controlate de inamici. Inițial, nu în scopul de a-i alunga pe austrieci din Țara Românească, ci doar de a tatona terenul, de a ucide câțiva vrăjmași și a lua cât mai multă pradă. Știau, de altfel, că, dacă ar fi adus la București căpățânile însângerate ale unor nemți, urmau să fie răsplătiți cu mână largă atât de pașă, cât și de domn, așa cum s-a întâmplat, la 15 septembrie, când oștenii ce i-au închinat lui Mavrocordat capetele a trei frați creștini „au fost dăruiți

de el cu douăzeci de galbeni".[1399] A doua zi, vodă s-a întrecut pe sine, recompensându-i pe membrii unei alte cete de asasini cu caftane, cununi și galbeni. Cum însă cununile n-au ajuns pentru toți, aceștia s-au încăierat și a fost necesară o intervenție a agalelor „pentru a-i despărți și a-i potoli".

Lipsa de disciplină și nesupunerea în fața autorității erau, de altfel, racile generale, ce făceau ravagii în rândurile oștirii turcești, afectând în mod grav capacitatea ei de luptă. În plus, aceasta părea a uita că Țara Românească era teritoriu otoman, pe care era datoare să-l protejeze, cu populație cu tot, iar nu să-l treacă prin foc și sabie. În aceste condiții, turcii profitau de orice pretext, pentru a ucide și a jefui. De pildă, la 7 septembrie, găsirea trupului unui conațional decapitat „în apropierea porții conacului vtori logofătului" Konstantinos Xypolytos – de parcă, dacă acesta s-ar fi făcut vinovat de crimă, ar fi lăsat corpul delict la vedere – le-a îngăduit să se dezlănțuie împotriva acestuia și a avutului său: „o mulțime de oșteni cu săbii în mâini au luat-o la goană înspre conacul" lui Xypolytos, pentru „a-l sfârteca", dar, întrucât dregătorul prinsese de veste și-și găsise scăparea la Curte, „în odaia lui hasechi aga", s-au mulțumit să „îi jefuiască lucrurile, cai, arme și altele câte au găsit în conacul său".[1400]

Pentru a liniști situația ce părea a fi scăpat de sub control în capitală, comandanții otomani au decis, chiar în aceeași zi, organizarea unei expediții împotriva Târgoviștei, unde imperialii își stabiliseră cartierul general. Aflând însă din timp că asupra lor se îndreptau vreo trei mii de oșteni, austriecii au părăsit în pripă fosta cetate de scaun a Țării Românești, retrăgându-se înspre Câmpulung. Dezamăgiți că nu-și putuseră demonstra bravura, ostașii turci au găsit cu cale să se răzbune pe localnici, pe care „i-au jertfit și i-au dat pierzării", „i-au înrobit și i-au jefuit". „Au ars până în temelii sfintele mânăstiri, au călcat bisericile și vestita veche mitropolie de acolo, în care, găsind ascunse în pământ, într-o tainiță, vreo optzeci de cufere care [...] erau pline de felurite lucruri scumpe și prețioase, giuvaieruri, mărgăritare, rochii cusute cu fir de aur și altele foarte multe, fiindcă erau ale boierilor și negustătorilor, le-au luat și le-au împărțit între ei". Nu s-au mulțumit însă doar să-și trimită înapoi în patrie care întregi încărcate cu aceste bogății, ci au avut grijă ca, în semn de „rămas-bun", „să dea foc și să ardă pe de-a întregul toată Târgoviștea, Curtea Domnească și mitropolia". Apoi, s-au întors triumfători la București (12 septembrie), unde s-au apucat să-și valorifice pe piața liberă bunurile recent dobândite („vindeau în târg obiecte religioase și alte diferite feluri de lucruri").[1401] Cum tranzacțiile nu mergeau bine, turcii s-au apucat de

„prădat târgul tot, cu mânăstiri cu tot", în timp ce Constantin Mavrocordat asista pasiv la nimicirea cetății sale de scaun („domnul n-au putut să isprăvească nimic să nu-i lase să prade").[1402]

Incapacitatea militară dovedită a austriecilor i-a încurajat pe turci să realizeze, spre sfârșitul lunii septembrie, o concentrare suplimentară de trupe la București, în vederea alungării invadatorilor de pe teritoriul Valahiei, dar și a eliberării Olteniei adjudecate Habsburgilor prin Tratatul de pace de la Passarowitz. Pentru o vreme însă, otomanii au continuat să aplice strategia întreprinderii de incursiuni în zonele controlate de austrieci, de pe urma cărora se întorceau încărcați de trofee în capitală. Bunăoară, la 7 octombrie, după răsunătoarea biruință a lui Murtaza pașa împotriva austriecilor cantonați la Pitești („au fost ucise aproape trei sute de cătane nemțești și au fost capturate mai mult de o sută"), la Curte a fost adus cu pompă, „înfipt într-un par și cu părul [...] legat și pus într-o pungă", capul vicecolonelului Barkotsky, cel care-i luase nu demult prizoneri pe marii-boieri ai țării. Ca o ironie a sorții, acest „tânăr frumos, bogat, de neam nobil și bine plăcut împăratului" se ridicase la banchetul oferit de ziua tăierii capului Sfântului Ioan Botezătorul (29 august) și închinase un pocal de vin, spunând: „Să mă învrednicească sfântul Dumnezeu ca, în patruzeci de zile, să aduc capul principelui Valahiei, Constantin vodă, după cum atunci a fost adus capul Înaintemergătorului".[1403] Un spectacol și mai înfiorător le-a fost dat să vadă celor adunați la palat în ziua de 9 octombrie, când curtea acestuia a fost năpădită de o sută treizeci de oșteni turci întorși de la Pitești, dintre care „fiecare ținea în mâini o suliță în care era înfipt câte un cap de catană nemțească". După sinistra defilare, menită să le aducă recompense materiale, eroii turci „au jupuit capățânile (nemților) și, umplându-le pe de-a întregul cu paie", „le-au trimis, după obicei, la ordie, prin grija cămărașului Dumitrașcu", care s-a ales, în schimbul ostenelii sale, cu un caftan și trei pungi de galbeni.

Din fericire însă, în cetatea Bucureștilor avea să revină în scurt timp liniștea, căci otomanii și aliații lor tătari și români, încurajați de retragerea austriecilor dincolo de Olt și-au deplasat grosul efectivelor în provincia ocupată de Habsburgi (18 noiembrie 1737). Acolo, pașa de Vidin a repurtat, în preajma Craiovei, o victorie răsunătoare asupra trupelor colonelului Salhausen, în vreme ce românii au înfrânt la Râmnicu Vâlcea restul armatei imperiale, ce a pierdut, cu această ocazie, 1.600 de militari.[1404] În acest fel, Oltenia a fost complet eliberată în decembrie, revenind sub autoritatea domnului de la București, care l-a numit ca mare-ban al Craiovei pe Radu Comăneanu

(14 decembrie 1737).[1405] Iar această stare de lucruri avea să fie consfințită prin Tratatul de pace de la Belgrad (18 septembrie 1739), în baza căruia Imperiul Otoman a recăpătat, în plus, Serbia de nord (inclusiv Belgradul) și posesiunile de pe țărmul de miazănoapte al Mării Negre.

Răzmerița gloatei bucureștene împotriva Racovițeștilor și a capuchehaiei Iordache Stavarache (1764–1765)

ÎN MARTIE 1763, după mazilirea lui Constantin Mavrocordat, tronul i-a revenit lui Constantin Cehan Racoviță, mulțumită intervenției lui Georgios Stavrakoglou (Iordache Stavarache) „în Țarigradu [...] boiariu mare / spătariu după vredniciie, ca un balaur de tare".[1406]

Fiul doctorului constantinopolitan Stavrakis, acesta se implicase de timpuriu în politica Principatelor, obținând dregătoriile de mare-cămăraș (1741–1743) și vel spătar (1744) în Țara Românească, și, respectiv, de caimacam (1749), mare-postelnic (1752) și vel spătar (1754) în Moldova. Fiind extrem de venal, reușise să stoarcă de pe urma acestor provincii sume considerabile de bani, care-i deschiseseră numeroase uși la Curtea din Constantinopol, mai ales că, în 1754, căpătase și calitatea oficială de capuchehaie a hospodarului Moldovei.[1407] Grație relațiilor suspuse în cercurile otomane de putere, se putuse amesteca în viața Bisericii ortodoxe, susținând, în scop pur lucrativ, pe un candidat sau altul la ocuparea unui anumit scaun episcopal ori metropolitan. În egală măsură, a urmărit constant să-și impună autoritatea în cercurile laice din Fanar, sprijinindu-i pe cei dispuși să-l cointereseze financiar și denunțându-i pe lângă autoritățile otomane pe toți cei care nu acceptau să-și plece capul în fața lui. Iar pentru a-și atinge scopul de a deveni cel mai puternic și mai bogat creștin din Imperiul Otoman („între greci [...], al doilea împărat"),[1408] n-a șovăit să recurgă la minciuni, intrigi, calomnii și chiar crime.

Colosala avere acumulată i-a permis să-și construiască reședințe somptuoase la Balata, Petri și Mega Revma. Ultima, la care meșteri specializați au lucrat mai bine de opt ani, era împodobită cu fresce și înzestrată cu bunuri de preț ce au stârnit deopotrivă uimirea și groaza marelui-vizir, când „au mers la dânsul odată și bună zioa i-au dat" („dulapuri de argint și altele cu sedefuri / toate în Veniția lucrate cu multe meșteșuguri. / Dar oglinzi frumoase, înprejuru cu pervazuri, /

cu aur totu poleite și cu atâtea zaraflâcuri. / Ciubuce minunate cu imamele de chihlibariu / și înprejur la lulele avea totu mărgăritariu. / Ibricele dă cafea de argintu le făcuse / și filigenile de farfuriu din China aduse. / Un tacâm de zarfuri avea: / câte o piiatră era pă câte un zarfu, douăsprezece pungi făcea. / Și farfuriia de dulceață cu petri înpodobită / mai mult decât cu zeci pungi era plătită / Siniia era dă aur, pe care mânca. / Macaturi, paplome și perni cusute / toate de fir cu multu meșteșug țăsute").[1409] De remarcat și faptul că „în ohdaia spătarului era zugrăvite / Moldova și Vlahiia",[1410] pe care cel „ce s-a învrednicit mai mult decât toți grecii, de când este Constantinopolul în mâna turcilor"[1411] le socotea moșia sa personală. Totuși, drept-credinciosul spătar nu s-a gândit numai la bunăstarea sa lumească, ci s-a îngrijit și de mântuirea sufletului, închinând mânăstirii athonite Iviron o danie de 10.000 de groși, din care au fost refăcute zidul de incintă și chiliile așezământului.[1412] În plus, tot el a finanțat și tipărirea, la Lipsca, a „teologiei în două tomuri"[1413] a lui Iosif Vryennios, cărturar bizantin din veacul al XV-lea. Iar enumerarea faptelor bine plăcute lui Dumnezeu ale lui Stavarache poate continua.

Pentru ducerea la bun sfârșit a acestora, el avea însă nevoie de resurse însemnate, iar dragele sale țări române reprezentau cea mai bună vacă de muls. Așa că, de îndată ce a primit vestea numirii sale în postul de capuchehaie a Valahiei, Stavarache l-a trimis la București pe postelnicul Antiohos Mourouzis „cu porunci stranii, ordonându-i domnului să nu se amestece în nici o treabă a țării".[1414] Evident, urmărea, în primul rând, să controleze el însuși tot venitul țării, excluzându-l pe principele de drept de la orice împărțeală a profitului. Planurile sale erau și mai ambițioase, capuchehaia propunându-și să smulgă din țară niște sume depășind cu mult contribuțiile obișnuite.

Foarte sigur de reușita sa, i-a făgăduit sultanului Mustafa III că, dacă îi dă mână liberă, va recupera din Țara Românească 3.000 de pungi, pe care chipurile și le însușise fostul domn Constantin Mavrocordat sau boierii acestuia, închiși în temnița celor Șapte Turnuri din Stambul, pentru a-și mărturisi vina. Așa că, asigurându-se că aceștia aveau să rămână la răcoare, i-a dat poruncă lui Ștefan Racoviță ca, de îndată ce avea să ajungă la București, să-i închidă pe „toți boierii țării" (*sic!*), pentru a-i convinge să cotizeze. Zis și făcut. Curând însă, Stavarache s-a răzgândit, lăsându-i la pușcărie doar pe șapte dintre cei mai de seamă fruntași ai țării (doi Dudești, un Racoviță, vistierul Drăgănescu, Ștefănache Cremidi, Pârvu și Mihail Cantacuzino), cărora le-a rezervat un regim de detenție special („i-a închis în temniță cu hoții și cu ucigașii, fără așternut, băgându-i în fiare de picioare și cu lanțuri de gât").

Iar situația „s-a prelungit așa aproape de luni patru“,[1415] perioadă în care s-a încercat și dezbinarea celor închiși, astfel încât să se pârască unul pe celălalt la Poartă, recunoscându-și indirect vinovăția.

În tot acest timp, „nesuportând despotismul fiului lui Stavrakis Georgios, care voia să-l trateze ca pe un sclav care să-i îndeplinească poruncile și orice cât de mică vrere a sa, iar el să nu poată face nici cel mai mic lucru“, Constantin Racoviță „s-a dedat băutului de alcool de melasă“ „ca să risipească multa lui durere și indignare“.[1416] Incapacitatea domnului nu putea însă scăpa neobservată bucureștenilor, chiar dacă, în mod oficial, era prezentată ca datorându-se nu ebrietății, ci unei maladii oarecare. Așa că, profitând de această stare de lucruri, „s-a sculat tot norodul Bucureștilor asupra Domnului și, mergând la temniță, a scos și pe toți boierii“ „legați în lanțuri și în fiare“. După care gloata s-a împărțit în două, o parte ducându-se „la capigi-basa cu jalbă“, iar cealaltă „la Curtea Domnească“.[1417] După toate probabilitățile, n-a fost vorba de o mișcare populară spontană, ci de o revoltă atent organizată de boierii țării, dornici să se descotorosească cât mai iute de un domn care-i prigonea fără milă. Oricum ar sta lucrurile, situația devenise cu adevărat critică pentru Racoviță, care, pe măsura trecerii timpului, se cufundase tot mai mult în patima beției, ajungând să dea pe gât „într-o zi și o noapte cincizeci-șaizeci de pahare“[1418] de spirt. Starea de semiinconștiență în care se afla nu-i îngăduia în nici un fel să înfrunte mulțimea revoltată, așa că, neîntrevăzând nici o altă soluție, „a hotărât ca să se omoare“ tot cu ajutorul alcoolului. Așa că, „bând [...] vreo trei-patru sticle de apă melisa, peste șase ceasuri a murit“[1419] (28 ianuarie 1764), lepădându-se de toată grija cea lumească.

Mulțumiți că scăpaseră de marioneta lui Stavarache, boierii au potolit norodul, mai ales că însuși capugiul turc îi îndemna la prudență, sfătuindu-i să nu trimită jalbă la Poartă înaintea numirii noului domn, moment în care aveau să-și dea seama de puterea reală a tartorului grec („poate să se facă Domnia iar prin mâna lui, și că, de se vor arăta împotrivă, atunci sunt pieriți“).[1420] Iar premoniția sumbră a slujbașului otoman s-a adeverit, sultanul numindu-l pe tron, contrar recomandării marelui-vizir,[1421] pe Ștefan, fratele defunctului Constantin Racoviță, în speranța că Stavarache avea să-și țină făgăduiala de a-i oferi un număr fabulos de pungi.

Și, într-adevăr, capuchehaia nu mai avea acum cale de întoarcere, ci trebuia să supraliciteze. Cu toate acestea, părea că lucrurile aveau să iasă toate după voia lui, odată ce a izbutit să obțină de la boierii lui Mavrocordat promisiunea plății de către țară a întregii datorii a domnului mazilit, dar și a alte șapte sute de pungi, în schimbul slobozirii

lor din „cuptorul lui bostangi pașa".[1422] La fel, pe fruntașii țării închiși de Constantin Racoviță, pe care i-a convocat de urgență la Stambul, i-a silit să făgăduiască „că vor scoate la anul d-intâiu șapte mii [de] pungi", „fără a nu se sparge țara", „măcar că va fi cam cu greu".[1423] Iar, pentru ca dregătorii să-și dea seama că Stavarache nu șuguia când era vorba de bani, „la intrarea lui în București" Ștefan Racoviță a „spânzurat la poarta Curții pe Ștefănache" (Cremidi), „om foarte amestecător, nu numai domnilor și boierilor, ci și răpitor de moșiile săracilor" și „a tăiat capul lui Iordache Băjescu, om prea bun și fără nici o vină, numai ca să dea groază ispravnicilor de la județe, fiind și el unul din cei șeaptesprezece ispravnici".[1424]

Teroarea semănată de Stavarache și Racoviță a dat repede roade, reușindu-se, până la sfârșitul anului, strângerea a șapte mii două sute de pungi de bani, fapt care l-a impulsionat pe domn „să silească pe boieri să scoată un (nou) bir pe țară, ca să cuprinză la o mie [de] pungi, numindu-l fumărit". Refuzul hotărât al acestora avea să determine privarea de libertate a zece dintre ei, ce-i drept în condiții de detenție demne de invidiat – „în patru odăi bine așternute, cu masă și cu bucate și cu cafea, cu dulcețuri tot de la Curte, slujindu-li copiii din casă de la Vodă, iar pentru a li se așterne și a-i dezbrăca avea fieșcare câte o slugă a lui". În tot acest timp, „prin țară și în București gemea norodul de acele grele biruri, silindu-i cu bătăi cu legături, cu patimi pentru luarea acelor mulți bani, până la atât cât mulți au și murit în bătăi".[1425] Erau, prin urmare, întrunite toate premisele pentru declanșarea unei noi răzmerițe, pe care oamenii boierilor întemnițați au știut s-o atâțe și s-o pună în slujba propriilor interese. Căci altfel, nu s-ar putea explica faptul că „toți Bucureștii s-au sculat cu împotrivire" și s-au strâns la Mitropolie, trăgând clopotele, nu pentru a cere o ușurare a birurilor, ci „să li sloboază pe boierii de la închisoare, că, de când i-au închis pe dânșii, s-au prăpădit țara de nedreptăți". Ștefan Racoviță nu era însă un alcoolic abulic, asemenea defunctului său frate, ci un tip energic, așa că, „încălecând pe cal, s-au pornit asupra norodului, cu arnăuți și cu turci; pe cari cu arme i-au risipit".[1426] Iar, pentru a împiedica repetarea în viitor a tulburărilor, a dat poruncă să fie aleși din rândul mulțimii doi[1427] sau patru[1428] nefericiți, cărora „li-au tăiat capetele înnaintea Curții Domnești".[1429] Ca represalii, și boierii întemnițați la Curte au fost transferați, din camerele de lux amintite, „într-o întunecoasă pogribă, cu tare străjuire".[1430] Zilele regimului impus de Stavarache „domn domnului Ștefan Vodă"[1431] erau însă numărate.

Plângerile boierilor întemnițați au ajuns iute la Poartă prin intermediul turcilor din cetățile dunărene (Vidin, Turn, Nicopole), cărora Stavarache n-a izbutit să le mai cumpere tăcerea.[1432] Disperat, capuchehaia și-a schimbat în ceasul al doisprezecelea politica, scriindu-i lui Ștefan Racoviță „să îi slobozească pe cei întemnițați, să îi numească în dregătorii, să le dea rușfet, să coboare sfertul (impozitul) lunar de la 110 la 80 de pungi".[1433] Era însă mult prea târziu. Stavrakoglou avea să fie sugrumat de trimișii sultanului și expus într-o postură infamantă în fața palatului său din Mega Revma („dă fereastră l-au spânzurat / și pe Stavrache numai cu izmenile l-au lăsat [...] / încă și în piept o hârtie îi lipise, / acolo toate faptele lui scrise [...] trei zile au șăzut spânzurat, / că înpăratul așa poruncă i-au dat: / pe Stavarache să nu îl îngroape în pământ, / ci să-l lepede într-al mării afund").[1434] Nici măcar sanctitatea sa patriarhul ecumenic nu s-a arătat mai îngăduitor cu marele binefăcător al Bisericii care a fost Stavarache, poruncind „să nu-l pomenească, / nici colivile nimini să nu le primească", căci „va fi făcut și milostenii multe, / dar toate acelea di la creștini au fost răpite").[1435] Conform obiceiului, averea condamnatului, „socotită la trei mii de pungi",[1436] a fost confiscată, iar vilele sale de un lux ostentativ au fost rase de pe fața pământului. Evident, protejatul lui Stavarache, vodă Ștefan Racoviță, a fost mazilit fără întârziere și „dus surghiun la un ostrov", fiind supus, la plecarea din București, oprobriului public („s-a strâns tot norodul, strigând, înjurându-l și aruncând în careta lui cu tină și cu balegă").[1437] Folosirea forței de presiune a maselor în lupta politică dăduse roade excelente.

Bucureștii în vâltoarea Războiului ruso–turc din 1768–1774

IZBUTIND SĂ ÎNCHEIE O ALIANȚĂ cu Prusia lui Frederic II și să obțină susținerea Angliei, țarina Ecaterina II a declarat, în octombrie 1768, război Imperiului Otoman, de la care spera să smulgă cât mai multe teritorii în zona danubiano-pontică. Trupele rusești au atacat, în februarie 1769, cetatea Soroca, iar în aprilie au pătruns propriu-zis pe teritoriul Moldovei, unde au reușit să-și atragă sprijinul unei părți a boierimii autohtone și a clerului. Mai mult chiar, în principat s-au constituit detașamente de voluntari, care au luptat alături de soldații ruși în bătălia de la Stăuceni (9 septembrie), în care otomanii au fost

înfrânți, fiind siliți să se retragă în nordul Dobrogei. Trupele țariste au intrat astfel triumfătoare în Iași la 26 septembrie 1769 și au început preparativele pentru ofensiva asupra Țării Românești.

Spionajul rusesc avusese grijă să pregătească din timp terenul, prin intermediul unor agenți trimiși în teritoriu, care să convingă factorii de putere locali cu privire la forța armatelor moscovite și să le prezinte avantajele „eliberării", la care erau solicitați să pună umărul. Unul dintre aceștia, maiorul sub acoperire Nazarie Carazin, poposise, încă din vara anului 1768, la Mânăstirea Argeșului, unde, „făcându-se că s-a bolnăvit, a rămas [...] câtăva vreme". De îndată ce a găsit un moment prielnic, l-a abordat pe starețul Damaschin, căruia i-a dezvăluit „în taină cu jurământ cum că Rosia avea să deschiză oaste cu turcii pentru izbăvirea neamului creștinesc" și i-a cerut să-l sfătuiască către care dintre „boierii țării [...] mai cu ipolips" să se adreseze, pentru organizarea unei revolte antiotomane în Valahia. Cuviosul părinte i-a recomandat „să se descopere fără teamă" banului Pârvu Cantacuzino, având totodată grijă să-și calce jurământul și să informeze Curtea de la București cu privire la prezența spionului în mânăstirea sa. Așa că, atunci când „vorbele răzmiriții s-au înmulțit", vodă Alexandru Scarlat Ghika i-a convocat la București, braț la braț, pe egumen și pe spion, pe care l-a sfătuit „de grabă să fugă de la Valahia", căci, în cazul izbucnirii Războiului ruso–turc, ar fi fost „îndatorat a-l prinde și a-l trimite la Poartă". Înainte de a părăsi precipitat teritoriul țării, acesta a apucat totuși să-i facă, la ceas de noapte, o vizită banului Pârvu, căruia i-a făgăduit că, dacă „va pofti să slujească Rosiei în taină", „nu numai el, ci toată a lui familie avea să capete milă deosebită de la a Ei Mărire Împărăteasa".[1438] Prin urmare, având în minte numai „nădejdea scăpării patriei", marele-boier a acceptat să intre în solda fraților pravoslavnici, angajându-se chiar „să risipească în taină peste Dunăre la Bulgaria și la Serbia" „câte-va manifesturi tipărite".[1439]

Cum acestea s-au isprăvit iute, Nazarie a avut grijă să mai aducă un set în primăvara următoare, când, din cauza necontenitelor pregătiri de război, a fost silit să treacă munții pe jos, „îmbrăcându-se cu haine călugărești și cu potcapiu".[1440] Chiar dacă aceste lungi texte propagandistice ce aveau să fie distribuite printre „ticăiții creștini ce lăcuiau în Moldova, în Cara-Valahia, în Țara Muntenească", erau adresate „noroadelor slavonești de lege pravoslavnică",[1441] care „trebuiau să primească cu virtute, cu laudă și cu mulțumită a Noastră cea prea cu milostivire purtarea de grijă, aducându-și aminte de slava strămoșilor lor, cari din Rosia s-a tras pe acolo".[1442] Dar ce conta eroarea

de destinatar, când însăși Ecaterina II a Toată Rosia îi făgăduia „domnului ban", în schimbul serviciilor aduse, „acoperământ și răzimare întru a Noastră Împărăție".

Atmosfera antiotomană de la București din primăvara anului 1769 a fost sporită nu doar de instigările boierilor aflați în slujba Moscovei, ci și de acțiunile criminale ale trupelor din Rusciuc și Giurgiu, scăpate de sub orice autoritate. Ajungând la București după mai multe zile, pe parcursul cărora „au comis violuri, au jefuit mobile și mărfuri, au ars case, au înșfăcat căruțe încărcate cu cereale", acestea n-au vrut să se lase mai prejos nici în cetatea de scaun a Valahiei. Acolo, de-a lungul unei săptămâni, „au cutreierat piețele și străzile, înarmați cu arme de război, și au omorât pe cine au întâlnit, fie musulman, fie creștin, jefuind și averile și mobilele lor; au spart magazinele ai căror proprietari le închiseseră pentru a le feri de jaf și din cauza fricii pentru viața lor, au prădat mărfurile conținute în ele, au violat onoarea băieților și a fecioarelor".[1443] Aceste incursiuni – pe care vodă Grigore III Ghika, bine ferecat în spatele zidurilor groase ale Curții, nu a făcut nimic să le împiedice (doar când, în ajunul Bairamului, năvălitorii au găsit cu cale să atace chiar și Palatul Domnesc i-a convocat pe capii lor, smulgând de la ei promisiunea încetării acțiunilor) – au lăsat în urmă un bilanț tragic, consemnat cu multă rigoare de anchetatorii otomani. Patruzeci și doi de bucureșteni și-au găsit sfârșitul răpuși de gloanțele sau iataganele năvălitorilor ori sugrumați – privilegiu rezervat doamnelor –, în timp ce alți douăzeci și patru au fost grav răniți sau mutilați. De pildă, lui Constantin din Mahalaua Popeștilor, lui Vasilașco de la Colțea-Măcelari și lui Vasile din Popa Negru-Săpunari musulmanii le-au retezat organele genitale.[1444] Iar, așa cum era de așteptat, în ciuda desfășurării, la 15 mai 1769, la București, în prezența a numeroși demnitari otomani, dar și a domnului Țării Românești, a mitropolitului, a episcopilor și a mulți boieri a unei ședințe sacre de judecată (*meğlis-i-şeri*) prezidate de Eseid Elias,[1445] cadiul orașului Giurgiu, blestemățiile săvârșite de *bairacurile de serdengheçdi* au fost doar consemnate și dovedite, dar în nici un fel sancționate.

Erau, prin urmare, întrunite condițiile pentru ca planul „de eliberare" pus la cale de agentul țarist Pârvu Cantacuzino să beneficieze de un larg sprijin din partea populației bucureștene. Singurii care nu erau dispuși să se implice în respectiva operațiune erau tocmai rușii, ale căror efective militare firave nu se simțeau capabile să-și asume confruntarea directă cu ordiile otomane care se concentrau la Isaccea. Această stare de fapt a fost, de altfel, constatată de iscoadele trimise

de Grigore III Ghika în Moldova, care l-au informat pe domn că trupele țariste staționate în provincia de la est de Carpați nu depășeau 5.500 de militari („în Iași, lângă Gheneralul Stofel, 2.000 pedestrime, la Cernăuți, cu Cneazul Prozoroschi, ca la 1.500, și la Focșani, 2.000, însă 1.000 de Cazaci supt povățuire lui Carazin Polcovnicul și 1.000 de vânători [egheri], de supt a Polcovnicului Făbriceanu").[1446] Acestea nu puteau decât cu greu asigura menținerea controlului asupra Moldovei, la hotarele căreia se aflau 15.000 de turci la Galați și 4.000 la Brăila, darămite să se aventureze într-o operațiune riscantă de cucerire a Munteniei.

În această situație critică, Pârvu Cantacuzino a avut însă abilitatea de a-l convinge pe vodă că lucrurile nu stăteau chiar așa, „că nu poate fi doar 5.000 de oaste rusească în Moldova", „că, deși va fi fost când i-au văzut iscoadele numai atâția, de unde putem ști că, peste o zi sau peste un ceas, n-au nemerit pe urmă 10 sau 15.000 de oaste?"[1447] La argumentația boierului, s-a adăugat o coincidență fericită pentru triumful cauzei sale. Solul trimis „la Polcovnicii Rosiei, ce erau la Focșani" cu solicitarea de a-i strânge „pe volintirii ce umblau (*i.e.* prădau) prin țară", a întâlnit la apa Ialomiței vreo treizeci de oșteni prorupși „de cari speriindu-se, s-au întors, alergând la București și spuind că oaste rusească vine să năpădească"[1448] orașul. Era un moment psihologic prielnic pentru declanșarea insurecției antiotomane, numai că era nevoie și de ceva mai multe trupe. Iar, pentru că nu erau dispuși să trimită efective proprii în Țara Românească, rușii „au gătit șapte sute de volintiri rumâni și arnăuți, supt comanda unui Ilie Moldoveanul" și le-au poruncit ca, alături de doar douăzeci și patru de cazaci, „să meargă drept să lovească București",[1449] făgăduindu-le, fără temei, că aveau să li se alăture în scurt timp. Fluturând pe post de steaguri niște prăjini de care legaseră vreo patru-cinci cearșafuri, oștenii de strânsură au pătruns, pe la miezul nopții de 5 spre 6 noiembrie 1769, în capitală, unde „au aprins o colibă", semn conspirativ la care Pârvu Cantacuzino le-a alergat în ajutor cu două sute de arnăuți, dând poruncă „a trage clopotele la toate bisericile".[1450] Iar pentru a convinge populația că erau muscali get-beget, eliberatorii strigau din toți bojocii „stupaiu, stupaiu", singurele cuvinte rusești pe care le putuseră învăța: „Orice mergeai, dă întrebai / ei îți răspundea: *stupai!* / N-aveai ce să mai alegi, / nici ca să le înțelegi. / Atât auzeam: *stupai* și ne curățam de cai".[1451] Efectul-surpriză al atacului i-a determinat pe turci, „cari erau ca la 5.000, dar risipiți pe la conace, după obiceiul lor, dormind fără grijă",[1452] să apuce a fugi „care pe jos, care călare, fără șa și fără frâu, care îmbrăcat, care despuiat",[1453] fără

a se mai gândi la forța reală a atacatorilor („Minune dumnezeiască / făcu legea creștinească / ajutor dumnezeescu / făcu neamu creștinescu, / această minune / pentru a turcilor mulțime / atâția anadoleni / arnăuți, nicopoeni / și-atâția mici agalari / unul și unul neamdari / să-i vezi fugindu făr' dă șale / dă țigani, de haimanale").[1454] Doar un detașament de vreo trei sute dintre ei au opus o oarecare rezistență volintirilor „dinaintea porții domnești spre ziuă", numai că implicarea în confruntare a populației bucureștene („din toate ferestrele caselor se slobozeau puști, pistoale și azvârlituri de pietre într-înșii")[1455] i-a făcut și pe ei s-o ia grabnic la sănătoasa. Așa că volintirii s-au putut dedica în continuare în voie activității favorite a idolilor lor ruși, jaful: „până să ne domirim / după-n hanuri să eșim, / ei prădase, jăfuise / pe greci îi harpaladisise".[1456] Urmărind însă ca situația să scape de sub control, Pârvu Cantacuzino a intervenit cu hotărâre, oprind prădarea gospodăriilor românești și permițând-o doar pe cea a avutului veneticilor din anturajul voievodului („nimic nu au luat volintirii [...] nici de la o casă de Rumân [...], ci numai de la acei de la Curtea Domnească").[1457] Acestuia însă stăpânul de moment al țării i-a arătat multă deferență, îndeplinindu-i chiar dorința de a-l trimite la ruși și a le crea astfel turcilor impresia că vodă ar fi căzut, fără voia sa, în mâna trupelor țariste.[1458]

Dincolo de bucuria de moment a eliberării, întreținută de clerul aflat în prima linie alături de oastea pravoslavnică („bieții popi lua icoane / și îmbrăcați în filoane, / cu cadelnițile în mână, / întâmpină oastea creștină / clopotele le spărgea / așa de mult le trăgea!"),[1459] situația din București era critică. Boierii cei mari și de-al doilea, ce cunoșteau foarte bine raporturile de forțe dintre Rusia și Poartă, au „cerut voie de la Pârvu ca să se tragă din București", iar „acesta i-a slobozit, ca să nu intre în păcatul lor cu vreo năvălire de turci".[1460] La rândul ei, „prostimea [...] cea mai multă parte s-a dus în munți",[1461] pentru a nu suferi represalii din partea otomanilor sau a cădea la mijloc în cazul unei confruntări dintre aceștia și ruși pe teritoriul Bucureștilor. Căci pentru toată lumea era evident că turcii aveau să se întoarcă în curând cu efective considerabile, pentru a încerca să recâștige controlul asupra orașului, mai ales că ajutoarele rusești întârziau.

Cuprins de îngrijorare, Pârvu Cantacuzino a decis, în urma consultării puținilor boieri rămași în București, să trimită o solie „la feldmareșalu ce atunci să afla la Laticiov, pentru ca să ceară oaste de paza țării". În zona Buzăului, membrii acesteia (biv vel vistierul Mihail Cantacuzino, marele-vistier Ianache Văcărescu, logofătul Nicolae Brâncoveanu) s-au întâlnit însă cu Nazarie Carazin, care „mergea izdatu la București", ca „un mântuitoriu al țării", cu „vreo patruzeci

dă cazaci și vro două sute dă ciobani, săteni“[1462] și i-a asigurat că este inutil să bată atâta drum, odată ce „oaste venea multă“. Mult mai nimerit ar fi fost – susținea el – să meargă la Sankt-Petersburg, să ceară „privileghii“, „ca cum nu ar mai fi rămas altă treabă pă aici dă stăpânirea țării și numai privileghiile lipsea“.[1463] Când a constatat cu propriii ochi valoarea trupelor conduse de Carazin („noi ne întrebam cum mai tare / pentru oastea lui Nazare / dar ne coprinse frică / că văzum că nu e nimică“),[1464] Cantacuzino a inițiat o amplă acțiune de recrutare de volintiri („rândui ispravnici prin județe ca să fie / și să facă și ostași de județ câte o mie“),[1465] a căror pregătire militară lăsa în mod inevitabil de dorit. Ba chiar și căpitanii acestora, Gheorghiță Ionescu și Ioniță Fundățeanu, erau „oameni foarte iscusiți, / dar la fugă potriviți“. Totuși, în preajma zilei de 25 noiembrie, în capitală au mai sosit ceva rusnaci, hotărâți să sărbătorească, așa cum se cuvenea, onomastica imperială, devenită peste noapte sărbătoare națională în gubernia Valahiei („În zioa Sfintei Ecaterini[i], / pentru-al împărătesei nume, / făcură o mare veselie, / sus, în deal, la mitropoliie. / Foarte frumos o cinstiră / dar muschicește băură / de la masă să sculară, / care vrură și jucară“). S-a ajuns astfel la efective de circa 7.300 de oșteni (4.000 de volintiri, 2.000 de arnăuți, 1.000 de cazaci, 300 de iagări), care cu greu ar fi putut apăra Bucureștiul în cazul ofensivei unei mari armate otomane.

Și, cu toate acestea, în loc să se axeze pe organizarea rezistenței în condițiile iminenței unui atac asupra capitalei, Nazarie Carazin a inițiat o expediție hazardată, „purcezând asupra Giurgiului, cu cazaci și cu vre-o 1.000 de volintiri“.[1466] S-a oprit însă la Mânăstirea Comana, în care s-a baricadat, pentru a evita confruntarea directă cu trupele, mult superioare numeric, ale turcilor (circa 18.000 de oșteni, conduși de „aianul Rusciucului, vestitul Celebi aga, om înțelept și cu ypolipsis“)[1467] și a chemat de urgență întăriri. Sosirea lui Pârvu Cantacuzino și a lui Andreh Maiorul a ajuns însă la cunoștința otomanilor, care, „lăsând la înconjurarea Comanei numai 4.000“ de ostași, au încercuit, cu partea rămasă a trupelor, pădurea prin care aveau să treacă românii și rușii, iar, la sosirea acestora, „au început [...] din toate părțile a da foc într-înșii, având meterez copacii“. Lupta a fost crâncenă, soldându-se cu 4.000 de morți în tabăra turcilor și cu nimicirea aproape completă a trupelor ruso-române („Au căzut mort Andreh, toți ofițerii lui și toți iagării, din cari numai doi au scăpat vii. A căzut mort Pârvu Cantacuzino, cu toți oamenii săi, și din arnăuți morți 750, scăpând cu fuga numai 250“).[1468] Marele-boier valah își câștiga, prin eroismul său, cuvintele de laudă și regretele împărătesei Ecaterina

și ale consiliului de miniștri de la Sankt-Petersburg („pentru moartea fratelui tău, mi-a părut foarte rău, atât Mie, cât și tuturor miniștrilor Mei, dar întâmplările se spânzură de mâna lui Dumnezeu")[1469] sau, dintr-o altă perspectivă, „pătimea pe drept pentru trădarea, lipsa de recunoștință și apostazia sa, căci drept este Dumnezeu și drepte judecățile sale".[1470]

În ciuda acestei biruințe plătite cu un greu tribut de sânge, turcii n-au reușit totuși să ocupe Bucureștiul, căci acolo ajungea de la Focșani „a doua zi, pe la vreme de chindie, când fapta se isprăvise",[1471] „un ghenerar, Alexandru Zametnin [...], cu 1.200 dă oaste".[1472] Ba chiar, sosirea acestuia i-a determinat pe otomani să ridice asediul Mânăstirii Comana și să se retragă la Giurgiu cu cele două prețioase trofee, capul lui Pârvu Cantacuzino și cel al maiorului rus Andreh, pe care aveau să i le trimită marelui-vizir,[1473] în semn de omagiu. Organizarea unei ofensive otomane asupra capitalei rămânea însă doar o chestiune de timp, mai ales că muntenii și moldovenii fuseseră declarați răzvrătiți încă din noiembrie 1769, când muftiul Osman-molah solicitase printr-o fetvà ducerea lor în robie.[1474]

Astfel, campania de recucerire a capitalei a început în primele zile ale lunii ianuarie 1770, când Celebi aga, aianul Rusciucului, a trecut din nou Dunărea, în tovărășia a 13.000 de oșteni, dar și a postelnicului Manolache Ruset, care-l convinsese pe marele-vizir Halil pașa să-i acorde domnia, pretinzând că are o influență atât de mare asupra boierilor, încât să-i convingă, prin expedierea unor simple scrisori, „să îi alunge de acolo (din București) pe ruși prin forțe proprii".[1475] În realitate însă, epistolele ambițiosului boier au rămas fără răspuns, așa că oastea otomană a înaintat până la Mânăstirea Văcărești, unde „a întâlnit câțiva rusnaci" cu care s-a încleștat „într-o luptă crâncenă". Certitudinea biruinței bazată pe neta superioritate numerică a determinat avangarda turcească „să pătrundă în București pe Podul Calicilor, cu scopul de a jefui". S-a lovit însă de rezistența îndârjită a trupelor generalului Zametnin, care „i-au tăiat în bucăți și i-au alungat" înapoi pe năvălitori până la Mânăstirea Văcărești, unde ciocnirile continuau. Sosirea în fugă a conaționalilor îngroziți i-a făcut însă pe turcii de acolo să se înspăimânte și „să își caute scăparea în fugă",[1476] în ciuda încercărilor lui Celebi aga de a-i îmbărbăta. În cele din urmă, și acesta s-a lăsat antrenat în goana alor săi, ce l-a purtat până la Giurgiu, și apoi la Rusciuc.

Rușinea se cuvenea însă iute spălată, așa că marele-vizir Halil pașa a trimis, tot în ianuarie 1769, „de la Silistra, 13.000 de oșteni pentru nimicirea Bucureștilor", apărați acum de generalul maior

Podorikzanis[1477] (?). Pentru a evita desfășurarea unei confruntări pe teritoriul capitalei, acesta l-a scos în întâmpinarea atacatorilor pe maiorul Anrep[1478] (?). Împreună cu trupele sale, acesta a opus, timp de cinci ore, probabil tot la Mânăstirea Văcărești,[1479] o rezistență încrâncenată, pricinuindu-le turcilor numeroase pierderi (circa 1.500 de victime). În cele din urmă însă, când „i s-au isprăvit praful de pușcă și gloanțele", a fost copleșit și răpus de efectivele inamice, mult superioare. La fața locului a sosit imediat generalul maior, care a declanșat un viguros atac de artilerie, punându-i pe fugă pe turci și permițându-le rușilor să inițieze o contraofensivă nimicitoare, ce s-a încheiat cu cucerirea și incendierea Giurgiului.[1480]

Nici în aceste condiții, turcii nu s-au dat bătuți și au inițiat un al treilea atac asupra Bucureștiului. O armată și mai numeroasă, condusă de trei pașale – Athanasios Komninos Ypsilantis o estimează, în mod exagerat, la 20.000 de ostași –, a pătruns în capitală, incendiind mai multe mahalale și răspândind manifeste prin care locuitorilor li se cerea să se supună Porții. Se recunoștea autoritatea lui vodă Manolache Ruset și li se promitea, în schimb, o amnistie cu durata de trei ani. Invadatorii au fost însă luați prin surprindere de trupele generalului rus Smiatin, care i-au izgonit, făcându-i „să-și abandoneze pe câmpul de bătaie toate bagajele, carele pline de merinde și provizii de război, animale și alte bunuri mișcătoare și nemișcătoare".[1481]

La 12 februarie, a urmat cea de-a patra ofensivă otomană, organizată de același aian al Rusciucului Celebi aga, însetat de răzbunare pentru umilința îndurată cu ceva timp în urmă. Confruntarea armată a fost, de această dată, extrem de sângeroasă, întinzându-se pe parcursul a trei zile. În cele din urmă, turcii au suferit pierderi grele (circa 3.000 de morți) și au fost nevoiți să se retragă, în ciuda superiorității numerice și tehnice – dipuneau de 10.000 de ostași și de șase tunuri.[1482]

Eșecurile succesive ale armatelor otomane le-au creat multora dintre români impresia că Principatele aveau să treacă în sfera de influență rusă, așa că „au început iarăși a se aduna boierii și norodul în București".[1483] Minunea n-a durat însă decât până în luna mai a anului 1770, când feldmareșalul Rumiantev, ce avea nevoie stringentă de trupe în vederea confruntării decisive cu oștirile otomane masate în nordul Dobrogei, a ordonat replierea militarilor staționați în București. La plecare, aceștia „i-au poftit pe toți locuitorii să îi urmeze, împreună cu lucrurile lor",[1484] dar puțini au fost cei care au găsit cu cale să-i însoțească pe frații de credință până la Iași. Mai mulți boieri și „o sumă de norod" au preferat tovărășia munților. Oricum, cetatea de scaun „a rămas mai de tot fără oameni",[1485] numai cu „acei moși și acele babe" care nu binevoiseră să plece.[1486]

Atât aștepta ambițiosul Manolache Ruset, care, obținând, prin intermediul agăi ienicerilor Kapi Kiran însemnele domniei, și-a făcut intrarea în capitală sub protecția câtorva mii de turci, conduși de valiul de Rumelia Mehmet pașa bosniacul.[1487] Trecerea de care se bucura noul domn pe lângă Înalta Poartă a fost salutară pentru orașul București, în care turcii n-au cutezat a face, din acest motiv, „nici o răutate".[1488] Oricum, situația din capitală era departe de a reveni la normal, căci, neștiind de partea cui aveau să încline sorții războiului, puțini boieri se grăbeau să răspundă chemării domnului de a se întoarce din bejenie. În afara lui Radu Văcărescu[1489] și a altor câțiva, aceștia au preferat, în genere, să rămână în expectativă la Brașov, asistând neputincioși la represaliile lui vodă Ruset, care „le-a împărțit moșiile ienicerilor de la Vidin".[1490]

Și bine au făcut, căci ordiile turco-tătare au fost zdrobite de ruși în bătălia de la Cahul (21 iulie 1770), fapt ce a schimbat din nou raportul de forțe din Țara Românească. Așa că, în primele zile ale lunii noiembrie, trupele țariste conduse de contele Ivan Vasilievici Gudovici au inițiat operațiunea de recucerire a Bucureștilor. Bătălia cu turcii, desfășurată „lângă podul" peste apa Colentinei „din apropierea Mânăstirii Plumbuita",[1491] s-a încheiat cu punerea pe fugă a valiului de Rumelia și a lui Manolache Ruset, silit să se înturneze fără glorie în Bănie. La 6 noiembrie, Bucureștii cădeau din nou sub stăpânirea armatei ruse eliberatoare, al cărei „feldmareșal orânduia [...] ocârmuitorii țării"[1492] dintre boierii aserviți Sankt-Petersburgului. În paralel, „aleșii tineri voinici: rumâni, moldoveni, ardeleni" erau chemați să îngroașe rândurile armatei țariste, în cadrul căreia se înființase „usarskoi voloskoi polk",[1493] condus de Răducanu Cantacuzino.

Cu toate acestea, turcii nu renunțaseră la gândul recâștigării cetății de scaun, numai că serascherul de la Dunăre ezita să se aventureze într-o operațiune cu puțini sorți de izbândă, pentru a nu suferi o nouă umilință („Și nu vrea să vie asupra Bucureștilor în zadar, ci cugeta ca au să găsească mijloc pântru ca să și biruiască când va da războiul, sau când va cunoaște că nu va birui, să-ș[i] păzească ypolipsis încai").[1494]

„De multele ori (când) s-au ispitit de au venit la București",[1495] cel mai aproape de luarea orașului s-au aflat turcii în octombrie 1771. La 12 ale lunii, „40.000 de călăreți și 8.000 de pedeștri conduși de un serascher și trei pași"[1496] și-au instalat tabăra în satul Popești, aproape de râul Dâmbovița, în vederea organizării unui atac asupra capitalei. Peste două zile, „o seamă dintre ei" au înaintat până la Mânăstirea Văcărești, unde le „eșiră întru întâmpinare" „cazacii și volintirii". Confruntarea cu aceștia, constând din atacuri și contraatacuri succesive,

s-a bucurat de un public numeros, format din „bieții bucureșteni câți nu încăpuse prin hanuri, bărbați, mueri și copii, stându cu privelă" „din porta monastirei în susu" „cum se întărâta și se suduia unii pre alții" adversarii. Neizbutind, în cele din urmă, să pătrundă în oraș pe la Văcărești, „ca la patru-cinci mii de turci" au încercat peste două zile (19 octombrie) să întreprindă o incursiune pe la Dudești, dar au fost respinși de „Gudovici ghinărarul" „cu o seamă de călărime, pikeneri, carabinieri și husari".[1497] Încurajat de acest succes, comandantul rus a atacat și tabăra de la Popești, pe care, după lupte îndârjite, a risipit-o. Bucureștenii puteau răsufla ușurați. Orașul lor nu mai avea să reprezinte teatru de operațiuni în războiul ruso–turc, ci doar să găzduiască mai multe runde ale tratativelor de pace.

În urma înfrângerilor suferite pe toate fronturile, turcii au solicitat, în vara lui 1772, începerea negocierilor pentru încheierea unui tratat cu Imperiul Țarist. Acestea s-au desfășurat, într-o primă fază, la Focșani (iulie–septembrie 1772), dar s-au împotmolit repede, întrucât Poarta nici nu voia să audă de autonomia Crimeii, solicitată imperativ de ruși. În vederea ieșirii din impas, s-a decis reluarea discuțiilor în octombrie, de această dată la Curtea Veche, din capitala Valahiei. Aici, delegația rusă, condusă de generalul Obreșkov, a sosit la 15 ale lunii și „[a] poposit în casele Brâncovenului, ot mahalaoa Sfetei Spiridon", în vreme ce turcii, în frunte cu „Dumnealui Reizzadea Abdul Razac Halea Reiz Effendi", secondat de „Kirița Scarlat Caragea, dragomanul Porții", aveau să se lase așteptați până la 26 octombrie. În drumul lor spre „casele Heresculuі ot mahalaoa Sfeteai Vineri", unde urma să fie găzduiți, aceștia au fost întâmpinați de măcelarii bucureșteni, care, „lăcomindu pentru bacșișu", le tăiară doi bebeci „în chipu dă curbam", „pre obiceiulu turciloru dă bună venire".[1498] Sărmanii uitaseră că la București se schimbase stăpânirea, așa că au primit o corecție usturătoare din partea rușilor, care „îi redicară la prinsore" și le administrară o zdravănă „bătae [...] pe mușchi în cât or pomeni-o".

Imediat după sosirea turcilor, au avut loc vizitele protocolare ale unei delegații la cealaltă, cu schimburile de daruri și amabilități (26 și 27 octombrie), în timp ce, pe 29 ale lunii, „în divanul cel mic" „se făcu înteia împreunare de congresu", în cadrul căreia „își înfățișară Reiz Efendi hatihumaiumul Sultanului și Obreșcov ocazulu Împerătriței", iar apoi conveniră durata armistițiului până la 10 martie 1773. În schimb, ședințele de negocieri au debutat abia la 3 noiembrie, desfășurându-se doar de două ori pe săptămână (lunea și joia), astfel încât distinșii diplomați să nu se surmeneze. Și, în același scop, gazdele au avut grijă să le asigure acestora momente de relaxare, adică „ziafeturi d-a valma

cu madamile", așa că birourile de la Curte oferite celor două delegații („spătăria cu stelele" pentru turci și „casa cea deasupra Cămării, ce este despre Porta din sus" pentru ruși) rămâneau mai tot timpul goale. Plenipotențiarul otoman era însă atât de mulțumit de tratamentul de care avea parte la București, încât, pentru a-și arăta recunoștința față de organizatori, a trecut peste orice mustrare de conștiință de natură religioasă și a asistat integral la slujba „osfeștaniei de la Bogaeavlenie ce s-au făcut în livedea Domnească, cu frumoasă podoabă și cu trei rânduri de focu ostășescu, care se întinsese încă și pe Dealul Mitropolii[i]").[1499] Prin urmare, era firesc ca el să părăsească „mai fără voia Dumnealui" Bucureștii la „martie 11 zile", după ce sultanul a respins fără drept de apel propunerile de pace ale Rusiei. Cum pozițiile celor două părți rămăseseră inflexibile, ostilitățile aveau să se reia, din fericire nu pe teritoriul Țării Românești, ci al Dobrogei.

Victoriile categorice repurtate de trupele ruse, care au ajuns, în iulie 1774, să blocheze importantul oraș otoman Șumla (azi, Șumen, în Bulgaria), au obligat Poarta să accepte încheierea precipitată a Tratatului de pace de la Kuciuk Kainargi (21 iulie 1774) în condițiile dictate de țarină. Crimeea era declarată independentă, Rusia câștiga teritorii în Caucaz (Kabardia), dar și în Ucraina (zona Chersonului), plus câteva porturi la Mările Azov și Neagră (Azov, Kerci, Yenikale). În plus, dobândea dreptul de a traversa cu corăbiile sale strâmtorile Bosfor și Dardanele ori de a interveni în favoarea supușilor creștini ai Imperiului Otoman. Totuși, Principatele române se întorceau sub suzeranitatea Porții, cu toate că aveau să se bucure, de atunci înainte, și de protecție rusă.

Bucureștiul – de la excentricitățile lui Mavrogheni la guvernarea militară austriacă (1787–1791)

ANEXAREA CRIMEII de către Ecaterina II (19 aprilie 1783), dar și politica expansionistă agresivă a țarinei în Caucaz au generat nemulțumirea crescândă a Porții, care, sperând să-și recapete posesiunile pierdute în zona pontică, a declarat, la 24 august 1787, război Rusiei. Așteptându-se la un atare gest, Imperiul Țarist a pornit ofensiva antiotomană pe două fronturi: în Crimeea, unde acționau armatele conduse de Grigori Aleksandrovici Potemkin, șeful Colegiului de Război, și, respectiv, în direcția țărilor române, a căror cucerire îi fusese încredințată

lui Piotr Aleksandrovici Rumiantțev. Rușilor li s-au alăturat curând austriecii (9 februarie 1788), obligați să participe la conflictul armat în baza tratatului de alianță încheiat, în 1781, între Ecaterina II și Iosif II.

Pe teritoriul Moldovei, operațiunile militare conjugate austro-ruse din anul 1788 și din primăvara lui 1789 au fost încununate de succes, soldându-se cu fuga în Rusia a domnului Manole Giani Ruset (martie 1789) și cu ocuparea aproape integrală a principatului. În Valahia, lucrurile nu păreau atât de lesnicioase, de vreme ce pe tron se suise, încă din martie 1786, Nicolae Mavrogheni, fostul dragoman al flotei, un personaj voluntar și excentric, hotărât să dovedească sultanului atât credință, cât și competența sa în domeniul militar.

Acesta și-a luat foarte în serios misiunea de a contribui la victoria Porții, în ciuda resurselor limitate de care dispunea și a atitudinii antiotomane fățișe a unei bune părți a boierimii valahe. În acest scop, el a trecut la reorganizarea oștirii țării, pe care domnii fanarioți o reduseseră la minimum, în primul rând, din dorința de a face economie. Astfel ponturile „pentru slujitorimea ce se află pururea în București" dovedesc ambițiile lui Mavrogheni de a aduna, doar în cetatea de scaun, o armată de mercenari de peste 10.000 de suflete (nouăzeci de steaguri mari de seimeni, „de liude o sută", „șase alte steaguri de câte cincizeci", cu toții „slujitori ce sunt pururea gata cu caii lor spre orice treabă a țării și pentru paza Curții Domnești",[1500] patru steaguri de arnăuți de câte lude o sută, opt steaguri de scutelnici de câte lude cincizeci, „datori a păzi străjile mahalalelor"[1501] etc.). Iar, pentru a-i convinge pe țăranii sau târgoveții valahi să-și abandoneze ocupațiile obișnuite în favoarea unei cariere militare, Mavrogheni promitea solde consistente: „orânduim Domnia mea leafă lui vel căpitan de siimeni taleri 20; odo-bașii câte taleri 2, ciaușului câte taleri 1.60, stegarului câte 1.30 și pre fie-care siimenu câte taleri 1, fiind-că este călărime", la care se adăugau „postavurile loru, după vechiulu obiceiu, roșii, și căpitaniloru galbine, și zapciiloru verzi". Cum nu dispunea însă de suficienți bani pesin în vistierie, domnul avea grijă să amâne cu dibăcie plata recruților, prevăzând ca „leafa să aibă a și-o lua în fiesce-care patru luni o dată". Oricum, oferta suna tentant nu doar pentru patrioții români dornici de căpătuire, ci și pentru turcii care, „auzind dă leafa lui Mavrogheni", uitau de „datoria legii și fetfaoa ce îi supunea ca cu cheltuiala lor să meargă la oaste" și „nu mergea la ordia împărătească și la serhaturi, ci alerga aici".[1502]

Totuși, pentru că indivizilor dornici să poarte arme nu li se solicita dovedirea vreunei competențe militare, oștirea lui Mavrogheni era fatalmente prost pregătită și, prin urmare, nu tocmai în stare să susțină

o confruntare cu o armată profesionistă. Mărturiile contemporanilor nu par a lăsa vreo umbră de îndoială cu privire la slăbiciunile acesteia, pe care le comentau, nu o dată, pe un ton acid: „d-alde sârbi și plăcintari / cum simigii și brăgari / încă și dintre brăgari / până încât și țigani / vrednici să le zici sirmani, / că era toți groși la vine / deși pot să fugă bine";[1503] „toți rumâni mămăligari / ciobani, purcari și văcari / lingători de putinee / încă și încinși cu teie / prăpadnicii laptelui, / stingători mălaiului. / Niște bețivi și dăzmetici / N-avea pă ei d-un ban petici, / atâta de nevoiași / cerșetori, iar nu ostași. / La trei-patru un pistol / fără cremene și gol / cu ciomege cei mai mulți, / prea puțini vedeai cu pușci. / Aveau unii câte-un cal, / dar de slab nu avea hal".[1504] În aceste condiții, se impunea ca entuziaștii recruți să treacă printr-o minimă instrucție militară, de realizarea căreia s-a ocupat însuși domnul: „după ce le făcu leafă, / îi mai puse la o treabă, / ca să învețe și muștra / să știe să dea cu pușca". Și, ca prin minune, dacă e să-i dăm crezare pitarului Hristache, „românașii voinici / încălțați tot cu opinci" au dobândit peste noapte competențe militare atât de solide, încât păreau „născuți a fi pușcași! / Se mira cine-i vedea / și gura la ei căsca, / căci părea c-au fost cătane / de când au eșit din foale".[1505] În egală măsură, domnul s-a îngrijit de procurarea de echipament și arme, capitol la care oștirea sa era, de asemenea, deficitară. Astfel, „de la Poarta împărătească a preaputernicului Devletul" a comandat tunuri care au fost „încărcate în care" și „au sosit" „la martie 19" (1788) în „Domneasca Curte a Măriei Sale în politia Bucureștilor".[1506] În schimb, „praful de pușcă și proiectilele pentru arme și tunuri"[1507] și le-a adus din Ardeal, unde a trimis oameni special în acest scop.

Totuși, cheltuielile generate de pregătirile de război depășeau cu mult resursele financiare de care dispunea domnul, care, atunci când era silit să plătească lefurile ostașilor, se vedea silit să dea din colț în colț. Așa că, pentru a ieși din impas, angaja mercenari turci, cărora le oferea hrană și promisiunea remunerării („priimia pă câți turci venea și le orânduia tainuri, căci nu le da cu vreo plată, ci cu jafuri"),[1508] având desigur grijă să-i concedieze și să-i înlocuiască înaintea scadenței de plată a drepturilor lor bănești („și urma aceasta până era aproape să se sfârșească luna și tăia tainul, ca să fugă și să nu aștepte vremea lefii"). De prisos să adăugăm că alimentele necesare întreținerii trupelor, dar și trimiterii de zaherea la Poartă erau obținute din țară exclusiv prin rechiziții („tainurile le hrăpia de la țară cu jaf, și nu cu plată").[1509]

Pentru a face rost de banii pe șin atât de necesari, vodă a recurs, în primul rând, la creșterea impozitelor colectate („ear birurile, podvoadele, zaharealele nu mai înceta depe locuitorii țerii, vinericiul,

oeritul, dijmăitul îl lua îndoit și întreit. Vai și amar de țeară, ce era atuncia").[1510] O altă vacă bună de muls s-au dovedit boierii țării, pe care, „sub pretext că erau haini sau necredincioși către Poartă, îi închidea și, amenințându-i cu moartea, îi storcea de parale".[1511] Iar când cei mai mulți dintre aceștia au plecat în pribegie sau n-au mai fost în stare să îndeplinească cererile financiare ale lui vodă, Mavrogheni s-a apucat să boierească pe oricine se arăta dispus să achite taxa de caftan („și-ncepu a se porni / spre cei mici a-i boieri / făcând pe unii șetrari, / pe alții pitari, serdari / ca să vază cei mai mari / să să îndemne a da bani / apoi de-aici să te ții / și să mai vezi boierii [...] / chiar se punea și țăranii / de da cu duiumul banii / și care nu-ți trecea-n gând / vedeai caftan îmbrăcând / și dintr-un mojic plugar / l-auziai arhon șetrar").[1512]

În paralel cu măsurile vizând asigurarea finanțării și logisticii armatei, Mavrogheni s-a preocupat și de protejarea Bucureștiului de un eventual atac rusesc sau austriac. Astfel, așa cum confirmă un martor ocular, întrucât capitala era situată în câmpie și nu dispunea de un sistem de fortificații, din porunca domnului „fiecare han a fost transformat în baterie; toate mânăstirile au fost prefăcute în fortărețe; palatul arhiepiscopal și însăși catedrala, construite pe singura înălțime ce putea oferi un punct de apărare, s-au transformat în cetate și, spre indignarea de nespus a valahilor, au fost încartiruiți ostași acolo unde, până atunci, nu se auziseră decât sfintele slujbe, ghiulele de tun au fost stivuite acolo unde era înfiptă sfânta cruce, muschete și săbii au fost îngrămădite chiar în locul în care preotul le înfățișa spre închinare credincioșilor sfintele daruri".[1513] Totodată, vodă a luat și alte măsuri pe care le impune și astăzi starea de urgență, limitând libera circulație a vehiculelor și persoanelor prin oraș („este porunca Domniei mele ca nimene din boierii întâiu și al doilea sau din negutitori, de astăzi înainte să nu mai îmble cu carete sau butce, ci toți de-a valma să îmble călări, afară numai de Mitropolitul, episcopii și din boierii sau doftori vre unul ce va fi bătrân sau neputincios [...], însă și aceștia să meargă cu multă băgare de seamă, ca să nu se urmeze la vreun ostaș vreo întâmplare netrebnică. Așișderea, să dați D-voastră în scire și prin grai și prin alte însciințări că și jupânese sau neguțătorese să nu mai îmble pe uliță cu carete, ci să șază pe la casele lor fiesce care, căci, fiind vremile împrăștiate și împărechiate, se pot urma multe întâmplări necuviincioase și mai vârtos să înștiințați și pe femeile mahalagiilor și târgoveților, ci cele ce vor avea să meargă undeva pentru vreo trebuință să meargă acoperite și nu cu desfrânări, ca să poată păzi edecul și cinstea fiecăruia").[1514] De asemenea, a avut grijă să impună un control sever asupra fluxului de călători din hanuri, poruncindu-le

proprietarilor să-i dea afară pe suspecți, dar și să le rețină în custodie armele tuturor celor pe care-i găzduiau („pe vericare dintre aceia nu se va încrede că se va purta cu cinstea și [...] să aibă volnicia să-l scoață din han prin marafetul d-lui vel aga și pe vericare se încrede de a ședè în hanu numai a nu avè arme i se dă volnicie să ia armele sub păstrarea sa").[1515]

Atmosfera de război din București era întreținută și de numeroasele proclamații pe care, începând din septembrie 1787, Mavrogheni le adresa fără întrerupere locuitorilor capitalei[1516] și ai țării, pentru a-i determina să se solidarizeze în jurul persoanei sale, conducătorul providențial, menit a-i purta spre biruință într-o cruciadă îndreptată, în mod straniu, nu împotriva păgânilor, ci a fraților lor de credință („De aceea, veniți voi, creștinilor, veniți cu toții, în numele lui Iisus Christos, înarmați-vă, luați fiecare arma după cum puteți, săgețile, sulițele, cuțitele și orice altceva ce v-ar cădea în mâni, veniți, veniți, contra nemților").[1517] Mai ales că vodă alătura fanatismul creștin privilegiului de a se „jărtfi la întâmplare de trebuință pentru dragostea pre puternicului împărat Hamit" „sub al cărui skeptru ați trăit și v-ați chivernisit voi și părinții voștri".[1518]

Mult mai convingătoare decât această argumentație a fost, fără doar și poate, pentru valahi apariția la București, în primăvara anului 1788, a trupelor turcești, trimise pentru a susține efortul de război al lui Mavrogheni: „Iată și turcii sosiră / nenumărată mulțime / cu tunuri și cu tărime, / unul și unul delii, răsgrădeni și vindelii / hotoneni și nicopeni / șiștoveni, turtucăeni, / manafi, arapi, anatoleni / dancălici și giurgiuveni, / ortale peste ortale / cu feluri de saltanale. / Gemea Țara Românească / numai de oaste turcească".[1519] Cum nu li se oferea încă prilejul de a-și dovedi bravura în încleștarea cu austriecii sau rușii, aceștia și-au dezlănțuit furia războinică asupra populației civile din cetatea de scaun a Țării Românești și a avutului acesteia („care, după ce veniră, / la conace năvăliră, / deșertând casele toate / ce era mai îmbrăcate [...] / iară cei mai mici năvăliră / care pe unde putură, / umblând tot înviersunați, / știi, ca niște câini turbați. / Nimeni n-avea să le zică / vre o vorbă cât de mică, / că cum te-ar fi auzit / punea mâna pe cuțit").[1520] Evident, un atare comportament nu făcea decât să determine plecarea în bejenie a unui număr tot mai mare de bucureșteni, accentuând o tendință preexistentă, căreia Mavrogheni se străduia din răsputeri să-i pună stavilă. Mai întâi, domnul a încercat să-și atingă acest obiectiv prin trimiterea unor circulare „tuturor locuitorilor de prin sate și orașe [...] care auzim că faceți risipindu-vă de la casele și locurile voastre", pe care-i sfătuia: „căutați

Scena înălțării Domnului este reprezentată, de obicei, „pe arcul triumfal" ce separă naosul de altar; aici în biserica Batiște (*sus*). Zugravul de la Mântuleasa a înfățișat în absidele naosului mai multe minuni ale lui Iisus; în imagine, tămăduirea slăbănogului (*jos*).

Doar a douăzecea parte din frescele de la Văcărești au putut fi salvate în timpul demolării precipitate din iarna anului 1986–1987: (*sus*) Botezul lui Hristos; (*jos*) „Sfânta Cetate a Ierusalimului".

Protagoniști și scene de la finalului epocii fanariote: (*sus*) vodă Ioan Gheorghe Caragea (1812–1818), în biserica Sf. Nicolae și Andrei, Târgu Jiu; Tudor Vladimirescu (portret votiv din biserica de la Strejna, județul Olt); (*jos*) lupta dintre trupele otomane și arnăuții lui Bimbașa Sava la 1821, într-o tipăritură anonimă de limbă germană.

Trei principi fanarioți: (*sus*) Mihail Racoviță, domnul Țării Românești (1730–1731, 1741–1744), în biserica Elefterie; vodă Nicolae Mavrogheni (1786–1789) (biserica din Almăj, Dolj); (*jos*) Nicolae Mavrocordat, domnul Valahiei (1716, 1719–1730), în biserica Stavropoleos.

Trei imagini ale lui Constantin Mavrocordat, domnul Țării Românești (1730, 1731–1733, 1735–1741, 1744–1748, 1756–1758, 1761–1763), în bisericile Fundenii Doamnei, București; Buna Vestire, Râmnicu Vâlcea; Gura Văii, județul Vâlcea.

Ipsilanti – tatăl (Alexandru) și fiul (Constantin) – cu familiile (biserica Mărcuța).

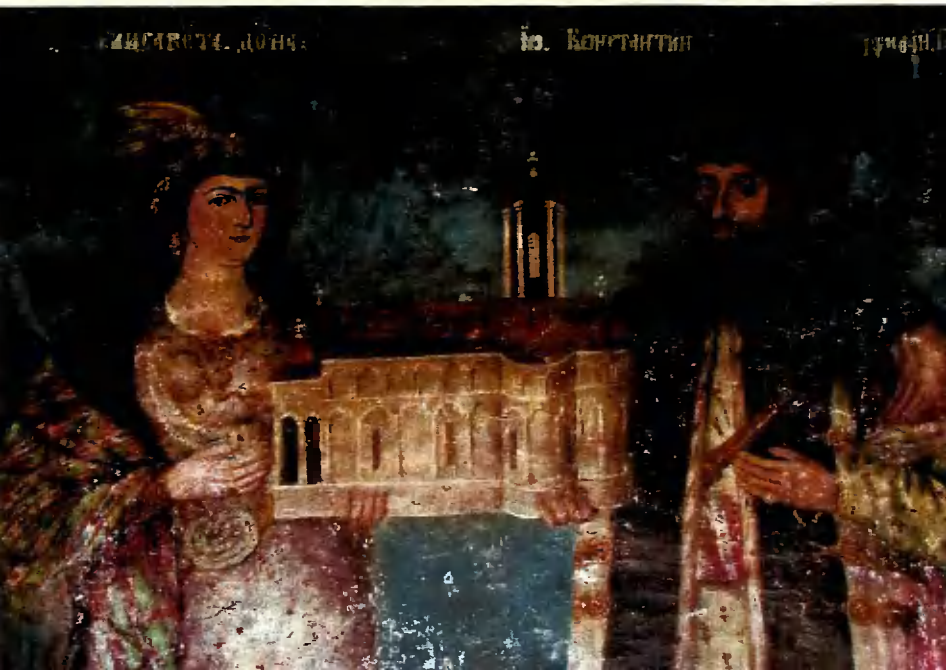

Patru mitropoliți ai Ungrovlahiei: (*sus*) Antim Ivireanul (1708–1716), în fostul schit Fedelesciori, Vâlcea, și Neofit Cretanul (1738–1753, în Schitul Valea, Argeș); (*jos*) Filaret I Mihalitzis (1753–1760), la Brezoaiele, Cruceru, Dâmbovița; Filaret II (1792–1793), la Osica de Sus, Olt.

Ioan Înaintemergătorul (calota pridvorului bisericii Stavropoleos) și Iisus cel botezat de cel din urmă proroc (Înmulțirea vinului la Nunta din Cana, biserica Mântuleasa).

de vă adunați fiescecare pe la casele și pe la locurile voastre și, ca niște credincioase raiele, stați pe loc și să nu vă temereți că Domnia mea grijim nu numai pentru vrăjmașii nemți și vă apărăm ca să nu vă calce, să vă hrăpească, ca și despre oastele nostre să nu fiți bântuiți".[1521] A priceput însă repede că simplele vorbe aveau să rămână fără nici un efect în absența unor garanții solide de securitate, așa că a hotărât să facă ordine în propria ogradă, unde oștenii turci își făceau de cap („nu era zi netrecută / a nu fi zurba făcută, / numai auziai trântind / pistoale, pușci slobozind").[1522] Așa că, în calitatea de comandant suprem al trupelor turcești din Valahia („strașnic oblăduitor / având putere deplină / dată prin firman în mână"),[1523] a decis să procedeze la pedepsirea exemplară, în regim marțial, a turcilor ce se făceau vinovați de blestemății: „adică spătaru, aga / cum și a lor toată tagma / unde vor simți ostași / făcând vreun rău undevași / făr-de altă întrebare / să-i prinză și să-i omoare".[1524] Ba chiar și cei ce aveau pe conștiință doar infracțiuni mărunte se alegeau cu o corecție zdravănă („apoi de-aci să te ții / să vezi bătăi la zapcii / tot cu sapa neghiobește – vedeai numai că-i lovește: / nu căuta nici de mână / nici de picior, nici de gură; / unde le venea, lovia, / vai de ei ce pătimia!")[1525]

În schimb, de prezența boerilor intriganți vodă Mavrogheni era dornic să se descotorosească cât mai grabnic, ținându-i totuși sub supraveghere, așa că, „dacă s-a început răzmirița, au surgonit pre toți boierii cei mari din București și pre cei din Craiova în țara turcească, prin cetăți, cu mare pază, ca să nu poată face coroșpodență cu nemții sau cu muscalii, puind pază și la mitropolitu, și la episcopi".[1526] Mai ales că destui dintre fruntașii țării apucaseră să se refugieze pe teritoriul austriac („unii din boieri fugiră: / Iancu Cantacuzino / Neculae brat ego / și amândoi Câmpinenii, / cum și frații Măgurenii / și dumnealor Lipoenii, / luând pă mulți împreună / spre tovărășie bună"),[1527] oferindu-i lui Mavrogheni pretextul ideal de a le confisca averea.

Uriașul efort de război al lui Mavrogheni și al țării a dat câteva roade modeste în primăvara anului 1788, când trupele voievodului au respins detașamentele austriece ce pătrunseseră, prin munți, în nordul Țării Românești. Micile ciocniri de frontieră căpătau însă în ochii domnului de la București aura unor „mari bătălii",[1528] menite a fi înscrise cu litere de aur în panteonul istoriei. De pildă, până și prădarea Mânăstirii Cozia, de unde turcii au luat „odoară și sfintele vase" și „rasele călugărilor", „sfărmând zidurile curților" a fost socotită o înfăptuire glorioasă, demnă de a fi adusă la cunoștința preaînaltului devlet. „Iar pentru că au luat dă la nemți Cozia calesî"[1529] „sultanul i-a trimis chiliț-caftan, adică sabie împărătească și haină, cu felurite laude și

binecuvântări".[1530] Și, de bună seamă, asemenea biruințe nu aveau cum să nu fie sărbătorite și la București, unde „se dădea slavă lui Dumnezeu", „făcându-se șenlic cel cuviincios [...] la Domneasca [...] Curte cu focu tunurilor",[1531] ce „trăsnea [...] / de le mergea fumurile / de trăsnet mult și de pleznet / îți zbura părul din creștet".[1532] Cu acest prilej, prizonierii de război erau purtați în procesiune pe străzile capitalei („văzurăm numai că vine / vreo sută de nemți mai bine, /aducându-i dinnapoi / turcii ca pe niște oi, / unii vii, alții răniți, / alții prin mazdrace-nfipți / vedeai din turci pe oricare / cu câte-un cap la spinare"),[1533] iar voinicii care se distinseseră pe câmpul de bătaie, dar și comandanții lor erau premiați de însuși vodă („chiamă pe turci, pe agale, / și-i îmbrăcară cu blane / pe alții i-a-npodobit / cu celenchiuri de argint").[1534]

Aceste succese, mult supradimensionate de propria propagandă, corelate cu alte mici izbânzi ale trupelor turco-române pe fronturile din sudul Moldovei și din Banat, l-au determinat pe Mavrogheni să inițieze o campanie hazardată de cucerire a Ardealului, „principat care se desghinase"[1535] de la Țara Românească, după cum afirma domnul grec, în proclamația din 8 martie 1788 către brașoveni. În iulie 1788, trupele sale au trecut hotarele Transilvaniei, înfrângând rezistența detașamentelor austriece care le așteptau la Timișul de Sus. În con-

secință, în București aveau să se reverse „mulțime de robi, soldați vii și roabe, cu steagurile lor, dimpreună și cu tobele", dar și „capete nenumărate ale celor omorâți".[1536] Terenul părea pregătit, pentru ca Mavrogheni să întreprindă o mare cucerire pentru Înalta Poartă. Așa că domnul, ce deținea și funcția de serascher otoman, a părăsit capitala probabil în primele zile din septembrie 1788, nu înainte de a stabili nominal, pe zile, echipele de câte șapte boieri ținuți să „păzească în fiece seară în Curtea noastră Domnească": de pildă, duminică banul Ghika, logofătul Damari, clucerul Kretzulescu, paharnicul Cerb, stolnicul Niculescu, slugerul Palada, armașul Deșliu.[1537]

Guvernarea capitalei și a țării îi fusese însă încredințată, pe perioada absenței domnului, lui Dimitrie Turnavitu, un aventurier grec, ce reușise, în ciuda originii modeste și a carierei anterioare nu foarte strălucite, să intre pe sub pielea lui Mavrogheni, „cu care se asemăna în idei și apucături".[1538] „Om prost și ignorant",[1539] acesta se îndeletnicise mai întâi cu producția și comerțul de lactate („strângător de caș, de unt"),[1540] pentru a intra ulterior în breasla cojocarilor, la conducerea căreia reușise să acceadă („cum kircibașa cutare / care luase obraz mare").[1541] Îi era însă pe de-a-ntregul devotat domnului și era harnic și înzestrat, cu un simț practic deosebit („mai harnic, mai credincios / și la treabă practicos").[1542] A stârnit însă iute indignarea și zeflemeaua

cercurilor conducătoare din București, întrucât n-a încercat în nici un fel să-și adapteze manierele și vestimentația la noua sa funcție. De pildă, pe boieri îi trata ca un „mojic, gros și necioplit“,[1543] primindu-i în audiență „în pat răsturnat“,[1544] în timp ce aceștia stăteau respectuos în picioare, „cu capetele goale“.[1545] Asta, când nu-i făcea să aștepte „prin pridvor, / până se scula din somn“.[1546] Nici când ieșea ca să dea „prin târg câte-o raită, / ca să-l vază lumea toată / la ce treaptă a ajuns / și cât s-a-nălțat de sus“[1547] nu se preocupa să aibă o aparență de principe, ci umbla cu „o căciulă / țuguiată ca o sulă; / și o ghebă în spinare / de nu făcea cinci parale, / de aba roșie ruptă / cu ață albă cusută“.[1548]

Acest straniu interimat n-a durat însă prea mult, căci succesele inițiale ale lui Mavrogheni în Ardeal s-au dovedit a fi un foc de paie. Brașovul a fost împresurat, dar n-a putut fi cucerit, iar vodă s-a întors să ierneze în capitală, de unde, conștientizând slăbiciunile propriei armate, a întreprins demersuri discrete pe lângă ambasadorul francez la Constantinopol, Choiseul, căruia-i solicita medierea în vederea încheierii păcii.[1549] Cum n-avea însă un mandat clar în acest sens, iar Poarta credea încă în steaua sa norocoasă, a fost nevoit să renunțe repede la acest demers riscant. Astfel, operațiunile militare au fost reluate în primăvara lui 1789 pe toate cele trei teatre de operațiuni deschise în țările române, unde balanța a început să încline încet, dar sigur în defavoarea turcilor. În zona Brașovului, unde linia frontului se stabilizase, Mavrogheni a pornit o ultimă mare ofensivă în luna iulie, după respingerea căreia a renunțat la ambițiile de cuceritor. Mai ales că situația din Moldova devenise critică pentru turco-români, în urma sosirii trupelor rusești, comandate de Aleksandr Vasilievici Suvorov, în ajutorul austriecilor cantonați în zona Focșanilor. Efectivele reunite austro-ruse i-au zdrobit pe turci în lupta dată lângă orașul omonim între 21 iulie și 30 iulie 1789, după care au înaintat pe teritoriul Țării Românești, unde au repurtat o victorie decisivă în bătălia de la Mărtinești, lângă Râmnicul Sărat (22–27 septembrie 1789). Ocupația austriacă a Bucureștilor devenise de acum iminentă.

Mai ales că, în acele clipe de restriște, bravul Mavrogheni, văzând că „turcii se spăimântasă de popara nemților, s-au apucat de sănătoasa, măcar că-i era cam rușine, dar rușinea au dat-o într-o parte și au trecut Dunărea“.[1550] Totuși, nici „prințipul Cuburg“ (Friedrich Josias von Saxa-Coburg), cu toate că fusese biruitor“ „nu să îndrăznea să vie“[1551] în cetatea de scaun, „pentru că aflase de turci / că-n București sunt cam mulți“.[1552] După mai multe ezitări, și-a luat totuși inima în dinți, odată ce a primit asigurări „dă toată îngrijirea și dă zaharele“[1553] de la un trimis al lui Mavrogheni care găsise cu cale să-și

trădeze stăpânul. Un rol în aducerea trupelor de ocupație la București a avut, fără doar și poate, și sfinția sa Filaret, episcopul Râmnicului, care s-a deplasat până la Buzău, „ca să-i parachinisească (pe nemți) / cum mai curând să pornească".[1554] Ba chiar, tot acesta pare a se afla la originea planului de a-i trimite înaintea austriecilor pe niște arnăuți din trupele valahe, care să-i convingă pe ostașii turci să se retragă fără a-și măsura forțele cu vrăjmașii („merse de le dete veste / că neamțul pe margini este / și, decât să se lovească, / mai bine să se pornească / și Dunărea să o treacă").[1555] Vicleșugul n-a izbutit decât în parte, determinându-i pe turci să se închidă precauți în Mânăstirea Văcărești. Cum însă austriecii nu-și făceau apariția, necredincioșii și-au dat curând seama că „raia i-a amăgit"[1556] și s-au întors însetați de răzbunare la București („așadar, se socotiră, / iar înapoi porniră").[1557] Situația devenise critică pentru locuitorii cetății de scaun, care dădeau neputincioși din colț în colț („Ia spune-mi acum ce faci / și unde să te mai bagi? / unii spre nemți apuca / alții prin hanuri intra / nemții nu se mai vedea / turcii se apropia").[1558] În degringolada generală, câțiva dintre ei au avut totuși inspirația „clopotile a le trage, / frică turcilor să bage",[1559] iar stratagema a reușit, punându-i pe fugă pe necredincioși, care au crezut că dangătul vestea sosirea trupelor creștine. Avangarda acestora avea să ajungă însă abia în seara acelei zile, în vreme ce „tot obusul regulat / a doua zi a intrat / la leatul optzeci și nouă / octombre douăzeci și nouă".[1560]

Eliberatorii au fost întâmpinați cu entuziasm de bucureștenii care se străduiau, prin manifestările lor de susținere, să le risipească „fandasia, / cum că vor fi turci ascunși / în București mulți nespuși / și vor eși fără știre / asupra lor la oștire".[1561] Destui dintre ei nu puteau totuși să nu se mire de frica bolnăvicioasă ce pusese stăpânire pe armia austriacă, în ciuda aparenței ei impecabile („ce frumusețe nespusă / și la regula ei pusă; / mai vârtos acei husari / stând înfipți ca niște pari / pă acei cai potriviți / ca când era zugrăviți, / cum și la ale lor toate / n-avea mai mult, cum să poate, / cusur, numai de fricoasă, / iar încolo prea frumoasă").[1562]

Dezamăgire a produs și comportamentul trupelor de ocupație, ce nu corespundea imaginii idealizate pe care propaganda imperială știuse să le-o inculce cu dibăcie bucureștenilor. Chiar dacă auziseră „de nemți / că sunt oameni foarte drepți / și nici e de pomenire / la ei jafuri și hrăpire",[1563] ei constatau acum pe propria piele că nemții-s „cu o lăcomie / și cu o mare neomenie, / fiind scumpi și strânși la dat, / porniți numai la luat. / Că, fără de pregetare, / gonea paraua călare, / socotea că o să fugă / și călare să o-ajungă".[1564]

De pildă, de la țăranii care veneau să-și desfacă în târgul Bucureștilor produsele muncii, soldații austrieci „luau cu de-a sila, cu hrăpire, fără plată, dintre cele ce aduc de vânzare; de la alții luau banii la drum și așa numai îi slobozeau de mergeau“.[1565] În zadar se străduia divanul format din boieri români să limiteze aceste jafuri. Nici măcar ruinele Curții Noi, căzute recent pradă flăcărilor, nu aveau să scape de furia distructivă a trupelor eliberatoare, cu toate că se aflau sub pază strictă. Neputinicios, dumnealui vel agă se mulțumea doar să raporteze divanului că, în ciuda poruncii „de a nu se lua de cătră cinevași herul, petrele, cărămida și orice din cele rămase“, „ostașii nemți“, pe „lângă alte măruntae de fieru“, „au luat și o ușă de fieru“, iar altă dată „au mers la două grajduri ale curții despre vii“ „și le-au desgrădit de jur-împrejur de uluce“.[1566]

Alteori, ocupanții procedau la rechiziția oficială a proprietăților ce prezentau interes pentru armată. Așa s-a întâmplat cu casele clucerului Otetelișanu, cu pivnițele lui Lehliu și Racoviță,[1567] dar și cu Academia de la Sfântul Sava, a cărei funcționare nu-și mai avea rostul, odată ce lega țara de civilizația greco-orientală a regimului fanariot, ce tocmai fusese înlăturat prin forța armelor. Prin urmare, aceasta a fost prefăcută în spital militar, iar biblioteca a fost evacuată, „fiind trebuincioasă a se pune într-însa hainele bolnavilor ostași împărătești“.[1568]

Cu toate acestea, întrucât viitorul Valahiei rămânea incert, noii stăpâni nu s-au grăbit să treacă la organizarea țării după modelul unei provincii austriece. S-au mulțumit doar să smulgă de la boieri un jurământ de credință față de Curtea de la Viena „ca unii ce au fost odată tributari Regilor Ungariei“[1569] și să-și impună oamenii în fruntea divanului (președinte principele Coburg, vicepreședinte generalul Entenberg, secretar și translator Hofrath Markelius).[1570]

Și, desigur, au avut grijă să se simtă bine, „apucându-se de muzici și de baluri“, la care-i pofteau galanți și pe boierii români, care au început să iubească și ei „mai vârtos muierile“.[1571] Fără a-i întrece însă pe confrații lor din lumea occidentală civilizată, care „avea și multe muieri cu ei, după obiceaiul nemțesc, unele ale ostașilor, altele cu oștile (de) să țin de spală rufe și curvescu cu cine poftește, că acest lucru iaste la nemți fără de nici o sfiială“.[1572] Tot în scopul divertismentului protipendadei austriece, s-a înființat la București și un cazinou, pe care prințul Coburg îl frecventa nesmintit zi de zi, și s-au organizat câteva spectacole de teatru și de circ.[1573] În schimb, „pentru mângâierea și priveala norodului“,[1574] a fost ridicat, în martie 1790, un scrânciob „din însăși porunca luminăției sale prințipul Franz Josias de Saxa-Coburg-Saalfeld“.

Această *dolce vita* în care se complăceau deopotrivă militarii austrieci și boierii valahi a fost pe punctul de a fi curmată brutal în primăvara anului 1790, când „turcii din cetatea Giurgiovul", văzând că nemții „nu grijiia de război, ci sta de baluri", „s-au gătit să-i lovească fără veste".[1575] Atacul-surpriză le-a permis la numai „vreo trei-patru sute" de giurgiuveni să dea iama în nemți, „secerându-i cu săbiile și cu iataganele ca pe verze". Situația a fost parțial salvată pentru imperiali prin intervenția în forță a detașamentului de arnăuți condus de binbașa Mavrodin, care a recuperat de la turci prada cu care aceștia se pregăteau să intre triumfători în cetatea Giurgiului („tunurile și gephănelele și robii muieri"). Totuși, pierderile în rândul trupelor austriece au fost foarte grele – „și, până una și alta, au tăiat turcii 6.000 de nemți pedestrași",[1576] susține, probabil exagerând, Dionisie Ecleziarhul.

După care, încurajați de acest succes, turcii au hotărât „să robească Bucureștii și toată țara",[1577] în timp ce „locuitorii capitalei, îngrijorați de jafurile și răzbunarea lor, se găteau să fugă".[1578] Salvarea a venit însă de la frații ruși, cărora „boierii cei mari înțălepți, cu mitropolitul și cu arhiereii țării",[1579] nu s-au sfiit să le ceară ajutorul. Deși nu avea poruncă în acest sens de la împărătească, generalul Aleksandr Vasilievici Suvorov s-a repezit, de dragul creștinătății, de la Ismail la Bucești „cu patru mii de oșteni și a întremat curajul nemților".[1580] Trupele reunite austro-ruse au repurtat o biruință categorică asupra turcilor, în primul rând grație puterii de foc superioare, căci muscalii dețineau „doao tunuri mari foarte, în care bagă cu banița ghiulele mai micșoare, ca merele și ca nucile și frânturi de tunuri turcești stricate și frânturi de potcoave de fier i frânturi de ghiulele sparte",[1581] pe care „le-au slobozit unul după altul în ordiia turcească și au văzut că s-au făcut într-acea dată câmp în ordie, căzând mulțime de turci cu caii lor",[1582] așa cum i-a relatat lui Dionisie Ecleziarhul un participant la bătălie.

La intrarea în București, eroii pravoslavnici au fost întâmpinați „cu mare cinste" de boieri și arhierei, care au rostit în onoarea lui „Suvarò ghenerar comandir" o „oratie pentru vitejie și biruință". Încântat de primirea pe care i-au rezervat-o bucureștenii, acesta a găsit cu cale să petreacă o lună de zile pe malurile Dâmboviței. În acest răstimp, în care zaiafeturile s-au ținut lanț, prietenia ruso-germană a fost de multe ori pusă la grea încercare. Căci, „înpreunându-să soldații muscalii cu nemții pe la cârciume", „după ce se îmbăta și unii, și alții, să bătea pe poduri, și muscalii răzbiia pe nemți, că îi loviia la fălci cu pumnii și-i da jos".[1583] Norocul austriecilor că Suvorov și ai lui au fost

nevoiți să se întoarcă nu peste mult timp sub zidurile cetății Ismailului, iar încheierea armistițiului cu Poarta, în septembrie 1790,[1584] le-a permis să revină la viața de huzur de dinainte.

Guvernarea austriacă nu avea să mai dureze însă mult în Principate, întrucât Imperiul, care se confrunta cu probleme majore (insurecția din Olanda austriacă, amenințarea unei invazii prusace, tulburările generate de izbucnirea Revoluției Franceze), a fost nevoit să inițieze negocieri de pace cu Imperiul Otoman. Tratatul semnat la 24 iulie / 4 august 1791 la Șistov, pe malul sudic al Dunării, consfința în linii mari *statu quo*-ul anterior războiului. În baza acestui acord, trupele austriece erau evacuate din Țara Românească în cursul lunii august, în timp ce, la 1 septembrie 1791, intra în București „cu halai domnesc, după obiceaiu", „Alexandru Moruzi Voievod, trimis de Poartă, cu cinste împărătească, cu caftan și cu cucă".[1585]

Bucureștii sub cizma rusească (1806–1812)

PE FONDUL STRĂLUCITEI VICTORII repurtate de Napoleon la Austerlitz (20 noiembrie / 2 decembrie 1805) împotriva coaliției austro-ruse, Înalta Poartă, aliata Franței, a procedat, la 12 august 1806, la înlăturarea din funcție a domnilor filoruși ai Principatelor (Constantin Ipsilanti în Țara Românească și Alexandru Moruzi în Moldova) înaintea expirării mandatului de șapte ani agreat, în 1802, cu Imperiul Țarist. Gestul, considerat ostil în mod fățiș, l-a determinat pe împăratul Alexandru I să-i ordone, în octombrie 1806, generalului Ivan Ivanovici Michelson să ocupe cu trupele sale Moldova și Țara Românească. În acest fel, Rusia urmărea nu doar să realizeze îndelung proiectata anexare a Principatelor, ci și să împiedice un atac dinspre sud al trupelor napoleoniene, aflate deja în Dalmația. Acesta era, de altfel, și motivul oficial al campaniei, ce nu fusese însoțită de o declarație oficială de război.

Hotărârea Rusiei a luat însă prin surprindere Înalta Poartă, care socotise cu totul improbabilă invadarea țărilor române, în condițiile implicării țarului în conflictul armat cu Napoleon. În consecință, urmărind să evite războiul, sultanul Selim III a revenit asupra firmanului de mazilire a lui Moruzi și Ipsilanti – care, între timp, se refugiase pe teritoriu țarist, pentru a evita capturarea și executarea sa pentru trădare, numai că Rusia, care-și pusese deja în mișcare trupele, nu s-a arătat dispusă să dea înapoi.

În condițiile înaintării foarte rapide a muscalilor, care au ocupat întreaga Moldovă în doar câteva săptămâni, turcii au hotărât să opună rezistență măcar în București. În acest scop, în cetatea de scaun a Valahiei au pătruns, în data de 30 noiembrie 1806, trupele conduse de pașii de Giurgiu și Rusciuc (între cinci și douăsprezece mii de oameni, conform diverselor surse)[1586] – „au intrat în București armatele lui Mustafa Bairactar, Aghianes de Rusciuc, până la 12.000, dintre care generali superiori erau: Chiose Ahmet Chehaia al său, Aidi Pașa Ichituili, Mahmet Tiranul, Chel Ali, Nuzul Ameni Ibraim și alții".[1587] Conștienți de ostilitatea cu care-i întâmpinau localnicii, aceștia au avut grijă să impună propriilor subordonați „o aspră disciplină și ordine, ca să nu se facă cel mai mic exces în oraș".[1588] Dar, chiar dacă s-au abținut, de această dată, de la obișnuitele jafuri, turcii tot i-au împovărat pe bucureșteni cu cereri menite a asigura întreținerea numeroasei lor armate („Boierii pământeni atunci, cu sufletul tulburat și înspăimântat, se îngrijeau să întâmpine toate trebuințele oștilor, atât ale acelora ce veniseră, cât și ale acelora ce se mai așteptau").[1589] Sau, cum se exprimă cu obidă un bucureștean de rând: „supărări groaznece ne făcea cu cheltuiala, baclavale, pilafuri, alte lucruri care nu era prin putință, să plimbăm caii, să le rânim, să le facem focuri și, cu un cuvânt, sabiia la gât și vorba: ia azi, ia mâine să ne dea iama".[1590] Situația era cu atât mai critică, cu cât boierii filoruși se angajaseră față de fostul domn Constantin Ipsilanti „să pregătească proviziuni pentru cincizeci mii oștiri muscălești ce aveau în curând să vină".[1591] Iar, colac peste pupăză, turcii nu s-au mai mulțumit, de la un moment încolo, doar cu asigurarea zaherelei pentru oștirile lor, ci „au început să supere pe boieri și cu cereri de sume mari de bani", în vederea smulgerii cărora „îi opriră la Curtea Domnească și îi țineră ca sub arest, până-i siliră de răspunseră banii, parte câți erau adunați în vistierie, parte împrumutându-se".[1592] De bună seamă, în aceste condiții, „cum au putut scăpa din oraș, au apucat în grabă spre hotarul Transilvaniei".[1593] La fel a făcut cea mai mare parte a populației, care, nevrând să se afle la mijloc în cazul unei confruntări armate între ruși și turci pe teritoriul bucureștean, „a început a ieși cu grămada și, în curând, a rămas orașul mai mult pustiu și târgul închis".[1594]

Totuși, turcii nu urmăreau să se bată cu trupele țariste la București, ci, în primele zile din decembrie, le-au ieșit în întâmpinare în zona Ialomița. La întâlnirea cu otomanii de la Glodeanu, comandanții ruși au susținut, într-o primă fază, că nu urmăreau cucerirea Principatelor, ci doar „cereau drum la sfrănțozi".[1595] Ba chiar, au prezentat un „fermanu împărătesc", care a fost respins de pașa Mahmut, sub pretext

că „iaste vechi, ci altul mai nou să arate dacă are". Așa că, fără zăbavă, „au început muscalii a da cu tunurile în turci, zicând acesta iaste ferman nou".[1596] Confruntarea cu pricina, desfășurată la 8[1597] sau 11[1598] decembrie, s-a soldat cu un dezastru pentru turci, care „s-au văzut încunjurați din toate părțile de cazaci, iar din față în tunuri. Și câți au scăpat din turci, i-au luat cazacii în goană și, din zece, unul s-au întors, astfel de groaznec i-au izbit".[1599]

În ciuda acestei înfrângeri, comandanții otomani din București au decis să rămână pe poziții în oraș, dar, pentru a se pune la adăpost în cazul unui atac inopinat al rușilor, „s-au strâns toți în Dealul Mitropolii[i] și în curtea Mitropolii[i], de sta ca cânepa de deși". Iar, ca să-și mai ostoiască aleanul, „au jefuit pe cine au prinsu dintr-ai Mitropolii[i] și au spart cămări și beciuri, de au luat de prin lăzi ce au găsit".[1600] Jafuri s-au semnalat și la Văcărești, unde „hoții lui Cara Feiz, ce era prin mahalalele din jos, spre Tabaci", „au aprins doă case".[1601] Trecerea prin foc și sabie a Bucureștilor urma însă să se petreacă în ziua de 13 decembrie, prin grija lui „Mahmut tiran", care „socotiia" „să-și facă pohta să arză, să tae, să jefuiască".[1602]

Numai că socoteala de acasă nu s-a potrivit, de această dată, cu cea din târgul Bucureștilor, unde „a doă zi, dechemvrie 13, când fu pă la prânzucior, o dată fără veste să auzi trei tunuri la Colintina". Atunci, „creștinii care se închiseseră în biserici" s-au suit „în clopotnițe", de unde „au zărit într-adevăr câteva șiruri de infanterie regulată, care venea încet și care, după răsfrângerea razelor soarelui ce bătea în cascele și baionetele lor, se arătau de zece ori mai numeroși".[1603] Cuprinși de entuziasm, bucureștenii s-au îmbulzit cu mic cu mare „să tragă clopotele și numaidecât începu a urla clopotele pă la toate mânăstirile din București și la mari, și la mici, cât îți lua auzul".[1604] Semnalul venirii rușilor îi determină să iasă la atac „cu săbiile în mână"[1605] și pe cei „ca la vreo 300 Harvați, oameni ai lui Ipsilant, care rămâind de la fuga lui și viind turcii în Bucuresci, se fuseseră închis în numita mânăstire (Radu Vodă) pentru scăpare".[1606] Acestora li se alăturară grabnic „norod mult, călărime", dar și „sârbi, greci ascunși prin șanțuri" ce „îi loa (pe turci) în glonțuri".[1607] „Înspăimântându-se grozav", necredincioșii „au început a striga *ghiaur-basti* adică «câinii ne calcă»" și „a-și căuta fiecare de mântuire prin fugă: unii încălecau pe cai fără șei și frâie, alții fără de arme, alții fără de încălțăminte, alții pe jumătate dezbrăcați, alergau care încotro, ca să găsească loc de ieșire fără să se întâlnească cu dușmanii".[1608] Urmărirea a continuat însă până la „apa Argeșului", unde „Harvații și cu o seamă de cazaci" „au căzut asupra lor cu săbiile și cu lăncile și au făcut peste o mie de victime".[1609]

Astfel, fieștecare dintre horvați s-a înapoiat „la Radu Vodă, unde le era conacul“ „cu câte doao-trei capete de turci legate de oblâncul șăii și, înțăpându-le în pari, le-au pus la uliță, spre vederea oamenilor“.[1610]

„Biruința“ creștinătății „asupra vrăjmașilor“ a fost curând sărbătorită în Dealul Mitropoliei, prin „săvârșirea sfântului paraclis cel de mulțămire către Dumnezeu“ de către „mitropolitul și toți arhiereii i arhimandriții și egumenii cei mari“, înveșmântați „în mandii i omofoară i odăjdii“. La sfârșitul slujbei, cuvioasele fețe bisericești i-au poftit pe „ghenerarii și ofițierii (muscali) și boierii cei mari“ să se „ospăteze cu dulceață, cafea, pocincă, vutcă și pecsmet“, în timp ce „norodul Bucureștilor“, care, „de atâta înbulzire era, cât călca unul pe altul“,[1611] a fost nevoit să se întoarcă iute pe la casele sale, unde erau încartiruiți ostașii venetici. Totuși, ocupația rusească era privită cu ușurare atât de locuitorii de rând ai capitalei – care, în acest fel, „s-au liniștit“ –, cât și de „boierii cei mari, care apucaseră drumul spre Transilvania“, dar, „primind știre despre fuga turcilor și intrarea rușilor“, au făcut degrabă cale-ntoarsă, „înainte de a apuca să treacă hotarul“.[1612]

Mai ales că rușii făgăduiau a lăsa „în lucrarea funcțiunilor lor toate autoritățile statornicite“,[1613] inclusiv pe domnul Constantin Ipsilanti, care, „la 1806 dechemvrie 15, ziua sâmbătă, pe la 3 ore de nopte“, era adus la București de trupele eliberatoare comandate de „anșef General Michelson“.[1614] Iar, pentru a nu mai exista nici un dubiu în acest sens, peste doar două zile, la „dechemvrie 17 s-a cetit scrisoarea împărătească de la Petersburg, trimesă cătră locuitorii Moldaviei și a[i] Valahiei“.[1615] În acest text propagandistic, Alexandru I îi asigura pe români că, „din ceasul ajungerii sale la scaun, urmând procatohilor“ săi, „neîncetat a privegheat pentru paza repausului“ lor „sau în faptă puind driturile [...] câștigate, sau orice altceva făcând, după râvna, ce avea pentru bună starea“ lor. În acest context se plasează, de altfel, și invadarea Principatelor, menit ă a-i „păzi (pe români) de toate relele cari urma pământurilor lor a se primejdui“ și de a-i ține „în slobodă lucrarea credinței și a câștigării drepturilor“ lor. Mai ales că „vrednicii ostașii“ ruși, ce urmau a fi opriți „cu luare-aminte“ de la săvârșirea de „netrebnicii ce s-ar urma din îndrăzneală“, nu erau niște brute puse pe căpătuială, ci „ca o parte din în[și]și“ românii, mulțumită „unimii credinții cum și a obiceiurilor, a ținerii de minte de atâtea slujbe de la o parte către alta și a celei din inimă pohte de atâtea veacuri“.[1616]

Dacă așa stăteau lucrurile, era de așteptat ca românii să fie nerăbdători să depună cu mic cu mare jurământul de credință față de măria sa țarul Rusiei. Iar, dacă unii dintre ei mai aveau totuși rețineri, au trebuit să se supună negreșit „decretului preastrălucitului domnitor“

Constantin Ipsilanti, prin care „toți boierii, oficialii și poporul comun“[1617] erau chemați să făgăduiască solemn în „Sânta Mitropolie“, la 10 ianuarie 1807, că vor „avea cuviincioasa credință către Mărimea Sa Împăratul și singur stăpânitor al tuturor Rușilor, că vor avea supunere și ascultare la toate poruncile Mărimei Sale, ajutor și sârguință, cât vor putea, spre folosul a orice slujbă împărătească și a tuturor celor de trebuință, pentru bună starea împărătescilor sale oștiri și buna săvârșire a întreprinderilor sale“.[1618] Dincolo de retorica mai generală a acestui text, românii se angajau, și pe această cale, să susțină efortul de război al Rusiei, dând curs promisiunii lui Ipsilanti față de Alexandru I de „a aduna ostași din ambele principate“ pe care să „îi îmbrace, înarmeze și organizeze în felul cazacilor“[1619] („poruncit-au vodă la tot feliul de meșteșugareți cu vătășie de făcea haine, căciuli, cizme, arme; adunase, cai, șăi, săbii, mazdrace“).[1620]

Operațiunea declanșată imediat din ordinul domnului readus în scaun de trupele țariste nu s-a soldat însă cu succesul scontat, căci Ipsilanti n-a izbutit, în cele din urmă, „să strângă nici a cincea parte din numărul promis“[1621] de luptători, cu toate că oferise „lefi“ de „au dat năvală norodul din toate părțile, de să scriia ostași“.[1622] A rezultat astfel o adunătură de „feli de feli de limbi: arnăuți, greci, sârbi, români de țară, neamți, unguri“, care nu deținea nici cea mai elementară pregătire militară, așa că au trebuit rânduite căpetenii, care „să-i învețe mustra ostășească“.[1623] În afara incompetenței în domeniu, recruții sufereau și de o lipsă cronică de disciplină, neșovăind să săvârșească jafuri de îndată ce scăpau de sub controlul superiorilor. Prin urmare, nu fără temei a caracterizat Zilot Românul această „oaste numită a țării“ drept o „curată ceată de tâlhari, că pe unde ajungea gemea pământul“.[1624]

Militarii de ocazie erau stimulați să se comporte astfel și de samavolniciile trupelor rusești și ale „generalilor lor, ce administrau țara“, „fiind dedați la răpire și la nesaț“.[1625] Câtă vreme s-a menținut pe scaunul de la București, Constantin Ipsilanti s-a străduit să limiteze pretențiile nemăsurate ale comandanților ruși, încrezându-se în pretinsul său ascendent în ochii lui Alexandru I. Numai că, relativ curând, a pierdut bătălia denunțurilor la țar cu generalii Michelson și Miloradovici și a trebuit să-și părăsească definitiv tronul (16 august 1807),[1626] iar în fruntea țării a ajuns un general rus, trimis „să fie în loc de domnu vechil împărătesc, cap mai mare al Divanului și fără de dânsul nimic să nu să facă de boierii divaniști“.[1627] Căci, fără a se mai ascunde după deget, cneazul Aleksandr Aleksandrovici Prozorovski îi informa, la 23 martie 1808, pe moldoveni și pe munteni că, „din

porunca preaînaltului Împărat, dată la 17 februarie, a fost orânduit Excelenția Sa tainic sovednic i Cavaler (Serghei Sergheievici) Cușnicov mai mare peste Divanurile Moldovei și Valahiei", care trebuie, „pentru toate orânduielele, a purta și chivernisi întocmai după povața ce se va da de Excelența Sa General Cușnicov".[1628] Iar, pentru ca supunerea deplină față de noul stăpân al Principatelor, ce-și stabilise reședința la Iași, să fie asigurată și la București, acesta avea să fie secondat în capitala Valahiei de generalul Engelhardt, în calitatea de vicepreședinte al divanului[1629] (martie 1808–martie 1812) „de care spânzura toată puterea cea poruncitoare, căci boierii Comitè trebuia să urmeze celor scrise de dânșii".[1630]

Rușii își puteau astfel face în voie mendrele în Valahia. Așa cum arată cu indignare și durere Dionisie Fotino, distinșii cârmuitori ai Principatelor „băgau în pungile lor private"[1631] banii primiți de la împărat pentru întreținerea oștirii, iar, ca să facă rost de fondurile necesare în acest scop, „îi dezbrăcau sub felurite chipuri (pe valahi) fără nici o conștiință, îi însărcinau cu dări grele, îi sileau la lucruri peste putere și, când se cereau proviziuni de îndestulare, le luau îndoite sau întreite, și apoi, întrebuințându-se cele de nevoie, prisosul îl desfăceau iarăși la locuitori pe bani și se înavuțeau".[1632] Tot pentru a-și spori veniturile, „vindeau ca la mezat" dregătoriile, oferindu-le „nu acelora ce aveau caracter și vrednicie ca să le poarte, ci acelora care ofereau mai multă mită".[1633] Abuzuri grosolane săvârșeau nu doar întâistătătorii divanului, ci și mulți alți ofițeri ruși implicați în administrația Valahiei, odată ce statutul lor îi plasa mai presus de orice suspiciune („Dacă era ofițer om împărătesc, cine putea cuteza să-i zică că este necinstit și mâncător săracilor?").[1634] De pildă, „epistații cfartirurilor" „luau contribuțiune lunară de la proprietarii de case", dar, în loc să asigure cu acești bani cazarea camarazilor lor în condiții cât mai bune, „grămădeau soldații în număr mai mare decât puteau încăpea în casele săracilor ce nu puteau plăti". Tot așa, „îndatorau pe gazde a nutri pe soldații din cfartiră, pentru ca ei să-și însușească proviziunile destinate",[1635] pe care le puteau valorifica pe bani frumoși în condițiile penuriei și scumpetei ce domneau pe piața din capitală.

Greu de suportat pentru bucureșteni erau și umilințele la care îi supuneau neîncetat rușii, chiar dacă ei „îi primiseră ca pe niște creștini tot de o credință" și „se grăbeau a-i servi întru toate ca pe niște frați".[1636] De pildă, indiferent de statutul lor economic sau social, locuitorii cetății de scaun erau „tratați [...] ca niște necredincioși și nelegiuiți" și gratulați cu „porecla *maldavan*, care în limba lor înseamnă

barbar și mojic". Mai mult chiar, ori de câte ori „un rus întâlnea un român, îl scuipa cu dispreț și batjocură, numindu-l *turețki duh*, adică spirit turcesc".[1637]

Totuși, față de femeile române, cătanele muscălești se arătau ceva mai binevoitoare, odată ce, de la răcan până la ghinărar, „să robisă cu pofta muerească", așa că le pofteau galanți la „baluri și tractații",[1638] pentru a avea de unde alege. Aceste întruniri mondene au ajuns repede să acapareze întreaga energie a ofițerilor superiori ruși, care-și neglijau complet îndatoririle militare, pentru a sta doar „de baluri și de tractamenturi", petrecându-și „vreame cu muzici, după obiceiul ostășesc" și fiind „când la unul, când la altul la zaiafeturi".[1639] În mod oficial, aceste petreceri aveau însă menirea nu doar de a-i binedispune pe generali și suita lor, ci și de a celebra biruințele obținute pe frontul de la Dunăre împotriva Imperiului Otoman.

Și, oricum, ele nu se reduceau doar la dans și la antren, ci începeau „dimineața la 3 ore (ora 9)" prin săvârșirea unui „Tedeum în Mitropolie, presenți fiind toți boierii și mult popor", așa cum s-a întâmplat în miercurea luminată a anului 1809, când s-au sărbătorit victoriile obținute de ruși „la Slobozia și Varușul Giurgiului"[1640] ori la la 28 noiembrie în același an, când s-au desfășurat festivitățile „pentru predarea Brăilei cu capitulațiuni".[1641] Evident, guvernanții ruși profitau de astfel de ocazii pioase, pentru a-și atinge și scopurile propagandistice, motiv pentru care porunceau să se dea citire de la amvonul mitroproliei unor texte cu caracter ideologic sau politic, precum „nota generalului Miloradovici".[1642] Poporul cuvios – care se ruga „la toate bisericile", „la vecernie, utrenie și liturgie" pentru țarul Alexandru și ai lui, că doar venise poruncă strașnică „să se pomenească (pretutindeni) numele familiei împărătești rusești"[1643] – era recompensat pentru credința sa, cu aceste ocazii festive, „prin luminații mari" (procesiuni vesele cu torțe), ca, de pildă, când „s-au loat Sfiștovul fără bătae"[1644] (5 septembrie 1810) ori „s-au predat" „Necopoia"[1645] (21 octombrie 1810).

Totuși, bucureștenii n-au trăit, în cei peste cinci ani de ocupație rusească, doar momente de euforie. Ba chiar, uneori au fost siliți să plece pe nepusă masă în bejenie, pentru a-și scăpa pielea din fața unei contraofensive a turcilor, însetați de răzbunare. Așa s-a întâmplat, bunăoară, în mai 1807, când, în ziua de „17, vineri", vodă „Ipsilant, cu pitacul său și cu pristavi, au publicat în tot Bucureștiul ca să se retragă lumea afară, pe unde pot, de teama turcilor",[1646] care se adunaseră „mulțime multă și făcuse[ră] ordie dincoace de Dunăre, aproape de București doao ceasuri, gândindu-să să dea năvală în oraș" și „să robească orașul cu mic cu mare și caselor să le dea foc de toate părțile".[1647]

Iar bravul domn a găsit cu cale să le ofere un model demn de urmat alor săi, așa că, peste doar două zile, a fugit din capitală „și s-a spart tot Bucureștiul, încât n-a rămas suflet, decât Miloradovici cu armata rusească", căci „cei mai mulți locuitori [...], împreună cu femei și copii, au fugit la Brașov, iar restul în munți, în peșteri și în crăpăturile pământului".[1648] „Și să fi văzut cineva spaimă și fugă, că nu era drumul numai plin de cară, ci era câte trei-patru șireaguri alături, iar la locuri strâmtoare și la poduri da năvală care să apuce înnainte și să încurca carăle, căruțele, butcile, de nu putea să treagă: o, mare era frica, cum i-ar fi gonit cineva!"[1649]

Din fericire însă, „mâna lui Dumnezeu a păzit orașul București",[1650] căci, în lupta de „deasupra Obileștilor, la Movila Săpată",[1651] generalul Miloradovici „sfărâmă și risipi"[1652] oștirea turcească și „câți au omorât acolo, pre alții i-au adus până seara robi la București, steaguri, trei tunuri, noă sfrantozești, arme".[1653] Această înfrângere a fost de natură să-i ambiționeze pe vitejii bairactarului Mustafa pașa, care „trecuse Dunărea pe la Slobozia Giurgiului cu o mulțime de oștire", pentru „a veni cu grăbire asupra Bucureștiului",[1654] numai că expediția sa avea să fie zădărnicită de revărsarea catastrofală a Argeșului și a afluenților săi („Dar dedese Dumnezeu un potop de apă foarte mare, cât să ține Sabarul și Ciorulgârlă tot una, nu să cunoștea vadul lor, iar luncile pline de apă, de carele mult folos am avut").[1655] Așa că generalul Miloradovici putea, la sfârșitul lunii mai 1807, „da în scris publicarea sa în districte să se adune cei împrăștiați, înștiințându-i de netemere".[1656] Așa că „au început să să strângă lumea care au fost pă aproape", în timp ce aceia „trecuți în Brașov au venit tocmai toamna pă la casele lor".[1657]

Panica a pus stăpânire pe bucureșteni și în octombrie 1811, când rușii au fost nevoiți să-și retragă o parte din efectivele de la Dunăre, în condițiile prefigurării invaziei napoleoniene. Operațiunea a fost imediat urmată de un contraatac al otomanilor, care au reușit să recâștige Rusciucul și să-i împingă pe muscali la nord de fluviu, ocupând și o insulă din fața Giurgiului. În aceste condiții, noul conducător al trupelor rusești din Valahia, cneazul Mihail Ilarionovici Kutuzov, „văzându-se în pozițiune periculoasă", a ordonat „ridicarea spitalelor și a așezămintelor militare din București, lucru ce presupunea retragerea totală a rușilor".[1658] Așa că „atât boierii, cât și mulțimea" „au venit la spaima cea mare" și „au început a se pregăti de fugă".[1659] Mai ales că se zvonea că marele-vizir îi făgăduise sultanului că, „după această luoare a Rușului, până în cincisprezece zile și Bucureștii îi va luoa și-i va arde până în temelii".[1660] Totuși, amânarea atacului turcesc le-a

permis muscalilor să-și aducă întăriri de la Iași („cinci mii de cazaci donți ai lui (Matvei Ivanovici) Platov", „pihota lui (Mihail Aleksandrovici) Markov ghinăral și alții cu el"),[1661] fapt care a schimbat sensibil raportul de forțe dintre cele două tabere. Încurajat de această evoluție, Kutuzov a inițiat o contraofensivă, care i-a permis să recucerească cetatea Rusciucului și să blocheze trupele turcești pe insula dunăreană. Decimate de foamete, ger și molimi, acestea au fost silite, în cele din urmă, să capituleze. Așa au ajuns turcii, în noiembrie 1811, la București nu ca aprigi cuceritori, ci ca prizonieri „parcă ieșiți din morminte; palizi și vestejiți, încât nu se deosebeau de cadavre; abia se țineau pe picioare și abia puteau arăta că le era foame".[1662] Sau, cum se exprimă Zilot – născut român și, prin urmare, poet: „O amar și iar amar ticăloasei omeniri, / cum e după cugetări dumneezeștii răsplătiri! / Acești turci avea în gând, aici în țară trecând, / sabiă, robie, foc să puie la toți pe rând, / dar iată cum le veni acele ce socoti / la al lor cap cu prisos, că cerul le resplăti / căci așa plătește drept nemitarnicul Stăpân / după cuget și lucrări, și la creștin, și păgân!"[1663]

Această nouă victorie a trupelor rusești, coroborată cu pregătirile lui Napoleon în vederea atacării Imperiului Țarist, a impulsionat reluarea negocierile de pace ruso–turce, care se împotmoliseră complet la Giurgiu, în perioada 19 octombrie–21 noiembrie 1811. La propunerea influentului om de afaceri armean Manuc bei Mârzaian, acestea au fost găzduite în impunătorul său han din București (ianuarie–mai 1812),[1664] finalizându-se la 16/28 mai 1812, cu semnarea unui tratat ce oferea pe tavă Rusiei partea de răsărit a principatului Moldovei, cuprinsă între râurile Prut și Nistru (viitoarea Basarabie). În schimb, Țara Românească și cetatea ei de scaun reveneau sub vechea stăpânire otomană, trebuind să fie părăsite de trupele rusești în termen de trei luni de la ratificarea tratatului, „adecă până la octomvrie în 2". Ceea ce s-a și întâmplat, căci, „până la soroc, să deșărtă locurile Țării Românești de atâta greutate de oști și începură a vorbi de pace și să liniștiră toate greutățile norodului".[1665]

Domnul Tudor în București (martie–mai 1821)

ÎN ZIUA DE 21 MARTIE 1821, intra în București, „pă Podu Calicilor", „Todor slugearu" „cu pandurii și cu arnăuții lui", niște „golani", dintre care „unii mai era ceva de dânșii, iar alții cu vârzobi de tei la opinci,

alții fără cremeni la pistoale, alții armă nicidecum".[1666] Totuși, în ciuda aparenței nu tocmai de invidiat a oștenilor săi, noul stăpân al țării se preocupase din timp de regia momentului. Înainta pe un bidiviu țanțoș, ținând în mână „o pâine mare, simbol de îmbelșugare", și era însoțit de un popă purtând o cruce. Înaintea lor, mărșăluia un căpitan de panduri, fluturând un steag din mătase albastră, pe care, deasupra „acvilei cu crucea în plisc și crucea între două ramuri de măslin legate cu o bentiță roșie", era reprezentată Sfânta Treime încadrată de mucenicii Gheorghe și Teodor Tiron, „patronul liberatorului"[1667] norodului. Tudor avusese, de asemenea, grijă să anihileze prin negocieri o posibilă reacție de ostilitate a armatei regulate, însărcinată cu apărarea capitalei, așa că „nimeni nu s-au găsit ca să le stea împotrivă dintr-atâta lume și atâția arnăuți ce mânca lefi domnești".[1668] De ochii lumii totuși, căpetenia acestora, bimbașa Sava Fochianos, ridicase „multe scânduri la intrările în oraș ale podurilor celor mari și lăsase slobod numai Podul Calicilor",[1669] dar n-a opus o rezistență propriu-zisă („apoi, să împăcară cu toții și să făcură una. Iar arnăuții boierilor, ce-i trimiseseră afară să prinză pă Todor, au venit împreună cu Todor").[1670]

Dintre boierii români, mulți luaseră deja drumul Brașovului („boierii deznădăjduiți, deși erau îngreunați de bătrânețe sau cu trupurile bolnave și cu familii grele, au fost nevoiți să plece din țară, suferind multe, până au străbătut cu greu munții, ca să treacă în pământul Austriei"),[1671] iar alții erau înțeleși cu ambițiosul oltean, pe care-l socoteau o unealtă docilă, capabilă să contribuie la punerea în aplicare a propriilor planuri de răsturnare a regimului fanariot („pe dumneata, sluger Teodore, te-am ales să ridici norodul cu arme și să urmezi precum ești povățuit").[1672] Iar Tudor însuși, dornic să-și asigure sprijinul clasei conducătoare a țării, părea a fi renunțat acum la revendicările sale cu caracter social, grație cărora își atrăsese de partea sa păturile defavorizate. Semnificativă, în acest sens, este proclamația adresată bucureștenilor cu o zi înaintea intrării în capitală, la 20 martie 1821. Amintind cu totul vag de „pierderea privilegiurilor" și de „jafurile cele nesuferite", Tudor nu formula vreo solicitare economică sau socială concretă, ci făcea doar apel la sentimentele patriotice și la solidaritatea națională pentru a-i determina pe bucureșteni să-l susțină („Fraților! Câți n-ați lăsat să se stingă în inimile d-v. sfânta dragoste cea de patrie, aduceți-vă aminte că sunteți părți ale unui neam." „Să ne unim dar cu toții, mici și mari, și ca niște frați, fii ai uniia maici, să lucrăm cu toții împreună."). Iar pentru cei mai puțin sensibili în fața unei atari retorici, găsea cu cale să treacă la amenințări fără perdea („Vericarele va îndrăzni a face cea mai mică împotrivire [...] să se pedepsească cumplit").[1673]

Sacrificând, așadar, programul său social pe altarul recunoașterii propriei suveranități, slugerul obținea, la doar două zile de la intrarea în capitală (23 martie 1821), un jurământ de credință din partea a „șaptezeci și șapte de obraze" bisericești și boierești: „ne jurăm, din parte-ne, sub aceste iscălituri, pe numele marelui și unuia adevăratului Dumnezeu, că niciodată nu vom cugeta împotriva vieții și cinstei d-lui și ne vom uni în toate bunele cugetări câte se vor chibzui între dumnealui și toți cei uniți cu dumnealui prin aceste iscălituri și se vor dovedi, într-adevăr, că vor privi fără nici o părtinire la folosul, nebântuirea pacinică și cinstita petrecere a acestui norod al Valahiei, patriei noastre".[1674] Totuși, în documentul citat, boierii nu-i recunoșteau lui Tudor vreo calitate oficială, ci doar o autoritate *de facto*, datorată, în primul rând, prezenței la București a numeroaselor sale trupe de panduri. Ba chiar, îl obligau ca, la rândul lui, să recunoască prin „înscris și strașnic jurământ pă numele atotputernicului Dumnezeu" „vremelnica stăpânire a țării" și să se angajeze „a îndupleca pe tot norodul din câte șaptesprezece județe, prin oricâte mijloace și cu oricare îndeletnicire [...] a da toată supunerea și ascultarea la stăpânirea țării".[1675]

Era evident că boierii nu-l sprijineau cu adevărat pe Tudor, întrucât își dăduseră seama că acesta aspira să-și depășească statutul de instrument în slujba propriilor lor interese. Prin urmare, slugerul nu se putea bizui decât pe forța propriilor arme, iar dușmanii săi erau numeroși. Dintre aceștia, în coasta sa se găsea bimbașa Sava, întâistătătorul arnăuților bucureșteni, care-l aștepta la cotitură, cu toate că nu îndrăznea să i se opună fățiș, odată ce dispunea de efective armate net inferioare. Totuși, Sava nu i-a permis lui Tudor să se așeze la Mitropolie, unde se închisese el cu arnăuții săi, care „strejuia cu arme pe ziduri",[1676] pentru a descuraja un potențial asalt din partea pandurilor. Așa că Tudor a fost nevoit să conăcească în „casa văduvei Zoița Brâncoveanu, situată chiar în fața Mitropoliei" și să-și plaseze „oamenii săi înarmați" „prin diferite case și locuri din jurul Mitropoliei",[1677] pentru a supraveghea cu luare-aminte orice mișcare a arnăuților.

În restul orașului, domnea însă debandada, căci pandurii țineau să sărbătorească așa cum se cuvenea cucerirea fără luptă a Bucureștilor: „Îți venea să nebunești de cântece oltenești, de trăsnete de pistoale. Nu mai auzeai ce e afară. Toți, nebuni de vin. Nu rămăsese găini",[1678] jertfite, fără doar și poate, pe altarul norodului. Numai boier să nu fi fost atunci, căci oștenii lui Tudor, nefiind la curent cu schimbarea de o sută optzeci de grade în politica stăpânului lor, își revărsau mânia pe fruntașii țării („Vai, vai voaă, boeri! Că v-au luat [nu] numai ce ați avut, ci și de cinstea caselor voastre s-au atins, după voia lor, și cu

deosebite cazne v-au căznit și pre alții v-au omorât").[1679] Așa se face că, după cum depune mărturie nu un reprezentant al respectivei clase sociale, ci un meșteșugar (cojocar), prezent pe atunci în cetatea de scaun, mulți boieri se travesteau în țărani, pentru a scăpa de prigoană („Iar câți boieri în țară au rămas, era tot în grijă și în necaz, cu șipărt-male lățoase de piele de oae văpsite albastre, ochii să nu li să vază, cu ițari pă cur, cu săricile strânse împrejur. Alții să lăsa de boerie și să ținea de negustătorie, și alții de ciobănărie. Oh, oh, rău, noroc! Bine era să nu fi mai fost").[1680] Totuși, Tudor a înțeles repede că, pentru a-și consolida autoritatea, trebuia să asigure ordinea în capitală, așa că, după primele zile de anarhie, „au dat strașnice porunci oamenilor săi a nu face nici cea mai mică supărare orașanilor, că oricare dintr-înșii se va afla înprotivă făcând, cu cumplită pedeapsă să va pedepsi".[1681]

Astfel, lucrurile s-au liniștit, iar olteanul, profitând de slăbiciunea divanului, ce rămânea în principiu autoritatea supremă din țară, nu s-a mai ferit să se comporte ca un stăpân al țării: „Își punea titla de domn. Iar câți boieri mai era, toți asculta, și ce le poruncea, aceia făcea. Boieri boerea, ispravnici punea, poștile la el venea, judecăți făcea și jălbi primea, golaniia să înveselea, boerii ca la un stăpân îi slujiia".[1682]

Dedulcindu-se, așadar, cu puterea, el nu s-a mai arătat dispus să se supună principelui Alexandru Ipsilanti, care sosea, la 25 martie, la Colentina, în fruntea trupelor sale de mavrofori, dornic să preia comanda luptei antiotomane în Valahia și în Balcani. Acesta deținea titlul de „efor sau epitrop general" al Eteriei, o organizație politică revoluționară de tip masonic, constituită, în 1814, la Odesa, cu scopul nu doar al „izbăvirii și eliberării neamului grecesc", ci și „al unirii armate a tuturor creștinilor din Imperiul Otoman, pentru a face să triumfe crucea asupra semilunii".[1683] Pretinzând a se bucura de susținerea totală, dar discretă, a țarului, aceasta reușise să-și atragă numeroși membri nu doar din rândul grecilor din Principate, ci chiar și al dregătorilor români dornici să scuture jugul otoman. Printre aceștia, se numărau toți cei trei mari-boieri, care îl aleseseră pe Tudor pentru a le transpune în practică propriile planuri (Grigore Brâncoveanu, Grigore Ghika – viitorul domn pământean –, Barbu Văcărescu), dar și numeroși alți fruntași ai țării (Iordache și Alecu Filipescu, Grigore Băleanu, Nicolae Văcărescu, Costache Herescu, Alexandru Ghika, Constantin Samurcaș etc.).[1684] În aceste condiții, apare mai mult decât probabilă și inițierea lui Tudor în Eterie. Conform unor surse, aceasta ar fi fost realizată de căpitanul Iordache Olimpiotul, șeful gărzii domnești din capitală, iar Tudor ar fi depus cumplitul jurământ al organizației în biserica Sfântul Sava din București, în prezența căpitanului

Iane Farmache.[1685] Cu această ocazie, el ar fi acceptat, fără putință de tăgadă, ca, dacă nu rămâne credincios până la capăt țelurilor Eteriei, „dreptatea divină să-și abată asupra capului său toate trăsnetele ei, numele lui să fie spre batjocură, persoana lui să devină obiectul blestemului și afurisanei din partea conaționalilor săi", iar „moartea să fie pedeapsa de neînlăturat a păcatului"[1686] său.

Din momentul în care depusese Tudor acest jurământ, contextul politic cunoscuse o evoluție radicală. În primul rând, slugerul oltean ajunsese, prin propriile forțe, stăpânul *de facto* al Valahiei. Apoi, țarul Alexandru I condamnase în termeni expliciți nu doar mișcarea lui Tudor, ci și Eteria, informații ce fuseseră transmise consulului general al Rusiei la București, Aleksandr Pini, pentru a le face cunoscute „în auzul întregului principat"[1687] (14 spre 15 martie 1821). Rămânea, desigur, posibilitatea jocului dublu, curent în politica țarilor, numai că Tudor pretindea acum garanții concrete ale acordării unui ajutor militar consistent din partea Rusiei. Căci acesta fusese principalul motiv ce-l determinase pe oltean să adere la organizația lui Ipsilanti, ale cărei interese nu convergeau decât în mică măsură cu ale sale. Astfel, Tudor nădăjduia că, mulțumită ajutorului marii puteri de la răsărit, avea, printre altele, să limiteze influența greacă în Valahia („Domnul Țării să nu aducă cu înălțimea sa aicea în țară mai mulți boieri greci decât patru", „toate scaunile arhierești și toate mânăstirile țării să fie apărate cu totul de către călugării greci, rămâind pe seama țării")[1688] și să consolideze vechile privilegii acordate de sultani. În schimb, Ipsilanti, conștient că, în noile condiții apărute după prăbușirea Imperiului Otoman, Principatele, în care grecii reprezentau o infimă minoritate, nu aveau cum să fie încadrate în noul stat elenic, intenționa să le ofere Rusiei, drept compensație pentru efortul ei de război: „Iar după ce se vor lua armele [...], cine poate să se împotrivească drepturilor de netăgăduit pe care le are de atâția ani (Rusia) în Țara Românască și Moldova? Cine nu vede că puterea protectoare, după ce a pierdut atâtea oști și atâția bani pentru cucerirea acestor două provincii, nu le va păstra pentru sine ca un bastion al întregii sale împărății?"[1689] Nu era exact ceea ce năzuiau Tudor și patrioții din jurul lui, care, în aceste condiții, nu mai consimțeau să-și verse sângele pentru cauza Eteriei.[1690]

Prin urmare, era normal ca, în cadrul iminentei sale întâlniri cu Alexandru Ipsilanti, care ajunsese cu trupele sale la Colentina încă de la 25 martie 1821, Tudor să urmărească să reașeze pe o nouă bază raporturile sale cu organizația revoluționară greacă. De aceea, s-a prezentat în „casele de la Cișmeaua lui Mavrogheni", unde fusese

poftit de Ipsilanti, nu ca subordonat, chemat la ordine de superior, așa cum prevedea protocolul foarte strict al Eteriei, ci ca partener egal de dialog. Iar, pentru a evita o reacție necontrolată a principelui, surprins de schimbarea de atitudine a slugerului, a luat cu sine „oameni înarmați și gata de luptă la cel mai mic semn".[1691] Argumentul său decisiv îl reprezenta lipsa ajutorului militar rus pentru cauza lui Ipsilanti. Așa că Tudor i-a cerut pe un ton imperativ conlocutorului său să-l informeze limpede asupra acestui aspect. Văzând îndrăzneala cu care-i vorbea slugerul, Ipsilanti ar fi spus, cuprins de indignare, „către căpitanii trupului său τι λέγει γο γάιδαρι, adică «ce zice măgarul?»"[1692] Dincolo de această reacție violentă, destul de plauzibilă, principele a fost nevoit să se justifice, încercând să-l convingă pe român cu privire la iminența sosirii unor armate rusești. Dar, cum nu avea vreo dovadă palpabilă în acest sens, s-a mulțumit, potrivit lui Mihai Cioranu, aghiotantul lui Tudor, să scoată din sân o hârtie primită chipurile de la însuși „graf Capodistria din Petersburg", nimeni altul decât ministrul de externe al țarului. A refuzat însă, în ciuda tuturor insistențelor, să i-o dea în mână lui Tudor, căci „graf Capodistria îi scria într-însa și alte lucruri particulare".[1693] Era, evident, pretextul ideal pentru oltean să refuze participarea alături de Ipsilanti la lupta antiotomană: „Prințule, fără ajutorul Rusiei noi nu cutezăm a ridica steagul împotriva Turcilor, căci știi ce cruzi sunt ei! Și apoi, ei sunt suzeranii noștri și avem tratate cu dânșii, pe care trebuie să le respectăm și vrem să scutim nenorociri sărmanei noastre patrii".[1694]

Această atitudine a lui Tudor echivala, în ochii lui Ipsilanti, cu un act de înaltă trădare, ce se cădea pedepsit fără milă. Pe moment însă, principele avea mâinile legate. Mai ales că, lipsit de susținerea slugerului, se vedea silit să părăsească grabnic capitala, mulțumindu-se să poruncească fără prea mult succes ca „fără zăbavă, oricâți arnăuți vor fi supt steagul lui Tudor, să vie numaidecât supt steagurile celorlalți arnăuți ai săi".[1695] Așa că, la 1 aprilie, la mai puțin de o săptămână de la intrarea în cetatea de scaun a Valahiei, Ipsilanti dicta retragerea înspre Târgoviște, în scopul preluării controlului zonelor din Țara Românească ce scăpau de sub autoritatea lui Tudor.

Bucureștenii puteau răsufla ușurați, întrucât mavroforii lui Ipsilanti nu fuseseră mai blânzi cu ei decât pandurii. Căci, așa cum relatează meșteșugarul Ioan Dobrescu, care a trăit pe propria piele consecințele luptei antiotomane a Batalionului Sacru: „Cine poate să ia socoteala jafurilor ce să făcea de dânșii în toate părțile și batjocoriturile ce se făcea de ei în lume, dar mai mult la partea boerească. Că, deaca îi prindea. nu numai că-i jefuia de-i lăsa în piei, ci pre bărbați, pre unii îi și omora.

iar pă cocoane și pre fetele lor le batjocoriia cum le era voia, mai cu asupră decât turcii, ca câinii, pre amândouă părțile. Iară cai, arme, pă unde găsea, sau neguțător fie, sau la boer, le lua. Pivniți cu buți cu vin sau rachiu le spărgea. Cât putea să bea, bea, cât nu, să vărsa de sta pivnițele tot pline și umbla turbați ca câinii pe uliție de mare beție, slobozind armele. Iar găinile și celelalte păsări de prin curți, cu totul le lua. Orzuri, porumburi, fânuri, pă unde să găsiia lua".[1696] Sau, precum conchidea pe un ton mai sobru Naum Râmniceanu: „Iată că a ieșit la iveală că toate faptele lui Ipsilanti nu se potrivesc deloc cu proclamațiile sale. Acesta promitea în scris din partea sa și din partea armatei sale siguranță atât pentru persoana, cât și pentru bunurile locuitorilor din Valahia și, în realitate, a jefuit fără milă chiar și pe cei mai nenorociți oameni din popor".[1697]

Retragerea lui Ipsilanti, cu care nu putuse ajunge la o înțelegere, îl obliga pe Tudor să inițieze de urgență tratative cu otomanii pentru a-i determina să nu invadeze Țara Românească. După cum depune mărturie aghiotantul său Mihai Cioranu, slugerul a „ținut necontenită corespondență cu toți pașii Serhaturilor după malul drept al Dunării".[1698] Ba chiar, în luna aprilie i-a primit cu onoruri pe mai mulți emisari ai Porții, asemenea ceaușului Nuri Aga din Giurgiu sau solilor silistreni pe care pandurii i-au întâmpinat cu entuziasm, strigând, conform instrucțiunilor primite, „Să trăiască Sultanul".[1699] Ba chiar, Tudor i-a trimis la Silistra în a doua jumătate a lunii aprilie pe stolnicul Constantin Borănescu și pitarul Ioniță Jitianu. Totuși, contactele cu turcii nu aveau cum să treacă dincolo de nivelul vizitelor protocolare însoțite de schimburi de daruri, dacă revoluționarul român nu se arăta dispus să conlucreze militar cu Poarta pentru a zdrobi trupele eteriste ale lui Ipsilanti. Se pare chiar că, pentru a-l convinge să ia această decizie radicală, otomanii i-ar fi făgăduit că „sultanul avea să îl facă domnitor în Țara Românească".[1700] Colaborarea cu turcii era, de altfel, și soluția pe care i-o dicta lui Tudor un calcul politic la rece, numai că el a preferat să respecte, indiferent de consecințe, esența angajamentului său față de Eterie și de creștinii subjugați din Balcani. Aceasta, în condițiile în care o invazie otomană a Țării Românești era iminentă, odată ce Poarta trebuia cu orice preț să nimicească trupele eteriste, ce urmăreau să creeze un stat grec independent în teritorii aflate la multe sute de kilometri de spațiul geografic elenic.

Refuzând propunerea de alianță venită din partea turcilor, revoluționarul român devenea însă în mod automat un vrăjmaș declarat al Porții, ale cărei trupe trebuia să le înfrunte de unul singur, ca urmare

a rupturii survenite cu eteriștii. Câtă vreme n-a putut cunoaște numărul efectivelor pe care aveau să le trimită otomanii în Valahia, Tudor a pregătit în mod conștiincios rezistența antiotomană.

Mutându-se încă din 31 martie din casele Zoicăi Brâncoveanu în Mânăstirea Cotroceni,[1701] el s-a ocupat de fortificarea acesteia, poruncind „să se facă șanțuri cu tăbii și meterezuri împrejurul acesteia“,[1702] dar și să se depoziteze înăuntru „tot felul de proviziuni, mai cu seamă pesmeți și pastramă [...], ca și cum ar fi prevăzând și dânsul vreo înconjurare îndelungată“.[1703] Totodată, a luat în stăpânire și mânăstirile Radu Vodă, Mihai Vodă și Antim, pe care le pregătea să devină, la rândul lor, nuclee de rezistență antiotomană. În egală măsură, a depus eforturi intense pentru asigurarea finanțelor războiului, pentru procurarea de armament performant și muniție, pentru recrutarea de noi trupe, pentru ameliorarea pregătirii militare și întărirea disciplinei pandurilor.[1704] Totul, în condițiile în care nu doar unii boieri, ci și însuși mitropolitul Țării Românești, Dionisie, îi cereau, încă din primele zile ale lui aprilie, să abandoneze capitala, pentru a evita o confruntare cu turcii pe teritoriul acesteia. Atunci, Tudor a reacționat violent, făcând cunoscut „prea osfinției“ sale „că el de aici nu să arădică, nădăjduind la mila și la ajutorul lui Dumnezeu“, căci „cu rușine ne va fi să ne spăimântăm, încât să ne și tragem, în vreme ce suntem datori să ne jertfim pentru patria noastră, pentru care sunt și eu venit dinpreună cu norodul“[1705] (3 aprilie 1821).

O lună mai târziu, situația din principat avea să se schimbe însă radical, făcându-l pe revoluționar să renunțe la intențiile eroice în favoarea zicalei românești „fuga-i rușinoasă, dar e sănătoasă“. Turcii declanșaseră din mai multe direcții ofensiva generală împotriva Valahiei. Astfel, la 1 mai 1821, 10.000 de mii de pedestrași și 4.000 de călăreți au pornit din Giurgiu și Silistra asupra Bucureștilor, în vreme ce Oltenia a fost simultan atacată de peste 7.500 de oșteni din direcțiile Vidin, Ada Kaleh, Lom și Rahova.[1706] Numărul efectivelor otomane, ce depășea chiar și cele mai sumbre estimări ale lui Tudor, zădărnicea orice posibilitate de rezistență, în condițiile în care raportul de forțe ar fi fost de 1 român la 2,3 turci,[1707] pe lângă faptul că oastea otomană avea un grad superior de profesionalism față de panduri. Și totuși, chiar și așa, Tudor nu a cedat tentației de a se uni cu păgânii împotriva fraților de credință conduși de Ipsilanti („turcii au trimis de mai multe ori pe Nuri Aga la Tudor, pentru a-l convinge să acționeze împreună cu ei împotriva eteriștilor, dar niciodată n-au putut avea un răspuns hotărât“).[1708] Odată refuzată însă oferta de colaborare cu otomanii aflați deja „în Plătărești, în Frujunești (Frunzănești) și în

Tânganu", revoluționarul a fost nevoit ca „noaptea vineri în 13 (mai) spre sâmbătă" să se ridice „din Cotrăceni cu pandurii și arnăuții lui și au apucat drumu spre Pitești",[1709] cu scopul de a organiza rezistența antiotomană în Oltenia. La fel au procedat și trupele domnești de arnăuți, care au plecat, la rîndul lor, din capitală, lăsându-i pe locuitorii cetății de scaun la cheremul năvălitorilor – „și am rămas noi singuri în București" „și eram morți de jumătate; adăstam ca oile junghierea",[1710] scrie cojocarul Ioan Dobrescu, rememorând acele clipe de groază.

Pentru Tudor, părăsirea Bucureștilor a reprezentat o grea lovitură psihică, ce l-a adus în pragul colapsului. Nemaiputându-se controla, el și-a revărsat furia asupra camarazilor de arme. Astfel, în cursul retragerii, „într-o distanță de (doar) trei poștii, de la Bolintin și până la Găiești" „a omorât cu știreang și cu glonțul douăzeci și doi de panduri în vârsta tinereții, bravi și făcuți pentru război", pedepsindu-i pentru niște mici furtișaguri, în vreme ce la Bolintin răpusese „chiar cu mâna lui" „doi flăcăi panduri în vârstă de câte douăzeci de ani", pentru vina de a fi luat „de la o casă de țăran dintr-acel sat două trâmbe de pânză".[1711] Și nu s-a oprit acolo, nu doar continuând execuțiile, ci și obligându-și căpitanii să-i dea în scris că sunt personal responsabili cu capul pentru orice neorânduieli săvârșite de subordonații lor. Cum patru dintre aceștia au refuzat,[1712] Tudor le-a pus gând rău, spânzurându-l prin vicleșug de o salcie pe unul dintre ei (Ioniță Urdăreanu, „un bărbat de o statură robustă, în cea mai frumoasă vârstă a juneței sale, cu un păr galben ca beteala, care ajungea la genunche, și de o frumusețe nespusă"), iar pe celălalt care-i încăpuse pe mână (Iene Ienescu) legându-l doar fedeleș și zicând „că avea să-i dea patruzeci de topoare și să-l trimită la ocnă",[1713] ca urmare a rugăminților de a nu-l omorî venite din partea aghiotantului său.

Acest comportament de psihopat a determinat revolta căpitanilor de panduri, care s-au lăsat cu ușurință ademeniți de propunerile lui Dimitrie Macedonschi, adjunctul lui Tudor, dornic să preia el comanda oștirii românești. Acesta a recurs la ajutorul eteriștilor, ale căror trupe, conduse de Nicolae Ipsilanti și Iordache Olimpiotul, se întâlniseră la Golești cu pandurii, fără a se ciocni, dar și fără a fraterniza. Așa că același Iordache care-l inițiase pe Tudor în tainele organizației secrete și-a asumat și sarcina de a obține repudierea slugerului oltean de către panduri. Așa cum arată Mihai Cioranu, aghiotantul lui Tudor, prezent la evenimente, Olimpiotul a folosit, pe lângă argumentul execuțiilor abuzive ale unor panduri, și pe cel al colaborării lui Tudor cu turcii, dovedite prin niște scrisori prezentate spre adeverire tuturor oștenilor: „Iată faptele părintelui nostru! Iată planurile și credința comandirului

vostru! Cunoașteți dar chiar din scrisorile lui că nu vă omora în zadar; voia a omorî pe câți putea el, iar pe câți nu va putea, să vă dea în mâinile turcilor, ca să vă omoare păgânii",[1714] ar fi spus cu emfază grecul, determinându-i pe panduri să nu-l mai recunoască pe Tudor drept comandant. A putut astfel să-l aresteze și să-l ducă la Târgoviște, unde urma să fie judecat, conform codului Eteriei, pentru nesocotirea „jurământului întărit prin Sfânta Evanghelie",[1715] a cărui călcare este totdeauna pedepsită de „mânia dumnezeiască".[1716] Înainte de a fi deferit justiției eteriștilor, slugerul a fost „cercetat cu scumpătate" de „taxiarhul Vasile Caravia cu alți patru orânduiți",[1717] care, de bună seamă, nu s-au sfiit să recurgă la tortură pentru a-l determina să-și mărturisească nu atât vinovăția, cât averea. Totuși, urmărind ca lichidarea lui Tudor să se facă „cu forme", Ipsilanti „a alcătuit un tribunal de niște boieri ce se ziceau pământeni, ca Geartol și ca alți asemenea lui, ca să-l judece și să-l osândească".[1718] Sentința acestuia, dinainte știută, era, în esență, profund nedreaptă, întrucât Tudor nu trădase cauza creștinătății, refuzând să pactizeze cu turcii, în ciuda avantajelor personale ce i se ofereau. Dar, mai mult decât orice, executarea viteazului oltean echivala cu dezastrul definitiv pentru Ipsilanti și ai lui, a căror unică șansă de a rezista în fața trupelor otomane era aceea de a și-l atrage de partea lor pe Tudor, singurul care „cunoștea duhul pandurilor și putea a le ține cârma lor".[1719]

Pentru bucureșteni, retragerea acestora, dar și a arnăuților și a trupelor fidele Eteriei s-a dovedit, în ultimă instanță, salvatoare. Profitând de aceasta, în ziua de „duminecă mai 15" „vechilii consulaților", împreună cu „starostea de negustători, cu alte căpetenii"[1720] și „alții mulți parte bisericească și mirenească"[1721] „au eșit înaintea pașii (hagi Ahmet) afară cu plocon și au arătat tot păsul țării ce au pătimit de la apostați" și că sunt „supuși împărățiii și nici armă nimini dintre ei n-a rădicat".[1722] Iar demnitarul otoman, conștient că represaliile nediferențiate nu erau de natură să contribuie la restaurarea dominației otomane în Țara Românească, și-a mai temperat oștirile, „dând poruncă așchierilor nici vreunuia din raia rău să nu facă". Erau exceptați, desigur, *zavergiii* pe care turcii, pe „unde îi găsea, îi pedepsea după vina lor".[1723] Dar, cum oricine putea fi bănuit de participare la răzmeriță, mulți inocenți au căzut pradă răzbunării oarbe a păgânilor „de la 15 până la 23 (mai)", când „au tins turcii zalhana". De pildă, „în ziua de Sfinții Împărați Constandin și Elena", aceștia „au bătut în țepi" „unsprezece inși" „la capul Podului Târgului de Afară". Iar când au părăsit temporar capitala pentru a se război cu eteriștii, în urma

lor au mai ieșit la iveală și alte blestemății („mulțime de oameni morți s-a găsit prin helești eaie, iar un puț al dumnealui Grigorie Ghika [...] plin de trupuri împuțite“).[1724]

Crimele aveau să revină în București la ordinea zilei imediat după 22 iunie, când s-au înapoiat acolo „chehaia bei cu oarește care parte de oaste“.[1725] De pildă, pentru prăznuirea după cuviință a sfinților apostoli Petru și Pavel, chiar la sfârșitul liturghiei, „la ceasuri șase și jumătate din zi“, păgânii „au tăiat doisprezece creștini pă la toate răspântiile târgului“.[1726] Iar scenariul avea să se repete și în săptămânile următoare, semănând groaza în rândul populației bucureștene. O altă privelișteobișnuită ajunsese și cea a prizonierilor de pe frontul din nordul Munteniei și din Oltenia, târâți în lanțuri pe străzile capitalei, așa cum s-a întâmplat la „iulie 29, vineri, la un ceas din zi“, când turcii au adus la București „137 de apostați și nu numai apostați, ci și bieți creștini băjenari de la Mânăstirea Cozia, tot în lanțuri și fămei cu copii robiți, cu cuvânt că sunt ale apostaților“.[1727]

Turcii, care se întorseseră victorioși cu grosul oștirilor în capitală la 6 august 1821, nu se mulțumeau însă doar cu tăierea zavergiilor valahi, ci plănuiau, ca, drept răsplată pentru purtarea lor duplicitară, să-i răpună prin vicleșug și pe arnăuții bimbașei Sava, „lupul supt piele de oaie“, „talerul cu două fețe“, „câinele ce-și mișca coada la mulți“.[1728] Urmărind să-i risipească acestuia orice umbră de bănuială, chehaia bei l-a poftit sâmbătă seara, 6 august, împreună cu aghiotanții, la reședința sa, unde „i-a îmbrăcat (pe toți) cu capoturi și le-a mulțumit pentru că au arătat slujbă, cinstindu-i cu cafele, după obicei“.[1729] Invitația s-a repetat și a doua zi după slujbă, când Sava și mai-marii arnăuților, care nu se așteptau la nimic rău, fură întâmpinați în „casele Belului din Ișlicari“[1730] „cu pistoale“, de „căzură câte trei morți cu răcnet mare, urlând sala tocmai ca de un tunet“.[1731] Turcii „le tăiară apoi capetele, iar trupurile le aruncară pe ferestre în pod“,[1732] după care dădură buzna „pe la casele pe la care era conăciți oamenii Savii“ pentru „a-i tăia și a-i împușca“, ca să se aleagă cu mahmudia făgăduită de chehaia bei pentru orice „cap de arnăut din tacâmul Savii“.[1733] Așa că „ce să vezi? Turci, alergături pă toate ulițile și nu numai arnăut pierdea, ci cine le ișa înainte îl omoria, de sta trupurile pă toate ulițele ca bordușii fără de capete“.[1734] Luați prin surprindere, arnăuții au reprezentat, în principiu, o pradă ușoară pentru turci. Totuși, „cei din mahalaua Tabacilor, din casele serdarului Marco“ izbutiră să se adăpostească în „biserica Oltenilor“,[1735] unde se baricadară, trăgând asupra asediatorilor de la ferestre sau din clopotniță. În replică, turcii au adus tunuri și „au bătut sfânta beserică de sâmbătă

pe la prânzucior până în duminică în diseară, până s-au aprins învelitoarea și au apucat focul și înlăuntru".[1736] Așa că, în cele din urmă, „nemaiputând răbda dogoarea focului și cumplita sete" unii arnăuți au sărit afară din clopotniță, dar „i-au coprins focul de au ars și au venit rostogol jos", iar alții au ieșit pe ferestre, dar au fost împușcați fără milă. „Alții în biserică au ars, alții au năvălit afară cu iataganele în mâini", fiind fugăriți de turci, care, în cele din urmă, i-au doborât.

„Așa se curăți țara de arnăuți și de zavergii",[1737] dar și de fanarioți, căci izbucnirea revoluției grecești în Peloponez i-a determinat pe turci să le retragă familiilor nobile din Constantinopol privilegiul de a deține domniile celor două Principate române.

În cetatea de scaun a Bucureștilor, 2 noiembrie 2014

Note

Cadrul geografic

1. Varianta franceză a acestui text introductiv (*Le Cadre géographique de Bucarest à l'époque phanariote (1716–1821)* a apărut în *Revue roumaine de géographie / Romanian Journal of Geography*, vol. 58 (1), 2014, pp. 87–97.
2. George Potra, *Din Bucureştii de ieri*, vol. I, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1990, p. 17.
3. Anton Maria del Chiaro, *Revoluţiile Valahiei* (după textul reeditat de Nicolae Iorga), în românește de S. Cris-Cristian, cu o introducere de N. Iorga, Viața Românească, Iași, 1929, p. 111.
4. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, pp. 137–139; Tudor Dinu, *Dimitrie Cantemir şi Nicolae Mavrocordat. Rivalităţi politice şi literare la începutul secolului XVIII*, Editura Humanitas, București, 2011, pp. 254–256.
5. P.P. Panaitescu, *Cum au ajuns Bucureştii capitala ţării?*, în *Interpretări românești. Studii de istorie economică şi socială*, ediția a II-a, postfață, note și comentarii de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, Editura Enciclopedică, București, 1994, pp. 167–168.
6. Ion Iordan, *Zona periurbană a Bucureştiului*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1973, p. 31.
7. *Istoria oraşului Bucureşti*, vol. I, redactor responsabil Florian Georgescu, Muzeul de Istorie a Orașului București, 1965, p. 19.
8. *Călători străini despre ţările române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, vol. I (1800–1821), volum îngrijit de Georgeta Filitti, Beatrice Marinescu, Șerban Rădulescu-Zoner, Maria Stroia (secretar de volum), redactor responsabil Paul Cernovodeanu, Editura Academiei Române, București, 2004, p. 685.
9. Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureştilor*, ediția a II-a revăzută și adăugită, Editura Sport-Turism, București, 1979, p. 20.
10. *Ibidem*, p. 19. Evident, datele citate descriu o situație mult mai recentă, întrucât, în secolul al XVIII-lea, nu se efectuau măsurători de specialitate.
11. Florian Georgescu, Alexandru Cebuc, Petre Daiche, *Alimentarea cu apă – Canalizarea Dâmboviţei – Asanarea lacurilor din nordul capitalei*, Muzeul de Istorie a Orașului București, 1966, p. 108.
12. Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureştilor*, *ed. cit.*, p. 21.
13. Florian Georgescu, Alexandru Cebuc, Petre Daiche, *op. cit.*, p. 109.
14. Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureştilor*, *ed. cit.*, pp. 21–22.
15. Arhivele Statului București, *Documente istorice*, CXCIII–99, *apud* George Potra, *Din Bucureştii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 202.

16. *Călători străini despre țările române*, vol. X, partea 1, volum îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru și Paul Cernovodeanu (redactor responsabil), Editura Academiei Române, București, 2000, p. 145.
17. *Ibidem*, vol. I, p. 465.
18. George Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București (1594–1821)*. Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1961, p. 404.
19. G. Ionnescu-Gion, *Istoria Bucurescilor*, Editura Socec, București, 1899 (ediție anastatică, Editura Tehnopress, Iași, 2003, reprint 2008), p. 308.
20. François Recordon, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 671.
21. *Călători străini despre țările române*, vol. X, partea a II-a, volum îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu (redactor responsabil), Editura Academiei Române, București, 2001, p. 1227.
22. Căpitanul Thomassin, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, pp. 641–642.
23. *Cronicul protosinghelului Naum Râmniceanu de la 1768 la 1810*, în Constantin Erbiceanu, *Cronicari greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, Editura Cronicar, București, 2003, p. 266.
24. Louis Allier de Hauteroche, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 194.
25. William Mac Michael, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 745.
26. Constantino-Guglielmo Rudolf, în *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 435.
27. Thomas Thornton, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 389.
28. Ion Iordan, *op. cit.*, p. 31.
29. *Călători străini despre țările române*, vol. IX, volum îngrijit de Maria Holban (redactor responsabil), Maria M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru și Paul Cernovodeanu, Editura Academiei Române, București, 1997, p. 207.
30. *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1284.
31. Căpitanul Thomassin, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 642.
32. Colonelul Baron Karl von Götze, în *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1015.
33. François Recordon, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 663.
34. Thomas Thornton, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 389.
35. William Wilkinson, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 637.
36. *Ibidem*.
37. François Recordon, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 117.
38. William Wilkinson, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 637.
39. *Ibidem*.
40. François Recordon, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, pp. 665–666.
41. *Ibidem*, p. 661.
42. *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1167.
43. *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 339.
44. *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1131.
45. *Ibidem*, p. 1167.
46. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 642.
47. Ion Iordan, *op. cit.*, p. 72.
48. Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, *ed. cit.*, p. 269.

49. George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 196.
50. *Ibidem*, p. 191.
51. Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, *ed. cit.*, p. 271.

Topografie și populație

52. *Ibidem*, pp. 206–207.
53. Panait I. Panait, *Orașul București în timpul domniei lui Constantin Vodă Brâncoveanul*, în *București. Materiale de istorie și muzeografie*, XI, București 1992, p. 47.
54. V.A. Urechia, *Istoria românilor, curs făcut la Facultatea de Litere din Bucuresci dupe documente inedite*, tomul X, partea A, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl", Bucuresci, 1900, p. 6.
55. *Idem*, *Istoria românilor, curs făcut la Facultatea de Litere din Bucuresci*, seria de volume pentru 1774–1786, tomul I, Lito-tipografia „Carol Göbl", Bucuresci, 1891, pp. 310–311.
56. *Ibidem*, pp. 496–497.
57. George Potra, *Documente... (1594–1821)*, *ed. cit.*, p. 740.
58. *Ibidem*, pp. 696–697.
59. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul X, partea A, *ed. cit.*, p. 796.
60. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul I, *ed. cit.*, p. 309.
61. *Ibidem*, pp. 394–395.
62. *Ibidem*, p. 311.
63. *Ibidem*, p. 309.
64. George Potra, *Documente... (1594–1821)*, *ed. cit.*, p. 696.
65. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul I, *ed. cit.*, p. 496.
66. Pentru o trecere recentă în revistă a acestor planuri, vezi Andrei Pănoiu, *Evoluția orașului București*, Editura Fundației Arhitext Design, București, 2011, pp. 22–47 (text pp. 22–23, 30–31, 42–43).
67. Paul Păltânea, *Un plan necunoscut al orașului București*, în *Revista de istorie*, 36, 1983, pp. 296–301.
68. George Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București (1634–1800)*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1982, pp. 287–289.
69. George Potra, *Documente... (1594–1821)*, *ed. cit.*, p. 553.
70. *Ibidem*, p. 280.
71. „Voievod și domn al Țării Românești" (*lb. slavonă*).
72. George Potra, *Documente... (1634–1800)*, *ed. cit.*, p. 189.
73. *Ibidem*, p. 191.
74. *Ibidem*, p. 274.
75. *Documente privind istoria orașului București* (comitetul de redacție: Florian Georgescu – redactor responsabil, Paul Cernovodeanu, Ioana Cristache Panait), S.P.C. Muzeul de Istorie a Orașului București, București, 1960, p. 137.
76. G. Ionnescu-Gion, *op. cit.*, pp. 318–319.
77. V.A. Urechia, *Istoria românilor, curs făcut la Facultatea de Litere din Bucuresci dupe documente inedite*, seria 1786–1800, tomul III (V al seriilor 1774–1800), Tipografia și fonderia de litere Thoma Basilescu, Bucuresci, 1893, p. 379.

78. *Idem, Istoria românilor, curs făcut la Facultatea de Litere din Bucuresci dupe documente inedite*, seria 1786–1800, tomul II, Tipografia „Gutenberg" Joseph Göbl, Bucuresci, 1892, p. 118.
79. *Ibidem*, p. 358.
80. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 376.
81. George Potra, *Documente... (1594–1821)*, *ed. cit.*, p. 745.
82. G. Ionnescu-Gion, *op. cit.*, pp. 318–319. Din nou, prin înmulțirea numărului total de case cu cifra medie de suflete propusă pentru o gospodărie.
83. George Potra, *Documente... (1594–1821)*, *ed. cit.*, p. 745.
84. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, pp. 355–356.
85. *Călători străini...*, vol. IX, *ed. cit.*, p. 389.
86. *Ibidem*, p. 324.
87. *Ibidem*, p. 395.
88. *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 214.
89. *Apud* Dan Berindei, *Oraşul Bucureşti, reşedinţă şi capitală a Ţării Româneşti (1459–1862)*, București, 1963, p. 142.
90. *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 787.
91. *Ibidem*, p. 766.
92. *Ibidem*, p. 933.
93. *Ibidem*, p. 1247.
94. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 90.
95. *Ibidem*, p. 406.
96. *Ibidem*, p. 602.
97. *Călători străini...*, vol. IX, *ed. cit.*, p. 389.
98. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 385.
99. *Idem, Istoria românilor, curs făcut la Facultatea de Litere din Bucuresci dupe documente inedite*, seria de volume pentru 1774–1821, tomul VIII, Tipografia și Fonderia de Litere Thoma Basilescu, Bucuresci, 1897, p. 228.
100. *Idem, Istoria românilor, curs făcut la Facultatea de Litere din Bucuresci dupe documente inedite*, seria 1800–1830, tomul IX (al II-lea al seriei 1800–1830), Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl", Bucuresci, 1896, p. 596.
101. *Idem, Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 366.
102. *Idem, Istoria românilor...*, tomul X, partea A, *ed. cit.*, p. 710.
103. *Idem, Istoria românilor, curs făcut la Facultatea de Litere din Bucuresci dupe documente inedite*, seria 1800–1830, tomul XII (al V-lea al seriei 1800–1830), Tipografia și Fonderia de Litere Thoma Basilescu, Bucuresci, 1898, p. 301.
104. *Idem, Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 396.
105. *Idem, Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 301.
106. *Idem, Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, pp. 408–409.
107. 11 decembrie 1791.
108. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul VIII, *ed. cit.*, p. 111.
109. *Ibidem*, pp. 679–680.
110. George Potra, *Documente... (1594–1821)*, *ed. cit.*, pp. 740–741.
111. *Documente privind istoria oraşului Bucureşti*, *ed. cit.*, p. 129.
112. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, pp. 372–373.
113. *Idem, Istoria românilor...*, tomul X, partea A, *ed. cit.*, p. 705.

114. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul I, *ed. cit.*, p. 312.
115. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul IX, *ed. cit.*, p. 601.
116. George Potra, *Documente... (1594–1821)*, *ed. cit.*, p. 631.
117. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul X, partea A, *ed. cit.*, p. 717.
118. *Idem*, *Istoria românilor*, *curs făcut la Facultatea de Litere din Bucuresci dupe documente inedite*, seria 1774–1800, tomul VII (al V-lea al seriei 1786–1800), Tipografia și Fonderia de Litere Thoma Basilescu, Bucuresci, 1894, p. 217.
119. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul IX, *ed. cit.*, p. 603.
120. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul VIII, *ed. cit.*, p. 681.
121. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul IX, *ed. cit.*, p. 603.
122. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul X, partea A, *ed. cit.*, p. 718.
123. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, pp. 307–308; V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 389.
124. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1960, p. 153.
125. *Ibidem*, p. 390.
126. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul IX, *ed. cit.*, p. 600.
127. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 389.
128. *Ibidem*, p. 390
129. Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, *ed. cit.*, p. 318.
130. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 391.
131. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul X, partea A, *ed. cit.*, p. 720.
132. *Views in Turkey, in Europe and Asia, comprising Romelia, Bulgaria, Wallachia, Syria and Palestina*, selected from the collection of Sir Robert Ainslie, London, 1801. O reproducere în culori disponibilă în *Lumea românească în imagini (secolele XV–XIX)*, text Irina Spirescu, Cătălina Macovei, Noi Mediaprint, București, 2011, p. 56.
133. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul X, partea A, *ed. cit.*, p. 719.
134. *Idem*, Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 389.
135. *Ibidem*, p. 391.
136. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul IX, *ed. cit.*, p.601.

Construcții civile

137. Datele disponibile despre clădirile spitalelor și școlilor bucureștene din epocă vor fi prezentate în capitolele dedicate asistenței medicale și, respectiv, educației.
138. Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Adrian Anghelescu, Editura „Eminescu", București, 1981, p. 299.
139. De la Mottraye, *Thravels through Europe*, vol. II, London, 1723, pp. 171–172, *apud* Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 33.
140. Radu Greceanu, *Cronica*, în *Cronicari munteni*, 3, ediție îngrijită de Mihail Gregorian, Editura Minerva, București, 1984, p. 200.
141. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 7.
142. Radu Popescu, *apud* Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 31.
143. Radu Greceanu, *op. cit.*, în *ed. cit.*, p. 51.

144. *Bucureşti: rezultatele săpăturilor arheologice şi ale cercetărilor istorice din anul 1953*, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1954, pp. 205–256.
145. Panait I. Panait, Aristide Ștefănescu, *Muzeul Curtea Veche Palatul Voievodal*, Muzeul de Istorie a Municipiului București, 1973, pp. 57–58.
146. *Ibidem*, p. 58.
147. Radu Greceanu, *op. cit.*, în *ed. cit.*, p. 112.
148. Panait I. Panait, Aristide Ștefănescu, *op. cit.*, p. 55.
149. *Ibidem*, p. 57.
150. *Ibidem*, p. 58.
151. Horia Teodoru, *Baia Curţii Domneşti din Bucureşti*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice* (XXXVI), 1943, pp. 167–172.
152. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 9.
153. Radu Greceanu, *op. cit.*, în *ed. cit.*, p. 31.
154. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 9.
155. Radu Greceanu, *op. cit.*, în *ed. cit.*, p. 31.
156. Panait I. Panait, Aristide Ștefănescu, *op. cit.*, p. 82.
157. Radu Greceanu, *op. cit.*, în *ed. cit.*, p. 200.
158. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 9.
159. Panait I. Panait, Aristide Ștefănescu, *op. cit.*, p. 61.
160. Edmond Chishull, *apud* Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, *ed. cit.*, p. 299.
161. Radu Popescu vornicul, *Istoriile domnilor Ţării Româneşti*, introducere și ediție critică de Constantin Grecescu, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1963, pp. 241–242.
162. Panait I. Panait, Aristide Ștefănescu, *op. cit.*, p. 64.
163. Konstantinos Dapontes, *Éphémérides Daces ou Chronique de la guerre de quatre ans (1736–1739)*, publiée, traduite et annotée par Émile Legrand, tome IIe, Ernest Leroux Éditeur, Paris, 1861, p. 101.
164. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 34.
165. Panait I. Panait, Aristide Ștefănescu, *op. cit.*, p. 66.
166. Cristian Moisescu, *Biserica Curtea Veche*, Editura Meridiane, București, 1967, p. 14.
167. Panait I. Panait, Aristide Ștefănescu, *op. cit.*, p. 68.
168. Marele Hrisov al Mânăstirii Pantelimon, *apud* G. Ionnescu-Gion, *op. cit.*, p. 125.
169. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 34.
170. G. Ionnescu-Gion, *op. cit.*, p. 126 (Urechia, II, 529 – trimitere greșită).
171. *Revista istorică*, XVI (1930), p. 203.
172. Panait I. Panait, Aristide Ștefănescu, *op. cit.*, p. 68.
173. Pitac al lui Alexandru Moruzi din 17 decembrie 1793 la V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 414.
174. I. Ionașcu, *Un plan inedit al Curţii Vechi din 1799*, în *Revista istorică română*, XIII, 1943, p. 67.
175. *Ibidem*, p. 68.
176. Al. Busuioceanu, *Un palat domnesc din vremea fanarioţilor: Curtea Nouă din Bucureşti*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, XXII/1929, p. 123.

177. *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, pp. 462–463.
178. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 36.
179. Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIV, partea II, Atelierele Grafice Socec & Co., București, 1915, pp. 1231–1232.
180. *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 462.
181. *Ibidem*, p. 721.
182. *Ibidem*, p. 787.
183. *Istoria generală a Daciei sau a Transilvaniei, Țării Muntenești și a Moldovei*, traducere din grecește de George Sion, Editura Valahia, București, 2008, p. 314.
184. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 36.
185. Panait I. Panait, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice de la Curtea Nouă din București*, în *Materiale și cercetări arheologice*, a XIII-a Sesiune de Rapoarte Arheologice, Oradea, 1979, p. 396.
186. *Ibidem*, pp. 395–398; Panait I. Panait, *Cercetări privind palatul Curții Noi din București*, în *Materiale și cercetări arheologice*, a XIV-a Sesiune de Rapoarte Arheologice, Tulcea, 1980, pp. 632–635; Panait I. Panait, *Cercetări arheologice la Palatul domnesc de la Curtea Nouă din București*, în *Materiale și cercetări arheologice*, a XV-a Sesiune de Rapoarte Arheologice, Brașov, 1981, pp. 537–540.
187. Cercetările arheologice din campania 1980 au dezvelit 2.040 m^2 (*cf.* Panait I. Panait, *Cercetări arheologice la Palatul domnesc de la Curtea Nouă...*, în *loc. cit.*, p. 539).
188. Gheorghe Cantea (Cantacuzino), *Cercetări arheologice pe dealul Mihai Vodă și împrejurimi*, în *Bucureștii de odinioară în lumina săpăturilor arheologice*, sub redacția I. Ionașcu, Editura Științifică, București, 1959, p. 119.
189. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 37.
190. Panait I. Panait, *Cercetări privind palatul Curții Noi din București...*, în *loc. cit.*, p. 634.
191. Vince Batthyány, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 91.
192. Christine Reinhard, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 288.
193. Panait I. Panait, *Cercetări arheologice la Palatul domnesc de la Curtea Nouă din București...*, în *loc. cit.*, p. 539.
194. *Idem*, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice de la Curtea Nouă...*, în *loc. cit.*, p. 397.
195. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 287.
196. Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIX, partea I, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl", București, 1922, p. 571.
197. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 37, V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 364.
198. Toate documentele citate mai jos se regăsesc la V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul VII, *ed. cit.*, pp. 223–226.
199. *Ibidem*, p. 225.
200. Panait I. Panait, *Cercetări privind palatul Curții Noi din București...*, în *loc. cit.*, p. 634.
201. Dionisie Eclisiarhul, *Cronograful Țării Românești*, cu o prefață de dr. C.S. Nicolăescu-Plopșor, Tipografia „Episcopul Vartolomeiu", Râmnicu Vâlcea, 1934, p. 96.

202. Dionisie Fotino, *Istoria generală a Daciei...*, *ed. cit.*, p. 330.
203. *Stihuri asupra venirii nemţilor în Bucureşti şi asupra pieirii voievodului Hangerli de un anonym*, editate de Gregoriu Gr. Tocilescu, în *Revista pentru istorie, archeologie şi filologie*, anul I, vol. I, fasc. II, 1883, p. 330.
204. Constantin C. Giurescu, *Uciderea voievodului Constantin Hangerli – o povestire în versuri necunoscută*, în *Revista istorică*, XII (10–12), 1926, p. 325.
205. *Stihuri asupra venirii nemţilor în Bucureşti...*, *ed. cit.*, p. 329.
206. *Ibidem*. „Valea frate făcut de ocară (?) / nu fi trist că eşti mazil [mazilit] / deşi cârmuirea te-a trimis mazil / nu fi amărât / că precum ţi-am arătat / prin mujdeaua ce ţi-am dat / la Moldova eşti mutat / iaca, să citeşti firmanul / pă Güzel să-l prinzi (?) / fără să citeşti aceasta / prin urmare, iaca firmanu să-l citeşti / să te pliroforiseşti (traducerea textului turcesc de prof. dr. Luminiţa Munteanu).
207. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 331.
208. *Stihuri asupra venirii nemţilor în Bucureşti...*, *ed. cit.*, p. 330.
209. Constantin C. Giurescu, *Uciderea voievodului Constantin Hangerli...*, *ed. cit.*, p. 326.
210. Dionisie Eclisiarhul, *Cronograful Ţării Româneşti*, *ed. cit.*, p. 104.
211. Constantin C. Giurescu, *Uciderea voievodului Constantin Hangerli...*, *ed. cit.*, p. 327.
212. Zilot Românul, *Ultima cronică română din epoca fanarioţilor*, Bucureşti. 1884, p. 13.
213. Constantin C. Giurescu, *Uciderea voievodului Constantin Hangerli...*, *ed. cit.*, p. 323.
214. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 333.
215. *Ibidem*, p. 346.
216. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu (1802–1830)*, ediţia Ilie Corfus, în *Studii şi articole de istorie*, VIII (1968), p. 321.
217. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 346.
218. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, pp. 321–322.
219. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 347.
220. *Ibidem*, p. 353.
221. *Cronicul protosinghelului Naum Râmniceanu...*, în *ed. cit.*, p. 264
222. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 288.
223. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 398.
224. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 337.
225. Nicolae Iorga, *Manuscrisele Mânăstirii Cernica aflătoare azi la Academia Română: inventariu şi extrase*, Tipografia Cărţilor Bisericeşti, Bucureşti, 1902. pp. 21–22.
226. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 563.
227. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul X, partea II, *ed. cit.*, pp.19–20, nota 2.
228. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, pp. 563–564.
229. Panait I. Panait, *Cercetări privind palatul Curţii Noi din Bucureşti...*, în *loc. cit.*, p. 634.
230. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 34.
231. Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XX. Cernăuţi, 1940, pp. 181–182.

232. William Wilkinson, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, pp. 626–627.
233. Nicolae Filimon, *Ciocoii vechi și noi*, postfață, bibliografie și aparat critic de Lucian Chișu, Editura Minerva, București, 1990, p. 21.
234. William Wilkinson, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, pp. 626–627.
235. Nicolae Filimon, *op. cit.*, p. 21.
236. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 711.
237. *Ibidem*, p. 805.
238. *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, vol. II (1822–1830), coordonatori Paul Cernovodeanu și Daniela Bușă, Editura Academiei Române, București, 2005, p. 96.
239. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 745; Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XX, *ed. cit.*, pp. 181–182.
240. Nicolae Filimon, *op. cit.*, p. 21.
241. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 717.
242. *Ibidem*, p. 745.
243. *Ibidem*, p. 805.
244. *Ibidem*, p. 707.
245. Nicolae Filimon, *op. cit.*, p. 22.
246. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 805.
247. Nicolae Filimon, *op. cit.*, p. 21.
248. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 746.
249. Konstantinos Dapontes, *Éphémérides Daces...*, vol. II, *ed. cit.*, p. 101.
250. Arhivele Statului din București, Mânăstirea Mihai Vodă, III/6, *apud* Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 45.
251. Gheorghe Cantea (Cantacuzino), *Cercetări arheologice pe dealul Mihai Vodă...*, în *loc. cit.*, p. 100.
252. *Ibidem*, p. 110.
253. George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, vol. I, p. 125.
254. Vezi imaginea în *Lumea românească în imagini...*, *ed. cit.*, p. 84.
255. *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, pp. 1207–1208.
256. Nu este exclus ca primirea lui Kutuzov să fi avut totuși loc la Cotroceni, relatările existente cu privire la aceasta nepermițându-ne să tragem o concluzie certă.
257. George Potra, *Bucureștii văzuți de călători străini (secolele XVI–XIX)*, Editura Academiei Române, București, 1992, p. 84.
258. *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1168.
259. Gheorghe Cantea (Cantacuzino), *Cercetări arheologice pe dealul Mihai Vodă...*, în *loc. cit.*, p. 101.
260. În principal, catagrafia din 27 ianuarie 1856 (*Istoria Cotrocenilor în documente [secolele XVII–XX]*, coordonatori Carmen Păsculescu-Florian, Marian Constantin, Editura Sigma, București, 2001, pp. 127–142) și, respectiv, planul lui Anton Hefft din 1852 (*apud* Mihail Minel Ipate, *Cotroceni – o reședință domnească în epoca modernă*, teză de doctorat, Universitatea din București, Facultatea de Istorie, p. 36).
261. Panait I. Panait, *Arheologia Cotrocenilor*, în *Cercetări arheologice în București* VI (2005), p. 250.

262. Nicolae Vlădescu, *Restaurarea palatului Cotroceni, 1976–1985*, în *Revista monumentelor istorice*, nr. 1–2/1997, pp. 82–83; Mihail Minel Ipate, *Cotroceni...*, în *loc. cit.*, pp. 35–36.
263. Nicolae Vlădescu, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 81.
264. *Ibidem*.
265. *Călători străini...*, vol. IX, *ed. cit.*, p. 256.
266. Domenico Sestini, în *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 340.
267. Nicolae Vlădescu, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 84.
268. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 49.
269. *Istoria Cotrocenilor în documente (secolele XVII–XX)*, *ed. cit.*, p. 133.
270. Nicolae Vlădescu, *op. cit.*, în *loc. cit.*, p. 84.
271. Radu Popescu Vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, *ed. cit.*, p. 241.
272. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 49.
273. Konstantinos Dapontes, *Éphémérides Daces...*, vol. II, *ed. cit.*, pp. 21–23.
274. Gheorghe M. Ionescu, *Istoria Cotrocenilor, Lupescilor (Sf. Elefterie) și Grozăvescilor: studiu basat pe documente din Archivele Statului, din secțiunea manuscriselor de la Academia Română cum și din alte biblioteci publice și particulare*, Tipografia și Fonderia de Litere Thoma Basilescu, București. 1902, pp. 93–95.
275. Radu Popescu Vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, *ed. cit.*, p. 246.
276. Mihail Minel Ipate, *Cotroceni...*, în *loc. cit.*, p. 51.
277. Poeții Văcărești, *Opere*, ediție critică, studiu introductiv, note, glosar, bibliografie și indice de Cornel Cîrstoiu, Editura Minerva, București, 1982, p. 320.
278. Minel Ipate, *Tudor Vladimirescu și Cotrocenii*, în Muzeul Național Cotroceni. *Studii și articole de istorie și istorie a artei*, coordonatori Diana Fotescu și Marian Constantin, Editura Sigma, București, 2001, pp. 114, 117.
279. *Cronica meșteșugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 351.
280. *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. V, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1962.
281. Gh. Bogdan Duică, Gh. Popa-Lisseanu, *Viața și opera lui Gheorghe Lazăr*, București, 1924, p. 274.
282. *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. V, *ed. cit.*, p. 67.
283. *Cronica meșteșugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 352.
284. Tudor Dinu, *Dimitrie Cantemir și Nicolae Mavrocordat...*, *ed. cit.*, p. 360.
285. Alexandru Panaitescu, *Remember Mânăstirea Văcărești*, Editura Simetria, București, 2008, pp. 117–119; Octavian-Dumitru Marinescu, *Mânăstirea Văcărești din București, de la origini până astăzi*, Editura Basilica a Patriarhiei Române, București, 2012, pp. 189–191.
286. În capitolul *Arhitectura*, în Academia Română, *Istoria românilor*, vol. VI, *Românii între Europa Clasică și Europa Luminilor (1711–1821)*, coordonatori Paul Cernovodeanu și Nicolae Edroiu, Editura Enciclopedică, București, 2002, p. 892.
287. Alexandru Panaitescu, *op. cit.*, p. 118.
288. Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIV, partea a III-a, Atelierele Grafice Socec, București, 1936, pp. 145–156, text

reprodus și în Octavian-Dumitru Marinescu, *Mânăstirea Văcărești din București...*, *ed. cit.*, pp. 315–326.

289. Tudor Dinu, *Dimitrie Cantemir și Nicolae Mavrocordat...*, *ed. cit.*, pp. 364–365.
290. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 653.
291. *Ibidem*, pp. 653–657.
292. Document din 2 martie 1724 – Arhivele Statului București: Mânăstirea Radu Vodă, ms. 256, f. 19, *apud* Nicolae Stoicescu, *Vechi monumente bucureștene. I. Casa Mavrocordaților de la Foișor*, în *București. Materiale de istorie și muzeografie*, I (1964), p. 341.
293. Tudor Dinu, *Dimitrie Cantemir și Nicolae Mavrocordat...*, *ed. cit.*, pp. 181–182 și, respectiv, 326–333.
294. Mioara Turcu și arh. Const. Marinescu, *Considerații privind „Foișorul Mavrocordaților", București*, în *Materiale de istorie și muzeografie*, VI (1968), pp. 119–126.
295. *Ibidem*, p. 121.
296. Tereza Sinigalia, *Arhitectura civilă de zid din Țara Românească in secolele XIV–XVIII*, Editura Vremea, București, 2000, p. 589.
297. Document din 17 octombrie 1746 – Arhivele Statului București: Mânăstirea Radu Vodă, XLII/12 *apud* Nicolae Stoicescu, *Vechi monumente bucureștene. I. Casa Mavrocordaților...*, în *loc. cit.*, p. 342.
298. Mioara Turcu și arh. Const. Marinescu, *Considerații privind „Foișorul Mavrocordaților"...*, în *loc. cit.*, p. 121.
299. Konstantinos Dapontes, *Éphémérides Daces...*, vol. II, *ed. cit.*, p. 27.
300. Ion Ghica, *Bucureștiul industrial și politic*, în *Opere*, vol. II, ediție îngrijită, glosar, bibliografie și introducere de Ion Roman, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București,1956, p. 296.
301. Este vorba de așa-numita Casă Melik de pe strada Spătarului nr. 22.
302. Ion Ghica, *op. cit.*, în *ed. cit.*, p. 304.
303. François Recordon, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 683.
304. Thomas Thornton, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, pp. 387–388.
305. Ion Ghica, *op. cit.*, în *ed. cit.*, pp. 317–318.
306. *Ibidem*, p. 304.
307. *Ibidem*, p. 318.
308. William Hunter, în *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1102. *Cf.* Thomas Thornton, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 387.
309. Stephan Ignaz Raicevich, în *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 507.
310. François Recordon, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, pp. 663, 683. *Cf.* Ignati Iakovenko, *ibidem*, p. 825.
311. Ion Ghica, *op. cit.*, în *ed. cit.*, p. 304.
312. François Recordon, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 683.
313. *Ibidem.*
314. Christine Reinhard, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 287.
315. François Recordon, *ibidem*, p. 683.
316. *Ibidem.*
317. Ion Ghica, *op. cit.*, în *ed. cit.*, p. 304. *Cf.* William Hunter, în *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1102.

318. *Ibidem.*
319. François Recordon, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 683.
320. Robert Ker Porter, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 838.
321. *Ibidem.*
322. Christine Reinhard, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 287.
323. Jenne-Lebprecht, în *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 742.
324. François Recordon, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 683.
325. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 287.
326. *Ibidem.*
327. Christine Reinhard, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 287.
328. François Recordon, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 683.
329. Luigi Mayer, în *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1227.
330. François Recordon, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 683.
331. *Ibidem.*
332. Prof. Constantin Moisil, *Bucureştii vechi. Schiţă istorică şi urbanistică*. Bucureşti, 1932, p. 28.
333. Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*. Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1982, pp. 467–468.
334. Luigi Mayer, în *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1227.
335. Jenne-Lebprecht, în *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 742.
336. François Recordon, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 683.
337. *Ibidem*, p. 663.
338. Robert Ker Porter, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 838.
339. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 67, nota 4.
340. George Potra, *Documente... (1594–1821)*, *ed. cit.*, pp. 252–253.
341. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 69.
342. Al. Alexianu, *Un bucureştean de altădată: Risipitorul logofăt Dudescu*, Editura Nagard, Roma, *s. a.*, p. 8.
343. Poem publicat de Cezar Bolliac, în *Buciumul* nr. 49 (1863). *Cf.* Poeții Văcărești, *Versuri alese*, ediție îngrijită de Elena Piru, cu o introducere de Al. Piru, Editura pentru Literatură, București, 1961, p. XVII.
344. Poeţii Văcăreşti, *Opere*, *ed. cit.*, p. 324.
345. *Apud* Alexandru Odobescu, *Opere*, vol. II, text critic și variante de Marta Anineanu, notă de Virgil Cândea, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1967, p. 65.
346. *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 722.
347. *Ibidem*, p. 436.
348. *Ibidem*, p. 459.
349. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, pp. 69–70, unde sunt prezentate datele obținute în urma săpăturilor arheologice, pe care le sintetizăm în ceea ce urmează.
350. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 69.
351. *Ibidem*, p. 69.
352. V.A. Urechia, *Istoria românilor, curs făcut la Facultatea de Litere din Bucuresci dupe documente inedite*, seria 1800–1834, tomul XI, Tipografia și fonderia de litere Thoma Basilescu, Bucuresci, 1900, pp. 446–447.

353. Al. Alexianu, *Un bucureştean de altădată...*, *ed. cit.*, pp. 114–115, nota 250.
354. *Ibidem*, p. 73.
355. Ion Ghica, *op. cit.*, în *ed. cit.*, pp. 318–319.
356. G. Ionnescu-Gion, *op. cit.*, pp. 325–326.
357. Gheorghe Cantacuzino, *O mare locuinţă feudală descoperită prin săpături arheologice în Bucureşti*, în *Cercetări arheologice în Bucureşti*, vol. II, Bucureşti, 1965, p. 325.
358. *Ibidem*, pp. 331, 336.
359. *Ibidem*, p. 325.
360. *Ibidem*, pp. 331, 336.
361. De altă părere este Gheorghe Cantacuzino, *O mare locuinţă feudală...*, în *loc. cit.*, pp. 336, 339.
362. Emanoil Hagi Mosco, *O casă veche boierească în mahalaua Colţei*, în *Bucureştii vechi*, I–V (1930–1934), pp. 80–86.
363. *Ibidem*, p. 84.
364. Realizăm această descriere, în principal, pe baza unei vechi fotografii alb-negru publicate atât de Emanoil Hagi Mosco, *op. cit.*, p. 82, cât şi de Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 75.
365. Arh. Paul Smărăndescu, *O casă veche: Casa Melik*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, XXIV (1931), p. 137.
366. George Potra, *Din Bucureştii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 448.
367. Arh. Paul Smărăndescu, *op. cit.*, p. 137.
368. *Ibidem.*
369. Cu ocazia trecerii în patrimoniul Muzeului Naţional de Artă care a decis să găzduiască aici Colecţia Gheorghe şi Serafina Răut. Cu privire la aceasta, vezi Corina Iosip, *Casa Melic, cea mai veche locuinţă din Bucureşti*, în *Materiale de istorie şi muzeografie*, XIII (1999), pp. 185–186.
370. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 73.
371. În privinţa actualei împărţiri a edificiului în urma ultimei restaurări, vezi arh. Rodica Mănescu, *Casa Melik*, în *Buletinul monumentelor istorice*, 4 (1970), p. 70.
372. În locul acestuia, Cezara Mucenic propune denumirea de „arhitectură urbană tradiţională" (Cezara Mucenic, *Arhitectura urbană românească în Bucureştii secolului al XIX-lea*, în *Monumente istorice şi de artă*, 2/1980, p. 22).
373. Grigore Ionescu, *Tipologia casei populare româneşti şi contribuţia meşterilor populari la dezvoltarea arhitecturii naţionale*, în *Arhitectura românească. Tipologii, creaţii, creatori*, Editura Tehnică, Bucureşti, 1996, p. 13.
374. *Ibidem.*
375. *Cf.* Mihai Ispir, *Case de târgoveţi bucureştene şi arhitectură „de loisir" în pragul secolului al XIX-lea*, în *Monumente istorice şi de artă*, 2/1980, pp. 25–29.
376. Grigore Ionescu, *Tipologia casei populare româneşti...*, în *loc. cit.*, pp. 17–21.
377. Florian Georgescu, Paul Cernovodeanu, Alexandru Cebuc, *Monumente din Bucureşti. Ghid*, Editura Meridiane, 1966, p. 46; Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, pp. 83–84.
378. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 89.
379. Florian Georgescu, Paul Cernovodeanu, Alexandru Cebuc, *Monumente din Bucureşti...*, *ed. cit.*, p. 41.

380. În conformitate cu clasificarea întocmită de Ministerul Culturii, este vorba de un monument de primă importanță http://www.monumenteromania.ro index.php/monumente/detalii/ro/Casa%20de%20targovet/1611).
381. Nicolae Iorga, *Inscripții din bisericile României*, fascicula I, Institutul de Arte Grafice și Editură Minerva, București, 1905, p. 289.
382. Lucia Stoica, Neculai Ionescu Ghinea, *Enciclopedia lăcaşurilor de cult din Bucureşti*, Editura Universalia, București, 2005, p. 329.
383. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 87.
384. Florian Georgescu, Paul Cernovodeanu, Alexandru Cebuc, *Monumente din Bucureşti...*, *ed. cit.*, p. 45.
385. *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 742.
386. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 627.
387. *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, pp. 1225–1226.
388. Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României...*, *ed. cit.*, p. 52.
389. *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 245.
390. *Ibidem*, p. 766.
391. Pentru amănunte, vezi Grigore Ionescu, *Tipologia casei populare românești*. în *Arhitectura* 2, 1975, pp. 78–84.
392. Vezi reproducerea în culori din *Lumea românească în imagini...*, *ed. cit.*, p. 56, dar și *on-line*, la adresa http://ro.wikipedia.org/wiki/Fi%C8%99ier: Bucuresti_punte_1837.jpg.
393. *Călători străini...*, vol. IX, *ed. cit.*, p. 394.
394. Jenne-Lebprecht, în *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 743.
395. G. Ionnescu-Gion, *op. cit.*, p. 478.
396. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 9.
397. *Ibidem.*
398. G. Ionnescu-Gion, *op. cit.*, p. 478.
399. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, pp. 63–64.
400. *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 711.
401. *Ibidem*, p. 664.
402. Vezi George Potra, *Istoricul hanurilor bucureştene*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985, p. 30.
403. François Recordon, în *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 664.
404. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 114.
405. *Călători străini despre ţările române*, vol. VI, partea a II-a, Evlia Celebi, îngrijire de Mustafa Ali Mehmet, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976, p. 716.
406. Stephan Ignaz Raicevich, în *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 508.
407. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 100.
408. Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României...*, *ed. cit.*, p. 471.
409. *Ibidem.*
410. Claude de Peysonnel, în *Călători străini...*, vol. IX, *ed. cit.*, p. 394.
411. *Istoricul hanurilor bucureştene*, *ed. cit.*, p. 26.
412. Gheorghe Mănucu-Adamesteanu, Elisabeta Drăgan, Ingrid Poll, Dan Căpățână, *Depozitul unui negustor de la hanul Stavropoleos*, în *Cercetări arheologice în Bucureşti*, V (2002), pp. 95–125.
413. *Ibidem*, p. 96.

414. George Potra, *Istoricul hanurilor...*, *ed. cit.*, p. 17.
415. *Ibidem*, p. 205.
416. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul I, *ed. cit.*, p. 308.
417. Stephan Ignaz Raicevich, în *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 508.
418. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 138.
419. Ludwig von Stürmer, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 712.
420. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul I, *ed. cit.*, p. 433.
421. De altfel, identificarea eronată a acestuia cu hanul Gabroveni a fost combătută cu argumente irefutabile de cercetările întreprinse în teren de Panait I. Panait (*Hanul Gabroveni din Bucureşti*, în *Revista muzeelor şi monumentelor – Monumente istorice şi de artă*, XLVI/1977, nr. 2, 26–29).
422. *Călători străini...*, vol. IX, *ed. cit.*, p. 254.
423. Arhivele Statului București, Mânăstirea Sf. Spiridon Vechi, I/7, *apud* Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 110.
424. *Cf.* pisania hanului, în Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripţiile medievale ale României. Oraşul Bucureşti*, vol. I (1395–1800), Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1965, p. 495.
425. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 114.
426. *Ibidem*, p. 98.
427. *Ibidem*, pp. 104–113.
428. Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripţiile medievale ale României...*, *ed. cit.*, p. 409.
429. http://www.stavropoleos.ro/webpage.php?id=6&page_id=4&parent_id=3, dar și Ieromonah Iustin Marchiș, *Stavropoleos*, București, 2007, p. 19.
430. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 9.
431. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, pp. 102, 107, 99, 106, 110, 119.
432. *Ibidem*, pp. 111, 105, 110.
433. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 563.
434. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 826.
435. *Ibidem*.
436. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 563.
437. Robert Ker Porter, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 826.
438. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 564.
439. Ion Paraschiv, Trandafir Iliescu, *De la Hanul Şerban Vodă la Hotelul Intercontinental*, Editura Sport-Turism, 1979, p. 54.
440. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 628, inclusiv nota 95.
441. Tudor Dinu, *Dimitrie Cantemir şi Nicolae Mavrocordat...*, *ed. cit.*, pp. 22–26.
442. Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripţiile medievale ale României...*, *ed. cit.*, p. 379.
443. Radu Greceanu, *op. cit.*, în *ed. cit.*, p. 94.
444. *Ibidem*.
445. Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripţiile medievale ale României...*, *ed. cit.*, p. 379.
446. *Ibidem*.

447. Radu Greceanu, *op. cit.*, în *ed. cit.*, p. 94.
448. *Memorabilul focului cel mare*, p. 74, *apud* G. Ionnescu-Gion, *op. cit.*, p. 487.
449. Disponibil *on-line* la adresa http://bucuresti.infarom.ro/grafica19.html.
450. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, pp. 108–109.
451. Gh. Mănucu-Adamesteanu – responsabil, Cosmin-Dan Pîrvulescu, Theodor Ignat (MMB), Panait I. Panait (UCDC București), Dan D. Ionescu (INMI) – *București Punct: Centrul Istoric. Hanul „Sf. Gheorghe Nou" – Strada Băniei*, http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2009/rapoarte/preventive/128.html.
452. Pisania hanului, la Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripţiile medievale ale României...*, *ed. cit.*, p. 379.
453. Luigi Mayer, în *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1226.
454. George Potra, *Istoricul hanurilor...*, *ed. cit.*, p. 52.
455. Nicolae Iorga, *Manuscrisele Mânăstirii Cernica*, *ed. cit.*, p. 20.
456. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 116.
457. *Ibidem*.
458. Arhivele Statului București, Mânăstirea Cotroceni, XXIII/9, *apud* Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 116.
459. George Potra, *Istoricul hanurilor...*, *ed. cit.*, p. 39.
460. *Ibidem*.
461. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 118.
462. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul X, partea A, *ed. cit.*, p. 1073.
463. George Potra, *Documente... (1594–1821)*, *ed. cit.*, p. 491.
464. *Idem*, *Istoricul hanurilor...*, *ed. cit.*, p. 43.
465. Arhivele Statului București, Ministerul Instrucțiunii, dosarul 1429/1864, *apud* Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 118.
466. Acum, disponibile și *on-line*: http://www.zf.ro/ziarul-de-duminica/hanul-serban-voda-de-emanuel-badescu-8631529/poze.
467. Gheorghe Mănucu-Adamesteanu – responsabil, Elena Gavrilă, Raluca Popescu, Theodor Ignat, Andrei Măgureanu, Adina Boroneanț, Meda Toderaș, Erwin Gáll, Panait I. Panait, Cristina Mitroi, 108. București – Centrul istoric: strada Lipscani, Hanul lui Șerban Vodă, http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2010/cd/index.htm.
468. George Potra, *Istoricul hanurilor...*, *ed. cit.*, p. 37.
469. Arhivele Statului București, manuscrisul 430, filele 515–516v, *apud* Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 118.
470. Toate informațiile și citatele de mai jos provin din raportul de săpături Gheorghe Mănucu-Adamesteanu – responsabil, Elena Gavrilă, Raluca Popescu, Theodor Ignat, Andrei Măgureanu, Adina Boroneanț, Meda Toderaș, Erwin Gáll, Panait I. Panait, Cristina Mitroi, 108. București – Centrul istoric: strada Lipscani, Hanul lui Șerban Vodă (http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2010/cd/index.htm).
471. Documentul în *Mânăstirea Stavropoleos. Monografie*, http://www.stavropoleos.ro/webpage.php?id=6&page_id=5&parent_id=3.
472. Ieromonah Iustin Marchiș, *Stavropoleos*, *ed. cit.*, p. 17.
473. Întărirea testamentului lui Ioanichie de către Constantin-Vodă Mavrocordat la 12 aprilie 1737 (http://www.stavropoleos.ro/webpage.php?id=6&page_id=21&parent_id=12).

474. Document din 1 iunie 1724 (*Mânăstirea Stavropoleos, Monografie*, http://www.stavropoleos.ro/webpage.php?id=6&page_id=5&parent_id=3).
475. Întărirea testamentului lui Ioanichie de către Constantin-Vodă Mavrocordat la 12 aprilie 1737 (http://www.stavropoleos.ro/webpage.php?id=6&page_id=21&parent_id=12).
476. *Ibidem*.
477. George Potra, *Documente... (1594–1821)*, *ed. cit.*, p. 550.
478. *Călători străini...*, vol. IX, *ed. cit.* p. 251.
479. Ieromonah Iustin Marchiș, *op. cit.*, p. 41.
480. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 111.
481. Ieromonah Iustin Marchiș, *op. cit.*, p. 41.
482. O bună reproducere a acesteia în *București 550 de ani de la prima atestare documentară*, texte de Constantin Rezachevici, Adrian-Silvan Ionescu, Emanuel Bădescu, Cezara Mucenic, Adrian Majuru, Radu Oltean, Arcub, București, 2009, p. 44.
483. http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Henry_Trenk_-_Biserica_Stavropoleos.jpg.
484. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 111.
485. Gheorghe Mănucu-Adamesteanu, Monica Mărgineanu Cârstoiu, Ingrid Poll, Bogdan Constantinescu, *Hanul Stavropoleos – Săpăturile arheologice din anul 1998*, în *Materiale de istorie și muzeografie*, XIV, 2000, pp. 6–7.
486. Gheorghe Mănucu-Adamesteanu, Elisabeta Drăgan, Ingrid Poll, Dan Căpățână, *Depozitul unui negustor de la hanul Stavropoleos*, în *loc. cit.*, pp. 95–107, dar și Gheorghe Mănucu-Adamesteanu, *Cercetări de salvare la hanul Stavropoleos*, http://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=929.
487. Absența unei cronologii stricte nu exclude totuși raportul invers.
488. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 216.
489. Arhivele Statului București, Mânăstirea Bradu, Hanu Greci, Codreni, I/1, *apud* Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 216.
490. Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripțiile medievale ale României...*, *ed. cit.*, p. 262.
491. George Potra, *Istoricul hanurilor...*, *ed. cit.*, p. 88.
492. Pentru o reproducere foarte bună a acestuia vezi *București 550 de ani de la prima atestare documentară*, *ed. cit.*, p. 31.
493. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 217.
494. George Potra, *Documente... (1594–1821)*, *ed. cit.*, p. 518.
495. *Ibidem*, pp. 489–490.
496. Gheorghe Mănucu-Adamesteanu – responsabil, Raluca Popescu, Elena Gavrilă, Cristian Nestorescu, Tiberiu Zámbory, Andrei Măgureanu, Adina Boroneanț, Meda Toderaș, Dorin Sârbu, *Hanul Greci*, în Raport de săpătură Centrul istoric, strada Lipscani, sectorul dintre strada Eugeniu Carada și strada Smârdan, http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2008/rapoarte/026.html.
497. Gheorghe Mănucu-Adamesteanu – responsabil, Raluca Iuliana Popescu, Camelia Mirela Vintilă, Cristina Mitroi, Andrei Măgureanu, *Hanul Greci*, în Raport de săpătură Centrul istoric – strada Stavropoleos, tronsonul

dintre strada Smârdan și strada Poștei http://cimec.ro/arheologie/cronicaca2012/ rapoarte/100.htm.

498. Ștefan Ionescu, *Manuc Bei, zaraf și diplomat la începutul secolului al XIX-lea*, Editura „Dacia", Cluj-Napoca, 1976, pp. 28–29.
499. George Potra, *Istoricul hanurilor...*, *ed. cit.*, pp. 155–156.
500. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 321.
501. Panait I. Panait, *Hanul lui Manuc – Cercetări arheologice*, în *Buletinul monumentelor istorice*, XLI, 2 (1972), pp. 3–11.
502. *Ibidem*, pp. 9–10.
503. Arh. Constantin Joja, *Hanul Manuc – Cercetări arhitectonice*, în *Buletinul monumentelor istorice*, XLI, 2 (1972), p. 16.
504. *Ibidem*, p. 11.
505. *Ibidem*, p. 16.
506. Panait I. Panait, *Hanul lui Manuc – Cercetări arheologice*, în *loc. cit.*, p. 10.
507. *Ibidem*.
508. *Le Tour de monde*, XIII (1866), premier semestre, p. 206, *apud* Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 104.
509. Arh. Constantin Joja, *Hanul Manuc – Cercetări...*, în *loc. cit.*, p. 16.
510. George Potra, *Istoricul hanurilor...*, *ed. cit.*, p. 168.
511. Andrew A. Bonar, *apud* George Potra, *Istoricul hanurilor...*, *ed. cit.*, p. 168.
512. Panait I. Panait, *Hanul lui Manuc – Cercetări arheologice*, în *loc. cit.*, p. 10.
513. Ștefan Ionescu, *Manuc Bei, zaraf și diplomat...*, *ed. cit.*, p. 147.
514. *Ibidem*, p. 151.
515. Veniamin Ciobanu, *Principatele române în cadrul problemei orientale în perioada Revoluţiei franceze şi a războaielor napoleoniene (1789–1815)*, în Academia Română, *Istoria românilor*, vol. VI, *Românii între Europa Clasică şi Europa Luminilor...*, *ed. cit.*, p. 628.
516. George Potra, *Istoricul hanurilor...*, *ed. cit.*, p. 167.
517. *Istoria românilor*, vol. III, *De la moartea lui Mihai Viteazul până la sfârşitul epocii fanariote (1601–1821)*, ediție îngrijită de Dinu C. Giurescu, Editura All Educațional, București, 2000, p. 239.
518. *Documente turceşti privind istoria României (1791–1812)*, vol. III, întocmit de Mustafa A. Mehmet, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1986, p. 284.
519. Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. III, supl. I, Atelierele Grafice Socec, București, 1887, p. 367.
520. Ștefan Ionescu, *Manuc Bei, zaraf şi diplomat...*, *ed. cit.*, p. 158.
521. Gheorghe Bezviconi, *Manuc Bei*, Tipografia Uniunii Clericilor Ortodocși din Basarabia, Chișinău, 1938, pp. 24–25.
522. Muzeul de Istorie a Municipiului București, document original armean nr. 35146, *apud* George Potra, *Istoricul hanurilor...*, *ed. cit.*, p. 156.
523. Ștefan Ionescu, *Manuc Bei, zaraf şi diplomat...*, *ed. cit.*, p. 158.
524. *Călători străini...*, vol. IX, *ed. cit.*, p. 263.
525. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 564.
526. François Recordon, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 664.

527. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 148.
528. Documente inedite din 15 iulie 1803 și 20 decembrie 1805, *apud* Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, *ed. cit.*, p. 237.
529. Emanuel Bădescu, Radu Oltean, *Carol Popp de Szathmári, fotograful Bucureștilor*, București, 2012, p. 35.
530. Document inedit din 1 decembrie 1799, *apud* Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, *ed. cit.*, p. 237.
531. George Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București (1821–1848)*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1975, pp. 232–233.
532. *Ibidem*, pp. 233–236.
533. J.E. Alexander, *Travels from India to England in the years 1825–1826*, London, 1827, pp. 251–254, *apud* George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 268.
534. Mihail Kogălniceanu, *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, vol. III, Imprimeria Națională, București, 1872, p. 198.
535. Greceanu, *op. cit.*, în *ed. cit.*, p. 31.
536. Mihail Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 198.
537. Datele despre acestea au fost prezentate în cadrul respectivelor secțiuni.
538. Chioșcul „mării[i] sale Constandin vodă" Brâncoveanu, menționat prima dată de un act din 10 decembrie 1734, *apud* Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 150.
539. Lazzaro Spallanzani, în *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 766.
540. *Ibidem*, pp. 435–436.
541. *Cf.* pitacul din 27 iunie 1805, *apud* Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, *ed. cit.*, p. 331.
542. Act din 1 septembrie 1800, *ibidem*.
543. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XI, *ed. cit.*, p. 453.
544. *Călători străini...*, vol. II, *ed. cit.*, p. 37.
545. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 72.
546. Constantin C. Giurescu, *Istoricul ctitoriilor bucureștene ale lui Nicolae Mavrogheni*, în *Biserica Ortodoxă Română*, LXXX (1962), nr. 3–4, p. 345.
547. *Ibidem*, p. 345
548. Arhivele Statului București, anul 1833, dosarul nr. 185, fila 194, *apud* C.C. Giurescu, *Istoricul ctitoriilor bucureștene...*, *ed. cit.*, p. 342.
549. George D. Florescu, *Din vechiul București: biserici, curți boierești și hanuri după două planuri inedite de la sfârșitul veacului al XVIII-lea*, București, 1935, p. 110
550. *Anastase ou Mémoires d'un Grec, écrits à la fin du XVIIIe siècle par M. Thomas Hope*, traduits par M. Defauconpret, vol. II, Paris, 1827, p. 87, *apud* C.C. Giurescu, *Istoricul ctitoriilor bucureștene...*, *ed. cit.*, p. 345.
551. Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, *ed. cit.*, p. 331.
552. Act din 30 aprilie 1792 al lui Mihail Suțu, *apud* Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, *ed. cit.*, pp. 331–332.
553. Christine Reinhard, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 287.
554. *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1102.
555. *Ibidem*, p. 287.

556. „Țesătură fină și subțire de lână pură", conform NODEX 2002, http://dexonline.ro/definitie/bari%C8%99.
557. Cea mai veche fotografie a acestuia pe care o folosim pentru descrierea noastră i se datorează lui Carol Popp de Szathmári și a fost publicată în Emanuel Bădescu, Radu Oltean, *Carol Popp de Szathmári...*, *ed. cit.*, p. 74.
558. Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României...*, *ed. cit.*, p. 449.
559. Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripțiile medievale ale României...*, *ed. cit.*, p. 385.
560. Nicolae Iorga, *Fântâna lui Alexandru Vodă Mircea*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, XXVI (1933), p. 32.
561. Document din 1 octombrie 1779, în V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul I, *ed. cit.*, p. 120.
562. *Bibliografia grecească*, în *Biserica Ortodoxă Română* XXVI (1902), p. 527. Traducerea ne aparține.
563. Data apariției volumului constituie o dovadă incontestabilă a faptului că voievodul a construit primele cișmele cu cel puțin doi ani mai devreme decât se credea.
564. Constantin C. Giurescu, *Istoricul ctitoriilor bucureștene...*, *ed. cit.*, p. 341.
565. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul I, *ed. cit.*, pp. 120–121.
566. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, pp. 368–369.
567. Nicolae Vătămanu, *Cișmeaua din Boiangii*, în *Istorie bucureșteană*, Editura Enciclopedică Română, București, 1973, p. 33.
568. *Ibidem*, pp. 34–35.
569. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 72.
570. *Ibidem*, p. 73.
571. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, pp. 533–534.
572. Despre aceasta, vezi secțiunea dedicată chioșcului lui Mavrogheni.
573. Arhivele Statului București, Primăria Capitalei, dosar 22/2704, anul 1856, *apud* Nicolae Vătămanu, *Știri mărunte despre Bucureștii veacului al XIX-lea (Cișmeaua Roșie, Locul Osândei, Turnurile Meridiane, „birja" și birjile bucureștene)*, în *București. Materiale de istorie și muzeografie*, II (1965), pp. 215–216.
574. Despre acesta, vezi secțiunea lucrării dedicată teatrului sub fanarioți.
575. Emanuel Bădescu, *Fântâna de la Filaret*, în *Magazin istoric* nr. 5, mai 2007, p. 47.
576. Academia Română, *Documente românești*, XCIV/37, *apud* Constantin C. Giurescu, *Istoricul ctitoriilor bucureștene...*, *ed. cit.*, p. 344.
577. Folosim calculul lui Constantin I. Andreescu, *Știri nuoi asupra aducerii apei în Iași în cursul sec. XVIII și la începutul sec. XIX*, în *Arhiva românească*, III (1939), p. 215.
578. Ion Ghica, *op. cit.*, în *ed. cit.*, p. 306.
579. *La Voix de la Roumanie* din 15 aprilie 1871, *apud* Nicolae Vătămanu, *Fântâna de la Filaret*, în *Glasul Bisericii*, XX (1961), nr. 3–4, p. 363.
580. Dimitrie Papasoglu, în Episcopul Melchisedec, *Schițe biografice din viața mitropolitului Filaret al II-lea*, București, 1887, p. 75.
581. Nicolae Predescu, *Scriitori și artiști*, București, 1900, p. 372.

582. Dimitrie Papasoglou, în Episcopul Melchisedec, *op. cit.*, p. 75.
583. Nicolae Predescu, *op. cit.*, p. 372.
584. Dimitrie Papasoglou, în Episcopul Melchisedec, *op. cit.*, p. 75.
585. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul V, *ed. cit.*, p. 72.
586. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XI, *ed. cit.*, p. 55.
587. *Ibidem*, p. 872.
588. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 564.

Edificii religioase creștine, mozaice și musulmane

589. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 826.
590. John Mac Donald Kinneir, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 597.
591. *Călători străini...*, vol. IX, *ed. cit.*, p. 283.
592. *Ibidem*, p. 388.
593. *Ibidem*, p. 255.
594. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 664.
595. *Ibidem*, p. 387.
596. *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1102.
597. *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 508.
598. Leonardo Panzini, în *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 214.
599. Joseph Gabriel Monier, în *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 787.
600. William Hunter, în *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1102.
601. James Dallaway, în *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1218.
602. John Jackson, în *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1290.
603. Ali Bey el Abassi (Domingo Badia), în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 396.
604. Ludwig Stürmer, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 711.
605. F.G. Laurençon, în *Călători străini...*, vol. II, *ed. cit.*, p. 35.
606. *Călători străini...*, vol. IX, *ed. cit.*, p. 325.
607. Paul Simionescu, Paul Cernovodeanu, *Cetatea de scaun a Bucureștilor*, Editura Albatros, București, 1976, p. 62.
608. Tipografia Națională a lui Stephan Rassidescu, București, 1863, p. 145.
609. *Istoria generală a Daciei...*, *ed. cit.*, pp. 563–564.
610. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 711.
611. *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1290.
612. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 646.
613. *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1102.
614. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 765.
615. Jean Claude Flachat, în *Călători străini...*, vol. IX, *ed. cit.*, p. 254.
616. Franz Joseph Raichevich, *apud* Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 160.
617. Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripțiile medievale ale României...*, *ed. cit.*, p. 402.
618. *Ibidem*, p. 434.
619. *Ibidem*, p. 242 (biserica Kretzulescu).
620. *Ibidem*, p. 258 (Foișor).
621. *Ibidem*, p. 371 (Sfinții Constantin și Elena).
622. *Ibidem*, p. 383 (Sfântul Pantelimon).

623. *Ibidem*, p. 441.
624. *Ibidem*, p. 430 (Biserica Stejarul).
625. *Ibidem*, p. 366.
626. Pisania din 1 august 1817, *apud* Lucia Stoica, Neculai Ionescu Ghinea, *Enciclopedia lăcaşurilor de cult din Bucureşti*, *ed. cit.*, p. 194.
627. *Ibidem*, p. 395 (Sf. Spiridon Vechi).
628. *Ibidem*, p. 287 (Biserica Negustori).
629. *Ibidem*, p. 365.
630. *Ibidem*, p. 433.
631. Cercetarea noastră este departe de a fi exhaustivă, întrucât, în cazul multor biserici din epoca fanariotă, refăcute în repetate rânduri în perioadele ulterioare, nu se cunoaște hramul de origine.
632. Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripţiile medievale ale României...*, *ed. cit.*, p. 395.
633. Vezi secțiunea aferentă a cărții.
634. *Apud* Paul Simionescu, Paul Cernovodeanu, *Cetatea de scaun a Bucureştilor*, *ed. cit.*, p. 62.
635. *Ed. cit.*, p. 564.
636. Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripţiile medievale ale României...*, *ed. cit.*, p. 383.
637. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul X, partea A, *ed. cit.*, p. 15.
638. *Istoria generală a Daciei...*, *ed. cit.*, p. 564.
639. *Ibidem*, p. 314.
640. *Ibidem*, p. 259.
641. George Potra, *Documente... (1634–1800)*, *ed. cit.*, pp. 287–289.
642. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 314.
643. Pisania din anul 1885 a Bisericii Pitar Moș, ce precizează că „această sfântă biserică s-a clădit în anul 1795 sub domniea domnului Alexandru Moruzi Constantin Voievod", nu ne îndreptățește, după părerea noastră, să credem că ar fi vorba de o ctitorie voievodală.
644. Cu privire la acesta, vezi secțiunea cărții dedicată asistenței medicale în București.
645. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 139.
646. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul VII, *ed. cit.*, p. 75.
647. Nicolae Iorga, *Inscripţii din bisericile României*, *ed. cit.*, p. 299.
648. Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripţiile medievale ale României...*, *ed. cit.*, p. 293.
649. *Ibidem*, p. 377.
650. *Ibidem*, p. 389.
651. *Ibidem*, p. 342.
652. *Ibidem*, p. 337.
653. Conform lui Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României...*, *ed. cit.*, p. 376, cel mai vechi edificiu de acest tip este biserica Uspenia din satul Călinești, datând din anul 1646.
654. Lucia Stoica, Neculai Ionescu Ghinea, *Enciclopedia lăcaşurilor de cult din Bucureşti*, *ed. cit.*, pp. 416, 103.

655. Turla de pe naos a acestui edificiu s-a dărâmat în urma cutremurului de pământ din 1838 și nu a mai fost reconstruită, *cf.* Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 299.
656. *Ibidem*, p. 160.
657. Conform lui Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României...*, *ed. cit.*, p. 365, primul edificiu model al acestui tip este biserica din comuna Gherghița, zidită în anul 1641.
658. Nicolae Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia. IV. Noul stil românesc din veacul al XVIII-lea*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, 1936, p. 13.
659. La biserica Kretzulescu (1722), stratul exterior de tencuială a fost eliminat din motive tehnice de arhitectul Ștefan Balș, care a coordonat lucrările de restaurare ale monumentului din anii 1935–1936 (*cf.* Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, pp. 192–193).
660. La restaurarea celor două monumente, brâul din stuc a fost înlocuit cu unul din piatră, pentru a putea rezista mai bine în fața intemperiilor (Nicolae Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia...*, în *loc. cit.*, p. 26).
661. Alexandru Panaitescu, *op. cit.*, p. 109.
662. Nicolae Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia...*, în *loc. cit.*, p. 26.
663. *Ibidem*, p. 29.
664. Datarea exactă a acestora nu e posibilă, așa că mai judicioasă ni se pare plasarea tuturor operelor menționate în aceeași categorie, în temeiul unor criterii stilistice, iar nu strict cronologice.
665. Distruse de trecerea vremii, multe dintre aceste reprezentări nu se mai păstrează; la Colțea, ele au fost, de pildă, înlocuite cu pietre semiprețioase.
666. Andrei Pănoiu, *Mobilierul vechi românesc*, Editura Meridiane, București, 1975, p. 33.
667. O analiză de detaliu a acesteia se regăsește în secțiunea dedicată hanurilor.
668. În forma în care se păstrează actualmente, catapeteasma de la paraclisul hanului Șerban Vodă nu prezintă decât unul dintre cele trei registre de deasupra icoanelor împărătești.
669. O icoană încastrată în tâmplă poartă data de 8 februarie 1705 (Lucia Stoica, Neculai Ionescu Ghinea, *Enciclopedia lăcașurilor de cult din București*, *ed. cit.*, p. 362), dar aceasta este în mod indubitabil anterioară ansamblului.
670. Pentru analiza acesteia, vezi *infra*.
671. Ps. CXLVIII, 11.
672. Ps. CXLVIII, 7–10.
673. Scena echivalentă de la Kretzulescu este foarte ștearsă, nepermițându-ne să identificăm cu exactitate dobitoacele înfățișate de zugrav.
674. Scena a fost în mod special îndrăgită de zugravul de la Schitul Maicilor, care a găsit cu cale să o reprezinte în două variante învecinate (astăzi, amândouă grav deteriorate) pe timpanul de sud al exonartexului și, respectiv, pe zidul de răsărit al pridvorului.
675. Ps. CXLIX, 6–9.

676. Aici, pictura din unul dintre triunghiurile calotei este complet distrusă.
677. http://www.calendar-ortodox.ro/luna/septembrie/septembrie16.htm.
678. Fiind născut în 839, avea probabil, pe atunci, doar patru ani la data restaurării icoanelor.
679. *Cf.* Tudor Dinu, *Reprezentări din Geneză în pridvoarele bisericilor bucureştene din epoca fanariotă*, în volumul *Sapientia et scientia. In honorem Luciae Wald*, coodonatori Ana-Cristina Halichias, Theodor Georgescu, Editura Universității din București, București, 2014, pp. 127–132.
680. Fc I, 2.
681. Totuși, la Negustori Dumnezeu binecuvântează cu stânga și-i apucă lui Adam dreapta cu dreapta.
682. II, 7.
683. Fc II, 21–2.
684. Fc II, 8.
685. Fc II, 25.
686. Fc II, 9.
687. Fc III,16–19.
688. Fc III, 21.
689. Fc III, 24.
690. Fc III, 14.
691. Fc IV, 4.
692. Fc IV, 3.
693. Fc IV, 4–5.
694. Fc IV, 8.
695. Fc IV, 9–10.
696. Mt XXV, 35–36.
697. La Elefterie Vechi. La Mântuleasa, textul aferent e șters.
698. *Carte de pictură*, IV, I, 13, în românește de Smaranda Bratu Stati și Șerban Stati, Editura Meridiane, București, 1979, p. 154.
699. Ap XVII, 4.
700. I.D. Ștefănescu, *Iconografia artei bizantine şi a picturii feudale româneşti*. Editura Meridiane, București, 1973, p. 154.
701. Carmen Laura Dumitrescu, *Pictura murală din Ţara Românească în veacul al XVI-lea*, Editura Meridiane, București, 1978, pp. 30–31.
702. Deși s-a impus în practica liturgică, acesta nu e totuși socotit, în genere, proemiul autentic, *cf.* C.A. Trypanis, *Fourteen Early Byzantine Cantica*, Wien, 1968, p. 29.
703. *Prolog* 2, 1–5.
704. Vezi analiza acestora în secțiunea imediat următoare celei dedicate imnului *Acatist*.
705. II, 2–5.
706. III, 3–4.
707. IV, 1–5.
708. V, 1–4.
709. I, 40.
710. VI, 1–4.

711. VII, 1–5.
712. „Ca și la Nașterea Domnului, fără magi", Dionisie din Furna, *op. cit.*, p. 183.
713. VIII, 1–5.
714. IX, 1–5.
715. *Op. cit.*, p. 183.
716. Mt II, 13.
717. XI, 1–4.
718. XII, 1–4.
719. Lc II, 25.
720. XIII, 1–4.
721. XIV, 1–6.
722. XV, 1–2.
723. XV, 3–4.
724. *Carte de pictură*, *ed. cit.*, p. 184.
725. XVI, 1–4.
726. XVII, 1–4.
727. XVIII, 1–4.
728. *Op. cit.*, p. 184.
729. XIX, 1–2.
730. XX, 1–4.
731. XXI, 1–5.
732. *Op. cit.*, p. 184.
733. XX, 1–7.
734. XXIII, 1–5.
735. XXIV, 1–6.
736. *Patrologia Graeca*, ed. Migne, vol. 147, pp. 73–77.
737. Alexandru Lapedatu, *O procesiune religioasă în Bucureşti la 1765*, în *Biserica Ortodoxă Română*, XXVIII (1904–1905), nr. 1, pp. 57–65.
738. Cornelia Pillat, *Pictura din interiorul bisericii Creţulescu din Bucureşti*, în *Studii şi cercetări de istoria artei, seria „Artă plastică"*, XIV (2), 1967, p. 216.
739. I.D. Ștefănescu, *Monumente de artă religioasă din Bucureşti*, în *Glasul Bisericii*, XV (5), 1956, p. 256.
740. Portretul publicat de Nicolae Iorga în *Domnii români după portrete şi fresce contemporane*, Sibiu, 1930, planșa 146 imortalizează chipul voievodului, astăzi distrus.
741. Această operațiune a cărei extensie ne este în fond necunoscută a avut loc „între anii 1834–1840, prin grija Locotenenței mitropolitane, formată, după decesul mitropolitului Grigorie Dascălul, din Episcopii Neofit al Râmnicului, Chesarie al Buzăului și Ilarion al Argeșului" (*cf.* Anca Beatrice Todireanu, *Tabloul votiv din paraclisul patriarhal*, în *Materiale de istorie şi muzeografie*, XIX [2005], pp. 196–200).
742. *Cf.* Octavian-Dumitru Marinescu, *Mânăstirea Văcăreşti din Bucureşti...*, *ed. cit.*, p. 424, cu atribuiri parțial eronate.
743. Pentru o analiză mai amănunțită a acestuia, vezi și Tudor Dinu, *Dimitrie Cantemir şi Nicolae Mavrocordat...*, *ed. cit.*, pp. 369–371.

744. Pentru datele de naștere ale copiilor lui Mavrocordat, vezi Émile Legrand. *Généalogie des Maurocordato de Constantinople, rédigée d'après des documents inédits*, J. Maisonneuve, Paris,1900, pp. 15–19.
745. Ioan C. Filitti, *Chipurile lui Nicolae Vodă Mavrocordat şi familiei sale în bisericile bucureştene*, în *Convorbiri literare*, LVIII (1926), p. 422.
746. *Domnii români după portrete şi fresce contemporane*, *ed. cit.*, planșa 146.
747. Octavian-Dumitru Marinescu, *Mânăstirea Văcăreşti din Bucureşti...*, *ed. cit.*, p. 425; Nicolae Iorga, *Domnii români după portrete...*, *ed. cit.*, planșele 144 și 157.
748. Pe zidul din stânga, figurau fiii săi Nicolae, Scarlat, Ioan (Iancu) și Alexandru. iar pe cel din dreapta Sultana (*cf.* Ioan C. Filitti, *Chipurile lui Nicolae Vodă Mavrocordat şi familiei sale în bisericile bucureştene*, în *loc. cit.*, p. 424).
749. Nu putem stabili cu exactitate extensia intervenției pictorului restaurator din perioada 1929–1935 Paul Popescu-Molda asupra frescelor originale.
750. Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu. *Inscripţiile medievale ale României...*, *ed. cit.*, pp. 276–277.
751. Gheorghe I. Cantacuzino, *Biserica Mărcuța*, Editura Vremea, București, 2003. p. 9.
752. Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu. *Inscripţiile medievale ale României...*, *ed. cit.*, p. 278.
753. Gheorghe I. Cantacuzino, *Biserica Mărcuța*, *ed. cit.*, p. 25.
754. Se adaugă repictarea de epocă fanariotă a lui *jupan Danciu, vel vornic, ctitorul cel vechi* de la Mărcuța.
755. Acesta poate însă lipsi, ca la Mântuleasa sau Negustori.
756. XIX, 25.
757. Doar la biserica Floreasca dimensiunile reduse ale semicercului l-au determinat pe artist să elimine imaginea Răstignirii, limitându-se la reprezentarea Adormirii.
758. Lc XXII, 43.
759. Mt XXVI, 39.
760. La Mântuleasa, respectiva parte a frescei e distrusă, așa încât nu putem ști cu siguranță dacă apărea sau nu îngerul.
761. Mt XXVI, 38.
762. In XVIII, 1–9.
763. In XVIII, 10.
764. In XVIII, 14.
765. „Și arhiereul i-a zis: Te jur pe Dumnezeul cel viu să ne spui nouă de ești Tu Hristosul, fiul lui Dumnezeu. Iisus i-a răspuns: Tu ai zis. Și vă spun încă: De acum veți vedea pe Fiul Omului șezând de-a dreapta puterii și venind pe norii cerului. Atunci arhiereul și-a sfâșiat hainele, zicând: a hulit! Ce ne mai trebuie martori? Iată, acum ați auzit hula Lui“ (Mt XXVI, 63–65).
766. Caracterul ilizibil al inscripțiilor de la Kretzulescu și Foișor ne împiedică să identificăm cu siguranță absolută scena.
767. Lc XXIII, 8.
768. Lc XXIII, 9.
769. Lc XXIII, 21.
770. Mt XXVII, 25.

771. Mt XXVII, 24.
772. Mt XXVII,19.
773. XXVII, 26 și, respectiv, XV, 15.
774. XIX, 1–3.
775. Mt XXVII, 28–29.
776. Mt XXVII, 27.
777. Mt XXVII, 3.
778. Mt XXVII, 4.
779. Mt XXVII, 32; Mc XV, 21; Lc XXIII, 26.
780. In XIX, 17.
781. La această biserică, reprezentarea ciclului Patimilor se continuă începând cu scena drumului crucii în absida sudică a naosului.
782. In XIX, 38.
783. In XIX, 39.
784. Mt XXVII, 55–56.
785. Omitem din analiza noastră compoziția aferentă de la Batiște, refăcută în mod grosolan.
786. Imaginea aflată în absida naosului este relativ ștearsă și nu ne permitem identificarea cu certitudine a tuturor personajelor.
787. Compoziția se regăsește, asemenea punerii în mormânt, în absida stângă a naosului.
788. Întrucât cele trei personaje ce ajută la coborârea trupului lui Iisus de pe cruce nu poartă aureolă, nu putem ști sigur dacă printre ele se găsesc sau nu Iosif și Nicodim.
789. „Și Iosif, luând trupul, l-a înfășurat în giulgiu curat și l-a pus în mormântul său cel nou pe care-l săpase în stâncă; și, prăvălind o piatră mare la ușa mormântului, a plecat“ (Mt XXVII, 59–60).
790. XI, 20–25.
791. XXI, 18–22.
792. Mt XXII, 13.
793. Mt IX, 9.
794. Pentru amănunte, vezi secțiunile din viețile sfinților corespunzătoare datelor de 24 februarie și 25 mai, când se sărbătoresc primele două și, respectiv, a treia „aflare a cinstitului cap al slăvitului prooroc Ioan, Înaintemergătorul și Botezătorul Domnului“ (*on-line* la adresele: http://www.vietile-sfintilor.ro/vieti/februarie/02-24-aflarea_capului_sf_ioan_botezatorul.html, http://www.vietile-sfintilor.ro/vieti/mai/05-25-a_treia_aflare_a_capului_sf_ioan_botezatorul.html).
795. La aceste două biserici, din fresca originală se păstrează doar fragmente.
796. I, 10.
797. Lc II, 36–37.
798. Lc II, 46–47.
799. Mt III, 16.
800. Mt III, 17.
801. Mt III, 10–11.
802. VII, 36–50.

803. In II, 6.
804. In V, 2–4.
805. In V, 11.
806. Mc II, 3–4.
807. Mt VIII, 28–29.
808. Mt VIII, 31.
809. In IX, 6.
810. In XI, 44.
811. In XI, 46–53.
812. Mt XXI, 12.
813. In II, 15.
814. Pictura din centrul arcului triumfal este complet distrusă.
815. Mt XXVIII, 1–2.
816. Mt XXVIII, 3.
817. In XX, 12.
818. Mc XVI, 1.
819. „Deci a ieșit Petru și celălalt ucenic și veneau la mormânt", In XX, 3.
820. Mt XXVIII, 9.
821. XX, 14–17.
822. In XX, 17.
823. Lc XXIV, 13–31.
824. In XX, 25.
825. În acest caz, în dreapta și în stânga Pantocratorului ce înlocuiește pe al doilea registru imaginea lui Dumnezeu Tatăl.
826. *Protoevanghelia lui Iacob* I, 1–2, în *Evanghelii apocrife*, traducere, studiu introductiv, note și prezentări de Cristian Bădiliță, ediția a II-a, complet revăzută și ilustrată, Polirom, Iași, 1999, p. 35.
827. *Protoevanghelia lui Iacob* IV, 1–2, în *ed. cit.*, p. 36.
828. *Ibidem*, IV, 3–4, pp. 36–37.
829. *Ibidem*, VI, 2, pp. 36–37.
830. *Ibidem*, VII, 2, p. 38.
831. Ies XXV–XL.
832. Cartea întâi Paralipomena, II, 1–2. Citirea inscripțiilor, parțial șterse, de la Cu Sfinți și Elefterie permite identificarea a doar câteva dintre aceste nume.
833. Fc XXII, 12.
834. Fc XXII, 1.
835. Fc XXII, 13.
836. Mt XXV, 1.
837. Mt XXV, 9.
838. Citatul la Teodor Dănălache, *Vedenia Sfântului Petru din Alexandria*, http://www.crestinortodox.ro/liturgica/pictura/vedenia-sfantului-petru-alexandria-126175.html.
839. *Călători străini...*, vol. II, *ed. cit.*, p. 35.
840. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 658.
841. Leonardo Panzini, în *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 212.
842. Blasius Kleiner, în *Călători străini...*, vol. IX, *ed. cit.*, p. 436.

843. Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripţiile medievale ale României...*, *ed. cit.*, p. 216 („Exstructa a propria pecunia fratrum provinciæ Bulgariæ anno Domini 1666").
844. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 12.
845. *Ibidem*, pp. 127–128.
846. *Ibidem*, p. 15.
847. *Ibidem*, pp. 12–13.
848. Jenne-Lebprecht, în *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 743
849. Blasius Kleiner, în *Călători străini...*, vol. IX, *ed. cit.*, p. 434.
850. Nicolae Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, vol. 1–2, Socecu, Bucureşti, 1901, p. 240.
851. Blasius Kleiner, în *Călători străini...*, vol. IX, *ed. cit.*, p. 435.
852. *Schematismul Arhidiecezei Romano-Catolice din Bucureşti. Anul Jubiliar 2000*, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice din București, București, 2000, p. 59.
853. C. Auner, *Schematismus Arhidioecesis Catholicae Bucarestiensis, Anno MCMXIV*, Tipografia Profesională Dim. C. Ionescu, București, 1914, pp. 20–21.
854. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul VII, *ed. cit.*, p. 25.
855. *Ibidem*, p. 375.
856. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul VIII, *ed. cit.*, p. 395.
857. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul X, partea A, *ed. cit.*, p. 39.
858. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 50.
859. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul VIII, *ed. cit.*, p. 395.
860. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul IX, *ed. cit.*, p. 395.
861. Nicolae Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, vol. I–II, *ed. cit.*, p. 249.
862. George D. Florescu, *Din vechiul Bucureşti...*, *ed. cit.*, p. 84.
863. François Recordon, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 677.
864. *Călători străini...*, vol. IX, *ed. cit.*, p. 325.
865. Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripţiile medievale ale României...*, *ed. cit.*, pp. 220, 216, 218.
866. *Călători străini...*, vol. IX, *ed. cit.*, p. 325.
867. Hilda Hencz, *Bucureştiul maghiar*, Editura Biblioteca Bucureștilor, București, 2011, p. 26.
868. Antonio Becich, în *Călători străini...*, vol. IX, *ed. cit.*, p. 326.
869. Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripţiile medievale ale României...*, *ed. cit.*, p. 217.
870. Antonio Becich, în *Călători străini...*, vol. IX, *ed. cit.*, p. 326.
871. Kelemen Mikes, în *Călători străini...*, vol. IX, *ed. cit.*, p. 207.
872. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 66.
873. Jenne-Lebprecht, în *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 743.
874. Mihai Popescu, *Bucureştii descrişi de Sulzer la sfârşitul veacului XVIII*, în *Bucureştii Vechi*, I–V (1930–1934), p. 36.
875. Vezi mărturia lui Charles Frederic Reinhard la 1807, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 251.

876. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 658.
877. George D. Florescu, *Din vechiul Bucureşti...*, *ed. cit.*, p. 27.
878. Riksarkivet Stockholm, *Utrikes Expeditionsregister 1747*, *apud* pr. Hans Petri, *Hrisoavele domneşti ale bisericii evanghelice din Bucureşti*, extras din volumul *Omagiu profesorului Ioan Lupaş*, București, 1941, p. 4.
879. Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. VI, Socec, Sander și Teclu, București, 1878, p. 608.
880. *Ibidem*, p. 609.
881. Pr. Hans Petri, *Hrisoavele domneşti...*, în *loc. cit.*, p. 4.
882. Textul german al documentului la C.I. Karadja, *Despre biserica luterană din Bucureşti*, în *Revista istorică*, IX (1923), 1–3, p. 122.
883. Hrisovul lui Alexandru Moruzi din 14 mai 1793 menționează deja acordarea protecției domnești pentru biserica luterană (*cf.* V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, pp. 51–52).
884. Franz Joseph Sulzer, *apud* Mihai Popescu, *Bucureştii descrişi de Sulzer...*, *ed. cit.*, p. 36.
885. Jenne-Lebprecht, 1786, în *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 743.
886. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul I, *ed. cit.*, p. 56.
887. Pr. Hans Petri, *Hrisoavele domneşti...*, în *loc. cit.*, p. 5.
888. Textul la A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. V, Iași, 1892, p. 193.
889. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul I, *ed. cit.*, p. 57.
890. *Ibidem*, p. 381.
891. *Istoria românilor*, vol. IV, *ed. cit.*, p. 41.
892. Pr. Hans Petri, *Hrisoavele domneşti...*, în *loc. cit.*, p. 6.
893. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul X, partea A, *ed. cit.*, p. 42.
894. *Ibidem*.
895. C.I. Karadja, *Despre biserica luterană din Bucureşti*, în *loc. cit.*, p. 122.
896. Franz Joseph Sulzer, *apud* Mihai Popescu, *Bucureştii descrişi de Sulzer...*, *ed. cit.*, p. 36.
897. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, pp. 66–67. Despre o tradiție târzie privind întemeierea la București, încă din 1690, a unui eclezii reformate de către nobilii kuruți Décsei și Matkai, vezi Hilda Hencz, *Bucureştiul maghiar*, *ed. cit.*, pp. 21–22. Oricum ar sta lucrurile, potențiala inițiativă a acestora n-a avut continuitate, în tot veacul al XVIII-lea nefiind atestată nici o biserică de rit calvin în București.
898. Hilda Hencz, *op. cit.*, p. 33.
899. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 449.
900. Hilda Hencz, *op. cit.*, p. 32, unde sunt sintetizate cercetările lui Lajos Demény, *A bukaresti református egyházközség és a magyar iskola a 19. század első felében*, în *A Bukaresti Petőfi Művelődési Társaság Értesítője. 1998–2005*, București, 2006, pp. 116–171.
901. Lajos Demény, *A bukaresti református egyházközség...*, în *loc. cit.*, p. 124.
902. Hilda Hencz, *op. cit.*, p. 33.
903. Citatele din hrisovul lui Mihail Racoviță de la 15 februarie 1742, în H.Dj. Siruni, *Biserica armeană pe pământ românesc*, Editura Zamca, București,

2013. E vorba însă nu de textul original nepublicat, ci de o traducere în română a tălmăcirii acestuia în armeană, realizată de savantul citat.

904. Pentru amănunte despre importanta familie Hovvianț-Hovuian-Hovivian, cunoscută și sub numele turcesc de Ciobanian, vezi Edvard Jeamgocian, *Catedrala armeană din Bucureşti*, Editura Ararat, București, 2008, pp. 53–54.
905. Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripţiile medievale ale României...*, *ed. cit.*, p. 206.
906. George Potra, *Documente... (1594–1821)*, *ed. cit.*, p. 368.
907. H.Dj. Siruni, *O năvălire necunoscută a bandelor turceşti*, Cartea Românească, 1940, p. 37.
908. Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripţiile medievale ale României...*, *ed. cit.*, p. 206.
909. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 465.
910. Gr. Goilav, *Bisericile armene de prin ţările române (urmare)*, în *Revista pentru istorie, archeologie şi filologie*, XII, II, 1911, pp. 458–459 și Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripţiile medievale ale României...*, *ed. cit.*, pp. 209–213.
911. Sergiu Selian, *Schiţă istorică a comunităţii armene din România*, ediția a II-a, Editura Ararat, București, 1999, pp. 65–66.
912. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 465.
913. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 127.
914. Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripţiile medievale ale României...*, *ed. cit.*, p. 444.
915. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 678.
916. Franz Ignaz Raicevich, *apud* Nicolae Iorga, *Istoria evreilor în Ţerile Noastre*, cap. IV, extras din *Analele Academiei Române*, seria II, *Memoriile Secţiei Istorice*, t. XXXVI, nr. 7, București 1913 (*on-line*: http://mazarini.wordpress.com/2012/02/02/nicolae-iorga-istoria-evreilor-din-terile-noastre/).
917. *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, vol. II, partea 2, prefață dr. Moses Rosen, cuvânt înainte prof. univ. dr. Gh. Platon, volum întocmit de L. Benjamin, M. Spielmann, S. Stanciu, Editura Hasefer, București, 1990, p. 395.
918. *Ibidem*, pp. 133–134.
919. *Ibidem*, p. 261.
920. *Ibidem*, p. 310.
921. Definiția termenului „povarnă“ din DEX 1998, *on-line* la adresa http://dexonline.ro/definitie/povarn%C4%83.
922. Textul hrisovului la dr. M.A. Halevy, *Comunităţile evreieşti din Iaşi şi Bucureşti până la zaveră (1821), IV. Comunitatea din Bucureşti în epoca fanariotă (1716–1821)*, în *Evreii din România în texte istoriografice. Antologie* de Lya Benjamin, Editura Hasefer, București, 2004, pp. 451–452.
923. Toate citatele, după *Izvoare şi mărturii referitoare la evreii din România*, vol. II, *ed. cit.*, pp. 394–396 (*cf.* V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, pp. 41–43).
924. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul V, *ed. cit.*, p. 322.

925. Dr. M.A. Halevy, *Comunităţile evreieşti din Iaşi şi Bucureşti până la zaveră (1821)*, în *ed. cit.*, p. 452.
926. *Ibidem*, p. 472.
927. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul X, partea A, *ed. cit.*, pp. 332–333.
928. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 67.
929. Mihai Popescu, *Bucureştii descrişi de Sulzer...*, *ed. cit.*, p. 36.
930. Jenne-Lebprecht, în *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 743.
931. Evlia Celebi, în *Călători străini...*, vol. VI, *ed. cit.*, p. 716.
932. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul X, partea A, *ed. cit.*, p. 933.
933. Alexandru Ofrim, *Străzi vechi din Bucureştiul de azi*, Editura Humanitas, București, 2007, p. 150.
934. Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripţiile medievale ale României...*, *ed. cit.*, p. 781.
935. *Călători străini...*, vol. IX, *ed. cit.*, p. 263.
936. *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 337.
937. *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1247.
938. *Ibidem*, p. 1291.
939. *Ibidem*, p. 1226.
940. Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripţiile medievale ale României...*, *ed. cit.*, p. 501.
941. *Ibidem*, pp. 263–264.
942. *Ibidem*, p. 243.
943. *Ibidem*, p. 292.
944. *Ibidem*, p. 501.
945. *Ibidem*, p. 285.
946. *Ibidem*, p. 501.
947. *Ibidem*, p. 385.
948. *Ibidem*, p. 285.
949. Transcrierea textului, în Al. G., *Monumente comemorative din secolul al XIX-lea ale armatei ruseşti pe teritoriul R.P.R.*, în *Studii*, an III, vol. 2, aprilie–iunie 1950, p. 203.
950. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul X, partea A, *ed. cit.*, p. 6.
951. Alexandru Elian, Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripţiile medievale ale României...*, *ed. cit.*, p. 501.
952. Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic...*, *ed. cit.*, p. 333.
953. Pentru descriere, am folosit fotografiile din pr. Paulin Popescu, *Cruci memoriale în Bucureşti*, în *Biserica Ortodoxă Română*, LXXVIII (1960), pp. 1083, 1087 și 1101 și Lucia Stoica, Neculai Ionescu Ghinea, *Enciclopedia lăcaşurilor de cult din Bucureşti*, *ed. cit.*, p. 455.
954. John Jackson, în *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1291.

Ceremoniile politice și religioase în cetatea de scaun a Țării Românești

955. Hrisovul Logofeției de obiceiuri, la V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul VII, *ed. cit.*, pp. 55–57.
956. N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, *ed. cit.* (vol. III, *Fragmente de Cronici şi ştiri despre Cronicari*).

957. Theodora Rădulescu, *Sfatul Domnesc şi alţi mari dregători ai Ţării Româneşti. Liste cronologice şi cursus honorum*, în *Revista arhivelor*, XLIX, 1–4, 1972, p. 131.
958. *Ed. cit.*, pp. 82 și urm.
959. Ioan Marco, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 796.
960. August Scriban, *Dicţionarul limbii româneşti*, Institutul de Arte Grafice „Presa bună", București, 1939 (*on-line*).
961. Tudor Dinu, *Dimitrie Cantemir şi Nicolae Mavrocordat...*, *ed. cit.*, pp. 360–361.
962. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, pp. 368–369.
963. *Ibidem*, pp. 10–13.
964. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, pp.19–22.
965. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, pp. 17–21.
966. *Idem*, *Din domnia lui Ioan Caragea, Avenire la tron – Mişcări contra grecilor – Finanţe, 1812–1818*, extras din *Analele Academiei Române*, seria II, tomul XXII, *Memoriile Secţiei Istorice*, București, 1900, pp. 151–154.
967. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, pp. 461–463.
968. *Istoria generală a Daciei...*, *ed. cit.*, pp. 653–657.
969. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 10.
970. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 461.
971. *Idem*, *Istoria românilor...*, *ed. cit.*, tomul II, p. 10.
972. *Idem*, *Din domnia lui Ioan Caragea...*, *ed. cit.*, p. 151.
973. *Idem*, *Istoria românilor...*, *ed. cit.*, tomul II, p. 10.
974. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 461.
975. *Ibidem*.
976. V.A. Urechia, *Din domnia lui Ioan Caragea*, *ed. cit.*, p. 151.
977. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 461.
978. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p.19.
979. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 461.
980. *Ibidem*.
981. *Ibidem*.
982. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 10.
983. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 461.
984. *Ibidem*.
985. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 654.
986. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 461.
987. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p.19.
988. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 10.
989. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 654.
990. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 10.
991. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 461.
992. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 10.
993. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 20.
994. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 462.
995. *Idem*, *Din domnia lui Ioan Caragea...*, *ed. cit.*, p. 152.
996. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 11.
997. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 462.
998. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 11.

999. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 462.
1000. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 11.
1001. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 20.
1002. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 462.
1003. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 11.
1004. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 462.
1005. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 20.
1006. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 462.
1007. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 20.
1008. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 12.
1009. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 462.
1010. *Ibidem*.
1011. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 12.
1012. Ioan Marco, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 797.
1013. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 462.
1014. *Ibidem*.
1015. *Ibidem*, p. 463.
1016. V.A. Urechia, *Din domnia lui Ioan Caragea...*, *ed. cit.*, p. 153.
1017. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 463.
1018. *Ibidem*.
1019. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 12.
1020. *Ibidem*.
1021. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 21.
1022. Ioan Marco, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 798.
1023. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 13.
1024. *Ibidem*, p. 14.
1025. V.A. Urechia, *Din domnia lui Ioan Caragea...*, *ed. cit.*, p. 154.
1026. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 657.
1027. Ioan Marco, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 797.
1028. Gheorghios Papadopoulos, *Rânduiala care se face la încoronarea voievodului*, în Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIII, texte grecești privitoare la istoria românească culese și publicate cu introducere și indicele numelor de A. Papadopoulos-Kerameus, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl", București, 1909, p. 535.
1029. *Ibidem*.
1030. Radu G. Păun, *Încoronarea în Țara Românească și Moldova în secolul XVIII. Principii, atitudini, simboluri*, în *Revista istorică*, V, 7–8, 1994, p. 744.
1031. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 657.
1032. Ioan Marco, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 798.
1033. *Ibidem*, p. 798.
1034. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 658.
1035. Ioan Marco, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 798.
1036. *Firman prin care sultanul Selim al III-lea îl numește din nou pe Mihail Suțu la domnia Țării Românești*, 19–28 octombrie 1801, în *Documente turcești privind istoria României (1791–1812)*, vol. III, *ed. cit.*, pp. 147–150.
1037. Dionisie Fotino, *op. cit.*, pp. 658–659.

1038. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul I, *ed. cit.*, p. 301.
1039. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 463.
1040. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul I, *ed. cit.*, pp. 300–301.
1041. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 21.
1042. *Idem*, *Din domnia lui Ioan Caragea...*, *ed. cit.*, pp. 154–155.
1043. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, pp. 463–464.
1044. *Ibidem*.
1045. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 659.
1046. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, pp. 463–464.
1047. *Idem*, *Din domnia lui Ioan Caragea...*, *ed. cit.*, p. 155.
1048. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul I, *ed. cit.*, p. 301.
1049. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 464.
1050. Ioan Marco, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 798.
1051. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 464.
1052. Ioan Marco, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 798.
1053. V.A. Urechia, *Din domnia lui Ioan Caragea...*, *ed. cit.*, p. 155.
1054. Ioan Marco, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 799.
1055. Dionisie Fotino, *op. cit.*, pp. 659–660.
1056. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul I, *ed. cit.*, p. 551.
1057. *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762*, studiu și text de Dan Simonescu, Fundația „Regele Carol I", București, 1939, pp. 270–271.
1058. *Ibidem*, pp. 180–182.
1059. *Ibidem*, p. 270.
1060. *Ibidem*, pp. 180–181.
1061. *Ibidem*, p. 181.
1062. *Ibidem*, p. 270.
1063. *Porunca sultanului Mahmud I către domnul Țării Românești Grigore II Ghika și boieri cu privire la reconfirmarea domniei pe o perioadă de trei ani (27 iunie 1748–26 mai 1751)*, în Valeriu Veliman, *Relațiile româno-otomane (1711–1821). Documente turcești*, Direcția Generală a Arhivelor Statului, București, 1984, p. 307.
1064. Valeriu Veliman, *op. cit.*, p. 309.
1065. V.A. Urechia, *Din domnia lui Ioan Caragea*, *ed. cit.*, pp. 172–174 și *idem*, *Istoria românilor, curs făcut la Facultatea de Litere din București dupe documente inedite*, tomul X, partea B, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl" S-sor Ion St. Rasidescu, București, 1902, pp. 32–34.
1066. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, pp. 479–481.
1067. *Ibidem*, pp. 479–480.
1068. Firman al sultanului Mahmud II din 26 decembrie 1815, în V.A. Urechia, *Din domnia lui Ioan Caragea...*, *ed. cit.*, pp. 195–196.
1069. Vezi secțiunea dedicată Curții Noi de pe Dealul Spirii.
1070. *Documente turcești privind istoria României (1774–1791)*, vol. II, întocmit de Mustafa A. Mehmet, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1983, p. 34.
1071. *Cronograful Țării Românești*, *ed. cit.*, pp. 181–182.

1072. *Ed. cit.*, pp. 660–664.
1073. Veniamin Ciobanu, *Înființarea consulatelor străine în Principatele Dunărene*, în Academia Română, *Istoria românilor*, vol. VI, *Românii între Europa Clasică și Europa Luminilor...*, *ed. cit.*, pp. 642–653.
1074. Oferim între paranteze anul recunoașterii acestora de către puterea otomană, cu toate că unele consulate au desfășurat și anterior o activitate semioficială.
1075. Auguste de Lagarde, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 567.
1076. Ioan Marco, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 792.
1077. *Ibidem*, p. 791.
1078. *Ibidem*, p. 793.
1079. Probabil acesta întreprindea reacreditarea pe lângă noul domn Nicolae Caragea.
1080. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul I, *ed. cit.*, pp. 285–286.
1081. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 379.
1082. Este probabil vorba de aceeași persoană.
1083. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 381.
1084. *Ibidem*, p. 379.
1085. *Ibidem*, p. 381.
1086. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul I, *ed. cit.*, p. 286.
1087. *Ibidem*.
1088. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 501.
1089. *Ibidem*, p. 502.
1090. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 381.
1091. Ioan Marco, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 791.
1092. *Ibidem*, p. 792.
1093. *Ibidem*.
1094. Auguste de Lagarde, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 568.
1095. Ioan Marco, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 792.
1096. *Ibidem*.
1097. Auguste de Lagarde, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 568.
1098. Ioan Marco, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 792.
1099. Auguste de Lagarde, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 568.
1100. Ioan Marco, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 792.
1101. *Ibidem*.
1102. Auguste de Lagarde, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 568.
1103. Ioan Marco, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 792.
1104. *Ibidem*, p. 793.
1105. Auguste de Lagarde, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 568.
1106. *Ibidem*.
1107. *Ibidem*.
1108. *Ibidem*, p. 569.
1109. Ioan Marco, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 793.
1110. *Literatura românească de ceremonial...*, *ed. cit.*, pp. 307–312.
1111. V.A. Urechia, *Din domnia lui Ioan Caragea...*, *ed. cit.*, pp. 157–158.
1112. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 380.

1113. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 502.
1114. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 380.
1115. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 502.
1116. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 380.
1117. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 502.
1118. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 380.
1119. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 502.
1120. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul II, *ed. cit.*, p. 380.
1121. *Cf.* datele transcrise de George Potra în *Din Bucureştii de ieri*, *ed. cit.*, pp. 112–115 și, respectiv, 119–125.
1122. *Ibidem*, pp. 122–124.
1123. *Ibidem*, p. 113.
1124. Johann Christian von Struve, în *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1129.
1125. *Ibidem*.
1126. George Potra, *Din Bucureştii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 120.
1127. *Ibidem*, p. 121.
1128. *Ibidem*, p. 113.
1129. *Ibidem*, p. 120.
1130. Johann Christian von Struve, în *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1129.
1131. George Potra, *Din Bucureştii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 114.
1132. *Ibidem*, p. 121.
1133. *Ibidem*.
1134. *Ibidem*, p. 114.
1135. *Ibidem*, p. 121.
1136. *Ibidem*, pp. 126–127.
1137. *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 435.
1138. *Ibidem*, p. 436.
1139. Radu Popescu Vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, *ed. cit.*, p. 285. *Cf.* Tudor Dinu, *Dimitrie Cantemir și Nicolae Mavrocordat...*, *ed. cit.*, p. 412.
1140. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 287.
1141. *Ibidem*, p. 378.
1142. *Istoriile domnilor Țării Românești*, *ed. cit.*, p. 285.
1143. *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1207.
1144. *Ibidem*, p. 1020.
1145. John Sibthorp, în *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1208.
1146. *Ibidem*, p. 1103.
1147. Robert Ker Porter, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 805.
1148. John Sibthorp, în *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1208.
1149. *Ibidem*, p. 1104.
1150. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 718.
1151. William Hunter, în *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1104.
1152. Robert Ker Porter, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, pp. 805–806.
1153. *Literatura românească de ceremonial...*, *ed. cit.*, p. 274.
1154. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 491.

1155. *Literatura românească de ceremonial...*, *ed. cit.*, p. 274.
1156. *Ibidem*, p. 275.
1157. Sorin Iftimi, *Ceremoniile Curții Domnești la Crăciun, Anul Nou și Bobotează (secolele XVII–XIX)*, în *Spectacolul public între tradiție și modernitate. Sărbători, ceremonialuri, pelerinaje și suplicii*, coordonatori Constanța Vintilă-Ghițulescu și Mária Pakucs Willcocks, Institutul Cultural Român, București, 2007, p. 48.
1158. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 43.
1159. *Ibidem*.
1160. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 8.
1161. *Literatura românească de ceremonial...*, *ed. cit.*, p. 278.
1162. „În hemisfera de deasupra pământului" (*lb. gr.*).
1163. „Cu varietatea florilor" (*lb. gr.*).
1164. „Cu energia lui activă" (*lb. gr.*).
1165. „Înainte-mergător" (*lb. gr.*).
1166. „Ca mirele din iatac" (*lb. gr.*).
1167. Dan Simonescu, *Oratiile domnești în sărbători și la nunți*, în *Cercetări literare*, IV, 1940, pp. 42–43.
1168. „Și, ca un alt Tezeu, conduce și scoate acest popor ales din labirintul nenorocirilor" (*lb. gr.*).
1169. „Virtutea ce înfăptuiește lucruri mari, după cuviință" (*lb. gr.*).
1170. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 8.
1171. *Ibidem*, p. 36.
1172. Dan Simonescu, *Oratiile domnești...*, în *loc. cit.*, pp. 44–45.
1173. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 36.
1174. Călugări de la mânăstiri din peninsula Sinai sau de la Muntele Athos, ori de la așezăminte închinate acestora.
1175. *Literatura românească de ceremonial...*, *ed. cit.*, p. 278.
1176. *O lume într-o carte de bucate*, manuscris din epoca brâncovenească, transcrierea textului, prefața și postfața de Ioana Constantinescu, cu un studiu introductiv de Matei Cazacu, Editura Fundației Culturale Române. București, 1997, pp. 162–164.
1177. Dan Simonescu, *Oratiile domnești...*, în *loc. cit.*, p. 45.
1178. *Ibidem*, p. 47.
1179. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 43.
1180. Sorin Iftimi, *Ceremoniile Curții Domnești la Crăciun, Anul Nou și Bobotează (secolele XVII–XIX)*, *ed. cit.*, p. 52.
1181. *Literatura românească de ceremonial...*, *ed. cit.*, p. 280.
1182. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 43.
1183. *Literatura românească de ceremonial...*, *ed. cit.*, p. 281.
1184. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 32.
1185. *Ibidem*, p. 35.
1186. *Ibidem*, p. 33.
1187. *Ibidem*, p. 36.
1188. *Literatura românească de ceremonial...*, *ed. cit.*, p. 284.
1189. *Ibidem*, p. 285.

1190. *Ibidem.*
1191. Dan Simonescu, *Oraţiile domneşti...*, în *loc. cit.*, pp. 48–49.
1192. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, pp. 34–35.
1193. *Literatura românească de ceremonial...*, *ed. cit.*, p. 286.
1194. *Ceremonia care se face în Ajunul Bobotezii*, text grecesc anonim, în *Literatura românească de ceremonial...*, *ed. cit.*, p. 182.
1195. *Ibidem*, p. 183.
1196. *Ibidem*, p. 287.
1197. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 59.
1198. *Ibidem*, p. 60.
1199. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 688.
1200. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul I, *ed. cit.*, p. 289.
1201. Dionisie Fotino, *op. cit.*, pp. 688–689.
1202. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul I, *ed. cit.*, p. 290.
1203. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 60.
1204. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul I, *ed. cit.*, p. 290.
1205. *Ibidem*, pp. 36–37.
1206. *Ţeremonia ce se face la lăsatul secului de brânză*, în V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 43.
1207. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 30.
1208. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 43.
1209. *Ibidem*, p. 42.
1210. *Ibidem*, pp. 49–50.
1211. *Ibidem*, p. 43.
1212. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 30.
1213. *Ibidem*, pp. 29–30.
1214. *Literatura românească de ceremonial...*, *ed. cit.*, p. 291.
1215. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 61.
1216. *Literatura românească de ceremonial...*, *ed. cit.*, p. 292.
1217. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 61.
1218. *Literatura românească de ceremonial...*, *ed. cit.*, p. 292.
1219. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, pp. 61–62.
1220. Sorin Iftimi, *Izvoade privitoare la întocmirea alaiurilor de ceremonie la începutul veacului XIX*, în *Cercetări istorice*, XVIII–XX, 1999–2001, pp. 296–297.
1221. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 62.
1222. *Ibidem.*
1223. Cod de obiceiuri (nr. 97), în V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 42.
1224. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 63.
1225. *Ibidem*, p. 66.
1226. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 42.
1227. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 31.
1228. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 42.
1229. Alaiul prea iubitelor noastre beizadele spre hiritismos la mitropolie a doua zi (document din 7 aprilie 1819), în V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, pp. 490–491.

1230. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 31.
1231. *Ibidem*, p. 35.
1232. *Literatura românească de ceremonial...*, *ed. cit.*, p. 298.
1233. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 690.
1234. *Orânduiala cu care s-au scos caii domnești la ceair, în domnia lui Alexandru Moruzi*, în George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 83.
1235. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul I, *ed. cit.*, pp. 302–303.
1236. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 690.
1237. *Orânduiala cu care s-au scos caii domnești la ceair, în domnia lui Alexandru Moruzi*, în George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 84.
1238. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 690.
1239. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul I, *ed. cit.*, p. 303.
1240. *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 459.
1241. George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 83.
1242. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 691.
1243. *Țeremonia ce s-au făcut la buiuc-bairam la Curtea gospod acum, în zilele preaînălțatului nostru domn* [*Grigore Dim. Ghika*], în George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 90.
1244. Petre Strihan, *Divan-Effendi în Țara Românească și Moldova în secolele XVII–XIX*, în *Studii*, XXI, 5, 1968, pp. 881 și urm.
1245. *Țeremonia ce s-au făcut la curban bairam la Curtea gospod, în domnia mării*[*i*] *sale Alexandru vodă Moruzi, adică la mai 4, leat 1799*, în George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 83.
1246. Radu Popescu Vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, *ed. cit.*, pp. 276–277.
1247. V.A. Urechia, *Din domnia lui Ioan Caragea...*, *ed. cit.*, p. 174.
1248. *Memoriile Principelui Nicolae Suțu, mare-logofăt al Moldovei (1798–1871)* traducere din franceză, introducere, note și comentarii de Georgeta Filitti, Editura Humanitas, București, 2013, p. 72.
1249. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 39.
1250. *Ibidem*.
1251. Radu Popescu Vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, *ed. cit.*, pp. 253–254.
1252. Condica lui Grigore Dim. Ghika, *apud* George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 78.
1253. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 39.
1254. Identitatea acesteia, dar și a mirelui ridică serioase semne de întrebare, din pricina datelor contradictorii din documente. Astfel, George Potra (*Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 78) afirmă că ar fi vorba de fiica domnului Smaranda Moruzi, care l-ar fi luat de bărbat pe Alexandru Mavrocordat, fiul unui văr al lui Alexandru Mavrocordat, domnul Moldovei, în vreme ce V.A. Urechia (*Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 460) e de părere că atunci s-ar fi celebrat „măritagiul domniței Ecaterina, sora lui vodă" Alexandru Moruzi. În schimb, *Însemnările Androneștilor* (ed. Ilie Corfus, București, 1947, p. 38) vorbesc de căsătoria dintre „domnița Năstăsica, sora mării[i]

sale Alexandru Constantin Moruzi voievod" cu „vel cămărașul Lucache, sin Manolache dragoman".

1255. Condica lui Grigore Dim. Ghika, *apud* George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 78.
1256. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 460.
1257. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 41.
1258. *Ibidem*, p. 39.
1259. Radu Popescu Vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, *ed. cit.*, p. 254.
1260. *Ibidem*, pp. 253–254.
1261. James Dallaway, în *Călători străini...*, vol. X, partea II, *ed. cit.*, p. 1216.
1262. *Călători străini...*, vol. X, partea I, *ed. cit.*, p. 669.
1263. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 41.
1264. François Recordon, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 682.
1265. *Oraţie care să zice la călţunari când mărită vreun Domn pre fiica sa*, în Dan Simonescu, *Oraţiile domneşti...*, în *loc. cit.*, p. 56. O altă variantă de text, *ibidem*, p. 55.
1266. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 41.
1267. *Ibidem*, p. 40.
1268. *Ibidem*, p. 41.
1269. *Orânduiala alaiului la aducerea spre cununie a prea iubitei noastre noră în domneasca noastră Curte*, în V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, pp. 488–490.
1270. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 42.
1271. *Orânduiala alaiului la aducerea spre cununie a prea iubitei noastre noră în domneasca noastră Curte*, în V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, pp. 489–490.
1272. George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 78.
1273. *Oraţie ce să citeşte când cunună domnul vreo domniţă*, în George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 79. Vezi și *Oraţii ce să zice cându să mărită Domniţă*, în Dan Simonescu, *Oraţiile domneşti...*, în *loc. cit.*, pp. 56–57.
1274. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 42.
1275. François Recordon, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 675.
1276. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 42.
1277. François Recordon, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 675.
1278. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 42.
1279. George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 79.
1280. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, pp. 461–462.
1281. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 43.
1282. *O nuntă săvârșită la curtea lui Moruzi în ianuarie 1795*, în George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, pp. 80–81.
1283. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 43.
1284. *Ibidem*.
1285. François Recordon, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 683.
1286. *Ibidem*.
1287. *Cf.* George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, pp. 85–86.

1288. *Ibidem*, pp. 86–87.
1289. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 45.
1290. *Orânduiala cu care s-au petrecut la groapă răposatul beizadea al mării sale Constantin vodă Ipsilanti*, în George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 88.
1291. *Orânduiala cu care se petrece la groapă vreun domn ce va muri*, în George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 85.
1292. *Ibidem*, p. 46.
1293. *Ibidem*, p. 85.
1294. *Ibidem.*
1295. *Ibidem.*
1296. *Orânduiala alaiului cu care s-a petrecut la groapă luminăția sa beizade Iorgu al mării sale Alexandru vodă Moruzi*, în George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 81.
1297. *Orânduiala cu care se petrece la groapă vreun domn ce va muri*, în George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 85.
1298. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 45.
1299. George D. Florescu, *Alaiul înmormântărei lui Alexandru N. Suțu Voevod la 20 ianuarie 1821*, Tipografia „Bucovina" I.E. Torouțiu, București, 1932, pp. 13–25.
1300. Raportul baronului Kreuchely, în Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. X, Socec, București, 1897, p. 102.
1301. *Orânduiala cu care se petrece la groapă vreun domn ce va muri*, în George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 85.
1302. *Orânduiala cu care s-au petrecut la groapă răposatul beizadea al mării sale Constantin vodă Ipsilanti*, în George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 88.
1303. Raportul baronului Kreuchely, în Eudoxiu de Hurmuzachi, *Documente*..., *ed. cit.*, p. 102.
1304. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 46.
1305. *Ibidem.*
1306. *Orânduiala cu care se petrece la groapă vreun domn ce va muri*, în George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 86.
1307. Raportul baronului Kreuchely, în Eudoxiu de Hurmuzachi, *Documente*..., *ed. cit.*, p. 102.
1308. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 47.
1309. Ps XXIII, 1–4.
1310. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 47.
1311. Raportul baronului Kreuchely, în Eudoxiu de Hurmuzachi, *Documente*..., *ed. cit.*, p. 102.
1312. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 47.
1313. *Literatura românească de ceremonial...*, *ed. cit.*, p. 301.
1314. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 582.
1315. Sorin Iftimi, *Izvoade privitoare la întocmirea alaiurilor de ceremonie la începutul veacului XIX*, *ed. cit.*, p. 290.
1316. *Literatura românească de ceremonial...*, *ed. cit.*, p. 301.
1317. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 24.

1318. *Ibidem*, p. 28.
1319. Konstantinos Dapontes, *Éphémérides Daces...*, vol. II, *ed. cit.*, p. 169.
1320. *Literatura românească de ceremonial...*, *ed. cit.*, pp. 301–302.
1321. Konstantinos Dapontes, *Éphémérides Daces...*, vol. II, *ed. cit.*, p. 169.
1322. *Obicinuitul alai la eșirea de la Domneasca Curte a Prea Sfinției sale părintelui ipopsifiseos (sic!) Mitropolit al țării*, în V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 23.
1323. George Potra, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, *ed. cit.*, p. 84.
1324. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, p. 23.
1325. *Literatura românească de ceremonial...*, *ed. cit.*, p. 302.
1326. Konstantinos Dapontes, *Éphémérides Daces...*, vol. II, *ed. cit.*, p. 169.
1327. Sorin Iftimi, *Izvoade privitoare la întocmirea alaiurilor de ceremonie la începutul veacului XIX*, *ed. cit.*, p. 288.
1328. *Literatura românească de ceremonial...*, *ed. cit.*, p. 302.
1329. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul X, partea A, *ed. cit.*, p. 12.
1330. *Idem*, *Istoria românilor...*, tomul XII, *ed. cit.*, pp. 25–26.
1331. Sorin Iftimi, *Izvoade privitoare la întocmirea alaiurilor de ceremonie la începutul veacului XIX*, *ed. cit.*, p. 289.
1332. Arhim. Dr. Chesarie Gheorghescu, *Sfântul Dimitrie cel Nou*, în *Sfinți români și apărători ai legii strămoșești*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987, pp. 279–280.
1333. François Recordon, în *Călători străini...*, vol. I, *ed. cit.*, p. 674.
1334. Cu privire la această intrigantă personalitate, activă în a doua parte a crizei iconoclaste, vezi Tudor Dinu, *Viața lui Grigore Decapolitul de Ignatie Diaconul*, în *Studii clasice*, XLII–XLIV (2006–2008), Editura Academiei Române, București, 2008, pp. 167–187.
1335. Hrisovul lui Mihai Ștefan Racoviță din 23 mai 1765, în Alexandru Lapedatu, *O procesiune religioasă...*, în *loc. cit.*, p. 61.
1336. Oraș medieval din nordul Bulgariei, situat la circa 40 de km de Dunăre.
1337. Grevena este un oraș din vestul Macedoniei, aflat la 170 de km de Salonic.
1338. De fapt, mitropolit de Dryinopolis, Pogoniana și Konitsa, în Epir.
1339. Sardeis (azi, Sart, în Turcia), vechea capitală a regatului Lydiei, important centru urban până la sfârșitul Antichității.
1340. Hierapolis, oraș antic și bizantin din Frigia, cunoscut astăzi sub numele turcesc de Pamukkale.
1341. De fapt, episcop de Heliopolis și Thyateira, în actuala provincie Aydın, din Turcia.
1342. Radu Popescu Vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, *ed. cit.*, p. 247.
1343. Document de la Alexandru Moruzi din 21 mai 1795, în V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul IV, *ed. cit.*, p. 31.
1344. Pitac din 14 octombrie 1794, în V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul IV, *ed. cit.*, p. 31.

Războaie, năvăliri și răzmerițe în cetatea Bucureștilor

1345. Academia Română, *Istoria românilor*, vol. VI, *Românii între Europa Clasică și Europa Luminilor...*, *ed. cit.*, p. 9.
1346. Pentru amănunte, vezi Tudor Dinu, *Dimitrie Cantemir și Nicolae Mavrocordat...*, *ed. cit.*, pp. 252–254.
1347. Textul de mai jos este preluat, cu unele modificări, din volumul Tudor Dinu. *Dimitrie Cantemir și Nicolae Mavrocordat...*, *ed. cit.*, pp. 254–264 (selectiv).
1348. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 137.
1349. *Ibidem.*
1350. Radu Popescu Vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, *ed. cit.*, p. 225.
1351. *Ibidem.*
1352. Mitrofan Grigoras, *Cronica Țării Românești (1714–1716)*, textul grecesc însoțit de traducere în limba română și de un studiu introductiv de D. Russo. în *Revista istorică română*, VI (1934), p. 28.
1353. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, pp. 137–138.
1354. Radu Popescu Vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, *ed. cit.*, p. 225.
1355. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 138.
1356. *Ibidem.*
1357. *Ibidem*, pp. 137–138.
1358. *Ibidem*, p. 139.
1359. Mitrofan Grigoras, *Cronica Țării Românești...*, în *loc. cit.*, p. 28.
1360. *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717*, ediție întocmită de Constantin Grecescu, Editura Științifică, București, 1959, p. 128.
1361. Mitrofan Grigoras, *Cronica Țării Românești...*, în *loc. cit.*, p. 29.
1362. Antim Ivireanu, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Strempel, Editura Minerva, București, 1972, p. 436.
1363. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 142.
1364. Mitrofan Grigoras, *Cronica Țării Românești...*, în *loc. cit.*, p. 29.
1365. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 139.
1366. Tudor Dinu, *Dimitrie Cantemir și Nicolae Mavrocordat...*, *ed. cit.*, pp. 259–260.
1367. Radu Popescu Vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, *ed. cit.*, p. 231.
1368. Mitrofan Grigoras, *Cronica Țării Românești...*, în *loc. cit.*, p. 29.
1369. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 145.
1370. Mitrofan Grigoras, *Cronica Țării Românești...*, în *loc. cit.*, p. 30.
1371. Radu Popescu Vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, *ed. cit.*, p. 232.
1372. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 146.
1373. *Ibidem.*
1374. *Ibidem.*
1375. *Ibidem.*
1376. Mehmet Rașid, *Tarih*, în *Cronici turcești privind țările române. Extrase*, vol. III, întocmit de Mustafa A. Mehmet, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1980, p. 228.
1377. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, p. 149.
1378. Mitrofan Grigoras, *Cronica Țării Românești...*, în *loc. cit.*, p. 30.
1379. *Ibidem.*

1380. *Ibidem.*
1381. *Ibidem.*
1382. *Ibidem*, p. 31.
1383. Radu Popescu Vornicul, *Istoriile domnilor Ţării Româneşti, ed. cit.*, p. 233.
1384. *Istoria militară a poporului român*, vol. III, *Epopeea luptei naţionale pentru unitate, libertate şi integritate teritorială din epoca lui Mihai Viteazul până în ajunul revoluţiei populare conduse de Horea (1550–1784)*, Editura Militară, Bucureşti, 1987, p. 427.
1385. Konstantinos Dapontes, Δακικαί Εφημερίδες – *Éphémérides Daces ou Chronique de la guerre de quatre ans*, publiée, traduite et annotée par Émile Legrand, tome Ier, texte grec, Ernest Leroux Éditeur, Paris, 1880, p. ιβ [101].
1386. *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ediţie îngrijită, glosar, indice şi o introducere de Iorgu Iordan, Editura de Stat pentru Literatură şi Artă, [Bucureşti,] 1955, p. 376.
1387. *Cronicul lui Petru Depasta Peloponesianul asupra vieţii domnitorului Constantin Necolai Mavrocordat*, în Constantin Erbiceanu, *Cronicari greci..., ed. cit.*, p. 309.
1388. Konstantinos Dapontes, Δακικαί Εφημερίδες – *Éphémérides Daces*, vol. I, *ed. cit.*, p. ιγ [13].
1389. *Ibidem*, p. ιδ [14].
1390. *Ibidem*, p. ιε [15].
1391. *Ibidem*, p. ισ τ [16].
1392. *Ibidem*, p. ιζ [17].
1393. *Apud* Ştefan Ionescu, *Bucureştii în vremea fanarioţilor*, Editura „Dacia", Cluj, 1974, pp. 131–132.
1394. Konstantinos Dapontes, Δακικαί Εφημερίδες – *Éphémérides Daces*, vol. I, *ed. cit.*, p. ισ τ [16].
1395. *Ibidem*, p. ιη [18].
1396. *Ibidem.*
1397. *Letopiseţul Ţării Moldovei, ed. cit.*, p. 377.
1398. Konstantinos Dapontes, Δακικαί Εφημερίδες – *Éphémérides Daces*, vol. I, *ed. cit.*, p. ιθ [19].
1399. *Ibidem*, p. κδ [24].
1400. *Ibidem.*
1401. *Ibidem*, p. κε [25].
1402. Ion Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei, ed. cit.*, p. 377.
1403. Konstantinos Dapontes, Δακικαί Εφημερίδες – *Éphémérides Daces*, vol. I, *ed. cit.*, p. κθ [29].
1404. *Istoria militară a poporului român*, vol. III, *ed. cit.*, p. 428.
1405. Theodora Rădulescu, *Sfatul Domnesc şi alţi mari dregători ai Ţării Româneşti, ed. cit.*, p. 454.
1406. *Cronica uciderii spătarului Iordache Stavarache (1765)*, vs. 3–4, în *Cronici şi povestiri româneşti versificate (sec. XVII–XVIII)*, studiu şi ediţie critică de Dan Simonescu, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1967, pp. 93–94.
1407. Theodora Rădulescu, *op. cit.*, p. 687.

1408. *Cronica uciderii spătarului Iordache Stavarache*, *ed. cit.*, p. 96, vs. 96.
1409. *Ibidem*, p. 95, vs. 59 și, respectiv, 43–57.
1410. *Ibidem*, vs. 31–32.
1411. Mihail Cantacuzino Banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, publicată și adnotată de Nicolae Iorga, Institutul de Arte Grafice și Editură „Minerva", București. 1902, p. 134.
1412. Kesarios Dapontes, *Catalogul istoric a (sic!) oamenilor însemnați din secolul XVIII, dintre carii marea majoritate au trăit în țările române Valahia și Moldova*, în Constantin Erbiceanu, *Cronicari greci...*, *ed. cit.*, p. 195.
1413. *Ibidem.*
1414. Athanasios Komninos Ypsilantis, *Ekklisiastikon ke politikon ton is dodeka vivlion H, Θ ke I iti TA META TIN ALOSIN (1453–1789)*, Constantinopol. 1870, p. 398.
1415. Mihail Cantacuzino Banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, *ed. cit.*, pp. 135–136.
1416. Athanasios Komninos Ypsilantis, *op. cit.*, p. 398.
1417. Mihail Cantacuzino Banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, *ed. cit.*, p. 137.
1418. Athanasios Komninos Ypsilantis, *op. cit.*, p. 398.
1419. Mihail Cantacuzino Banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, *ed. cit.*, p. 137.
1420. *Ibidem*, p. 138.
1421. Athanasios Komninos Ypsilantis, *op. cit.*, p. 398.
1422. *Ibidem.*
1423. Mihail Cantacuzino Banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, *ed. cit.*, p. 140.
1424. *Ibidem.*
1425. *Ibidem*, p. 142.
1426. *Ibidem*, p. 143.
1427. *Ibidem.*
1428. Athanasios Komninos Ypsilantis, *op. cit.*, p. 404.
1429. Mihail Cantacuzino Banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, *ed. cit.*, p. 143.
1430. *Ibidem.*
1431. Kesarios Dapontes, *Catalogul istoric a (sic!) oamenilor însemnați din secolul XVIII...*, în Constantin Erbiceanu, *Cronicari greci...*, *ed. cit.*, p. 193.
1432. Athanasios Komninos Ypsilantis, *op. cit.*, pp. 403–404.
1433. *Ibidem*, p. 404.
1434. *Cronica uciderii spătarului Iordache Stavarache*, *ed. cit.*, p. 101, vs. 259–260. 263–264, 267–270.
1435. *Ibidem*, pp. 101–102, vs. 271–272, 279–280.
1436. Athanasios Komninos Ypsilantis, *op. cit.*, p. 404.
1437. Mihail Cantacuzino Banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, *ed. cit.*, p. 145.
1438. *Ibidem*, p. 155.
1439. *Ibidem*, p. 156.
1440. *Ibidem*, p. 157.
1441. *Ibidem*, p. 161.
1442. *Ibidem*, pp. 165–166.
1443. H.Dj. Siruni, *O năvălire necunoscută a bandelor turcești*, *ed. cit.*, p. 38.
1444. *Ibidem*, pp. 31–37.
1445. *Ibidem*, p. 37.

1446. Mihail Cantacuzino Banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, *ed. cit.*, p. 168.
1447. *Ibidem*, p. 169.
1448. *Ibidem*, p. 170.
1449. *Ibidem*, p. 171.
1450. *Ibidem*, p. 172.
1451. *Istoriia Ţării Rumâneşti dă la let 1769*, în *Cronici şi povestiri româneşti versificate...*, *ed. cit.*, pp. 130–131, vs. 89–94.
1452. Mihail Cantacuzino Banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, *ed. cit.*, p. 172.
1453. *Ibidem*, p. 173.
1454. *Istoriia Ţării Rumâneşti dă la let 1769*, în *ed. cit.*, p. 132, vs. 127–139.
1455. Mihail Cantacuzino Banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, *ed. cit.*, p. 173.
1456. *Istoriia Ţării Rumâneşti dă la let 1769*, în *ed. cit.*, p. 131, vs. 95–98.
1457. Mihail Cantacuzino Banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, *ed. cit.*, p. 174.
1458. *Ibidem*, p. 175.
1459. *Istoriia Ţării Rumâneşti dă la let 1769*, în *ed. cit.*, varianta M, p. 131, vs. 237–242.
1460. Mihail Cantacuzino Banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, *ed. cit.*, p. 176.
1461. *Ibidem*, p. 177.
1462. *Ibidem*, p. 104.
1463. Ianache Văcărescu, *Istoria Othomanicească*, ediție critică, studiu introductiv, note și glosar de Gabriel Ștrempel, Editura Biblioteca Bucureștilor, București, 2001, p. 103.
1464. *Istoriia Ţării Rumâneşti dă la let 1769*, în *ed. cit.*, p. 134, vs. 203–206.
1465. *Ibidem*, p. 135, vs. 237–238.
1466. Mihail Cantacuzino Banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, *ed. cit.*, p. 178.
1467. Ianache Văcărescu, *op. cit.*, p. 1056.
1468. *Ibidem*, p. 179.
1469. *Ibidem*, p. 183.
1470. Athanasios Komninos Ypsilantis, *op. cit.*, p. 453.
1471. Mihail Cantacuzino Banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, *ed. cit.*, p. 179.
1472. Ianache Văcărescu, *op. cit.*, p. 106.
1473. Mihail Cantacuzino Banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, *ed. cit.*, p. 180.
1474. Athanasios Komninos Ypsilantis, *op. cit.*, p. 452.
1475. *Ibidem*, p. 455.
1476. *Ibidem*, p. 456.
1477. Nu este totuși exclus ca Athanasios Komninos Ypsilantis să facă o greșeală și să fie, de fapt, vorba de același Zametnin.
1478. Athanasios Komninos Ypsilantis, *op. cit.*, pp. 456–457.
1479. A doua bătălie de la Văcărești este menționată de Ianache Văcărescu, *op. cit.*, p. 106 („cu care turcii în urmă s-au lovit la Mânăstirea Văcăreștii și au fost biruiți în doao rânduri“).
1480. Athanasios Komninos Ypsilantis, *op. cit.*, p. 457.
1481. *Ibidem.*
1482. *Ibidem*, p. 458.
1483. Mihail Cantacuzino Banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, *ed. cit.*, p. 185.
1484. Athanasios Komninos Ypsilantis, *op. cit.*, p. 459.

1485. Mihail Cantacuzino Banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, *ed. cit.*, p. 185.
1486. Athanasios Komninos Ypsilantis, *op. cit.*, p. 459.
1487. *Ibidem*, p. 460.
1488. Mihail Cantacuzino Banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, *ed. cit.*, p. 186.
1489. *Ibidem*.
1490. Athanasios Komninos Ypsilantis, *op. cit.*, p. 460.
1491. *Ibidem*, p. 466.
1492. Mihail Cantacuzino Banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, *ed. cit.*, p. 187.
1493. *Ibidem*, p. 188.
1494. Ianache Văcărescu, *op. cit.*, p. 109.
1495. Mihail Cantacuzino Banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, *ed. cit.*, p. 189.
1496. Athanasios Komninos Ypsilantis, *op. cit.*, p. 475.
1497. V.A. Urechia, *Istoria evenimentelor din Orient cu referință la principatele Moldova și Valahia din anii 1769–1774 de biv-vel stolnicul Dumitrache*, în *Analele Academiei Române*, *Memoriile Secției Istorice*, seria II, tomul X, 1887–1888, p. 399.
1498. *Ibidem*, p. 416.
1499. *Ibidem*, p. 417.
1500. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 119.
1501. *Ibidem*, p. 120.
1502. Ianache Văcărescu, *op. cit.*, p. 145.
1503. *Cronica anonimă despre domnia lui Mavrogheni*, în *Cronici și povestiri românești versificate...*, *ed. cit.*, p. 241, vs. 542–548.
1504. *Ibidem*, p. 254, vs. 1148–1163.
1505. *Pitarul Hristache, Istoria faptelor lui Mavrogheni Vodă și a răzmiriței din timpul lui, pe la 1790*, în *Cronici și povestiri românești versificate...*, *ed. cit.*, p. 268, vs. 470–471, 474–475, 479–483.
1506. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 203.
1507. *Istoria militară a poporului român*, vol. IV, *Epoca revoluțiilor de eliberare națională și socială. De la revoluția populară din 1784 la cucerirea independenței depline 1877–1878*, Editura Militară, București, 1987, p. 95.
1508. Ianache Văcărescu, *op. cit.*, p. 145.
1509. *Ibidem*, p. 146.
1510. Dionisie Eclisiarhu, *Hronograf*, în *Scrieri alese. Hronograf. Predoslovii*, ediție, prefață, note, glosar și bibliografie de Natalia Trandafirescu, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă. Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu", București, 2004, p. 38.
1511. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 317.
1512. *Pitarul Hristache, Istoria faptelor lui Mavrogheni Vodă...*, în *ed. cit.*, p. 276, vs. 857–863, 873–878.
1513. *Anastase ou Mémoires d'un Grec...*, *ed. cit.*, p. 359.
1514. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 189 (pitac din 21 februarie 1788).
1515. *Ibidem*, p. 653 (document din 28 februarie 1788).
1516. *Ibidem*, pp. 103–104 (5 septembrie 1787); p. 107 (25 decembrie 1787); pp. 108–109 (29 decembrie); pp. 122–123 (25 ianuarie 1788) etc.

1517. *Ibidem*, pp. 190–191.
1518. *Ibidem*, p. 193.
1519. *Pitarul Hristache, Istoria faptelor lui Mavrogheni Vodă...*, în *ed. cit.*, pp. 270, vs. 555–567.
1520. *Ibidem*, vs. 568–571.
1521. Cărți deschise din 3 martie 1788, în V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 194.
1522. *Pitarul Hristache, Istoria faptelor lui Mavrogheni Vodă...*, în *ed. cit.*, p. 271, vs. 598–601.
1523. *Ibidem*, vs. 605–607.
1524. *Ibidem*, vs. 624–629.
1525. *Ibidem*, vs. 630–637.
1526. Dionisie Eclisiarhu, *Hronograf*, *ed. cit.*, p. 26.
1527. *Cronica anonimă despre domnia lui Mavrogheni*, în *ed. cit.*, p. 242, vs. 603–610.
1528. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 319
1529. Ianache Văcărescu, *op. cit.*, p. 156.
1530. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 319.
1531. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 224.
1532. *Pitarul Hristache, Istoria faptelor lui Mavrogheni Vodă...*, în *ed. cit.*, p. 274, vs. 780–783.
1533. *Ibidem*, pp. 274–275, vs. 785–792.
1534. *Ibidem*, p. 275, vs. 797–800.
1535. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 201.
1536. *Ibidem*, p. 217.
1537. *Ibidem*, pp. pp. 651–653 (pitac din 16 septembrie 1788).
1538. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 320.
1539. *Ibidem*.
1540. *Cronica anonimă despre domnia lui Mavrogheni*, în *ed. cit.*, p. 245, vs. 715.
1541. *Ibidem*, p. 244, vs. 695–696.
1542. *Pitarul Hristache, Istoria faptelor lui Mavrogheni Vodă...*, în *ed. cit.*, p. 277, vs. 921–922.
1543. *Ibidem*, p. 277, vs. 923.
1544. *Ibidem*, p. 278, vs. 942.
1545. *Ibidem*, p. 278, vs. 944.
1546. *Ibidem*, p. 278, vs. 945–946.
1547. *Ibidem*, p. 278, vs. 963–966.
1548. *Ibidem*, p. 278, vs. 949–954.
1549. Corespondența pe această temă la V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, pp. 245–247.
1550. Dionisie Eclisiarhu, *Hronograf*, *ed. cit.*, p. 47.
1551. Ianache Văcărescu, *op. cit.*, p. 157.
1552. *Pitarul Hristache, Istoria faptelor lui Mavrogheni Vodă...*, în *ed. cit.*, p. 280, vs. 1051–1052.
1553. Ianache Văcărescu, *op. cit.*, p. 157.
1554. *Pitarul Hristache, Istoria faptelor lui Mavrogheni Vodă...*, în *ed. cit.*, p. 280, vs. 1039–1040.

1555. *Ibidem*, p. 280, vs. 1057–1061.
1556. *Ibidem*, vs. 1072.
1557. *Ibidem*, vs. 1073–1074.
1558. *Ibidem*, vs. 1075–1080.
1559. *Cronica anonimă despre domnia lui Mavrogheni*, în *ed. cit.*, p. 256, vs. 1053–1054.
1560. *Pitarul Hristache, Istoria faptelor lui Mavrogheni Vodă...*, în *ed. cit.*, p. 281, vs. 1095–1098.
1561. *Cronica anonimă despre domnia lui Mavrogheni*, în *ed. cit*, p. 257, vs. 1261–1265.
1562. *Ibidem*, vs. 1276–1285.
1563. *Ibidem*, vs. 1301–1304.
1564. *Ibidem*, p. 258, vs. 1321–1328.
1565. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 364.
1566. *Ibidem*, p. 365.
1567. *Ibidem*, p. 363.
1568. *Ibidem*.
1569. *Ibidem*, p. 328.
1570. *Ibidem*, p. 327.
1571. Dionisie Eclisiarhu, *Hronograf*, *ed. cit.*, p. 51.
1572. *Ibidem*, p. 52.
1573. *Wiener Zeitung*, numerele din 28 noiembrie și 4 decembrie 1789, *apud* Ștefan Ionescu, *Bucureştii în vremea fanarioţilor*, *ed. cit.*, p. 224.
1574. Arhivele Statului din București, *Condica divanului Prinţipatului Ţării Româneşti*, ms. 18, fo 38–38v.
1575. Dionisie Eclisiarhu, *Hronograf*, *ed. cit.*, p. 52.
1576. *Ibidem*, p. 53.
1577. *Ibidem*, p. 54.
1578. Dionisie Fotino, *op. cit.*, pp. 320–321.
1579. Dionisie Eclisiarhu, *Hronograf*, *ed. cit.*, p. 54.
1580. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 321.
1581. Dionisie Eclisiarhu, *Hronograf*, *ed. cit.*, p. 54.
1582. *Ibidem*, p. 55.
1583. *Ibidem*.
1584. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul III, *ed. cit.*, p. 312.
1585. Dionisie Eclisiarhu, *Hronograf*, *ed. cit.*, p. 62.
1586. „Vreo cinci-șase mii turci“, conform lui Zilot Românul (Ștefan Fănuță), *Istoria Ţării Româneşti de la domnia lui Alexandru-Vodă Ipsilanti până la sfârşitul domniei lui Ioan Vodă Caragea (1796–1818)*, în *Opere complete*, ediție îngrijită, studiu introductiv, note, comentarii și indici de Marcel-Dumitru Ciucă, Editura Minerva, București, 1996, p. 77, „în număr ca de zece mii oameni“, după Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 364, „până la 12.000“, conform *Cronicului protosinghelului Naum Râmniceanu...*, în *ed. cit.*, p. 269.
1587. *Cronicul protosinghelului Naum Râmniceanu...*, în *ed. cit.*, p. 269.
1588. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 364.
1589. *Ibidem*.

1590. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 322.
1591. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 364.
1592. *Ibidem.*
1593. *Ibidem.*
1594. *Ibidem*, p. 365.
1595. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 322.
1596. Dionisie Eclisiarhu, *Hronograf*, *ed. cit.*, p. 120.
1597. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 322.
1598. *Cronicul protosinghelului Naum Râmniceanu...*, în *ed. cit.*, p. 269.
1599. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 322.
1600. Dionisie Eclisiarhu, *Hronograf*, *ed. cit.*, p. 120.
1601. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 322.
1602. *Ibidem.*
1603. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 365.
1604. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 323.
1605. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 365.
1606. Zilot Românul (Ştefan Fănuţă), *Istoria Ţării Româneşti...*, în *ed. cit.*, p. 84.
1607. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 323.
1608. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 365.
1609. *Ibidem.*
1610. Dionisie Eclisiarhu, *Hronograf*, *ed. cit.*, p. 121.
1611. *Ibidem*, p. 122.
1612. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 366.
1613. *Ibidem*, p. 367.
1614. *Cronicul protosinghelului Naum Râmniceanu...*, în *ed. cit.*, p. 269.
1615. *Ibidem.*
1616. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul IX, *ed. cit.*, p. 100.
1617. *Cronicul protosinghelului Naum Râmniceanu...*, în *ed. cit.*, pp. 269–270.
1618. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul IX, *ed. cit.*, p. 102.
1619. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 368.
1620. Dionisie Eclisiarhu, *Hronograf*, *ed. cit.*, p. 122.
1621. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 368.
1622. Dionisie Eclisiarhu, *Hronograf*, *ed. cit.*, p. 122.
1623. *Ibidem*, p. 123.
1624. Zilot Românul (Ştefan Fănuţă), *Istoria Ţării Româneşti...*, în *ed. cit.*, p. 86.
1625. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 395.
1626. Destituirea sa oficială se va face însă abia prin decretul din 17 februarie 1808 al ţarului (*cf.* Academia Română, *Istoria românilor*, vol. VI, *Românii între Europa Clasică şi Europa Luminilor...*, *ed. cit.*, p. 494.
1627. Dionisie Eclisiarhu, *Hronograf*, *ed. cit.*, p. 144.
1628. V.A. Urechia, *Istoria românilor...*, tomul IX, *ed. cit.*, p. 191.
1629. Academia Română, *Istoria românilor*, vol. VI, *Românii între Europa Clasică şi Europa Luminilor...*, *ed. cit.*, p. 978.
1630. Zilot Românul (Ştefan Fănuţă), *Istoria Ţării Româneşti...*, în *ed. cit.*, p. 86.
1631. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 395.
1632. *Ibidem*, p. 396.

1633. *Ibidem.*
1634. Zilot Românul (Ștefan Fănuță), *Istoria Țării Românești...*, în *ed. cit.*, p. 87.
1635. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 396.
1636. *Ibidem*, pp. 396–397.
1637. *Ibidem*, 397.
1638. Dionisie Eclisiarhu, *Hronograf*, *ed. cit.*, p. 145.
1639. *Ibidem*, p. 123.
1640. *Cronicul protosinghelului Naum Râmniceanu...*, în *ed. cit.*, p. 287.
1641. *Ibidem*, p. 288.
1642. *Ibidem*, p. 287.
1643. *Ibidem*, p. 279.
1644. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 327.
1645. *Ibidem*, p. 328.
1646. *Cronicul protosinghelului Naum Râmniceanu...*, în *ed. cit.*, p. 273.
1647. Dionisie Eclisiarhu, *Hronograf*, *ed. cit.*, p. 145.
1648. *Cronicul protosinghelului Naum Râmniceanu...*, în *ed. cit.*, p. 273.
1649. Dionisie Eclisiarhu, *Hronograf*, *ed. cit.*, pp.145–146.
1650. *Cronicul protosinghelului Naum Râmniceanu...*, în *ed. cit.*, p. 274.
1651. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 324.
1652. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 370.
1653. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 324.
1654. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 370.
1655. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 324.
1656. *Cronicul protosinghelului Naum Râmniceanu...*, în *ed. cit.*, p. 274.
1657. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 324.
1658. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 390.
1659. *Ibidem*, p. 391.
1660. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 330.
1661. *Ibidem*, p. 331.
1662. Dionisie Fotino, *op. cit.*, p. 392.
1663. Zilot Românul (Ștefan Fănuță), *Istoria Țării Românești...*, în *ed. cit.*, p. 100.
1664. O analiză detaliată a desfășurării acestuia se regăsește în secțiunea din volumul de față dedicată hanului lui Manuc (pp. 112–119).
1665. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 333.
1666. *Ibidem*, p. 350.
1667. C.D. Aricescu, *Istoria revoluţiunii române de la 1821*, Craiova, 1874, p. 188.
1668. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 350.
1669. *Istoria jăfuitorilor Ţării Româneşti, când feciorii lui Ipsilant s-au pornit din părţile Basarabiei, ca să-şi facă oaste den Grecime şi din Arnăuţime şi den orice adunare rea, câţi voia a se uni voinţii lor, la anul 1821*, în Nicolae Iorga, *Izvoarele contemporane asupra mişcării lui Tudor Vladimirescu*, București, 1921, p. 335.
1670. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 350.
1671. Naum Râmniceanu, *Izbucnirea şi urmările zaverei din Valahia până la pieirea celor doi conducători ai ei, principele Alexandru Ipsilanti şi Tudor Vladimirescu, un umil necunoscut din judeţul Mehedinţiului*, în G.D. Iscru

(coordonare), Natalia Trandafirescu, Marcel Ciucă și Ilie Cristian, *Izvoare narative interne privind revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu*, Editura „Scrisul românesc", Craiova, 1987, p. 121.

1672. *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. I, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1959, p. 196.
1673. *Ibidem*, p. 385.
1674. *Ibidem*, pp. 395–396.
1675. *Ibidem*, p. 397.
1676. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 350.
1677. *Notă informativă a unui agent rus*, în *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. I, *ed. cit.*, p. 393.
1678. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 351.
1679. *Ibidem*, p. 350.
1680. *Ibidem*, p. 351.
1681. *Istoria jăfuitorilor Țării Românești...*, în *ed. cit.*, p. 336.
1682. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 351.
1683. G. Gervinus, *apud* acad. Andrei Oțetea, *Eteria. O sută cincizeci de ani de la întemeierea ei*, în *Studii. Revistă de istorie*, 17.6/1964, p. 1239.
1684. *Ibidem*, p. 1246.
1685. C.D. Aricescu, *op. cit.*, p. 39.
1686. Jurământul Eteriei în Wikithiki, http://el.wikisource.org/wiki/%CE%9F_%CF%8C%CF%81%CE%BA%CE%BF%CF%82_%CF%84%CF%89%CE%BD_%CE%A6%CE%B9%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD.
1687. Academia Română, *Istoria românilor*, vol. VII, tomul I, *Constituirea României moderne (1821–1878)*, coordonator acad. Dan Berindei, Editura Enciclopedică, București, 2003, p. 37.
1688. *Cererile nărodului rumânesc formulate de Tudor Vladimirescu*, în *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. I, *ed. cit.*, p. 272.
1689. *Alexandru Ipsilanti către Mihail Suțu, Chişinău, 30 ianuarie 1821*, în *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. IV, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1960, pp. 113–114.
1690. *Discuție dintre Tudor şi consulul austriac Udrizki*, în Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, serie nouă, vol. II, București, 1967, p. 649.
1691. Mihai Cioranu, *Revoluția lui Tudor Vladimirescu*, în Nicolae Iorga, *Izvoarele contemporane asupra mişcării lui Tudor Vladimirescu*, *ed. cit.*, p. 267.
1692. Chiriac Popescu, *Memoriu despre mişcarea lui Tudor Vladimirescu*, în Nicolae Iorga, *Izvoarele contemporane asupra mişcării lui Tudor Vladimirescu*, *ed. cit.*, p. 190.
1693. Mihai Cioranu, *Revoluția lui Tudor Vladimirescu*, în *ed. cit.*, p. 267.
1694. *Ibidem*.
1695. *Ibidem*, p. 268.
1696. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 352.
1697. Naum Râmniceanu, *Izbucnirea şi urmările zaverei din Valahia...*, în *ed. cit.*, p. 122.
1698. Mihai Cioranu, *Revoluția lui Tudor Vladimirescu*, în *ed. cit.*, p. 283.

1699. C.D. Aricescu, *op. cit.*, p. 210.
1700. Gheorghe G. Bezviconi, *Călători ruşi în Moldova şi Muntenia*, Bucureşti, 1947, p. 235.
1701. Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, serie nouă, vol. II, *ed. cit.*, p. 667.
1702. Ioan Dârzeanu, biv vel serdar, *Cronica revoluţiei din 1821*, în Nicolae Iorga, *Izvoarele contemporane asupra mişcării lui Tudor Vladimirescu*, *ed. cit.*, p. 67.
1703. Ilie Fotino, *Tudor Vladimirescu şi Alecsandru Ipsilante în revoluţiunea din anulu 1821 supranumită Zavera*, Bucureşti, 1874, pp. 102–103.
1704. Pentru o tratare detaliată a temei, vezi Dan Berindei, Traian Mutaşcu (colonel în rezervă), *Aspecte militare ale mişcării revoluţionare din 1821*, ediţia a II-a revăzută, Editura Militară, Bucureşti, 1973, pp. 106–121.
1705. *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. II, Editura Academiei Republicii Populare Române, Bucureşti, 1959, pp. 21–22.
1706. Ilie Fotino, *Tudor Vladimirescu şi Alecsandru Ipsilante...*, *ed. cit.*, pp. 129–130, 165.
1707. Dan Berindei, Traian Mutaşcu (colonel în rezervă), *Aspecte militare...*, *ed. cit.*, p. 129, nota 203.
1708. I.P. Liprandi, *Răscoala pandurilor sub conducerea lui Tudor Vladimirescu în anul 1821 şi începutul acţiunii eteriştilor în Principatele Dunărene sub conducerea prinţului Alexandru Ipsilanti, precum şi sfârşitul lamentabil al ambelor acestor mişcări în acelaşi an*, în *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. V, *ed. cit.*, p. 298.
1709. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 353.
1710. *Ibidem*.
1711. Mihai Cioranu, *Revoluţia lui Tudor Vladimirescu*, în *ed. cit.*, p. 290.
1712. *Ibidem*, p. 291.
1713. *Ibidem*, p. 293.
1714. *Ibidem*, p. 296.
1715. *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. II, *ed. cit.*, p. 185.
1716. *Ibidem*, p. 183.
1717. Ioan Dârzeanu, biv vel serdar, *Cronica revoluţiei din 1821*, în *ed. cit.*, p. 85.
1718. Mihai Cioranu, *Revoluţia lui Tudor Vladimirescu*, în *ed. cit.*, p. 298.
1719. Chiriac Popescu, *Memoriu despre mişcarea lui Tudor Vladimirescu*, în *ed. cit.*, p. 221.
1720. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 353.
1721. Ştefan Fănuţă, *Jalnica cântare a unui Zilot*, în G.D. Iscru (coordonare), Natalia Trandafirescu, Marcel Ciucă şi Ilie Cristian, *Izvoare narative interne privind revoluţia din 1821...*, *ed. cit.*, p. 141.
1722. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 353.
1723. Ştefan Fănuţă, *Jalnica cântare a unui Zilot*, în *ed. cit.*, p. 141.
1724. *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 354.
1725. *Ibidem*, p. 355.
1726. *Ibidem*.

1727. *Ibidem*, p. 356.
1728. Ștefan Fănuță, *Jalnica cântare a unui Zilot*, în *ed. cit.*, p. 145.
1729. *Cronica meșteșugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 357.
1730. *Ibidem*.
1731. Ștefan Fănuță, *Jalnica cântare a unui Zilot*, în *loc. cit.*, p. 146.
1732. C. Izvoranu, *Istoria lui Tudor*, în Nicolae Iorga, *Izvoarele contemporane asupra mișcării lui Tudor Vladimirescu*, *ed. cit.*, p. 379.
1733. Ștefan Fănuță, *Jalnica cântare a unui Zilot*, în *ed. cit.*, p. 146.
1734. *Cronica meșteșugarului Ioan Dobrescu...*, în *loc. cit.*, p. 357.
1735. *Ibidem*.
1736. *Ibidem*.
1737. C. Izvoranu, *Istoria lui Tudor*, în *ed. cit.*, p. 380.

Bibliografie*

Surse

*** *Bibliografia grecească*, în *Biserica Ortodoxă Română*, XXVI/1902, pp. 518–529

*** *Călători străini despre ţările române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, vol. I (1800–1821), volum îngrijit de Georgeta Filitti, Beatrice Marinescu, Şerban Rădulescu-Zoner, Maria Stroia (secretar de volum), redactor responsabil Paul Cernovodeanu, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2004

*** *Călători străini despre ţările române în secolul al XIX-lea*, serie nouă, vol. II (1822–1830), coordonatori Paul Cernovodeanu şi Daniela Buşă, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2005

*** *Călători străini despre ţările române*, vol. VI, partea a II-a, Evlia Celebi, îngrijit de Mustafa Ali Mehmet, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1976

*** *Călători străini despre ţările române*, vol. X, partea I, volum îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru şi Paul Cernovodeanu (redactor responsabil), Editura Academiei Române, Bucureşti, 2000

*** *Călători străini despre ţările române*, vol. X, partea a II-a, volum îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu (redactor responsabil), Editura Academiei Române, Bucureşti, 2001

*** *Cronica meşteşugarului Ioan Dobrescu (1802–1830)*, ediţia Ilie Corfus, în *Studii şi articole de istorie*, VIII (1968), pp. 309–403

*** *Cronici şi povestiri româneşti versificate (sec. XVII–XVIII)*, studiu şi ediţie critică de Dan Simonescu, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1967

*** *Cronici turceşti privind ţările române. Extrase*, vol. III, întocmit de Mustafa A. Mehmet, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1980

*** *Documente privind istoria oraşului Bucureşti* (comitetul de redacţie: Florian Georgescu – redactor responsabil, Paul Cernovodeanu, Ioana Cristache Panait), S.P.C. Muzeul de Istorie a Oraşului Bucureşti, Bucureşti, 1960

*** *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. I, Editura Academiei Republicii Populare Române, Bucureşti, 1959

*** *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. II, Editura Academiei Republicii Populare Române, Bucureşti, 1959

*** *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. IV, Editura Academiei Republicii Populare Române, Bucureşti, 1960

---

* Bibliografia cuprinde doar titlurile citate pe parcursul lucrării

*** *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. V, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1962

*** *Documente turcești privind istoria României*, vol. II, 1774–1791, întocmit de Mustafa A. Mehmet, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1983

*** *Documente turcești privind istoria României*, vol. III, 1791–1812, întocmit de Mustafa A. Mehmet, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1986

*** *Evanghelii apocrife*, traducere, studiu introductiv, note și prezentări de Cristian Bădiliță, ediția a II-a, complet revăzută și ilustrată, Polirom, Iași, 1999

*** *Evreii din România în texte istoriografice. Antologie* de Lya Benjamin, Editura Hasefer, București, 2004

*** *Istoria Cotrocenilor în documente (secolele XVII–XX)*, coordonatori Carmen Păsculescu-Florian, Marian Constantin, Editura Sigma, București, 2001

*** *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717*, ediție întocmită de Constantin Grecescu, Editura Științifică, București, 1959

*** *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, vol. II, partea 2, prefață de dr. Moses Rosen, cuvânt înainte de prof. univ. dr. Gh. Platon, volum întocmit de L. Benjamin, M. Spielmann, S. Stanciu, Editura Hasefer, București, 1990

*** *Însemnările Androneștilor*, ed. Ilie Corfus, București, 1947

*** *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762*, studiu și text de Dan Simonescu, Fundația „Regele Carol I", București, 1939

*** *Memoriile Principelui Nicolae Suțu, mare-logofăt al Moldovei (1798–1871)*, traducere din franceză, introducere, note și comentarii de Georgeta Filitti, Editura Humanitas, București, 2013

*** *O lume într-o carte de bucate*, manuscris din epoca brâncovenească, transcrierea textului, prefața și postfața de Ioana Constantinescu, cu un studiu introductiv de Matei Cazacu, Editura Fundației Culturale Române, București, 1997

*** *Stihuri asupra venirii nemților în București și asupra pieirii voievodului Hangerli de un anonym*, editate de Gregoriu Gr. Tocilescu, în *Revista pentru istorie, archeologie și filologie*, anul I, vol. I, fasc. II, 1883, pp. 327–332

*** *Views in Turkey, in Europe and Asia, comprising Romelia, Bulgaria, Wallachia, Syria and Palestina*, selected from the collection of Sir Robert Ainslie, London, 1801

Anastase ou Mémoires d'un Grec: écrits à la fin du XVIIIe siècle par M. Thomas Hope, traduits par M. Defauconpret, Paris, 1844

Antim Ivireanu, *Opere*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, Editura Minerva, București, 1972

Cantacuzino Banul, Mihail, *Genealogia Cantacuzinilor*, publicată și adnotată de N. Iorga, Institutul de Arte Grafice și Editură „Minerva", București, 1902

Cantacuzino Banul, Mihail, *Istoria politică și geografică a Terrei Românești de la cea mai veche a sa întemeere până la anul 1774*, Tipografia Națională a lui Stephan Rassidescu, București, 1863

Carra, Jean Louis, *Istoria Moldovei și a Țării Românești*, Memorii istorice și geografice despre Țara Românească publicate de M. de B***, traducere de Veronica Grecu, note de Veronica Grecu și Ligia Livadă-Cadeschi, cuvânt înainte de Ligia Livadă-Cadeschi, Institutul European, Iași, 2011

Condica divanului Prinţipatului Ţării Româneşti, Arhivele Statului, manuscris

Dapontes, Konstantinos, Δακικαί Εφημερίδες [*Dakiké Efimerídes*] – *Éphémérides Daces ou Chronique de la guerre de quatre ans*, publiée, traduite et annotée par Émile Legrand, tome Ier, text grec, Ernest Leroux Éditeur, Paris, 1880

Dapontes, Konstantinos, *Éphémérides Daces ou Chronique de la guerre de quatre ans*, publiée, traduite et annotée par Émile Legrand, tome IIe, traduction, Ernest Leroux Éditeur, Paris, 1861

Del Chiaro, Anton-Maria, *Revoluţiile Valahiei* (după textul reeditat de Nicolae Iorga), în românește de S. Cris-Cristian, cu o introducere de N. Iorga, *Viaţa Românească*, Iași, 1929

Dionisie din Furna, *Carte de pictură*, în românește de Smaranda Bratu Stati și Șerban Stati, Editura Meridiane, București, 1979

Dionisie Eclisiarhu, *Hronograf*, în *Scrieri alese. Hronograf. Predoslovii*, ediție, prefață, note, glosar și bibliografie de Natalia Trandafirescu, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă. Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu", București, 2004

Dionisie Eclisiarhul, *Cronograful Ţării Româneşti*, cu o prefață de dr. C.S. Nicolăescu-Plopșor, Tipografia „Episcopul Vartolomeiu", Râmnicu Vâlcea, 1934

Elian, Alexandru (redactor responsabil), Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, *Inscripţiile medievale ale României. Oraşul Bucureşti*, vol. I *(1395–1800)*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1965

Erbiceanu, Constantin, *Cronicari greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, Editura Cronicar, București, 2003

Filimon, Nicolae, *Ciocoii vechi şi noi*, postfață, bibliografie și aparat critic de Lucian Chișu, Editura Minerva, București, 1990

Fotino, Dionisie, *Istoria generală a Daciei sau a Transilvaniei, Ţării Munteneşti şi a Moldovei*, traducere din grecește de George Sion, Editura Valahia, București, 2008

Ghica, Ion, *Bucureştiul industrial şi politic*, în *Opere*, vol. II, ediție îngrijită, glosar, bibliografie și introducere de Ion Roman, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1956, pp. 295–347

Giurescu, Constantin C., *Uciderea voievodului Constantin Hangerli – o povestire în versuri necunoscută*, în *Revista istorică*, XII (10–12), 1926, pp. 320–327

Greceanu, Radu, *Cronica*, în *Cronicari munteni*, *3*, ediție îngrijită de Mihail Gregorian, Editura Minerva, București, 1984

Grigoras, Mitrofan, *Cronica Ţării Româneşti (1714–1716)*, textul grecesc însoțit de traducere în limba română și de un studiu introductiv de D. Russo, în *Revista istorică română*, VI (1934), pp. 1–43

Hurmuzaki, Eudoxiu de, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. VI, Socec, Sander și Teclu, București, 1878

Hurmuzaki, Eudoxiu de, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. X, Socec, București, 1897

Hurmuzaki, Eudoxiu de, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. III, supl. I, Socec, București, 1900

Hurmuzaki, Eudoxiu de, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIII, texte grecești privitoare la istoria românească culese și publicate cu introducere și

indicele numelor de A. Papadopoulos-Kerameus, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl", București, 1909

Hurmuzaki, Eudoxiu de, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIV, partea II, Socec, București, 1917

Hurmuzaki, Eudoxiu de, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIX, partea I, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl", București, 1922

Hurmuzaki, Eudoxiu de, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIV, partea a III-a, Atelierele Grafice Socec, București, 1936

Hurmuzaki, Eudoxiu de, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XX, Cernăuți, 1940

Hurmuzaki, Eudoxiu de, *Documente privitoare la istoria românilor*, serie nouă, vol. II, București, 1967

Iorga, Nicolae, *Inscripții din bisericile României*, fasc. I, Institutul de Arte Grafice și Editură „Minerva", București, 1905

Iorga, Nicolae, *Istoria românilor prin călători*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Adrian Anghelescu, Editura Eminescu, București, 1981

Iorga, Nicolae, *Izvoarele contemporane asupra mișcării lui Tudor Vladimirescu*, București, 1921

Iorga, Nicolae, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. I–III, Socecu, București, 1901

Iscru, G.D. (coordonare), Natalia Trandafirescu, Marcel Ciucă și Ilie Cristian, *Izvoare narative interne privind revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu*, Editura „Scrisul românesc", Craiova, 1987

Kogălniceanu, Mihail, *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, vol. III, Imprimeria Națională, București, 1872

Komninos Ypsilantis, Athanasios, *Ekklisiastikon ke politikon ton is dodeka vivlion H, Θ ke I iti TA META TIN ALOSIN (1453–1789)*, Constantinopol, 1870

Neculce, Ion, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită, glosar, indice și o introducere de Iorgu Iordan, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1955

Odobescu, Alexandru, *Opere*, vol. II, text critic și variante de Marta Anineanu, note de Virgil Cândea, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1967

Poeții Văcărești, *Opere*, ediție critică, studiu introductiv, note, glosar, bibliografie și indice de Cornel Cîrstoiu, Editura Minerva, București, 1982

Poeții Văcărești, *Versuri alese*, ediție îngrijită de Elena Piru, cu o introducere de Al. Piru, Editura pentru Literatură, București, 1961

Popescu, Radu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, introducere și ediție critică de Constantin Grecescu, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1963

Potra, George, *Documente privitoare la istoria orașului București (1594–1821)*, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1961

Potra, George, *Documente privitoare la istoria orașului București (1821–1848)*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1975

Potra, George, *Documente privitoare la istoria orașului București (1634–1800)*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1982

Simonescu, Dan, *Oratiile domnești în sărbători și la nunți*, în *Cercetări literare*, IV, 1940, pp. 22–57

Urechia, V.A., *Istoria evenimentelor din Orient cu referinţă la principatele Moldova şi Valahia din anii 1769–1774 de bi-vel stolnicul Dumitrache*, în *Analele Academiei Române, Memoriile Secţiei Istorice*, seria II, tomul X, 1887–1888, pp. 398–417

Văcărescu, Ianache, *Istoria Othomaniceacă*, ediţie critică, studiu introductiv, note şi glosar de Gabriel Ştrempel, Editura Biblioteca Bucureştilor, Bucureşti, 2001

Veliman, Valeriu, *Relaţiile româno–otomane (1711–1821)*, în *Documente turceşti*, Direcţia Generală a Arhivelor Statului, Bucureşti, 1984

Zilot Românul (Ştefan Fănuţă), *Opere complete*, ediţie îngrijită, studiu introductiv, note, comentarii şi indici de Marcel-Dumitru Ciucă, Editura Minerva, Bucureşti, 1996

Zilot Românul, *Ultima cronică română din epoca fanarioţilor*, Bucureşti, 1884

Lucrări speciale

*** *Bucureşti 550 de ani de la prima atestare documentară*, texte de Constantin Rezachevici, Adrian-Silvan Ionescu, Emanuel Bădescu, Cezara Mucenic, Adrian Majuru, Radu Oltean, Arcub, Bucureşti, 2009

*** *Bucureştii de odinioară în lumina săpăturilor arheologice*, sub redacţia I. Ionaşcu, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1959

*** *Bucureşti: rezultatele săpăturilor arheologice şi ale cercetărilor istorice din anul 1953*, Editura Academiei Republicii Populare Române, Bucureşti, 1954

*** *Istoria militară a poporului român*, vol. III, *Epopeea luptei naţionale pentru unitate, libertate şi integritate teritorială din epoca lui Mihai Viteazul până în ajunul revoluţiei populare conduse de Horea (1550–1784)*, Editura Militară, Bucureşti, 1987

*** *Istoria militară a poporului român*, vol. IV, *Epoca revoluţiilor de eliberare naţională şi socială. De la revoluţia populară din 1784 la cucerirea independenţei depline (1877–1878)*, Editura Militară, Bucureşti, 1987

*** *Istoria oraşului Bucureşti*, vol. I, redactor responsabil Florian Georgescu, Muzeul de Istorie a Oraşului Bucureşti, Bucureşti, 1965

*** *Istoria Românilor*, vol. VI. *Românii între Europa Clasică şi Europa Luminilor (1711–1821)*, coordonatori Paul Cernovodeanu şi Nicolae Edroiu, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2002

*** *Istoria Românilor*, vol. VII, tomul I, *Constituirea României moderne (1821–1878)*, coordonator acad. Dan Berindei, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2003

*** *Lumea românească în imagini (secolele XV–XIX)*, text Irina Spirescu, Cătălina Macovei, Noi Mediaprint, Bucureşti, 2011

*** *Schematismul Arhidiecezei Romano-Catolice din Bucureşti, Anul Jubiliar 2000*, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice din Bucureşti, Bucureşti, 2000

*** *Sfinţi români şi apărători ai legii strămoşeşti*, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1987

Alexianu, Al., *Un bucureştean de altădată: risipitorul logofăt Dudescu*, Editura Nagard, Roma, fără an

Andreescu, I. Constantin, *Ştiri nuoi asupra aducerii apei în Iaşi în cursul sec. XVIII şi la începutul sec. XIX*, în *Arhiva românească*, III/1939, pp. 193–273

Aricescu, C. D., *Istoria revoluţiunii române de la 1821*, Craiova, 1874

Auner, C., *Schematismus Arhidioecesis Catholicae Bucarestiensis, Anno MCMXIV*, Tipografia Profesională Dim. C. Ionescu, București, 1914

Bădescu, Emanuel, *Fântâna de la Filaret*, în *Magazin istoric* nr. 5, mai 2007, pp. 47–51.

Bădescu, Emanuel, Radu Oltean, *Carol Popp de Szathmári, fotograful Bucureștilor*, București, 2012

Berindei, Dan, Traian Mutașcu (colonel în rezervă), *Aspecte militare ale mișcării revoluționare din 1821*, Editura Militară, București, 1973

Bezviconi, Gheorghe G., *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947

Bezviconi, Gheorghe, *Manuc Bei*, Tipografia Uniunii Clericilor Ortodocși din Basarabia, Chișinău, 1938

Bogdan Duică, Gh., Gheorghe Popa-Lisseanu, *Viața și opera lui Gheorghe Lazăr*, București, 1924

Busuioceanu, Al., *Un palat domnesc din vremea fanarioților: Curtea Nouă din București*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, XXII/1929, pp. 123–137

Cantacuzino, Gheorghe I., *Biserica Mărcuța*, Editura Vremea, București, 2003

Cantacuzino, Gheorghe, *O mare locuință feudală descoperită prin săpături arheologice în București*, în *Cercetări arheologice în București*, vol. II, București, 1965, pp. 325–341

Dănălache, Teodor, *Vedenia Sfântului Petru din Alexandria*, http://www.crestinortodox.ro/liturgica/pictura/vedenia-sfantului-petru-alexandria-126175.html

Demény, Lajos, *A bukaresti református egyházközség és a magyar iskola a 19. század első felében*, în *A Bukaresti Petőfi Művelődési Társaság Értesítője. 1998–2005*, București, 2006, pp. 116–171

Dinu, Tudor, *Dimitrie Cantemir și Nicolae Mavrocordat. Rivalități politice și literare la începutul secolului XVIII*, Editura Humanitas, București, 2011

Dinu, Tudor, *La Cour Nouvelle ou „Brûlée" – palais disparu des princes phanariotes de Valachie*, în *Cahiers balkaniques*, 42/2014, *Grèce–Roumanie : héritages communs, échanges culturels, regards croisés*, sous la direction de Joëlle Dalègre, Cécile Folschweiller et Georges Kostakiotis, URL : http://ceb.revues.org/4845 ; DOI : 10.4000/ceb.484

Dinu, Tudor, *Le Cadre géographique de Bucarest à l'époque phanariote (1716–1821)*, în *Revue roumaine de géographie*, 58 (1), 2014, pp. 87–97

Dinu, Tudor, *Reprezentări din Geneză în pridvoarele bisericilor bucureștene din epoca fanariotă*, în volumul *Sapientia et scientia. In honorem Luciae Wald*, coodonatori Ana-Cristina Halichias, Theodor Georgescu, Editura Universității din București, București, 2014, pp. 127–132

Dinu, Tudor, *Viața lui Grigore Decapolitul de Ignatie Diaconul*, în *Studii clasice*, XLII–XLIV (2006–2008), Editura Academiei Române, București, 2008, pp. 167–187

Dumitrescu, Carmen Laura, *Pictura murală din Țara Românească în veacul al XVI-lea*, Editura Meridiane, București, 1978

Filitti, Ioan C., *Chipurile lui Nicolae Vodă Mavrocordat și familiei sale în bisericile bucureștene*, în *Convorbiri literare*, LVIII (1926), pp. 421–426

Florescu, George D., *Alaiul înmormântării lui Alexandru N. Suțu Voevod la 20 ianuarie 1821*, Tipografia „Bucovina" I.E. Torouțiu, București, 1932

Florescu, George D., *Din vechiul Bucureşti: biserici, curţi boiereşti şi hanuri după două planuri inedite de la sfârşitul veacului al XVIII-lea*, Bucureşti, 1935

Fotino, Ilie, *Tudor Vladimirescu şi Alecsandru Ipsilante în revoluţiunea din anulu 1821 supranumită Zavera*, Bucureşti, 1874

G., Al., *Monumente comemorative din secolul al XIX-lea ale armatei ruseşti pe teritoriul R.P.R.*, în *Studii*, III, 2, aprilie–iunie 1950, pp. 202–205

Georgescu, Florian, Alexandru Cebuc, Petre Daiche, *Alimentarea cu apă – Canalizarea Dâmboviţei – Asanarea lacurilor din nordul capitalei*, Muzeul de Istorie a Oraşului Bucureşti, Bucureşti, 1966

Georgescu, Florian, Paul Cernovodeanu, Alexandru Cebuc, *Monumente din Bucureşti. Ghid*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1966

Ghika-Budeşti, Nicolae, *Evoluţia arhitecturii în Muntenia şi Oltenia*, IV. *Noul stil românesc din veacul al XVIII-lea*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, 1936, pp. 1–121

Giurescu, Constantin C., *Istoria Bucureştilor*, ediţia a II-a revăzută şi adăugită, Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1979

Giurescu, Constantin C., *Istoria românilor*, vol. III, *De la moartea lui Mihai Viteazul până la sfârşitul epocii fanariote (1601–1821)*, ediţie îngrijită de Dinu C. Giurescu, Editura All Educaţional, Bucureşti, 2000

Giurescu, Constantin C., *Istoricul ctitoriilor bucureştene ale lui Nicolae Mavrogheni*, în *Biserica Ortodoxă Română*, LXXX (1962), nr. 3–4, pp. 339–380

Goilav, Gr., *Bisericile armene de prin ţările române (urmare)*, în *Revista pentru istorie, archeologie şi filologie*, XII, II, 1911, pp. 457–466

Hagi Mosco, Emanoil, *O casă veche boierească în mahalaua Colţei*, în *Bucureştii vechi*, I–V (1930–1934), pp. 80–86

Hencz, Hilda, *Bucureştiul maghiar*, Editura Biblioteca Bucureştilor, Bucureşti, 2011

Iftimi, Sorin, *Ceremoniile Curţii Domneşti la Crăciun, Anul Nou şi Bobotează (secolele XVII–XIX)*, în *Spectacolul public între tradiţie şi modernitate. Sărbători, ceremonialuri, pelerinaje şi suplicii*, coordonatori Constanţa Vintilă-Ghiţulescu şi Mária Pakucs Willcocks, Institutul Cultural Român, Bucureşti, 2007, pp. 43–78

Iftimi, Sorin *Izvoade privitoare la întocmirea alaiurilor de ceremonie la începutul veacului XIX*, în *Cercetări istorice*, XVIII–XX, 1999–2001, pp. 283–299

Ionaşcu, I., *Un plan inedit al Curţii Vechi din 1799*, în *Revista istorică română*, XIII, 1943, pp. 55–79

Ionescu, Gheorghe M., *Istoria Cotrocenilor, Lupescilor (Sf. Elefterie) şi Grozăvescilor: studiu basat pe documente din Archivele Statului, din secţiunea manuscriselor de la Academia Română cum şi din alte biblioteci publice şi particulare*, Tipografia şi Fonderia de Litere Thoma Basilescu, Bucureşti, 1902

Ionescu, Grigore, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1982

Ionescu, Grigore, *Tipologia casei populare româneşti şi contribuţia meşterilor populari la dezvoltarea arhitecturii naţionale*, în *Arhitectura românească. Tipologii, creaţii, creatori*, Editura Tehnică, Bucureşti, 1996, pp. 5–29

Ionescu, Ştefan, *Bucureştii în vremea fanarioţilor*, Editura „Dacia", Cluj, 1974

Ionescu, Ștefan, *Manuc Bei zaraf și diplomat la începutul secolului al XIX-lea*. Editura „Dacia", Cluj-Napoca, 1976

Ionnescu-Gion, G., *Istoria Bucurescilor*, Socec, București, 1899 (ediție anastatică Editura Tehnopress, Iași, 2003, reprint 2008)

Iordan, Ion, *Zona periurbană a Bucureștiului*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1973

Iorga, Nicolae, *Domnii români după portrete și fresce contemporane*, Sibiu, 1930

Iorga, Nicolae, *Fântâna lui Alexandru Vodă Mircea*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice*, XXVI (1933), pp. 32

Iorga, Nicolae, *Istoria evreilor în Țerile noastre*, cap. IV, extras din *Analele Academiei Române*, seria II, *Memoriile Secției Istorice*, t. XXXVI, nr. 7, București. 1913, pp. 166–205

Iosip, Corina, *Casa Melic, cea mai veche locuință din București*, în *Materiale de istorie și muzeografie*, XIII (1999), pp. 183–186

Ipate, Mihail Minel, *Cotroceni – o reședință domnească în epoca modernă*, teză de doctorat, Universitatea din București, Facultatea de Istorie

Ipate, Minel, *Tudor Vladimirescu și Cotrocenii*, în Muzeul Național Cotroceni, *Studii și articole de istorie și istorie a artei*, coordonatori Diana Fotescu și Marian Constantin, Editura Sigma, București, 2001, pp. 113–118

Ispir, Mihai, *Case de târgoveți bucureștene și arhitectură „de loisir" în pragul secolului al XIX-lea*, în *Monumente istorice și de artă*, 2/1980, pp. 25–29.

Jeamgocian, Edvard, *Catedrala armeană din București*, Editura Ararat, București, 2008

Joja, Constantin, *Hanul Manuc – Cercetări arhitectonice*, în *Buletinul monumentelor istorice*, XLI, 2 (1972), pp. 11–16

Karadja, C. I., *Despre biserica luterană din București*, în *Revista istorică*, IX (1923), 1–3, pp. 121–123

Lapedatu, Alexandru, *O procesiune religioasă în București la 1765*, în *Biserica Ortodoxă Română*, XXVIII (1904–1905), nr. 1, p. 57–65

Legrand, Émile, *Généalogie des Maurocordato de Constantinople, rédigée d'après des documents inédits*, J. Maisonneuve, Paris, 1900

Marchiș, Iustin, *Stavropoleos*, București, 2007

Marinescu, Octavian-Dumitru, *Mănăstirea Văcărești din București, de la origini până astăzi*, Editura Basilica a Patriarhiei Române, București, 2012

Mănescu, Rodica, *Casa Melik*, în *Buletinul monumentelor istorice*, 4 (1970), pp. 69–70

Mănucu-Adamesteanu, Gheorghe, *Cercetări de salvare la hanul Stavropoleos*, http://cronica.cimec.ro/detaliu.asp?k=929

Mănucu-Adamesteanu, Gheorghe, Elisabeta Drăgan, Ingrid Poll, Dan Căpățână, *Depozitul unui negustor de la hanul Stavropoleos*, în *Cercetări arheologice în București*, V (2002), pp. 95–125

Mănucu-Adamesteanu, Gheorghe – responsabil, Cosmin-Dan Pîrvulescu, Theodor Ignat (MMB), Panait I. Panait (UCDC București), Dan D. Ionescu, (INMI) – *București Punct: Centrul Istoric. Hanul „Sf. Gheorghe Nou" – Strada Băniei*, http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2009/rapoarte/preventive/128.html

Mănucu-Adameșteanu, Gheorghe – responsabil, Raluca Iuliana Popescu, Camelia Mirela Vintilă, Cristina Mitroi, Andrei Măgureanu, *Hanul Greci*, în Raport de săpătură, http://cimec.ro/arheologie/cronicaca2012/rapoarte/100.htm

Mănucu-Adameșteanu, Gheorghe – responsabil, Raluca Popescu, Elena Gavrilă, Cristian Nestorescu, Tiberiu Zámbory, Andrei Măgureanu, Adina Boroneanț, Meda Toderaș, Dorin Sârbu, *Hanul Greci*, în Raport de săpătură Centrul istoric, strada Lipscani, sectorul dintre strada Eugeniu Carada și strada Smârdan, http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2008/rapoarte/026.html

Mănucu-Adameșteanu, Gheorghe – responsabil, Elena Gavrilă, Raluca Popescu, Theodor Ignat, Andrei Măgureanu, Adina Boroneanț, Meda Toderaș, Erwin Gáll, Panait I. Panait, Cristina Mitroi, 108. București – Centrul istoric: strada Lipscani, Hanul lui Șerban Vodă, http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2010/cd/index.htm

Mănucu-Adameșteanu, Gheorghe, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, Ingrid Poll, Bogdan Constantinescu, *Hanul Stavropoleos. Săpăturile arheologice din anul 1998*, București, în *Materiale de istorie și muzeografie*, XIV, 2000, pp. 5–47

Melchisedec, Episcopul, *Schițe biografice din viața mitropolitului Filaret al II-lea*, București, 1887

Moisescu, Cristian, *Biserica Curtea Veche*, Editura Meridiane, București, 1967

Moisil, Constantin, *Bucureștii vechi, Schiță istorică și urbanistică*, București, 1932

Mucenic, Cezara, *Arhitectura urbană românească în Bucureștii secolului al XIX-lea*, în *Monumente istorice și de artă*, 2/1980, pp. 22–29

Ofrim, Alexandru, *Străzi vechi din Bucureștiul de azi*, Editura Humanitas, București, 2007

Oțetea, Andrei, *Eteria. O sută cincizeci de ani de la întemeierea ei*, în *Studii. Revistă de istorie*, 17.6/1964, pp. 1237–1252

Panait, Panait I., *Arheologia Cotrocenilor*, în *Cercetări arheologice în București* VI (2005), pp. 247–269

Panait, Panait I., *Cercetări arheologice la Palatul domnesc de la Curtea Nouă din București*, în *Materiale și cercetări arheologice*, a XV-a Sesiune de Rapoarte Arheologice, Brașov, 1981, pp. 537–540

Panait, Panait I., *Cercetări privind palatul Curții Noi din București*, în *Materiale și cercetări arheologice*, a XIV-a Sesiune de Rapoarte Arheologice, Tulcea, 1980, pp. 632–635

Panait, Panait I., *Hanul Gabroveni din București*, în *Revista muzeelor și monumentelor – monumente istorice și de artă*, XLVI/1977, nr. 2, pp. 26–29

Panait, Panait I., *Hanul lui Manuc – cercetări arheologice*, în *Buletinul monumentelor istorice*, XLI, 2 (1972), pp. 3–11

Panait, Panait I., *Orașul București în timpul domniei lui Constantin Vodă Brâncoveanul*, în *București. Materiale de istorie și muzeografie*, XI, București, 1992, pp. 46–67

Panait, Panait I., *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice de la Curtea Nouă din București*, în *Materiale și cercetări arheologice*, a XIII-a Sesiune de Rapoarte Arheologice, Oradea, 1979, pp. 395–398

Panait, Panait I., Aristide Ștefănescu, *Muzeul Curtea Veche Palatul Voievodal*, Muzeul de Istorie a Municipiului București, București, 1973

Panaitescu, Alexandru, *Remember Mănăstirea Văcărești*, Editura Simetria, București, 2008

Panaitescu, P. P., *Cum au ajuns Bucureștii capitala țării?*, în *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, ediția a II-a, postfață, note și comentarii de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, Editura Enciclopedică, București, 1994, pp. 167–168

Paraschiv, Ion, Trandafir Iliescu, *De la Hanul Șerban Vodă la Hotelul Intercontinental*, Editura Sport-Turism, București, 1979

Păltânea, Paul, *Un plan necunoscut al orașului București*, în *Revista de istorie*, 36, 1983, pp. 296–301

Pănoiu, Andrei, *Evoluția orașului București*, Editura Fundației Arhitext Design, București, 2011

Pănoiu, Andrei, *Mobilierul vechi românesc*, Editura Meridiane, București, 1975

Păun, Radu G., *Încoronarea în Țara Românească și Moldova în secolul XVIII. Principii, atitudini, simboluri*, în *Revista istorică*, V, 7–8, 1994, pp. 743–759

Petri, Hans, *Hrisoavele domnești ale bisericii evanghelice din București*, extras din volumul *Omagiu profesorului Ioan Lupaș*, București, 1941

Pillat, Cornelia, *Pictura din interiorul bisericii Crețulescu din București*, în *Studii și cercetări de istoria artei, seria „Artă plastică"*, XIV (2), 1967, pp. 209–226

Popescu, Mihai, *Bucureștii descriși de Sulzer la sfârșitul veacului XVIII*, în *Bucureștii Vechi*, I–V (1930–1934), pp. 34–38

Popescu, Paulin, *Cruci memoriale în București*, în *Biserica Ortodoxă Română*, LXXVIII (1960), pp. 1078–1114

Potra, George, *Bucureștii văzuți de călători străini (secolele XVI–XIX)*, Editura Academiei Române, București, 1992

Potra, George, *Din Bucureștii de ieri*, vol. I, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1990

Potra, George, *Istoricul hanurilor bucureștene*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985

Predescu, Nicolae, *Scriitori și artiști*, București, 1900

Rădulescu, Theodora, *Sfatul Domnesc și alți mari dregători ai Țării Românești. Liste cronologice și cursus honorum*, în *Revista arhivelor*, XLIX, 1–4, 1972, pp. 107–131, 293–324, 441–470, 659–670

Scriban, August, *Dicționarul limbii românești*, Institutul de Arte Grafice „Presa bună", București, 1939

Selian, Sergiu, *Schiță istorică a comunității armene din România*, ediția a II-a, București, 1999

Simionescu, Paul, Paul Cernovodeanu, *Cetatea de scaun a Bucureștilor*, Editura Albatros, București, 1976

Sinigalia, Tereza, *Arhitectura civilă de zid din Țara Romanească in secolele XIV–XVIII*, Editura Vremea, București, 2000

Siruni, H. Dj., *Biserica armeană pe pământ românesc*, Editura Zamca, București, 2013

Siruni, H. Dj., *O năvălire necunoscută a bandelor turcești*, Cartea Românească, București, 1940

Smărăndescu, Paul, *O casă veche: Casa Melik*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, XXIV (1931), pp. 137–141

Stoica, Lucia, Neculai Ionescu Ghinea, *Enciclopedia lăcaşurilor de cult din Bucureşti*, Editura Universalia, Bucureşti, 2005

Stoicescu, Nicolae, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din Bucureşti*, Editura Academiei Republicii Populare Române, Bucureşti, 1960

Stoicescu, Nicolae, *Vechi monumente bucureştene.* I. *Casa Mavrocordaţilor de la Foişor, Bucureşti. Materiale de istorie şi muzeografie*, I (1964), pp. 341–346

Strihan, Petre, *Divan-Effendi în Ţara Românească şi Moldova în secolele XVII–XIX*, în *Studii*, XXI, 5, 1968, pp. 881–896

Ştefănescu, I. D., *Iconografia artei bizantine şi a picturii feudale româneşti*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1973

Ştefănescu, I. D., *Monumente de artă religioasă din Bucureşti*, în *Glasul Bisericii*, XV (5) 1956, pp. 233–262

Teodoru, Horia, *Baia Curţii Domneşti din Bucureşti*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice* (XXXVI), 1943, pp. 167–172

Todireanu, Anca Beatrice, *Tabloul votiv din paraclisul patriarhal*, în *Materiale de istorie şi muzeografie*, XIX (2005), pp. 196–200

Trypanis, C. A., *Fourteen Early Byzantine Cantica*, Wien, 1968

Turcu, Mioara, Const. Marinescu, *Consideraţii privind „Foişorul Mavrocordaţilor", Bucureşti*, în *Materiale de istorie şi muzeografie*, VI (1968), pp. 119–126

Urechia, V.A., *Din domnia lui Ioan Caragea. Avenire la tron – Mişcări contra grecilor – Finanţe, 1812–1818*, extras din *Analele Academiei Române*, seria II, tom XXII, *Memoriile secţiei istorice*, Bucureşti, 1900, pp. 141–300

Urechia, V.A., *Istoria românilor, curs făcut la Facultatea de Litere din Bucuresci*, seria de volume pentru 1774–1786, tomul I, Lito-tipografia „Carol Göbl", Bucuresci, 1891

Urechia, V.A., *Istoria românilor, curs făcut la Facultatea de Litere din Bucuresci dupe documente inedite*, seria 1786–1800, tomul II, Tipografia „Gutenberg" Joseph Göbl, Bucuresci, 1892

Urechia, V.A., *Istoria românilor, curs făcut la Facultatea de Litere din Bucuresci dupe documente inedite*, seria 1786–1800, tomul III (V al seriilor 1774–1800), Tipografia şi fonderia de litere Thoma Basilescu, Bucuresci, 1893

Urechia, V.A., *Istoria românilor curs făcut la Facultatea de Litere din Bucuresci*, tomul IV al seriei 1786–1800 (al VI-lea al seriilor 1774–1800), Lito-tipografia „Carol Göbl", Bucuresci, 1893

Urechia, V.A., *Istoria românilor, curs făcut la Facultatea de Litere din Bucuresci dupe documente inedite*, seria 1774–1800, tomul VII (al V-lea al seriei 1786–1800), Tipografia şi Fonderia de Litere Thoma Basilescu, Bucuresci, 1894

Urechia, V.A., *Istoria românilor, curs făcut la Facultatea de Litere din Bucuresci dupe documente inedite*, seria 1800–1830, tomul IX (al II-lea al seriei 1800–1830), Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl", Bucuresci, 1896

Urechia, V.A., *Istoria românilor, curs făcut la Facultatea de Litere din Bucuresci dupe documente inedite*, seria de volume pentru 1774–1821, tomul VIII, Tipografia şi fonderia de litere Thoma Basilescu, Bucuresci, 1897

Urechia, V.A., *Istoria românilor, curs făcut la Facultatea de Litere din Bucuresci dupe documente inedite*, seria 1800–1830, tomul XII (al V-lea al seriei 1800–1830), Tipografia şi Fonderia de Litere Thoma Basilescu, Bucuresci, 1898

Urechia, V.A., *Istoria românilor, curs făcut la Facultatea de Litere din Bucuresci dupe documente inedite*, tomul X, partea A, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl", Bucuresci, 1900

Urechia, V.A., *Istoria românilor, curs făcut la Facultatea de Litere din Bucuresci dupe documente inedite*, seria 1800–1834, tomul XI, Tipografia și fonderia de litere Thoma Basilescu, Bucuresci, 1900

Urechia, V.A., *Istoria românilor, curs făcut la Facultatea de Litere din Bucuresci dupe documente inedite*, tomul X, partea B, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl" S-sor Ion St. Rasidescu, Bucuresci, 1902

Vătămanu, Nicolae, *Fântâna de la Filaret*, în *Glasul Bisericii*, XX (1961), nr. 3–4, pp. 361–367

Vătămanu, Nicolae, *Istorie bucureșteană*, Editura Enciclopedică Română, București, 1973

Vătămanu, Nicolae, *Ştiri mărunte despre Bucureştii veacului al XIX-lea (Cişmeaua Roşie, Locul Osândei, Turnurile Meridiane, „birja" şi birjile bucureştene)*, în *Materiale de istorie şi muzeografie*, II (1965), pp. 215–222

Vlădescu, Nicolae, *Restaurarea palatului Cotroceni, 1976–1985*, în *Revista monumentelor istorice*, 1–2/1997, pp. 54–92

Xenopol, A. D., *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. V, Iași, 1892

Glosar

Abrevieri

abr.	abreviat, abreviere	interj.	interjecție
arhit.	arhitectură	lat.	(limba) latină
cf.	*confer* „compară“	pict.	pictură
fig.	figurat	pl.	plural
fr.	(limba) franceză	var.	variantă
gr.	(limba) greacă		

Notă: Termenii agạ, basạ, pasạ au căpătat, de multe ori, în limba română, accent pe prima silabă: ạgă, bạșă, pạșă.

abạcă – (*arhit.*) placă de piatră plasată deasupra capitelului unei coloane

abagiu – producător sau vânzător de abale

abluțiune – spălare rituală a corpului, prescrisă de unele religii pentru purificare

acạnt(ă) – motiv ornamental (al capitelurilor corintice) reprezentând frunza de formă neregulată a plantei mediteraneene cu același nume

acvatịn(t)ă – gravură realizată cu acid azotic, care imită desenul în tuș

adăstạ – a aștepta (cu nerăbdare); a poposi

ạer – văl pictat sau țesut cu imaginea plângerii lui Iisus, cu care se acoperă vasele liturgice; epitaf

afierosi – a închina

ạgă (*var.* agạ) – 1. șeful trupelor de poliție din București; 2. ofițer otoman

aghezmui – 1. a stropi cu aghiazmă; 2. a se ameți de la băutură

agie – instituția condusă de agă, poliția

agiesc – referitor la agă / agie

aiạn (*var.* aghiạn) – primarul / guvernatorul orașelor turcești de la Dunăre; cetățenii de seamă dintr-un oraș (turcesc)

ajurạt – cu ajururi, perforații ce permit pătrunderea luminii

alại-ceauș – slujbaș însărcinat cu organizarea procesiunilor oficiale

alișverịș – afacere, negoț

aloe – sucul obținut din frunzele plantei omonime

amirạ – notabil armean

anatoleạn (*var.* anadoleạn) – originar din Anatolia

angarie (*var.* angărie, angareạ, angarạ) – corvoadă

angelică (*var.* anghelică) – *Archangelica officinalis*, plantă aromatică a cărei rădăcină este folosită pentru prepararea unor medicamente și băuturi

anicọnic – nonfigurativ

anșef (fr. *en chef*) – cu funcția de șef

anterịu – haină lungă și largă

antifọn – versete repetate alternativ de cele două jumătăți ale corului bisericesc

apạlt – antrepriză publică de vindere a unor mărfuri sau servicii (precum:

sare, pâine, lumânări, carte, cărți de joc etc.)
aporie – problemă greu de dezlegat; îndoială, nelămurire, paradox
apostazie – trădare
arabà – căruță
arabagiu (*var.* harabagiu) – căruțaș
arap (*var.* harap) – negru
arc triumfal – (*arhit.*) arc de deasupra bolții altarului
arcan – taină, secret
arhon (*var.* arhon) – (*și în forma de vocativ* arhon sau arhonda „boierule", „domnule") apelativ pentru boieri în epoca fanariotă
arhondologhion (arhondologie) – registrul boierilor dintr-o țară; istorie a nobilimii
armaș – dregător administrativ și judiciar domnesc, însărcinat cu paza temnițelor, aplicarea pedepselor corporale și aducerea la îndeplinire a pedepselor capitale
armaș iatros – medicul personal al domnului
armășel – subordonat al armașului
armură – armele și îmbrăcămintea de oțel (platoșă, zale, coif) care acopereau tot corpul războinicului
arnăut – 1. albanez; 2. soldat mercenar de origine albaneză, angajat în garda domnească din țările române sau în potere, pentru prinderea hoților
artărdăși – a întârzia
astar – pânză groasă (folosită pentru căptușeli)
așchier – oștean
așkenaz – evreu vorbitor al limbii idiș
atacsiă (ataxie) – neorânduială; abatere morală
atlaz (*var.* atlas) – stofă de mătase fină și lucioasă
atriu – curte interioară, claustru
avers – fața unei monede sau medalii
azimă – pâine nedospită

baira(c)tar – stegar
bairac – steag, stindard
bairam – sărbătoare musulmană; chef mare, petrecere
baltac (*var.* băltac) – baltă
baniță – măsură de capacitate pentru cereale; vas din doage (20–34 litri)
barat (*var.* bărat) – preot, călugăr catolic
bariș (*var.* băriș, bareș, barej) – broboadă dintr-o țesătură subțire de lână
baș – căpetenie, șef, cap
baș-beșleagă – căpitan de beșlii
baș-bulucbașă – căpetenia bulucbașilor
baș-ciohodar – primul ciohodar (lacheu) al sultanului; întâiul cămăraș al palatului domnesc
bașlăc – halat de baie
baș-salahor – șeful salahorilor
băiaș – lucrător într-o baie publică
bărat(ă) – acoperământ pentru cap din pâslă sau postav purtat de slujitorii Curții în timpul domnilor fanarioți
bântui – a jefui
becciu – paznic (de noapte)
beilic – conac (han) pentru găzduirea înalților demnitari ai Porții veniți la București sau Iași
beizadea – fiu de domn
berat – diplomă de învestitură emisă de sultan domnilor țărilor române la înscăunare
beșli-agă – aga (comandantul) beșliilor
beșliu – călăreț dintr-un corp de elită
bez – fără
bezesten(i) – bazar acoperit
bimbașă (*var.* binbașă) – comandant (colonel) turc peste o mie de ostași
bina – clădire în construcție, șantier
biv – (*prefix*) fost, ex-
blagorodnic – de neam bun, nobil
blagoslovenie – blagoslovire, binecuvântare
blană – scândură groasă
bocceagiu – negustor ambulant de mărunțișuri

boclục (*var.* bucluc) – gunoi (în special, bălegar de vită)
Bogaiavlẹnie (*var.* Bogaeavlẹnie, Bogoiavlẹnie, Blagoiavlẹnie) – Bobotează
bogasie – marfă de manufactură
bogoslov – teolog
bohcealâc (*var.* boccealâc) – boccea
boiangiu – vopsitor de textile
boiernaș – II armaș, II și III portar, II comis, II postelnic, II spătar, II logofăt de Țara de Sus, II logofăt de Țara de Jos, rahtivanul
bold – (*arhit.*) cupolă mică
bọltă – 1. încăpere; 2. prăvălie
borduș – burduf
bostangi-pașa – șeful bostangiilor
bostangiu – soldat din garda sultanului, păzitor al grădinilor
brașoveníe – marfă provenită de la Brașov (sau din Ardeal)
brat – (*slav*) frate
brăgar – producător / vânzător de bragă
breaslă – 1. corporație de oameni care exercitau aceeași profesie; 2. trupă de ostași recrutată din breslași, slujbași mai mici etc.
bucicaș (*var.* buciucaș) – soldat dintr-un buciuc
buciuc – 1. steag turcesc sau tătăresc alcătuit dintr-o jumătate de coadă de cal (jumătate de tui); 2. trupă de soldați
buhurdagi-bașă – slujbaș însărcinat cu parfumarea cu miresme
buhurdar – vas de afumat cu mirodenii; cățuie, cădelniță
buiuc bairam – mare sărbătoare în islam
buluc – unitate militară tactică de mercenari; bulucbășie, detașament
buluc-bașă – comandantul unui buluc (unei companii)
bulucbășesc – al bulucbașei
bụtcă – car, trăsură
cabaniță – mantie țesută cu fir de aur și argint, îmblănită cu samur (primită în dar de la sultan cu ocazia ceremoniei de învestire)
cadiu – judecător musulman
cafegi-bașă – responsabilul cu servirea cafelei la ceremonii
caftan – manta orientală albă, lungă și largă, împodobită cu piese de aur sau de mătase, purtată de boierii și domnii români; 2. haină de ceremonie dăruită de sultan domnului și, de domn, boierilor
caftangi-bașă – șeful caftangiilor
caftangiu – slujbaș al Curții Domnești care prezenta caftanul și-l așeza pe spatele celui onorat de domn cu un titlu boieresc
cahfea – cafea
cairạ – instrument de percuție asemănător tamburinei
caldẹu – locuitor al Caldeii antice, al Asiriei
calesî – cetate
calic – sărac, cerșetor
cạmfur (*var.* cạmfor) – substanță albă, translucidă, volatilă, folosită în scop terapeutic
cạmină – dare anuală pe băuturile alcoolice
canelụră – (*arhit.*) șanț vertical trasat pe fusul coloanelor și pilaștrilor
canonisi – a stabili
cantọr – tejghea; contor comercial
capanlâu – furnizor al armatei otomane
capegi-bașă (*var.* capugi-bașă, capigi-bașă) – șeful portarilor Saraiului, marele-șambelan al Porții otomane
caplan poșt – turban din blană de tigru
capọt (*var.* capọtă, capọd) – un fel de manta boierească sau militară
capotlâu – purtător de capot
capuchehaia (*var.* capuchehạie) – reprezentant diplomatic al țărilor române la Stambul
capugiu (*var.* capegiu, capigiu) – trimis al sultanului în țările române, mai ales pentru schimbarea domnilor

carasiér – cuirasier; cavaler purtând cască și platoșă
carâtă – caretă
Cara-Valahia – Țara Românească
caravanserai – han la care poposeau caravanele
carlin – *Carlina acaulis*, ciurul-zânelor, plantă medicinală
cartuș – (*arhit.*) ornament sculptat
carvasara – birou vamal
căsnic – membru al casei domnești
catagrafie – inventar
catană – soldat
caterisi – a răspopi, a destitui din funcția de preot
cavaf – cizmar
cavaș (*var.* cavas, cavaz, găvaz) – soldat din garda apartamentelor domnești
cavaz-bașă – șeful gărzii de pază a domnului, care stătea permanent la ușa acestuia
cază – diviziune administrativă sau judecătorească
cazac – 1. tătar rusificat alcătuind un corp aparte al armatei rusești; 2. soldat din trupele de cazaci ale Țării Românești; *cazaci donți* – cazaci de pe Don
călin – *Viburnum opulus*, arbust sălbatic cu flori albe și fructe roșii
călțunar – tânăr, tânără sau femeie aleși dintre rudele ginerelui spre a-l însoți pe acesta, în ziua nunții, la casa miresei, căreia îi duc daruri
cămărăș – slujbaș care avea în grijă odăile domnului, în special cămara în care era păstrat tezaurul acestuia
cămărășie – rangul și biroul cămărașului
căminar – dregător însărcinat cu strângerea *caminei*, dare anuală pe băuturile spirtoase
căminărit (*var.* cominărit) – vădrărit, vinărici, bir pe buțile de vin
cărcir (*var.* cărucer) – căruțaș
cătuie (*var.* căție) – vas de metal sau de lut în care se ardea tămâie
cârmâz – substanță colorantă de culoare stacojie extrasă din gogoșile insectei care trăiește pe frunzele unei specii de stejar sau din fructele roșii ale plantei
ceair – loc de pășunat
ceauș (*var.* ciauș) – 1. curier, ștafetă (la turci); 2. la Curtea Domnească, ușier care mergea înaintea domnului, purtând un baston cu clopoței de argint; 3. vătaf de surugii; 4. grad militar, corespunzător caporalului; 5. slujitor la poliție, la o închisoare, aprod care aduce pe vinovați dinaintea justiției
celenchi (*de fapt*, celelenghi) – insignă militară (o egretă în formă de săbiuță sau steguleț), purtată, de obicei, pe boneta militară
cella – sfânta sfintelor templului din Ierusalim
cepchien (*var.* chepchen) – haină boierească scurtă, cu mânecile despicate, care se purta pe umeri
certare – pedeapsă
cesnic – orologiu
cfartir (*var.* cfartiră, cvartir) – case particulare în care erau cazați soldați
cheatip – scriitor, secretar; diac, grămătic, logofăt, pisar
checelíu (*var.* checeli) – ienicer cu căciulă de pâslă
chehaia (*var.* chihaia) – conducătorul unui detașament de ciohodari sau satâri
chehaia bei – comandant al oștirii turcești trimise să înăbușe revoluția de la 1821
chesaricesc – imperial, referitor la împăratul Austriei
chiler – pivniță; cămară
chiliț-caftan – sabie și veșmânt trimise de sultan domnului împreună cu felurite laude și binecuvântări
chindie – perioada din zi dintre ceasurile 2 și 5 după-amiază

chiol(h)an (*var.* chiulhan) – 1. cuptor; 2. petrecere, chef mare (și zgomotos)
chir – domn, jupân
chiseá – vas mic de sticlă, de cristal sau de porțelan în care se păstra dulceața
chitón – tunică lungă și strâmtă purtată în Antichitate direct pe piele
chițră – citrică de dimensiuni mari, din care se face, de obicei, dulceață
chiung – conductă
chivără – cască militară, chipiu înalt
chiz iamac – slujitor al apartamentelor doamnei
cin – clasă, ordine, tagmă
cintru – (*arhit.*) curbură interioară, concavă, a unui arc sau a unei bolți
ciohodar – slujbaș la Curtea Domnească, având sarcina de a se îngriji de încălțămintea domnului; lacheu, cămăraș al domnului
ciolan-ciaus – copil de casă
cioltar – pătură împodobită cu diferite cusături, care se punea, la festivități, sub șaua calului
cit – material textil din bumbac
ciubuc – pipă orientală cu țeava lungă
ciubuccíu – slujitorul care avea însărcinarea să umple și să aprindă ciubucul (pipa) domnului sau al boierilor
clondir – vas de sticlă cu gâtul strâmt și scurt; damigeană, butelie, butelcă
clucer – boier însărcinat cu aprovizionarea Curții Domnești; *clucer zăarie* responsabilul aprovizionării cu nutreț
cociоc – 1. nămol vegetal amestecat cu bucăți de rădăcini de stuf și de papură (care formează mici insule plutitoare); 2. baltă mică, izolată, în regiunea inundabilă a unei ape curgătoare
cocirbă (*var.* cociorbă, cociorvă) – unealtă cu cârlig pentru scos jarul sau cenușa din cuptor
cohortă – (*la romani*) unitate de infanterie egală cu a zecea parte dintr-o legiune
comandir – comandant
comis – mare-dregător în Țara Românească și Moldova care avea în sarcina sa caii și grajdurile Curții Domnești, precum și aprovizionarea cu furaje
comișel – ajutor al comisului
comițe – membri ai comitetului de conducere a țării
conac – 1. casă boierească pe o moșie; 2. han, gazdă, casă unde se oprește călătorul spre a petrece noaptea, spre a se odihni, spre a mânca; 3. stație de poștă, popas
conacci-bașa – responsabilul cu cazarea unor oaspeți
conăcar – cel care se îngrijea de conacul, de popasul domnului, al boierilor sau al demnitarilor care călătoreau prin țară
conăci – a găzdui, a da conac; a poposi, a se opri spre a se odihni
condicar – slujbaș într-o cancelarie, ce înscria diverse acte în condice, care ținea condicile; arhivar
contaș (*var.* conteș) – 1. haină luxoasă lungă, purtată de boieri; 2. haină bărbătească scurtă, de obicei îmblănită, purtată de țărani în Moldova și Bucovina
contradant – dans asemănător cadrilului, executat de mai multe perechi aflate față în față
copăi – a săpa, a scobi
copăier – vânzător cu copaia
corintic – stil arhitectonic caracterizat de capitelurile decorate cu frunze de acant
corn – *în patru cornuri*: în patru colțuri
cornișă – (*arhit.*) 1. element arhitectural ieșit în consolă față de planul exterior superior al zidului unei construcții ce susține acoperișul;

2. profil linear decorativ de deasupra unei uși sau ferestre
corospodenție – corespondență
crai de Curtea Veche – om fără căpătâi, vagabond
credincer – slujbaș ce gusta înaintea domnului bucatele și băuturile, pentru a garanta că nu erau otrăvite
cremenalion – tribunal, secție penală
crov (*var.* crou) – adâncitură, groapă circulară sau alungită, unde se poate aduna apa, pentru a forma o băltoacă; găvan, padină
crușin – *Rhamnus frangula*, arbust melifer cu flori albe-gălbui, din a cărui scoarță se prepară o băutură laxativă, iar din lemn se obține cel mai bun cărbune pentru prepararea prafului de pușcă
cucă – căciulă împodobită cu pene de struț, pe care sultanul o dăruia domnului la înscăunare
cucon (*var.* cocon) – fiu, copil de domn sau de boier
cucură – tolbă
cuhnie – bucătărie
cumpanist – negustor
cupar – boiernaș, ajutorul paharnicului, care servea cu vin pe domn
cupărie – spațiul de lucru al cuparului
cupeț – negustor
curbam (*var.* curban, kurban) – jertfă, sacrificiu, ofrandă religioasă; (*fig.*) ospăț, banchet
curban bairam – sărbătoarea islamică a sacrificiului
daira (*var.* daireа) – instrument oriental de percuție asemănător tamburinei
dancălici – categorie de soldați otomani înarmați cu săbii
daraban – toboșar
dardă – suliță scurtă
dărmoț – dârmoz, *Viburnum lantana*, arbust cu frunze late, cu flori albe și cu fructe în formă de boabe roșii-negricioase
dăzmetic – bezmetic
deisis – icoană a lui Iisus încadrat de Maica Domnului și Ioan Botezătorul
deli-bașă (delibașă) – șeful gărzii domnești, căpetenia deliilor
deliu – soldat din garda domnească
demantela – a demola
devlet – guvern; Înalta Poartă, Imperiul Otoman
dezbrăca – a jefui
diac – scriitor de cancelarie, logofețel
diaconicon (*var.* diacon) – spațiu-anexă al altarului în care se păstrează veșmintele liturgice și cărțile sacre
diba – stofă de mătase, brocart
diiacon – diac, logofăt de cancelarie
dijmărit – bir pe stupi și porci
discolie – dificultate
divan – 1. sfatul domnesc în epoca fanariotă; 2. spațiul în care se țineau ședințele sfatului; 3. sofa
divan-efendisi – secretarul turc al domnului
divanist – membru al divanului domnesc
divictar – boiernaș care avea sarcina de a ține în ordine călimările domnești și cele trebuincioase pentru scris
dni – zi
dont – de la Don
dorobanț – infanterist din trupele Țării Românești
dragoman – interpret sau tălmaci (traducător) oficial în lumea otomană
dres – 1. reparare; 2. întremare; 3. corectare, potrivire, îmbunătățire; 4. falsificare, contrafacere; 5. fardare, sulemenire; fard, suliman
drit – drept, privilegiu
dublou – (*arhit.*) arc în relief care dublează o boltă
dunanma – petrecere, chermeză
eclezie – biserică
edec – 1. detașament 2. bună-cuviință
edeclîu (*var.* edicliu, iedeclîu, idicliu) – slujitor (de rang inferior) la Curtea Domnească

ẹfor – membru al unei eforii, epitrop; administrator
ẹgher – vânător din armată rusă
egọ – al său
elcịu – trimis, ambasador, consul
el-hạdj – hagiu, musulman care a fost în hagialâc (a întreprins pelerinajul la Meca)
elinịe – limba și cultura greacă
embatịc – 1. arendarea locului unei case sau a casei cu locul ei pentru un termen foarte lung; 2. plata, arenda pentru ținerea acestor locuri
emịr – 1. titlu dat, la musulmani, celor care pretind că se trag din Mahomed; 2. guvernatorul unei provincii; conducător
enciclică – scrisoare circulară (a Patriarhiei Ecumenice)
engọmion (*var.* encọmion) – elogiu, cuvântare de laudă
enorịe – parohie
epigonạtion – ornament sacerdotal care se poartă atârnat la nivelul genunchiului drept
epirọt – originar din Epir
epistạt – 1. cel mai mic grad de ofițer în agie; 2. administrator, intendent, logofăt, vechil
epitrafịl (*var.* epitrafịr, petrahịl) – patrafir, fâșie lungă de stofă ornamentată, pe care o îmbracă preoții peste stihar în timpul slujbei
epịtrop – administrator, supraveghetor; efor
erạt (irạt) – venit al statului (mai ales din biruri)
erminịe – manual de pictură bisericească bizantină, care tratează canoanele iconografiei sacre
exạrh – arhiereu însărcinat cu inspecția și controlul mânăstirilor dintr-o eparhie
exonạrtex – pridvor de biserică
familiạș – membru al familiei
fandasie – închipuire, imaginație
fauve – *cf.* maniera pictorilor din curentul fauvist
făurịe – realizare, creație
felegeạn (*var.* feligeạnă) – ceașcă (turcească) de cafea neagră, fără toartă (fixată în zarf)
felọn – veșmânt preoțesc, larg în partea de jos și strâmt în partea de sus; se pune în timpul slujbei peste celelalte veșminte
feredẹu – baie publică
feregeạ – manta ori pelerină din stofă fină și subțire sau din mătase, purtată odinioară de boieri sau de soțiile lor peste îmbrăcămintea obișnuită
fetvạ (*var.* fetfạ, fetfạoă) – sentință dată de muftiu (interpretul legii mahomedane) în cazuri dificile
finịc – palmier, curmal
firitisịre – salutare călduroasă, felicitare
firmạn – ordin emis de sultan
fistichịu – de culoarea fisticului, verde-gălbui
fișịc – 1. teanc de monede așezate una peste alta și înfășurate în hârtie sub forma unui cilindru; 2. (*pl.*) (spectacol de focuri de) artificii
floroṇ – (*arhit.*) ornament de forma unei flori
foișọr – chioșc
formă – uniformă
fotohisie – iluminație cu torțe și cu lampioane
fum – gospodărie, considerată ca o grupare în jurul vetrei; familie, casă
fumărịt – dare plătită pentru fiecare gospodărie
fustạș – soldat din garda domnească înarmat cu o lance
galẹnț – papuc cu talpă de lemn
galiongịu – marinar (otoman) pe un galion
galonạ – a decora, a împodobi
galonạt – nobil, cu funcție

găvaz – slujitor înarmat al pașei
gârlici – intrare îngustă în pivniță
gârlită – gârlă mică
gârniță – *Quercus conferta*, arbore înrudit cu stejarul
gealat (*var.* gelat) – călău, gâde
geamie – moschee
gephăneа – pulberărie, arsenal
ghebă – manta țărănească lungă, confecționată cel mai adesea din aba
ghenarie – ianuarie
ghenerar (*var.* ghinăral, ghinărar) – general
ghiaur – nume batjocoritor dat de turci creștinilor
ginepro – ienupăr
giuler-agasi – comandantul artileriei
glorie – (*pict.*) nimb, aureolă
glotiș – îmbulzeală
golanіia – oamenii de rând
gospod (*var.* gospodar, hospodar) – domn, voievod
grădiște – ridicătură de pământ în lunca unui râu
graf – conte
gramată – act oficial emis de Patriarhia Ecumenică
grămătic – secretar sau scriitor într-o cancelarie (domnească sau boierească)
grenadir – grenadier, infanterist dintr-o unitate de elită
grijnic – purtător de grijă
grund – (*arhit.*) primul strat de material aplicat pe un zid înaintea tencuirii sau văruirii
gvardie – gardă
hagiu – care a întreprins un pelerinaj în Țara Sfântă (la creștini) și la Meca (la musulmani)
halal – hrană pregătită potrivit preceptelor religioase islamice
haleа – (despre boieri) în funcție, în serviciu, în activitate
hamam – baie turcească
hanger – pumnal mare, cu lama încovoiată
harap (*var.* arap) – om cu pielea și părul de culoare neagră
harapnic – bici mare, împletit din cânepă sau din curele
harem – 1. apartamentele doamnei; 2. totalitatea soțiilor unui musulman
harpaladisi – a jefui
harșa – pătură fină de lână sau bucată de stofă sau de alt material, împodobită cu diverse cusături și ornamente, care se punea pe cal, sub șa;
surguci (*var.* surgiuc) – mănunchi de pene de struț împodobit cu pietre scumpe, purtat la turban sau la işlic de sultan, de înalții demnitari turci sau de domni la căciulă
harvat (*var.* horvat) – croat
has-ahârliu (*var.* has-ahirliu) – rândaș de Curte
hasechi-agă – comandant al hasechiilor
hasechiu (*var.* hasichiu) – soldat turc din garda seraiului; bostangiu, baltagiu
hata – pagubă, stricăciune, neajuns
hatișerif – ordin sau decret emis de cancelaria Porții otomane către marii-demnitari ai imperiului și către domnii țărilor române, purtând pecetea sultanului; hat, firman, iradea
hatman – boier de divan în Țara Românească, comandant al zapciilor
hatt-i-humaiun (*var.* hatihumaium) – ordin scris al sultanului, hatișerif
havaiet (*var.* havaet, avaiet) – 1. dare, impozit, zeciuială în Țara Românească de la cei care erau numiți în slujbe; 2. dare, dajdie, taxă (pentru pod, pădure etc.)
havra – sinagogă
havuz – bazin de apă cu o fântână arteziană în mijloc
hazna – rezervor pentru apă
hazran – baston pentru demnitarii turci, boierii români de rang mare și episcopi; buzdugan, cârjă

hătmănịe – 1. demnitate sau rang de hatman; puterea sau conducerea hatmanului; 2. sediul hatmanului
heretisị (*var.* hiritisị) – 1. a saluta; 2. a felicita
heterodọx – care are altă credință decât cea creștină ortodoxă
hetimasịe – pregătire (în sintagma „Tronul hetimasiei" din cadrul compoziției „Judecata de Apoi")
himatiọn – mantie purtată de vechii greci peste chiton
Himenẹu – zeul căsătoriei la vechii greci
hipocạust – sistem de încălzire cu aer cald pe sub pardoseala unei încăperi
hitọn (*var.* chitọn) – tunică purtată în Antichitate de greci direct pe piele, prinsă pe umărul stâng cu o fibulă și strânsă în talie cu un cordon
hotoneạn – din Hotin
hram – sărbătoarea sau sfântul cărora le este închinată o biserică
hrăpị – a răpi, a jefui, a prăda
hrăpịre – răpire, jefuire
hrismọn – monograma lui Iisus Hristos
husạr – călăreț din armata austriacă și rusă
i – și
iạgăr – vânător din armata austriacă sau rusă
iamạc – ajutor de boiernaș, logofețel al Divanului domnesc
ianiciạr (*var.* ianicẹr, ienicẹr) – soldat turc pedestru din garda sultanului (recrutat inițial dintre prizonierii de război și copiii turciți ai populațiilor creștine)
ianiciạr-agạ(ș) – comandant de ieniceri
iạrbă – praf de pușcă
iatrọs – medic
ibrictạr – slujbașul Curții fanariote care prezenta domnului ibricul de spălat mâinile
ichituilị – (pașă) cu trei tuiuri
ici-agạ – 1. ofițer al palatului (la sultani și domnii români); 2. slujitor la Curtea Domnească (la români)
icị-ciohodạr – slujbaș la Curtea fanariotă care se îngrijea de încălțămintea domnului
icioglạn (*var.* iciolạn, ici-oglandạr) – copil de casă la sultan și la Curtea Domnească, gardian personal al domnului, paj
ịcos – strofă a unei cântări bisericești (tropar sau condac)
ịdi – în prezent
idiclịu (*var.* edeclịu, ediclịu, iedeclịu) – slugă la palatul domnesc
igụmen (*var.* egụmen) – stareț
imameạ – vârful de chihlimbar al ciubucului, prin care se trage fumul din lulea
Iordạn – Bobotează
ipingeạ – manta bărbătească din dimie sau postav (cu glugă împodobită cu găitane)
ipochịmen – individ, ins; persoană, personaj
ipolịps (*var.* ypolịpsis) – reputație, renume, trecere, considerație, vază
ipopsịfios – candidat
Isavrịia (Isaurịa) – vechiul nume al unei regiuni din partea central-sudică a Asiei Mici
isnạf – 1. breaslă, corporație; tagmă, clasă socială; 2. breslaș, meseriaș; patron
Ispạs – Înălțarea Domnului
isprạvnic – 1. persoană aflată într-un post de conducere în perioada feudală (logofăt, vornic, hatman etc.); comandant, șef, căpetenie; guvernator al unui județ; 2. persoană însărcinată cu inspecția, cu administrarea sau conducerea unui serviciu; 3. responsabil de șantier
iṣlịc – căciulă domnească din blană scumpă (sobol), de format mare,

cilindrică sau cu fundul pătrat, purtată de domn și de soția sa; 2. căciulă pătrată și îmblănită, purtată de boieri; 3. căciulă purtată de negustori și apoi de lăutari

iurục-bairạc– steagul alb domnesc ce se purta la paradă, pentru a indica direcția marșului

iurục-bairactạr – stegarul care purta iuruc-bairacul

iuzbạșă – căpitan, comandant peste o sută de fustași (lăncieri) din garda domnească, ce păzeau poarta Curții Domnești; sutaș

izdạtu – drept, direct

iznoạvă – lucru nou, noutate; născocire; *de iznoavă* din nou, de la capăt, încă o dată

împărechiạt – nefast; nesigur, îndoielnic; combinat

împerătrițạ – împărătească

împrejurạș – locuitor din zonă

împreunạre – întâlnire, întrevedere

încondeiạ – a înnegri sprâncenele sau genele cu „condeiul"

întịnge – a înmuia pîinea sau mămăliga într-o mâncare

învăscụt – acoperit (cu stuf); îmbrăcat, înfășurat, învelit, împodobit

jeluitọr (*var.* jăluitor) – solicitant, petent; reclamant

jertfẹlnic – altar

jeț (*var.* jăț) – jilț, tron

jimblạr – brutar

jițnițạ (*var.* jicnițạ) – grânar, hambar

jocătọr – dansator

jugạstru – *Acer campestre*, arbore înrudit cu arțarul, cu lemnul alb și tare, din care se fac juguri

jupạn – apelativ folosit pentru persoanele cu statut social superior

khatụn – titlu de noblețe acordat femeilor în lumea islamică

kircị-bạșă – șeful paznicilor câmpurilor la vremea recoltei

kurbạn *v.* curbạn

lạcră – raclă

leạt (*var.* let) (*abr.* lt.) – an

lẹdnițạ – ghețărie

lefegịu (*var.* lefecịu) – nume dat mercenarilor din țările române

leftịcă – lectică, scaun purtat de slujitori pe umeri

lemn-câinẹsc – *Ligustrum vulgare*, arbust răspândit în zona de câmpie și de deal

libọv – dragoste

lịmbă – neam

lipcạn – curier oficial (turc sau tătar) care făcea legătura dintre țările române și Constantinopol sau în interiorul țării; curier, ștafetă (călare) în timp de război

lipscănịe – marfă provenită de la Leipzig (sau din Occident)

lịtră – măsură de capacitate echivalând cu un sfert de oca, circa 318 grame

liụde (*var.* liụdă, lụde) – 1. individ, persoană; om de rând; 2. în Țara Românească, unitate fiscală în sistemul de impunere, cuprinzând două sau patru familii

livạdă (*var.* livạde, livẹde) – întindere de pământ pe care se lasă să crească iarbă pentru cosit sau pentru pășunat; pajiște

lọggie – (*arhit.*) galerie exterioară a unei clădiri cu arcade sprijinite pe coloane

logofạt – *(marele)-logofăt* mare-boier, șeful cancelariei domnești; *vtori logofăt*, adjunctul acestuia; *treti logofăt*, secretarul marelui-logofăt, *logofăt de obiceiuri* – maestru de ceremonii, responsabil cu protocolul de la Curte; *logofăt de taină*, secretar domnesc; *logofăt zăi divan*, scriitor de documente; *logofeții dvorniciei*, secretarii vornicului

lt. *v.* leat

luminație – procesiune cu torțe

lụstru – interval de cinci ani

mabeccíu – purtătorul de grijă al apartamentului privat al domnului

mabéi (*var.* mabéin, maibént, maibét) – apartamentul privat al domnului

macát – pătură, cuvertură

mafórion – văl amplu, ce acoperea capul și înfășura întregul corp al femeilor de la începutul creștinismului; piesă vestimentară principală (de culoare albastră sau vișiniu închis) din reprezentările Maicii Domnului în arta bizantină

magistrát – autoritate publică (administrativă, judiciară etc.); primărie

mahalagíu – locuitor al unui cartier

mahmudíe – mahmudea, monedă turcească de aur bătută în timpul domniei sultanului Mahmud II (1808–1839)

mahtesí – hagiu, care a întreprins un pelerinaj în Țara Sfântă

maldaván – nume depreciativ dat de ruși românilor

maltéf (*var.* maltéh) – mătase malteză

manáf – membru al trupelor neregulate turcești; cârjaliu, tâlhar

mandorlă – (*pict.*) formă geometrică realizată din două arce de cerc secante (ca o migdală), semnificând slava cerească în care apare Iisus Hristos în glorie sau ca judecător în scena Judecății de Apoi

mangál – vas cilindric metalic în care se ard cărbuni pentru încălzire

marafét – mijlocire, intermediere

márcă – însemn, blazon

mare-cămărás – boier de rangul al doilea care administra veniturile cămării domnești

masalá – torță, făclie

mascherone (*var.* mascaron) – (*arhit.*) ornament pictat sau sculptat în relief, alcătuit dintr-un cap de om sau de animal, uneori reprezentat fantezist, în forma unei măști grotești

matará – ploscă, bidon, burduf

mataragí-bașă – șeful mataragiilor

mataragíu – slujbaș la Curtea Domnească, purtător al mataralei

mavrofór – voluntar grec (îmbrăcat în negru) din unitățile de elită ale Eteriei

mazdrác – 1. suliță sau lance lungă; 2. măciucă ghintuită; 3. par

mazíl – 1. domn sau înalt demnitar scos din funcție; 2. mic-boier sau descendent de mic-boier (fără funcție publică)

mazíl (*var.* mazâl) – destituit din funcție

mazilíre – schimbare din funcție a unui domn

mămulár – vânzător (ambulant) de mărunțișuri

mărgăritărél – *Convallaria maialis*, lăcrămioară

mărúntae – resturi

mecét – moschee, geamie mică

mechitarist – membru al unei congregații monastice armenești, fondată în 1701 la Pera (Istanbul), de abatele Manuk (zis *Mechitar*)

medelnicér – boier care turna domnului apă pentru a se spăla pe mâini, punea sarea și servea bucatele

mehmendár – boier sau funcționar care însoțea în călătorie pe domn sau o persoană oficială de rang înalt; călăuză

mehtér – muzicant militar turc (într-o fanfară)

mehtér-bașă – șeful orchestrei, fanfarei

mehtúp – scrisoare oficială

meidán (*var.* maidán) – loc deschis, piață

memlechét – țară (în epoca dominației otomane)

menzíl (*var.* mizíl) – 1. poștă; diligență, căruță de poștă; 2. curier, ștafetă

meremét – 1. lucrare de reparație și întreținere (a drumurilor, podurilor etc.); 2. aranjare, dichisire

meseţă – lună (calendaristică)
meşi – încălţăminte (bărbătească) uşoară, fără toc, din piele subţire
meşteşugăreţ – meşteşugar
metahirisi – a folosi, a întrebuinţa
meterhanea – fanfara militară turcească, în care predominau tobele
metoh (*var.* metoc) – 1. dependinţă a unei mânăstiri mari, pusă sub protecţia acesteia; 2. proprietate imobiliară a unei mânăstiri
mezat (*var.* sultan mezat) – vânzare publică; licitaţie (a bunurilor unui datornic)
mezele – mezeluri
micşinea – micşunea, *Cheiranthus cheiri*, plantă din familia cruciferelor, cu flori parfumate galben-aurii
mihmandar – 1. boier însoţitor al domnului; comisar oficial; 2. ofiţer turcesc
minavet – flaşnetă mică
mindir – saltea cu paie; cergă, cuvertură, plapumă
Missir – Egipt
mişel – 1. om sărman; 2. ticălos, netrebnic; 3. fricos, laş; 4. slab, bolnav, infirm
mitră – acoperământ de cap de formă sferică sau conică, uneori bogat ornamentat, purtat mai ales de arhierei în timpul slujbei religioase
molitvă (*var.* molitfă, moliftă) – rugăciune (citită de preot pentru iertarea păcatelor)
mucarer – firman de reînnoire a domniei sau de confirmare a domnilor români de către Poarta Otomană
muftiu – prelat musulman; căpetenie religioasă a unei comunităţi musulmane având competenţa de a da sfaturi în probleme de respectare a cultului islamic
muhurdar – dregător însărcinat cu păstrarea sigiliului domnesc
mujdea – veste, ştire
mumbaşeret – încasare de bani şi execuţie fiscală
mumbaşir (*var.* bumbaşir) – slujbaş însărcinat cu încasări şi cu execuţii fiscale
murdalâc – mizerie, gunoi
muscal – 1. rus; 2. nai
muscălesc – rusesc
muschicește – rusește
mustră – exerciţiu militar
naramză – portocală stacojie cu gust amar, originară din India
nazir (*var.* nazâr) – slujbaş de rang superior în administraţia ţărilor române; supraveghetor, administrator
năměstie (*var.* nameştie) – clădire, construcţie
neamdar – faimos, vestit
nebântuit – liniştit, netulburat; întreg, teafăr, nevătămat
nefer – soldat din corpul arnăuţilor, cu atribuţii de poteră
nemitarnic – care nu primeşte mită; incoruptibil, integru
nestorian – adept al ereziei nestoriene, ce susţinea că în Hristos au coexistat două persoane distincte, omul Iisus şi Logosul divin
nezăticnit – neabătut, consecvent, regulat
nicopean (*var.* nicopoean) – originar din Nicopole, oraş dunărean din Bulgaria
nişeşteа (*var.* nişaşteа, nişişteа) – făină de patiserie
nubet (*var.* nobet) – gen (cu caracter marţial) al muzicii instrumentale turceşti, preluat şi de curţile domneşti de la noi şi cântat seara
obadă – (*utilizat la pl.*, obezi) instrument de tortură (alcătuit din două bucăţi de lemn, având fiecare câte o scobitură congruentă în formă de semicerc şi care, închizându-se,

imobilizau picioarele sau mâinile osândiților ori ale robilor)

oblânc – partea din față, puțin mai ridicată, a șeii

oblăduitor – cârmuitor, conducător

obraz – persoană, ins

obștire – înștiințare, anunțare

obuș (*var.* obuz) – tabără, lagăr; corp de armată

oca – veche unitate de măsură pentru capacități și greutăți, egală cu circa un litru (sau un kilogram) și un sfert

ocaz (*var.* ucaz) – ordin, ordonanță, decret (al țarului)

odagaci – substanță aromatică ce răspândește, când este arsă, un miros plăcut

odobaș(ă) – căpitan, șef de companie (*la turci*); căpitan de seimeni sau de arnăuți (*la români*)

odovanie – a opta zi de după o sărbătoare

ogeac – corp de armată (seimeni, arnăuți)

ogival – (*arhit.*) în formă de ogivă (unghi ascuțit, format din intersectarea a două arce de cerc)

ohabnic (*var.* ohavnic, ohamnic) – (*despre o proprietate, o moșie*) care nu poate fi înstrăinat, inalienabil

ohdaie – odaie

oierit – dare pentru pășunatul oilor

olan – conductă din pământ ars (pentru scurgere, coșuri de fum)

olangiu – constructor de olane (conducte)

oltariu – altar

omfalos (*gr.* „ombilic") – mijlocul, punctul central (referitor la piatra marcată unde se ruga domnul în biserică)

omofor – veșmânt bisericesc în forma unei eșarfe, pe care arhiereul îl poartă pe umeri în timpul serviciului religios

orant(ă) – persoană reprezentată frontal, cu mâinile ridicate la nivelul umerilor și depărtate de corp, cu palmele deschise, întruchipând ideea de rugăciune; în pictură, este una dintre ipostazele caracteristice ale Maicii Domnului

oratie – discurs rostit cu anumite ocazii oficiale (sărbători religioase, nunți, primiri de oaspeți străini etc.)

ordie – oștire

orfanotrofie – orfelinat

organ – harfă, liră

ort – monedă reprezentând a patra parte dintr-un leu vechi, adică zece parale

orta – 1. unitate militară; 2. regiment de ieniceri; 3. ceată de ostași pământeni

orta-cusac – slujitor la Curtea Domnească; edecliu

osfeștanie – sfeștanie, slujbă de sfințire

ot – din, de la

padișah – titlu purtat de împăratul otoman; sultan

pafta – încheietoare ornamentală la haine sau la cingători, lucrată de obicei din metal (și împodobită uneori cu pietre prețioase)

paharnic – boier de la Curtea Domnească însărcinat să aibă grijă de băutura domnului, din care gusta, pentru a se convinge că nu este otrăvită

paic (*var.* peic) – 1. soldat din garda personală a sultanului sau a domnilor din țările române; paj domnesc; 2. sol, curier

palmă – veche unitate de măsură pentru lungime (de aproximativ 25–28 cm), egală cu distanța dintre extremitatea degetului mare și a celui mic, bine întinse în lateral

palmetă – motiv ornamental reprezentând o frunză de palmier sau de acant stilizată

pandantiv – (*arhit.*) element în formă de triunghi sferic cu vârful în jos, situat în colțurile arcelor mari care sprijină o cupolă sau o turlă

pandur – soldat din trupele neregulate ale Țării Românești (începutul secolului al XIX-lea); oștean al lui Tudor Vladimirescu

papломă – plapumă

parachinisi – a îndemna, a stimula

paraclis – 1. capelă construită alături de o biserică, într-un cimitir, în interiorul unei clădiri etc.; 2. slujbă religioasă de laudă și de invocare a Fecioarei Maria, a lui Iisus sau a unui sfânt; rugăciunea închinată unuia dintre aceștia

paralâcar – vânzător cu amănuntul

parataxis – ceremonie, alai; orânduială

paretirisi – a observa

paretisis – demisie; retragere din funcție a ierarhilor

parisie – 1. prezență, participare; 2. fast, paradă, pompă

paramalâc – balustradă, parapet; gard, grilaj

pateriță – toiag arhieresc, cârjă episcopală

patrierșesc – patriarhal

patrinus (*lat.*) – naș

păcurar – păstor, cioban

pecsmet – pesmet

perdegi-başa – șeful perdegiilor

perdegiu (*var.* perdelegiu) – slujbaș însărcinat cu paza la ușa de la camera domnului sau a înalților demnitari

pericolon – pericol, primejdie

periusie – bunuri materiale, avere

peșchergi-başa – mai-marele slujbașilor însărcinați cu păstrarea și prezentarea ștergarelor domnești

peșchir – prosop, ștergar, șervet

peșchirgiu – boiernaș al Curții Domnești care prezenta domnului peșchirul când acesta se spăla

peșin – în numerar, cu plata pe loc

peștemen (*var.* peștiman) – 1. basma, tulpan; 2. bucată de pînză întrebuințată la șters, cearșaf de șters corpul; ștergar, prosop mare; halat

petrahil (*var.* petrahir, patrahir) – patrafir

piarist – membru al unui ordin monastic catolic, a cărui misiune este educarea tineretului

piastru – monedă turcească de argint

piatră-acră – alaun, sulfat dublu de aluminiu și potasiu

pihotă – pedestrime, infanterie

pikener – infanterist înarmat cu o suliță lungă

pilug – piuă, pisălog

pitac – decret domnesc de ridicare la rang boieresc, diplomă de boierie

plasă (*pl.* plăși) – diviziune administrativă (a capitalei)

Platytera ton Ouranon – „Cea mai înaltă decât Cerurile“ (epitet al Sfintei Fecioare)

plaur – pod vegetal plutitor format din rizomii plantelor acvatice

pocincă – băutură alcoolică

pod – pardoseală de scânduri groase de stejar cu care se acopereau ulițele (până pe la jumătatea secolului al XIX-lea); stradă, uliță pavată cu scânduri

podăreasă – prostituată

podvoadă (*var.* podvadă) – obligație de muncă în folosul domniei (în principal, de cărăușie) la care erau supuși țăranii dependenți (mai ales, în timp de război)

pogrebanie (*var.* pogribanie) – 1. înmormântare; 2. slujba și ceremonia religioasă a înmormântării

pogrib(ă) (*var.* pohreb[ă]) – subsol al unei case, pivniță; temniță

pohvală (*var.* pohfală) – 1. laudă, slavă, preamărire; 2. fast, pompă
polc – unitate militară în țările române corespunzătoare regimentului
polcovnic – 1. comandantul unui polc (al agiei, de cioclii, al hătmăniei, de podari, de poteră, de seimeni, de târg, de vânători); 2. colonel în armata rusă
polcovnicesc – al polcovnicului, referitor la polcovnic
polieleu – 1. cântare bisericească ortodoxă intercalată în slujba utreniei la anumite sărbători; 2. nume special dat psalmilor CXXXIV și CXXXV
politie – 1. așezare omenească, cetate, oraș; țară, stat; 2. conducători ai unui stat, oraș; organ de conducere politică
pont – articol, paragraf; prevedere, dispoziție
popară – bătaie, înfrângere
popină (*var.* popină) – ridicătură de pământ în lunca unui râu
portar (*var.* vel portar, portar-bașa, marele-portar) – dregător ce avea sarcina de a-i introduce pe oaspeți la vodă
portărel – slujitor domnesc în subordinea portarului
porucinic (*var.* porocinic, porucic, parucic) – locotenent în armata rusă
porumbar – *Prunus spinosa*, arbust sălbatic din familia rozaceelor
poslușnic – slujitor mânăstiresc sau boieresc scutit de dări
postelnic – mare-boier, membru al Sfatului domnesc, însărcinat cu paza camerei de dormit a domnului și cu organizarea audiențelor la domn
postelnicel – slujbaș în subordinea postelnicului
potcap (*var.* potcapiu) – acoperământ al capului de formă cilindrică purtat de clerici
poterași – persoană înarmată care facea parte dintr-o poteră
poteră (*var.* poteră) – detașament de oameni înarmați (în special, arnăuți) însărcinat de domnie cu prinderea răufăcătorilor
povarnă – instalație rudimentară pentru fabricat rachiu sau spirt
prapodomnă (*var.* preapodomnă, prapadoamnă, prăpădoamnă) – preasfântă, cuvioasă, cucernică
prapur – steag ostășesc sau bisericesc prins, de obicei, în vârful unei lănci; flamură
pravilă – normă, lege, cod de legi
prăvăliaș – negustor care are o prăvălie; angajat care lucrează într-o prăvălie
predelungi – a prelungi
pretenderisi – a pretinde, a cere
pretoriu – (la romani) reședința pretorului, sala în care pretorul își exercita funcțiile judecătorești
prezent – cadou, dar
pricistui (*var.* pricestui) – a (se) împărtăși, a (se) cumineca
priimință – (bună) primire
prințip – principe, prinț
pristav – 1. crainic; 2. supraveghetor, vătaf
pristol (*var.* prestol, preastol) – masa altarului
privал – viitură, viroagă, făgaș produs de un curent de apă
priveală (*var.* privelă) – privire, contemplare; priveliște
procatoh – predecesor, premergător
proclet – care a fost excomunicat, anatemizat, blestemat; eretic; *p. ext.* păgân, necredincios
procurator (*var.* procurator) – guvernatorul unei provincii romane
proeris (*var.* proeres) – bunăvoință, bună intenție
proin – care a avut o calitate, o funcție, un rang pe care nu le mai are; fost
Pronie – Providență
proscalisi – a invita, a pofti, a îmbia
proscomidiar (*var.* proscomidier) – nișă în peretele de nord al altarului în

care se pregătesc pâinea și vinul pentru jertfa euharistică

protopărințe – Adam sau Eva

psaltțerion – instrument muzical antic cu coarde ciupite, de formă triunghiulară

psaltțire – carte bisericească de ritual care cuprinde cei 151 de psalmi atribuiți regelui David și care face parte din Vechiul Testament

rachițer – fabricant sau vânzător de rachiu

rahtivțan – cămăraș care avea în grijă harnașamentele cailor domnești

raiță – 1. supus creștin din Imperiul Otoman; 2. cetate românească și regiunea înconjurătoare administrată de turci

rașă (*pl.* rășți) – veșmânt călugăresc și preoțesc

razachițe – varietate de struguri de masă cu boabe mari, lunguiețe

rădvțan – caleașcă

răsgrădețan – originar din orașul Razgrad (azi, în nord-estul Bulgariei)

răvțaș – scrisoare, bilețel

Râm – Roma

râmătțor – porc

recțan – slujbaș la Curtea Domnească

redemptoriști – membru al unei congregații religioase catolice de misionari

rețnic – mare-logofăt de obiceiuri

reișefendi (reizef[f]endi) – mare-cancelar al Imperiului Otoman; ministrul de externe al Înaltei Porți

relevțeu – (*arhit.*) măsurarea și reprezentarea la scară a elementelor unei construcții

rezm (*var.* resm) – însemn, atribut; podoabă

rezolutțoriu – care determină anularea unui act

ripidă – obiect din recuzita mesei altarului, confecționat din metal sau lemn, de forma unei palete sau evantai, decorat cu reliefuri pe ambele părți (scene biblice, donatori etc.), folosit în cursul unor ceremonii religioase (pentru apărarea de muște a sfintelor daruri)

ristțic – 1. gogoașă bogată în tanin, formată pe ramurile și frunzele unor stejari în urma înțepăturii unei specii de viespi și care se întrebuințează sub formă de tinctură; 2. suliman de înnegrit sprâncenele

rișzmă (*var.* rișmă) – realgar, sulfură naturală de arsen

romeica (*var.* romaica) – dans grecesc executat doar de femei

romeu – grec

rost – gură; grai, vorbire

rufeț – breaslă, corporație mică de meseriași

rufetțar – breslaș

rușfeț – mită

sacă – butoi așezat pe un suport cu două sau patru roți, în care se transporta apa de băut

sacă-bașă – mai-marele sacagiilor

sacagiu – vânzător ambulant de apă

sacnasiu (*var.* șahnichiu) – încăpere mică la catul de sus al fațadei caselor domnești și boierești, ieșit în afară și închis cu geamlâc sau cu obloane

sacos – veșmânt arhieresc de mătase, lung până la genunchi și cu mâneci largi, care se poartă peste stihar

saedagi-bașă – șeful grăjdarilor domnești

saidac (*var.* sahaidac, săhăidac) – teacă, tolbă de săgeți

salahor – 1. țăran scutit de dări, în schimbul obligației întreținerii drumurilor; 2. trimis al sultanului; 3. slujbaș al Curții Domnești

saltana(t) – strălucire, splendoare, pompă

samă – dare în bani care îngloba toate obligațiile financiare ale birnicilor

sameș – 1. dregător însărcinat cu strângerea samei; 2. administrator sau logofăt de moșie
samur – zibelină
sandal (*var.* santal) – (*Santalum*) nume dat mai multor specii de arbori tropicali utilizați pentru obținerea de coloranți, în parfumerie, farmacie și pentru mobilă
sangeac – steag cu Semiluna în vârful lăncii, trimis de Poarta Otomană domnului nou-ales
sânger – *Cornus sanguinea*, arbust cu ramuri roșii toamna și iarna
saracci (*var.* saraci) – rândaș, grăjdar
saracci-basa (*var.* saraci-basa) – mai-marele rândașilor
sarică – manta lungă din lână mițoasă
sârmă (de aur) – fir (de aur)
satâr (*var.* satir) – mercenar înarmat cu un satâr
satâr iarmac – ajutor de satâri
satâr-basa – mai-marele satârilor
savac – canal
săricică – șoricioaică, arsenic
săvârșit – 1. sfârșitul vieții, moarte; 2. finisaj
sânait (*var.* sinait) – călugăr de la un așezământ închinat mânăstirii Sfintei Ecaterina de la Sinai
sârmaci (*var.* sărmaci) – surlă
schepsis – intenție, scop
schiemni-agasi (*var.* skiemn-agasi) – comisar al sultanului
schizmă – erezie
scopos – melodie, cântec
scutelnic – țăran care, în schimbul unor obligații suplimentare față de domn sau de stăpânul de moșie, era scutit de plata birului domnesc
sedер-agă – un fel de mareșal al Curții Domnești
sefard – evreu de rit spaniol, vorbitor al limbii *ladino*
seimen (*var.* siimen) – mercenar însărcinat cu paza Curții Domnești
seiz – rândaș la grajdurile domnești
seiz-bașă – șef al seizilor
selam-ceauș – adjutantul domnului, care anunța sosirea acestuia
sempt – 1. unitate teritorial-administrativă a unui oraș; 2. subordonare
serasch(i)er – general comandant al unei armate sau comandantul militar al unei provincii în imperiul otoman
serasir – stofă țesută cu fir de aur; brocart
serdar – comandantul armatei și al menzilurilor (poștelor)
serdengheçdi – soldați otomani de sacrificiu
serhat – cetate turcească de la hotarele țărilor române
sfănțuială – jaf, pradă
sfert – dare în bani reprezentând a patra parte din bir, care era plătită de patru ori pe an
sfetagoreț – călugăr de la o mânăstire închinată la Sfântul Munte Athos
sfetea – sfântă
sfeterisi – a-și însuși, a sustrage, a delapida bani publici
sfrantoz – francez
sfrantozesc – franțuzesc
shimă – 1. veșmintele purtate de călugări; 2. înfățișare, aspect, aparență
simandicos – de vază, distins, ilustru
simigiu – vânzător de covrigi
sin – fiu
sinedriu – tribunal religios al vechilor evrei
sinie (*var.* siniie) – tavă, platou rotund
slomn – pridvor, portic (la biserică)
slovenie – limbă și cultură slavonă
slovosloví (*var.* slavosloví) – a slăvi, a preamări pe Dumnezeu
sluger (*var.* sluger, sulger) – 1. dregător însărcinat cu aprovizionarea Curții Domnești și a oștirii; 2. boiernaș fără funcție
smirnă – rășină a unui arbore exotic, arsă pentru mireasma răspândită

sobol – (blană de) samur, zibelină
sobornicesc – ecumenic, sinodal
sofragi-bașă – boiernașul Curții Domnești fanariote care se îngrijea de masa domnului, de tacâmurile și de pânzăria ei
soitar – fiecare dintre cei patru măscărici ai domnilor fanarioți, care-l însoțeau la parade și petreceri
sovednic (*var.* sovetnic) – membru al unui consiliu juridic, financiar sau administrativ din vechea Rusie și din țările române în prima jumătate a secolului al XIX-lea
spătar – dregător la Curtea Domnească, având sarcina de a purta la ceremonii sabia și buzduganul domnului; mai târziu, a avut comanda cavaleriei
spătărie – sala tronului din palatul domnesc
spânzura – a depinde
spinul-cerbului – *Rhamnus cathartica*, arbust ale cărui fructe sunt utilizate în scop terapeutic
spiterie – farmacie
spodoabă – urâțire
Sta Gora – Muntele Athos
stânjen – unitate de măsură pentru lungime variind între 1,96 și 2,23 metri
staroste – conducător al unei bresle sau al comunităților evreiești și armenești
stâlpare – ramură verde ce se împarte în biserică în Duminica Floriilor
stihar – veșmânt bisericesc, ca o tunică lungă, purtat de preoți și diaconi în timpul slujbelor
stolnic – boier ce avea în grijă bucătăria domnească și servea, la zilele mari, bucatele la masa domnului
stupai – (*interj.*) „înainte!“ (*ordin de pornire în marș*)
sudatorium – compartiment al băilor turcești pentru sudație
sudit – locuitor din țările române aflat sub protecția unei puteri străine
suiulgi-bașă – șeful suiulgiilor
suiulgiu – meșter fântânar, puțar
sulimân – fard, dres, sulemeneală (pentru față)
surguci (*var.* surgiuc) – 1. panaș din pene de struț împodobit cu diamante, purtat de domn; 2. panaș cu care erau împodobiți caii domnești la parade
surlă – vechi instrument de suflat, asemănător fluierului
sveti (*var.* sfet, stii) – sfânt
synthronon (sintronon) – (*arhit.*) structură de piatră sau de zidărie în altarul unei biserici, ce cuprinde deopotrivă tronul ierarhului și scaunele preoților
șarge dafer (< *chargé d'affaires*) – însărcinat cu afaceri
șatârvan (*var.* șadârvan) – fântână arteziană, cișmea țâșnitoare
șălar (*var.* șelar) – producător sau vânzător de șei
șănlic (*var.* șenlic, șinlic) – manifestare de bucurie marcată prin cântece sau salve de tun
șătrar (*var.* șetrar) – boier ce avea în grijă corturile domnești în timpul campaniilor militare
șerbegi-bașă – șeful șerbegiilor
șerbegiu – boiernaș care oferea domnului șerbetul și îngrijea de dulcețuri
șipărtmal – piesă vestimentară din piele
șistovean – originar din Șistov (azi, Svistov, oraș dunărean din Bulgaria)
șopron – adăpost de scânduri sau de nuiele împletite, într-o curte, în care stau trăsura, carul, plugul și unde se păstrează diferite unelte gospodărești, nutreț etc.
șurup – robinet; canelă, cep
tabie – 1. parapet de pământ la un loc întărit; redută; 2. tabără militară

tabla-bașă – cal de paradă pe care sultanul îl dădea în dar unui domn român la numirea acestuia
tacâm – procesiune, suită; fast; echipament, ham
taifa (*var.* taifăuă, taifăoă) – alai, taraf; echipaj, ceată
tainat – tain, provizie, hrană, mâncare
tainiță – ascunzătoare
talp (*var.* talpoș) – pedestraș, infanterist
taxiarh – comandant de corp de armată
târgoveț – persoană care locuiește într-un târg, orășean
telal – 1. crainic la un mezat; pristav domnesc; 2. negustor ambulant, samsar
teorisi – a inspecta, a cerceta, a controla
tepidarium – compartiment (al băilor turcești) pentru băi cu apă călduță
teslim – predare, încredințare
teșchereа – adeverință, certificat, act
ticăit – sărman, biet
timpan – 1. instrument de percuție asemănător tobei 2. (*arhit.*) suprafață de zidărie netedă sau ornamentată cu sculpturi, cuprinsă între o grindă orizontală și un arc de deasupra golului unei uși sau al unei ferestre
tinde – a (se) întinde
tipsie – tavă rotundă din metal
titlă – titlu
toboș (*var.* tobaș) – toboșar
tolco pisah gospod – (*slavonă*) „așa a scris domnul"
tomos – hotărâre bisericească
topciu – tunar
toptangiu – negustor care vinde marfă cu toptanul (în cantități mari, cu ridicata)
topuz – baston lung de argint, asemănător unui sceptru, împodobit cu incrustații și diamante, pe care îl primea domnul de la sultan, odată cu sabia, tuiul și calul împărătesc
torsadă – (*arhit.*) motiv ornamental în formă de funie răsucită sau de spirală
tractament (*var.* tractație) – petrecere
trâmbă – bucată mare de pânză sau stofă, val
trei – al treilea, de rangul al treilea (treti logofăt etc.)
trup – corp de oaste
tuci – fontă
tufă – arbust, copăcel stufos
tufecci-bașă – 1. șeful gărzii domnești; 2. ofițer de gardă care prezenta sultanului pușca la vânătoare
tufecciu – soldat mercenar din garda domnească în timpul domniilor fanariote
tui – steag turcesc făcut din cozi albe de cal împletite, cu o lance la mijloc, având Semiluna în vârf (sultanul avea șase cozi împletite, vizirul trei, iar domnii români câte două)
tulpan – țesătură subțire, muselină
tulumbagiu – pompier
tumbelechi – tobă mică din aramă, semisferică, folosită de fanfara turcească; țimbal
turnagiu-ağă – șeful șoimarilor, categorie de soldați din oastea otomană
turtucăean (turtucăian) – originar din Turtucaia (azi, Tutrakan, oraș dunărean din Bulgaria)
tutungi-bașă – slujbaș al Curții Domnești care se ocupa de aprovizionarea cu tutun
țarigrădean – din Istanbul
țigănie – loc în care locuiau țiganii
țimbal – țambal
țipirig – pipirig, plantă erbacee ce crește pe malul apelor
țurloi – jgheab, țeavă
ucaz – ordin, ordonanță, decret al țarului
udătură – (*eufemism*) urinare
ulu(i)er – meșter care confecționa urloaie, țevi

umblịt – faptă, acțiune
ungureạn – transilvănean
uniṃe – unitate
urlọi – conductă
urs – (*arhit.*) grindă groasă de lemn
vacụf – 1. proprietate a unei geamii provenită dintr-o donație; 2. instituție de binefacere în lumea islamică
valịu – guvernator al unui vilaiet
valtrạp – pătură așezată deasupra șeii calului
vạruș – oraș
văiụgă – vale mică, îngustă și puțin adâncă
vătạf (*var.* vătạș) – 1. slujbaș sau cap al unor instituții publice (divanul, vistieria, spătăria, păhărnicia, corpul aprozilor, pușcăria, grajdurile domnești); 2. starostele unei bresle (vătaf de arabagii, de lăutari); 3. comandantul unui detașament militar (vătaful dorobănției, de călărași); 4. reprezentant al domniei în cartierele bucureștene (vătaf de mahala)
vătășẹl – ajutor de vătaf
vătășie – instituția sau calitatea de vătaf
vârzọb (*var.* hârzọb) – talpă de lemn prinsă de picioare, pentru evitarea afundării în zăpadă
vechịl – locțiitor
vel – (*legat de titulatura unor boieri*) mare (vel cafegiul, vel cămărașul, vel cupariul, vel grămăticul, vel pitarul, vel ispravnicul za curte etc.)
veligḷas – glas tare
velịt (*var.* velịki, vel) – (*despre boieri*) mare-boier, boier de rangul întâi
vericât – oricât
vẹrstă – măsură itinerară rusească (1067 de metri)
viẹr – cel care îngrijește via, păzitor de vie
vinărịci (*var.* vinerịci) – dijmă în vin, echivalând, de obicei, cu a zecea parte din producție
vindelịu – originar din Vidin, oraș dunărean (azi, în nord-vestul Bulgariei)
viraneạ – loc viran
vistiẹr – mare-dregător care se ocupa de vistieria, de finanțele țării; vistiernic, tezaurar
vistierịe – 1. instituția care administra finanțele țării; 2. demnitate, titlu de vistier
vlădịcă – 1. stăpânitor, domn, principe; 2. episcop
volintịr – ostaș grec voluntar (mai ales înrolat în armata lui Ipsilante, în vremea zaverei, la 1821)
vọlnic – care poate acționa după voia sa; liber, capabil
volnicịe – 1. libertate, independență, autonomie; 2. autorizație, încuviințare
vọrnic (*var.* dvọrnic) – mare-dregător; *marele-vornic*: boier responsabil cu supravegherea Curții Domnești, cu afacerile interne și justiția țării; *vornicul Țării de Jos / ~ de Sus*: vornic a cărui autoritate se exercita doar în respectiva parte a țării; *vornic de harem*: boiernaș ce avea grijă de apartamentele doamnei; *vornic de poartă*: ușier de la Curte; *vornicul obștirilor* sau *al politiei*: un fel de primar al capitalei
vornicịe (*var.* dvornicịe) – demnitatea sau instituția marelui-vornic
Vovidẹnie (*var.* Vovedẹnie, Văvedẹnie) – Intrarea în biserică a Maicii Domnului (21 noiembrie)
vtọri – al doilea (vtori comis, vtori pitar, vtori spătar etc.)
vụtcă – vin îndulcit și aromatizat
ypolịpsis (ipolịpsis) – trecere, considerație, vază
za – de

zabęt (*var.* zabit) – 1. căpetenie militară, ofițer; 2. guvernator
zadę – fiu, copil
zaharicą(le) – dulciuri
zahereą (*var.* zaharą) – produse agroalimentare (cereale, carne de oaie, de vită etc.) furnizate de țările române Înaltei Porți
zaiafęt (*var.* ziafęt) – petrecere cu mâncare și băutură, lăutari etc.
zalhaną (*var.* salhaną) – 1. abator rudimentar pentru ovine; 2. măcel
zapcịu – 1. soldat din diverse corpuri de oaste; 2. agent de poliție; 3. gardian de închisoare
zạpis – act, dovadă scrisă; contract de vânzare-cumpărare
zapt – stăpânire, administrație; *a face zapt* a confisca, a sechestra; *zaptul periusii*[*i*] confiscarea averii
zarạf – persoană care se ocupa cu schimbul banilor, acordarea de credite, arendarea de venituri publice; cămătar
zaraflâc – schimb de bani; meseria zarafului; (*în prezentul text*) podoabă
zarf – suport de metal, de filigran al felegeanului
zavergịu – participant la revoluția de la 1821
zăticnịre (*var.* zătignịre) – 1. încurcare, împiedicare, stânjenire, tulburare; 2. întârziere; 3. întrerupere, oprire
zdrahọn – bărbat înalt și spătos; vlăjgan
zilpọș – podoabă
Zlatoụst (*var.* Zlataụst) – Gură de Aur (despre Sf. Ioan)
zlotọs – cu zloată; ploios, umed, noros
Zoodopighị – Izvorul Tămăduirii
zugrăveală – pictură, frescă
zugrăvitură – pictură, frescă
zurbą – răscoală, revoltă
zurbagịu – scandalagiu

Indice de nume*

Aaron (profet) 217, 258, 259
Abdul Hamid I (sultan) 300
Acachie (Sfânt) 250
Adrian (Sfânt) 250
Aetie (Sfânt) 250
Agapia (Sfântă) 203
Agata (Sfântă) 203
Agaton (papă) 261
Ahileu Tatios (scriitor grec) 69
Ahmed pașa (demnitar otoman) 308, 362, 408
Aidi Pașa (comandant militar otoman) 392
Ainslie, Robert Sir (ambasador britanic pe lângă Înalta Poartă) 61, 62
Alcifron (epistolograf grec) 69
Alemdar Mustafa Pașa (mare-vizir) 116
Alexander, James Edward (căpitan englez) 120, 122
Alexandru (fiul căpitanului Atanasie și a Elenei) 211
Alexandru (Sfânt) 250
Alexandru cel Mare (rege al Macedoniei) 159
Alexandru I (țar al Rusiei) 391, 394, 395, 397, 403
Alexandru II Mircea (domn) 60, 127
Alexie omul lui Dumnezeu (ascet oriental) 202, 251
Alipie (stâlpnic) 251
Amfilohie (episcop de Iconium) 261
Amun (diacon) 263
Amvrosie (episcop de Mediolanum) 261–262
Ana (preoteasă) 143
Ana (Sfântă) (hram) 138
Ana Ivanovna (țarină) 360
Anastasia (Sfântă) 203
Anastasios (aventurier grec) 125
Ancuța (fiica popii Vlad și ctitor) 136
Andreh (maior rus) 375, 376
Andrei (apostol) 260
Andrei (Sfânt) 250
Andrei cel Nebun întru Hristos (Sfânt) 202
Andrei Criteanul (melod) 181
Andronic (Sfânt) 203, 250
Angerer, Ludwig (fotograf) 115
Anrep (maior) 377
Antala (Sfânt) 250
Antim (Sfânt) 203, 263
Antim al Nicomediei (Sfânt) 262
Antim Ivireanul (mitropolit al Țării Românești) 353–356
Antonie cel Mare (ascet oriental) 202
Apollonios din Rodos (poet grec) 68
Apostol (jupan, ctitor) 143
Archepsima (Sfânt) 250
Areta (Sfânt) 250
Arian (istoric grec) 68
Arian (Sfânt) 250
Arie (teolog) 263
Aristofan (comediograf grec) 68
Aristotel (filozof grec) 68
Arseh, Marcul (fruntaș al Confreriei Sacre sefarde din București) 278
Arsenie cel Mare (ascet oriental) 202

---

* Intrările marcate cu caractere italice fac trimitere la reprezentări iconografice (*n. ed.*).

Artaxerxes I (rege persan) 159
Artemie (Sfânt militar) 250
Aslan, Grigore (mare-stolnic și ctitor) 142
Așer (căpetenie a lui Israel) 241, 259
Atanasie (căpitan) 211
Atanasie (patriarh al Alexandriei) 137, 138, 262
Atanasie Veliki (Sfânt) v. Atanasie (patriarh al Alexandriei)
Auxentie (Sfânt) 250
Avedian, Asvadur (cumnat al lui Manuc Mârzaian) 119
Aviv (Sfânt) 250
Avraam (patriarh) 161, 217, 260, 261
Avramie (patriarh al Ierusalimului) 96, 314
Avramios, Ioannis (cleric și erudit grec) 354

Barkotsky (vicecolonel austriac) 363, 365
Bartolomeu (apostol) 260
Basarab, Constantin Șerban (domn) 280, 350
Basarabov, Dimitrie (Sfânt) 349, 350
Batthyány, Vince (nobil maghiar) 34
Bauer, Friedrich Wilhelm von (călător german)18
Băjășkian, Minas (călugăr mechitarist, călător armean) 18, 274
Băjescu, Iordache (ispravic) 369
Bălașu (preot) 143
Bălăceanu, Constantin (dvornic) 343
Băleanca (vornicească) 340
Băleanu, Grigore (dvornic) 343, 402
Băleanul (logofăt) 358
Băleanul Grigore (biv vel vornic) 357; *v. și* Băleanu, Grigore (dvornic)
Becich, Antonio (episcop catolic de Nicopole) 34, 134
Berhicean, Antonie (logofăt de taină) 142
Beșleagă, Constantin (cojocar) 143
Bibescu, Gheorghe (domn) 100
Bonar, Andrew A. (călător scoțian) 115
Borănescu, Constantin (logofăt) 143, 405
Borroczyn, Rudolf Artur (baron) (maior rus) 279
Bouquet, Michel (artist plastic francez) 115
Brâncoveana (boieroaică) 55
Brâncoveanca (băneasa) 340
Brâncoveanu (familia) 76, 379
Brâncoveanu, Constantin (domn) 35, 25, 43–47, 60, 71, 81, 96, 98, 109, 110, 122, 149, 152, 158, 266, 268, 301, 342
Brâncoveanu, Grigore (mare-boier, logofăt al obiceiurilor) 284, 402
Brâncoveanu, Manolache (logofăt) 130
Brâncoveanu, Nicolae (biv vel ban) 24, 34, 38
Brâncoveanu, Nicolae (logofăt) 374
Brâncoveanu, Zoița (Zoica) (boieroaică) 401, 406
Brenner, Anton (administrator al primului hotel din București) 99
Bucșănescu, Sandu (clucer za arie) 281
Bucșănescu, Sandul (ispravnic) 127
Bujoreanu, Șerban (mare-vistier) 357

Calciul Papugiul (martor) 276
Calfoglu (clucer) 309
Calinic (Sfânt) 250
Cantacuzino (familia) 13, 76
Cantacuzino, Cassandra (soția lui Nicolae Mavrocordat) 205
Cantacuzino, Constantin (mare-postelnic) 77, 79
Cantacuzino, Constantin (stolnic) 99
Cantacuzino, Ecaterina (soția principelui Nicolae Suțu) 336, 339
Cantacuzino, Gheorghe (principe) 354
Cantacuzino, Iancu (boier) 385
Cantacuzino, Mihail (ban) 134, 141, 148, 149, 154
Cantacuzino, Mihail (biv vel vistier) 374, 375
Cantacuzino, Mihail (boier) 367
Cantacuzino, Mihail (spătar) 148, 149
Cantacuzino, Păuna (soția lui Ștefan Cantacuzino) 46

Cantacuzino, Pârvu (ban, agent țarist) 141, 367, 371–376
Cantacuzino, Pârvu (mare-vornic) 141
Cantacuzino, Răducanu (ofițer rus) 378
Cantacuzino, Șerban (domn) 64–66, 96, 99, 100, 102, 103, 105, 357
Cantacuzino, Șerban (paharnic și ctitor) 142
Cantacuzino, Șerban (vel spătar, viitor domn) 99
Cantacuzino, Ștefan (domn) 46, 266, 275
Cantemir, Dimitrie (domn) 13, 359
Capodistria (graf) 404
Cara Feiz (ofițer turc) 393
Caragea (doamna) 296
Caragea, Dumitrașcu (biv vel postelnic) 361
Caragea, Ioan Gheorghe (domn) 15, 17, 26, 36, 39, 57–59, 76, 103, 119, 132, 140, 268, 271, 275, 278, 279, 287, 295, 298, 299, 305, 308, 311, 315, 329, 335, 341
Caragea, Kirița Scarlat (dragoman al Porții) 379
Caragea, Nicolae (domn) 26, 27, 314, 325, 329
Caragea, Ralu (domnița) 130
Caragea, Vucașin (meșter pietrar care a lucrat la Mânăstirea Hurezi) 149
Caramzulia, Constandin (ctitor) 143, 144
Caravia, Vasile (taxiarh) 408
Carazin (polcovnic) 373
Carazin, Nazarie (maior) 371, 374, 375
Carra, Jean Louis (jurnalist și revoluționar francez) 34, 90
Cassius Dio (istoric) 68
Călugăru, Gheorghe (popă) 143
Cărpinișeanca, Ilinca (proprietară în București) 272
Câmpineanu (familie) 385
Ceauș, Marin (lemnar de la biserica Sfântul Spiridon) 79
Celebi aga (aianul Rusciucului) 375–377
Celebi, Evlia (istoric otoman) 93
Celsing cel Tânăr, Gustaf (ambasador suedez) 270
Cerb (paharnic) 386
Chel, Ali (general) 392
Chelsie (Sfânt) 250
Chiaro, Anton Maria del (secretar italian al principelui Constantin Brâncoveanu) 44, 45, 98, 266, 272, 278, 318–319, 321, 323, 325, 331, 336, 337, 342, 345
Chiose, Ahmet (general) 392
Chir (Sfânt, doctor fără de arginți) 250
Chiriac (Sfânt) 203
Chiriachi (mucenițǎ) 251; *v. și* Kyriaki (Sfântă)
Chiril al Alexandriei (Sfânt) 262
Chishull, Edmund (epigrafist englez) 43
Choiseul (ambasador francez la Constantinopol) 387
Chosroes II (rege persan) 181
Chrysoskoulaios, Dumitrașcu (văr primar al lui Nicolae Mavrocordat) 359
Chrysoskoulaios, Ioan (văr primar al lui Nicolae Mavrocordat) 359, 361
Chrysoskoulaiou, Sultana (soția marelui-dragoman Alexandru Mavrocordat Exaporitul) 207
Ciciagov, Pavel Vasilievici (amiral rus) 118
Ciolac, Constantin (cărămidar) 143
Ciopan amira (ctitor) 273
Cioranu, Mihai (aghiotantul lui Tudor Vladimirescu) 404, 405, 407
Cirus II cel Mare (rege persan) 159
Clarke, Edward Daniel (călător englez) 92
Clausewitz (diplomat danez) 59
Clemens, Jacob (credincios luteran) 270
Climent (papă) 262, 263
Coburg (principe, președinte al Divanului) 389
Coen, Gavril (fruntaș al Confreriei Sacre sefarde din București) 278

Dudescu, Maria (boieroaică) 78
Dudescu, Nicolae (mare-ban) 78, 79
Dudescu, Nicolae (vel vornic) 50
Dudescu, Radul (vel paharnic) 77
Dudescu, Ștefan (mare-medelnicer) 361
Dumitru (Sfânt) (hram) 138
Dumitru (suiulgiu) 129
Dumitru sin Manciu (cojocar) 143

Ecaterina (Catinca) (sora agăi de poliție Grigore Filipescu) 58
Ecaterina (ctitor) 144
Ecaterina (Sfânta) 52, 203
Ecaterina (soția lui Alexandru Ipsilanti) 96, 140, 209
Ecaterina II (țarină a Rusiei) 63, 309, 370, 372, 375, 380, 381
Ecdichie (Sfânt) 250
Efendi, Ratip (consul al Înaltei Porți) 308, 309
Effendi, Numan (capugiu) 117
Efrem II (patriarh al Ierusalimului) 275, 277
Efrem Sirul (ascet oriental) 202
Eftimie cel Mare (ascet oriental) 202
Eftimie din Dipalitsa (mitropolit de Pogoniana) 110, 142
Eghiazar (mahtesi) (ctitor) 273
Eleazar (martir iudeu) 251
Elefterie (Sfânt) (episcop de Iliricum) 262
Elefterie (Sfânt) (hram) 138, 176
Elena (soția căpitanului Atanasie) 211
Elpis (Sfântă) 203
Emil (Sfânt) 203
Enata (Sfântă) 203
Engelhardt, Fiodor (general rus) 396
Enoh (profet) 258
Entenberg (general, vicepreședinte al Divanului Țării Românești) 389
Epictet (filozof grec) 68
Epifanie (arhiepiscopul Salaminei Ciprului) 262
Epifanie (patriarh al Constantinopolului) 202
Ercolani, Fortunato (episcop catolic de Nicopole) 267
Ermil (Sfânt) 250
Ermolae (Sfânt, doctor fără de arginți) 250
Ernst, F. (cartograf german) 113
Eschil (dramaturg grec) 68
Eseid Elias (cadiul orașului Giurgiu) 372
Eufimia din Calcedon (martiră) 167, 168
Eufrosina (Sfântă) 203
Eugeniu de Savoia (prinț) 357
Eupragiotis, Ralache (discipol al lui Dimitrie Cantemir) 359
Euripide (dramaturg grec) 68
Eustathios Makrembolites (romancier bizantin) 69
Eustație Plachida (Sfânt militar) 250
Eutihie (Sfânt) 250
Evlampie (Sfânt) 250
Evmenie (diacon) 264
Evsevie de Samosata (Sfânt) 262

Farmache, Iane (căpitan) 403
Fatime (musulmancă stabilită în București) 279
Făbriceanu (polcovnic) 373
Fălcoianu, Matei (logofăt al obiceiurilor) 284
Ferrero, Francisco (episcop catolic de Nicopole) 267
Filaret (episcop al Râmnicului) 97, 130
Filaret II (mitropolit al Ungrovlahiei) 97
Filimon, Nicolae (scriitor, fost dascăl al bisericii domnești) 58
Filip (apostol) 260
Filip (familie) 76
Filipeasca (boieroaică) 55
Filipeasca (vornicească) 340
Filipescu (vel ban) 38, 130
Filipescu, Alecu (boier) 402
Filipescu, Costandin (vel vistiernic) 276
Filipescu, Ecaterina (Catinca) (sora agăi de poliție Grigore Filipescu) 58
Filipescu, Grigore (agă de poliție) 58
Filipescu, Iordache (boier) 402
Filișanu, Matei (biv vel serdar) 30

Grigoras, Mitrofan (cărturar și cleric grec) 359
Grigore (postăvar) 143
Grigore (protopop al Bucureștilor) 142
Grigore (titular al scaunului onorific al Stavropolei) 142
Grigore Cojocaru (martor) 276
Grigorie (mitropolit al Ungrovlahiei) 31; *v. și* Gregorie (mitropolit al Ungrovlahiei)
Grigorie Bogoslov „Teologul" (Sfânt) 262
Grigorie Decapolitul (Sfânt) 203
Grigorie Decapolitul (Sfânt) 349, 350
Grigorie Dialogul (papă) 262
Gudovici, Ivan Vasilievici (conte) 378, 379
Gurie (Sfânt) 250

Habsburg (familia) 352, 353, 365
Hagi Chiriac Arbut (proprietarul armean al primei spițerii din capitală) 103
Hagi Dimitrie (negustor) 349
Hagi Garabed (armean stabilit în București) 274
Hagi Miu (abagiu) 143
Hagi Mosco (familie) 82
Hagi Mosco, Emanoil (autor), 82, 83
Hagi Mosco, Ion (vistier, nazir al casei podurilor) 82, 83
Hagi Panait (șălar) 143
Hagi Stephanos din Silistra (armean stabilit în București) 274
Hagi Tomasian (armean stabilit în București) 274
Hagi Tudorache (Teodoraky), Tudor (mare negustor) 102
Halil pașa (mare-vizir) 376
Hangerli(ul), Constantin (domn) 39, 49, 53–56, 113, 268, 300, 334, 345
Haralambie (Sfânt) 140, 250
Haralambie și Mina (Sfinți) (hramuri) 138
Hariton (Sfânt) 203
Harutiun amira (conducătorul notabililor armeni din București) 273
Heliade Rădulescu, Ion (scriitor) 67
Heliade Rădulescu, Mircea I. (colecționar) 284
Heliodor (scriitor grec) 69
Heraclius (împărat) 181
Herescu (familie) 379
Herescu, Costache (boier) 402
Hermes Trismegistos (alchimist legendar din Alexandria) 68
Herodian (istoric grec) 68
Herodot (istoric grec) 68
Herșu Croitorul (evreu sudit) 276
Hesiod (poet grec) 68
Hevond (Sfânt) 274
Hirschel, Zacharias (solicitant de azil la București) 108
Hohenzollern (familie) 65
Homer (poet grec) 68, 128
Hovviant, Harutiun amira (ctitor al bisericii armenești din București) 273
Hrisanth (mitropolit de Griven/Grevena) 349
Hrisosholeos, Manolache (paharnic și ctitor) 142
Hristina (Sfântă) 203
Hristo Brutariul (martor) 276
Hunter, William (călător britanic) 23, 126, 134, 135, 315
Husein (peșchirgiu) 55
Husein, Kuciuk pașa (comandantul flotei otomane) 54, 55
Hypatia (filozoafă neoplatonică) 194

Iacob (autorul pseudoevangheliei) 255, 257
Iacob (ierarh) 263
Iacob (patriarh din Vechiul Testament) 161
Iacob al lui Alfeu (apostol) 260
Iacob al lui Zevedeu (apostol) 219, 237–239, 260
Iacob Persul (Sfânt militar) 250
Iamblichos (filozof neoplatonic) 68
Iancu Croitorul (evreu pământean) 276
Iancul Nebunul (evreu pământean) 276
Ibrahim pașa (comandant otoman) 363

Ienescu, Iene (luptător în oastea lui Tudor Vladimirescu) 407
Ieremia III (patriarh al Constantinopolului) 355
Ignatie (ierarh) 263
Ignatie (patriarh al Antiohiei) 262
Ilarie (Sfânt) 203
Ilarion (ascet oriental) 202, 260
Ilarion (episcop al Argeșului) 67
Ilie (profet) 204, 238, 258
Ilie Tezeiteanul (Tezviteanul) (Sfânt) (hram) 138, 140
Ilinca (soția lui Manolache, vătaf de harabagii și ctitor) 87
Ingigian, Hugas (călător armean) 18, 274
Ioachim și Ana (Sfinții) 251, 255, 257
Ioan (apostol și evanghelist) 154, 162, 176, 202, 213–215, 218–221, 228–230, 237, 238, 253, 260, 264, 274
Ioan (jimblar) 143
Ioan (lemnar de la biserica Sfântul Spiridon) 79
Ioan (Sfânt) (hram) 326
Ioan (Sfânt, doctor fără de arginți) 250
Ioan (zidar) 79
Ioan Botezătorul (hram) 137, 138
Ioan Botezătorul (Sfânt) 159, 162, 163, 182, 202, 233–235, 237, 239, 243, 251
Ioan Calivitul (ascet oriental) 202
Ioan cel Milostiv (patriarh al Alexandriei) 262
Ioan Constantin Nicolae (domn) 137; *v. și* Mavrocordat, Constantin
Ioan Damaschin (melod) 181, 259
Ioan Nicolae Alexandru (domn) 356; *v. și* Mavrocordat, Nicolae
Ioan Teologul (apostol) 249
Ioan Zlatoust „Gură de Aur" (Sfânt) (hram) 138, 262
Ioanichie (arhimandrit din mahalaua Gorganilor) 31
Ioanichie (ctitor al bisericii Stavropoleos) 97, 107, 108, 142, 206, 211, 212
Ioasaf (Sfânt) 202, 203
Ion Dascălul (martor) 276
Ionescu, Gheorghiță (căpitan) 375
Ionescu, Grigore (arhitect, profesor) 90
Ionnescu-Gion, G. I. (istoric) 92
Iordache Olimpiotul (căpitan, șeful gărzii domnești) 402, 407
Iorga, Nicolae (istoric) 206
Iosici, Paul (arhiepiscop catolic de Sofia) 266
Iosif (căpetenie a lui Israel) 259
Iosif (Dreptul) (logodnicul Fecioarei Maria) 187, 189–191, 240–243, 256, 264
Iosif (tatăl apostolului Iuda) 260
Iosif din Arimateea (ucenic al lui Iisus) 228–230
Iosif Imnograful (melod) 181
Iosif II (împărat al Austriei) 381
Ipolit (antipapă) 262
Ipsilanti (familie) 208, 210
Ipsilanti, Alexandru (conducătorul Eteriei) 403–408
Ipsilanti, Alexandru (domn) 25–29, 47, 49–51, 53, 61, 65, 67, 76, 96, 103, 104, 111, 123, 128, 129, 139, 140, 208, 209, 265, 268, 271, 274, 275, 278, 281, 283, 284, 287, 300, 301, 309, 312, 313, 402
Ipsilanti, Constantin (domn) 39, 57, 63, 67, 113, 124, 208, 210, 211, 268, 301, 391, 392, 394, 395, 397
Ipsilanti, Ecaterina (soția lui Alexandru Ipsilanti) 52, 96, 140, 209
Ipsilanti, Nicolae (eterist) 407
Irina (Sfântă) 203
Irinarh (Sfânt) 250
Isaac (fiul lui Avraam, patriarh) 161, 259–261
Isaac (patriarh) 161
Isahar (căpetenie a lui Israel) 259
Isaia (profet) 203
Isidor (Sfânt) 250
Isocrate (orator atenian) 68
Italinski, Andrei (conte, ambasador rus la Constantinopol) 117

Iuda (căpetenie a lui Israel) 259
Iuda (Iscarioteanul) (apostol) 217, 220, 221, 226, 259, 260, 328
Iuda (Iscarioteanul) (apostol) 31, 328
Iuda fiul lui Iosif (apostol) 260
Iulita (Sfântă) 203
Iustina (Sfântă) 203
Ivan ot Silvestru (popă) 143

Jackson, John (călător britanic) 135, 280, 282
Jackson, Philip (călător britanic) 20–21
Jäschke, Andreas (solicitant de azil la București) 108
Jenne-Lebprecht (negustor german) 51, 90, 278
Jitianu, Ioniță (pitar) 405
Joja, Constantin (arhitect) 115

Kapi Kiran (agă al ienicerilor) 378
Karabet din Rusciuc (armean stabilit în București) 274
Ker Porter, Robert sir (călător britanic) 59, 98, 133, 315, 316
Kirovici Măcelarul, Sterie (ctitor) 142
Kleiner, Blasius (călugăr franciscan) 134, 139, 267
Klockner, Johann (parohul bisericii luterane din București) 271, 272
Kretzulescu (clucer) 386
Kretzulescu (paharnic) 130
Kretzulescu, Costache (biv vel ban) 343
Kretzulescu(l), Iordache (mare-vornic) 141, 280
Kretzulescu, Istrati (vel vornic) 329
Kretzulescu, Toma (mare-ban) 37
Kreuchely von Schwerdtberg, Ludwig (consul al Prusiei) 342
Kutuzov, Mihail Ilarionovici (feldmareșal rus) 63, 117, 118, 309–312, 398, 399
Kyriaki (Sfânta) 203 *v. şi* Chiriachi (mucenița)

Ladas, Constantinos (mare toptangiu grec) 103
Lagarde, Auguste de (conte) 57, 304–306
Lancelot, Dieudonné-Auguste (călător francez) 115
Langeron, Alexandre de (colonel din armata țaristă) 34
Laskarev, Serghei Lazarevici (consul rus) 303
Laurençon, F.G. (profesor francez) 124, 265
Lavrentie (diacon) 263
Laz Ahmed Pașa (mare-vizir) 118
Lazăr, Gheorghe (inginer/cărturar) 66
Ledoulx, Joseph (consul francez) 305, 306
Lehliu (proprietar) 389
Leon (V) al Armeniei (Leon V Armeanul) (împărat bizantin) 349
Leon cel Mare (papă) 262
Leon (VI) Filozoful (împărat bizantin) 69
Leon I (împărat bizantin) 201, 202
Leontie (Sfânt) 250
Levchie (Sfânt) 250
Levi (căpetenie a lui Israel) 259
Libanios (retor grec) 68
Lichtenstein (familie) 72
Lipoeanu (familie) 385
Lisa, Constantinus (negustor din Chios) 268–269
Lisimah (Sfânt) 250
Liston, John (ambasador britanic pe lângă Înalta Poartă) 62
Longos (scriitor grec) 68
Luca (apostol) 260
Luca (stâlpnic) 251
Lucia (Sfântă) 203
Lucian (Sfânt) 250
Ludolf, Constantino-Guglielmo (ambasador la Poartă al Regatului celor Două Sicilii) 79, 123, 313
Lup (Sfânt) 250
Lupu, Dionisie (mitropolit al Ungrovlahiei) 346
Lycophron (scriitor grec) 68

Macarie Egipteanul (ascet oriental) 202
Macedonschi, Dimitrie (adjunct al lui Tudor Vladimirescu) 407

MacMichael, William (medic englez) 59, 60
Macri, Spiridon (inginer mecanic italian) 50
Mahmet (Mahmut) Tiranul (general) 392
Maica Domnului Platytera ton Ouranon 258, 260
Mairam (soția lui Agop din Smirna) 275
Mamant (Sfânt) 250
Manea (brutar) 143
Manolache (vătaf de harabagii și ctitor) 87, 143
Manole (ctitor) 144
Manta (cupeț) 145
Manta (martor) 276
Manu, Mihai (dvornic) 343
Manuc Mârzaian Bei (negustor și dragoman) 41, 97, 112–119, 399
Marcel (Sfânt) 203
Marchian (Sfânt) 250
Marcia (Sfântă) 203
Marco (evreu sudit) 276
Marco (serdar) 409
Marcu (apostol) 260
Marcul, Ion (Johannes Markus [?]) (consul al Prusiei) 304
Marcus Aurelius (împărat roman și filozof stoic) 68
Maria (ctitor, sora jupânului Manta cupețul) 145
Maria (lui Cleopa) (mama lui Iacov și a lui Iosif) 213, 228, 253
Maria (sora lui Lazăr din Betania) 248
Maria Egipteanca (ascetă orientală) 202
Maria Magdalena (Sfântă) 213, 215, 228, 253, 254
Salomeea (fiica Irodiadei) 233, 234
Salomeea (Sfântă mironosiță) 253
Marina (Sfânta) 203
Markelius, Hofrath (translator al Divanului Țării Românești) 389
Markov, Mihail Aleksandrovici (general rus) 399
Marsillac, Ulysse de (jurnalist francez) 131
Marta (muceniță) 251
Marta (sora lui Lazăr din Betania) 248
Martirie (Sfânt) 250
Marula (ctitor) 144
Matei (apostol) 260
Matei (căpitan) 143
Matei Basarab (domn) 146
Mathei (mitropolit de Ierapolis) 349
Mathieux (călăreț de circ) 63
Mavi (Sfântă) 203
Mavrocordat (familie) 68, 206, 207
Mavrocordat (spătar) 55
Mavrocordat Exaporitul, Alexandru (mare-dragoman) 207
Mavrocordat, Alexandru (fiul domnului Nicolae Mavrocordat cu Smaranda) 205, 206
Mavrocordat, Constantin (domn) 35, 47, 61, 65, 69, 71, 72, 96, 109, 113, 114, 116, 117, 207, 265, 271, 361, 363, 365, 366, 368
Mavrocordat, Constantin (fiul domnului Nicolae Mavrocordat cu Pulheria) 139, 205, 206; *v. și* Mavrocordat, Constantin (domn)
Mavrocordat, Ecaterina (soția domnului Constantin Mavrocordat) 207
Mavrocordat, Ioan/Iancu (I) (fiul lui Nicolae Mavrocordat cu Pulheria) 205, 206
Mavrocordat, Maria (fiica domnului Nicolae Mavrocordat cu Pulheria) 205, 206
Mavrocordat, Marioara (fiica domnului Nicolae Mavrocordat cu Pulheria) 336, 337; *v. și* Mavrocordat, Maria
Mavrocordat, Nicolae (domn) 14, 47, 60, 66–72, 76, 139, 140, 146, 158, 205, 207, 209, 286, 313, 314, 335, 337, 342, 344, 345, 350, 353–357, 338, 359, 360
Mavrocordat, Nicolae Alexandru (domn) 72; *v. și* Mavrocordat, Nicolae
Mavrocordat, Pulheria (soția domnului Nicolae Mavrocordat) 344
Mavrocordat, Scarlat (fiul domnului Nicolae Mavrocordat cu Cassandra Cantacuzino) 205, 206

Mavrocordat, Smaranda (Smaragda) (cea de a treia soție a domnului Nicolae Mavrocordat) 72, 205, 207
Mavrocordat, Smărăndița (fiica domnului Nicolae Mavrocordat cu Smaranda) 206
Mavrocordat, Sultana/Sultănița (fiica domnului Nicolae Mavrocordat cu Smaranda) 205, 206
Mavrocordat, Toma (fiul domnului Nicolae Mavrocordat cu Pulheria) 206
Mavrodin (binbașă) 390
Mavrogheni, Nicolae (domn) 48, 51, 60, 78, 108, 124, 125, 129–132, 140, 158, 257, 286, 287, 290, 312, 347, 380, 381, 383–388
Mavru (Sfânt) 250
Mayer, Luigi (pictor italian) 19, 40, 62, 90, 91, 280
Maynard, Louis Étienne (bucătar francez la Curtea Domnească) 123
Măciulescu (jupan) 143
Măgureanu (frați) 385
Mănciulescu (ctitor) 144
Mănucu-Adamești eanu, Gheorghe (arheolog) 110
Mehmed Galib-efendi (reis efendi) 118
Mehmet pașa (valiu de Rumelia) 378
Melamos (bocceagiu arnăut) 56
Melcescu, Constantin (croitor) 143
Meletie (patriarh al Antiohiei) 262
Meletie (Sfânt) 203
Melik (familie de origine armeană) 84
Mercurie (Sfânt militar) 250
Metodie (patriarh al Constantinopolului) 181, 262
Metternich, Klemens Wenzel von (cancelar austriac) 16
Michelson, Ivan Ivanovici (general în armata țaristă) 391, 394, 395
Mihai Viteazul (domn) 60
Mihail III cel Bețiv (împărat bizantin) 168
Mihail Psellos (scriitor și om de stat bizantin) 69
Mihail și Gavriil (arhangheli) (hram) 97, 251
Mihnea Turcitul (domn) 60
Mikes, Kelemen (scriitor maghiar) 20
Miloradovici, Mihail Andreievici (general porucinic) 281, 282, 395, 397, 398
Mina (Sfânt militar) 138, 250
Mincul Cazangiu (martor) 276
Minodora (Sfântă) 203
Mitrofan (mitropolit de Dryinopolis) 349
Mitrofan (patriarh al Constantinopolului) 181, 262
Mogoșescu, Mateiu (mare-serdar) 280, 282
Moise (profet) 159, 238, 258, 259
Mola, Idris (pașă de Vidin) 335
Moldoveanul, Ilie (comandant) 373
Monnier, Joseph Gabriel (inginer militar) 34, 51
Mordehai (rabin din București) 275
Moruz, Ienachi (vel vornic) 276
Moruzi (familie) 66, 336
Moruzi (vornic) 130
Moruzi, Alexandru Constantin (domn) 37, 41, 52, 61–63, 66, 95, 124, 125, 140, 268, 271, 276, 277, 309, 310, 312, 313, 334, 341, 351, 391
Moruzi, Catrina (fiica domnului Alexandru Moruzi) 66
Moruzi, Costache (fiul domnului Alexandru Moruzi) 340
Moruzi, Dumitrache (dragoman grec) 118, 119
Moruzi, Dumitru (fiul domnului Alexandru Moruzi) 66; *v. și* Moruzi, Dumitrache
Moruzi, Gheorghe (fiul domnului Alexandru Moruzi) 66
Moruzi, Iorgu (fiul domnului Alexandru Moruzi) 339; *v. și* Moruzi, Gheorghe
Moruzi, Nicolae (fiul domnului Alexandru Moruzi) 66
Moruzi, Panaghiotache/Panaiotache (fiul domnului Alexandru Moruzi) 119, 340

Moruzi, Smaranda (fiica domnului Alexandru Moruzi) 340, 341
Moruzi, Zoica (soția domnului Alexandru Moruzi) 77
Mott, Wilhelm (fondatorul Companiei „Zarea“) 52
Mottraye, Aubrey de la (călător francez) 43
Mourdagea d'Ohsson, Ignatius (alias Ignatius Muradcan Tosunyan) (ministru plenipotențiar al Suediei pe lângă Înalta Poartă) 312–313
Mourouzis, Antiohos (postelnic) 367
Murtaza pașa (comandant otoman) 365
Mustafa III (sultan) 367
Mustafa pașa Bairactar (comandant otoman) 392, 398
Mutu, Pârvu (zugrav și pictor de icoane) 164, 165, 169, 174

Nabucodonosor II (rege babilonian) 159
Napoleon I (împărat al Franței) 63, 117, 310, 391, 399
Nazarie (Sfânt) 250
Năsturel, Constantin (mare-medelnicer și ctitor) 142
Năsturel, Constantin (mare-vistier și ctitor) 141
Năsturel, Udrișteț (cărturar) 203
Nectarie (mitropolit al Ungrovlahiei) 348
Neculce, Ion (cronicar) 361, 363
Nedelia (Sfântă) 203
Neftali (căpetenie a lui Israel) 259
Negoescu, Pană (ctitor) 144
Neofit (episcop de Cerven) 349
Neofit (Sfânt) 250, 251
Neofit (stareț) 103
Neofit I Cretanul (mitropolit al Ungrovlahiei) 212
Neofit I Cretanul (mitropolit al Ungrovlahiei) 97, 142, 281, 282
Nestor (Sfânt militar) 250
Nica (martor) 276
Nicandru (episcop al Mirelor) 262
Nicanor (diacon) 263
Nichita (Sfânt militar) 250
Nicodim (mitropolit de Sardes) 349
Nicodim (ucenic al lui Iisus) 228–230
Nicodim de la Tismana (Sfânt) 203
Nicola Cazangiu (martor) 276
Nicolache (cămărașș) 310
Nicolae (fratele lui Ioanichie, ctitorul bisericii Stavropoleos) 108, 206
Nicolae (mitropolit al Mirelor Lichiei) 262, 281
Niculescu (stolnic) 386
Niculescu, Alecse (fost mare-pitar) 38
Nikousios, Panaiotis (Panaiotache/Panaghiotachi) (dragoman al Înaltei Porți) 99, 100, 102
Nil (Sfânt) 203
Notara, Dositei/Dositheu (patriarh al Ierusalimului) 100
Notara, Hrisant (patriarh al Ierusalimului) 313, 314
Numan Effendi (capugiu) 117
Nuri (armeancă din București) 268
Nuri Aga din Giurgiu (ceauș) 67, 405, 406
Nuzul, Ameni Ibraim (general) 392

Obreșkov (general) 379
Octavian August (împărat roman) 159
Odobescu, Alexandru (scriitor și arheolog) 72
Olga (Sfântă) 203
Onufrie (ascet oriental) 202
Orest (Sfânt) 250
Osman-molah (muftiu) 376
Oteteleșanu (clucer) 389
Ott, Moritz van (inginer topograf) 28

Paget (lord) 43
Pahomie (ascet oriental) 202
Paisie II (patriarh de Constantinopol) 273
Palada (sluger) 386
Pamfil (Sfânt) 250
Panaiotache *v.* Nikousios, Panaiotis
Panait, Panait I. (arheolog și profesor) 51

Panait/Panaghioti (fratele lui Ioanichie, ctitorul bisericii Stavropoleos) 108, 206
Pann, Anton (scriitor) 100
Pantazis, Anastasios (rachier) 103
Panteleimon (Sfânt) 281
Pantelimon (Sfânt) 250; *v. și* Panteleimon
Panzini, Lionardo (abate) 34
Papadopoulos, Gheorghios (scriitor) 292
Papazoglou, Hagi Dumitrache (mare-capanliu) 97
Parascheva (Sfânta) 176, 203
Paraschiva (Sfântă) (hram) 138, 281
Paraschiva din Epivates (Sfântă, patroana Moldovei) 162
Paraschiva Romana (Sfântă) 162
Partenie (Sfânt) 260
Parthenie (episcop al Râmnicului) 349
Pascal (polcovnic) 361
Patapie (Sfânt) 203
Patrichie al Prusei (Sfânt) 262
Pavel (ctitor) 144
Pavel din Tars (apostol) 138, 198, 237, 251, 260, 318
Pavel I (țarul Rusiei) 312
Pavel Petrovici (viitorul țar Pavel I) 312
Pazvantoglu (pașă de Vidin) 56
Pătrașco (croitor) 143
Pătrașcu Brezoianul (mare-vornic) 355
Pelagia (Sfântă) 203
Perdicaris, Mihalis (poet grec) 78
Petco (croitor) 143
Petka (Paraschiva) (Sfântă) 203
Petrinescu, Grigore (pictor) 87
Petrinescu, Ilinca (soția lui Grigore Petrinescu) 87
Petru (apostol) 161, 218–222, 230, 237–239, 254, 260
Petru (apostol) 328
Petru (arhiepiscopul Alexandriei) 263, 264
Petru cel Mare (țar) 13, 352
Petru și Pavel (Sfinți) 138, 198, 237, 251
Petru Vodă cel Tânăr (domn) 110
Petty, John (călător britanic) 338
Peysonnel, Charles-Claude (diplomat și etnolog francez) 34, 91, 94
Pilat („staroste de evrei") 275
Pilat din Pont (guvernator roman al Iudeii) 222–224, 226, 228
Pindar (poet grec) 68
Pini, Aleksandr (consul general al Rusiei la București) 403
Pivoda, Stephan Dettine von (căpitan austriac) 353, 357, 358, 359
Pîyîklîzate Vardan (armean din Rusciuc) 274
Platon (filozof grec) 68
Platon (Sfânt) 250
Platov, Matvei Ivanovici (comandant rus) 399
Plotin (filozof grec) 68
Plutarh (scriitor și moralist grec) 68
Podorikzanis (general maior) 377
Poenaru, Radu (serdar și ctitor) 142
Poghos amira (ctitor) 273
Popa Hierea (cleric) 30
Popa Nan (cleric) 30
Popa Radu (cleric) 30
Popa Soare (cleric) 30
Popescu (vistier) 107
Popescu, Cosma (mitropolit al Ungrovlahiei) 347
Popescu, Radu (vornic, apoi ban al Craiovei) 314, 357
Popp de Szathmári, Carol (pictor și fotograf maghiar) 109, 111, 115, 120
Porfirie (episcop al Gazei) 262
Potemkin, Grigori Aleksandrovici (feldmareșal rus) 380
Potra, George (istoric și publicist) 84, 94, 102, 284
Proclu (patriarh al Constantinopolului) 262
Procopie (Sfânt militar) 250
Procopius din Cezareea (istoric bizantin) 69, 201
Prohor (diacon) 263
Protasie (Sfânt) 250

Prov (Sfânt) 250
Prozoroschi *v.* Prozorovski, Aleksandr Aleksandrovici
Prozorovski, Aleksandr Aleksandrovici (cneaz) 373, 395
Purcel, F.B. (ofițer austriac, cartograf) 24, 113, 125

Racoviță (ban) 344
Racoviță (familie) 366, 367, 389
Racoviță (vornic) 130
Racoviță, Constantin Mihai Cehan (domn) 270, 271, 366, 368, 369
Racoviță, Dimitrie (mare-vornic) 97, 343
Racoviță, Dumitrașco (vel vistier) 141
Racoviță, Dumitrașco (vel vornic) 29, 132, 278; *v. și* Racoviță Dimitrie (mare-vornic)
Racoviță, Mihai (I) (Ioan) (domn) 139, 207, 268, 273
Racoviță, Ștefan Mihai (domn) 350, 367–370
Radu logofătul za divan (ctitor) 280
Rafail (episcop al Buzăului) 349
Raffet, Denis August Marie (artist plastic francez) 100, 101, 111
Raichevich, Stephan Ignaz (călător raguzan) 134
Ralet, Isaac (căminar) 310
Ralet, Isac (logofăt al obiceiurilor, fost mare-clucer și mare-logofăt) 284
Ralet, Isac (vornic) 132
Rașid, Mehmed (cronicar turc) 359
Ratip Efendi (consul imperial la Viena) 308, 309
Ravici, Ivan Aleksandrovici (viceconsul rus) 303
Razac, Abdul (reis efendi) 379
Rădovanca (vrăjitoare) 80
Răducanu, Târcă (serdar) 97
Râmniceanu, Naum (istoric) 405
Recordon, François (secretarul francez al lui Ioan Gheorghe Caragea) 15, 21, 76, 92, 133, 275, 341, 342
Referendarie, Petre (protopop al Bucureștilor) 142
Reimers, Heinrich von (diplomat) 22, 63, 311
Reinhard, Christine (călătoare germană) 53, 57, 75, 126
Repnin, Nikolai Vasilievici (om de stat și general rus) 309–312
Roman (Sfânt) 203
Romaniti (familie) 76
Rondelli, Marian (zugrav) 87
Ruben (mare-preot) 255, 256, 259
Rumiantev, Piotr Aleksandrovici (feldmareșal rus) 377, 380–381
Ruse (ctitor) 144
Ruset, Manole (Manolache) Giani (postelnic, apoi domn) 376–378, 381

Sacherdon (Sfânt) 250
Sainte Luce, de (agent) 75
Saint-Prest, de (cavaler francez) 123
Salhausen (colonel austriac) 365
Saltâkov, Piotr (general rus) 349
Samurcaș, Constantin (boier) 402
Sarkis / Serghie (Sfânt) 274
Sava cel Sfințit (ascet oriental) 202
Sava Stratilat (Sfânt militar) 250
Saxa-Coburg-Saalfeld, Franz (Friedrich) Josias von (principe) 48, 387, 389
Scarlatos, Ianache (cămăraș) 336
Schuster, Michael (pastor luteran) 270
Schwartzenberg (familie) 72
Sebastian (Sfânt) 250
Sebastiani (general, ambasadorul lui Napoleon I la Constantinopol) 63
Selim III (sultan) 391
Serafim (mitropolit de Iliupolis) 349
Serafina (Sfântă) 203
Serghie (Sfânt militar) 250
Serghios (patriarh al Constantinopolului) 181, 182
Serinus (croitor domnesc, armean din Constantinopol) 268
Sestini, Domenico (arheolog și numismat italian) 22, 279
Sextus Empiricus (filozof grec) 68
Sibthrop, John (naturalist britanic) 62

Silahdar Damat Ali pașa (mare-vizir) 352
Silvestru (papă) 262
Silvestru (patriarh al Antiohiei) 31, 96
Sima (armean stabilit în București) 274
Simeon (Dreptul) 191, 241
Simeon (mare-preot) 259
Simeon (stâlpnic) 251
Simneanul Mojucul, Năstase (ctitor) 143
Simneanul, Iona (fiul lui Năstase Simneanul Mojucul) 143
Simneanul, Milcea (soția lui Năstase Simneanul Mojucul) 143
Simneanul, Petre (ctitor, fiul lui Năstase Simneanul Mojucul) 143
Simneanul, Tudor (ctitor, fiul lui Năstase Simneanul Mojucul) 143
Simneanul, Tudora (ctitor, fiica lui Năstase Simneanul Mojucul) 143
Simon (apostol) 260
Simon, Iosif (staroste de evrei) 275
Simplicius (filozof neoplatonic) 68
Sinigalia, Tereza (istoric de artă) 68
Sisoe (Sfânt) 203
Sixt (papă și martir) 266
Slătineanu (clucer) 130
Slătineanu (familie) 58
Slătineanu, Ioan (vameș) 361
Slătineanu, Iordache (vel cămăraș) 278
Smărăndescu, Paul (arhitect) 83, 84
Smiatin (general rus) 377
Soare (ctitor) 280
Sofocle (dramaturg grec) 68
Solomon (profet) 258
Solomonia (martiră iudee) 251
Sozont (Sfânt) 250
Spallanzani, Lazzaro (naturalist italian) 34, 90, 135
Spiridon (Sfânt) (hram) 31, 138
Spiridon al Trimitundei (Sfânt) 262
Stanca (ctitor) 144, 145
Stanciu Vătaful (brutar) 143
Stavarache, Iordache (capuchehaie) 366–370
Stavrakis (doctor din Constantinopol) 366, 368
Stavrakoglou, Georgios *v.* Stavarache, Iordache
Stockdale, Robert (universitar englez) 280
Stofel (general) 373
Stoian (băcan) 143
Stoica (clucer și ctitor) 141, 142
Stroe (dulgher) 143
Struve, Johann Christian von (diplomat) 21, 23, 311
Stürmer, Ludwig von (baron) 17, 58–59, 92, 135, 315
Sükei, Imre (pastor calvin) 272
Sulzer, Franz Joseph (istoric elvețian) 50, 79, 271, 278, 333
Suțu, Alexandru (domn) 58, 287, 294–296, 298–300, 304, 311, 315–317, 339, 343–345
Suțu, Eufrosina (soția domnului Alexandru Suțu) 344
Suțu, Mihai(l) (domn) 26, 34, 35, 38, 61, 95, 125, 129, 287, 294–297, 314, 315, 333
Suțu, Nicolae (principe) 336
Suvorov, Aleksandr Vasilievici (generalisim rus) 387
Syropoulos, Silvestru (diacon al Bisericii din Constantinopol) 69

Ștefan (Sfânt) (hram) 138
Ștefan (Sfânt) 162, 176, 239, 263, 264
Ștefan cel Sfânt (rege) 266
Ștefan II (mitropolit al Ungrovlahiei) 142, 208

Tarahie (Sfânt) 250
Tarasie (patriarh al Constantinopolului) 262
Tatiana (Sfântă) 203
Tatieni (monahie și ctitor) 137, 145
Tecla (Sfântă) 203
Teocrit (poet grec) 68
Teodor Stratilat (Sfânt militar) 250
Teodor Tiron (Sfânt militar) (hram) 138

Teodor Tiron (Sfânt militar) 250
Teodor Tiron (Sfânt) 400
Teodora (împărătească bizantină) 168
Teodora (Sfântă) 203
Teodosia (Sfântă) 203
Teodosie (ascet oriental) 202
Teodul (Sfânt) 250
Teofan Graptul (melod) 181
Teona (Sfânt) 250
Terentie (Sfânt) 250
Themistios (retor grec) 68
Thomasin (căpitan) 34
Thornton, Thomas (călător britanic) 133
Timotei (egumen la Stavropoleos) 108
Tirs (Sfânt) 250
Toma (apostol) 260
Trăznea, Nicolae (clucer) 97
Trăznea, Nicolae (protopop al Bucureștilor) 142
Trenk, Henric (pictor elvețian) 72, 109, 131
Trifon, protectorul viilor (mucenic) 251
Trofim (Sfânt) 250
Tucidide (istoric grec) 68
Tudor (zidar) 79
Tudorache *v.* Hagi Tudorache (Teodoraky), Tudor
Turnavitu, Dimitrie (aventurier grec) 386
Tutescul, Chița (soția lui Gheorghiță Tutescul) 30
Tutescul, Gheorghiță (mare-căpitan de lefegii) 30
Tzoukis, Pulheria (a doua soție a domnului Nicolae Mavrocordat) 205, 342, 344; *v. și* Mavrocordat Pulheria

Udrea (ctitor) 144
Udrecan/Udrican (clucer și ctitor) 137, 141, 142
Urdăreanu, Ioniță (luptător în armata lui Tudor Vladimirescu) 407
Ureche, Grigore (cronicar) 69

Vah (Sfânt militar) 250
Varderes (mahtesi) (ctitor) 273
Varvara (Sfânta) 203, 251
Vasilașco (bucureștean din mahalaua Colțea-Măcelari) 372
Vasile (bucureștean din mahalaua Popa Negru-Săpunari) 372
Vasile cel Mare (Sfânt) (hram) 138, 322–324
Vasile Lupu (domn) 151
Vasilie Veliki (Sfânt) 262; *v. și* Vasile cel Mare
Văcărească (bănească) 340
Văcărescu (familie) 82
Văcărescu, Barbu (vel ban) 339
Văcărescu, Barbu (vel vistier) 132, 329, 339, 402
Văcărescu, Constantin (mare-logofăt) 141
Văcărescu, Ecaterina (jupânească, ctitor) 145
Văcărescu, Ianache (mare-vistier) 374
Văcărescu, Ianache (vornic) 130
Văcărescu, Iancu (boier) 23
Văcărescu, Ienăchiță (mare-spătar) 66, 77, 141, 310
Văcărescu, Nicolae (boier) 402
Văcărescu, Radu (boier) 378
Văcărescu, Ștefan (vtori logofăt) 323
Vellaras, Nikolaos (literat elen) 128
Veniamin (căpetenie a lui Israel) 259
Vilara, Ioan (medelnicer) 50
Villara (familie) 76
Visarion (arhiepiscop al Larisei) 138, 351
Visarion (Sfânt) (hram) 138
Vladimirescu, Tudor (sluger) 24, 63, 66, 67, 99, 399–408
Vlasie (ierarh) 263
Vlădica (cleric) 30
Voinescu, Ștefan (clucer și ctitor) 142
Völfel, Friederich (credincios luteran) 270
Vryennios, Iosif (cărturar bizantin) 367

Wallis, Franz Paul von (conte, comandant imperial al Transilvaniei) 361

Watts, William (artist plastic britanic) 40, 91
Wilkinson, William (călător britanic) 90, 99, 135, 265, 270
Wittgenstein (familie) 72
Wolf, Nicolae (secretarul domnului Constantin Brâncoveanu) 268
Württemberg, Sofia Dorotea de (soția țarului Pavel I) 312

Xanthopoulos, Nikephoros Kallistos (istoric al Bisericii) 201
Xenia (Sfântă) 203
Xenofon (scriitor grec) 68
Xypolytos, Konstantinos (vtori logofăt) 364

Ypsilantis, Athanasios Komninos (istoric grec) 377

Zabulon (căpetenie a lui Israel) 259
Zaharia (profet) 203
Zametnin, Aleksandr (general) 376
Zamfir (staroste de negustători) 97
Zaraf, Andrei (ctitor) 211
Zevedeu (tatăl apostolilor Ioan și Iacov) 228
Zilot Românul (pseudonimul lui Ștefan Ioan Fănuță) (scriitor) 395, 399
Zmaranda (ctitor) 145
Zosima (ascet oriental) 202
Zotic (Sfânt) 203

Scanare și prelucrare digitală

de

Anonim

2025